

1-2+tj. Teljes! 50007 Kék 419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

1972

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

99. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kalicz Nándor—Makkay János: A neolitikus Sopot—Bicske kultúra.....	3
Sz. Póczy Klára: Aquincum első aquaeductusa	15
H. Gyürky Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján	33

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Tibor: Bronzkori harangszoknyás szobrok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.....	47
Lányi Vera: Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez.....	53
Sz. Burger Alice: Római kori temető Majson	64
Török László: Egy alakos faragvány töredéke Szekszárdról	101
Irásné Melis Katalin: A budapesti rákoskeresztúri Árpád-kori templomrom.....	106

SZEMLE

Korek József: Banner János.....	112
Párducz Mihály: Fettich Nándor	113
Erdélyi István: Újabb régészeti kutatások Dagesztánban	115
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Nijmegenben 1971-ben.....	116
Nagy Emese: Tudományos ülésszak és kiállítás a magyar középkori régészet huszonöt éves fejlődéséről.....	117

IRODALOM

Trogmayer Ottó: Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968).....	120
Soproni Sándor: Magyarországi Régészeti Topográfia 2.....	120
Parádi Nándor: Magyarországi Régészeti Topográfia 3	121
Bóna István: Alt-Thüringen X. kötet	122
Nagy Tibor: L'Année Epigraphique 1968	123
T. Dobosi Viola: J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley ..	123
Bóna István: Проблемы археологии. I. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы ..	124
Kovács Tibor: W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit.....	125
Mozsolics Amália: H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit.....	125
Jerem Erzsébet: O.—H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este ..	126
Makkay János: R. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens.....	127

ARCHEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

99. kötet 1972

TARTALOMJEGYZÉK

1972 FEB 23

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor—Makkay János</i> : A neolitikus Sopot-Bieske kultúra	3
<i>Schreiber Rózsa</i> : A korabronzkor kérdései Budapesten	151
<i>Sz. Póczy Klára</i> : Aquincum első aquaeductusa	15
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján	167
<i>Ambrusné Kozák Éva</i> : A hollókői vár ásatása	33

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kovács Tibor</i> : Bronzkori harangszoknyás szobrok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében	47
<i>Mozsolics Amália</i> : Újabb kardleletek a Magyar Nemzeti Múzeumban. II.	188
<i>Patek Erzsébet</i> : Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról	206
<i>T. Juhász Irén</i> : Az Orosháza-gyopárosi szkítakori temető — <i>Torda M. Béla</i> : Demográfiai tájékoztatás a gyopárosi szkítakori temetőről	214
<i>Tóth István</i> : Római sírkő Brigetioból	224
<i>Balla Lajos</i> : Kisázsiai legióveterán szarkofágja Szentendrén	228
<i>Gabler Dénes</i> : Későrómai éremlelet Ács-Vaspusztáról	232
<i>Lányi Vera</i> : Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez	53
<i>Sz. Burger Alice</i> : Rómaikori temető Majson	64
<i>Török László</i> : Egy alakos faragvány töredéke Szekszárdról	101
<i>T. Juhász Irén</i> : Románkori kőfaragvány Vésztőről	240
<i>Iráné Melis Katalin</i> : A budapesti rákoskeresztúri Árpád-kori templomrom	106

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Banner János	112
<i>Párducz Mihály</i> : Fettich Nándor	113
<i>Ferenczy László</i> : Horváth Tibor	243
<i>Erdélyi István</i> : Újabb régészeti kutatások Dagesztánban	115
<i>Erdélyi István</i> : Régészeti kutatások Baskíriában és a magyar őstörténet	244
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Nijmegenben 1971-ben	116
<i>Nagy Emese</i> : Tudományos ülésszak és kiállítás a magyar középkori régészet huszonöt éves fejlődéséről	117
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. évi működéséről	249
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1971. évben	249
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1971</i>	250

IRODALOM

<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XXI. és XXII. kötetek	274
<i>Trogmayer Ottó</i> : Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968)	120
<i>Soproni Sándor</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája 2.	120
<i>Parádi Nándor</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája 3.	121
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen X. kötet	122
<i>Nagy Tibor</i> : L'Année Epigraphique 1968	123
<i>T. Dobosi Viola</i> : J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley	123
<i>Kőszegi Frigyes</i> : J. Ozols, Die baltische Steinkistengräberkultur	275
<i>Bóna István</i> : Проблемы археологии. I. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы	124
<i>Kovács Tibor</i> : W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit	125
<i>Mozsolics Amália</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>Mozsolics Amália</i> : H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit	125
<i>Jerem Erzsébet</i> : O.-H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este	126
<i>Patek Erzsébet</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>Szabó Miklós</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel	277
<i>Szabó Miklós</i> : J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.	278
<i>Makkay János</i> : R. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens	127
<i>Szilágyi János György</i> : J. C. P. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare	128
<i>Szilágyi János György</i> : H. Kyrieleis, Throne and Klinen	129
<i>Szilágyi János György</i> : F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
<i>Szilágyi János György</i> : H. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Río de Vélez	279
<i>Castiglione László</i> : H. v. Heintze, Römische Kunst	130

<i>B. Bónis Éva</i> : M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges	131
<i>Balla Lajos</i> : G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
<i>Fitz Jenő</i> : G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft	281
<i>Gabler Dénes</i> : Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
<i>Mócsy András</i> : A. Beschtaouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie I.	182
<i>Soproni Sándor</i> : D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
<i>Fodor István</i> : Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. «Археология и этнография Татарии». вып. I (A Közép-Volga vidék török népeinek etnogenezise.)	283
<i>Holl Imre</i> : B. Polla, Kežmarok	285
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1971	132

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц—Я. Маккаи</i> : Неолитическая культура Шопот—Бичке	3
<i>Р. Шрейбер</i> : Проблемы раннего бронзового века на территории Будапешта	151
<i>К. С. Поци</i> : Первый акведук Аквинкума	15
<i>К. Х. Дюрки</i> : Начало поселения Буды по археологическим данным	167
<i>Е. Амбруш-Козак</i> : Раскопки холлокевской крепости	33

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Ковач</i> : Статуэтки рбонзового века с колоколовидными юбками в собрании Венгерского Национального Музея	47
<i>А. Можолитч</i> : Новые находки мечей в Венгерском Национальном Музее	188
<i>Э. Патеке</i> : Предварительное сообщение о раскопках, проведенных в 1971 г. в Шопрон-Бургштале	206
<i>И. Т. Юхас</i> : Могильник скифского времени в Орошхазе-Дьопароше—Б. М. Торда: Демографическая информация о могильнике скифского времени в Дьопароше	214
<i>И. Тот</i> : Римская стела из Бригении	224
<i>Л. Балла</i> : Саркофаг малоазийского легионера-ветерана из Сентэндрэ	228
<i>Д. Габлер</i> : Клад позднеримских монет из Ач-Вашпусты	232
<i>В. Лани</i> : Точки зрения по методам использования археологических аналогий	53
<i>А. С. Бургер</i> : Могильник римской эпохи в Майше	64
<i>Л. Тёрёк</i> : Фрагмент резной фигуры из Сексарда	101
<i>И. Т. Юхас</i> : Резной камень романской эпохи из Весте	240
<i>К. Ираш-Мелиш</i> : Церковь эпохи Арпадов в Ракошкерестурском р/е г. Будапешта	106

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Янош Баннер	112
<i>М. Пардуц</i> : Нандор Феттих	113
<i>Л. Ференци</i> : Тибор Хорват	243
<i>И. Эрдейи</i> : Новые археологические исследования в Дагестане	115
<i>И. Эрдейи</i> : Археологические исследования в Башкирии и древняя история венгров	244
<i>Е. Б. Бониш</i> : Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в 1971 г. в Ниймегене	116
<i>Э. Надь</i> : Ученый пленум и выставка, посвященные 25 летнему развитию венгерской средневековой археологии	117
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1971 году	249
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Отчет об археологической деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1971 году	249
Археологические исследования в 1971 году	250

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Ш. Шопрони</i> : Budapest Régiségei (Древности Будапешта), тома XXI и XXII	274
<i>О. Трогмайер</i> : Zehn Jahre archäologische Forschungen (1958—1968)	120
<i>Ш. Шопрони</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája (Венгерская археологическая топография) 2	120
<i>Н. Паради</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája (Венгерская археологическая топография) 3	121
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen. Том X	122
<i>Т. Надь</i> : L'Année Epigraphique 1968	123
<i>В. Т. Добиши</i> : J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley	123
<i>Ф. Кёсеге</i> : J. Ozole, Die baltische Steinkistengräberkultur	275
<i>И. Бона</i> : Проблемы археологии I. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы	124
<i>Т. Ковач</i> : W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit	125
<i>А. Можолитч</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>А. Можолитч</i> : H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit	125
<i>Э. Йерем</i> : O.-H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este	126
<i>Э. Патеке</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>М. Кабо</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel	277
<i>М. Кабо</i> : J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.	278
<i>Я. Маккаи</i> : R. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens	127

Я. Дь. Силади: J. C. P. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare	128
Я. Дь. Силади: H. Kyrieleis, Throne und Klinen	129
Я. Дь. Силади: F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
Я. Дь. Силади: H. G. Niemeyer — H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Rio de Vélez	279
Л. Кастильонэ: H. v. Heintze, Römische Kunst	130
Е. Б. Бониш: M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges	131
Л. Балла: G. Alföldi, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
Й. Фитц: G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft	281
Д. Габлер: Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
А. Мочи: A. Beschaouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie I. ...	182
Ш. Шопрони: D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
И. Фодор: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. „Археология и этнография Татарии“, вып. I	283
И. Холл: B. Polla, Kežmarok	285
М. Ф. Фейер: Венгерская археологическая литература 1971 года	132

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

N. Kalicz—J. Makay: La civilisation néolithique de Sopot-Bieske	3
R. Schreiber: Les problèmes de l'âge du Bronze Ancien tel qu'il se présentait à Budapest	151
K. Sz. Póczy: Le premier aqueduc d'Aquincum	15
K. H. Gyürky: Le commencement du peuplement de Buda d'après les données archéologiques	167
É. Ambrus-Kozák: Les fouilles du château-fort de Hollókő	33

NOTES ET INFORMATIONS

T. Kovács: Statues à jupes en forme de cloche de l'âge du Bronze, dans la collection du Musée National Hongrois	47
A. Mozsolics: Nouvelles trouvailles d'épées au Musée National Hongrois	188
E. Patek: Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées, en 1971, à Sopron-Burgstall	206
I. T. Juhász: La nécropole scythe d'Orosháza-Gyopáros — B. M. Torda: Renseignement démographique sur la nécropole scythe de Gyopáros	214
I. Tóth: Une pierre tombale romaine de Brigetio	224
L. Balla: Le sarcophage d'un vétéran légionnaire de l'Asie Mineure à Szentendre	228
D. Gabler: Un trésor de monnaies de la basse époque romaine mis au jour à Ács-Vaspuszta	232
V. Lányi: Points de vue relatifs à l'utilisation des analogies archéologiques	53
A. Sz. Burger: Une nécropole romaine à Majs	64
L. Török: Le fragment d'une sculpture de pierre à figure humaine à Szekszárd	101
I. T. Juhász: Une pierre sculptée romaine trouvée à Vésztő	240
K. Irás-Melis: La ruine de l'église de l'époque arpadienne à Budapest-Rákoskeresztúr	106

CHRONIQUE

J. Korek: János Banner	112
M. Párducz: Nándor Fettich	113
L. Ferenczy: Tibor Horváth	243
I. Erdélyi: Nouvelles fouilles archéologiques à Daghestan	115
I. Erdélyi: Fouilles archéologiques en Baskirie et la protohistoire de la Hongrie	244
É. B. Bónis: Les journées des Rei Cretariae Romanae Fautores à Nimègue, en 1971	116
E. Nagy: Session scientifique et exposition ayant pour sujet le développement de l'archéologie médiévale hongroise dans les 25 dernières années	117
S. Soproni: Rapport sur l'activité en 1971 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	249
É. F. Petres: L'activité archéologique en 1971 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	249
Archäologische Forschungen im Jahre 1971	250

LIVRES

S. Soproni: Budapest Régiségei (La antiquités de Budapest) Tomes XXI et XXII	274
O. Trogmayer: Zehn Jahre archäologische Forschungen (1958—1968)	120
S. Soproni: Magyarország Régészeti Topográfiája, 2 (Topographie archéologique de la Hongrie)	120
N. Parádi: Magyarország Régészeti Topográfiája 3 (Topographie archéologique de la Hongrie)	121
I. Bóna: Alt-Thüringen, Tome X	122
T. Nagy: L'Année Epigraphique 1968	123
V. T. Dobosi: J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley	123
F. Kőszegi: J. Ozols, Die baltische Steinkistengräberkultur	275
I. Bóna: Проблемы археологии. I. Абсолютная хронология неолита и бронзового века Восточной Европы	124
T. Kovács: W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit	125

<i>A. Mozsolics</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>A. Mozsolics</i> : H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit	125
<i>E. Jerem</i> : G.-H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este	126
<i>E. Patek</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche der Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>M. Szabó</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel	277
<i>M. Szabó</i> : J. S. Boesma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405—404 B. C.	278
<i>J. Makkay</i> : R. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens	127
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : J. C. P. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare	128
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : H. Kyrieleis, Throne und Klinen	129
<i>J. Gy. Szilágyi</i> , F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : H. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Rio de Vélez	279
<i>L. Castiglione</i> : H. v. Heintze, Römische Kunst	130
<i>É. B. Bónis</i> : M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalenenberges	131
<i>L. Balla</i> : G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
<i>J. Fitz</i> : G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft	281
<i>D. Gabler</i> : Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
<i>A. Mócsy</i> : A. A. Beschouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie, I.	182
<i>S. Soproni</i> : D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
<i>I. Fodor</i> : Вопросы этногенеза тюркоязычных анродов Среднего Поволжья. «Археология и этнография Татарии». Вып. I.	283
<i>I. Holl</i> : B. Polla, Kežmarok	285
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise 1971	132

AAnz	— Archäologische Anzeiger
AAu	— Archaeologia Austriaca
Acta AnthHung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta RCRF	— Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AÉp	— L'Année Epigraphique
AfA	— Archiv für Anthropologie
AH	— Archaeologia Hungarica
AIJ	— Hoffiller, V. — Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien
AIug	— Archaeologia Iugoslavica
AJA	— American Journal of Archaeology
AK	— Archaeologiai Közlemények
AnthrHung	— Anthropologia Hungarica
AR	— Archeologické Rozhledy
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	— Archaeologia Slovaca
AT	— Antik Tanulmányok
AV	— Arheološki Vestnik
BHb	— Burgenländische Heimatblätter
BJ	— Bonner Jahrbücher
BpR	— Budapest Régiségei
BpTört	— Budapest Története
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
BullBA	— Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BVbl	— Bayerische Vorgeschichtsblätter
BVC	— Bericht des Vereines Carnuntum
DACL	— Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
Diss Pann	— Dissertationes Pannonicae
DMÉ	— Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ÉT	— Élet és Tudomány
Etn	— Ethnographia
FA	— Folia Archaeologica
FÖ	— Fundberichte aus Österreich
Germ	— Germania
GySz	— Győri Szemle
HK	— Hadtörténeti Közlemények
HOME	— Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JA	— Jahrbuch für Altertumskunde
JAMÉ	— Jóna András Múzeum Évkönyve
JDAI	— Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JÖAI	— Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPEK	— Jahrbuch für Prähistorischen und Ethnographischen Kunst
JPMÉ	— Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
LA	— Laureae Aquincenses
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	— Materiale și Cercetări Arheologice
MFME	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	— Muzeumi és Könyvtári Értesítő
MPK	— Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften in Wien
MüÉ	— Művészettörténeti Értesítő
MVV	— Magyarország Vármegyéi és Városai
MZ	— Mainzer Zeitschrift
NK	— Numizmatikai Közlöny
NZ	— Numismatische Zeitschrift
PA	— Památky Archeologické
PBF	— Prähistorische Bronzefunde
PMÉ	— Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society
PWRE	— Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
AC	— Reallexikon für Antike und Christentum
RégFüz	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
R	

RGE	— Römisch-Germanische Forschungen
RLiÖ	— Der Römische Limes in Österreich
RVM	— Rad Vojvodjanskih Muzeja
SMSS	— Šbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
ŠtZ	— Študijné Zvesti AU SAV
TBM	— Tanulmányok Budapest Múltjából
TrZ	— Trierer Zeitschrift
VHAD	— Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
WMBH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift
AO	— Археологические открытия
AЭБ	— Археология и этнография Башкирии
КСИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
СЭ	— Советская этнография
Уч. зап. ПГУ	— Ученые записки Пермского государственного университета

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 99.

1972. 1. SZÁM

99. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1972

A NEOLITIKUS SOPOT—BICSKE KULTÚRA

A neolit-kutatásnak már több mint másfél évtizede feltűnt a Bicske—Galagonyásról származó leletek különleges jellege. Elsősorban azért, mert nem ismertük hazai területen pontos, közvetlen analógiáikat. De már az első közzététvőjük, F. Petres Éva is észrevette, hogy egyes edényformák párhuzamai délre, a bánáti (Vinča) művelődésig nyúlnak.¹ A kérdést tovább bonyolította, hogy magán a lelőhelyen különböző korú neolitikus leletek kerültek elő, rétegtani megfigyelések nélkül. Ezek közül csak a vonaldíszes leleteket lehetett tipológiai alapon meghatározni és elkülöníteni. A többi lelet közül főleg a sírokban talált mellékletek tipológiai igen egységes jellegűek. Ezekből teljesen hiányzik a vonaldíszes kerámia emlékéanyaga, viszont pontosan megfelelnek a telepen talált kerámia egy részének. Ennek ellenére a kutatás szinte máig bizonytalan abból a szempontból, hogy a sírok és a nekik megfelelő telepleletek milyen időrendi viszonyban vannak a lelőhelyen a vonaldíszes kerámia leleteivel. A sírleleteknek a lengyeli kultúra edényformáival való bizonyos hasonlósága miatt a szlovák kutatás hangoztatta először, hogy a bicskei leletek a legkésőbbi zselizi (békásmegyeri) leletekkel együtt az úgynevezett „Vorlengyel Horizont”-ot alkotják.²

1959-ben leletmentő gyűjtések nagyszámú telepleletet eredményeztek a lelőhelyről, majd 1965-ben Makkay J. végzett kisebb hitelesítő ásatást. 1967-ben a Nyitrán rendezett szimpozionon Makkay J. bemutatta azokat a telepleleteket, amelyek a régebbi gyűjtésekből származnak. Hangsúlyozta a Vinča kultúrával való rendkívül szoros összefüggéseket.³

1965 után 1971-ben Makkay J. ismét végzett hitelesítő ásatást a lelőhelyen. E két ásatás megfigyelései lehetővé teszik a lelőhely stratigráfiájának a megállapítását. Eszerint a legrégebbi települési jelenségek a közép-európai vonaldíszes kerámia legidősebb szakaszát képviselik. Az ebből a szintből előkerült leletek szinte teljesen megfelelnek a szlovákiai Bina (Bény) leletanyagának.⁴ Ezek a leletek Bicskén egy gödörházban kerültek elő. A ház belsejében cölöplyuk-sor halad körbe.

A következő települési időszakot az a réteg alkotja, amely a kottafejes kerámia leletanyagát tartalmazza. Ez a réteg valószínűleg egy rövid települési hiátus után követte a legrégebbi települési szintet.

A legfiatalabb időszakot az a réteg képviseli, amelynek leletei teljesen megegyeznek a már említett sírok edénymellékleteivel.

A lelőhelyen minden említett időszakot hulladékgödörök is képviselnek. A korábbi gyűjtések során valószínűleg nem figyelték meg pontosan az egyes települési szintek, illetve objektumok stratigráfiai különbségeit, és a leletanyagot összekeverték. Emiatt van együtt a korábban gyűjtött leletanyagban a sírokkal megegyező (Vorlengyel) kerámia és a vonaldíszes leletanyag.

Az 1965. és 1971. évi ásatások alapján tehát világossá vált, hogy a sírokban talált kerámiának a telep egy meghatározott periódusa felel meg, és ez önálló horizontot képvisel. E horizont leletanyaga erőteljesen különbözik a vonaldíszes kerámia emlékeitől, de nem azonos a lengyeli kultúra kerámiájával sem. Igaz, hogy ez utóbbival több közös vonás köti össze, mint a vonaldíszes kerámiával. Mivel ennek a jellegzetes, mondhatnánk különös leletanyagnak helyi előzménye nem mutatható ki, valószínűnek látszott számunkra, hogy származását más területen kell keresnünk. Olyan területen, amely lényegében kívül esett a vonaldíszes kerámia elterjedési területén, mivel annyira idegen attól. Így a bicskei emlékéanyag szóban forgó részét korábban közvetlenül a Vinča kultúrával hoztuk származási kapcsolatba.⁵

1968-ban közölte S. Dimitrijević az általa felismert és elnevezett Sopot—Lengyel kultúra leletanyagát.⁶ Ez főleg Szlavónia keleti részén terjedt el, a Száva és a Dráva közötti területen. Dimitrijević nemcsak önálló kultúra voltát ismerte fel, de különböző fejlődési fokozatait is el tudta különíteni. A késő-Starčevo kerámiából származtatja, úgy, hogy azt szerinte rendkívül erős Vinča-hatások érték.⁷

Miután Dimitrijević körvonalazta a Sopot—

¹ F. Petres Éva, FA 6 (1954) 22—28.; *Ua.*, Neolithic graves at Bicske. (Székesfehérvár 1959.)

² Lichardus, J., Die Bükker Kultur in der Slowakei und ihre Stellung in Karpathenbecken. ŠtZ 9 (Nitra 1962) 54.; Pavúk, J., Gliederung der Volutenkeramik in der Slowakei. ŠtZ 9 (1962) 14.; Točík, A.—Lichardus, J., PA 55 (1964) 262—278.

³ Makkay J., Die neolithische Funde von Bicske. ŠtZ 17 (Nitra 1969) 253—270.

⁴ Točík, J., (Red.), Slovensko v mladšej dobe kamennej. (Bratislava 1970) J. Pavúk tanulmánya, VI. t. 2, 4.

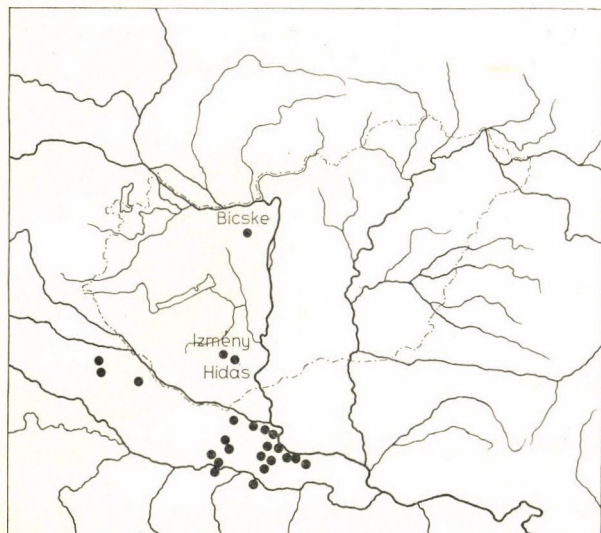
⁵ Makkay J., ŠtZ 17 (Nitra 1969) 253—270.

⁶ Dimitrijević, S., Sopotsko-Lengyelska kultura. (Zagreb 1968.)

⁷ *Uo.*, 115—116, 118—119, 121.

Lengyel kultúrát, és bőséges leletanyagot tett közzé, teljesen világossá vált számunkra, hogy éppen ezek a legjobb, sőt egyedüli párhuzamai a bicskei sírok és a megfelelő korú telep leleteinek. Sőt nemcsak párhuzamosságot, hanem kulturális azonosságot kell közöttük feltételeznünk.

Meglepőnek látszott azonban, hogy a Budapest közelében fekvő Bicske és Szlavónia között ilyen szoros genetikai kapcsolat állhatott fenn, anélkül, hogy a közbeeső területről — azaz a Dunántúl keleti feléből — bármilyen összekötő emlékményt ismertünk volna. Azonban éppen a legutolsó években előkerült két kisebb, szórványos leletegyüttesség kétségtelenné tette, hogy Bicske nem egy magányos, elszigetelt egyetlen lelőhely volt magyar területen ebben a korszakban, hanem számos hasonlókorú lelőhellyel kell számolnunk a Dunántúlon is. Vagyis a területi hiátus leszűkült, illetve lényegében megszűnt. A Dunántúl délkeleti felében a Baranya megyei Hidas és a Tolna megyei Izmány községben kerültek elő a Sopot-kultúra kerámiájához, illetve a bicskei kerámiához teljesen hasonló, azonos leletek. Ezek a lelőhelyek mintegy félúton helyezkednek el a Sopot kultúra szlavóniai területe és Bicske között (1. kép). Bár jelenleg mindez még csak három lelőhely a Dunántúl keleti részén, nem kétséges, hogy az egymástól távoli, független lelőhelyeken ennyire azonos típusú leletek előfordulása egyazon független kulturális és időrendi szintet jelent. Olyan szintet, amely nem tartozott sem a vonaldíszes kerámia, sem a lengyeli kultúra körébe. A bicskei és a többi magyarországi leletnek éppen a Sopot-típussal való rokonsága, azonossága alapján teljesen világos, hogy a vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra közötti időszakot képviseli ez a típus, egyelőre a Dunántúl keleti felén.

1. kép. A Sopot—Bicske kultúra lelőhelyei
Рис. 1. Местонахождения культуры Шопот—Бичке
Fig. 1. Les sites de la civilisation de Sopot—Bicske

Dimitrijević ezt a leletkomplexumot Sopot—Lengyel kultúrának nevezi. Azonban az általa közölt szlavóniai leletek átvizsgálása azt mutatja, hogy csupán egyetlen lelőhelyen, Babskán vannak valódi lengyeli edények, még hozzá Dimitrijević szerint is importedények.⁸ A Sopot típus többi lelőhelyén eddig egyetlen lengyeli edény sem került elő. Magyarországon pedig a fent említett három lelőhely (Bicske, Izmány, Hidas) függetlenül helyezkedik el a lengyeli kultúra lelőhelyeitől, és leleteik között egyáltalában nincs lengyeli leletanyag. Ez tehát arra mutat, hogy a Sopot—Lengyel kultúra elnevezés nem helytálló, mivel ez a név időben egymás után következő két különböző kultúrát foglal magában. Helyesebb lenne ezért a Sopot—Bicske kultúra — vagy mint a későbbiekben látni fogjuk, a Sopot II—Bicske fázis — elnevezést használni. Annál is inkább, mivel az eddig ismert elterjedési terület a magyarországi adatokkal területileg megkétszereződik, s a leletanyag a Drávától északra is tökéletesen ugyanaz. Még akkor is helyesebb ez az általunk javasolt elnevezés, ha a magyarországi egyezés kronológiailag csak a Sopot kultúra egy szakaszára, a II. szakaszra vonatkozik.

A Sopot—Bicske kultúra magyarországi leleteinek jelenleg ismert típusai:

Bicske—Galagonyáson:

- Kettős-kónikus edények.* Ezek lehetnek szélesebb-alacsonyabb tálak, vagy magasabb, zömökebb csészék. Jellemzőjük az, hogy éles hastörésűek, és a felső részük inkább homorú, alsó részük pedig domború. A hasélen gyakran kis bütykök, vagy felfelé álló páros hegyes bütykök vannak, ritkábban stilizált állatfejre emlékeztető fogantyúk ülnek. Az eddig ismert leletanyag szinte túlnyomó része ezeket a típusokat, formákat mutatja. Előfordul élesebb törésvonal nélkül is, de ritkábban (Békásmegyeren például), és lábbal is. (2. kép 1—5, 7; 3. kép 2—14, 16—17; 4. kép 9—11, 14; 5. kép 3—6, 9, 14—22; 6. kép 3—26).
- A *csövestalpú tál* is előfordul, bár az eddigi adatok szerint nem gyakori. Csak töredékeket ismerünk, mégpedig alacsonyabb és magasabb, csónkakúpos vagy homorúan ívelt talprésszel (2. kép 6, 8; 5. kép 11, 13).
- Ismertek az enyhén homorúan kihajló peremű *tálformák*, domború alsó résszel (4. kép 12—13, 15; 5. kép 7—8, 23, 26).
- Gyakoriak az alacsony, lapos *nagyméretű tálak*, az alacsony fal külső oldalán fogóbütyökkel. Ismerünk négyszögletes típust is (3. kép 15; 8. kép 8). Ismertek a kisebb vagy nagyobb, csónkakúpos, homorúan vagy domborúan ívelt falú tálak is (5. kép 24, 27—28; 6. kép 7).

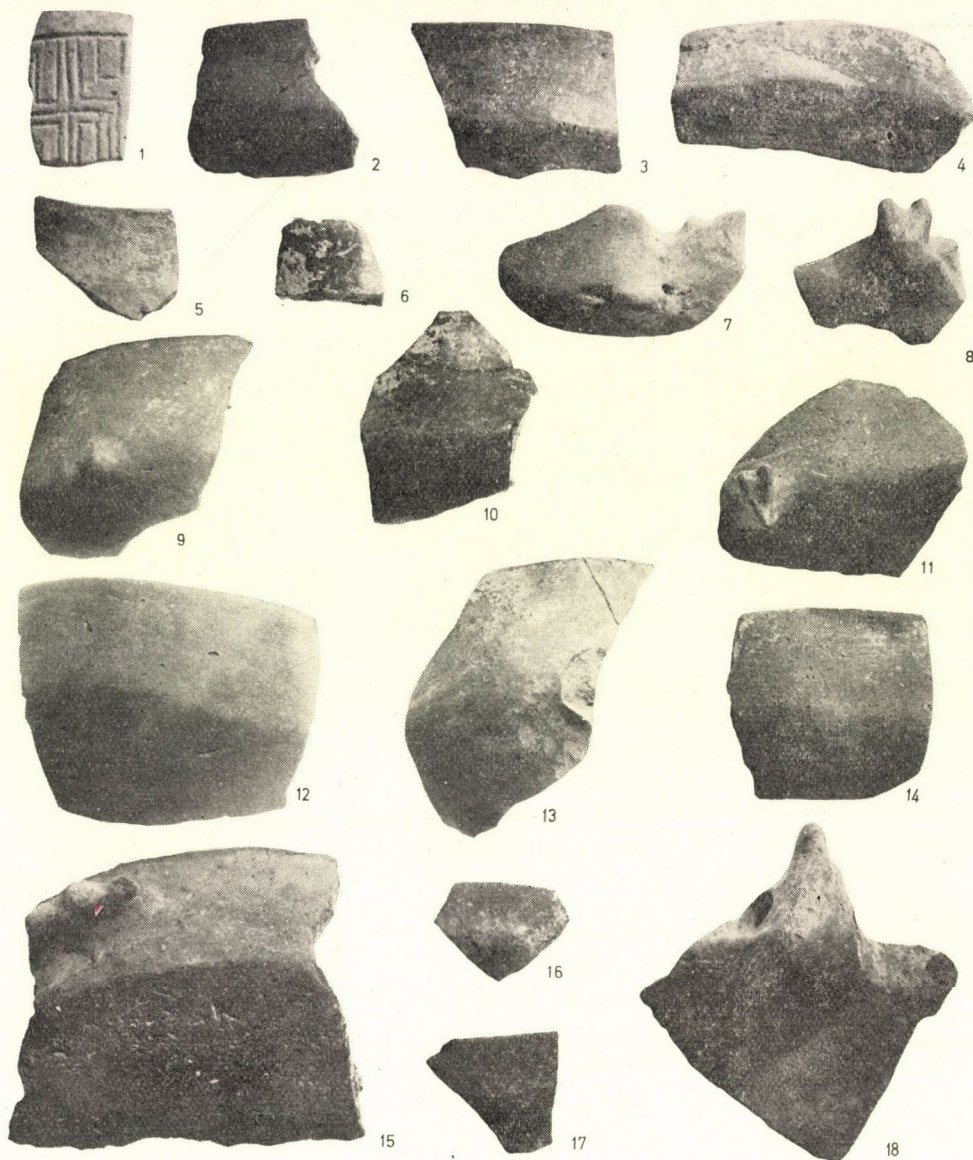
⁸ Uo., 114, 120—121, XVIII. t. 1—3, 5—6.

2. kép. 1—9. Bicske—Galagonyás. 1—5, 7, 9. sírleletek, 5, 7 = 1. sír; 4 = 3. sír; 2, 9 = 4. sír; 1 = 6. sír; 3 = szór-
vány sírból); 6, 8. telepleletek. 1 : 2

Рис. 2. 1—9. Бичке—Галагоняш. 1—5, 7, 9. Находки из могил (5, 7 = мог. № 1; 4 = мог. № 3; 2, 9 = мог. № 4;
1 = мог. № 6; 3 = из случайной могилы); 6, 8. находки с поселения. 1 : 2

Fig. 2. 1—9. Bicske—Galagonyás. 1—5, 7, 9. Trouvailles funéraires (5, 7 = sép. n° 1; 4 = sép. n° 3; 2, 9 = sép.
n° 4; 1 = sép. n° 6; 3 = livrée par une sép. isolée); 6, 8. Trouvailles livrées par les habitats. 1 : 2

3. kép. 1–18. Bicske—Galagonyás, telepletek. 1 : 3
 Рис. 3. Бичке—Галагоняш, находки с поселения. 1 : 3
 Fig. 3. 1–18. Bicske—Galagonyás, trouvailles livrées par les habitats. 1 : 3

- e) Előkerült hengeres nyakú, gömbölyű hasú *palack* is, öblén négy kis bütyökfüllel (2. kép 9). Ez a forma esetleg a helyi vonaldíszes kerámia örökségének hatására fejlődött ki.
- f) Ismert a *nagy fazék*, szűk nyakkal és szájjal, lefelé keskenyedő hassal, hasöblén két vízszintes nyílású, felfelé hegyesedő füllel (8. kép 7). Több, ilyen edényből származó töredéket is ismerünk (3. kép 18; 4. kép 8; 6. kép 25, 27).

A díszítések:

A *kerámia minősége*: finoman iszapolt, szürke vagy szürkésbarna, közepesen égetett, felülete

gondosan simított vagy polírozott. Magán Bicskén a leletanyag erősen kopott felületű, valószínűleg a talaj összetétele miatt. Pelyvás soványítás nem fordul elő. A díszítésben elég gyakori a *festés*, elsősorban a profilált hasú csészék felső részén a vörös pasztózus festés. Mintázata az eddig ismert darabokról nem állapítható meg, néhányszor ferde sávozás figyelhető meg (3. kép 3–6, 9–10, 13–14, 16–17; 5. kép 14–22). A *karcolt vonaldíszítés* igen ritka. Bicskén egyetlen ilyen díszítésű töredék került elő, amely valószínűleg hengeres nyakú, gömbtestű edény vállrészéből származik. Rajta a karcolt meanderszalagot beszurkált pontok töltik ki, miként azt Babska, illetve Bogdanovci és Vinkovci analóg

4. kép. 1—3. Hidas (Baranya megye), szórványos telepleletek; 4—15. Bicske—Galagonyás, telepleletek. 1 : 3
 Рис. 4. 1—3. Хидаш (ком. Баранья), случайные находки с поселений; 4—15. Бичке—Галагоньяш, находки с поселения. 1 : 3
 Fig. 4. 1—3. Hidas (comitat de Baranya), trouvaills isolées livrées par les habitats; 4—15. Bicske—Galagonyás, trouvaills livrées par les habitats. 1 : 3

leletein is láthatjuk.⁹ A töredék ezenkívül folto-
 san égetett („black-topped”; 4. kép 5).
 Több töredéken előfordul a *kannelura*-szerű mé-
 lyített díszítés, úgy, hogy a kannelurával fedett
 területen az edény hasrészze erősebben kidombo-
 rodik, mint másutt. A kannelura lehet ferde,
 függőleges vagy ék alakú, de minden esetben
 rövid, és csak a hasélen helyezkedik el (3. kép
 2, 10; 4. kép 4; 6. kép 1—2, 6). Ehhez hasonló
 jellemzi a szlavóniai leleteket is.¹⁰
 A *plastikus díszek* között figyelemre méltó a
 stilizált állatfej alakú bütyök vagy fogantyú (3.

kép 8, 11; 6. kép 20—21), amelyeknek párhuza-
 ma például Vinkovciból ismert.¹¹
 A karcolt díszítés között Bicskén előfordul két
 töredéken a meanderszerű dísz is (3. kép 1; 5. kép
 1—2). Ez jellegében a tiszai kultúrára emlékez-
 tet, vagy esetleg a szakálhádi csoport — tiszai
 kultúra közötti, feltételezhető átmeneti idő-
 szakra.

Izményben a községi általános iskola építése
 során 1964-ben — állítólag 1,5—2 méter közötti
 mélységben — egy szórványos, de zárt leletegyüt-
 test találtak. Ez edényekből és edénytöredékekből,

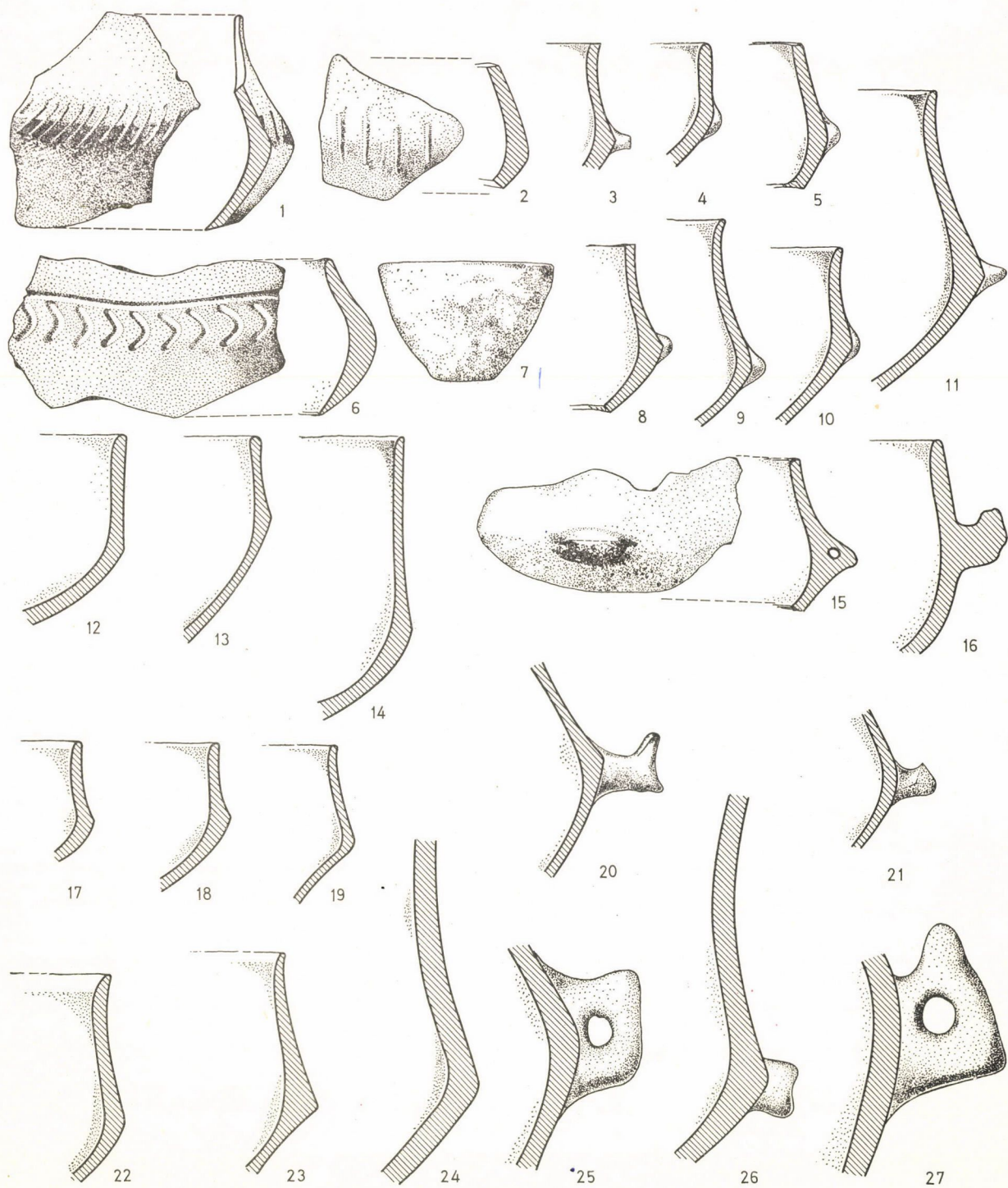
⁹ Uo., XI. t. 11, XII. t. 6—7.

¹⁰ Uo., 11. kép 10—14, 14. kép 4, 10, XI. t. 6—7, 9, stb.

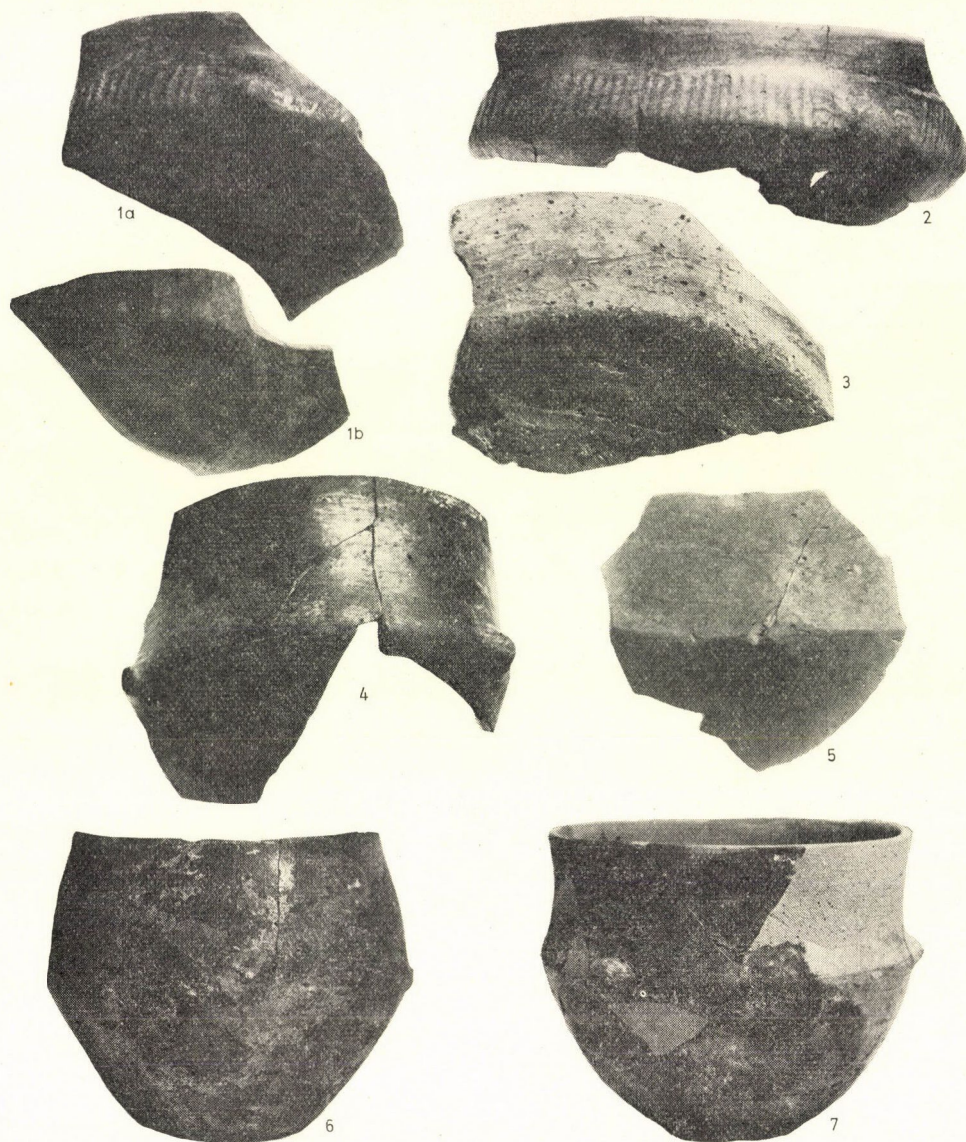
¹¹ Uo., XII. t. 5.

5. kép. 1–28. Bicske–Galagonyás, telepleletek. 1–2 = 2 : 3; 3–28 = 1 : 3
 Рис. 5. 1–28. Бичке–Галагоняш, находки с поселения. 1–2 = 2 : 3; 3–28 = 1 : 3
 Fig. 5. 1–28. Bicske–Galagonyás, trouvailles livrées par les habitats. 1–2 = 2 : 3; 3–28 = 1 : 3

6. kép. 1—27. Bicske—Galagonyás, telepleletek. 1 : 3
 Рис. 6. 1—27. Бичке—Галагоняш, находки с поселения. 1 : 3
 Fig. 6. 1—27. Bicske—Galagonyás, trouvailles livrées par les habitats. 1 : 3

7. kép. 1–7. Izmény-Iskola (Tolna megye) építése alkalmával előkerült leletgyűttes. 1 : 3
 Рис. 7. 1–7. Измень, комплекс находок, обнаруженный во время строительства школы (Ком. Толна) 1 : 3
 Fig. 1–7. Ensemble de trouvailles mis à découvert lors de la construction de l'école à Izmény (comitat de Tolna). 1 : 3

kőbaltákból és agancseszközből áll.¹² Mivel az edények egy része feltűnően ép, illetve a töredékek egy-egy edényből származnak, arra lehet gondolni, hogy a leletek (vagy egy részük) sír vagy sírok mellékletei voltak. A formák:

megnyúlt nyakú *kettősen kónikus testű csészék*, homorú ívelődésű felső és domború ívelődésű alsó résszel, jól polírozott, barnás színű felülettel, az egyik edény hasélén 3 kis bütyökkel (7. kép 4–7; 8. kép 1–2, 4, 6). *alacsony nyakú tálak*, kissé kihajló peremmel, hasukon függőlegesen

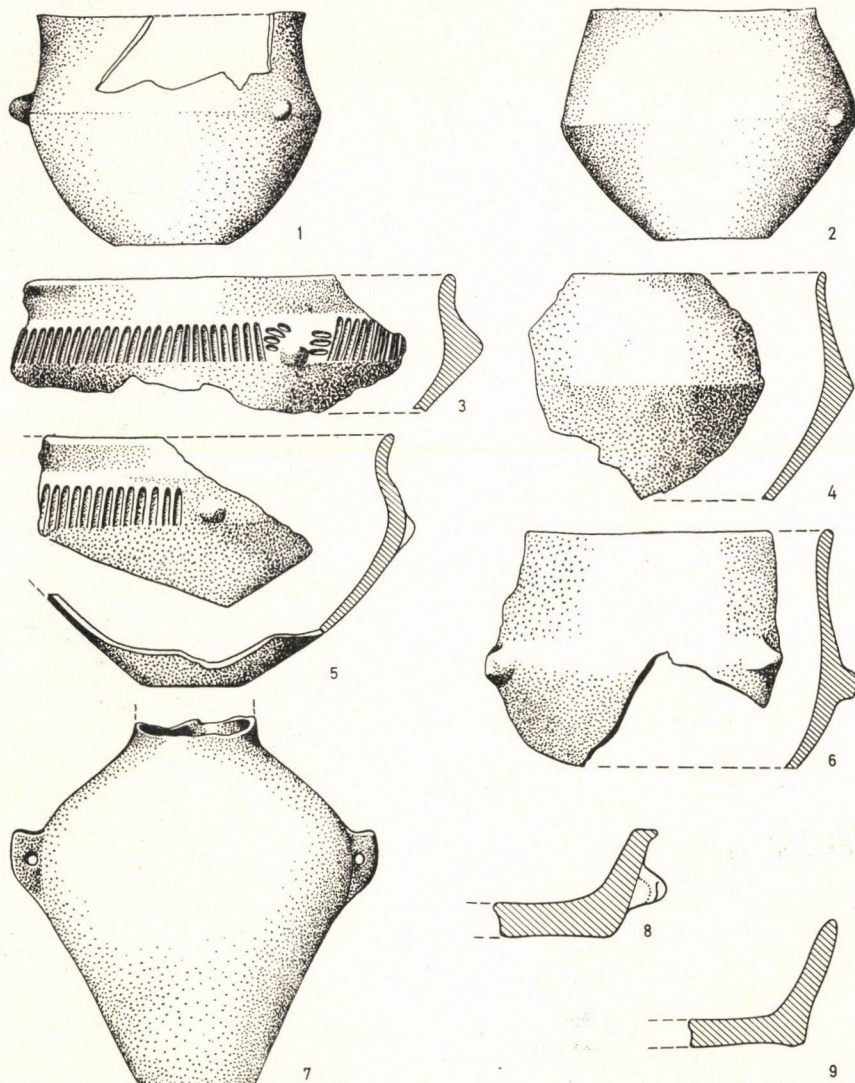
árkolt kannelurával, az árkolásokat négy helyen egy-egy bütyök szakítja meg. Az egyik tálnál a bütyökök mellett vízszintes árkolások is vannak. Ezen a tálon a hasi él erősen kidomborodik a kannelurák alatt, akárcsak a bicskei példányokon (7. kép 1–2; 8. kép 3, 5). Egyszerű fordított csonkakúp formájú *tál*. Az árkolt díszű tálak párhuzamai nemcsak Bicskén találhatók meg, hanem Szlavóniában is.¹³

Hidasról felszíni gyűjtésből származik egy kis leletgyűttes.¹⁴ Típusai:

¹² Ezúton mondunk köszönetet *Mészáros Gyula* múzeumigazgatónak a leletek közlésre való átengedéséért. A leletek a székszárdi Balogh Ádám Múzeumban vannak.

¹³ *Dimitrijević, S.*, i. m. 14. kép 4, 7, 10, VIII. t. 4, XI. t. 5–10.

¹⁴ A leletek a pécsi Janus Pannonius Múzeumban vannak.

8. kép. 1–6, 9. Izmény-Iskola (Tolna megye) építése alkalmával előkerült leletgyűttes. 7–8. Bicske–Galagonyás, telepleletek. 1–6 = 2 : 5; 7–9 = 1 : 5
 Рис. 8. 1–6, 9. Измень (ком. Толна), комплекс находок, обнаруженных во время строительства школы. 7–8. Бичке–Галагоняш, находки с поселения. 1–6 = 2 : 5; 7–9 = 1 : 5
 Fig. 8. 1–6, 9. Ensemble de trouvailles mis à découvert lors de la construction de l'école à Izmény (comitat de Tolna). 7–8. Bicske–Galagonyás, trouvailles livrées par les habitants. 1–6 = 2 : 5; 7–9 = 1 : 5

kettősen kónikus, homorú felsőrészü csésze és enyhén lekerekített, egyben megvastagodó peremű csésze vagy tál töredékei (4. kép 1–2).

Hengeres edény töredéke, *alacsony lábakkal*, bekarcolt meander-szalag mintával, amelyet beszurkált pontok töltenek ki. A díszítés az edény lábaira is kiterjed (4. kép 3). Legkitűnőbb, sőt egyedüli párhuzama, mondhatjuk, azonos darab Vinkovci–Ervencia lelőhelyen került elő.¹⁵

Meg kell még említenünk egy sírletet, amelynek lelőhelyét ugyan nem soroljuk e kultúra körébe, de már a lelet első említőjének is feltűnt a bicskei sírok anyagával való rokonsága.¹⁶ Békásmegye-

ren az 1932. évi ásatás során Tompa Ferenc egy sírt is feltárt a telepen.¹⁷ Ennek mellékleteit nem közölte, majd F. Petres Éva ismertette, a leletanyag bemutatása nélkül. Egy gyermek csontváza mellett, kisebb tárgyakon kívül több edényt is találtak. Ezek között található egy kettősen kónikus edény lekerekített haséllal, az élen három kis bütyökkel, továbbá két enyhén S-profilvonalú edény. Ez utóbbiak hasonlóak az egyik bicskei edényhez. Azonban ez a típus inkább a helyi vonaldiszes kerámia helyi továbbfejlődése lehet, esetleg magán Bicskén is, miként ilyen típusú leletek kerültek elő a legutóbbi békásmegyeri ásatások során is, zselizi együttes-

¹⁵ Dimítrijević, S., i. m. XII. t. 4.

¹⁶ F. Petres Éva, FA 6 (1954) 26–27; Ua., Neolithic graves... 11.

¹⁷ MNM I. t. 37. 1935. 1–4.; F. Petres Éva, Neolithic graves... I. t. B.

Vázlatos kronológiai táblázat

Vinča	Szlavónia	Kelet-Dunántúl	ÉK, NY, DNY Dunántúl	Kelet-Magyarország
B ₁ —B ₂	Ia	Kottafejes-koraszselizi kerámia időszaka	Kottafejes-koraszselizi kerámia időszaka	Szakálhádi csoport
C	II	Sopot II—Bicske kultúra	Későszelizi kerámia időszaka	Szakálhádi csoport—Tiszai kultúra közötti átmeneti időszak
D	III	Lengyeli kultúra	Lengyeli kultúra	Tiszai kultúra

ben.¹⁸ A békásmegyeri gyermeksírban volt még egy cilindrikus nyakú, palackformájú edényke is. Ez a forma ugyancsak a vonaldíszes kerámia öröksége lehet, már említett bicskei párhuzamával együtt.

A fentiek szerint tehát a békásmegyeri, rokon jellegű leletek nem tartoznak kimondottan a Sopot—Bicske kultúra körébe, viszont egykorúak lehetnek vele, miként a szlovák kutatás is a legkésőbbi zselizi kerámiát a „Vorlengyel Horizont”-ba sorolta, egyidősnek véve a bicskei sírok anyagával.¹⁹ Ezt a megállapítást az újabb szempontokat figyelembe véve is jogosnak tartjuk.

Fentebb már említettük, hogy a magyarországi leleteknek legtöbb, szoros rokonságot mutató párhuzama a Dimitrijević-féle II. fázisban található meg. Ez nem is véletlen, mert Dimitrijević is hangsúlyozta, hogy az I. fázisban a vonaldíszes kerámia néhány import-töredéke is előkerült.²⁰ Ez alatt az idő alatt Magyarországon a vonaldíszes kerámia kottafejes-koraszselizi időszaka élt. Az sem véletlen, hogy a III. fázis önálló emlékei sem mutathatók ki magyar területen, mert ekkor a Dunántúlon már a

kialakult lengyeli kultúra virágzott. Ennek a bizonyítéka Babska legfelső rétege is, ahol a Dimitrijević-féle III. fázis emlékeivel együtt jellegzetes — valószínűleg import — lengyeli edények is előkerültek.²¹

Egyelőre nem teljesen világos, hogy a Sopot—Bicske kultúra Dimitrijević-féle három fázisának mindegyike azonos időtartamú fejlődést jelent-e, vagy az I. és III. fázis csak átmeneti szakasznak tartható, és a kultúra virágkora, egyben expanzív, legjelentősebb szakasza a II. fázis lett volna.

Dimitrijević a Sopot kultúrát a Vinča B2-D időre keltezi, ezen belül a II. fázist a Vinča C időszakra. A magyarországi adatok azonban azt mutatják, hogy a lengyeli kultúra (tehát a Sopot II—Bicske utáni időszak) feltétlenül elkezdődött a Vinča C időszak első felében, ha talán nem is a legelején. Eszerint Magyarországon a Sopot II—Bicske időszak a Vinča B2-C fordulójára tehető, és a Dunántúlon közvetlenül követte a kottafejes-korai zselizi időszakot, amely a Vinča B2-ben befejeződött.

Kelet-Magyarországon a középső és a késői neolitikum között, vagyis a szakálhádi csoport és a tiszai kultúra között ilyen önálló horizontot egyelőre nem tudunk kimutatni. Ennek az időszaknak felelhet meg a tiszai kultúra kialakulásának periódusa. Ennek lehet jele a Bicskén talált két tiszai jellegű karcolt díszű töredék is. Ugyanis határozott bizonyítékok vannak arra, hogy a kialakult tiszai kultúra végig egyidős a kialakult lengyeli kultúrával. A tiszai kultúra leletei Aszódon és Páriban (Pest, illetve Tolna megye) együtt kerültek elő a lengyeli kultúra, köztük ennek a korai szakasza leleteivel.²² Ugyanakkor Babska felső rétegében két, valódi tiszai karcolt díszű importedény töredéke is előkerült, lényegében ugyanabban a horizontban, ahol a lengyeli importedények is előjöttek.²³ Ez tehát teljesen megfelel a Magyarországon is megállapított relatív kronológiának.

Korábbi véleményünk szerint a lengyeli kultúra több Vinča-eredetű elemét közvetlen kapcsolatok útján vette át. A Sopot—Bicske kultúra kapcsolatainak összefüggéseinek tisztázása immár világossá teszi, hogy ezeket az elemeket a Sopot—Bicske kör közvetítette a lengyeli kultúrába. Az sem kétséges, hogy a lengyeli kultúra létrejöttében az egyik fő szerepet a Sopot II—Bicske kultúra játszotta. Ezt nemcsak kronológiai és topográfiai érvek támasztják alá, hanem tipológiaiak is. Ezek közül néhány:

a kettős kónikus tálak gyakorisága a lengyeli kultúrában; azzal a továbbfejlődéssel a Sopot—Bicske körhöz képest, hogy az edények peremrésze kissé széjjelebb terül;

¹⁸ Gábori-Csánk V., ArchÉrt 91 (1964) 6. kép 1—2.

¹⁹ Lásd 2. j.

²⁰ Dimitrijević, S., i. m. 120.

²¹ Lásd 8. j.

²² Kalicz, N., Einige Probleme der Lengyel-Kultur in

Ungarn. StZ 17 (Nitra 1969) 192—195; Ua., Acta Arch-Hung 22 (1970) 13—23.; Torma István ásatásán Páriban kerültek elő a lengyeli kultúra leleteivel együtt tiszai cserepek (Torma István szóbeli közlése).

²³ Dimitrijević, S., i. m. 18. kép 1—2.

az Izményben meglevő táltípus gyakorisága a lengyeli kultúrában, de kannelura nélkül;
 a kettős kónikus csészék megléte, azzal a különbséggel, hogy a lengyeli kultúrában a felső rész domború ívelésű, az alsó rész a homorú;
 a pasztózus vörös festés gyakorisága, lényegében hasonló technikával;
 az apró bütykök gyakori előfordulása;
 a Sopot—Bicske anyagban tűnnek fel először a Kárpát-medence nyugati felében a csillag alakú agyagtárgyak (4. kép 6—7), és a lengyeli kultúrában változatlan formában élnek tovább.

A leletanyag várható további bővülésével az összekötő szálak száma mind a Sopot—Bicske

körön belül, mind a lengyeli kultúra irányába nyilván szaporodni fog.

A Sopot—Bicske-kultúra távolabbi párhuzamaival egyelőre még nem foglalkozunk részletesen, mivel eddig viszonylag kevés leletanyag áll rendelkezésünkre. Azonban már így is kétségtelennek látszik, hogy ennek a horizontnak a tipológiai kapcsolatai egészen Thesszáliáig követhetők, ahol főleg a Diminit követő időszak emlékeivel lehet sok közös vonást felfedezni. Ez a későbbiekben a kronológiai összehasonlítást is lehetővé fogja tenni.

Kalicz Nándor—Makkay János

DIE NEOLITHISCHE SOPOT—BICSKE-KULTUR

Auszug

Lange Zeit hindurch war die Neolithforschung nicht in der Lage, den Charakter der Funde von Bicske—Galagonyás näher zu bestimmen, ausgenommen das Erkennen der typologischen Verwandtschaft mit der Vinča-Keramik durch den ersten Veröffentlichung.¹ Die Lage wurde noch komplizierter, da im Fundort auch der Nachlaß verschiedener neolithischer Perioden vorkommt. Während der früheren Ausgrabungen und der Sammel-tätigkeit wurden jedoch keine stratigraphischen Beobachtungen gemacht und die Funde verschiedener Perioden vermischt. Bei den Ausgrabungen in den Jahren 1965 und 1971 konnte die stratigraphische Lage klargestellt werden; die kulturelle Zuordnung der Funde wurde dank der neuen jugoslawischen Forschungen möglich.

Aufgrund der Ausgrabungen wurde es klar, daß die ältesten Siedlungserscheinungen und Funde von Bicske die früheste Phase der mitteleuropäischen Bandkeramik vertreten. Die aus diesem Horizont geborgenen Funde entsprechen fast vollständig der Keramik aus Bina (Bény) in der Slowakei.⁴ In Bicske stammen diese Funde aus einer Wohngrube. — Die nächste Siedlungsphase repräsentiert die Schicht, die Notenkopf-Keramik enthält. Diese Schicht folgte wahrscheinlich nach einem kurzen Siedlungs-*Hiatus* auf die frühere Schicht mit Wohngrube. Die jüngste Phase ist in derjenigen Schicht enthalten, deren Funde mit den früher freigelegten Grab-funden sowie jenen Siedlungsfunden identisch sind, mit denen die Grabfunde bereits früher identifiziert wurden und die mit der Vinča-Keramik Verwandtschaft aufweisen. Das ist die Keramik, die in der slowakischen Literatur sehr richtig als Vorlengyel-Horizont angesprochen wird.²

Auf Grund der beiden erwähnten Ausgrabungen wurde es klar, daß der Keramik, die die Gräber geliefert hatten, nur eine einzige, bestimmte Schicht der Siedlung entspricht, welche innerhalb des Fundorts einen ganz selbständigen Horizont, eine besondere, späte Siedlungs-phase darstellt. Die Funde aus diesem Horizont unterscheiden sich wesentlich vom Nachlaß der Bandkeramik, sind aber auch mit der Keramik der Lengyel-Kultur nicht identisch, obwohl sie mit dieser letzteren mehrere gemeinsame Züge haben. Ein örtlicher Vorläufer dieses charakteristischen und besonderen Fundmaterials ließ sich nicht nachweisen; wir nahmen daher mit großer Wahrscheinlichkeit an, seine Herkunft sei in anderen Gebieten zu suchen. Früher dachten wir an eine unmittelbare Abstammung von der Vinča-Kultur. Nachdem aber S. Dimitrijević 1968 die Sopot—Lengyel-Kultur umrissen hatte,⁷ erkannten wir klar, daß genau diese Funde die beste, ja sogar die einzige Parallele zur Grabkeramik von Bicske und aus der Siedlung entsprechenden Alters

bieten. Infolgedessen müssen wir die kulturelle Identität vermuten.

Überraschend war, daß zwischen Bicske (in der Nähe von Budapest) und Slawonien ein solch enger genetischer Zusammenhang bestehen kann, ohne daß es im dazwischenliegenden Gebiet als Bindeglied verwandte Funde gäbe. Jedoch kamen oben in den allerletzten Jahren zwei kleinere Fundkomplexe zutage, aus denen hervorging, daß Bicske kein isolierter, einzelner Fundort jener Periode auf ungarischem Gebiet ist, sondern daß man in Westungarn mit mehreren Fundorten ähnlichen Alters und Charakters zu rechnen hat. Ähnliche Funde wurden in *Hidas* und *Izmény* gemacht (Abb. 1); die Fundorte liegen etwa auf halbem Weg zwischen dem slawonischen Gebiet der Sopot-Kultur und Bicske. So fern die Fundorte auch voneinander sind, ist die typologische Verwandtschaft äußerst eng, man könnte fast von Identität sprechen. Infolgedessen dürfte es keinen Zweifel geben, daß man es auch in Westungarn mit einem selbständigen Horizont zu tun hat. Bei weiteren Forschungen ist ein Wachstum der Fundort-Zahlen zu erwarten.

S. Dimitrijević nennt diesen Fundkomplex „Sopot-Lengyel-Kultur“.⁶ Eine Prüfung der von ihm veröffentlichten Angaben zeigt aber, daß echte Lengyel-Gefäße nur in Babska zu finden sind, und diese sind auch laut Dimitrijević Importwaren.⁸ In Ungarn sind die erwähnten drei Fundorte unabhängig von den Fundorten der Lengyel-Kultur angeordnet, und unter ihren Funden gab es überhaupt keine vom Lengyel-Typus. Dies zeigt, daß die Benennung Sopot-Lengyel-Kultur nicht zutreffend ist, da dieser Name zwei aufeinanderfolgende, verschiedene Kulturen enthält. Richtiger wäre die Bezeichnung Sopot-Bicske-Kultur, oder, wie wir noch sehen werden, Sopot—Bicske-II.-Phase. Dies um so mehr, da sich das Verbreitungsgebiet durch die ungarischen Fundorte verdoppelt, und auch das Fundmaterial nördlich der Drau genau dasselbe ist.

Die bisher bekannten Typen der ungarländischen, zur Sopot—Bicske-Kultur gehörenden Funde:

a) *Doppelkónische Gefäße* in mehreren Varianten. Charakteristisch ist die scharfe Bauchlinie; der Oberteil ist konkav, der Unterteil konvex geschwungen. Auf der Bauchkante sitzen häufig kleine Buckel, seltener stilisierte Tierköpfe. Selten erscheint der Typus auch ohne Bauchkante. (Abb. 2, 1—5, 7; Abb. 3, 2—14, 16—17; Abb. 4, 9—11, 14; Abb. 5, 3—6, 9, 14—22; Abb. 7, 4—7; Abb. 8, 1—2, 4, 6; Abb. 4, 1—2.).

b) *Fußschüsseln* mit stumpfkegelförmigem Fuß unterschiedlicher Höhe (Abb. 2, 6, 8; Abb. 5, 11, 13).

c) *Schüsseln* mit konkav ausladendem Rand und konvexem Unterteil. Auch Schüsseln mit kurzem Hals

kommen vor; sie haben leicht ausladende Ränder, der Bauchteil ist kräftig verdickt. Der Bauchteil mehrerer Exemplare ist mit senkrechten oder schrägen Kanneluren verziert (Abb. 4, 12–13, 15; Abb. 5, 7–8, 23, 26; Abb. 7, 1–2; Abb. 8, 3, 5).

d) Häufig erscheinen *flache, große und kleinere Schüsseln* mit Griffbuckeln an der Außenseite. Es gibt auch einen viereckigen Typus (Abb. 3, 15; Abb. 5, 24, 27–28; Abb. 6, 7; Abb. 8, 8).

e) *Flaschen* mit zylindrischem Hals und rundem Unterteil. Dieser Typus könnte vielleicht aus der lokalen Bandkeramik stammen (Abb. 2, 9).

f) *Großer Topf* mit engem Hals, länglichem, doppelkonischem Körper und zwei Buckelhenkeln die waagerechte Öffnungen haben (Abb. 3, 18; Abb. 4, 8; Abb. 6, 25, 27; Abb. 8, 7).

g) Fragment eines *zylindrischen Gefäßes mit kurzen Füßen*. Das eingeritzte Mäander-Muster füllt gestichelte Punkte aus. Das Ornament bedeckt auch die Füße. Die beste, ja sogar einzige Analogie des Stückes kam im Fundort Vinkovci-Ervenica zutage¹⁵ (Abb. 4, 3).

Die Ornamente

Die Keramik ist sehr guter Qualität, der Lehm ist fein geschlämmt, dunkelfarbig ausgebrannt, die Oberflächen sind sorgfältig geglättet oder poliert. Sehr häufig erscheint die *Bemalung*, vor allem auf dem Oberteil von Tassen. Die rote Farbe ist pastös aufgetragen (Abb. 3, 3–6, 9–10, 13–14, 16–17; Abb. 5, 14–22). Das Ornament ist nicht zu erkennen.

Selten erscheinen *eingeritzte Linien*; bekannt sind zwei Fragmente, eines aus Hidas und eines aus Bieske (Abb. 4, 3, 5). Das eingeritzte Mäander-Muster füllt gestichelte Punkte aus, ähnlich zu den analogen Funden aus Babska, Bogdanovici und Vinkovci.⁹ Das letztere Fragment stammt wahrscheinlich vom Schulterteil eines Gefäßes mit engem Hals und rundem Bauch.

Kanneluren dienen häufig als Ornament. Sie verlaufen schräg, senkrecht oder keilförmig, doch sind sie immer kurz und nur auf der Bauchkante angebracht. (Abb. 3, 2, 10; Abb. 4, 4; Abb. 6, 1–2, 6; Abb. 7, 1–2). Dies kennzeichnet auch die kannelierten Keramikfunde aus Slawonien.¹⁰

Bemerkenswert unter den plastischen Verzierungen sind neben den *kleinen Buckeln* die Griffe in der Form stilisierter Tierköpfe (Abb. 3, 8, 11; Abb. 6, 20–21), deren Parallelen u. a. aus Vinkovci bekannt sind¹¹.

In Bieske gab es zwei Fragmente mit eingeritztem, mäanderartigem Muster (Abb. 3, 1; Abb. 5, 1–2). In ihrem Aspekt erinnern sie an die Theiß-Kultur, eventuell an die angenommene Übergangszeit zwischen der Szakálhát-Gruppe und Theiß-Kultur.

Wir müssen noch einen Grabfund erwähnen, der in Békásmegyer bei den Ausgrabungen im Jahr 1932 zutage kam¹⁷. Die Beigaben gehören nicht zum Kreis der Sopot–Bieske-Kultur, dürften aber aufgrund der typologischen Ähnlichkeit gleichaltrig sein. Neben einem Kinderskelett befanden sich ein doppelkonisches Gefäß mit abgerundeter Bauchkante, zwei Gefäße mit leicht S-förmigem Profil und eine Flasche. Bereits dem ersten Erwähner dieses Fundes fiel die Verwandtschaft mit den Grabfunden aus Bieske auf, doch dürften die anderen Typen weiterentwickelte Formen der örtlichen Bandkeramik sein. Solche kamen auch bei den letzten Ausgrabungen in Bieske zutage, und zwar in einem Spätzeliz-Komplex. Auch die slowakische Forschung rechnet die späteste Zseliz-Keramik dem Vorlengyel-Horizont zu und betrachtet sie somit als gleichaltrig mit den Grabfunden von Bieske. Wir erachten diese Feststellung für richtig.^{16–19}

Wie bereits erwähnt, erscheinen die meisten, nahe Verwandtschaft aufweisenden Parallelen der ungarländischen Funde in der zweiten Phase der Sopot-Kultur (nach Dimitrijević). Das ist kein Zufall, beobachtete doch Dimitrijević in der ersten Phase die Scherben importierter Bandkeramik²⁰. Zu derselben Zeit existierte in Ungarn die Notenkopf-Frühzeliz-Phase der Bandkeramik. Ebenso ist es kein Zufall, daß sich keine selbständigen Funde der dritten Phase (nach Dimitrijević) in Ungarn nachweisen lassen, da zu jener Zeit in Westungarn die bereits entwickelte Lengyel-Kultur in Blüte stand. (In der obersten Schicht von Babska gibt es neben dem Nachlaß der dritten Phase echte importierte Lengyel-Gefäße.)

Dimitrijević setzt die Sopot-Kultur auf die Vinča–B2–D-Periode und innerhalb dieser die zweite Phase auf die Vinča–C-Zeit an. Die ungarischen Funde zeigen jedoch, daß die Lengyel-Kultur (die nach Sopot-II–Bieske folgt) unbedingt bereits in der ersten Hälfte von Vinča C begonnen haben muß, wenn auch nicht unbedingt am Anfang der Periode. Dementsprechend läßt sich die Sopot–Bieske-Phase in Ungarn auf die Wende von Vinča B2–Vinča C ansetzen; in Westungarn folgte sie unmittelbar auf die Notenkopf-Frühzeliz Phase, die während Vinča B2 ein Ende fand.

In Ostungarn können wir zwischen dem mittleren und dem späten Neolithikum, d. h. zwischen der Szakálhát-Gruppe und der Theiß-Kultur vorderhand keinen solchen selbständigen Horizont nachweisen. Zu diesem Zeitpunkt mochte die Theiß-Kultur aufgekomen sein, was auch mit zwei Scherben mit theißkulturartigem geritztem Muster, die in Bieske zutage kamen, bestätigt sein dürfte. Dafür nämlich, daß die entwickelte Theiß-Kultur bis zu Ende gleichaltrig mit der entwickelten Lengyel-Kultur ist, haben wir wichtige Beweise (Funde der Theiß-Kultur kamen in Aszód und Pári (zusammen mit den Funden der Lengyel-Kultur) zutage. In der oberen Schicht von Babska kamen auch zwei echte Stücke der Theiß-Kultur mit eingeritztem Muster zum Vorschein, in demselben Horizont, der auch die bereits erwähnte Importware der Lengyel-Kultur lieferte²³. Dies entspricht also voll und ganz der auch in Ungarn festgestellten Theiß-Lengyel-Relativechronologie bzw. deren Gleichzeitigkeit.

Früher vertraten wir die Meinung, daß die Lengyel-Kultur mehrere ihrer aus Vinča stammenden Elemente durch unmittelbaren Kontakt übernommen hatte. In Kenntnis der Sopot–Bieske-Kultur ist es jedoch sehr wahrscheinlich, daß die fraglichen Elemente durch Vermittlung dieses Kreises zur Lengyel-Kultur gelangten. Ebenso steht es fest, daß beim Zustandekommen der Lengyel-Kultur die Sopot–Bieske-Kultur eine wichtige Rolle spielte, was nicht nur durch chronologische und topographische, sondern auch durch typologische Argumente unterstützt werden kann (doppelkonische Schüsseln, doppelkonische Tassen, flache große Schüsseln, kleine Buckel, sternförmige Tongegenstände erscheinen häufig auch in der Lengyel-Kultur). Wie zu erwarten, wird sich das Fundmaterial noch vergrößern. Dann wird sich die Zahl der Bindeglieder sowohl innerhalb des Sopot–Bieske-Kreises als auch zur Lengyel-Kultur vermehren.

Mit den südlicheren Parallelen der Sopot–Bieske-Kultur haben wir uns vorderhand noch nicht eingehend beschäftigt. Soviel scheint jedoch bereits festzustehen, daß die typologischen Beziehungen dieses Horizonts sich ganz bis Thessalien verfolgen lassen, wo man mit dem Nachlaß der nach Dimini folgenden Periode viel gemeinsame Züge erkennen kann. Dies wird später auch den chronologischen Vergleich ermöglichen.

N. Kalicz–J. Makkay

AQUINCUM ELSŐ AQUAEDUCTUSA

I.

Korábbi eredmények és az új ásatások

Az aquincumi vízvezeték több km hosszú falazata az egyetlen római kori épületmaradvány, amelyet fővárosunk területén évszázadokon keresztül látni lehetett a felszínen. A katonai és polgári amphiteatrumok monumentális tömbjét is beépítették a középkor folyamán, illetve romjaikat idővel elepte a földtakaró. Az aquaeductus markáns vonala viszont oklevelek tanúsága szerint a középkorban határjelző szerepet töltött be,¹ a XVI–XVII. századi metszeteken hosszabb szakaszon eredeti magasságban ábrázolták² s 1923-ban — amikor romjainak első műemléki felmérésére került sor —, több mint ötven pilléresonkját 2–3 m magasan rajzolták fel.³ Ma ugyanezen a szakaszon alig tucatnyi, felismerhetetlenségig lepusztult falcsont emlékeztet e nagyszabású műszaki létesítményre! (A vízvezeték építményét még mindig tisztázni lehetne ásatással és műemléki helyreállítására is könnyen sor kerülhetne, hiszen hosszú szakaszon még beépítetlen ez a terület. A romok védettségét az 1968-ban kiadott műemléki jegyzék biztosítja.)

Az aquaeductus tudományos szempontból is a kutatás mostohagyermeké maradt. Ismeretes volt, hogy a mai Erdei strand területén fakadó forráscsoportból táplálkozott, s a publikációkban számtalanszor elismértük azt a véleményt, — analógiák alapján feltételezve —, hogy a forrásokból feltörő vizet közös medencébe fogták össze, majd víztornyba hajtották fel, s innen eresztették bizonyos eséssel az íves építményen húzódó kőcsatornán a városba.⁴ A városkaputól kezdve — bizonyos távolságokra — magasan elhelyezett elosztókból föld alatti csatornáknak, illetve ólomcsöveknek jutott el a víz a középületekbe és a magánháztartásokba a fogyasztókhoz. Azt is nagyjából tudni lehetett, hogy a vízvezetékét valamikor a II. század folyamán építették; valószínűnek tűnt, hogy a „municipium” rang elnyerése körüli időszakban, tehát 124 táján.

A kérdésben néhány pont tisztázatlan maradt, pl. 1.) a közös víztárolómedencének a mérete; ismer-

etlen volt a víztorony építménye, tehát mindannak a nyoma, ami a mai camping területén látható utolsó pillérmaradványoktól északra húzódott. 2.) Semmiféle adatunk sem volt arról, hogy a polgárváros területén milyen rendszer szerint történt a már említett vízelosztás? 3.) S eléggé kérdésesnek látszott a katonaváros és a tábor területén ugyanennek a vízvezetéknek a szerepe, illetve időtartama, minthogy az utóbbi években, — az óbudai régészeti feltárások alkalmával —, több fajta vízvezetéknek a nyomai is előkerültek a canabaeen.

E kérdések tisztázására már 1958-ban kísérletet tettünk egy Mária Terézia korabeli térképszelvény hitelesítésekor.⁵ 1782-ben ugyanis lőpormalmot építettek a mai Erdei strand területén. Az új létesítmény számára előzetes felmérés készült, s e hadmérnöki ábrán több helyen is szerepel a „régie épületek romjai” latin nyelvű bejegyzés (1. kép). A rajz különösen elgondolkodtató a forráscsoportot körülkerítő falazat miatt, amely szabályos római castrum módjára készült. Elképzelhetőnek tartottuk, hogy esetleg a késő császárkorban a vízművet ily módon védték.

A hitelesítő ásatás alkalmával a falnak csak a keleti oldalon jutottunk nyomára. Ez valóban 120 cm vastag, masszív falalapozás volt. Megtaláltuk az akkor még szabadon csörgedező patak medrében egy kőfallal körülvett terrazzópadlós helyiség alapjainak maradványait, amelyek talán a víztornyhoz tartoztak, továbbá már az aquaeductus pilléresonkkal egyvonalban két helyiség alapfalait rögzítettük.⁶ Az ásatásokat Hajnóczy Gyulával folytattuk, aki felmérései alapján elkészítette a római forrásfoglalások és duzzasztószerkezet rekonstrukcióját.

Az ásatás során a strandfürdő medencéjében is kiástunk római falakat, ekkor azonban a források feltörő vize a medence padlószintje alatti kutatást még lehetetlenné tette, s így megoldatlan maradt az a kérdés, hogy az észlelt három forrás torkolatából miért ágaznak el a római kori falak? 1963 májusában nagyarányú földmunkák indultak meg

¹ Az adatokat közli: *Gömöri Havas S.*, BpR 2 (1890) 121–.; *Ua.*, ArchÉrt 9 (1889) 163.

² *Marsigli*, Danubius Pannonico-Mysicus 1736², II. 3–6.

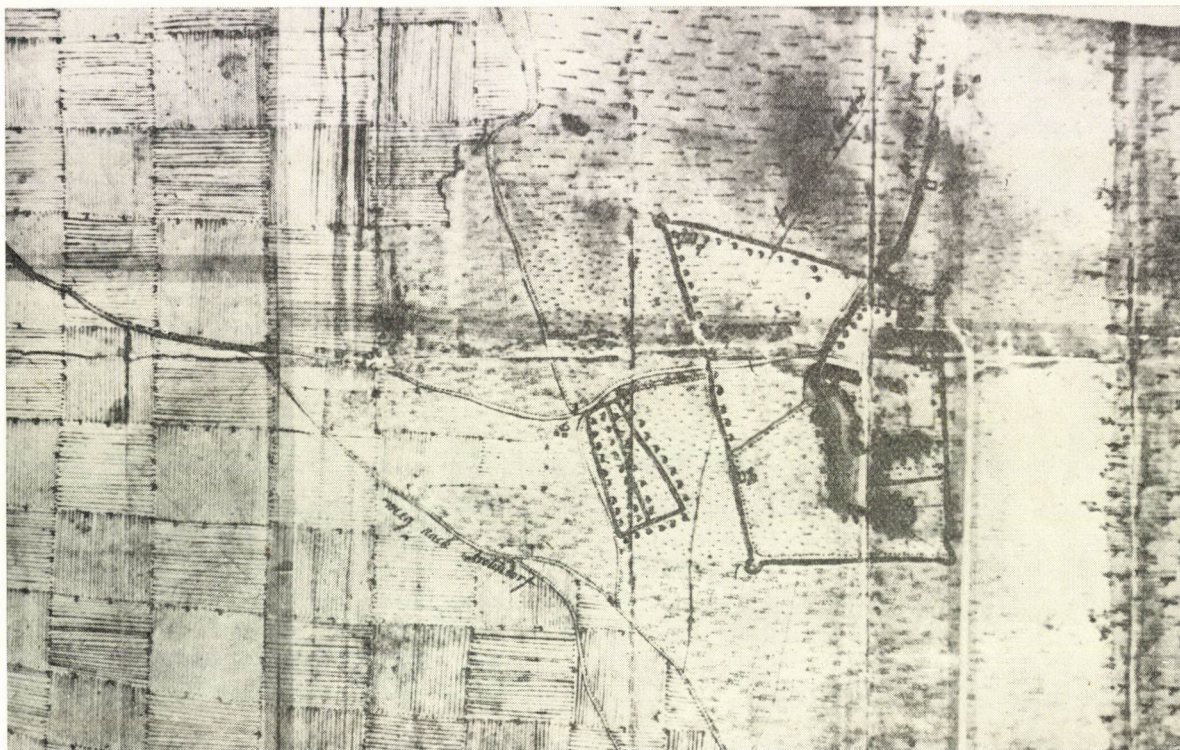
³ *Foerk E.*, BpR 10 (1923) 38–., 2. kép.

⁴ *Nagy L.*, BpTört I (Bp. 1942) 535.

⁵ *Lindenhof* hadmérnök 1778-ban készített vázlatán — a jelmagyarázat szerint —, „régie romok” helyét és alaprajzát is feltünteti. Több ponton hitelesítettük a fel-

rajzolt objektumokat és mindenütt megtaláltuk a római vagy középkori alapfalakat. — A múlt század végi kutatók még említik egy négytornyú erőd maradványait a felszínen, vö. *Garády S.*, TBM 7 (1940) 16.

⁶ A régészeti kutatásokat a Fővárosi Fürdőigazgatóság Műszaki Osztálya tette lehetővé. *Horváth József* főmérnöknek ezúton is köszönöm fáradhatatlan segítségét.

1. kép. Mária Terézia korabeli felmérés részlete a forrásoksoportról a „régí romok” feltüntetésével
 Рис. 1. Деталь измерений группы источников, проведенных во время Марии Терезии, с отметкой «древних руин»
 Fig. 1. Détail d'un relevé du groupe des sources datant de l'époque de Marie-Thérèse, avec l'indication des
 »ruines anciennes«

Római-fürdön; camping létesült a Tó-vendéglő szomszédságában, s teljesen modernizálták, átépítették a strandot is. Eddig hét forrásról tudtunk, most tizennégy forrást találtak. A vizet minden kútból kiszivattyúzták, így a római kori jelenségekre megfigyelésére is alkalom adódott.

A munkák több hónapon át folytak, s ennek során az alábbi megfigyeléseket tehettük:

A terepmunkák megkezdésekor két oltárkövet szállítottak be Római-fürdőről az Aquincumi Múzeumba. Az oltárok lelő körülményei a hely különleges jelentőségére hívták fel a figyelmünket, ugyanis mindkét fogadalmi emléket egy-egy forrás szájából emelte ki a földkotró gép.⁷ A XI. számú forrást már korábban, 1953-ban mélyítették egy ízben. Ekkor találtak itt az iszapban egy feliratos oltárkövet, s beszállították az Aquincumi Múzeumba.⁸ Feliratát a XI. számú forrás leírásakor ismertettük.

A felsorolt okok miatt a gépi erőt leállítva, a — Fővárosi Fürdőigazgatóság segítségével — vízelészívő berendezés működtetése mellett, tervszerűen átkutattuk a területet.

A munkát a IX. számú forrásnál kezdtük, ahol 4 × 4 m-es blokkot nyitottunk, s ebben 3,20 × 3,60 m

négyszögű alakban kb. 30 cm-es átmérőjű cölöpöket találtunk. Ezek párosával voltak leverve, közöttük a dúcoló deszkák maradványai is megvoltak, a cölöpökön vájat volt a deszkák beillesztésére. A fával kidúcolt négyszögön belül tört fel a forrás vize. A kis kútház padlója a római szint alatt 120 — 140 cm-re nagy mészkőlapokkal volt kirakva. Ez alatt több rétegben kavicssal, illetve kiscelli agyaggal volt bedöngölve, hogy a forrásból feltörő víz oldalt el ne szivároghasson, s csak az erre a célra készült foglalaton keresztül törhessen a felszínre.

A foglalát terrakottából készült, kúp alakú, alján széles gallérral. A szerkezet magassága 78 cm, alj átm.: 65 cm, száj átm.: 22 cm, a gallér szélessége 14 cm. A szájnyílás magas peremmel készült, hogy itt henger alakú csövet lehessen hozzáilleszteni. Az edény vállát és hasát párhuzamos hornyolások között hullámvonal alakú vájatok díszítik (2. kép).

A terrakotta szerkezet mellett kőlabazatot találtunk, ezen oltárkő állott. Az oltárkő körüli kőlapos szinten rengeteg kúpcserép és peremes téglafüggelék hevert, amelyek a vízvezeték szerkezetének töredékei lehettek. A terrakotta darabok között edény töredékeket is találtunk, valamint külön-

⁷ Az első két köemléket Parragi Györgyi hozatta be az Erdei strand forrásai mellől, a felirat közléséért neki

tartozom hálával.

⁸ Szilágyi J., BpR 16 (1955) 409.

böző típusokhoz tartozó üvegedények darabjait.⁹ A terrakotta foglalat *belül*, a forrás torkolatában —, négy további üveg pohár darabjai, kerámia töredékek és 9 db római kori bronzérem keveredett a forrás iszapjával.¹⁰

A strandfürdő területén az építkezések és geológiai fúrások során összesen 14 forrást lehetett regisztrálni, ezek közül kettőből, még a húszas évek során készített forrásfoglatok alkalmával a római kori szerkezetet teljesen kibányászták, mert itt létesült a vízmű központi motorháza. A többi forrásban a század elején, illetve közvetlenül

az első világháború után helyeztek el betongyűrűket, de ezekkel a római kori forrásfoglalat többnyire csak részlegesen tették tönkre. Három alkalommal közvetlenül a római kori réteg fölött létesült a modern berendezés, így ezeknél az antik szerkezetet teljesen rekonstruálni lehetett.

I. számú forrás körül a római kori járószintet megtaláltuk, de a szerkezetből ma már csak téglatöredékek maradtak fenn.

*II. számú forrás*nál a helyzet ugyanaz volt; csupán a forrástól délre leágazó római kori csatorna falazását tisztázhattuk a forrástorkolattól 2,20 m-re

2. kép. Terrakotta foglat a IX. forrás torkolatában

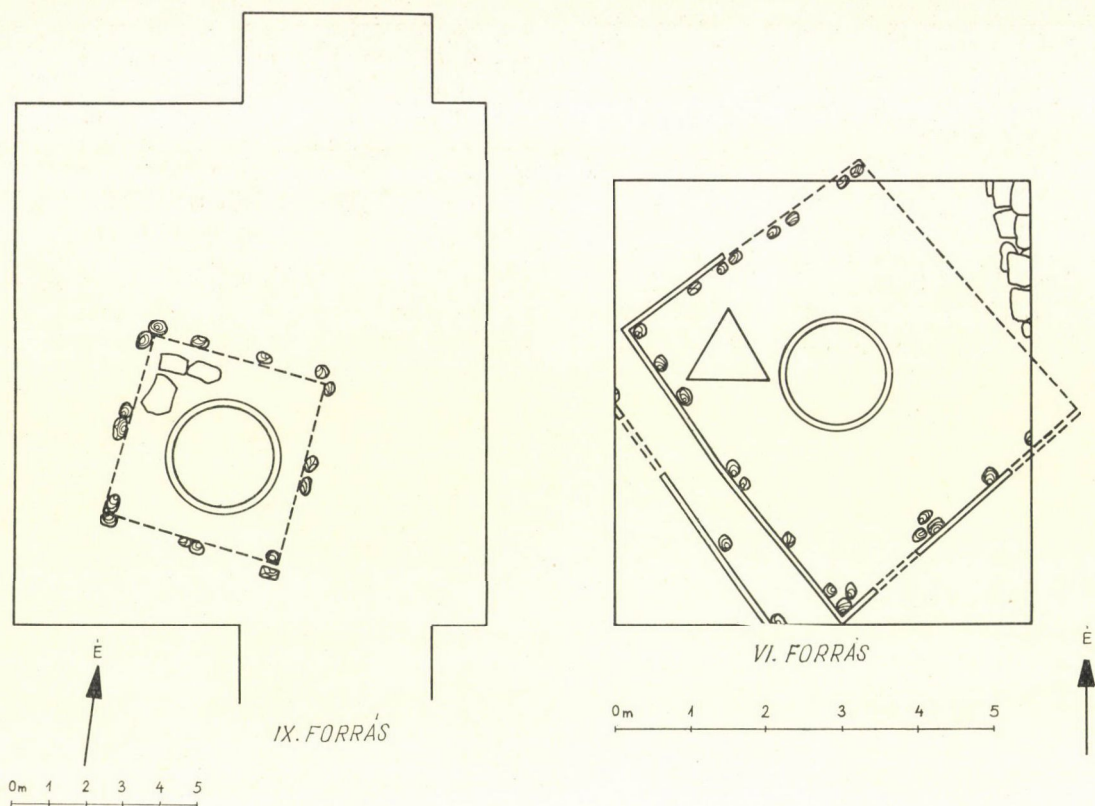
Рис. 2. Терракотовый обрuch в горловине IX-го источника

Fig. 2. Construction en terre cuite dans la bouche de la source n° IX

⁹ A házi kerámiához: Nagy L., BpTört I., 628—.; Kuzsinszky B., BpR 11 (1934) 334., 341. kép. Az üveg poharakhoz: Barkóczi L., FA 11 (1964) 34—. Megjegyezzük, hogy a kútházakból származó leletekkel a dolgozat IV. fejezetében foglalkozunk részletesen, ahol a forrás-

kultuszhoz kapcsolódó áldozatok leírását és korhatározását adjuk.

¹⁰ Az érmek Traianustól Philippus Arabsig tartó korszakból valók.

3. kép. A VI. forrás és a IX. forrás alaprajza
Рис. 3. План VI-го и IX-го источников
Fig. 3. Plans des sources n°s VI et IX

délre. A csatorna mellett, a római kori járósínten átégett agyagréteget figyelhattunk meg, s ebben igen sok I. század végére keltezhető kerámiatöredéket és egy volutás mécses darabját találtuk.

III. számú forrás 3,80 × 4,05 m-es közel négyzet alakú alapterületű dúcolása aránylag a legépebb állapotban került feltárássra. A sarkokon 3–3 cölöp, az oldalak középpontjában 2–2 kisebb méretű facölöp között itt is megfigyelhettük a deszkák foszlányait (4. kép 2). A forrásfoglalás római kori terrakotta szerkezetét a modern betongyűrűvel azonban már korábban szétroncsolták, ezért ennek csak töredékeit emelhettük ki a lekövezett padlóról. A kútházban SOLI / INVICTO / AUR / VIND / ICANUS / M feliratú kőoltár állt még „in situ”.

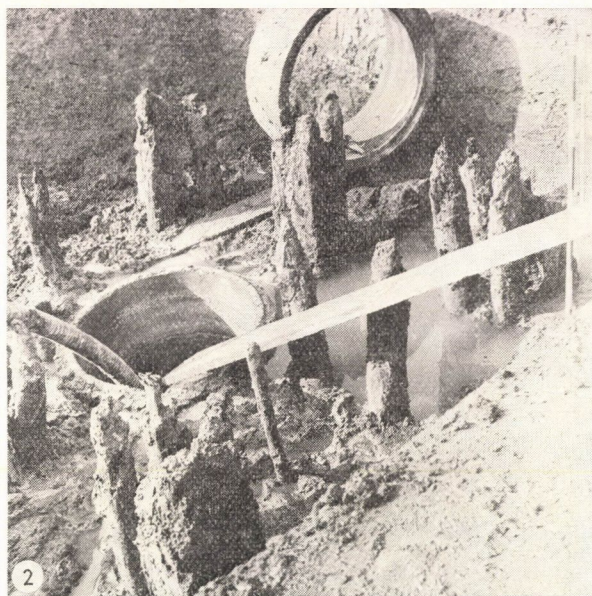
Az oltár szövegére, — a többi oltárkő feliratával együtt —, a dolgozat IV. fejezetében részletesen visszatérünk, a feliratok feloldását is ott közöljük. Az istenségekkel és a dedikálók személyével a forráskultusszal kapcsolatban lesz szó.

IV. számú forrás dúcolása lényegesen kisebb méretű, 2,90 × 3,60 m. A forrásfoglalás szerkezete itt nem harang-alakú; hanem 24 cm-es átmérőjű agyaghengert lehetett kiegészíteni a helyszínen előkerült terrakotta töredékekből. A cső végét gallérosan képezték ki, feltehetően a csatlakozó tag részére. A római kori szerkezet töredékei között kőoltár

darabja került elő, ezen két sorban ... / M. ... / ME ... felirattöredéket olvashatjuk. A dúcolás mellett közvetlenül, — attól délnyugatra —, kőfalas csatorna indítását rögzíthettük (4. kép 3).

V. számú forrás dúcolása közel 4 × 4 m-es négyzet alakú területen történt (4. kép 4). Az érdekes az, hogy itt a forrás nyugati oldalán figyelhattuk meg a forrástól elvezető mészkőcsatorna leágazásának indítását (5. kép 1), majd ennek meghosszabbított vonalában — a forrástól 12,6 m távolságra nyugatra — egy tömbből kivájt hatalmas fatörzsből készült facsatorna vezette el a vizet; utóbbi már a források múlt századi felhasználásának emléke. A meglehetősen szétroncsolt római terrakotta szerkezet maradványai között I. Constantinus aureusát, kerámiatöredékeket és egy kőmozsár töredékeit találtuk. A dúcoláson kívül már feltöltésben másodlagosan felhasznált földből SOLI DEO / INVICTO ... feliratos oltár felső részét hozták felszínre az ásások. A forrás körül nagy területen heverték peremes téglatöredékek, ezek közül három darabot még „in situ” találtunk a mészkőcsatorna tetején. Kettőn a leg. II. adi. bélyegét olvashattuk.

VI. számú forrás dúcolása a legnagyobb vízhozamnak megfelelően, a tízennégy kút közül a legnagyobb volt. Méretei 5,00 × 4,20 m, északkelet-délnyugati tájolásban (3. kép 2, és 4. kép 1). Észak

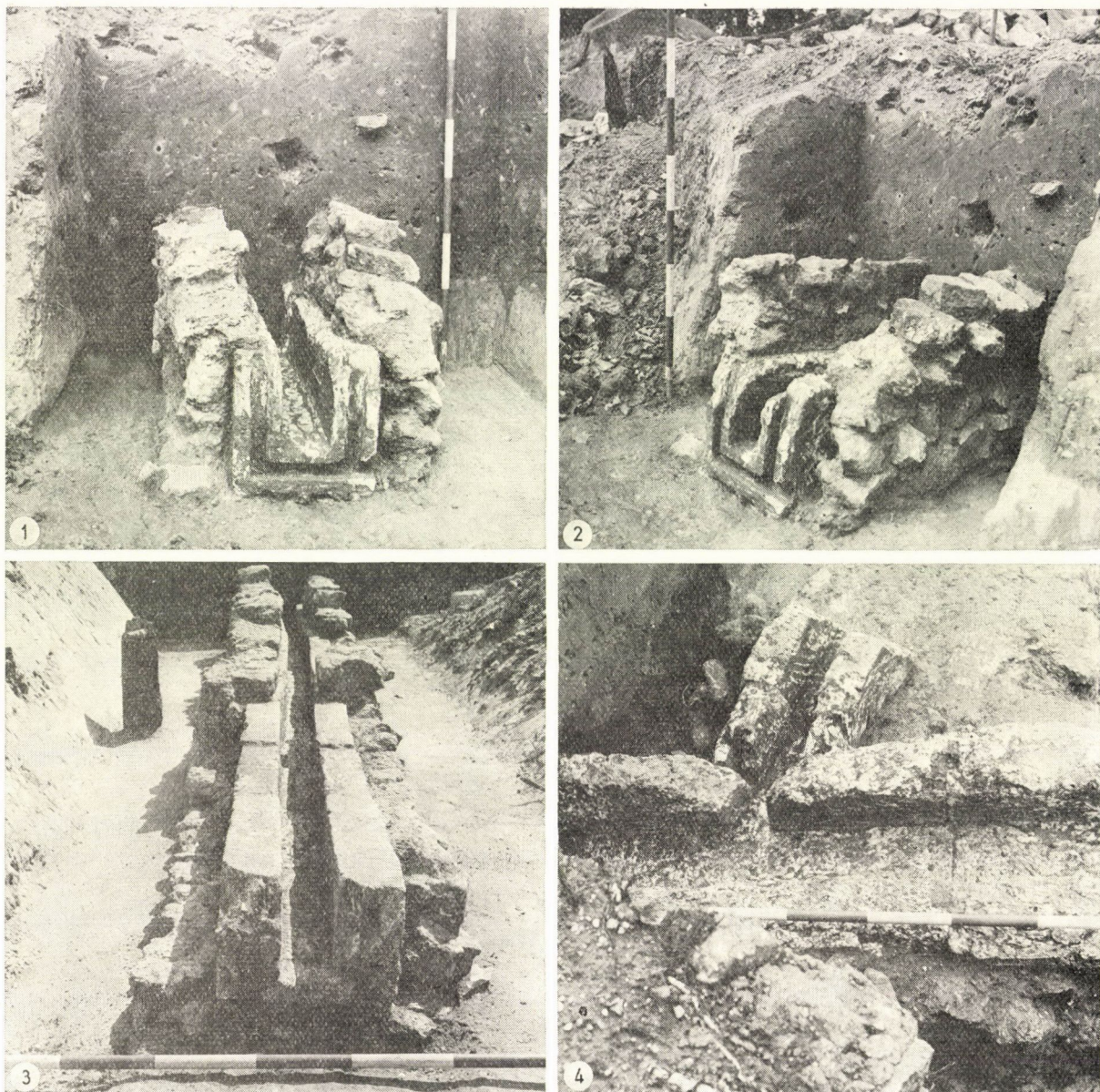
4. kép. A VI., III., IV. és az V. kútház
Рис. 4. VI-ой, III-ий, IV-ый и V-ый колодезные сооружения
Fig. 4. Les abris au-dessus des sources n°s VI., III., IV. et V.

felől az V. számú forrás mészkőcsatornájával volt összeköttetése, dél felé a főágra futó nagyobb méretű csatorna ágazott le (6. kép 1). A sarkokon 3—3 cölöp, az oldalakon 2×2 cölöp támogatta meg a függőlegesen ácsolt deszkákat. Északnyugat felől egy újkori, négyszögű facsatornával megzavarták a rómaiakori dúcolás maradványait. A kőlapokkal kirakott szinten épen állt még a rómaiakori oltárkö, de egészen puha mészkőből készült, s felirata annyira elmosódott, hogy a szöveg ma már nem olvasható. Érmek és kerámiatöredékek heverték a terrakottaszerkezet töredékei között, ezekre a későbbiek folyamán még visszatérünk.

VII. sz. forrás a legcsekélyebb vízhozamú, dúcolása mindössze négyszer 2—2 cölöpből áll, s ezen

belül habarcsba ágyazott két-két peremes és két-két falazó téglá képezte a forrás foglalatát. Innen 5,80 m hosszú szakaszon téglákból összerakott csatorna vezette a vizet a főág felé, majd itt ömlött be, illetve csatlakozott a csatorna a VI. és III. forrástól összefutó mészkőcsatornákkal (5. kép 2). A forrás dúcolása mellett egy kerámia dörzstálat és két mészkő dörzstál töredékeit, valamint üveg poharak darabjait és a II—III. századból való érméket találtunk, amelyekről a források mellett bemutatott áldozatok ismertetésénél lesz szó.

VIII. számú forrás környékét néhány évvel ezelőtt villamos berendezés lesüllyesztésekor jóformán teljesen szétzúzták. A felszínen rengeteg terrakotta és téglatöredék jelezte a szétroncsolt rómaiakori

5. kép. Vízvezető kőcsatornák részletei
 Рис. 5. Детали каменных трубопроводов
 Fig. 5. Détails des canaux de pierre conduisant l'eau

forrásfoglalat helyét. $4,20 \times 4,20$ m-es kutató blokkal tisztáztuk a forrás római kori maradványait. Megtaláltuk a római kori cölöpök lepusztult töredékeit, a római kori lekövezett járósíntet és egy nagyméretű, serpenyő alakú terrakotta-szerkezetmaradványait (7. kép 1). A dúcolástól 2,5 m-re nyugatra falazott mészkőcsatorna romjait találtuk, amely innen egyenesen nyugati irányba haladt (5. kép 3). Metszetünkben sikerült egy csatlakozó *mész-kő-tuget* teljesen kibontanunk (5. kép 4).

IX. számú forrás szerkezetéről, méreteiről feljebb részletesen beszámoltunk. A kidúcolt kútház kőlapokkal kirakott padlóján *T. Flavius Lucius decurio Silvanusnak* dedikált oltárkövét találtuk.

X. számú forrás fölött — amint a helyszín-

rajzon látható — a *XI. számú* forrással közös dúcolású kútház emelkedett. Amint a Főv. Fürdőigazgatóság korábbi építési naplóiból kitűnt, 1952. ben ebből a kútból emelték ki és szállították be az Aquincumi Múzeumba *G. Titius Platanus Aug-Silvanusnak* ajánlott oltárkövét.

*XI. számú forrás*t, mint említettük a *X. forrás*s-sal közös építmény védte a külső szennyeződések ellen. A két forrásból délnyugati irányban mészkőcsatorna ágazott le az aquaeductus főágára. A csatornát peremes tetőfedő téglák fedték. A forrás mellett serpenyő és henger alakú terrakotta töredékek együttese egy eddig ismeretlen formájú szerkezetre engedtek következtetni (7. kép 2). A forrás szájából vastag aranygyűrűt kotort ki a

gép, ennek gemmaköve már hiányzik. A gyűrű mellett érmek, kerámia és üvegtöredékek hevertek, amelyekre a későbbiek folyamán még részletesen visszatérünk. A forrás melletti mészkőtöredékek faragás nyomát viselik. Az egyikben vasdarabok, sőt vascsavar töredéke, talán a rómaiakori vízmű szerkezetéből valók.

XII. számú forrás dúcolása $4,60 \times 4,86$ m, a sarkokon 2—2, egyenként 22—25 cm átmérőjű vastag, cölöpökből és az oldalakon 2×2 kötegben levert 14—15 cm-es átmérőjű 3—3 cölöpkötegből összeállított fakonstruktció egészítette ki. Ennél a forrásnál a vízelészívó berendezés ellenére végig feltörő vízben,

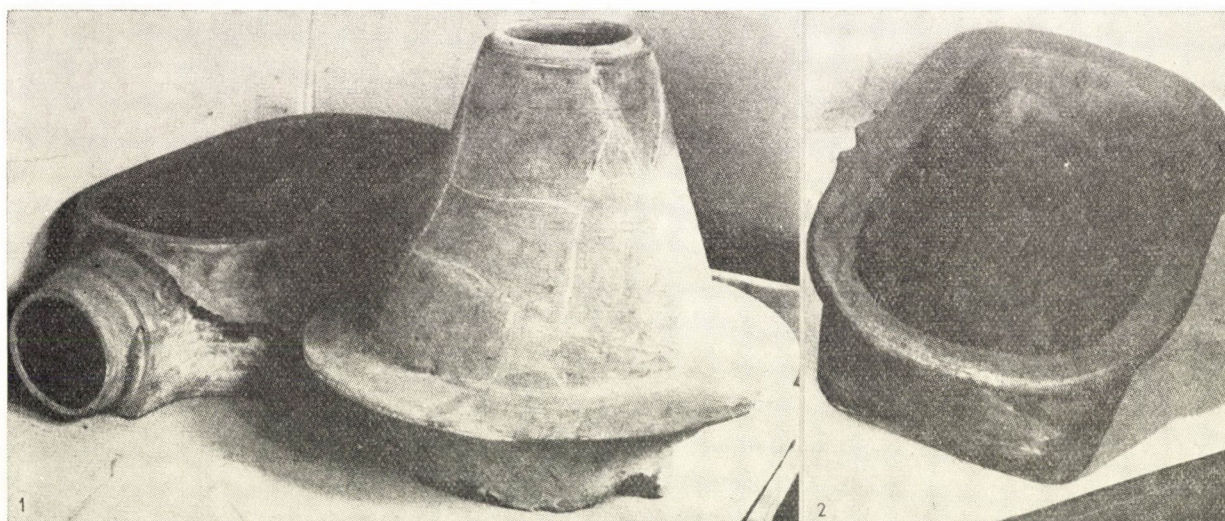
illetve vastag iszapban dolgoztunk, így a korábbi építményeknél bonyolultabb szerkezet teljes tisztázására nem kerülhetett sor. A forrás szerkezetéből csak a téglatöredékek halmaza maradt fenn. A forrás szájából Traianus aranypénzét és 5 darab bronzpénzt hozott fel a kotrógép kerámia és üvegtöredékek mellett. A kútházban *Ulpus Nundinus Silvanusnak* ajánlott oltárkövét találtuk (8. kép 1), s ettől 2,30 m-re délkeletre, a dúcolás másik oldalán egy másik oltárkövet amely mélyebben fektűt az iszapban, alatta a kútház kövekkel kirakott padlója húzódott a XII. számú forrás torkolata körül. Utóbbit felirata szerint *T. Iul. Mercator*

6. kép. Az aquaeductus főága a mellékágak csatlakozásával

Рис. 6. Главная линия акведука с примыканием к ней побочных линий

Fig. 6. La branche principale de l'aqueduc avec les branches latérales qui la rejoignent

7. kép. A forrásfoglalatok terrakotta szerkezetének néhány alkatrésze

Рис. 7. Некоторые составные детали terrакотовых устройств колодезных оброчей

Fig. 7. Quelques pièces détachées des constructions en terre cuite des sources

8. kép. Oltárkövek a IX. és a XIV. forrás torkolata mellől
 Рис. 8. Алтарные камни, находящиеся у IX-го и XIV-го источников
 Fig. 8. Pierres d'autel trouvées près des bouches des sources n°s IX. et XIV.

decurio állította *Apollo és Sirona* (sic!) tiszteletére. A XII. forrásból délnyugat felé széles csatorna ágazott le az aquaeductus főfalához (6. kép 2).

A XIII. számú forrás kútházának cölöpsora közvetlenül kapcsolódott a következő építményhez, feltehetően közös tetőszerkezetük lehetett, de a két forrás között függőleges elválasztó deszkafal maradványai maradtak fenn. A forrásban *Aesculapius és Hygieia* részére állított oltárkövön a dedikáló neve *C. Aur. Eutychius*.

A XIV. számú forrás az előzővel azonos méretű, ebben *M. Foviarius Verus* iunior decurio oltárát találtuk itt, amelyet szintén *Aesculapius és Hygieia* istenségeknek ajánlottak (8. kép 2). A forrás cölöpös építményétől keleti irányban fatörzsből kivájt csatorna vezette el a vizet a Duna felé a rómaikor utáni időszakban.

A déli forráscsoport mellett (vagyis a XII.,

XIII., XIV. számú kútházak együttese mellett) kőlapokkal kirakott keskeny úttest vagy udvar járdáját találtuk, s ebből két lépcső emelkedett délnyugat felé egy kőfalas építmény bejáratához. A küszöb 75 cm magas, faragott kővekből kirakott lábazati falszakaszon vezetett keresztül. A lépcső két oldalán egy-egy kőbázis hevert, esetleg ajtókeret, vagy talán pillérek alapjai lehettek. Az épület fala nagyjából kelet-nyugati irányú volt, teljes hosszban nem kutathattuk ki, mert a Tóvendéglő kerítése alatt már korábban kitermelték. Közvetlenül a küszöb előtt, de már az épület belsejében, lekövezett padlószinten, egy 120×140 cm széles és 70 cm magas kőbázis mellett felirattal felfelé néző nagyobb oltárkő hevert a padlón. Ennek szövege: *I. O. M. / Aur|elius| Marci| anus* (9 kép 2).

A gondosan falazott építmény tisztázásával fel kellett hagynunk, mert a római épület déli részét

a már említett Tóvendéglő alapozásakor szétrombolták.

A strandfürdő területén még egy római kori építmény alapfalait találtuk az aquaeductus főcsatornájának nyugati oldalán. Ezt az épületet először a XV. században, majd úgy tűnik, később, Mária Terézia idejében újra átépítették, s ezért csak egy részletes kutatás dönthetné el az egyes periódusok alaprajzi elrendezését. Érdekes, hogy a mai járószint alatt egy $2,40 \times 3,20$ m-es kövezett bázis a téglalap alakú és kelet-nyugati tájolású építmény bejárata előtt, annak keleti oldalán, — vagyis a vízvezeték felőli oldalon —, még teljesen épen megmaradt a római korból (9. kép 1.). Megfigyelésünk szerint a bázis északnyugati sarkát az I. számú forrással köcsatorna kötötte össze, az épületbe tehát vizet vezethettek a római korban. Az épület habarccsal leöntött római kori padlójában Probus érmet és több kerámia töredéket találtunk.

A Tóvendéglő északi szegélye mellett, a lépcsős feljárójú római épületben, több ízben végezhettek javításokat, mert későbbi beépítésként, másodlagosan használták itt fel cszlopok töredékeit és egy relief díszű faragványt: ezen barokkos keretelésű fülkében Attis ábrázolás látható. A fal belső oldalán mészkő medence töredékei heverték. Feltehetően ebbe az épületbe is vízvezetékkel juttatták a forrásvizet, mert a XIII. számú kútházból egy csatorna vezetett ide, majd innen tovább a már említett délnyugati irányú csatornába.

Ennek a csatornának az irányát meghosszabbítva egy 4×6 m-es felületet tártunk fel azon a területen, a Tóvendéglőtől északra, ahol méréseink szerint a vízelvezető mészkőcsatorna és az aquae-

ductus főága találkozott. Az ásatási blokkal megtaláltuk mindkét kőfal maradványait, amelyek szélessége 1 m, illetve 1,10 m. A mellékág alapozása padkás kiképzésű volt, s a padka fölött habarcsba öntött murvás, erősen lejárt udvarszintet, illetve járószintet találtunk. A főágra hegyesszögben csatlakozó mellékág tetején a mészkőcsatorna maradványai már csak nyomokban követhetők. A belső, északi oldalon futó habarcsos udvarszintnek megfelelő magasságban — kívül a déli oldalon is — sóderes, lazább járószintet figyelhettünk meg, de ennek is kövezett volt az alapozása. *A fal padkája és a habarcsos járószint között III. századi kisbronzot találtunk, egyébként IV. századból származó fém-mázás kerámiatöredékek itt is heverték a felső döngölt járószint rétegében.*

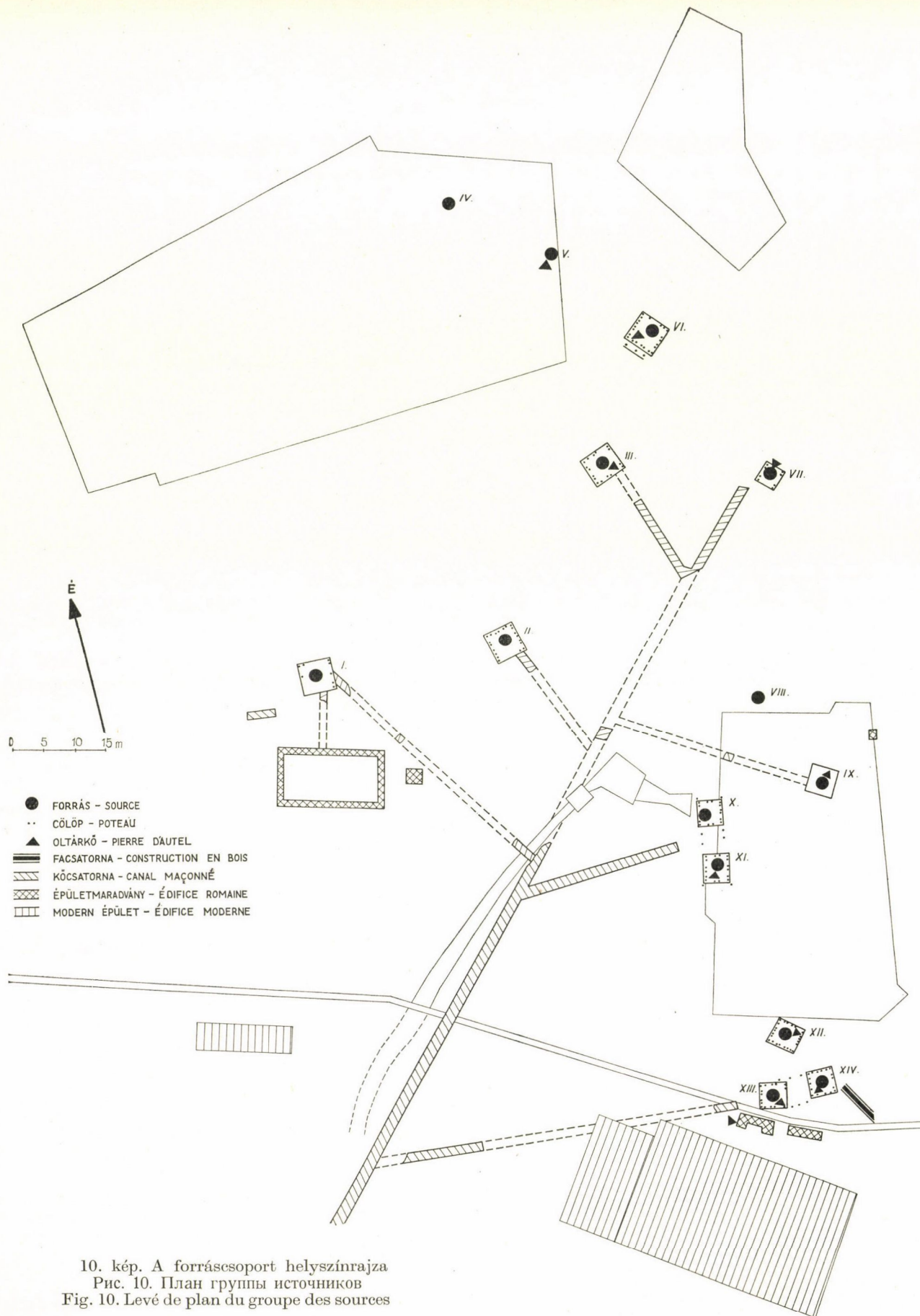
A főág észak-déli irányú, masszív kőfalvonulatát mindkét oldalon faragott kőburkolat borítja. A fő ágra minden egyes forrás csoporttól, ugyancsak kőből rakott falvonulatra helyezett mészkőcsatornákon szállították a vizet (10. kép). Hat ilyen mellékágat találtunk az Erdei strand területén, mindegyik mérete eltérő — a mellékelt felmérés ezt jól mutatja —, mint ahogy a csatornák mérete is változik egyenként is aszerint, hogy az egyes forrásoknak milyen bő volt a vízhozama. A csatornákat peremes téglákkal fedték be. A téglák a csatornák tetejére habarccsal voltak ráerősítve. A téglákon több ízben olvashatjuk a LEG II AD. bélyeg különböző változatait.¹¹ A főág és a mellékág csatlakozását mindegyik esetben egy-egy ásatási blokkal tisztáztuk. A főágra ráfutó utolsó forrás csoport csatornája már a mai strand bejáratán kívül esik, s mintegy 50 m-re van attól a pont-

9. kép. A keleti szentély oltár-bázisa és a déli szentély bejáratánál heverő oltárkő
Рис. 9. Алтарь-пьедестал восточного святилища и алтарный камень, лежащий у входа в южное святилище
Fig. 9. La base d'autel du sanctuaire oriental et la pierre d'autel gisant à l'entrée du sanctuaire méridional

¹¹ Szilágyi J., A pannóniai bélyeges téglák. DissPann

II. 1 (Bp. 1933) 26., V. t. 22. és VI. t. 46.

tól, ahol Foerk Ernő az aquaeductus falrendszerét a húszas években a felszínen még látható és felmérhető csonkjai alapján megrajzolta.

Az Erdei strand területét nyugat felé az eddig beépítetlen füves területtel is bővítették, ezért ezt a felületet kutatóárok rendszerével átpásztáztuk, mielőtt itt a nagyobb földmunkák megindulhattak volna. A régészeti megfigyelések alkalmával egy hatalmas kiterjedésű épületrendszer alapfalait találtuk; alapozásukból mindössze 20–30 cm maradt fenn, ez aprószemű kövek agyagba rakott (40 cm vastag) vonulata. Az épület 30 × 40 m-es helyiségek sorából állt, amelyek három traktusban megismétlődtek. Mindegyik helyiség délkeleti sarkában 1,80 m-es ajtónyílást figyelhettünk meg és mérhettünk fel. Úgy tűnik, hogy az épületkomplexumot észak- és dél felől a mai Emőd utca, illetve a strandhoz vezető fasor határolta; ezek szerint a római épület falmaradványaihoz igazodtak a későbbi telekhatárok.

Az épület padlója 8 cm vastag habarcsos, meszes, fehér színű leöntésből áll. Az egész területről próbaárkainkban mindössze egy vaskalapács, egy vésőszerű szerszám, szürke durva mécses töredékei és különböző típusú római durva háziedény maradványai kerültek elő. A gyenge, agyagba rakott falak a mai felszínen húzódnak; a század elején, amikor a mocsaras területet kiszárították, és a HÉV-hez vezető út részére a zombékos, bokros növényzetet kiirtották, a strand földmunkáihoz innen hordhatták el a földet. Nyilván az egészen kezdetleges kivitelű római építmény maradványaiból is sokat elhordtak ekkor. Feltevésünk szerint a nagyobb téglalap alakú kőfalas helyiségeket favázás konstrukcióval kisebb helyiségekre osztották, de ebből a felépítményből ma már semmi sem hitelesíthető a helyszínen.

Az V. számú forrásnál említett, nyugat felé ágazó kő, illetve későbbi facsatorna ehhez az épülethez vezette a vizet. A forrás csoportot és az aquaeductus konstrukcióját az épülettel össze-függő, erősen lejtő kővezetű térség kötötte össze.

II.

Műszaki munkák és a szakemberek

A forrásfoglalások a szokványos eljárásoknak megfelelő módon történtek. Mindegyik forrás fölött a kútházat emeltek fából, ezt kidúcolták négy-szögben, s a forrás torkolatába *csonkakúp alakú terrakotta szerkezetet* bocsátottak le. Ezt körülcsömöszölték agyaggal, így a víz csak a foglalaton törhetett fel. A függőlegesen felszökő vizet még a

kútházban *kádacska*ba folytatták, majd ehhez csatlakozóan terrazzóval *bélelt kőcsatornát* illesztettek. Minden egyes kőcsatorna egy-egy forrástól levélezetszerűen futott be a főágra, amely 1 m széles, *téglalapokkal* fedett, falazott kőcsatorna volt. Az utolsó csatlakozási pontnál víztornyba hajtották fel a vizet, s innen már íves építményen folyt a víz enyhe lejtéssel a város felé. A mintegy 5 km hosszú aquaeductuson a számítások szerint 1–2 %-os eséssel folyt le a víz; a vízvétel a vezeték mellé épített elosztó tartályokból történhetett (2,5 km-es szakaszokon kb. 500 pillér felmérését végezték el).

A római kori forrásfoglalás nyomait, falakat, medencéket, a korabeli duzzasztótorny maradványait ma is láthatjuk a Római-fürdő strandjának a medencéi körül. A 23 °C-os víz gyógyító hatású, de ivóvízként is használható. Ma az aquaeductus építménye híján újabbkorú csatornában folyik a víz, a szentendrei vasút és az esztergomi vasút találkozásánál (eredetileg más rendeltetésű) *római-kori csatornában* tűnik el a föld alatt és ömlik a Dunába.

Amint a vízvezeték elérte a polgár város északi határát, a városkaput érintve kissé elkanyarodott keletre és észak-déli irányban középtájon szelte át a várost. Az aquaeductus pillércsonkjai a helyi érdekű vasút mellett ma is láthatók.¹²

Visszatérve magára a forrás csoport műszaki adataira, azt mondhatjuk, hogy a dúcolás módjáról és a fakonstrukció szerkesztéséről több egykorú analógia tájékoztat. A legismertebb példa Róma közeléből, Tusculumból való, ahol a császári villa számára szállították azoknak a forrásoknak a vizét,¹³ amelyek ma a Villa d'Este vízjátékait működtetik.

Aquincumhoz legközelebb elsősorban néhány nyugatpannoniai példát említünk, Scarbantia mellett, Bánfalván, a gyógyforrások környékén római csatornarendszert figyeltek meg a múlt század végén, amelyekkel római fürdőházba vezették a vizet.¹⁴ A Fertő-tó környékén még több villa leírásánál szerepel ugyanilyen kőcsatorna, amelyek a lakóépület fürdőjét kötötték össze a közeli forrással.¹⁵ Minden esetben leírják az ásatók, hogy a forrás szája körül több rétegben látható a római cseréptöredék, néhol római kori cölöpökről is tesznek említést, de a téglák, a fa, valamint a kőcsatorna *kapcsolatát*, és a segítségükkel kialakított szerkezet megoldását nem sikerült még rekonstruálni.

Az aquincumi anyag ismeretében most már feltűnően sok az egyezés a távolabbi provinciák anyagával is. Aquae Grannis fürdő-körzetéből¹⁶ pl. az Erdei strandon előkerült szituációhoz hasonló leírásokat találunk a szakirodalomban. A források ma is funkcionálnak, emiatt csupán téglatöredékek kerül-

¹² A vízvezeték pilléreirol újabb felmérés nem készült. Ma is Foerk korábbi megfigyeléseire hivatkozunk.

¹³ Merckel C., Die Ingenieurtechnik im Altertum. (Berlin 1899) 518.

¹⁴ Bella L., ArchÉrt 20 (1900) 165.

¹⁵ Ohrenberger A., Pro Austria Romana 2 (1952) 28.; Schober A., Die Römerzeit in Österreich. (Wien 1953)

84.; AIJ 206.; Silber A., Carinthia 131 (1942) 34. — A carnuntumi hasonló jellegű forrásfoglalásokhoz: Swoboda E., Carnuntum. (Köln—Graz 1958) 77.

¹⁶ Petrikovits H., Das römische Rheinland. (Köln 1960) 108. — Aachenen kívül még több rhaetiai és germaniai példát idézhetünk, pl. Stähelin, F., Die Schweiz in römischer Zeit. (Zürich 1948) 472., 186. kép.

tek elő az ásatások során. Az elmúlt évtizedek folyamán betonggyűrűket helyeztek a torkolatokba, s így a terrakotta anyag ma már csak arra figyelmeztet, hogy a forrásokat kétezer évvel korábban is szakszerűen foglalták. Mindebből az következik, hogy az aquincumi kúp alakú foglalat, a terrakotta serpenyő és kádtöredékek, a faházikók és kőcsatornák együtt ma egész sor azonos korú provinciális kútház szerkezetének magyarázatához szolgáltatnak adatokat.¹⁷

A terrakotta szerkezet értékelésekor elsősorban a műhelykérdés merül fel. Hangsúlyoztuk, hogy mindegyik forrásban más és más méretű foglalatot helyeztek, a csekélyebb hozamú források mellett kisebb, a bővizű források mellett öblösebb edény töredékei kerültek elő. Tehát a fazekasműhelyben már eredetileg is *méretre* készültek a foglalatok. (A legkisebb forrást pl. négy téglával bélelték ki.) Az egyedi példányokat minden bizonnyal műszaki felmérések alapján készített rajzok, modellek szerint kiviteleztek.

A készítő műhely meghatározása szempontjából hasznosítható a IX. forrás szájából előkerült kúp alakú foglalat nyakán és hasán látható díszítés, amely két sor vízszintes hornyolás között bevájt hullámvonalból áll. Feltűnő, hogy az ipari célra készült kerámiát díszítették, de feltűnő az is, hogy a dekoráció azonos azoknak a nagyméretű gabonátároló edényeknek a díszítésével, amelyek az aquincumi katonavárosban készültek.¹⁸ A szakirodalomban Kiscelli u.-i fazekastelep néven számontartott kerámiaüzem nem sokkal a II. adiutrix legio idehelyezése után kezdett dolgozni. Mai tudásunk szerint az I. század végétől a II. század végéig voltak üzemben a kemencéi a canabae délnyugati szegélyén. A fazekasműhelyben Nagy Lajos szerint a legfinomabb díszedényeken, mécseseken kívül mindenfajta konyhaedény is készült, s itt gyártották a katonai építkezések számára a téglákat és épületelemeket is. (Legújabbban Parragi Györgyi és Nagy Tibor tártak fel több edény- és téglaegető kemencét a műhely területén, számtalan új anyaggal együtt).¹⁹

Az Erdei strandon napfényre került terrakotta szerkezeteknek nemcsak a díszítése azonos az említett fazekasműhely árujával, hanem az edények anyaga, színe, iszapolása is besorolható a jellegzetes Kiscelli utcai gyártmányok közé.

A canabae egyik fürdőjében, több lakóépületében és a polgárváros számos II. századi épületében került már eddig elő ennek a szóban forgó gyárnak az anyaga.²⁰ A korhatározást a felsorolt esetekben az épületek kronológiája adta meg. A közeli analógiák a katonai fazekasüzem második korszakából, vagyis a II. század közepére tehető időszakából valók.

A terrakotta szerkezetek korával egyeznek az

ásatási leírásoknál említett bélyeges téglák is. Mindegyiken a legio II. adiutrix bélyegzőjének rövidítése olvasható. A típusok a II. század második feléből származnak.

Az Erdei strandon előkerült kerámia-együttes érdekes darabjai a kiöntőcsővel ellátott serpenyők. Eddig két darab került elő, méreteik nem azonosak, s a kiöntőcső átmérője is eltérő. Az egyik cső végén kialakított gyűrű mutatja, hogy a serpenyő cserépcsőhöz csatlakozhatott. Érdekes hasonlatot feltehetünk meg egy korábbi aquincumi lelettel, amelyet ma már csak Foerk Ernő rajzáról ismerünk, s ami az aquaeductus mellett került elő a századforduló táján.²¹ Ez a serpenyő ólomból készült, ugyancsak kiöntőcsővel van ellátva, fedele nincs, a terrakotta példányoknál jóval kisebb, s bizonyára ólomcsőhöz illeszkedhetett. A foglalatból feltörő víz elágaztatásánál beiktatott serpenyőket valószínűleg a saját anyagából készült fedővel zárták le. Ilyen megoldásokat Raetiában is látunk terrakotta csőveknél. A vízvezeték tisztítása miatt ugyanis bizonyos távolságokra ilyen nyitható csőtagokat iktattak be.

A terrakotta szerkezettel kapcsolatban megemlítjük, hogy az aquincumi gyűjteményben régóta ismeretes egy agyagkád, amelynek közelebbi lelőhelyét nem jegyezték fel. A kád keskeny peremén kis bütyök látható, a kád kidolgozása, anyaga, színe mindenben egyezik a felsorolt serpenyőkével. A vindonissai vízvezeték mellett hasonló kádat találtak, elképzelhető, hogy az aquincumi példány is beletartozott az aquaeductus rendszerébe.

Az Erdei strand forrásfoglalásaként szolgáló terrakotta szerkezetek a legio fazekasműhelyében készülhettek, akárcsak a téglák, amelyeket az építménynél felhasználtak. A katonai üzem tehát ipari felhasználásra is készített kerámiát, s vállalta a speciális feladatok kivitelezését, pl. a méretre szabott terrakotta szerkezetek megformálását és kiégetését. Minden bizonnyal nemcsak Aquincumot, hanem a provincia nagyobb településeit is ellátta e speciális kerámiafajtákkal.

Még röviden megemlítjük a dúcolásul használt facölöpöket és a kútházak oldalaként szolgáló deszkákat. Az építkezéshez tölgyfát használtak, a cölöpöket négyszögűre faragták, kihegyezett végük átlag 25–28 cm-es volt. A cölöpöket kívül vette körbe a deszkafal, ezeket csak a végeken csapolták, a cölöpökhöz ácskapoccsal erősítették; 5 esetben még benne találtuk az ácskapcsot a deszkákban. Kutak, kikötők, hidak fa cölöpei, deszkafalai, a bélésül használt hordódongák gyakran megőrződnek az iszapban. Az aquincumi forrásfoglalatok szerkesztésmódja azonos többek közt a xanteni kikötő dokkfalával, vagy pl. a Colonia Agrippinensis városkapujából kivezető Rajna-híd fa konstruk-

¹⁷ Pl. Jacobi G., Saalburg. (Homburg v. d. H. 1897) 146, XIII–XIV. t. X; Gerster, A., Zeitschrift f. schweizerische Archäologie v. Kunstgeschichte 25 (1967–1968) 66.

¹⁸ Nagy L., Bp.Tört. I. 627.; Póczy K., Acta Arch-Hung 7 (1956) 78; Ua., Acta RCRF 10 (1968) 11.

¹⁹ Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 60–.

²⁰ Póczy K., BpR 16 (1955) 50., 28–31. kép.

²¹ Foerk E., BpR 10 (1923) 42., ehhez vö. még a brigetói ólomcsőveket: Darnay K., ArchÉrt 17 (1897) 96.

ciójával. Ugyanezzel a módszerrel ácsolták a Nemítő partfalát, vagy az ostiai kikötő támfalát. Az aquincumi jó állapotban fennmaradt fa konstrukció bár ritka, de nem olyan egyedülálló régészeti lelet, mint a fentebb tárgyalt terrakotta szerkezetek. Maguk az aquincumi ásatások is számos érdekes, fából ácsolt szerkezetet szolgáltatottak már. A polgár város fazekastelepeiről pl. közismertek azok a négyzet alakú kútbélesek, amelyek fa konstrukciója érintetlenül maradt meg. Ugyancsak innen való az a hordó, amely bélyegzője miatt vált közismertté a szakirodalomban. (Azóta már a katonavárosban is több ilyen kútbélésül felhasználható hordódongán találtak ugyanennek a bélyegzőnek a szövegét.) Másodlagosan alkalmazott hordókat bontottak ki az albertfalvai telep néhány kútjából is. A canabae északnyugati részében, — Szél u.-ban —, ács szerszámból álló leletek együttesét ismerjük, s néhány síremléken hasonló szerszámok ábrázolásával találkozunk. A szerkezetek és szerszámok együttesen rávilágítanak az egyik római kori iparág fejlett voltára.

A falazott kőcsatornákról is megállapítottuk, hogy méretük a vízhozam szerint változott. A csatlakozó tagokról az is megfigyelhető, hogy megadott modul-rendszer szerint készültek: a csatorna szélessége, magassága és az egy kőből kifaragott csatorna-tag hosszának az aránya 1/3. Ez a rendszer a szerkesztés módjára is bizonyos fényt vet;²² a kőfaragók egy-egy méretfajtát sokszorosítottak, „előre gyártott elemként”, s a darabokat valamilyik kőfaragó műhelyből szállították a forrásokhoz s itt állították össze a vezetéket.

Az aquincumi vízvezeték részére a forrásfoglalás technikai megoldása és magának az aquaeductusnak a megépítése olyan szaktudást igényelt, ami bizonyára meghaladta a helyi építészek képességeit. Az egykori leírásokból több ízben is kiderült, hogy a kellő szakértelem híján mekkora bajok keletkeztek egy-egy provinciális város vízvezetékének hibás konstrukciója miatt. Olvasunk arról, hogy az aquaeductus fala bedőlt, a munkák félbemaradtak, az építőanyagot elhordták. Ennek illusztrálására idézünk néhány példát, az ifjabb Plinius és Traianus császár levelezéséből:

Ifj. Plinius 10,17 . . . „Fontold meg uram, nem tartanád-e szükségesnek, hogy ide küldj egy építésszt. Úgy látszik ha becsületes számvetést csinálnánk, jelentős összegeket lehetne visszatéríttetni az építési vállalkozókkal.” . . .

A császár válasza 10,18. . . . „Építésem még a római és környékbeli építkezésekhez is alig van.” „te is találsz, csak érdeklődj körültekintően.”

Ifj. Plinius 10,37. . . . „a nicodemiaiak három-

millió háromszáztizennyolcezer sestertiust fordítottak vízvezeték építésre, ami máig befejezetlen, félbemaradt, s részben elhordták. Egy másik vezetékre kétszázévezret folyósítottak. Azonban az is félbemaradt . . . Mindenekelőtt az szükséges, hogy küldj egy vízügyi szakértőt, vagy építésszt.”

A császár válasza 10,40 . . . „Csak nem gondold, hogy egyszerűbb Rómából küldeni, mikor hozánk is Görögországból szoktak jönni.”

Ifj. Plinius a bithiniai építkezésekkel kapcsolatban, 10,61 . . . „ezt és a többi dolgot sokkal nagyobb hozzáértéssel megvizsgálja és tisztázza majd a víz-szintező, akit feltétlenül el kell küldened uram, ahogy megígérted . . .” „Én közben javaslatodra írtam Calpurnius Macernek, ennek a kiváló férfiúnak, hogy küldje el a lehető legmegfelelőbb víz-szintezőt.”

Aquincumi feliratokban néhány esetben szerepel a foglalkozás jelöléseként a *ensor* kitétel, ami az általános vélemény szerint inkább földmérnököt, vagy útépitést irányító szakembert jelenthet.²³ Hiszen a provincia területének kataszteri felmérését, a városok, az utcák irányát a mérnökök tűzték ki, továbbá hidakat terveztek, erősítési munkákat vezettek stb. Ebben az összefüggésben különös figyelmet érdemel az Erdei strandon előkerült egyik oltárkő következő felirata (8. kép 1): SILVAN /o/ SILVES /tris/ ULP /ius/ NUNDINUS DISCES REGULA /torum/ VSLM /Az oltár abacusán, a felső sorban a VANUS és a harmadik sor elején az N és D betűk vannak ligatúrában./

Az Aquincumban folyó műszaki munkák értékelése szempontjából az állító neve és foglalkozása miatt igen fontos ez a felirat. A *discentes mensores*, *discens architectum* stb. kifejezések más provinciális feliratok tanúsága szerint valamilyen speciális feladatra kiképzett mérnök megjelölésére szolgáltak. Olvasunk *discens librorum*ról, ami vízszintező szakmérnök (vízmérnök) fogalmával egyezhet.²⁴ Előfordul a groma-ból képzett *gromata* meghatározás is. Talán ilyen műszaki szakember lehetett az aquincumi *discens regulatorum*, vagyis, a *regulával* (szögmérővel) dolgozó alakulat irányítója.

A feladatkör jelentőségét és a szaktudás értékelését az illusztrálja a legjobban, hogy a *discentes* magas katonai fokozatot viseltek, s ideiglenes megbízatásuk alatt abban a provinciában, ahol az építkezés folyt, a helytartó hivatalába voltak beosztva. Kiemelt helyzetükre *immunes* voltak világít rá, vagyis a közmunkák alóli felmentésben részesültek. Némileg ellentmond ennek C. Cornelius Felix pannóniai felirata az I. század végéről,^{24a} amelyet az egykori praefectus legionis részére *heres et immunes et discentes* állítottak, ahol külön hang-

²² Érdekes összeállítást készített az emonai vízvezeték szerkezetek alapján: Detoni, M.—Kurent, T., The modular reconstruction of Emona. (Ljubljana 1963) 19—.

²³ CIL III 3585, 3433.; Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956) 119.

²⁴ Fabricius, K., Mensor. PW RE XXIX (Stuttgart 1931) 957—.; Grenier d'archéol A., Manuelogie gallo-

romaine IV. 1 (Paris 1960) 222.; Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1958) 250., 24. sz. felirat; Domaszewski, A., Die Rangordnung des römischen Heeres. (Köln—Graz 1967) 25., 45.; Premierstein, A.—Vulić, N., JÖAI 3 (1893) Bbl. 132—133.

^{24a} CIL III 3565. Korhatározásához: Mócsy, A., Die Bevölkerung . . . 250., 185/4. sz. felirat.

súlyozzák a két kategóriába számító szakemberek közötti különbséget. Ez nem jelenti azonban, hogy beosztásuk pusztán katonai jellegű volt, mert számtalan példa bizonyítja, hogy a monumentális polgári középítkezéseknél is igénybe vették szaktudásukat.²⁵ Elképzelhető tehát, hogy Ulpus Nundinus vízügyi szakismerettel rendelkező mérnök volt, aki az aquincumi vízvezeték építkezéseit irányította. A nagyszabású munkák sikeres befejeztével teljesítette fogadalmát.

Ezt a feltevést még egy korábban előkerült köemlék is támogathatja. A hajógyárisziget mellett, a Dunából, töredékes felirat származik, amelyen ... „Nundinius beneficiarius consularis” nevét olvassuk.²⁶ A beneficiariusok szintén valamely speciális feladat irányításával voltak megbízva. Tevékenységük, megbízatásuk a közigazgatás különböző ágaira kiterjedhetett, pl. a nagyobb lélegzetű, vagy fontosabb műszaki létesítmények ellenőrzésére. Ők is közvetlenül a helytartóhoz voltak beosztva, rendszerint az úthálózat fontos pontjainál állomásoztak²⁷ és saját külön e célra kiképzett személyzetükkel dolgoztak. Tiburban pl. egy beneficiarius irányította a vízvezeték építkezéseit.²⁸ Elképzelhető, hogy a töredékes aquincumi felirat ugyancsak Ulp. Nundinustól származik, aki később rangemelésben részesült. Amennyiben bizonyítottan vesszük a felirat 234. évre való keltezését, akkor ez az összefüggés nem jöhet számításba, hiszen az aquaeductus végpontjánál elhelyezett oltárkő és az utóbbi állítása között kb. negyven éves időközzel számolhatunk.

Nundinus névvel még egy ízben találkozunk az eddig előkerült aquincumi emlékeken, ez Nund. Op. Tertullus medicus,²⁹ aki szintén a helytartói iroda keretében teljesített szolgálatot.

III.

A közművesítés időpontja és az építetők

Ifjabb Plinius és Traianus császár levelezéséből kitűnik, hogy a vízvezeték, a csatornázás és a fürdők építtetése egy-egy provinciális város legfontosabb költségvetési tételét jelentették. A problémák ugyanis a szakemberek kiválasztásával még korántsem oldódtak meg. A nagyszabású építkezésekhez pénz kellett, s a terhek vállalásából a városi tanács tagjai derekasan kivették részüket. Az éveken át elhúzódó munkák sokszor felemésztették a közösség anyagi lehetőségeit, az építkezések abbamaradtak, s a pénzvesztések súlyosan neheztedek a

városra. Ez volt az oka annak, hogy a feladat vállalása előtt, az építkezéshez magától a császártól kellett engedélyt kérnie a provincia helytartójának, s csak az uralkodó beleegyezésével indulhattak meg a munkák.³⁰ A legatus személye volt a biztosíték arra, hogy a vállalkozás minden baj nélkül befejeződik.

A római birodalom tartományaiból ismert példák azt mutatják, hogy néha egymással szomszédos városok esetében egészen ragyogóan kivitelezett építmények és hibás konstrukciók is készültek, aszerint, hogy ki irányította a műszaki munkákat és ki tartotta kézben a szervezést.

Magából Aquincumból is egyszerre több vízvezeték létéről is tudunk, s ezek mindegyike más és más fajta szerkezettel készült.³¹

Az Erdei strand területéről kiinduló aquaeductusról köztudomású, hogy a polgárvárosból dél felé tovább vezetett a táborba, illetve a táborvárosba. De azt is tudjuk, hogy a canabae épületeit több vezeték is táplálta: kőfalba falazott egy vagy két agyagsóvel, téglával bélelt csatornával, kőfal tetején kialakított kőcsatornával stb. . .

Amikor az első vízvezeték megépült valamelyik provinciális városban, az a római technikai civilizáció diadalát jelentette a meghódított területen. Több vezeték létrejötte már a város prosperitásának a tükörképe,³² hiszen a közművek fenntartása, üzemeltetése, karbantartása óriási feladatot ró a közösségre. Külön személyzetnek kell gondoskodnia a tisztántartásáról, a hibák javításáról, a vízdíjak beszedéséről stb., s a munkák ellenőrzése további szakemberekre hárul.³³ Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy mekkora feladatot jelentett a vízvezeték fenntartása Aquincum városának és mikor voltak már olyan rendezett állapotok a municipiumban, hogy a városi tanács vállalkozhatott a munkák folyamatosságára?

Az Erdei strandon előkerült tizenegy feliratos emlék szerencsés véletlen folytán ezekre a kérdésekre is bizonyos fokig választ adhat. Az oltárok állítói többségükben valamilyen funkciót viseltek a városi tanácsban, vagy olyan személyek voltak, akiknek a neve már egy korábban előkerült pannóniai feliraton is szerepelt. Néhány esetben nem magát a felirat állítóját, hanem apját, vagy fiát véltük felismerni egy-egy aquincumi, vagy környékbeli köemlék szövegén. A feliratok mind a II. század utolsó harmadából, vagy a III. századból származnak, s időbeli eltéréseik azt mutatják, hogy a kútházakban elhelyezett oltárt nem egyetlen alkalommal, nem ugyanazon ünnepség keretében he-

²⁵ Domaszewski, A., Die Rangordnung ... 25., 45.

²⁶ Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 105/53. sz.

²⁷ Dobó, A., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 159.

²⁸ Fabricius K., i. m. 959.

²⁹ CIL III 14 3497., újabb olvasatához: Mócsy, A., Die Bevölkerung ... 251.

³⁰ Plinius, epist. 10 (23 és 39., ed. Schuster, M.—Hauslik, R.)

³¹ Foerk E., BpR 10 (1923) 50 és 43., Szilágyi J.,

Aquincum. (Bp. 1956) 32., 70., 105—106.; Póczy K. BpR 16 (1956) 103. — Az aquincumi katonaváros területén előkerült újabb vízvezeték szakaszokra nézve lásd: Wellner I., BpR 23 sajtó alatt levő kötetében.

³² Ehhez Grenier, A., i. m. 241.

³³ Rómában a curator aquarum és a magister fontium felügyelete alá tartoztak a vízvezetékek. A provinciális városokban, így Aquincumban is az aedilis látta el ezt a feladatot a többi közmű karbantartásával együtt.

lyezték el a forrás csoportnál kialakult kis szentélykörzetben.³⁴

A műszaki munkák időpontjának megállapításakor elsősorban azt a feliratot említjük, amely a XIV. kútház oltárkövéen olvasható. A köemlék abacusa letört s az előlap alja és jobb alsó sarka annyira repedezett, hogy a szöveg csak nehezen betűzhető ki. A kilenc soros felirat a következőképpen oldható fel (8. kép 2): AESCVLAPIO/ET HYGIAE/M FOVIACIUS/VERUS IVN/DEC KAN DEC/M AQ II VIR/ QQ/ FLAMINICIUS/VSLM; vagyis az oltárt *Aesculapiusnak és Hygieának Marcus Foviacius Verus iunior állította, aki decurio kanaburum, decurio municipii Aquinci duumvir quinquennalis flaminicius* volt.

A feltűnő gondossággal faragott felirat szabályos betűkkel készült, a szavakat kis gömbök választják el egymástól. Jellemző az 1. sor végén a P és I betűk összevonásánál a P szárának fele hosszúsággal való magasítása; a 3. sor és a 8. sor végén a CIUS végződésnél a C betűbe azonos módon kis méretű I-t véstek, s ugyanilyen kis méretű a következő betű, az V is. A 4. sor végén az IVNior szó rövidítésénél alkalmaztak ligatúrát, s az 5. sor végén a DECurio rövidítésénél a D betű magában foglalja az E-t, s a C a D-vel is kapcsolódik. Tehát a sor elején látható DEC-urio rövidítéstől eltérő módot alkalmazott a kőfaragó, aki nyilván elszámította magát a szöveg beosztásánál s a három betűt már csak így tudta ugyanebbe a sorba bezúfolni.

Köztudomású, hogy a provinciális városok szervezetére vonatkozó kérdések Pannóniában nem mindenben tisztázottak. Máig sem teljesen világos pl. Aquincumban, hogy milyen volt a jogi kapcsolat a municipium, a canabae, majd később a colonia korszak települései között, hogy milyen viszonyban álltak egymással a fejlődés során a polgári és a katonai városrészek?³⁵

Aquincum eredetileg három önálló közigazgatási egységből állt. a) A bennszülött törzsi székhelyet, a *civitas Eraviscorum*-ot, a II. században a municipiumhoz csatolták, de csak attributio formájában. — A település valamilyen módon még a III. század közepén is megőrizte létét.³⁶ b) A polgár-

város — az I. század második felében kezdett összefüggő településsé formálódni, 124-ben nyerte el a *municipium* rangot s 194-ben *coloniává* lépett elő.³⁷ Topográfiai helyzetét tekintve a kettő között, c) a *katonaváros* húzódott, a canabae, amelynek hivatalosan „nemcsak a szervezete volt elkülönítve amazokétól, hanem még magánélete is.”³⁸ A háromfajta település összefonódásának problémái miatt is különleges figyelmet érdemel M. Foviacius Verus iunior szóban forgó felirata, az emlék állítója ugyanis a canabaenak és a municipiumnak is volt előjárója.³⁹ Ebben az összefüggésben ezért elsősorban az tisztázandó, hogy milyen időpontra tehető közeleti pályafutásának ez a két fontos állomása?

A feliratot Aquincum *municipium* időszakában helyezték el az aquaeductus végpontjánál, tehát valamikor 124 és 194 között. A város e hetven évig tartó korszakán belül talán az oltárállító neve is eligazíthat: a Marcus Foviacius Verus név az uralkodóhoz és az uralkodóházhoz való hűséges ragaszkodást hangsúlyozza, tehát olyan családra utal, amely polgárjogot s vagyonát a század második felében szerezte.⁴⁰

Szerencsés véletlennek tekinthető, hogy e ritka név már egy korábban előkerült aquincumi feliraton is előfordul.⁴¹ Ez szintén oltárkö, amelyet a mai Császárfürdő forrásai mellett helyzetetett el *Marcus Foviacius Verus*, s azt a gyógyforrásokat megismerésszerű Nymphis dignissimis ajánlotta. Ez a Foviacius Aquincum decuriója s duumvir quinquennalis volt, mint később a fia. Neve mellé a legmagasabb tisztséget is felvették; ebben az időben tehát már sacerdotalis, vagyis a tartományi kultusz főpapja volt, feljutott tehát a provinciális társadalmi ranglétra legfelsőbb fokára.

Az ifjabb Foviacius fogadalma teljesítésekor csupán *flaminicius*-ként szerepelt, egyelőre ismeretlen kultusz főpapjaként — ami talán Aesculapius és Hygieia köréhez kapcsolódott —; e feltevésen túl biztosabbat azonban e funkciójáról nem tudunk.

Figyelemre méltó, hogy az apa és a fia két különböző forrás csoportnál helyezte el hivatalos emléket. Amennyiben a mai Császárfürdő területe a legio territoriumához számított,⁴² az is elképzelhető, hogy idősebb Foviacius a canabae előjárója-

³⁴ Az Erdei strand forrásai mellett bizonyos rendszerben, három csoportban találtuk a különböző istenségeknek szóló oltár ajánlásokat. Ez a jelenség azonban már a forráskultusz és a szentélykörzet kérdésébe tartozik, amiről az Archaeológiai Értesítő következő számában, e dolgozat másik részeként írunk.

³⁵ Alapvetően tárgyalta ezt a kérdést: Mócsy, A., *Acta ArchHung* 3 (1953) 191.

³⁶ Mócsy, A., *FA* 21 (1970) 65.

³⁷ Alföldi, A., *ArchÉrt* 1940, 202.

³⁸ Az aquincumi irodalmat legutóbb [Szilágyi, J., *Aquincum. PWRE Suppl. XI* (Stuttgart 1960) 77] foglalta össze, ehhez még Schulten, C., *Canabae. PWRE XXIX* (Stuttgart 1931) 1453.

³⁹ A *decurio canabis* (vagy canaburum) után következő *decurio municipii* szövegrész első pillantásra *cursus honorum*-nak tűnik. Viszont már korábban előkerült aquincumi és környékbéli feliratokkal (CIL III 4298, 4355) kapcsolatban Mócsy András felvetette [*ArchÉrt* 77 (1950) 118.] miszerint elképzelhető, hogy Aelius Lici-

nus IU... egyidőben volt decurio municipii és curator a canabaean. Véleménye szerint a Severusok idejében az ily esetet nem volt egyedülálló a Duna menti városokban.

⁴⁰ Az aquincumi emlékek közül ebben az összefüggésben egy mézeskalács-minta említhető, amely a gázgyári fazekastelepen készült a Marcus Aurelius és Lucius Verus császárok kézfogását ábrázolja. A képmező alján *Marcus Verus cursiv* felirat olvasható. Egyes feltevések szerint a fazekas nevét jelenti a felirat s nem az ábrázolt uralkodókra vonatkozik [vö. LA I (Bp. 1940) 203.].

⁴¹ CIL III 3488. A két feliraton csupán annyi eltérés van a két aquincumi előjáró nevében, hogy az előbbinél Foviacius és nem Foviacius szerepel. Sajnos a köemlék a váci Magazzi gyűjteményből elveszett, csak leírását ismerjük.

⁴² Erről a kérdésről legutóbb: Nagy T., Budapest Műemléki Topográfiája II (Bp. 1962) 52., 272 j., a kérdésben elhangzott korábbi irodalommal.

ként irányította az ottani fürdő építkezéseinek munkáit. Érdekes az is, hogy a család tagjai, akik két generáción át vittek fontos vezetős szerepet Aquincum életében, éppen a középítkezésekkel járó feladatokból vették ki részüket. A városi igazgatás területén a duumvir-eknél is fontosabb szerepük volt ugyanis a *duoviri quinquennales*-nek, vagyis annak a két tisztségviselőnek, akik minden ötödik évben kidolgozták a *lustrum* idejére az ötéves költségvetést, a város gazdasági programját. Bérbe adták a város különböző jövedelmi forrásait jelentő földeket, vámokat, fürdőket stb. . . , megszabták az új építkezéseket és azoknak a kiadásait.

Ha számításba vesszük, hogy az apa Marcus Aurelius uralkodásának az idején kapta nevét, s fia már egy következő generáció tagjaként teljesítette az aquaeductus építkezéseivel kapcsolatos fogadalmát, a kő elhelyezésének időpontja a markomann-quad-szarmata háborúkat követő restauráció időszakára esik. Ifjabb Foviacius éppen abban az időben nyerhette el a quinquennalis tisztséget, amikor az aquincumi municipium és canabae közművesítése folyt. Az aquaeductus rendszerébe tartozó egyik kútházban állott Aesculapius és Hygieia istenpárnak szülő oltára, s ez arra mutat, hogy a városi élet szempontjából annyira fontos vízvezeték építkezésével különösen komoly érdemei voltak. Feltehető, hogy *pedanus*-ként már egész fiatalon beletanult a városi ügyintézésbe, hiszen ebben az időben az volt a szokás, hogy egy-egy befolyásosabb tanácstag fiát még növendék korban előjegyezték az *ordo*-ba.⁴³ Ezáltal részt vehettek a közügyek előkészítő ülésein, s így néhány év alatt megismerkedtek a város legfontosabb problémáival, terveivel és a feladatok megoldásával: beiskoláztak a városi ügyintézésbe.

*

A vízvezeték létesítése az aquincumi települések közös ügye volt. Feltehető, hogy az építkezéshez szükséges pénzt a polgári és a katonaváros együttesen folyósította s a munkák kivitelezésében is arányosan vették ki részüket. Az építőanyagot, pl. az előre méretre szabott kőcsatornatagokat,

a terrakotta foglalatokat, a csatornafedő-téglákat stb., a legio egyik üzemében, a katonavárosban gyártottak.

Az építkezés műszaki irányítását valószínűleg Ulpius Nundinus vezette, aki egy speciálisan képzett műszaki alakulattal dolgoztatott.

A komplex feladat adminisztratív szálai a városi tanácsban futottak össze. Mindkét település szakemberei valamilyen módon részt vállaltak a vízvezeték üzemeltetésében. Különböző iparosok, ácsok, kőművesek, kőfaragók, téglaegetők, fazekasok, ólomöntők és bronzművesek foglalkoztatására volt szükség a karbantartás érdekében. Külön csoport végezte a vezetékek tisztítását, vízügyi szakemberek mérték a fogyasztást és szedték be a vízdíjat a háztartásokban. Mindebből következik, hogy *Aquincum lakosságának jelentős hányada a közművek karbantartásához kapcsolódó munkákból élt, s az üzemeltetésből hasznot húzott; a terhek elsősorban a város vezetőségére nehezedtek.*

A közterhek vállalásának ilyen nehéz időszakában talán nem véletlen, hogy a katonai és a polgárváros vezetőségének az élére ugyanazokat a tapasztalt személyeket jelölték, vagyis a legnagyobb gyakorlattal rendelkező és a leggazdagabb emberek jöttek számításba. Ebben az időben egyébként is megindult az a folyamat, amely feloldotta az éles határvonalat a municipium és a canabae között. Jog szerint éppen a lényeges kérdésekben még sokáig megvolt a két település különállása, a gyakorlati problémák azonban áttörték lassanként a korlátokat. Ez időben játszódtak le ifjabb Foviacius eljárásai, tisztségviselése — vagyis a markomann háború utáni restaurációs korszak nagy építkezéseinek idejében —, még közvetlenül a 194. évet megelőzően.

Mindebből az is következik, hogy a II. század végén, mind a polgári, mind a katonai város közművesítve volt. Aquincum ekkor már kellő szakképzett iparossal, adminisztratív munkaerővel és megfelelő anyagi bázissal rendelkezett ahhoz, hogy a városi élet e nélkülözhetetlen műszaki létesítményét fenn tudja tartani.

Sz. Póczy Klára

⁴³ Alföldi A., BpTört I (Bp. 1942) 302.

В 1959, а также в 1964—1965 годах расширяли пляж Эрдеи, расположенный на северной границе аквинкумского гражданского города. Родники, находящиеся здесь, были на некоторое время осушены, что дало возможность проведения археологических исследований. Оказалось, что в начале нашего столетия при помещении в горловины родниковой воды бетонных колец не везде разрушили остатки римских конструкций, более того, в некоторых местах целиком сохранились виле деревянные и терракотовые римские конструкции. Наряду с 9 колодезными устройствами был обнаружен и каменный языческий алтарь с надписью, помещенный у источника.

Раскопки показали, что в римское время над каждым выходом источника возвышалось колодезное сооружение. Эти сооружения интересны тем, что их размеры соответствовали полноводности (дебиту) источника. На основе надписей на каменных языческих алтарях в колодезных сооружениях было определено, что сооружение водопровода было общим делом аквинкумских поселений. Деньги, необходимые для его постройки, давал как гражданский город так и военный лагерь. Они же принимали участие и в проведении этих работ. Строительный материал, как например, детали трубопровода, выполнен-

ные по заранее определенным размерам, терракотовая облицовка, кирпичные покрытия и пр. Производились в одной из легионных мастерских в военном лагере.

Техническое руководство постройкой осуществил вероятно, *discens regulatorum Уллий Нундин*, который командовал специальной технической войсковой частью.

Административное руководство всем комплексом работ принадлежало городскому совету. В период проведения общих работ во главу руководства военного и гражданского городов выбирались одни и те же лица. Имя одного из них, *М. Фониация Вера*, сохранилось в тексте надписи, обнаруженной именно на пляже Эрдеи. Он поставил каменный языческий алтарь, являясь декурнем муниципалитета и сапобае Аквинкума.

На основе этого следует, что в конце II века н. э. как гражданский город, так и военный лагерь были снабжены водопроводом и канализацией, т. е. Аквинкум уже тогда располагал хорошо подготовленными специалистами, административными работниками, а также соответствующей материальной базой для того, чтобы построить и содержать эти незаменимые в городской жизни технические сооружения.

К. С. Поци

LE PREMIER AQUEDUC D'AQUINCUM

Résumé

On sait déjà depuis un siècle environ que l'adduction de l'eau à Aquincum se fit par un aqueduc depuis le groupe d'eaux thermales situées à une distance de 1500 m environ au nord du municipe. Cependant, les données sûres manquaient sur le système de captage de l'eau et sur la solution technique de celui-ci.

En 1959, puis en 1964/65 on a procédé à l'agrandissement de la plage Erdei. Les sources ont été tour à tour asséchées temporairement pour une courte période, circonstance favorable qui a permis d'effectuer des études archéologiques sur le terrain des onze sources. Il a été constaté que, au début de ce siècle, lorsque des anneaux de béton avaient été enfoncés dans la bouche des sources, les restes de la construction romaine n'avaient pas été détruits partout; au contraire, la construction en bois et terre cuite du captage romain a été conservée dans quelques cas intégralement par la vase. Dans les ruines de neuf abris de puits, la pierre sacrée à inscription placée près de la bouche de la source a été également retrouvée.

Les fouilles ont permis d'établir qu'un petit abri avait été élevé au-dessus de chaque source, dont le curieux était que les petits abris étaient de dimensions variées selon le débit de la source. La prise d'eau se fit aussi sur mesure. Les abris furent étayés par des planches en carré et une construction en terre cuite de forme tronconique fut descendue à la bouche de la source. Cette construction fut ensuite hourdée d'argile, l'eau ne put donc surgir que par cette construction. L'eau jaillie verticalement fut laissée couler encore dans l'abri dans une cuvette à laquelle s'aboucha un canal en pierre revêtu de terrazzo. Chacun des canaux en pierre s'emboucha au canal principal de la source semblable à la nervure d'une feuille. Celui-ci était déjà un canal en maçonnerie d'une largeur de 1 mètre recouvert de briques. Au dernier point de recordement l'eau fut élevée dans un château d'eau et de là, les tuyaux allèrent sur une superstructure en arc à une pente douce vers la ville. L'eau coulait dans cet aqueduc d'une longueur de 5 km environ d'après les calculs sur une différence de niveau de l'ordre de 1 à 2%; la prise d'eau pouvait s'effectuer depuis des réservoirs

bâti à côté de l'aqueduc. (Sur un tronçon de 2,5 km le lever de 500 piliers environ a été effectué.)

Les vestiges du captage de source de l'époque romaine: les ruines de murs, bassins et tour de barrage sont encore aujourd'hui visibles près les bassins de la plage Erdei. L'eau d'une température de 23° C a un effet curatif, mais est aussi bue. Actuellement la superstructure portant l'aqueduc n'étant plus, l'eau coule dans un canal datant de l'époque moderne et disparaît, au point de jonction des voies de chemin de fer de Szentendre et d'Esztergom, sous la terre dans un canal (originairement d'une autre affectation) de l'époque romaine et se déverse au Danube.

Au point où la superstructure de l'aqueduc arriva à la hauteur de la frontière de nord de la ville civile (municipe) et toucha la porte de ville, elle s'infléchit légèrement vers l'est et traversa la cité au milieu en direction nord-sud. Les ruines des piliers de l'aqueduc sont encore actuellement visibles à côté de la voie du train de banlieue.

Grâce aux inscriptions des pierres sacrées, des autels des petits abris il a été permis d'établir que la construction de l'aqueduc était une affaire commune de la ville civile et de la *canabae* d'Aquincum. L'argent nécessaire aux travaux de construction fut mobilisé en commun par le municipe et la ville militaire (*canabae*) et les habitants des deux prirent part proportionnellement dans l'exécution des travaux. Le matériau de construction, p. e. élément de canal fait sur mesure, monture en terre cuite, plaque de recouvrement en brique etc. fut fabriqué dans l'une des entreprises de la légion, dans la ville militaire.

La construction fut tout probablement sous la direction technique d'*Ulpius Nundinus discens regulatorum* qui devait avoir sous ses ordres une formation de génie de qualification spéciale.

L'affaire complexe fut bien tenu en main administrativement par le conseil municipal. Les spécialistes des deux villes apportèrent leur contingent sous une forme ou une autre à l'ouvrage et à l'exploitation de l'aqueduc. Dans l'intérêt de l'entretien une légion d'artisans devaient

être occupés, tels charpentiers, maçons, tailleurs de pierre, briquetiers, potiers, plombiers et bronziers. Un groupe spécial fut détaché au nettoyage des conduits, des spécialistes des eaux mesuraient la consommation et percevaient les redevances par ménages. Il en résultait qu'une part considérable de la population d'Aquincum vivait des travaux connexes à l'entretien des services publics et tirait profit de l'exploitation de ceux-ci; les charges étaient soutenues en premier lieu par les dirigeants de la ville.

Il n'était donc pas l'oeuvre du hasard qu'au moment de l'acceptation des charges publiques nous retrouvons parmi les responsables de la ville militaire et de la ville civile à ce temps-là les mêmes personnes. Le nom de l'un de ceux-ci nous est resté conservé par l'inscription de la pierre déterrée à la plage Erdei, *M. Foviacius Verus iunior*; la personne qui fit ériger l'autel était *décurion du municipe et de la canabae*. Son père — nous l'apprenons

d'une autre inscription — remplit les fonctions du *sacerdos*: du grand-prêtre de la province, il parvint donc aux plus hautes dignités de la société de la province. L'exercice des deux fonctions de décurion des deux agglomérations d'Aquincum de Foviacius le jeune devait être situé aux temps des grandes constructions de l'époque de restauration ultérieure aux guerres des Marcomans et des Sarmates, donc aux temps qui précédaient l'an 180; mais avant 194, car dès cette date Aquincum se nomme une colonie.

Il découle de tout ce qui a été expliqué que, aussi bien le municipe que la canabae d'Aquincum possédaient à la fin du IIe siècle des services publics. A cette époque, Aquincum avait déjà assez d'artisans de bonne formation, des employés de l'administration et possédait les moyens matériels nécessaires à maintenir en état cet établissement technique indispensable à la vie dans une ville.

K. Sz. Póczy

BUDA TELEPÜLÉSÉNEK KEZDETE A RÉGÉSZETI ADATOK ALAPJÁN

Buda város alapításával és e korszak problémáival bővebben csak az utolsó húsz esztendőben kezdtek foglalkozni. Korábban csupán alapításának megközelítő időpontja volt ismeretes (1242 után). E témakörben a kutatások felélénkülését elsősorban a királyi palota feltárásának eredményei és a „Budapest Története” kiadvány előkészítő munkái segítették elő. A XIII. sz.-i városfal egy jelentős szakasza és egyik kapuja ekkor került elő és ez az ásatás tette lehetővé a korhatározó leletanyag szétválasztását is. A királyi rezidencia helye körül azonban heves vita támadt. Már 1959-ben felmerült annak a lehetősége, hogy a Nagyboldogasszony plébániatemplomnak Mária tiszteletére szentelt királyi kápolna előzménye lett volna. 1961-ben pedig Fügedi Erik elsőként mondta ki: „A privilégiumban nincs nyoma annak, hogy a budai Várhegyen már IV. Béla tervszerű városalapítását megelőzőleg is lett volna valamilyen település. *Bizonyos adatok mégis arra mutatnak, hogy a hegy északi részén más kisebb telep állott.*”¹

1961–71 között több ásatást és leletmentést végeztem Budának ÉK-i felében, a Hess András tér környékén.² Ezen a területen más kollégák is végeztek feltárástokat. Publikált eredményeiket megkíséreltem megfigyeléseimmel egyeztetni.³

Ásatásaimból kiemeltem azokat a falmaradványokat, kultúrrejtegeket és leleteiket, melyek Buda középkori településének kezdeteire, valamint a városfalak periodizációjára vonatkozóan szolgáltatnak adatokat.

A feltárások értékelésénél közvetlenül használható történeti forrásanyag nem állott rendelkezésemre. Módszertani szempontból helyesebbnek találtam magukból a — műszakilag pontosan doku-

mentált — megfigyelésekből kiindulni. Dokumentációmát kiegészítettem a rendelkezésemre álló térképek megfigyeléseimmel egyező részleteivel. Az idegen ásatások eredményeit a helyszínrajzokkal egyező módszerekkel építettem bele rekonstrukciós elképzelésembe. Az ásatások kiértékelése végül egyezett a legújabb történetkutatás felfogásával.

Feldolgozásom két téma köré csoportosul: 1. a város fala; 2. a település első nyomai, az első épületek és azok lakóinak korhatározó használati tárgyai.

A Hess András tér 2. sz. telek D-i oldalán kerültek felszínre a domonkosok kolostorának falmaradványai. A főépület alatt a hegy felszínének legmagasabb síkja (165,21–165,59 m), egyenletes sziklafelszín került napvilágra. Ez a terület a Várhegy K-i szegélyéből szirtként ugrik előre, mely egyrészt a templom szentélyének, másrészt a XV. század elején a káptalan terem elé épült kápolná-
nak alapja. A középkor századaiban tehát a geológiai alakulást az építkezés esztétikája érdekében is kihasználták.

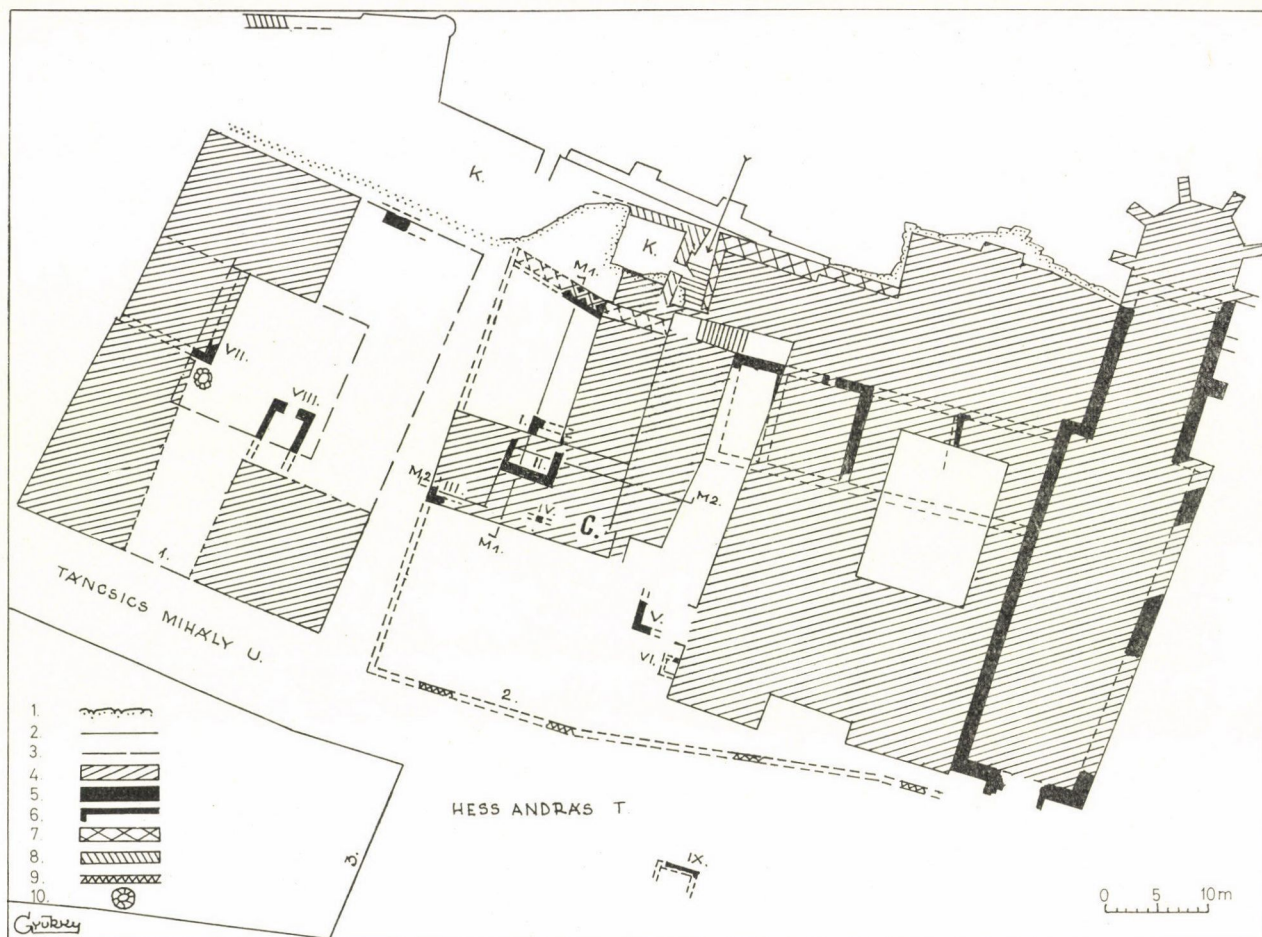
Lócsy Erzsébet egy leletmentése során⁴ megállapította, hogy a Várhegy felszínét képező mészkőlepleny D felől az Országház utca 22. sz. házig tart és a 24–26. sz. házaknál a szikla meredeken esik. A sziklaplatónak a végződése egy vonalba esik a domonkosok kolostorának É-i oldala mellett húzódó keskeny udvar É-i szélével, ahol a terepszint változását ugyancsak megfigyeltük. Ettől a vonaltól É-ra átlagosan egy m-rel esik a szint magassága, a felszín alakulása pedig egészen más. Mély sziklagödrök váltakoznak kiemelkedő sziklatömbökkel. Legtöbb helyen a mészkőlepleny alatt elterülő márga kerül felszínre. A magasabb pontok

¹ Gerevich L., ArchÉrt 79 (1952) 150.; Holl I., ArchÉrt 79 (1952) 179–185. — A Kelenföldi kapura és a XIII. századi városfalra vonatkozóan: Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 29–39, 5. kép. 249–252. — A vitairódalom: Zolnay L., A XIII–XIV. századi budavári királyi szálláshely. MűÉ (1952) 15.; Zolnay L., Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építése időpontjáról. MűÉ (1953) 204–218.; Gerevich L.-Seitl-Holl, I., Megjegyzések a Budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. MűÉ (1953) 210–220. — A királyi kápolnával kapcsolatosan: Jankovich M., BpR 19 (1959) 57–99. — Az alapított város előzményeire vonatkozóan: Fügedi E., Középkori magyar városprivilegiumok. TBM 14 (1961) 78. — Ezt a nézetet fogadta el Kubinyi András is [ArchÉrt 89 (1962) 162.].

² A dolgozathoz felhasznált ásatások: Domonkosok kolostorának feltárása a Hess András tér 2. sz. telken 1962–70 között (befejezése folyamatban van), — Tán-
csics Mihály u. 1. (OMF székház) 1969-ben. — Lelet-
mentő ásatás a Hess András téren 1969-ben. — Lelet-
mentés a Bécsi kapu téren 1968-ban. — Leletmentés a
Fortuna közben 1968-ban. A felsorolt leletmentésekről
jelentésben számoltam be a BpR 23. kötetében. — Ber-
talan Vilmosné — H. Gyürky K., BpR 21 (1964) 349–363.
— Ásatás a Tánácsics M. u. 7. sz. ház K-i kertjében 1971-
ben (feldolgozatlan).

³ Zolnay L., ArchÉrt 95 (1968) 40–58.; Zolnay L., BpR 22 (1971) 271.; Lócsy E., XIII. századi város és a XIV. századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. Településtud. Közl. 22 (1969) 106.; Lócsy E., BpR 22 (1971) 209.

⁴ Lócsy E., BpR 21 (1964) 306. (I. Országház u. 24.).

1. kép. Feltárások helyszínrajza a Hess András téren és a Tancsics Mihály u. 1. szám alatt. Jelmagyarázat: 1. sziklaperem; 2. újkori városfal; 3. újkori telekhatár; 4. későközépkori épületek; 5. városfal (XIII. század);

6. épületek a XIII. sz. első felég; 7. középkori kerítésfal; 10. kút; K = kazamata

Рис. 1. План раскопок на пл. Андраша Хеша и под домом № 1 по ул. Михая Танчица

Fig. 1. Levé de plan des fouilles sur la place Hess András et sous la maison sise 1, rue Tancsics Mihály

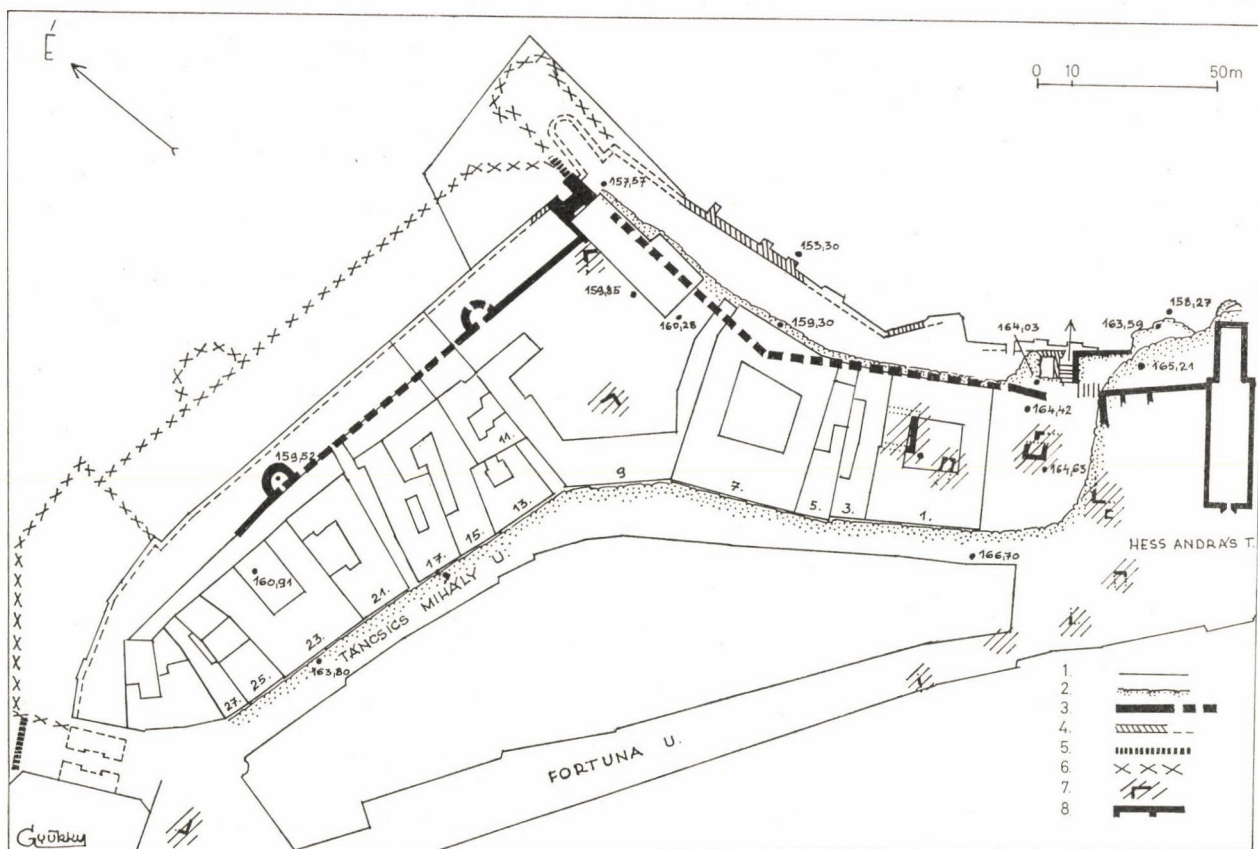
értéke átlagosan: 164,40 m, ettől kezdve É felé fokozatosan lejt. A Tancsics Mihály utca 1. sz. ház udvarán: 163,71 m. A lejtőt a modern járdaszinten felvett szintezési értékek is jól mutatják. Az utca keleti oldalán az 1. sz. háztól (166,89 m), a 27. sz. házig (163,64 m) 3,25 m a lejtő nagysága.

A kutatás a Hess András tér 2. sz. telken igen logikusan épült és világosan három periódusra különíthető erődítésrendszert hozott napvilágra (1. kép). A mai városfal belső oldalán a késő középkori városfalat találtuk meg egy kazamatával,⁵ melyet egy sziklaöbölből alakítottak ki. Ennek folytatása a Tancsics utca 7. és 9. sz. házak K-i kertjeit szegélyező eredeti falrészlet. A Hess András tér 2. sz. telken a késő középkori faltól 10 m-rel beljebb 1,50 m széles, erős falat tártunk fel, mely a szikla K-i peremén épült. Helyzete, szélessége, főként pedig a hozzá csatlakozó rétegek egyértel-

műen arra vallottak, hogy nem épület fala, hanem városfal, mégpedig az első. E fal tetején egy valamivel keskenyebb és magasabb járószinttel egyező második fal épült, melyet kőcsatorna tört át a felgyülemlett esővíz elvezetése miatt. Ez a körülmény bizonyítja, hogy ebben az időben a külső, középkori fal még nem létezett. A feltárt falmaradványok helyzete alapján feltételezzük, hogy kezdetben csupán a sziklalejtőt zárták le, később körülkerítették a magas felszín K felé előrenyúló sziklanyúlványát is (mivel az épülő K-i kolostorszárnynak támfalat kellett építeni), utoljára pedig, megszüntetve a kiszögellést, a sziklaperem alatt építettek egy külső erődítésvonalat (1–2. kép). A két utolsó építési periódus korhatározása a kolostor épületével együtt későbbi feldolgozás feladata lesz. Ezúttal csak az első városfal és az általa körülzárt terület képezi tanulmányunk tárgyát.

⁵ 1763-ban *Salgari* (Raports-Plan von der Vestung Ofen 1763. Kriegssarchiv Kartenabt C. V. Ofen N° 11.) még jelzi ezen a helyen, sőt a Tancsics u. 1. sz. ház K-i

kertjében a kazamatát, sőt azon a helyen is, hol a kolostor „A” épülete alatt a kazamatával összeköttetésben levő K–Ny-i irányú mélypincét feltártuk.

2. kép. Városfal és a XIII. század első feléből származó település. Jelmagyarázat: 1. újkori telekhatár és városfal; 2. sziklaperem; 3. városfal (XIII. sz.); 4. városfal (XV. sz.); 5. városfal (XVI. sz.) (feltárt); 6. városfal (XVI. sz.) (rekonstruált); 7. épületek (XIII. sz. első fele); 8. XIII. századi domonkos kolostor

Рис. 2. Городская стена и поселение первой половины XIII-го века.

Fig. 2. Mur d'enceinte et l'agglomération provenant de la première moitié du XIIIe siècle.

A szikla pereme a Tancsics Mihály utca K-i ház-sorának K-i homlokzata alatt húzódik. Erről meggyőződünk a Tancsics u. 7. sz. palota K-i kertjében végzett ásatásunk alkalmával. A sziklaperem magassága itt 159,30 m volt. A Hess András tér 2. sz. telken az első városfal mellett pedig 164,42 m. A lejtő legmélyebb pontja a Tancsics utca 9. sz. telken Zolnay László által feltárt kaputoronynál van (158,27 m a belső oldalon, — 157,57 m a külsőn). Ekkor éri tehát el a domborzat azt a mélységet, melyet a kolostor K-i épülete alatt mértünk (159,27 m). Feltételezzük, 1. hogy a sziklaperemre épült első városfal a lejtőt követve a kapuhoz csatlakozott; 2. hogy a kapu egy hegyre vezető útvonal torkolatába épült. Tekintetbe véve a terület domborzatát, ennek Ny felől sziklafallal védett mélyűtnak kellett lenni, mivel a Tancsics utca enyhébb lejtéssel kanyarodva éri el a Bécsi kaput. Az utca szintjéhez viszonyítva a K-i oldal házsora mögött

3 m-rel mélyebb szinten kerültek elő az utóbbi évek feltárásai során a középkori épületek, például a zsinagóga, illetőleg a Tancsics utca 9. sz. telken feltárt középkori épületek.

A legkorábbi helyszínrajzok közül az 1686 és 1687-ben, valamint az 1743-ban készült helyszínrajzok⁶ tartalmaznak legtöbb adatot a városfalakra vonatkozóan. Mindegyiken felismerhető a korábbi belső erődítés (3. kép), a beépítés határán egyenlő távolságokban feltüntetett kerek-, illetve patkóalakú tornyok által. Ezek a tornyok a falak eltűnése után is láthatók maradtak, például a Tancsics utca 21. sz. ház pincéjében, melyet Zolnay publikált.⁷ Ezen kívül az ÉK-i oldalon még egy félig elbontott tornyot ismerünk fel a Tancsics utca 9. sz. telken.⁸ Patkó alakú torony került elő a Várhegy D-i részén, a palota feltárása alkalmával, a palotát a várostól elhatároló fal irányában, a XIII. századi erődítés ÉNy-i oldalán.⁹ A D-i oldalon

⁶ 1686-ból N. M. de la Vigne helyszínrajza, — 1687-ből J. de Haüy, Plan de la Ville et de chateau de Bude, — 1743-ból Matthey ing. hauptmann, Plan der König. Haupt Stadt und Vestung Ofen ... (Wien, Kriegsarchiv, Inland C. V. Bp. N° 17.)

⁷ Zolnay L., BpR 22 (1971) 271.

⁸ Zolnay László eredeti ásatási helyszínrajzán látható félköríves bontott falmaradvány beépítése a rekonstrukcióba Matthey idézett helyszínrajzán, a Ny-i oldalon látható kerek tornyok ritmusa alapján történt. Az ásató a falmaradvány értelmezését nem erősítette meg.

⁹ Gerevich L., A budai vár feltárása (Bp. 1966) 23.

3. kép. Helyszínrajzok, a) De la Vigne 1686; b) Haüy 1687; c) Matthey 1743
 Рис. 3. Планы, а) Де ла Винь 1686 г.; б) Хауи 1687 г.; в) Матфей 1743 год
 Fig. 3. Levés de plan, a) De la Vigne, 1686; b) Haüy, 1687; c) Matthey, 1743

feltárt XIII. századi Kelenföldi kapu helyzetét az ÉK-i fekvésű kapunak (Táncsics utca 9. területén) a helyzetével összehasonlítván, úgy látjuk, hogy mindkét helyen a város falai a sziklafelszín magasságából leereszkednek azért, hogy egy, a hegyoldalban felfelé tartó utat védjenek meg, illetőleg a hegyre vezető utat kapuval zárjanak el. Tehát a legkorábbi városfal nem minden esetben

keresendő a sziklaperem szélén, hanem olykor — éppen a bejáratoknál — leereszkedik a hegyoldalba. A térképeken feltüntetett belső, és tornyokkal ellátott városfalat az első építménynek tartom. Ennél beljebb épült védőfalat sem a helyszínrajzok nem mutatnak, sem a feltárások nem hoztak felszínre. Az első városfal pontos régészeti korhatározása céljából a falra merőleges, K—Ny-i irányú metsze-

tet készítettünk a Hess András tér 2. sz. telken (4. kép). A városfalnak ezt a rövid szakaszát a fent említett térképek is jelzik. A falat a gödrös sziklafelszín egy kiemelkedő magasságú felületére építették. Ezzel egyidejűen elkészítették a fal melletti terep kiegyengetését apró köves felülettel (6. R.). Erre az egyengetésre szükség volt, mivel a sziklagödrök miatt a korábbi felszín erősen megsüppedt, továbbá szükség volt avégett is, hogy egy nagyméretű pusztulás nyomát eltüntessék.

A városfal szintjének rétege alatt ugyanis egy korommal erősen szennyezett, sok törmelék téglát és habarcsot tartalmazó réteg (6/a R.) terül el, mely nem nélkülözi az emberi élet más nyomait sem: igen sok edénycserepet is tartalmaz, sőt ehhez a réteghez kapcsolható egy kőépület egyik sarkának alacsony falmaradványa is (I. épület). Ez alatt a réteg alatt a sziklagödröket kitöltő humuszt találtuk (7. R.), melyben szintén volt leletanyag.

A városfal szintje közös volt egy másik kőfalú épület (II. épület) szintjével, melynek három oldalát találtuk meg (az É-i oldalt 1 m magasságban). A I. és II. számú épületek helyzete az alaprajzon is és a metszeten is világosan mutatja, hogy csakis egymás után épülhettek. A második számú kőház Ny-i kőfala mellett a sziklán nyugvó, gondosan rakott homlokzati falsík és a csatlakozó habarcsos szint magassága (164,40 m), megegyezik az első városfal belső oldala mellett mért szintmagassággal, a köves felületű út felszínével, ezért egyidejűségét bizonyítottuk véljük. A köves út csatlakozását a II. épület K-i falával a XIV. század második felében a „C” épület építésekor elpusztították. Ekkor bonthatták el ugyanis a II. épület K-i falát, amiről egy széles beásás tanúskodik.

A városfal melletti köves út felületén a húzamosabb használat alatt az esővíz által lerakott agyagréteg (5. R.) található. E felett még mindig XIII. századi leletanyagot tartalmazó (4. R.) tekintélyes vastagságú feltöltés helyezkedik el, mely a XIII. század végén — legfeljebb a XIV. század első éveiben — kerülhetett ide, mivel XIV. századi leletanyag még nem keveredett bele. Felette igen vékony, koromcsíkkal határolt XIV. századi szint rétege (3/b R.) következik. Ebben az időszakban feltöltéssel nem emelték meg a szintet. Végül a XV. századi (3. R.), a török kori (2. R.) és az újkori (1. R.) feltöltési rétegek következnek. Az 1—3/b-ig terjedő rétegek feldolgozásunk tárgyát nem érintik, legfeljebb a bennünket érdeklő rétegek zártságát bizonyítják és megkönnyítik a korhatározást.

Az I. és II. számú épületünk korára csak következtetni tudunk. Metszetünk Ny-i vége keresztül szeli a kolostor épületeinek egyikét („C” épület). Ez egy nagyméretű, É—D-i irányú épület volt, mely egyszer tűzvész áldozata lett és újjáépítették. A török időkben kétszer alakították át. Első peri-

dusának („C”/1) padlószintje alatt XIII. századi leletanyaggal telt feltöltést találtunk, melynek felső rétegében az épület felépítését meghatározó éremlelet került elő. (I. Albert, osztrák herceg 1365—1392 között vert pénze.)

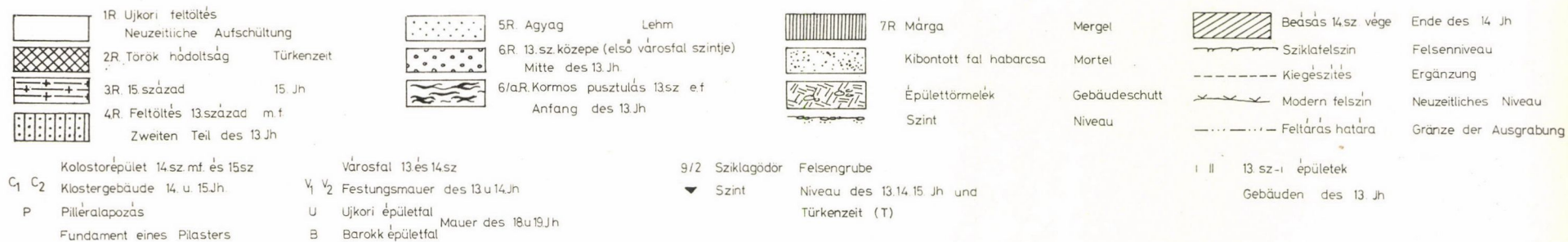
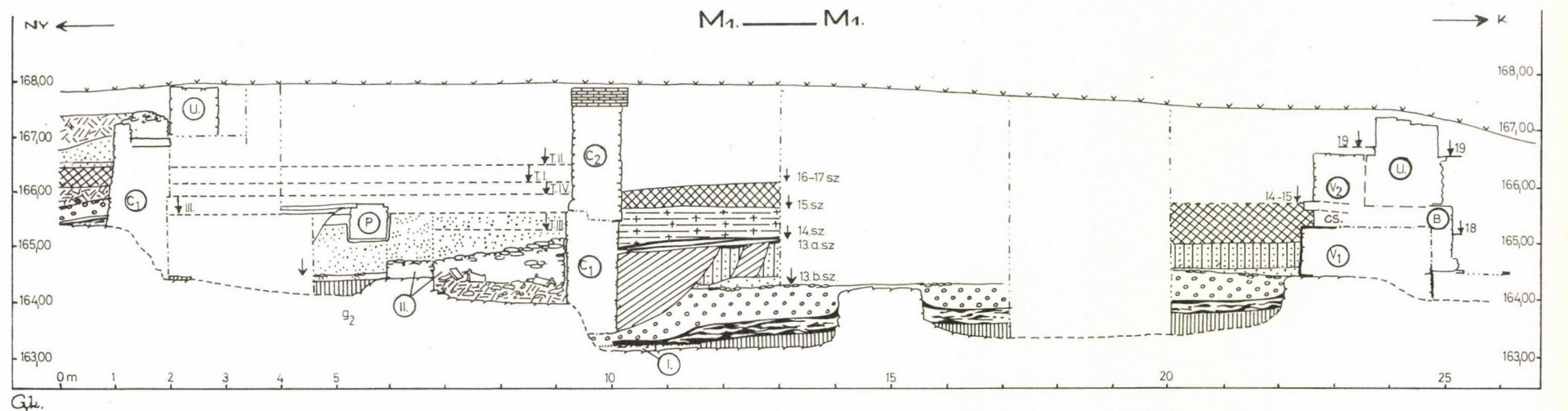
II. számú épületünk falainak vastagsága 85 cm, külső és belső szintjének magassága között több mint egy m különbség van (164,37 m — 165,26 m), mivel igen egyenetlen talajon épült. Belső padlószintjén 2 cm vastagságú elszenesedett faanyagot észleltünk. Pusztulása után falait nem újítták meg, ellenkezőleg, belsejébe szemét rakódott a mindennapi konyhahulladékokból. A szemét alatt, az épületomladék között kúpcserepek és a római tegulákhoz hasonló peremes tetőcserepek hevertek. Utóbbiak felfelé forduló felületére habarcs tapadt, mellyel a ráboruló kúpcserepeket rögzítették. Alsó felükön akadóbütyök volt (mérete a leletjegyzékben). A tetőfedésnek ez a módja mediterrán vidékekre és Franciaországra jellemző a XII—XIII. században (l. 24. jegyzet). A II. épület falait kívülről is elborította a talajszint kiegyenlítésére és emelésére idehordott szemetes föld. Kívül-belül már megüledett e feltöltés, midőn falmaradványainak egy részéből a kőanyagot kibányászták és a kövek helyére visszahulló habarcs az elpusztult fal formáját megőrizte (5. kép). A terepegyengetéssel felterített földben található leletek a XIII. századra jellemzőek, hasonlóképpen a ház belsejében levő szemétgödör leletanyagához (6. kép). A ház pusztulása bizonyára a XIII. század második felében következett be, mivel eredeti szintje közös az első városfal szintjével. Ez pedig 1255-ig minden bizonnyal felépült.¹⁰ A szintnek jelentős megemlése a XIII. század második felében, vagy a végén — véleményünk szerint — nem a napi szemét felhordásával történhetett (mint a II. sz. épület belsejének feltöltése), hanem oly módon, hogy a kolostor egyik — éppen ekkor épülő — épületének alapozásával (esetleg pincéjének kimélyítésével) olyan mennyiségű földet vágtak fel, melynek elhelyezését csakis a terepszint emelésével tudták megoldani. Ezt a feltevésemet arra alapozom, hogy a XIII. század m. f.-ben keletkezett szemétrétegekben, illetőleg feltöltési anyagban a XIII. század e. f. jellemző leletanyag is előfordul. Ennek a leletanyagnak korhatározására ugyanis eredeti helyzetben feltárt rétegek állnak rendelkezésünkre (6/a. és 7. R.).

Metszetünkön a 6/a. R. csaknem mindenütt feltalálható, megelőzi a városfal építését, ennek mesterségesen kialakított szintje alatt helyezkedik el, igen erősen korommal szennyezett és sok téglá és tetőcserep töredéket tartalmaz. Kerámiája (7. kép) ausztriai import áru, arányai, peremének méretét és formáját tekintve különbözik a budai palota területén talált XIII. századi érmekkel meghatározott daraboktól.¹¹ Az Ausztriában előkerült ha-

¹⁰ IV. Béla 1255. július 25-én kelt oklevele. *Gárdonyi A.*, Budapest történetének okleveles emlékei I. (Bp. 1936) 41. ... „qui intrat per portam”: a szövegben a kapu

emléke a városfal létezését is feltételezi.

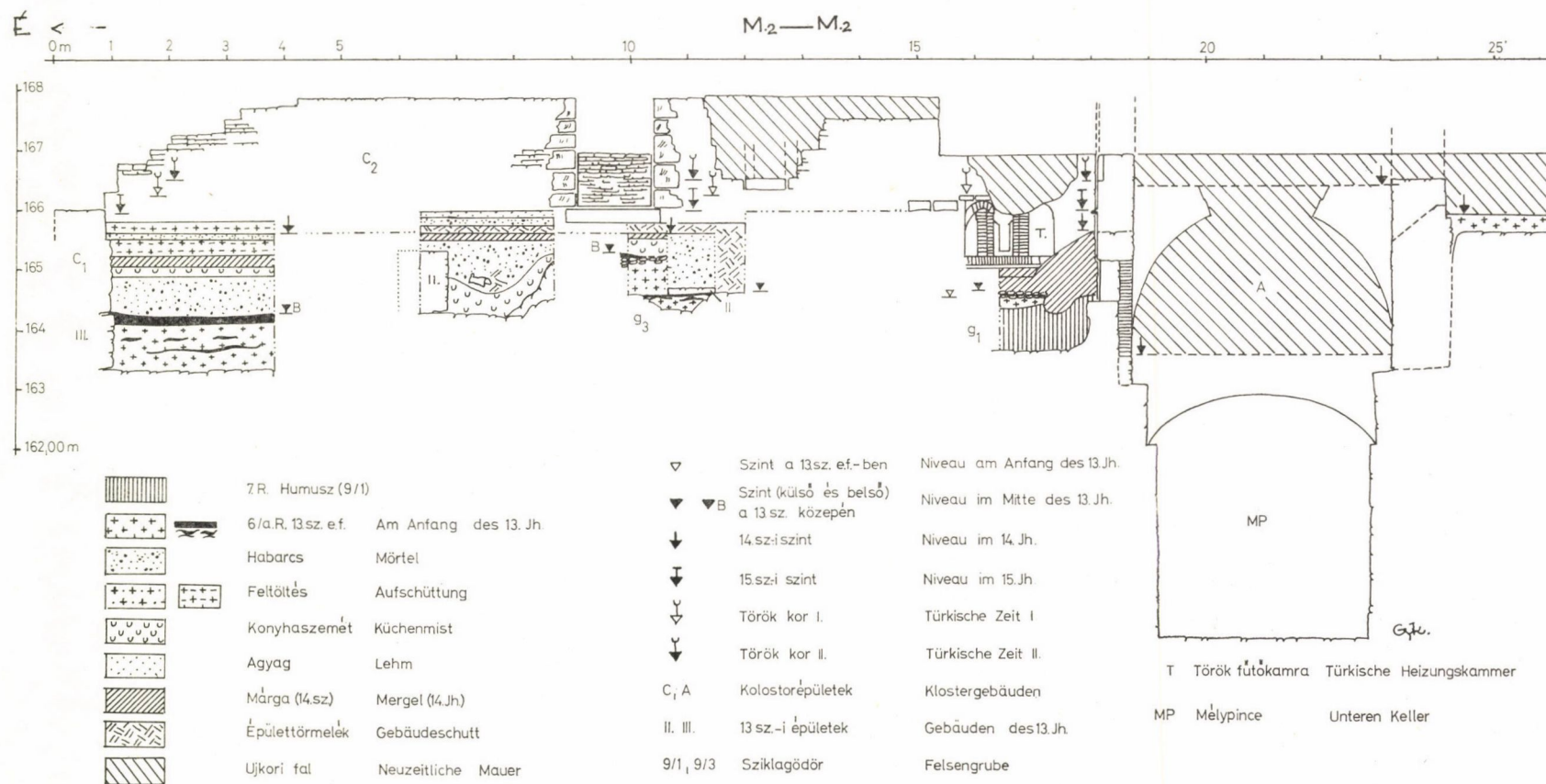
¹¹ *Holl I.*, BpR 16 (1955) 147.; *Holl I.*, BpR 20 (1963) 335.

4. kép. A XIII. századi városfalra merőleges (M.1—M.1) K—Ny-i metszet. I. (XIII. sz. első fele) és II. (XIII. sz. közepe) épületek

Рис. 4. Восточно-западный вертикальный (M. I—M. I) разрез городской стены XIII века.

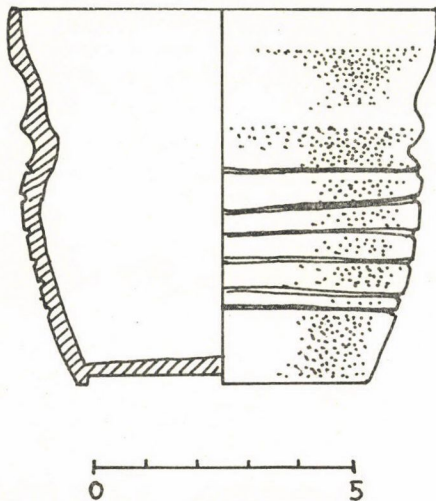
Fig. 4. Coupe est-ouest perpendiculaire au mur d'enceinte du XIIIe siècle (M.1—M.1).

5. kép. É—D-i metszet a domonkos kolostor XIV. századi (C) épülete alatt
 Рис. 5. Северо-южный разрез доминиканского монастыря под зданием (C) XIV. столетия
 Fig. 5. Coupe nord-sud sous l'édifice (C) du XIVe siècle du couvent des Dominicains.

sonló példányokat főként a XII. századra jellemző daraboknak mondják,¹² melyek azonban még a XIII. század elején is divatban vannak. Kísérő leletként Budán természetesen helyi kerámia is előfordul. Ennek formái felszínesen egyeznek a budai palota XIII. század m. f.-ből származó edényeivel. A profilok tagozottabbak, változatosabbak, a kora gótika stílusjegyei érezhetőek rajtuk. A 6/a. R. leletanyagára a kerámián kívül jellemző, az igen nagy mennyiségben talált kohósalak is.¹³ Több ízben került elő ebből a rétegből szárpata, mely a hegyi település életmódjára vet fényt. A XIII. századon belül feltételezhető periódus-különbségekre utal az a körülmény, hogy a II. sz. épületünk D-i falmaradványa alatt kisebb sziklagödört tártunk fel, melynek korommal szennyezett feltöltésében néhány fehér vonaldíszes edénytöredék került napvilágra. Mivel a település XII. századi fennállását mi még bizonyítani — az import kerámia ellenére — sem tudjuk, feltételezzük, hogy elpusztult településünk a XIII. század első felében, a tatárjárást megelőzően állott fenn.

A 6/a. R. alatt a szikla felszínét borító márga, illetőleg a sziklagödröket kitöltő humusz helyezkedik el (7. R.). Feltehetően eredetileg ez is összefüggő réteget képezett, de az idők folyamán megsüppedt és az esőzés a magasabb pontokról is a mélyebb gödrökbe mosta a földet. A g/1. számmal jelölt nagyméretű gödör betöltésében talált kerámiatöredékek (8. kép) részben szürkésbarna színűek és fogazottan benyomott körpecsét díszítést

6. kép. XIII. századi cseréppohár a II. sz. épület belsejét kitöltő szemétkő
Рис. 6. Глиняный стакан XIII века, найденный в мусорном заполнении здания № II
Fig. 6. Gobelet en terre du XIIIe siècle trouvé dans l'édifice N° II.

¹² Felgenhauer, F. — Felgenhauer-Schmiedt, S., Die Wüstung Gang, Gemeinde Eckartsau, p. B. Gänserdorf. N. Ö. Ata Beiheft 10 (1969) 25—67.

¹³ A királyi palota ásátásánál a D-i nagy csarnok D-i

viselnek. Peremük analógiáját eddig nem ismerjük, ezért korhatározásuk nehéz. Feltehetően ezek is importált edények. Társaságukban előforduló fehér helyi készítményű edények peremének profilja is tagozottabb a XIII. század második felében megszokott peremeknél. Korhatározásuk analógiával nem történhetett meg. A tatárjárásban elpusztult település pusztulási rétege alatt kerültek elő. A II. sz. épület Ny-i homlokzata mellett, annak járószintje alatt került elő g/2. sz. gödrünk. Ebben egyetlen keskeny peremű szürke fazéktöredéket találtunk (8. kép a). Kifejezetten XII. századra utaló lelet csak másodlagos helyen, XIII. század második felében keletkezett szemétrétegben fordult elő (9. kép a-b). Egyik töredékünk hullámvonal díszítésű, több töredék (köztük egy perem is) sötétszürke, anyagában sok kavicsot tartalmazó, felületein vöröses-barna kerámia.

Az I. és II. sz. épületen kívül más falmaradványok is előkerültek. Alaprajzunkon III. és IV. sorzámmal jelölt falak csekély voltak miatt nem határozhatók meg, hogy az általunk felsorolt periódusok közül (I. és II. sz. épület periódusai) melyikhez tartoznak. Alaprajzilag sem elegendő ahhoz, hogy egy épületet meghatározzanak. Építésük módja azonban figyelmet érdemel. III. sz. falmaradványunk a gótikus (C) épület ÉNy-i sarka alatt helyezkedik el. Az egyenetlen sziklafelszín mélyedéseit kihasználva a sziklagödör belső szélé mellé épült. Külső szintje a magasabb sziklafelszín. Belső szintje a mélyebb, de egyenetlen sziklafelület miatt feltöltött. Falmaradványaink többségénél az alapfalnak nem készítették alapozó árkot, mivel ezt nehézkes a sziklába vágni. Ezért — ahogy a felszín diktálja — helyenként semmi alapfal nincs, helyenként pedig — egy-egy sziklagödör mélységéig terjedő — mély alapfal van. Környékükön vastag koromrétegek húzódtak, melyekről nem tudtuk megállapítani, hogy a leégett tetőgerendázat maradványai-e, vagy esetleg a kőalapozás feletti faszervezetű épület pusztulásából származnak. A III. sz. épület belső szintje feletti koromrétegben szemes ablakhoz tartozó háromszögletű üvegdarab került elő.

V. sorszámmal jelölt építményünk 60 cm falvastagságú épület két oldala. Eredeti belső pince alatti feltöltésből pecsételt díszítésű szürkés-barna import kerámia került elő (10. kép c). A VI. számú építményt a kolostor É-i szárnya mellett tártuk fel (11. kép). A kolostor XIV. században épült fala kettévágta. Ez a magas és egyenletes sziklafennsíkron épült. A sziklába vágták bele oly módon, hogy oldalain körbefutó padkán épült fel kőfala. Kis mérete miatt lehetséges, hogy gazdasági rendeltetésű építmény volt. Belsejéből egyetlen — analógia hiányában közelebből meg nem határozható — vörös színű cseréptál töredéke került elő (9. kép c).

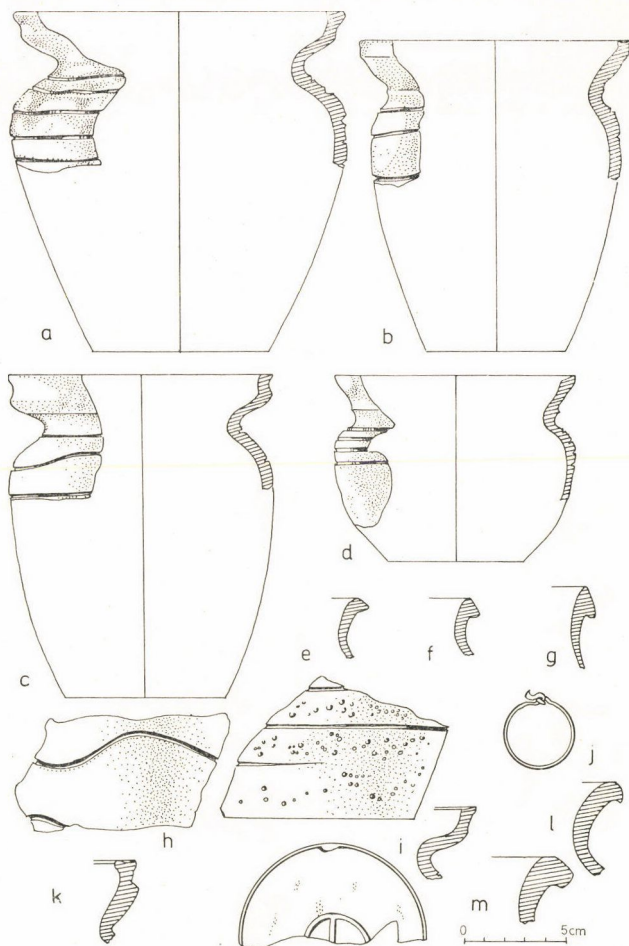
pincefalára merőlegesen húzott árok 5/b és 6. rétegében és a patkó alakú torony, illetve a hozzá kapcsolódó XIII. századi fal mellett XIII—XIV. századi rétegekben hasonló vasrögök kerültek elő. Gerevich L., A budai vár. 152.

Külső szintje felett ugyancsak sok korommal és apró téglatörmelékkel teli pusztulási réteget találtunk (6/a R.). Ezt az építményt is tehát a tatárjárást megelőző település egyik maradványának könyveljük el.¹⁴

A Hess András tér 2. sz. telken végzett kutatásainkat a környéken folytatott leletmentő ásatások hasonló értelmű leletei is alátámasztják.

A kolostor Ny-i homlokzatával szemben, az út másik oldalán, a távfűtő csatorna lefektetése alkalmával kis kőház K-i homlokzati falára akadtunk.¹⁵ (12. kép). A DK-i sarkát megtaláltuk, az ÉK-i gázvezeték lefektetésekor elrombolták. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban biztonsággal állíthatjuk, hogy a ház keskenyebbik, utcára néző homlokzata 3,90–4 m hosszúságú lehetett. A házat sziklagödörbe alapozták. A kiszélesedő alapfal és a felmenő fal találkozásának helyén az eredeti szintmagasság megállapítható volt. Kövezetlen, természetes letaposott humusz réteg tartozott hozzá, mely a ház oldalától kifelé (D-i irányban) lejtett. E felett még két ízben kövezéssel megújított utat észleltünk. A második, legfelsőbb útrétegben XV. századi kerámiát találtunk. E felett török kori leletanyaggal kevert pusztulási réteg húzódott, már a ház elbontott falmaradványa fölé is, tehát épületünk hosszú életű lehetett. A kövezést a homlokzat előtt nem találtuk meg, helyette itt és a ház É-i oldala mellett humuszréteget találtunk, ami arra mutat, hogy az út a ház D-i oldala mellett K–Ny-i irányban vezetett, egyébként a házat kert vette körül. A ház előtti kertben szemétdödröt tártunk fel, XIV. századra jellemző leletanyaggal. A ház pusztulási rétege, kő és habarcs erre a humuszos kerti földre borult rá. Az É-i oldalon az épület pusztulási rétege felett török kori utcakövezést találtunk.

1964-ben publikáltam a Tánics Mihály u. 1. sz. házzal szemben a „Vörös sün” ház K-i oldala mellett végzett útkutatásomat. Itt is a kettős (megújított) középkori kövezett út alatt mutatkozott egy földút is, felszínén cserépedény töredékeivel. Itt is tapasztalható volt a sziklafelszín egyenetlensége és látszott, hogy a mélyedésekbe belesüppedt feltöltés miatt kellett az utat többször is megújítani. Az első földutat azóta végzett kutatásaink alapján most már a 6/a R.-rel, azaz a tatárjárást megelőző településsel azonosnak tartjuk, mely feltehetően még egy darabig együtt élt az új településsel is. Az alapított város első köves útja ugyanis csak a század 60–70-es éveire készülhetett el, amikor az olyan pompás paloták is felépültek, mint amilyen a „Vörös sün” ház lehetett, vagy a Dísz tér 4. sz. ház. Lócsy Erzsébet a „Vörös sün” ház Ny-i, XIII. századi emeleti ablaka által hitelesített homlokzata

7. kép. A tatárjárást elpusztult település leletei. (6/a R.) XIII. sz. első fele

Рис. 7. Находки с поселения, разрушенного татарским нашествием. (6/a R.) Первая половина XIII века

Fig. 7. Les trouvailles de la première moitié du XIIIe siècle

zadi emeleti ablaka által hitelesített homlokzata alatt, a ház oldalához csatlakozó XIII. századi köves út által elfedett korábbi épület falát találta meg,¹⁶ melynek irányja a fennálló épület falának irányával nem egyezett. Kisebb épület lehetett, mert falának vastagsága 60 cm.

A Tánics Mihály u. 1. sz. ház (jelenleg az Országos Műemléki Felügyelőség székháza) építkezésénél 1968-ban ismét olyan eredménnyel végeztük kutatásunkat, mely településünk kialakulásához újabb adatokkal szolgált. Figyelemre méltó leletek kerültek elő az udvar szintszüllesztésénél. A telek É-i oldalán kirajzolódott az a lépcsőzetes beépítési vonal, melyet az 1687. évi helyszínrajz ábrázol.¹⁷ Három épületet találtunk, melyek közül a középső a legkorábbi (VII.). Ennek DNy-i armí-

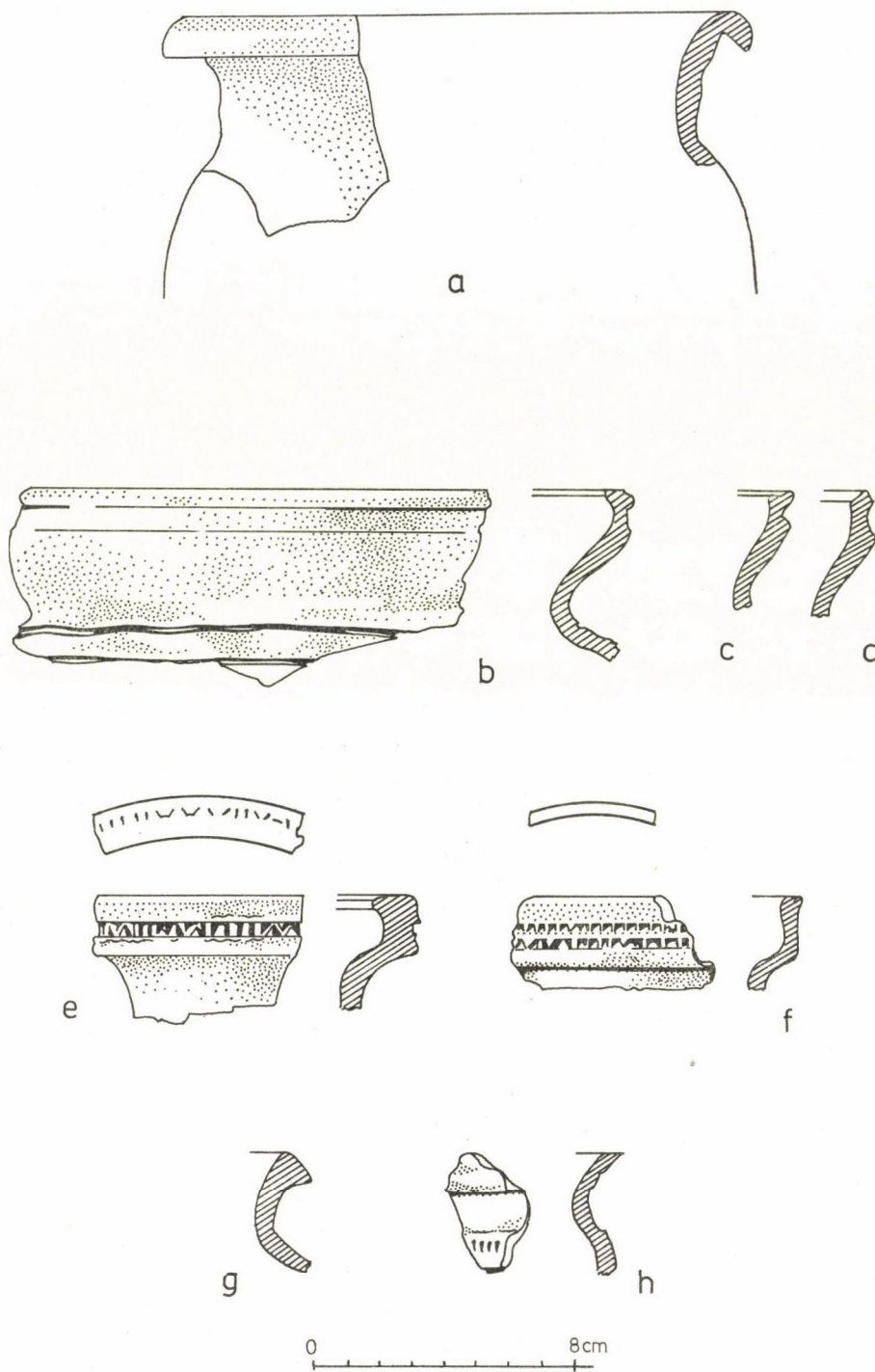
középkoriak, de eltérést mutatnak a föld felszínén talált bontott falmaradványtól, ezért úgy gondoljuk, hogy a Tánics Mihály utcára néző középkori épület is átalakításon ment keresztül. Az 1687. évi helyszínrajz és az általunk megfigyelt állapot között ellentmondást fedeztünk fel olyan értelemben, mintha a helyszínrajz nem a korának megfelelő állapotot, hanem egy esetleges korábbi (és közben elveszett) felmérés adatait tüntetné fel.

¹⁴ Az Árpád-kori falvak földbevált kisméretű lakóházai jelentik a fejlődés legalsó fokát. A XII. század közepén azonban már fejlettebb épületekkel is számolhatunk, szint fölé emelkedő falakkal. [Esztergom—Szentkirály; Bálint, A., RégFüz 13 (1960) — Ua. Arch Ért 87 (1960) 243].

¹⁵ H. Gyürky K., Jelentés... BpR 23

¹⁶ Lócsy E., BpR 22 (1971) 210.

¹⁷ A ház ÉNy-i szárnya alatt levő pince falai részben

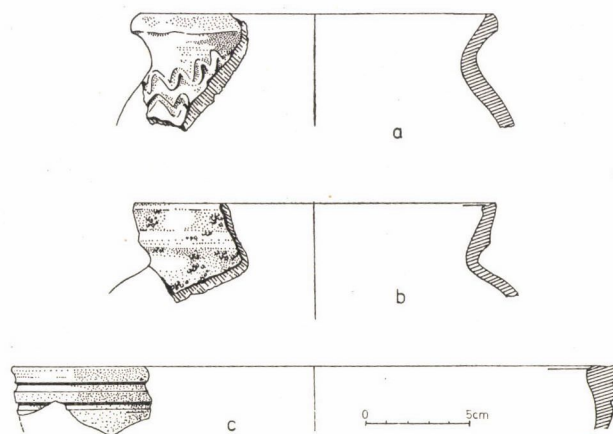

8. kép. Leletek a g.2. számú (a) és g.1. számú (b–h) sziklagödrökből. XIII. sz. első fele
 Рис. 8. Находки из ям № 2 (a) и № 1 (b–h), высеченных в скале. Первая половина XIII века
 Fig. 8. Les trouvailles de la première moitié du XIIIe siècle

rozott sarka alapfal nélkül közvetlenül a sziklára épült, 164,40 m szintmagassággal. Ez egyezik a Hess András tér 2. sz. telken feltárt II. sz. épület szintjével. Falainak vastagsága mindkettőnek 85 cm. A sarok Ny-i oldala előtt nagy kövekkel kirakott kút felső kerülete jelentkezett.

Nyugat felől, a mai utcára néző épület már

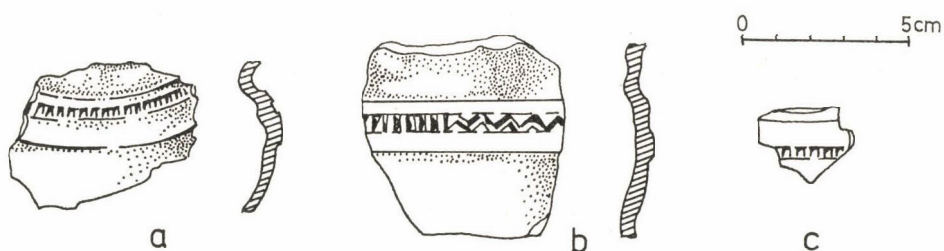
bizonyos mértékig feltöltéssel magasított szintre épült. Épülésének idejét ezért a középső háznál későbbinek határozzuk meg, amikor a régi útvonal helyett a város ma is használatban levő úthálózata kialakul (Táncsics utca). Az úthálózat végleges kialakulása a XIII. század 60–70-es éveire megtörténhetett. A telek É-i oldalán levő harmadik, K felé

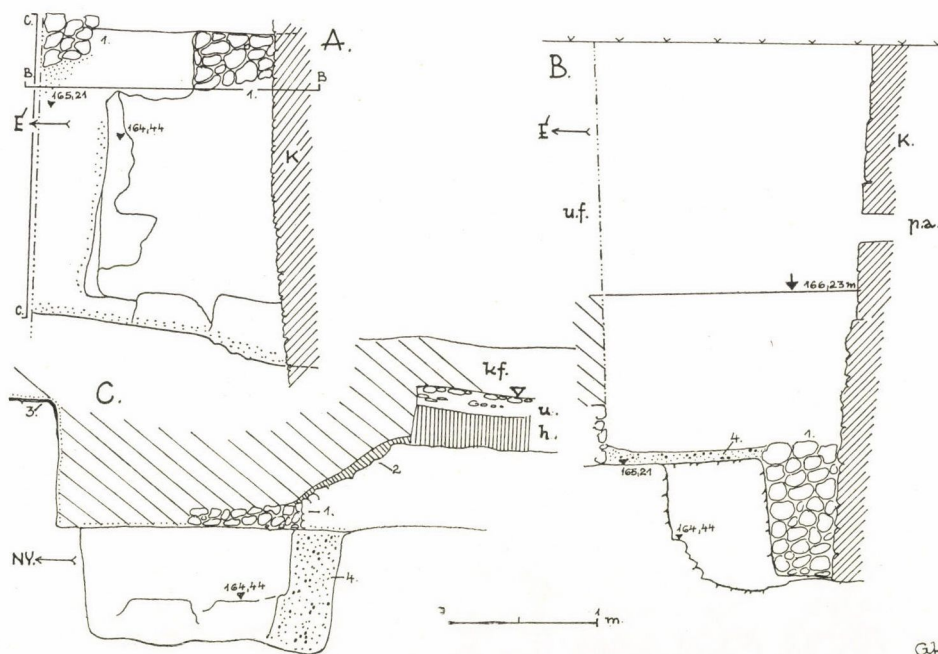
9. kép. XII. századi edénytöredékek (a—b); táltöredék a VI. sz. épületből (c)

Рис. 9. Фрагменты посуды XII века

Fig. 9. Fragments de poterie du XIIe siècle

10. kép. Ausztriai pecsétés díszítésű edénytöredékek a 6/a R-ből
Рис. 10. Фрагменты керамики, украшенные австрийскими печатями
Fig. 10. Fragments de poterie à décor de sceau

11. kép. VI. sz. sziklába vágott épület alaprajza és metszetei. Jelmagyarázat: K = kolostor 14. századi fala; p. a. = pinceablak; u. f. = újkori feltöltés; k. f. = középkori feltöltés; u = útkövezés (13. sz.); h = humusz;

1. kőfal; 2. kormos téglatörmelék; 3. korom; 4. habarcs

Рис. 11. План и разрезы здания № VI, встроенного в скалу
Fig. 11. Plan et coupes de l'édifice n° VI taillé dans le rocher.

néző épületének éppen csak a körvonalait ismerjük, korhatározására egyedül az első városfal helyzete nyújt némi támpontot. Feltételezzük ugyanis, hogy a városfal oldala mellé kezdetben még nem építettek házat.

A telek D-i oldalán a helyszínrajzon ábrázolt késő középkori épületen kívül¹⁸ az udvar DNy-i sarkában előkerült egy kis ház maradványa (VIII.), melyet még az 1687-es évi helyszínrajz sem ábrázol. Annak ellenére, hogy ennek a kis köépületnek 60 cm vastag falmaradványait a késő középkori ház pincéje elvágja, még így is a legteljesebb alaprajzzal szolgál. Eddig ismertetett falmaradványaink ugyanis alaprajzilag nem voltak értékelhetők. A házacska falai egymással nem derékszögben találkoznak, emiatt a kezdetlegesség látszatát keltik. Legkevesebb két helyiségből állhatott. Bejárata K felől volt, meglehetősen széles ajtónyílással. Keskenyebbik oldalának hosszúsága 4 m. Ez a méret a Hess András téren előkerült házacska homlokzatának méretével rokon. Falvastagsága egyezik a „Vörös sünn” ház alatt feltárt falmaradvány, valamint a Hess András tér 2. sz. alatt talált IX. jelzéssel ellátott falmaradvány vastagságával. A fenti épületeket a 6/a jelzett települési réteg épületeinek tartjuk. Hasonló korszakba sorolható épületmaradvánnyal még egy alkalommal találkoztam, a Bécsi kapu téren, az Országos Levéltár épületének K-i rizalitjával szemben a tér közepén.¹⁹ A kis épületnek itt két, egymással derékszögben találkozó oldalát tártam fel.

Mint látható, nem egyetlen lelet, hanem az analóg leletek egész sora keltette fel a figyelmemet és késztetett arra, hogy együttesen vizsgáljam és értékeljem több ásatás és leletmentés eredményét. Az összevetés azt eredményezte, hogy határozottan kibontakozott egy korai települési periódus.

A Várhegy kezdetben sokkal rövidebb volt és É felől lankásabb.²⁰ Ezen a lejtőn tártunk fel egy kisméretű kőházakból épült települést. A település kiterjedésének D-i határát nem ismerjük és régészeti bizonyítékok nélkül nem is korlátozhatjuk kizárólag a Várhegy É-i részére. Az épületek szétosztott helyzete falusias jellegű, ám az építkezés módja, valamint a település lakóinak hagyatéka mégsem falu településre utal. Használati tárgyaik között sok az import áru és gyakran előfordul a kohósalak.

¹⁸ A telek DNy-i, utcára néző oldalán megtaláltuk a XVII. századi helyszínrajzon feltüntetett É–D-i irányú épületet. Sárgás, hasadó kőanyagból épült egy korábbi ház falmaradványaira. A középkori épület egyetlen helyiségből álló pincéjét is később részben átalakították. A középkori pince építésével pusztították el VIII. számú épületünket.

¹⁹ H. Gyürky K., Jelentés (helyszínrajz) BpR 23.

²⁰ Az Országos Levéltár Ny-i oldala melletti udvarban az É-i kerítésfal közelében folytatott leletmentésem alkalmával olyan magas feltöltést találtam, hogy a keresett városfalat nem tudtam elérni. Megállapítható viszont, hogy az erősen lejtő hegyoldalt a modern építkezéseknél jelentősen feltöltötték.

²¹ A szikla pereme a Tánicsics utca keleti házsorának keleti homlokzata alatt vonul. Erre vonatkozóan 1971-ben a Tánicsics u. 7. sz. épület kertjében végzett ásatásaim

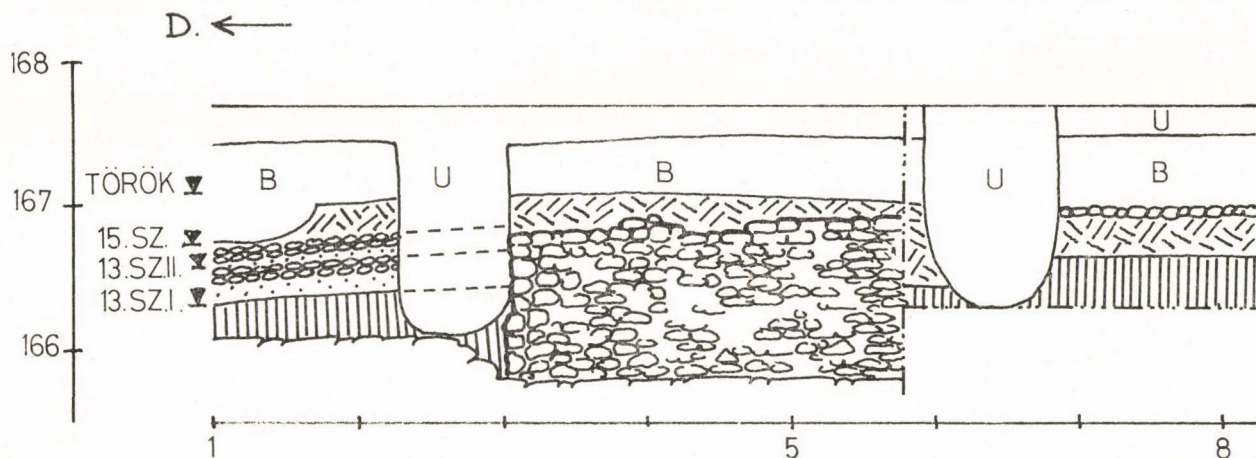
A szórványosan előforduló XII. századi leletanyag mellett az épületek szerkezete és a leletanyag általános jellege a település korát a XIII. század elejére, tehát a tatárjárást megelőző időre határozza meg. A településhez a hegyre vezető természetes útvonal a mai Tánicsics utca 9. sz. telken kapaszkodhatott felfelé és a későbbi dominikánus kolostornál érhetette el a hegy legmagasabb felszínét. A település elpusztulásának nyomai a házmaradványok körül talált vastag koromrétegekben mutatkoznak meg. A pusztulás okát a tatárjárásban látjuk. Lakói közül azonban többen visszatérhettek a nehéz idők elvonulása után, mert úgy tűnik, nyomban megindult az építkezés. Talán lehetett olyan is, ki házat még kisebb javítással használhatta (Hess András tér), mások az elpusztult házak helyett újat építettek, (Hess András tér 2. II. sz. épület), de a település régi közlekedési útvonalait egy ideig még fenntartották. (II. és VII. sz. épületek.) Egyidejűleg megindulhatott a város védőfalának építése is, mely közvetlenül a sziklaperemen épült.²¹ Ennek a városfalnak a kapuja még a régi útvonalhoz igazodott. E kapura vonatkozóan egyező a véleményem Nagy Lajos véleményével.²²

A városalapítással kapcsolatos városrendezés valamivel később következett be. A városi házak — olykor díszes palotácskák felépülését — a rajtuk észlelhető műformák alapján csak a század második felére tehetjük. Ezzel együtt alakulnak ki a városka végleges útvonalai is, melyeket már köveznek. A Tánicsics utca K-i házsora pincéivel beleépül abba a mélyedésbe, amely a Tánicsics utcától keletre délről észak felé irányuló lejtéssel a Tánicsics u. 9. sz. telken már eléri a 3 m-es szintkülönbséget. Éppen ez a szituáció mutatja, hogy a Tánicsics utca kialakítása egy mesterséges városrendezési folyamat eredménye és ellentétben áll az első település természetes domborzathoz alkalmazkodó építkezési módjával.

Az első település épületei részben elpusztultak, részben beékelődtek az újabb épületek közé, másokat pedig elbontottak azért, hogy helyükre nagyobb szabású városi épületeket emeljenek. A budai domonkosok férfikolostora a Hess András tér 2. sz. telken állott, helyzete a középkori város területén nem hasonlít a külföldi városoknál megszokott települési helyzethez. Rendes körülmények között ugyanis ezek a kolostorok a városba vezető főútvo-

szolgáltak adatokkal. A homlokzat alatt a sziklaperem 159,30 m mélységben került elő. Egyidejűleg megállapítottuk, hogy itt meredeken esett a szikla.

²² Nagy Lajos véleménye az, hogy a Tánicsics Mihály utca 9. sz. telek területén Zolnay László által feltárt kaputorony az eredeti Szombat kapu. Véleményéhez az alábbi módosítással csatlakoznék: a kapu kétségtelen az első városfal egyik kapuja. Mivel feltételezésem szerint a kapu egy korábbi útvonalhoz épült és a későbbi főút-vonal, a Tánicsics utca vezet a mai Bécsi kapu felé, feltételezem a két kapu közötti periódus-különbséget. A Szombat piac helyének lokalizálása még nem történt meg. A Bécsi kapu téren általam feltárt és a tatárjárás előtti településhez meghatározott épület ezen a helyen piactér kialakulását csak egy későbbi (XIII. század második fele—XIV. század) időszakban teszi elképzelhetővé.

12. kép. XIII. sz. épület K-i homlokzata a Hess András téren. (XIII. sz. első fele). B. barokk feltöltés; U. újkori feltöltés

Рис. 12. Восточный фронтон здания № IX на пл. Андраша Хешша (первая половина XIII века)

Fig. 12. Edifice n° IX sur la place Hess András (première moitié du XIIIe siècle).

nalak mentén, a kapuk közelében helyezkednek el.²³ Az új kutatások értelmében a budai domonkosok helyzete a szokásosnak megfelelő. Ha a város kapuja a XIII. század közepén, a szerzet letelepedésének idejében a Táncsics u. 9. sz. telken feltárt kaputorony volt és az útvonal a város felé ezen keresztül a domonkosok kolostorához vezetett, ebben az esetben a kolostor itt is a kapuhoz és a főútvonalhoz közel épült fel.²⁴

A szóban forgó kapun keresztülhaladó útvonal kapcsolata a suburbiummal, azaz a Szent Péter-külvárossal közvetlenebb, mint a mai Bécsi kapu helyén áthaladó útvonal. A mai Bécsi kapu helyén állott középkori kapu (melyet sajnos ez ideig régészeti nem tudunk megtalálni), a város kialakult útszabványához (Táncsics Mihály utca) kapcsolódik. Lehetséges, hogy már a XIII. század második felében készült kövezett út ehhez vezetett.

Régészeti megfigyeléseink ilyen mértékig tettek lehetővé a település első korszakainak meghatározását. Nem ismerjük ekorai település nevét, lakóinak kilétét sem. Megállapítottuk azonban, hogy a XIII. századon belül három periódus különíthető el. A tatárjárás után 20–25 év telt el, míg a település rendezett, városias külsejét elnyerte. Ez az időtartam reális, ha modern tapasztalatainkkal hasonlítjuk össze. Ugyancsak mai tapasztalatainkat idézem bizonyságul annak, hogy háromlépcsős városi fejlődés feltételezése nem túlzás. Egy történelmi katasztrófa még nem zárja ki egyes esetekben a túlélést, feltételezi a katasztrófa elmúlása után a gyors, de hevenyészett helyreállítást. A város esztétikai szempontoknak megfelelő rendezése azonban mindig várat magára, mert az csak egy gazdasági konszolidáció következménye.

LELETANYAG MUTATÓK

6. kép. Cserép pohár. Lelőhelye: II. sz. épület belsejébe beásott személgödör. Fehér.

7. kép. 6/a. R. leletanyaga. a—b—c fazekak, fehér színű, helyi készítésű darabok. — d: csésze, fehér színű, helyi készítésű. i—k: világosszürke anyagú (feltehetően eredetileg fehér, de a réteget jellemző tűzkár következtében másodlagosan szürkére égett) kavicsszemekkel kevert helyi készítésű fazék. Két (i—k) hozzá nem illeszthető, de anyagában egyező perem variáció tartozhatott hozzá. — h: vörös színű mázatlan hullámvonal díszítésű fazék oldalfal töredéke. — j: bronz hajkarika. — e—f—g—l—m: ausztriai szürke importált kerámia. Fazékperem töredékek.

8. kép. a: g/2. sziklagödör lelete, szürke ausztriai fazék peremtöredéke. — b—h: g/1 sziklagödör leletanyaga. Ezek közül a b, a c és a d fehér helyi készítésű fazék töredékei, e—h-ig pedig barnás-szürke színű importált kerámia.

9. kép. A „C” jelzésű kolostorépület belsejében levő XIII. század m. f.-ből származó szemétretegben talált XII. századra jellemző leletek: a: sötétszürke, felületén vöröses-barna hullámvonalas fazék töredéke; b: sötétszürke, felületén sötét vöröses-barna, anyagában sok kavicsot tartalmazó fazékperem töredéke.

c: VI. sz. sziklába mélyített épület lelete. Vörös, mázatlan, tálperem töredéke.

²³ A koldulórendi kolostorok tipikus elhelyezkedésére vonatkozóan a sok példa közül csak kettőt említek: Znojmo (Morvaország), Bécs (Ausztria).

²⁴ A II. sz. épület omladékában talált tetőcserepek és a tetőfedés módja miatt úgy véljük, hogy ez az épület

már a domonkosok építkezése lehetett. A tetőfedésre: Violett-le-Duc, M., Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle 9, 15. (Paris 1868) 322–332.

10. kép. a: sötétszürke, ausztriai, pecsételt díszítésű fazék válltöredéke a 6/a. R.-ból. — b: az előbbihez hasonló ausztriai töredék, a kolostor K-i szárnyának padló alatti feltöltéséből. — c: előbbiekhöz hasonló töredék a V. sz. épület belsejéből, padlószint alatti feltöltésből. A képtáblákon közölt leletanyagon kívül figyelemre méltó lelet:

1. a III. sz. épület pusztulásához tartozó ablaküveg töredék (XIII. sz. közepe)

2. II. sz. épület pusztulásához tartozó peremes és kúpcserepek. A peremes tetőcserepek mérete: szélesség: 18 cm; vastagság: 2,3 cm; perem magasság: 4 cm.

H. Gyürky Katalin

DIE ANFÄNGE DER BESIEDLUNG VON BUDA, IM SPIEGEL DER ARCHÄOLOGISCHEN ANGABEN

Auszug

Auf dem Gebiet der heutigen Stadt Budapest lagen mehrere mittelalterliche Städte und Dörfer. Die jüngste Siedlung unter diesen ist das auf dem Berggipfel erbaute Buda, Sitz der Ungarnkönige, das nach dem Tatarensturm (1242) entstand. Über die Umstände der Gründung berichten nur einige Urkunden. In den letzten zwanzig Jahren erfuhr die Erforschung dieser Epoche einen Aufschwung, vor allem infolge der Freilegung des Königspalastes, die von László Gerevich¹ geleitet wurde. Bei dieser Freilegung kam ein bedeutender Teil der Stadtmauer aus dem 13. Jahrhundert zum Vorschein und so konnte das fürs 13. Jahrhundert kennzeichnende Fundmaterial bestimmt werden. Obwohl keine unmittelbaren Beweise vorhanden waren, wurde in der ungarischen Geschichtswissenschaft bereits 1962 (Erik Fügedi) angenommen, daß es vor der Gründung von Buda am Nordhang des Berges eine kleinere Siedlung gab¹. 1962–1970 haben meine Ausgrabungen im nordöstlichen Viertel von Buda auch den archäologischen Beweis dieser frühen Siedlung erbracht². Auf dem Grundstück Hess-András-Platz 2 wurde ein auf das 13. Jahrhundert datierbarer Abschnitt der Stadtmauer freigelegt. Wir beobachteten, daß bei ihrem Bau die Spuren einer großen Verwüstung durch Planierung verschwunden waren. In der Verwüstungsschicht gab es auch Gebäudereste. Das Fundmaterial (Keramik), das sich unter den Resten der vernichteten Siedlung befand, besteht überwiegend aus österreichischer Importware, wie man sie von der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts herstellte¹². Für das 12. Jahrhundert kennzeichnendes Fundmaterial örtlicher Anfertigung kam nur spärlich zutage; deshalb und auf Grund der Bauweise der Gebäudereste datieren wir die Siedlung auf die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts. Die mit den laufenden Nummern I–IX bezeichneten Gebäude

haben Steinmauern, der Raum eines Gebäudes (VI) wurde in den Fels gehauen. Beim Bau der anderen bediente man sich der natürlichen Felsgruben. Die Gebäude sind nicht gleichartig. Einige können mit Gewißheit auf die Zeit vor dem Tatarensturm datiert werden: kleinere Gebäude mit 60 cm dicken Wänden. Nur die Breite der Gebäude konnte festgestellt werden (4 m). Andere Gebäude dürften zugleich mit der Stadtmauer gebaut worden sein, doch hatte man sie in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts, in dessen 60er–70er Jahren, im Zuge der planmäßigen Stadtregulierung abgerissen. Bei der Stadtregulierung wurde auch das Straßennetz ausgebaut, das anders verlief, als die Straßen der Ursiedlung. Parallel zur Rekonstruktion der Siedlung haben wir den Versuch unternommen, die Fortsetzung des von uns freigelegten Mauerteils aus dem 13. Jahrhundert mit den Ergebnissen anderer Ausgrabungen (László Zolnay) und den Details von Zeichnungen vom ausgehenden 17. Jahrhundert abzustimmen und auf diese Weise den Nordost-Abschnitt der Stadtmauer zu rekonstruieren. Dank eines Torturmes, der früher freigelegt und mit unserem Mauerabschnitt in Beziehung gebracht wurde, konnten wir auch die ursprüngliche Lage der zur Ursiedlung führenden Straße feststellen. Den Ausgangspunkt dieser Arbeit bot vor allem die kartographische Aufnahme des ursprünglichen Terrains, der Felsoberfläche. In Kenntnis der Felsniveaus konnten wir den zum Berg führenden Hang feststellen, der heute bereits vollends aufgefüllt und überbaut ist. Wertvolle Beiträge zu den von mir gesammelten Angaben lieferten die Ausgrabungsergebnisse von Zolnay sowie die Forschungen von Erzsébet Lócsy, die in den Anmerkungen zitiert sind³.

K. H. Gyürky

BRONZKORI HARANGSZOKNYÁS SZOBROK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYÉBEN

Számos tanulmány bizonyítja, hogy a szaktudomány, a múlt század végétől napjainkig, nem szűnő érdeklődéssel fordul a délkelet-európai bronzkor sajátos művészeti emlékei, az ún. harangszoknyás szobrok felé. Ez az érdeklődés legalább annyira köszönhető művészi kvalitásuknak, mint az Al-Duna vidékén élt népesség (Dubovac–Cırna kultúra)¹ hiedelemvilágában betöltött szerepüknek. De talán annak is, hogy a kis szobrok díszítése többé-kevésbé tükrözi e terület bronzkori lakosságának viseletét. Mindezek eredményeképpen a kutatás nagyvonalakban tisztázta a szóban forgó emlékek térbeli és időbeli megjelenését, kultúrtörténeti szerepét.²

Ezért, az alább bemutatandó két szobor közlésével – egyik esetében újraközléssel – elsőrendű célunk csak olyan adatszolgáltatás lehet, amely egy-egy részlet-probléma megoldásához nyújthat segítséget.

Harangszoknyás szobor felső része

Lelőhelye: Vinča.³ Ltsz.: 8/1950.41.

A tömör felső részű szobor fejét rovátkolással övezett, körbefutó bekarcolt vonal díszíti. A szemeket két pont jelzi. A nyakon körbefutó, rovátkolt vonalból, a szobor elő- és hátlapján is, hármastagolású motívum indul ki. A szobor mell-, váll- és hátrészét összefüggő, spirálisokban végződő vonalkázott háromszögekből álló minta borítja. A szobor plasztikusan megformált, rovátkolással díszített két kar visszahajlik a mellre. Az ujjakat vésett vonalak jelzik. A szobrot díszítő összes minta eredetileg mészbetéttel volt kitöltve. – A fényes felületű, fekete színű szobortöredék magassága 6,8 cm (1. kép).

A szobor értékelhetőségét alapvetően meghatározza, hogy leletkörülményei ismeretlenek. Viszont töredékes volta ellenére is megállapítható, hogy egyike a Jugoszlávia területéről ismert legkvalitatívusabb szobroknak. Ez vonatkozik a finom ívelésű plasztikával megoldott kar ábrázolásra ugyanúgy, mint a fényes fekete felületbe

vésett mintát kitöltő mészbetét színekontrasztjának esztétikus hatására.

A Jugoszlávia területén felszínre került későbronzkori harangszoknyás szobrok tipológiai szétválasztását M. Vasić⁴ alapvető munkáját követően M. Garašanin és V. Trbuhović végezte el. M. Garašanin felosztását alapul véve a Vinčáról származó töredék az „A” típusba tartozik, azon belül pedig a mellre tett kezű ábrázolást képviseli.⁵ V. Trbuhović tipológiai besorolása szerint a β -val jelzett főtípus között találunk az általunk közölthöz hasonló darabokat.⁶

Az idézett, általában nem hiteles körülmények között előkerült szobrokra épülő tipológiai felosztásoktól függetlenül is megállapítható, hogy a vinčai darab közeli analógiáját nem találjuk meg a jugoszláviai példányok között. Leginkább még egy-egy Vatináról (Vatin),⁷ Versecről (Vršac),⁸ Kubinból (Kovin),⁹ illetve két, Žuto Brdo-ból¹⁰ származó töredék tekinthető „formai rokonak”.¹¹

Megítélésünk szerint a vinčai töredék jellegében sokkal közelebb áll a romániai darabokhoz, mint az imént idézett jugoszláviaiakhoz. Mind a círnai temetőből, mind az egyéb romániai lelőhelyekről származó szobrok leg többjén megtaláljuk a hangsúlyozott plasztikával kiemelt karábrázolást, és az ujjak vonalakkal történő jelzését.¹² Idézett darabok között a Vinčáról származó töredék legközelebbi analógiájának a círnai temető 71. sírjában talált szobrot tekintjük, amelynek két ponttal történő szemábrázolása, és nyakdísz is igen hasonló a miénkhez (2. kép).¹³

Kerülve a szobor díszítésének kevés konkrét eredménnyel kecsegtető részletes analízisét, csupán utalunk a motívumokkal kapcsolatban kialakult véleményekre.

Az e témával foglalkozó kutatók legtöbbször egyetért abban, hogy a szobrok felületét borító díszítés a korabeli viselet többé-kevésbé reális, illetve szimbolikus (V. G. Čilde¹⁴) ábrázolása. De amíg G. Kossack¹⁵ és V. Trbuhović¹⁶ a bronzkori ékszerek formakincséből kiindulva próbálja meghatározni az egyes díszítőmotívumokat,

¹ A nagy kiterjedésű kultúrát a kutatás évtizedek óta a legkülönbözőbb neven tárgyalja. Idézett összevonást először a szeremlei csoport történeti kapcsolatait tárgyaló tanulmányunkban használtuk [Bándi, G. – Kovács, T., Aeta ArchHung 22 (1970) 25–].

² Fontosabb munkák: Kossack, G., Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. (Berlin 1954) 9–.; Vasić, M., Starinar N. S. 3–4 (1952–53) 1–; Trbuhović, V., Starinar N. S. 7–8 (1956–57) 131–.; Garašanin, M., BRGK 39 (1958) 85–.; Dumitrescu, V., IPEK 19 (1954–59) 16–.; Ua., Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cırna. (Bucuresti 1961) 329–.; Sandars, N. K., Prehistoric art in Europe. (London 1968) 170–.

³ A leltárkönyvi bejegyzés szerint a szobortöredék Vučedolból származó neolitikus és bronzkori tárgyakkal együtt került a Fleissig-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Múzeumba.

⁴ Vasić, M., Starinar II. S. 5 (1910) 49–.

⁵ Vö. Garašanin, M., i. m. 85.

⁶ Trbuhović, V., i. m. 132., 4. kép.

⁷ Menghin, O., Starinar III. S. 5 (1926) II. t.

⁸ Vasić, M., Starinar N. S. 3–4 (1952–53) 10., 8–11. kép.

⁹ Milleker, B., Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időből. (Temesvár 1905) 70., 10. kép.

¹⁰ Vasić, M., Starinar II. S. 2 (1907) 9–10. kép.

¹¹ Viszont ha csak a karakterisztikus plasztikával megformált karokat helyezzük előtérbe – e területen – a Kličevac-i szobron találunk hasonlót [Vasić, M., Starinar N. S. 3–4 (1952–53) 8., 7a–b kép.]

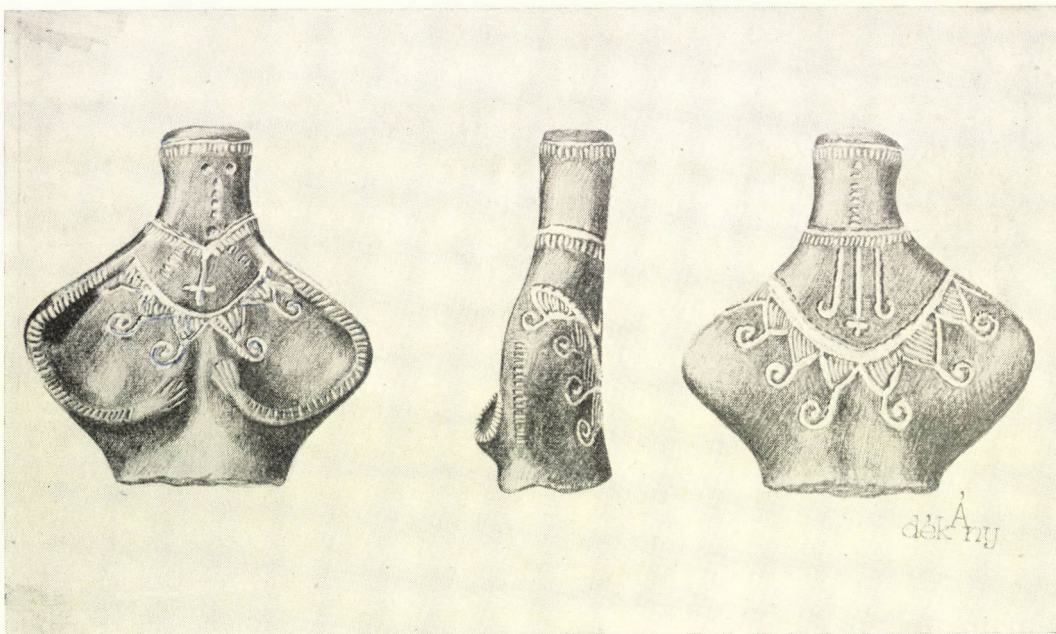
¹² Berciu, D., Arheologia prehistorică a Olteniei. (Craiova 1939) 127., 1–2. kép.; Dumitrescu, V., IPEK 19 (1954–59) 30., XIII. t. 1a., XIV. t. 2a., XV. t. 5a–b., XVIII. t. 1a–2a.

¹³ Uo., 15. t. 6a., 16. t. 6b.

¹⁴ Čilde, V. G., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 286–.

¹⁵ Kossack, G., i. m. 9–.

¹⁶ Trbuhović, V., i. m. 139., 5. kép.

1. kép. Vinča. 1 : 1
Рис. 1. Винча. 1 : 1
Fig. 1. Vinča. 1 : 1

addig T. G. E. Powell,¹⁷ N. Sandars,¹⁸ illetve S. Pigott¹⁹ ezekben inkább a ruhát díszítő hímzés ábrázolását véli felfedezni. A kérdéssel V. Dumitrescu foglalkozott a leg-részletesebben, aki — többek között — napjaink olteniai viseletének tradicionális, talán évezredekre visszanyúló

2. kép. Cîrna, 71. sír. (V. Dumitrescu nyomán) 1 : 1
Рис. 2. Църна, мог. № 71 (по В. Думитреску) 1 : 1
Fig. 2. Cîrna, sép. n° 71 (d'après V. Dumitrescu) 1 : 1

¹⁷ Powell, T. G. E., Prehistoric art. (London 1966) 146.

¹⁸ Sandars, N. K., i. m. 173.

¹⁹ Pigott, St., Ancient Europe. (Chicago 1969) 157.

²⁰ Dumitrescu, V., IPEK 19 (1954—59) 40.; vö. még Sandars, N. K., i. m. 175.

²¹ A szoborral Tompa Ferenc foglalkozott, de közle-

motívumkincsére is utal a bronzkori szobrok díszít-ményeinek vizsgálatánál.²⁰

Az ékszer és a ruhadísz együttes előfordulása jól megfigyelhető a vinčai szobron (1. kép). A nyakat övező és elől, nyilván a lecsüngő ékszertől szögben meghajló, rovátkolt vonal minden bizonnyal valamilyen nyaklánc ábrázolása. Viszont a mellén, vállakon és a háton körbe-futó motívum kombináció egy nyaknélküli ruha szegély-díszének tűnik.

Talán még érdekesebb az alább ismertetendő szobor felületét borító mintának, a viselet rekonstrukciója szempontjából történő vizsgálata.

Harangszoknyás szobor

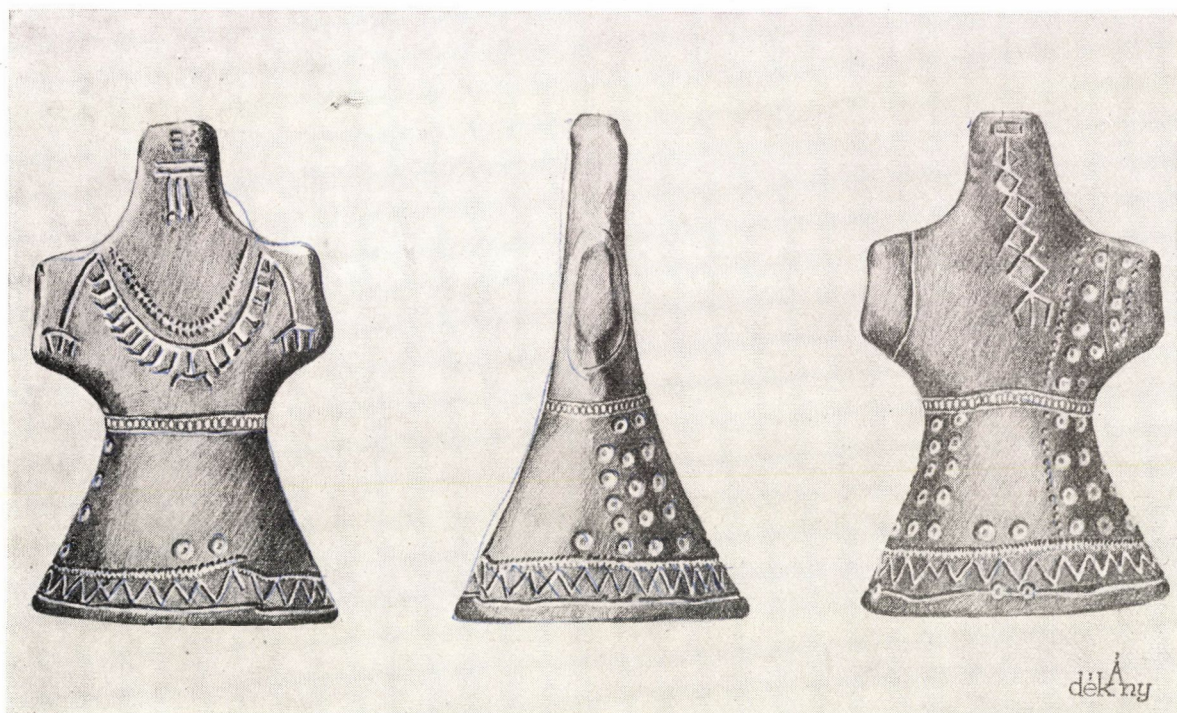
Lelőhelye: Al-Duna vidéke. Ltsz.: 51/1951/2 (3. kép).²¹

Az ép, tömör felsőtestű és harangszoknyás szobor elő- (A) és hátlapjának (B) díszítése eltérő. Előbbi inkább az ékszereket, utóbbi a ruházatot idézi.

A) Az arcon két vízszintes és az ezekből induló három függőleges bekarcolt vonal talán maszkot (?) ábrázol. A nyakat és a mellet félkörívben hajló rovátkolás, alatta fogazott mintával övezett vonal díszíti. Utóbbi-ból három, csüngőre emlékeztető karcolt vonalkombináció indul ki. A szobor derék részét két vésett vonal között futó pontsor övezi. Alul, mintegy a szoknya szélén, pontsor és karcolt zeg-zug vonal fut körül.

B) A fejből kiinduló, s a háton végigfutó karcolt minta félreérthetetlenül copfszerű hajviseletre utal. Talán nem tévedünk, ha a vállakon látható bekarcolt, ívben hajló vonalat egy ujjatlan ruha (vagy blúz) jelzésének tartjuk. Szembetűnő a szobor hátlapjának aszimmetrikus díszítése. Jobboldalon — pontsorral övezve — a válltól a szoknyarészt szegélyező mintáig olyan bepecsételt pont-körök borítják a felületet, amelyek csak deréktól lefelé találhatók meg a baloldalon. Talán egy másik, köpeny-

ményében [IPEK 1928, 18 —.] a fényképek gyenge minő-sége miatt a darab teljes részletességgel nem tanulmá-nyozható.

3. kép. Al-Duna vidéke. 1 : 1
Рис. 3. Район Нижнего Дуная. 1 : 1
Fig. 3. Région du Bas-Danube. 1 : 1

4. kép. Dálja (Dalj) (M. Vasić nyomán) 1 : 1
Рис. 4. Далья (Даль) (по М. Васичу) 1 : 1
Fig. 4. Dálja (Dalj) (d'après M. Vasić) 1 : 1

szerű ruhát jelzett így a szobor készítője? Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy a formájában is nagyon hasonló, Dáljáról (Dalj) származó szobron is megfigyelhetjük az azonos motívumokból álló, aszimmetrikus elrendezésű díszítést (4. kép).²²

²² Vasić, M., Starinar N. S. 3—4 (1952—53) 11., 12—15. kép.; A blúznak (?) a karon ívelt vonallal történő jelzése egy Odžaci-ból származó töredéken is megfigyelhető [Karmanski, S., Nalazi bronzanodopske idolplastike iz okoline Odžaka. (Bačka Palanka 1969) II. t. 2.].

²³ Az eddig idézettekén kívül vö. még: Wosinszky M., Az őskor mészbetétes díszű agyagművészége. (Bp. 1904)

Áttekintve az Al-Duna vidékéről, elsősorban Jugoszlávia és Románia,²³ illetve Bulgária²⁴ területéről származó eddig közölt szobrocskákat, azonnal szembetűnik, hogy az általunk bemutatott példány (3. kép) legközelebbi analógiáját a Dálján talált szobor jelenti. Olyannyira,

56. 59—.; Hoernes, M., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien 1915) 404—.; Garašanin, M., Muzeji 7 (1952) 37—.; Ua., Živa Antika 4 (1954) 376—.; Trbuhović, V., Starinar N. S. 13—14 (1962—63) 177—.; Franz, L., WPZ 9 (1922) 96.; Berciu, D.—Comşa, E., MCA 2 (1956) 20. kép 1, 3., 29. kép.

²⁴ Mikov, V., Arheologia 12 (Sofia 1970) 63.

hogy az alsó és felső testrészek arányában felfedezhető eltérést leszámítva, a két szobor szerkezetileg azonos. Díszítésükben pedig az arc (maszkyszerű?) jelzése, a rövidujjú ruhára utaló vonal a vállakon, és a bepecsételt díszek aszimmetrikus elhelyezése a hátlapon — szinte azonosnak tekinthető.

Ez a két szobor, és az eszéki (Osijek) múzeumban őrzött, s ezekhez szorosan kapcsolódó, ismeretlen lelőhelyű példány²⁵ — elsősorban formájukat, különösen a test síkjából kiemelt stilizált kar ábrázolást tekintve — sajátos típust képvisel a Dubovac—Cırna kultúra antropomorf ábrázolásai között.

Ismereteink szerint ezekhez hasonló karábrázolások szobrokat a kultúra keleti (Románia, Bulgária) területén eddig még nem találtak. A Jugoszlávia területén felszínre került darabok közül leginkább a Babska-i töredék tűnik a szóban forgókhoz közelállónak.²⁶ A formai hasonlóság mellett a babskai szobor arcábrázolása és mellrészének díszítése (nyaklánc csüngőkkel?) erősen emlékeztet a Budapesten őrzött példány (3. kép) megfelelő részeinek motívumaira. Ha csupán a sajátos karábrázolást tekintjük, a tárgyalt típus körét még néhány darabbal bővíthetjük. Ezek közül csupán egy Kubinból származó töredékre²⁷ és egy Versecen talált díszítetlen szoborra utalunk.²⁸

Felmerül a kérdés: vajon ezek a „csónka karral” ábrázolt, és egy típusba összefogható szobrok kifejeznek-e valamilyen területi csoportot, vagy esetleg időrendi különbséget a Dubovac—Cırna kultúra antropomorf plasztikáján belül. Fentebbiek értelmében e típus legkarakterisztikusabb képviselői: Dálja (4. kép), Al-Duna vidéke (3. kép), ismeretlen lelőhelyű darab az eszéki múzeumban.

Ahhoz, hogy e kérdésben bármilyen feltételezést megköveteljünk, utalni kell az eddigi kutatásnak az Al-Duna vidéki bronzkori szobrok eredetére vonatkozó eredményeire.

A legtöbb kutató (V. G. Childe, M. Vasić, V. Dumitrescu, V. Truhović, D. Berciu), más-más oldalról megközelítve, a műkő és krétai harangszoknyás szobrokkal hozta organikus kapcsolatba a tárgyalt Al-Duna vidéki szobrokat.²⁹

E széles körben elterjedt vélemény mellett néhány kutató utal az adott terület megelőző korszakainak hasonló ábrázolásaira is.³⁰ A legrészletesebben G. Kossack foglalkozik a korábbi korszakok (neolitikum, korai bronzkor: vučedoli kultúra) művészetének — szimbolikájának — illetve az ehhez kapcsolódó hiedelem tradíciójának és továbbélésének kérdésével.³¹ Nem kétséges, hogy különösen az általunk külön csoport képviselőiként kezelt szobrok (vö. 3–4. kép) és a korai bronzkori vučedoli kultúra antropomorf plasztikájának (lapos tömör szob-

rok,³² harangszoknyás szobrok³³) formai hasonlósága szembetűnő.

Nyilvánvaló, hogy a Dubovac—Cırna kultúra eddig kiásott nagyobb leletegyütteseinek közreadása, illetve a kultúra egészének feldolgozása után kaphat csak teljesebb képet a kutatás a nagy területen élt nép eredetének, déli kapcsolatainak,³⁴ s nem utolsósorban művészetének és vallási szimbolikájának ma még teljesen meg nem oldott kérdéseiről.

Ezek hiányában — elsősorban nem hiteles leletekre építve — csak feltételezhetjük, hogy a Dubovac—Cırna kultúra, idézett vélemények szerint déli inspirációval kialakult halotti kultuszával összefüggő szobrok formai különbségeit az egyes területek korábbi művészetének hagyományai erősen befolyásolhatták.³⁵ Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a jellegzetes karábrázolást szobrok csak Jugoszlávia területéről ismertek. Továbbá azon belül pedig a két lelőhelyes darab (Dálja, Babska) és feltehetőleg az eszéki múzeumban őrzött példány is, Szlavónia területén került felszínre, ahol korábban a vučedoli kultúra is megtelepült.

Ez a feltételezés alapot adhat arra, hogy — csupán tipológiai érvek alapján — utóbbi idézett szobrokat, a Dubovac—Cırna kultúra más típusú szobraihoz viszonyítva esetleg idősebbeknek tekintsük. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az e típushoz sorolható darabok között díszítetlen (Versec³⁶), illetve igen gyenge kidolgozású darabokat is találunk (pl. Babska, Odzaki³⁷).

Végül egy ma még nehezen feloldható, de kétségtelenül érdekes problémára utalunk. Nevezetesen a kultúra ember-, illetve állatábrázolásainak más-más irányba mutató eredetére.

Annak ellenére, hogy lényeges eltérések vannak a jugoszláviai és a magyarországi kutatás között a Dubovac—Cırna kultúra kialakulását, s ebben a Magyarországra felől érkezett népesség részvételét illetően, kétségtelen, hogy a korábban a Dunántúlon illetve az Alföld déli részén élt népesség (szeremlei csoport) telepedett le az Al-Duna vidéken.³⁸

Egyik újabb tanulmányunkban foglalkoztunk a magyarországi bronzkor madarábrázolásaival.³⁹ Itt többek között arra az eredményre jutottunk, hogy területünkön a korai bronzkortól kezdve folyamatosan nyomom követhető annak a kultusznak a nyoma, amelynek megjelenési formái a különböző madarábrázolások (Aszkosz, madár alakú edény, madár alakú csörgő). Különösen jelentős volt ez a kultusz a mészbetétes edények népe északdunántúli csoportjában.⁴⁰ Több adat arra mutat, hogy e kultusz — a szeremlei csoport közvetítésével — közvetlenül befolyásolta a Dubovac—Cırna kultúra madár alakú edényeinek sírba helyezéséhez fűződő hiedelem kialakulását.

²⁵ Itt említjük meg, hogy a szóban forgó darabokhoz formában és díszítésben szorosan kapcsolódó szobrot 1964-ben láttuk az eszéki múzeum kiállításán.

²⁶ Hoernes, M., i. m. 409., 1. kép.

²⁷ Milleker, B., i. m. 70., 13. kép.

²⁸ Menghin, O., Starinar III. S. 5 (1926) III. t.

²⁹ Childe, V. G., i. m. 286.; Vasić, M., Starinar 3–4 (1952–53) 15–16.; Dumitrescu, V., IPEK 19 (1954–59) 41.; Truhović, V., Starinar N. S. 7–8 (1956–57) 139; Berciu, D., Romania, before Burebista. Ancient Peoples and Places 57 (London 1967) 88.

³⁰ Vö. Dumitrescu, V., IPEK 19 (1954–59) 41.; Sanders, N. K., i. m.

³¹ Kossack, G., i. m. 9–.

³² Korošec, P., RVM 8 (1959) 11. II. t. 7.; Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. (Bp. 1968) 98., X. t. 5, 7.

³³ Korošec, J., AV 1 (1950) 16., 3. kép., 17., 4. kép.

³⁴ A görög szárazföld és az Al-Duna vidék késő-bronzkori kapcsolatának ellenkező előjelű irányával — többek között — foglalkozott: Milojević, V., AA (1948/49) 12–; Grbić, M., AJA 61 (1957) 149.; Garašanin, M., RVM 2 (1953) 72.; Bouzek, J., Homerisches Griechenland. (Praha 1969) 83–; vö. még Hencken, H., Tarquinia, Villanovians and early Etruscans. (Cambridge USA 1968) 444.

³⁵ Itt a szó szoros értelmében olyan — a szellemi kultúrában meglevő — hagyományra gondolunk a vučedoli kultúra és a Dubovac—Žuto Brdo csoport között, amelynek léte tárgyi anyagon keresztül nem (vagy ma még nem) mutatható ki. Csak nehezíti a megoldást, hogy a kutatás szinte alig tud valamit a vattinai kultúra antropomorf ábrázolásairól [Garašanin, M., BRGK 39 (1958) 79].

³⁶ Menghin, O., Starinar III. S. 5 (1926) III. t.

³⁷ Karmanski, S., i. m. II. t. 2.; Hoernes, M., i. m. 409., 1. kép.

³⁸ Bándi, G.—Kovács, T., i. m. 25–., Ua., Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez. JPME 1971. Nyomdában.

³⁹ Kovács, T., Bronzkori aszkoszok, madár alakú edények, madár alakú csörgők Magyarországon. I. FA 23 (1972) — Nyomdában.

⁴⁰ A dunántúli mészbetétes edények népének monográfikus feldolgozását Bándi Gábor készíti elő.

Ugyanakkor viszont a magyarországi középső bronzkor kultúráira (kivéve a vatyai kultúrát) általában jellemző a szegényes antropomorf plasztika. Olyannyira, hogy pl. a mészbetétes edények népe észak-dunántúli területéről eddig egyetlen darabot sem ismerünk. E tények egyelőre kizárják, hogy a Dubovac–Cırna kultúra szobrai — bármilyen formában — genetikus kapcsolatba hozzuk a magyarországi középső bronzkor emberábrázolásával.⁴¹

A feltárások hiteles adatai alapján megállapítható, hogy a Dubovac–Cırna kultúra nagy területen, viszonylag egységes formában megjelenő antropomorf szobrai és madár alakú edényei egy egységesen alkalmazott szabályokkal meghatározott kultusz emlékeit őrizték meg számunkra. Az utóbb említettek értelmében viszont e hiedelemvilág tárgyi emlékei különböző irányból érkezett hatásokat engednek feltételezni. Viszont a kutatás ma

még nem rendelkezik elegendő hiteles forrással ahhoz, hogy meghatározza ezek közül azt, amelyik döntően befolyásolta az adott nép hiedelemvilágának jellegét. S ez utóbbi nem feltétlen kapcsolódik a népesség összetételét alapvetően meghatározó etnikumhoz.⁴²

Mintegy összefoglalásként, az elmondottak alapján úgy véljük, hogy a nagy kiterjedésű Dubovac–Cırna kultúra különböző területein élt népcsoportok művészetében jelentősebb volt a helyi hagyomány, főleg formai tradíciókban felfedezhető hatása, mint azt az eddigi kutatás feltételezte. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy egy sajátos formát képviselő típus különíthető el a kultúra szobrai között (vö. 3–4. kép). Mai ismereteink szerint ezek képviselői csak a kultúra nyugati (jugoszláviai) területén kerültek felszínre, ezen belül pedig leginkább a Szerémségben, amely korábban a vučedoli kultúra elterjedési területéhez tartozott.

Kovács Tibor

BRONZE-AGE BELL-SKIRTED STATUETTES IN THE COLLECTION OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

Summary

Ever since the turn of the century, up to the present day many studies seem to confirm an unceasing interest in the artistic relics of South-eastern Europe, specifically in the so-called 'bell-skirted' statuettes. Research has proved — approached from many aspects — the emergence of them in time and space and their role in the history of culture.²

Thus, our primary object by publishing two statuettes to be discussed below can only supply information which will eventually contribute to the solution of some details.

Upper part of a bell-skirted statuette

Place of provenance: Vinča.³ No.: 8/1950. 41. (Fig. 1.)

The head and neck of the solid top-parted statuette is ornamented all round by a dented line. Chest, shoulders and back are covered by a pattern of lined triangles, ending in spirals. The plastically shaped two arms bend back on the chest. Fingers are indicated by incised lines. H: 6,8 cm.

The statuette is one of the most exquisite pieces of high workmanship known from the territory of Yugoslavia, enhanced by the aesthetic effect of the colour contrast of incrustation filling the pattern incised into the radiant black surface.

Taking into consideration the major typological classifications, the Vinča object falls into type „A”,³ as distinguished by M. Garašanin, and its formal analogies can be found among the representatives of group 3 as indicated by V. Truhović.^{5–6} However, apart from the above classifications — the majority of which are not supported by authentic finds — it can be stated that side by side with some similar Yugoslav statuettes (Vatin, Vršac, Kovin, Žuto Brdo),^{7–11} the Vinča fragment comes nearer in its character to objects found in the Oltenia region, most of which carry an emphatic, plastic modelling of the arm.¹² From the latter we consider as the nearest analogous piece a statuette found in Grave 71 in the cemetery of Cırna, similarly to the Vinča object, in it the eyes are marked with two dots and the necklace also shows resemblance (Fig. 2).¹³

Most researchers agree that the decoration covering the surface of the statuettes is a more or less realistic or

symbolic representation of contemporary clothing (V. G. Childe¹⁴). But while G. Kossack and V. Truhović¹⁶ try to determine the ornamental motifs from the forms of Bronze-Age jewelry, T. G. E. Powell, N. Sandars, S. Pigott, V. Dumitrescu^{17–20} find in them an attempt to imitate the embroidery decorating the clothes.

Jewelry and ornament on clothing can be seen together on the Vinča statuette (Fig. 1). An incised line round the neck — bending angle-wise, evidently because of the overhanging jewelry — probably indicates a necklace. On the other hand, a combination of motifs running round the chest, shoulders and back, seems to be the border-trimming of a neckless dress.

Bell-skirted statuette

Provenance: Lower Danube region. No.: 51/1951.a (Fig. 3).²¹

The ornamentation in the front and back of this unbroken, solid upper-bodied, bell-skirted statuettes slightly differs. The former recalls the jewelry, the latter the clothing.

Among the statuettes recovered in the Lower-Danube region,^{23–24} a piece from Dalj may be regarded as a close analogy (Fig. 4). Its structure and partly its ornamentation (a line on the shoulders refers to a short-sleeved dress, the asymmetric arrangement of impressed ornaments on the back — indicating perhaps another dress? —) is identical with our statuette.

These two statuettes and the piece closely connected with them, preserved in the museum of Osiek,²⁵ represent a specific type among the statuettes of the Dubovac–Cırna culture¹ — primarily as regards their shape and especially the stylized arms, protruding from the plane of the body. Besides those mentioned above, some statuettes may be added to this type, so for instance Babska,²⁶ Kovin²⁷, and Vršac.²⁸

Most researchers (V. G. Childe, M. Vasić, V. Dumitrescu, V. Truhović, D. Berciu), each approaching the question from a different angle, associated the statuettes of the Lower-Danube region with the bell-skirted ones of Mycenae and Crete.²⁹ Besides, some researchers also refer to the styles of the previous periods of the given

⁴¹ A vatyai kultúra antropomorf ábrázolására az edények oldalán található stilizált plasztika jellemző. Eddig csupán egy Tószegről származó szobortöröredék mutat a „tuskó idolkra” emlékeztető térszobrászati létet. Magyar

Nemzeti Múzeum, ltsz.: 85/1902. 16.

⁴² Gondolunk itt arra, hogy a Mediterraneum felé mutató kapcsolatok sokkal inkább kereskedelmi és kulturális, mint etnikai jellegűek voltak.

region (the Neolithic, Early Bronze Age), taking into account the survival and tradition of the belief (Symbolism).³⁰⁻³¹ No doubt, there is a striking similarity between the statuettes included by us into a special group (cf. Fig. 3-4) and the anthropomorphic forms in the Vučedol culture (solid statuettes,³² bell-skirted statuettes).³³

Obviously only when the Dubovac-Cirna culture has been fully discussed will research obtain a more complete picture of the origin¹ and contacts of this people living in the said vast territory.³⁴

Failing a discussion of this kind, relying on what has been said above, I believe that in the art of the tribes dwelling in various territories of the Dubovac-Cirna culture (and, according to the views quoted above, even in the funeral cults emerging under southern inspiration) the effect of local tradition — mainly to be discovered in the forms — was stronger than supposed by former research. This is the main reason why a type representing a particular form can be isolated among the statuettes of the culture (cf. Figs. 3-4). To the best

of our present knowledge, such have only emerged in the western territories (Yugoslavia) of this culture, in the first place in the Szerém region which used to belong to the area of the Vučedol culture.

This presumption may furnish ground — only typologically — to consider the above statuettes to be older than the other pieces of the culture. Especially, if we take into account that among the objects belonging to this type, there are also unadorned (Vršac³⁶), and badly finished pieces to be found (Babska, Odžaki³⁷).

Finally, let us refer to the question discussed in other papers that the beliefs of the Dubovac-Cirna culture (and its anthropomorphic and zoomorphic pottery reflecting the same) emerged as a result of components pointing towards different directions¹, ³⁸⁻³⁹. By means of genetic contacts, one branch seems to point to Hungary, since as to their origin, the bird figures of the Dubovac-Cirna culture can, no doubt, be connected with the finds (cf. Szeremle group¹) of that territory.

T. Kovács

SZEMPONTOK A RÉGÉSZETI ANALÓGIÁK FELHASZNÁLÁSÁNAK MÓDSZERÉHEZ

A régészeti kutatómunka módszerének egyik lényeges része az egyes darabok analógiáinak vizsgálata, valamint ezen analógiák elhelyezkedéséből és egyéb összefüggéseiből adódó történeti következtetések vizsgálata. Különösen fontos az analógiák vizsgálata a régészet azon korszakaiban, ahol írásos adatok egyáltalán nem vagy csak igen kis számban állnak a kutató rendelkezésére. Az ilyen időszakokban azonban az analógiák vizsgálatának fontossága mellett megnő az a veszély is, hogy ellenőrzési lehetőség (írásos adatok) hiányában az egyes tárgyak analógiái félrevezetőek lehetnek.¹ Ezért tartjuk szükségesnek, hogy egy, a fentieknek megfelelő, nagyobb számú írásos adatot nélkülöző korszakban — a IV. és V. században — a temetők anyagában megkíséreljünk megállapítani azokat a határokat, melyeken túl analógiáink már nem bírnak bizonyító erővel.

A vizsgált korszak analógiaanyagában leginkább az a tény torzíthatja el vizsgálatunk eredményeit, hogy míg a római birodalom nyugati területei jól kutatottak, addig a keleti provinciák alig nyújtanak korszakunkban vizsgálható anyagot.

I. A vizsgálható (és a kutatók által általában vizsgált) analógiaként felhasználható temetők mindegyike a római birodalom hatalmas területének egy kis részéről, a Rajna-vidékről és Noricumból, néhány Galliából és Raetiából, valamint egy-egy Itáliából és Belgicából származik. A Balkánról csak igen keveset, a keleti provinciákból pedig egyáltalán nem ismerünk temetőket (1–2. kép).

Vizsgáljuk meg, hogy a római birodalom egyes területeiről hány későrómai temetőtöredéket és ezeknek hány sírját ismerjük, valamint azt, hogy ezen temetőkben hány tárgy került napvilágra.

	Temető szám	Sírszám	Melléklet szám
Gallia	4	20	112
Belgica	1	25	145
Rajna vidék	25	129	436
Raetia	3	79	99
Italia	1	17	77
Noricum	4	389	431
Balkán	2	6	28

(A noricumai 389 sírből 350 sír 206 melléklet a két lauriumi temetőből kerül ki.)

Mint látjuk, a kép egyoldalú, ez pedig az analógiákra alapozott feltevéseket feltétlenül esetlegessé, kétségesse teszi.

II. Mégis, mivel az analógiaként felhasználható közölt IV–V. századi temetők ennyire egyenlőtlen megoszlásán változtatni nem tudunk, kíséreljük meg megvizsgálni ezt az anyagot részleteiben, hogy sok irányú egyezések alapján mégis nem rejthetne-e ez számunkra némi — ha nem is bizonyító jellegű — adatanyagot. Esetleg negatív adatsort, mely legalább a kapcsolatok hiányát tenné feltételezhetővé.

1. Megvizsgáltuk a temetők analóg tárgyaitak a tel-

jes mellékletszámhoz viszonyított százalékarányát. (E vizsgálatból az érmekeket kihagytuk, ezekkel külön kívánunk foglalkozni.)

	Melléklet szám	Analógia szám	Analógia %
Gallia	109	5	4,5
Belgica	145	21	14,4
Rajna vidék	363	90	24,8
Raetia	87	17	19,5
Italia	57	10	17,5
Noricum	252	81	32,1
Balkán	28	6	21,4

Jól nyomon követhető, hogy az analógiák százalékaránya Pannóniához közeledve egyre növekszik, legmagasabb a szomszédos Noricum területén.

Felmerülhet tehát az a kérdés, hogy az egyes területek analógia anyaga százalékarányának ilyenforma alakulása nem arra mutat-e, hogy ezek a darabok általánosak voltak az általunk vizsgálható középeurópai provinciákban.

2. Vizsgáljuk meg tehát a továbbiakban az analóg darabokat. Összegejtöttük azokat a pannóniai IV. századi temetőkben ismert darabokat, melyeknek analógiája ismeretes az említett területekről (13–15. kép).

a) Ezek a darabok általában jellegtelen formák, az egyes tárgytípusok használatra leginkább alkalmas, letisztult változatai. Ez a tény a fenti feltételezés helyességét igazolná.

b) Legnagyobb részük csak egy-egy helyen található. 54,1% csak egy helyről, 23,3% két helyről, 7,5% három helyről, 2,5% négy helyről 6,6% öt helyről, 1,6% hat helyről ismeretes. 7, 8, 10, 13 és 14 helyről ismeretes az analóg darabok 0,8%-a.

Vizsgáljuk meg az öt és ötnél több helyről ismeretes analóg darabok előfordulási helyeit.

Előford. szám	Tip. szám	Gallia	Belgica	Rajna vidék	Raetia	Italia	Nori- cum	Balkán
5	3	1	—	1	2	—	1	—
	5	—	1	3	—	—	—	1
	16	—	—	5	—	—	—	—
	15	—	1	2	1	—	1	—
	94	—	—	1	—	1	3	—
	95	—	—	1	1	1	2	—
	100	—	1	1	2	—	1	—
	107	—	—	—	1	1	3	—
6	17	—	—	5	—	—	1	—
	118	—	—	—	—	—	6	—
7	11	—	5	2	—	—	—	—
8	84	—	1	2	2	1	1	1
9	27	—	1	8	—	—	—	—
10	25	—	—	9	—	—	1	—
13	28	—	1	8	—	—	3	1
14	19	1	—	11	1	—	1	—

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Mócsy Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet az analógiák fel-

használhatóságát és az egyes analógiák értékét kidolgozó rendszer szükségességére.

1. kép. Az analógiaként vizsgálható későrómai temetők elhelyezkedése

Рис. 1. Размещение позднеримских могильников, используемых в качестве аналогий

Fig. 1. La situation des nécropoles de la basse époque romaine servant d'analogie

Mint látjuk, az analóg darabok közül mindössze 1 található csak egy területen — a Rajna-vidéken —, a többi tárgy megoszlása nagy vonalakban megfelel az egyes területekről ismeretes darabok számarányának. A csak a Rajna vidékről ismeretes darab jellegtelen tál (13. kép 17). Az üveganyag tekintetében megfigyelhető, hogy az analógiák legnagyobb számban a vizsgált területek közül a Rajna-vidékről ismeretesek.

A Rajna-vidék és provinciánk kapcsolata az üveg-művesség terén ismeretes,³ a fenti adat újabb adalék ilyen irányú ismereteinkhez.

c) Vizsgáljuk meg ennek kapcsán azt is, hogy az egyes területek analógia anyaga hogyan oszlik meg az egyes mellékletcsoportok között (3. kép).

Ez a vizsgálat azt mutatja, hogy a Rajna-vidék üveganalógia anyaga közel kétszerese az átlagosnak, a kerámia eléri az átlagot, a többi mellékletcsoport mélyen alatta marad.

A fentebbiek alapján joggal állíthatjuk, hogy az ismert területek feltehetően azonos kapcsolatban állnak egymással, vagyis jelentősebb kapcsolat sem Noricum és Pannónia, sem a Rajna-vidék és Pannónia között nem mutatható ki.

d) A kutatók által általában nyugati germán eredetűnek tartott csontkarperec és „vasnyárs” teljesen hiányzik a Rajna-vidéki temetőkből.

3. A továbbiakban megkíséréljük megvizsgálni a nem tárgyi analógiákat: a rítust, ennek részeit, a tájolást, a sírformát, a mellékletek elhelyezését, valamint azt, hogy milyen mellékletek kerülnek a halottak mellé.

a) A tájolás vizsgálata nem nyújt egyértelmű következtetésekre lehetőséget provinciánk anyagában sem.

b) Sírforma. A földsírok, téglából illetve kőtörédekekből összeállított sírok minden ismert temetőben megtalálhatók. Az olyanfajta egyedi különlegességek, mint például a kölni fülkés sírok, pannóniai temetőkből nem ismeretesek. A többszörös betemetkezésre elszórt példák vannak. A tokodi temetőben észlelt gyakorisággal csak a Stabio di Pietro San Abbondio-i temetőből ismeretesek.⁶

c) A mellékletek pontos elhelyezése oly kevés helyről közölt, hogy nem értékelhető.

d) Vizsgálható viszont az, hogy milyen mellékletcsoportok milyen arányban kerülnek a sírokba. Grafikonra vetítettük az egyes mellékletcsoportok egy sírra

2. kép. Az analógiaként vizsgálható későrómai temetők elhelyezkedése és sírszáma.

Рис. 2. Размещение и количество могил позднеримских могильников, рассмотренных в качестве аналогий.

Fig. 2. La situation et le nombre des sépultures des nécropoles de la basse époque romaine servant d'analogie

² Az analógiaként felhasználható anyag felgyűjtésénél nem törekedtem teljességre. A magyar kutatók által felhasznált analógiaanyagot teljes egészében megvizsgáltam. Néhány, általában nyugati kutatók által idézett, keleti publikációhoz azonban nem jutottam hozzá. Ezek száma azonban oly csekély, hogy a vizsgálatot jelentősen nem befolyásolhatná.

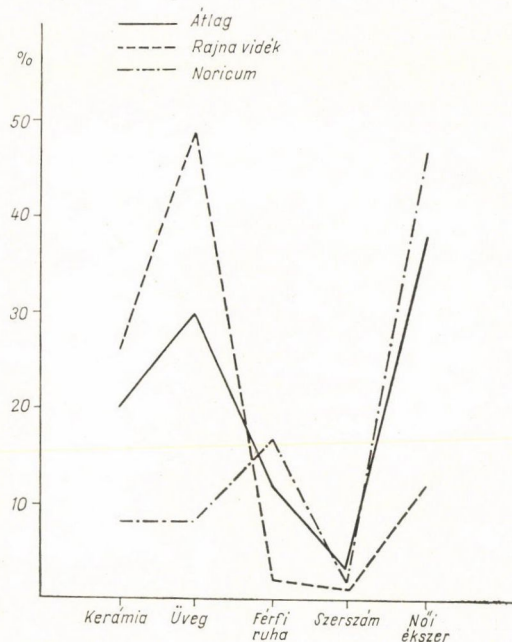
³ Radnóti, A., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 141.,

Barkóczi L., FA 12 (1960) 122.

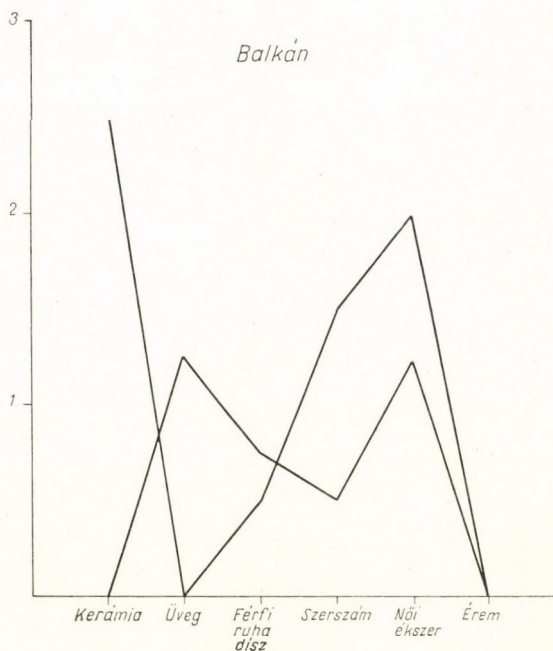
⁴ Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 39., 162. j.; Dombay J., JPMÉ 1957. 286, 315.

⁵ Lányi V., Későrómai temetők Pannóniában. Tájékozás. Kézirat.

⁶ Simonett, Chr., Tessiner Gräberfelder. (Basel 1941) 210.

3. kép. Az analógiák megoszlása tárgycsoportok szerint
Рис. 3. Распределение аналогий по группам предметов
Fig. 3. La répartition des analogies selon groupes d'objets

4. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint. Gallia, Belgica.-Balkán
Рис. 4. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение могильников по группам предметов. Галлия, Бельгика, -Балканы
Fig. 4. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets. Gallia, Belgica, Balkans

eső átlagos darabszámát területenként oly módon, hogy egy vonal egy temetőt mutat be. A fekvő tengelyre az egyes mellékletesoportokat, az álló tengelyre az egy sírra eső átlagos darabszámot vetítettük.

Galliából kevés temetőtöröredéket ismerünk, ezek nem mutatnak egyértelmű mellékletmegoszlást, ezért ezzel nem kívánunk részletesen foglalkozni. E táblára vetítettük az egyetlen Belgicából ismert temetőt is (4. kép).

Hasonló a helyzet a balkáni (4. kép), valamint a raetiai (5. kép) anyag tekintetében is. A Rajna-vidék nagyszámú temetőtöröredéke és egyes sírja azonos tendenciát mutat (6. kép). Ez a tendencia azonban semmiféle rokonvonást nem árul el a pannóniai temetők képével (7. kép).

aa) Kerámia. Míg a pannóniai temetők nagyobb részében az egy sírra eső kerámia szám 0,5 alatt marad, és a maximális szám 1,2, addig a Rajna-vidék vizsgált sírjaiban az átlagos kerámiaszám általában 0,5 fölött van, néhány esetben 2–3, sőt két esetben 6 darab.

bb) Üveg. Igen nagy az eltérés az üvegek tekintetében is. Míg a pannóniai temetőkben az egy sírra eső átlagos üvegszám 0,4 alatt mozog, és a maximális szám 0,7, a Rajna-vidék temetőiben csak négy esetben fordul elő ilyen alacsony üvegszám, az átlag 1–3 közé esik, de van sír, amelyben 4 üveg volt, és van temetőtöröredék, ahol az egy sírra eső átlagos üvegszám közel 6 darab.

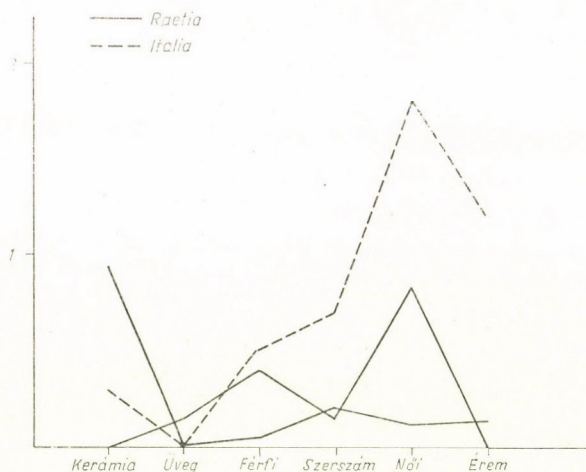
cc) Férfi ékszer. Ugyanekkor majdnem teljes mértékben hiányoznak a Rajna-vidék sírjaiból a férfi ékszerek. Fibulák, övdíszek mindössze 3 temetőből kerültek napvilágra, míg Pannóniában minden temetőből ismertek és egy sírra eső átlagos számuk 0,1–0,8 között mozog.⁷

dd) Szerszám előkerülése mindkét területen egyaránt rendszertelen.

ee) A női ékszerféle szintén igen ritka a Rajna-vidék sírjaiban. A vizsgált 25 temetőtöröredékből és egyedi sír-

⁷ Az a megfigyelés, hogy a férfi ékszerfélék — elsősorban a fibula — valamint az érmek igen ritkák a Rajna-vidéki temetőkben, egyéb vizsgálatok nélkül is kétséges

tehetik az éppen e két mellékletben gazdag Pécs környéki temetők rajnai származtatását.

5. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint. Raetia, Itália

Рис. 5. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение могильников по группам предметов. Раэтия, Италия

Fig. 5. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets. Raetia, Italia

leletből mindössze 8-ban volt. Egy sírra eső átlaga ezekben is általában 0,5 alatt van, 0,5 fölé csak 4 temető átlaga emelkedik. Pannóniában minden temetőben került elő nagy számban női ékszer, egy sírra eső átlaga 0,6–0,9 között mozog.

ff) Éremmelléklet is sokkal gyakoribb a pannóniai temetőkben, mint a Rajna-vidéki hasonló korú sírokban. A temetők legnagyobb részében volt érem, és egy sírra eső mennyisége 0,1–2,5 között változik, három esetben pedig ennek sokszorososa. A Rajna-vidék vizsgált temetőiből mindössze 5-ben volt egy sírra eső átlagában 0,1–0,5 érem, négy sírban pedig egy-két érem. (Egyetlen kölni sír, mely ettől erősen eltér, 38 érmet tartalmazott — egyedi különlegesség.⁸)

Összefoglalva: míg Pannónia IV. századi temetőire első sorban az ékszer és éremmelléklet a jellemző, a Rajna-vidéken legnagyobbbrészt edény — üveg és kerámia kerül a halottak mellé.

A két terület rítusában semmiféle kapcsolat nem mutatható ki.

Nagyobb a hasonlóság Noricum (8. kép) és Pannónia hasonló korú temetői között. Néha kerámia, ritkábban üveg és férfi ékszer, gyakrabban női ékszer és érem kerül itt a sírokba. Az egyes mellékletek sírbakerülésének számarányai hasonlítanak a pannóniai temetőknel észleltekre, csak kissé talán szegényebbek ezeknél. Ezt az eltérést azonban az is indokolhatja, hogy a két legnagyobb noricum-i temető — Lauriacum Ziegelfeld és Espelmayrfeld — kicsit későbbi a vizsgált pannóniai temetőknel. A tokodi temetőhöz, mellyel korban megegyezik, feltűnően hasonlít (9. kép). Ezekből a hasonlóságokból semmiféle következtetést levonni nem lehetséges, feltehetően a terület közelsége indokolja az egyezéseket. Azonban, mivel a szintén közeleső balkáni területek anyagát nem ismerjük, ezt sem állíthatjuk teljes biztonsággal.

4. Az éremforgalom alakulása.

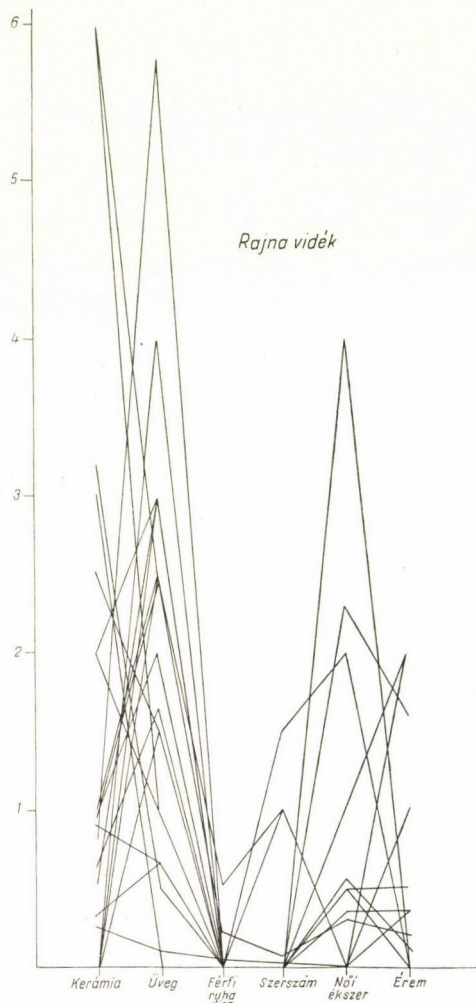
A IV. századi temetők mellékletei közül az érem az egyetlen, melynek származási helye biztosan meghatározható. Verdejegye egyértelműen elárulja verési helyét.

Vizsgáljuk meg, hogy az éremanyag verdemegoszlása

milyen irányú kapcsolatokra vet fényt, hogyan alakul az egyes területek verdéinek pannóniai forgalma a IV. század során.⁹ Térképre vetítettük az egyes verdék vereteinek pannóniai forgalmát oly módon, hogy a verdék topográfiai helye köré rajzolt kör sugara arányos a verdék vereteinek a pannóniai anyagban kimutatható százalékarányával (10, 11, 12 kép).

	Nyugat	Itália	Helyi verdé	Balkán	Kelet
I. Constantinus	4,8	11,9	41,3	21,2	21,5
II. Constantius	2,2	14,0	55,0	11,4	17,5
I. Valentinianus	2,4	25,4	62,7	5,8	3,3

Mint látjuk, a század során a pannóniai anyagban jelentős arányban forognak keleti, valamint balkáni verdék veretei. Ugyanekkor a nyugati verdék pannóniai forgalmának maximuma sem éri el az 5%-ot. Így módon

6. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint. Rajna-vidék

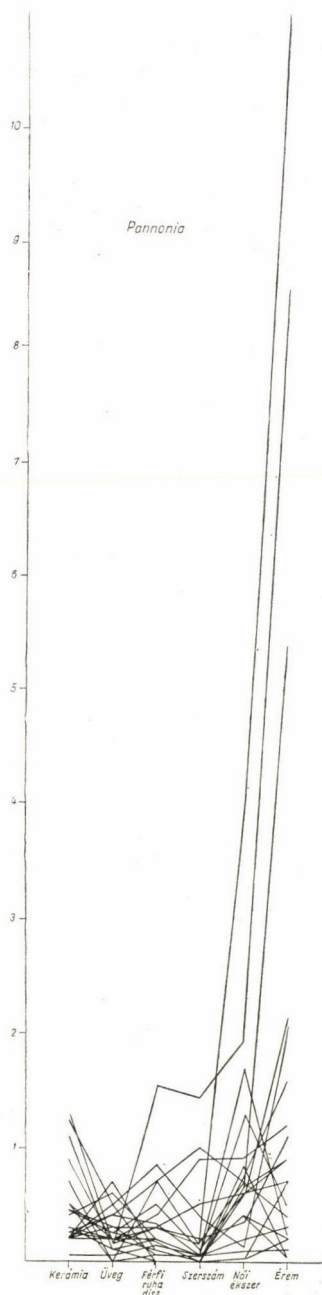
Рис. 6. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение могильников, по группам предметов. Область Рейна

Fig. 6. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets. Région du Rhin

verdéinek szerepe Pannónia IV. századi pénzellátásában c. dolgozatomban. Kézirat.

⁸ Köln Werthstrasse: Fremersdorf, F., Germ 15 (1931) 169.

⁹ E kérdéssel részletesen foglalkozom a Birodalom

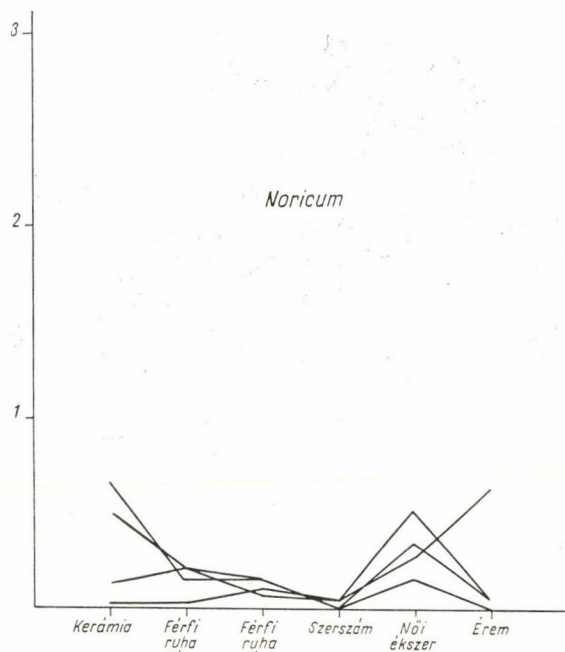

7. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint. Pannonia

Рис. 7. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение могильников, по группам предметов. Паннония
Fig. 7. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets. Pannonia

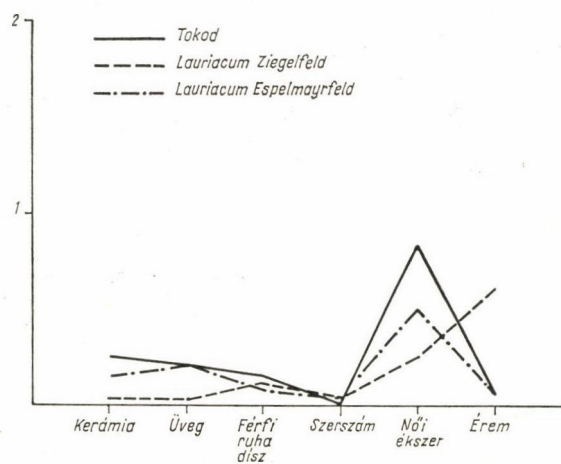
az éremforgalom alakulása olyan területekkel — balkáni és keleti provinciákkal — való kapcsolatot tételez fel, mely területekről IV. századi temetőanyagot nem ismerünk.

Ha a provinciáinkból származó éremanyag felbukkanását vizsgáljuk, a birodalom más provinciáiban, azt tapasztaljuk, hogy csak a század végén jutnak el nagyobb számban sisciai veretek a birodalom nyugati provinciáiba, akkor is éppen azok a sorozatok, melyek Pannóniában igen

8. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint. Noricum

Рис. 8. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение могильников, по группам предметов. Норикум
Fig. 8. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets. Noricum

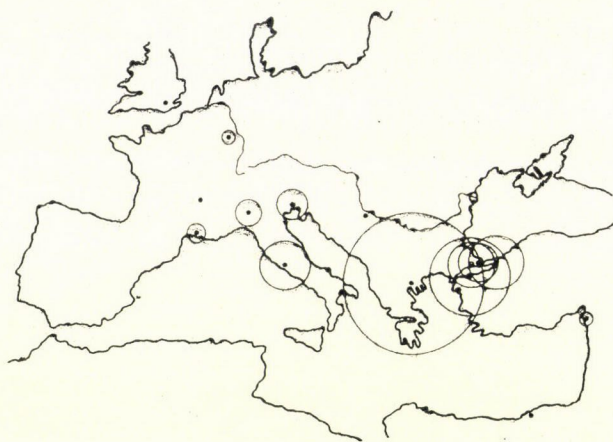
9. kép. A temetők egy sírra jutó átlagos tárgyszáma tárgycsoportok szerint

Рис. 9. Среднее число предметов, приходящихся на одно погребение, по группам предметов
Fig. 9. Le nombre moyen des objets des nécropoles revenant à une tombe, selon les groupes d'objets

kis számban fordulnak elő.¹⁰ Ez arra mutat, hogy a nyugatra kerülő, I. Valentinianus uralkodása alatt vert sisciai veretek nem a pannóniai pénzforgalomból, hanem más módon jutottak el ezekre a területekre. Felbukkanásuk aránya a vizsgálható nyugati területeken egyenesnek tekinthető.

*

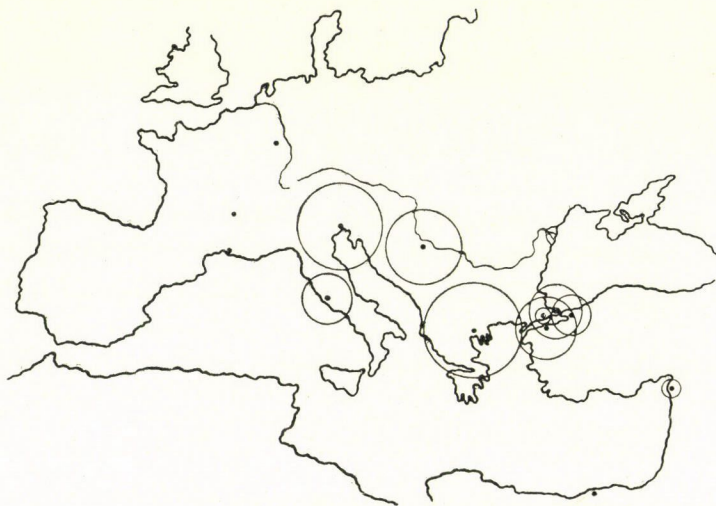
¹⁰ Lányi V., Acta ArchHung 21 (1969) 43—.

10. kép. A birodalom egyes verdéiből származó veretek százalékaránya a pannóniai pénzforgalomban. 306–337

Рис. 10. Процентное соотношение чеканной продукции отдельных монетных дворов империи в денежном обращении Паннонии. 306–337 гг.

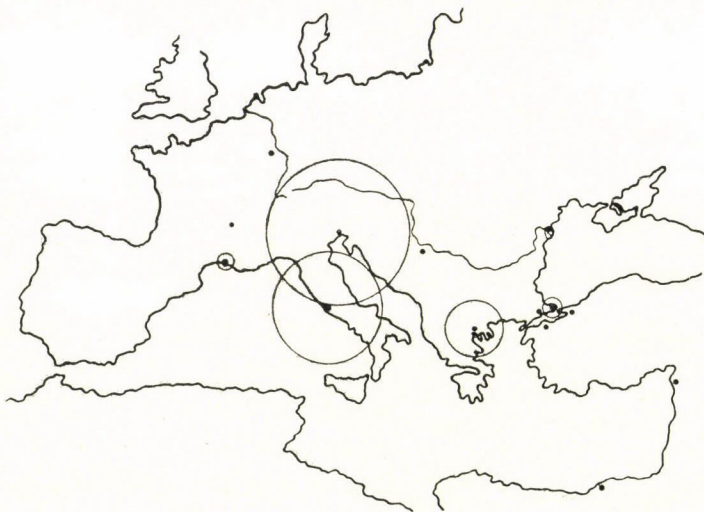
Fig. 10. Le pourcentage, dans la circulation monétaire de la Pannonie, des frappes provenant des divers ateliers de monnayage de l'Empire. 306–337

11. kép. A birodalom egyes verdéiből származó veretek százalékaránya a pannóniai pénzforgalomban. 337–361

Рис. 11. Процентное соотношение чеканной продукции отдельных монетных дворов империи в денежном обращении Паннонии. 337–361 гг.

Fig. 11. Le pourcentage, dans la circulation monétaire de la Pannonie, des frappes provenant des divers ateliers de monnayage de l'Empire. 337–361

12. kép. A birodalom egyes verdéiből származó veretek százalékaránya a pannóniai pénzforgalomban. 364–375

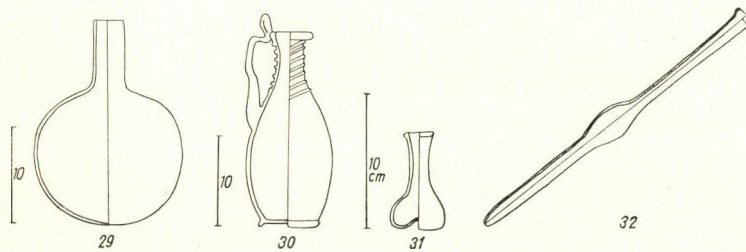
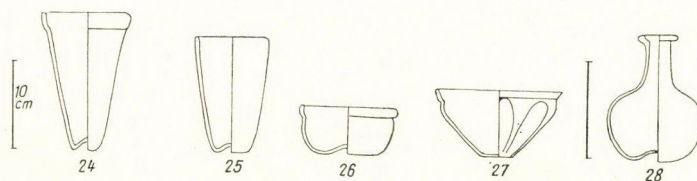
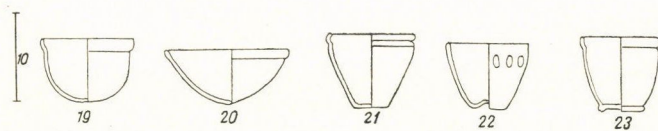
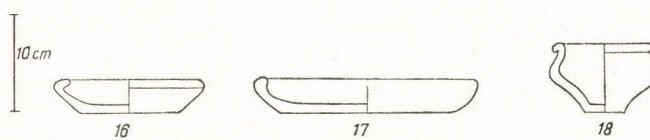
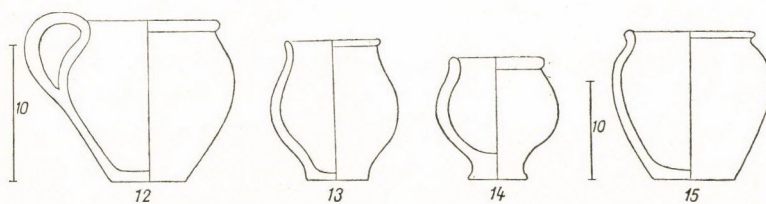
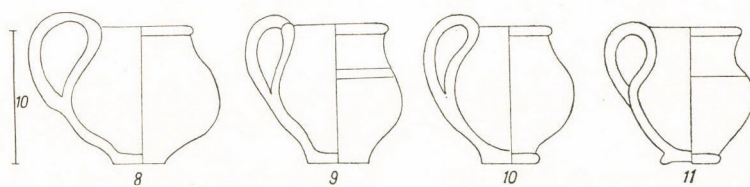
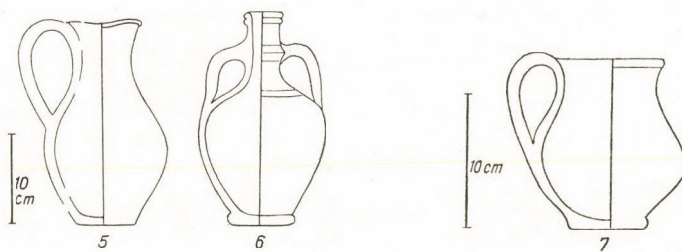
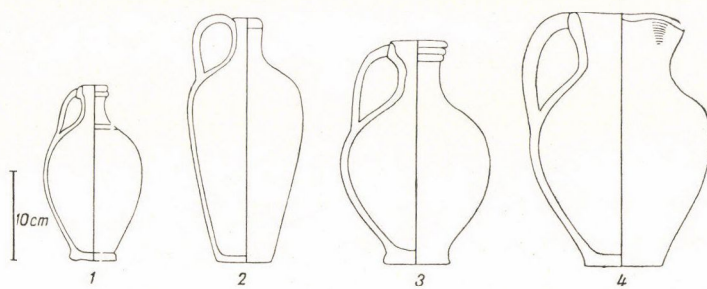
Рис. 12. Процентное соотношение чеканной продукции отдельных монетных дворов империи в денежном обращении Паннонии. 364–375 гг.

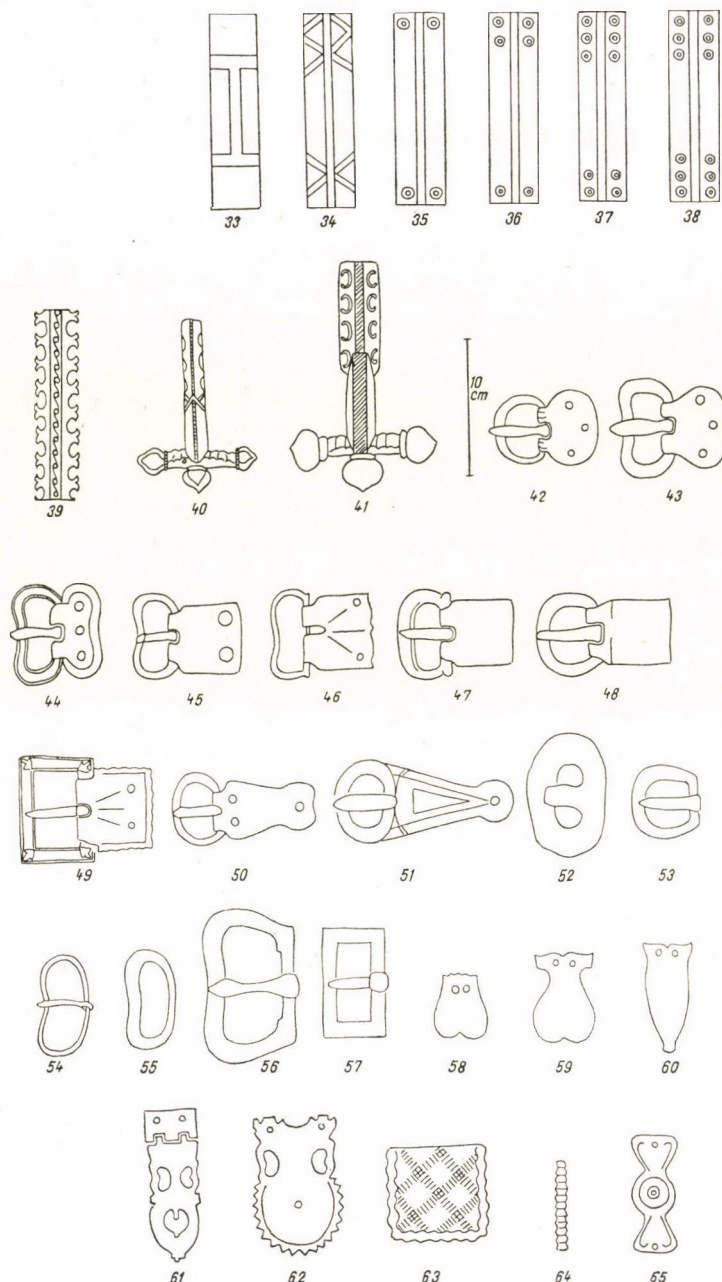
Fig. 12. Le pourcentage, dans la circulation monétaire de la Pannonie, des frappes provenant des divers ateliers de monnayage de l'Empire. 364–375.

13. kép. Az analog tárgytypusok

Рис. 13. Аналогичные типы предметов

Fig. 13. Les types d'objets analogues

14. kép. Az analog tárgytípusok
Рис. 14. Аналогичные типы предметов
Fig. 14. Les types d'objets analogues

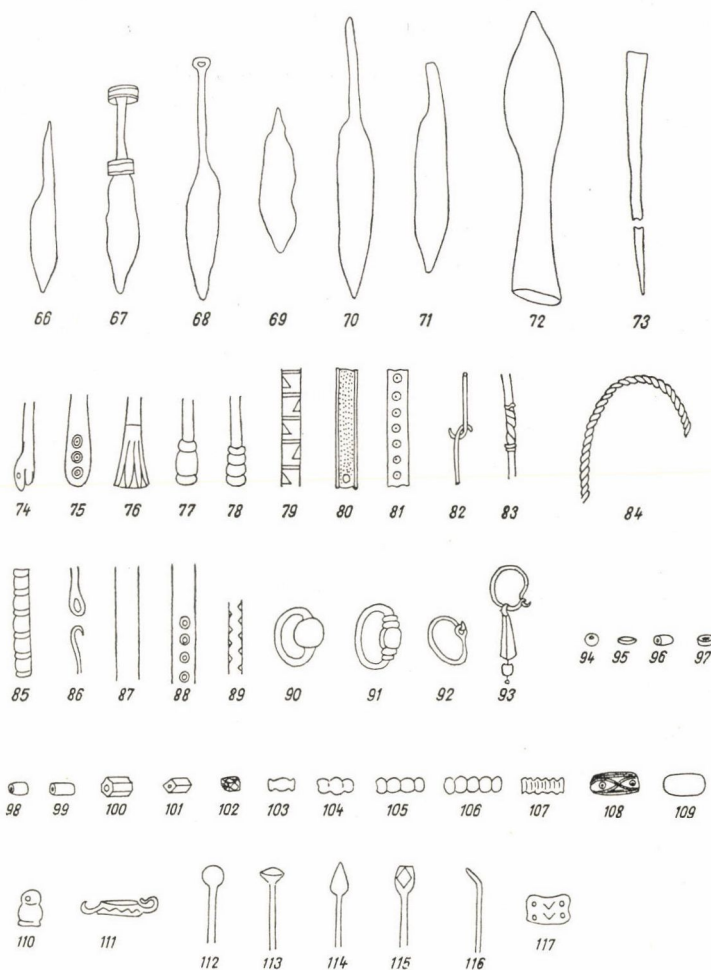
Véleményünk szerint az analógiákra támaszkodva csak akkor nyerhetünk történeti értékű következtetéseket, ha azok vizsgálatánál komplex módon járunk el.

1. Megvizsgáljuk azok földrajzi elhelyezkedését, és azt, hogy a számbajöhető területen — jelen esetben a római birodalom területén — egyenletesen oszlanak-e el. Amennyiben nem, következtetéseink csak arra a területre vonatkozhatnak, melyről vizsgálható anyag megfelelő mennyiségben rendelkezésünkre áll, ha ez — mint jelen esetben is — teljesen egyoldalú, az anyag magában történeti vagy gazdaságtörténeti következtetések levonására nem alkalmas.

2. Meg kell vizsgálnunk az analógiák számát, mivel kisszámú analógia nem vezethet megfelelő eredményre.

3. Meg kell vizsgálni az analógiaként felismert darabokat. Amennyiben azok igen egyszerű, bárhol előállítható, különleges technikai felkészültséget nem igénylő formák, és a vizsgált területek valamilyen módon összetartoznak (jelen esetben például a római birodalom provinciái), hosszabb ideje együtt fejlődnek, feltételezhető, hogy bizonyos tárgyak esetében egységes formaadás alakul ki. Ha — mint jelen esetben is — ehhez még hozzájárul az a megfigyelés, hogy az analóg darabok a vizsgálható nagyobb egység területén viszonylag egyenletesen oszlanak el, magában az analógiák léte semmi esetre sem mutat különösebb kapcsolatra e területen belüli két egység között.

4. Amennyiben lehetséges — és temetők esetében

15. kép. Az analog tárgytipusok
Рис. 15. Аналогичные типы предметов
Fig. 15. Les types d'objets analogues

általában nyílók mód — meg kell vizsgálni, hogy a tárgyi analógiákon túl egyéb analógiák — például ritusbeli — vannak-e a vizsgált területek között.

5. Ha az analog darabok különösebb technikai tudást igénylő tárgyak, fennáll még a területek közötti kereskedelmi kapcsolat lehetősége. Ehhez meg kell vizsgálnunk a területek éremanyagát. A IV. században a római birodalom verdeinek jelölése ehhez nagy segítséget nyújt. Azonban, ha az éremanyag, melynek származási helye a verdejegy alapján egyértelműen eldönthető, ellene mond a kapcsolatok lehetőségének, akkor mérlegelnünk kell, hogy nincs-e valami más mód, melynek segítségével az ilyenfajta analog darabok területünkön feltűnhettek (mesterek ideköltözése, leányvállalat stb.). Ha azonban

a fentemlített vizsgálatok mindegyike nemleges eredménnyel jár, akkor analógiáink említhetők ugyan, de történeti vagy gazdaságtörténeti következtetések levonására nem alkalmasak.

Ha az említett módszertani követelmények szerint vizsgáljuk a felhozott példát, Rajna-vidék és Pannónia kapcsolatait (telepítés, kereskedelem stb.), megállapíthatjuk, hogy adatlehetőségeink nem elégték ki e követelményeket. Vagyis adataink nem elegendők ahhoz, hogy belőlük e két terület kapcsolatára bármiféle egyértelmű következtetést tegyünk. Mégis jelenlegi adataink tendenciája inkább ellene mint mellette szól e kapcsolatok lehetőségének.

Lányi Vera

A FELDOLGOZOTT TEMETŐK JEGYZÉKE

Pannónián kívüli temetők

1. Abbeville: *Roosens, H.*, *Quelque mobiliers funéraires de la fin de l'époque romaine dans le nord de la France.* (Brugge 1962).
2. Altenstadt: *Übert, G.*, *Germ* 41 (1963) 126—.
3. Barisis: *Lacroix, B.*, *Gallia* 12 (1954) 367—.
4. Bregenz: *Schwerzenbach, K.*, *JA* 3 (1909) 99—.; *Schwerzenbach, K.*, *Jacobs, J.*, *JA* 4 (1910) 33—.
5. Burgheim: *Radnóti, A.*, *BVbl* 23 (1958) 83—.
6. Dorweiler: *Haberey, W.*, *BJ* 149 (1949) 82.
7. Furfooz: *Nenquin, J.*, *La Necropole de Furfooz.* Diss. Arch. Gandenses I (Brugge 1933).

8. Gappench: *BJ* 146 (1941) 333—.
9. Grevenbroich: *BJ* 163 (1963) 535—.
10. Hürth Aldenrath: *Haberey, W.*, *BJ* 155/156 (1955/56) 471—.
11. A. Köln I: *Fremersdorf, F.*, *BJ* 135 (1930) 132.
B. Köln II: *Fremersdorf, F.*, *BJ* 135 (1930) 128.
C. Köln Severinus templom: *Fremersdorf, F.*, *BJ* 138 (1933) 22—.
D. Köln Jacob Strasse: *Haberey, W.*, *Germ* 18 (1934) 274—.
E. Köln Werthstrasse: *Fremersdorf, F.*, *Germ* 15 (1931) 169.

- F. Köln Kartänsahof: *Doppelfeld, O.*, BJ 159 (1959) 152.
12. Krefeld Gellep: *Pirling, R.*, Germ 38 (1960) 80—.
13. Kretz: *Haberey, W.*, BJ 146 (1941) 347.; *Haberey, W.*, BJ 147 (1942) 282.
14. Künzing: *Ulbert, G.*, i. m. 126.
15. A. Lauriacum Ziegelfeld: *Kloiber, Ae.*, Die Gräberfelder von Lauriacum Ziegelfeld. (Linz 1957).
B. Lauriacum Espelmayrfeld: *Kloiber, Ae.*, Die Gräberfelder von Lauriacum Espelmayrfeld. (Linz 1962).
16. Mainz Gonsenheimer Hohl: MZ 48/49 (1953/54) 63—.
17. Mautern an der Donau: *Thaller, H.*, JÖAI 39 (1950) 146—.
18. Mayen: *Haberey, W.*, BJ 147 (1942) 261—.
19. Merzenich: BJ 165 (1965) 447.
20. Monceau le Neuf: *Roosens, H.*, i. m.
21. Nettersheim: BJ 151 (1951) 191.
22. Niederembt: BJ 160 (1960) 484.
23. Niederremmel: *Eiden, H.*, TrZ 19 (1950) 26—.
24. Niederheimbach: Germ 15 (1931) 284.
25. Planig: MZ 53 (1958) 69.
26. Polch Ruitsch: *Haberey, W.*, BJ 148 (1948) 439.
27. Puticevo: *Truhelka, C.*, — *Patsch, K.*, WMBH 3 (1895) 234—.
28. Rogatica: *Fiala, F.*, WMBH 5 (1897) 261.
29. Salurn: *Noll, R.*, Das römische Gräberfeld von Salurn. (Innsbruck 1963).
30. Saze: Gallia 12 (1954) 425.
31. Seltz: *Hatt, J.*, Gallia 12 (1954) 498.
32. Stabio di San Pietro San Abbondio: *Simonett, Chr.*, Tessiner Gräberfelder. (Basel 1941) 210.
33. Stadelcken: MZ 54 (1959) 77.
34. Stölac: *Truhelka, C.*, WMBH I (1893) 286.
35. Thessalonika: JDAI AAnz 57 (1942) 172, 34—37. t.
36. Traismauer: *Polaschek, E.*, JÖAI 37 (1948) 209.
37. Wessling: *Ulbert, G.*, i. m.
38. Vignetto: *Simonett, Chr.*, i. m. 182.
39. Wolfsheim: MZ 30 (1935) 84.
40. Worms: MZ 54 (1959) 77.
29. **Fenekpuszta Halászlét:** *Sági, K.*, i. m. 188—.
30. Kercseliget: ArchÉrt 13 (1893) 192—.
31. **Bp. Bogdani út:** *Parragi Gy.*, BpR 20 (1963) 311—; *Ua.*, BpR 19 (1961) 255—.
32. Au am Leithaberg: *Schober, A.*, JÖAI (1914) Beibl. 203—256.
33. **Bp. Bécsi út:** *Parragi Gy.*, BpR 21 (1964) 215—.
34. Ercsi: *Fitz J.*, Alba Regia 2—3 (1963) 159—.
35. **Bp. Emese utca:** *Lenkei M.*, BpR 18 (1958) 535—.
36. Zengővárkony I.: *Dombay J.*, i. m. 184—.
37. Gödrekeresztúr: *Burger A.*, ArchÉrt 95 (1968) 13—.
38. **Pécs Széchenyi tér:** *Török Gy.*, FA 3—4 (1941) 125—.
39. **Ságvár:** *Burger, A.*, Acta ArchHung 18 (1966) 99—.
40. Zeiselmauer: *Pittioni, R.*, JÖAI (1946.) 85—.
41. Vösendorf: *Menghin, O.*, JA 7 (1913) 244—.
42. Budakeszi: *Mahler E.*, ArchÉrt 25 (1905) 191—.
43. Felesut: *Hampel J.*, ArchÉrt 1 (1881) 143—.
44. Szántód: *Kuzsinszky B.*, i. m. 13.
45. Lokhegy: Veszprémi Múzeumi Egyet. jelentése 1911.
46. Szilágy Aranyoldal: *Dombay J.*, i. m. 247—.
47. Brigetio II.: *Barkóczi L.*, i. m. 102—.
48. **Pilismarót:** *Barkóczi L.*, FA 12 (1960) 111—.
49. **Brigetio I.:** *Barkóczi L.*, FA 13 (1961) 97—.
50. Fenékpuzsata: *Pekáry T.*, ArchÉrt 82 (1955) 19—.
51. **Tác:** A Fejér megyei István Király Múzeum ásatása, melyet a szerző dolgoz fel, publikálása folyamatban van.
52. **Tokod:** A szerző ásatása, publikálása folyamatban van.
- A. Alsóörs és Almádi között: *Kuzsinszky B.*, i. m. 180.
- B. Anzenhof: *Bayer, J.*, JA 4 (1910).
- C. Aquincum: *Kuzsinszky B.*, ArchÉrt 12 (1892) 448—.
- CS. Babarc: PME 1941.
- D. Badacsonytördemic: *Sági, K.*, i. m. 202.
- E. Balatonfüredfalu: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 169.
- É. Balatonberény: *Kuzsinszky B.*, i. m. 34.
- F. Brigetio III.: *Barkóczi L.*, i. m. 104—.
- G. Bp. Aranyhegyi patak: *Szilágyi J.*, BpR 15 (1950) 310—.
- GY. Bohn téglagyár: *Szilágyi J.*, BpR 15 (1950) 305—.
- H. Bp. Boróka utca: *Nagy L.*, BpR 14 (1945) 315.
- I. Bp. Csalogány utca: *Nagy T.*, BpR 13 (1943) 368.
- J. Bp. Fényes Elek utca: *Kaba M.*, BpR 19 (1962) 157—.
- K. Bp. Szőlő utca: *Parragi Gy.*, BpR 20 (1963) 537—.
- L. Bp. Vályog utca: *Nagy T.*, BpR 13 (1943) 378.
- LY. Bp. Vihar utca: *Nagy T.*, BpR 13 (1943) 359—.
- M. Carnuntum I.: RLiÖ 12 (1914) 198.
- N. Carnuntum II.: *Vorbeck, E.*, MVC (1950).
- NY. Császár: *Hampel J.*, ArchÉrt 22 (1902) 24—.
- O. Eisenstadt I.: *Pittioni, R.*, FÖ 3—4 (1938—45) 156.
- O. Eisenstadt II.: *Kritsch, P.*, FÖ 3—4 (1938—45) 61.
- Ö. Gyenesdiás: *Kuzsinszky B.*, i. m. 107.
- Ó. Győr Nádorváros: *Lovas E.*, GySz (1931.) 48—.
- P. Máriakérmend: *Dombay J.*, i. m. 242.
- Q. Márok: *Lakatos P.*, JPMÉ 1956, 167—.
- R. Meződ: *Dombay J.*, i. m. 242.
- S. Mór: *Bánki Zs.*, Alba Regia 6—7 (1965—66) 171—.
- SZ. Óbuda Gázgyár: *Wellner I.*, BpR 19 (1961) 254—.
- T. Pécs Gründler utca: PME 1941.
- U. Szentendre: BpR 14 (1945) 428.
- Ú. Szentlászló Szentegypusztas: *Dombay J.*, i. m. 229.
- Ű. Sommerein I.: *Menghin, O.*, JÖAI (1929) 69.
- Ű. Sommerein II.: *Menghin, O.*, i. m.
- V. Sommerein III.: *Menghin, O.*, i. m.
- W. Tótvázsony Murvagödör: *Kuzsinszky B.*, i. m.
- X. Űrm: *Paulovits I.*, ArchÉrt 42 (1928) 211—.
- Y. Zágráb: *Seyer, M.*, VHAD (1941) 42—.
- Z. Zánka: *Sági, K.*, i. m. 202.
- ZS. Intercisa I—IV, VI, IX—XV, XIX—XX, XXII—XXVII; *Sági, K.*, Intercisa II AH 36 (Bp. 1957) 561—; Intercisa 1949-es ásatás: *Sági K.*, Intercisa I AH 33 (Bp. 1954) 43—; Intercisa 1957-es ásatás: *B. Vágó E.*, ArchÉrt 88 (1961) 264—272.

Pannóniai temetők

(A kiemelt szedéssel jelölt temetők adatai és sírszáma a rítus vizsgálatát is lehetővé tették)

1. Buda Drasche téglagyár: *Romer F.*, AK 4 (1864) 15—.
2. Nyék: *Paur I.*, ArchÉrt R. p. 7 (1873) 149—155.
3. **Brigetio IV.:** *Barkóczi L.*, FA 13 (1961) 104—.
4. Óbuda: ArchÉrt R. f. 1 (1869) 65.
5. Szigliget: *Sági, K.*, Acta ArchHung 12 (1960) 202—.
6. Pécs Apáca utca: *Horváth A.*, ArchÉrt R. f. 4 (1870) 18—.
7. Somogyvár: *Lipp V.*, ArchÉrt 6 (1886) 42—.
8. **Szomod:** *Kábik G.*, Komárom (1913.) 170—190.
9. Tétény: *Érdy J.*, AK 4 (1864) 11—.
10. Birján: *Dombay J.*, JPMÉ 1957, 243—.
11. **Győr:** *Lovas E.*, GySz (1931) 45—.
12. Mucsfa: *Csalog J.*, ArchÉrt 1941., 98—.
13. **Kő:** *Dombay J.*, i. m. 232—.
14. Keszthely Csórégödör: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 95—.
15. **Keszthely Dobogó:** *Sági K.*, i. m. 206—.
16. Kisárpás: *Biró E.*, ArchÉrt 86 (1959) 173—.
17. Keszthely Piafór: *Sági, K.*, i. m. 196—.
18. **Bruckújfalú:** *Sötér A.*, ArchÉrt 19 (1899) 341—.
19. Böleske: *B. Vágó E.*, ArchÉrt 88 (1961) 264—.
20. Rust: *Barb, A.*, JÖAI (1960) Beibl. 109—170.
21. Karmacs: *Sági, K.*, i. m. 218.
22. Bp. Hunor utca: *Bónis E.*, BpR 14 (1945) 561—.
23. **Fazekashoda:** *Dombay J.*, i. m. 216—.
24. **Bogád:** *Burger A.*, JPMÉ 1963. 111—.
25. **Zengővárkony II.:** *Dombay J.*, i. m. 287.
26. Szekszárd: *Mészáros Gy.*, ArchÉrt 89 (1962) 84—.
27. Bp. Brassói út: *Nagy T.*, BpR 19 (1961) 252—.
28. **Bp. Kiscelli út:** *Póczy K.*, BpR 16 (1955) 79—, 132. j.

In the paper we have examined the distribution of fourth-century cemeteries excavated and reported on in the greater units of the Roman Empire. We found that the majority of the former were situated in a small part of the vast territory of the Empire, in the Rhineland and in Noricum, some in Gallia and Rhaetium, a few in Italy and Belgica. But few graves are known from the provinces in the Balkans, none at all from the eastern provinces. This fact necessarily renders doubtful any presumption founded on analogy. Since, owing to the said one-sided picture, our material is inadequate to drawing unambiguous conclusions, we have studied whether the tendency as reflected by our present data supports the conjectured relationship between Pannonia and the territories of the Rhine region.

1. We could find that approaching Pannonia the percentage of analogous pieces in the cemeteries increased in the Western- and Central European provinces, and was highest in the territory of neighbouring Noricum.

2. Generally, the analogous pieces are simple forms,

which could have emerged in the Central European provinces without particular connections.

3. Apart from objective analogies, no analogies in the rites — on account of a scarcity of data, only part of these is open to research — can be demonstrated in the provinces mentioned above.

4. In view of clearing up possible economic relations, we tried to discover the percentage at which the mints of certain parts of the Roman Empire participated in the monetary economy of Pannonia. We could find that while the coins of certain eastern and Balkan mints circulated in considerable numbers in the discussed province, the maximum of all western coins did not come up to 5 per cent of the currency in Pannonia.

Accordingly, although the possibilities afforded by the present data hardly suffice for drawing definite conclusions, one can find that these data tend to confirm the possibility of closer connections between the Rhineland and Pannonia.

V. Lányi

RÓMAIKORI TEMETŐ MAJSON

Majs községben (Baranya m., mohácsi j.) a középkori Merse falu kutatása során — az ún. Merse dűlőben — 1963. nyarán római kori sírok kerültek elő¹ (1. kép). A temető módszeres feltárására 1964–1965. években került sor² (2. kép).

1. *sír*: (3. kép) M: 125, Sz: 51, H: 105 cm. Inf. I.³ Vh: 50 cm. 30° eltérés É-től (É–DNY).

1. *Gyöngysor*, 29 db sötétkék színű. ltsz.: R.63.1.1 (23. kép 1/1).

2. *Aranygyűrű*. A kiszélesedő előrésznél középen ovális foglalatban almandin kő. Átm: 12, Sz: 4–7 mm. ltsz.: R.63.1.2 (23. kép 1/2. — 40. kép 2).

3. *Felismerhetetlen csonttárgy* törmelékdarabjai.

4. *Csontlemez*. Téglalap alakú, egyik felülete árkolással 8 mezőre osztott, bennük pontkörös díszítés. Csonka, 4,6 × 1,6 cm. ltsz.: R.63.1.3/1 (23. kép 1/4).

5. *Csontlemez*. Hosszabb téglalap alakú, mindkét felülete sima. Csonka, 6,8 × 1,1 cm. ltsz.: R.65.1.3/2 (23. kép 1/5).

6. *Üvegpalack*. Világoszöld, vékony falú. Hosszas kettős csontkakúp alakú nyakkal, vállán-nyakán cérvanékony-ságú, fonaldíszítés fut többször körül. Kissé lapított gömbtesttel, gyűrűs talppal. Ép. M: 18,6, Szá: 3,6, Tá: 6,1 cm. ltsz.: R.63.1.7 (23. kép 1/6. — 39. kép).

7. *Agyagbögge*. Pikkelyes díszítéssel, barna festéssel. Ép. M: 5,8, Szá: 4, Tá: 2,7 cm. ltsz.: R.63.1.6 (23. kép 1/7).

8. *Szurokgyurma*, fekete. 6,4 × 1,8 cm. ltsz.: R.63.1.5 (23. kép 1/8).

9–12. *Koporsószegek*. 12 db négyzetes átmetszetű, kerek lapos fejjel. Valamennyi töredékes, hiányos. Farostnyomokkal. Hosszúságuk „in situ” 12 cm. H: 2,6–9 cm. Fej átm: 2,6 × 2 cm. ltsz.: R.63.1.4 (23. kép 1/9–12).

2. *sír*: (4. kép) M: 140, Sz: 85, H: 215 cm. Nő (37–46 év). Vh: 158 cm. 78° eltérés É-től (DNY–Ny).

1. *Agyagméces*. Vörös színű agyagból firmaméces. Talpán elmosódott kettős körszegélyben CRESCENS bélyegzövel. Ép. H: 8,5, Átm: 5,9, M: 3,1 cm. ltsz.: R.63.2.1 (23. kép 2/1).

2. *Agyagkorsó*. Téglavörös finoman iszapolt. Nyakapereme profilált, teste zömök tojásdad alakú. 1 lapos osztott szalagfüllel. M: 28,6, Szá: 10, Tá: 8,8 cm. ltsz.: R.63.2.3 (23. kép 2/2).

3. *Agyagbögge*. Hamuszürke finoman iszapolt. 1 hornyolt füllel, ép. M: 10,6, Szá: 7,2, Tá: 3,1 cm. ltsz.: R.63.2.2 (23. kép 2/3).

4. MAXIMIANVS MB HTB. (47. kép 8)

5. MAXIMINVS MB SMSL Coh.² 82 (47. kép 12)

6. MAXIMIANVS MB NOSTQ Coh.² 196

7. MAXIMINVS MB VI Coh.² 138 (47. kép 13)
SIS

3. *sír*: (5. kép) M: 145, Sz: 50, H: 120 cm. Inf. I. Vh. kb 72 cm. 30° eltérés É-től (ÉK–DNY).

1. *Agyagbögge*. Sötétszürke, ép. M: 10,2, Szá: 10,6, Tá: 5,8 cm. ltsz.: R.63.3.7 (23. kép 3/1).

2. *Vaskés*. Nyélnyújtványa a penge tengelyében. H: „in situ” 13,5, Sz: 2,3, penge H: 5,7 cm. ltsz.: R.63.3.1 (23. kép 3/2. — 45. kép 3).

3. I. CONSTANTINVS MB (35. kép No 1⁴ — 47. kép 10).

4. I. CONSTANTINVS MB (35. kép No 1 — 47. kép 11).

5. I. CONSTANTINVS MB (35. kép No 2).

6. MAXIMIANVS MB AQ Coh.² 504 (47. kép 9).

7. MARCVS AVRELIVS vagy COMMODVS MB teljesen kopott

4. *sír*: M: 100, Sz: 60, H: 185 cm. Férfi. Vh. 152 cm. 58° eltérés É-től (ÉK–DNY). Nyújtott, hanyattfekvő. Koponyája szétlapított, jobb alsókarja a deréktáj fölött, bal alsókarja medencéjén nyugodott.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 2+4 bemélyített pontdíszítéssel. Középső gombja és tűje hiányzik. H: 7,1, Sz: 4,3 cm. ltsz.: R.63.4.1 (23. kép 4).

5. *sír*: M: 80, Sz: 65, H: 203 cm. Nő (31–45 év). Vh: 147 cm. 45° eltérés É-től (ÉK–DNY). Nyújtott, hanyattfekvő. Karjai könyökben meghajlítva medencéjére helyezve.

1. *Bronz karperec*. D-átmetszetű huzalból, kívül többszörösen rovátkolt dísszel. Nyitott, végek felé elkeskenyedik. Kettétört. (bal csukló felett) Átm: 6, V: 0,2 cm. ltsz.: R.63.5.7 (24. kép 5/1).

2. *Bronz karperec*. Kerek átmetszetű huzalból, nyitott. Lapos végei kígyófejekben kiképezve. Átm: 6,3, V: 0,2 cm. Ép. ltsz.: R.63.5.6 (24. kép 5/2).

3. *Bronz karperec*. Sima pántból, hurkos-kampós záródással, poncolt díszítéssel. Átm: 5,8, Sz: 0,6 cm. ltsz.: R.63.5.4 (24. kép 5/3).

4. *Bronz karperec*. Sima pántból, végei felé elkeskenyedik. Hurkos-kampós záródással. Kettétört. Átm: 6, Sz: 0,64 cm. ltsz.: R.63.5.5 (24. kép 5/4).

5. *Bronz karperec*. D-átmetszetű huzalból, zárt. Közepén kívül domború zeg-zugvonal fut körül, két széle rovátkolt. Ép. Átm: 6,6, Sz: 0,6 cm. ltsz.: R.63.5.3 (24. kép 5/5).

¹ MNM Adattár VII. 78/1964. Az első 10 sír feltárását és felmérését Papp László végezte el. Az átengedett anyag feldolgozásáért ezúton is köszönetet mondok.

² 1964. VI. 29.—VII. 24.; 1965. VIII. 2.—VIII. 13. Valamennyi tárgy a pécsi Janus Pannonius Múzeumban került elhelyezésre. A feldolgozásban előforduló rövidítések: *Sírléírásnál* — M: mélység, H: sír hossza, Sz: sír szélessége, Vh: váz hossza. *Tárgyleírásnál*: M: magasság, Szá: szájmérető Tá: talpátmérő H: hosszúság Sz: szélesség M: magasság.

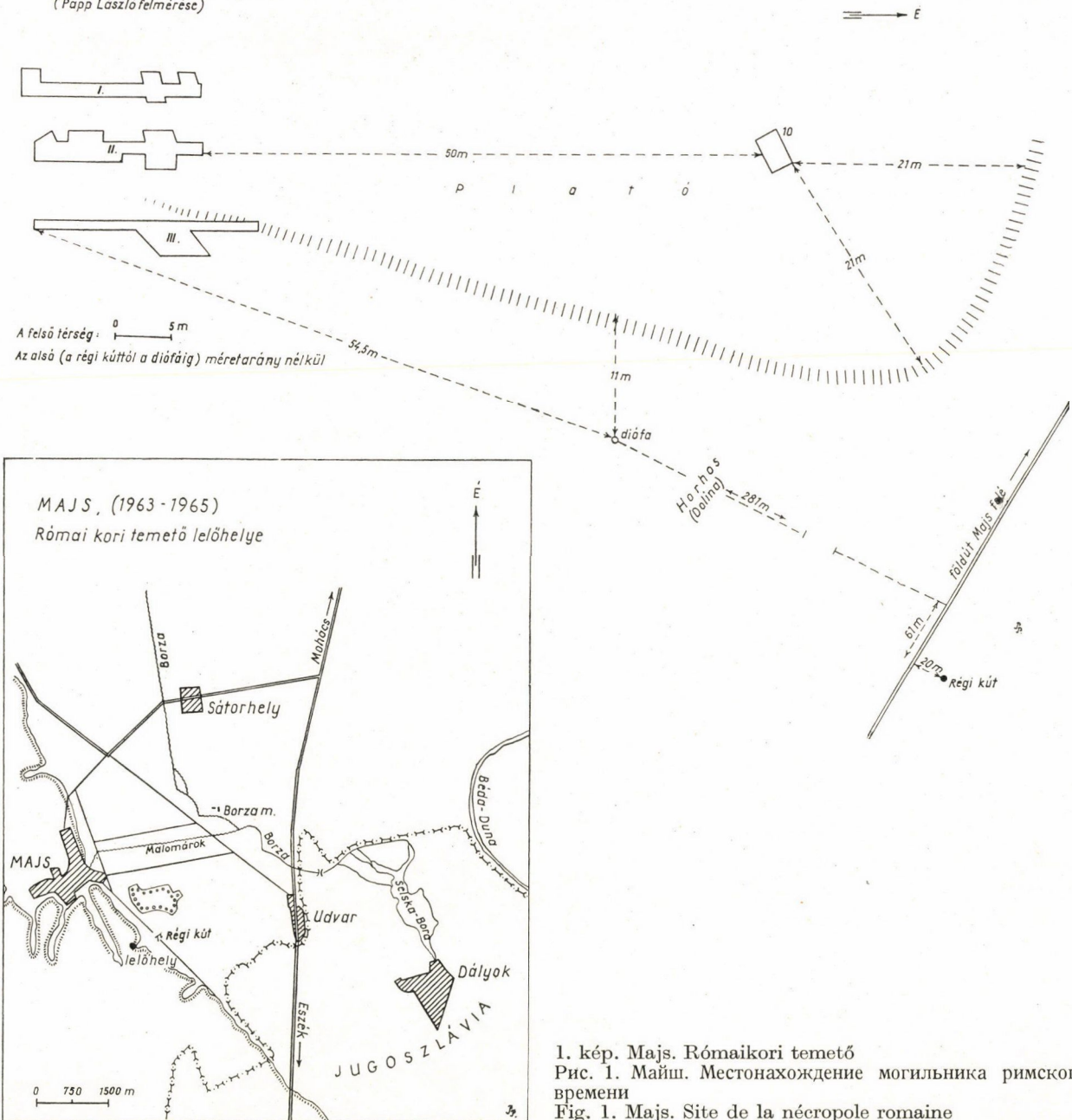
³ A feltáráson résztvevő és az anthropológiai anyagot feldolgozta: K. Éry Kinga. Munkájáért ezúton is köszö-

netet mondok. — K. Éry, K., Anthropological Studies on a late roman population at Majs, Hungary. AnthHung 8 (1968) No 1–2. 31—.

⁴ A 35–36. kép éremtáblázatán és a feldolgozásban előforduló rövidítések az éremanyaggal kapcsolatban: Av = Avers, Rev = Revers. LRBC = Carson, R. A., — Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage. (London 1960) — RIC = Mattingly, H., — Sydenham, M. A., The Roman Imperial Coinage (London) — Coh.² = Cohen, H., Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain. (2nd ed. Paris).

MAJS, 1963.

Római kori temető helyszínrajza
(Papp László felmérése)

1. kép. Majs. Római kori temető

Рис. 1. Майш. Местонахождение могильника римского времени

Fig. 1. Majs. Site de la nécropole romaine

6. *Bronzgyűrű*. Vékony kerek átmetszetű huzalból, fejének korong alakú foglalatában mélyített állatalak (hal?) vésett díszítésével. Ép. (bal kéznél). Átm: 2,8, fej átm: 1,1 cm. ltsz.: R.63.5.1 (24. kép 5/6).

7. *Bronzgyűrű*. Vékony huzalból, nyitott. Végei egymásra hajlanak. (előbbi gyűrű mellett). Ép. Átm: 2,3 cm. ltsz.: R.63.5.2 (24. kép 5/7).

6. *sír*: M: 115, Sz: 62, H: 225 cm. Férfi (53–57 év). Vh: 155 cm. 27° eltérés É-től (ÉK–DNy). Nyújtott, hanyattfekvő. Jobb alsókar a derékban könyökben meghajlítva, bal alsókar meghajlítva medencére helyezve.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 4–4 tömör peltadíszítéssel. Ép, tüljének vége hiányzik. H: 8,4, Sz: 4,6 cm. ltsz.: R.63.6.1 (24. kép 6/1).

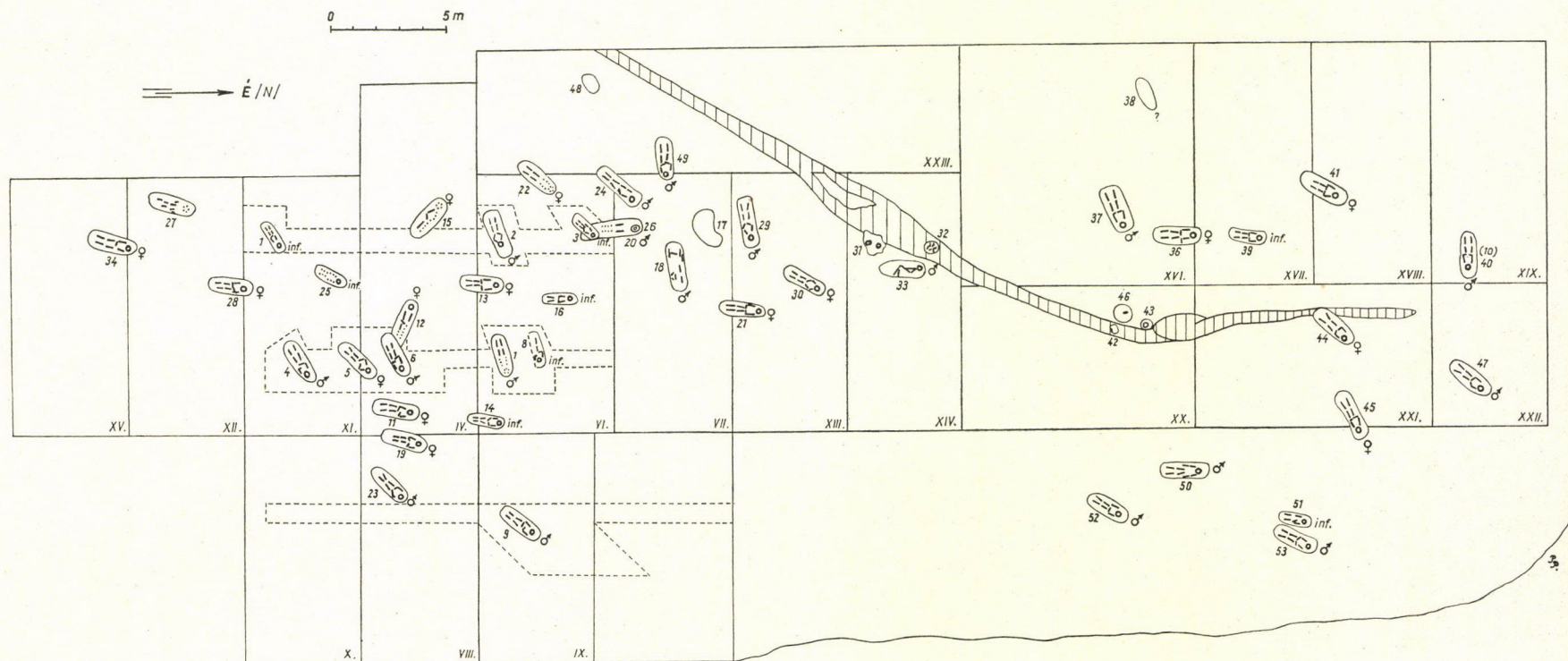
2. *Vaskés*. Kétélű, hosszú nyélnyújtvánnyal. Vége letörött, nyélnyújtványon farost maradvánnyal. Csonkán H: 11,5, Sz: 2,2 cm. ltsz.: R.63.6.2 (24. kép 6/2).

3. *Vastárgy*. Egyik vége hurkos kiképzésű, lefelé keskenyedő vége letörött. Négyzetes átmetszetű kovácsolt vasból. H: 7,5 cm. ltsz.: R.63.6.3 (24. kép 6/3).

7. *sír*: M: 115, Sz: 80, H: 200 cm. Férfi (?) bolygató váza. Vh: (csonkán, a sírrablók csak az alsó végtagokat hagyták meg) 81 cm. 83° eltérés É-től (K–Ny). 1–10: Elszórva középtájon érmek: PB (35.–36. kép No 6., 8., 12., 13., 14., 18., 33., 34., 35).

8. *sír*: M: 63, Sz: ? H: 164 cm. Inf. II. Vh: 125 cm. Bal alsó végtagesontok hiányoznak. 76° eltérés É-től

MAJS, /1963 - 1965./ RÓMAIKORI TEMETŐ

2. k p. Majs. Rómaikori temető helyszínrajza
Рис. 2. Майш. План могильника римского времени
Fig. 2. Majs. Lev  de plan de la nécropole romaine

(ÉK—DNy). Nyújtott, jobb alsó kar a jobb medencére, bal alsókar könyökben meghajlítva derékra téve. Koponya balra billent.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Kengyele és lába rovátkolt díszű. Középső gombja és tüje hiányzik. H: 7,3, Sz: 4,8 cm. ltsz.: R.63.8.1 (24. kép 8/1).
2. *Bronz csatkeret*. Ovális alakú nyitott. Kör átmetszetű huzalból. 3,2×2,3 cm. ltsz.: R.63.8.2 (24. kép 8/2).
3. *Vaslemez töredékei*, némelyiken szegecsekkel. ltsz.: R.63.8.3 (24. kép 8/3).
4. II. CONSTANTIVS AE/2 (35. kép No 30).

9. *sír*: (6. kép) M: 40, Sz: 59, H: 198 cm. Férfi (49—54 év). Vh: 137 cm. 40° eltérés É-tól (D—DNy).

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Ötszög átmetszetű kengyelen rovátkolt díszítés, lábán két sorban 9—9 bemélyített pontdíszítéssel Tüje hiányzik. H: 7,6, Sz: 5 cm. ltsz.: R.63.9.1 (24. kép 9/1.—43. kép 1).
2. *Bronzcsat*. Szegletes átmetszetű huzalból, téglalap alakú. Felületén fonatos díszítéssel, mozgó tüskéje stilizált kígyófejen végződik. M: 3,6, Sz: 2,4 cm. ltsz.: R.63.9.2 (24. kép 9/2.—43. kép 2).
3. *Bronz szíjvég*. Levél alakú, teteje két szegeccsel összefogva, két áttört peltadíszítéssel. Elülső lapja kettős koncentrikus körrel. M: 4,5, Sz: 2,1 cm. ltsz.: R.63.9.2 (24. kép 9/3.—43. kép 3).
- 4—11. *Érmek* a bal kézfej csontjai alatt (35—36. kép: No 21., 39., 44., 45., 46., 52., 56 összesen 9 db).
12. *Vaskés* maradványa, teljesen elporladt. H: „in situ” 13 cm.

10. *sír*.⁵

1. *Ezüstgyűrű*. A szögletesen tagolt, hornyolt középső mezőben középen ovális foglatban fekete márványszerű hiányos kő. 2,5×2,6 cm, fej sz: 1,5 cm. ltsz.: R.63.10.1 (25. kép 10/1).
2. *Borostyánkő*, félgömb közepén átlukasztva. Átm: 2,5 cm. ltsz.: R.63.10.2 (25. kép 10/2).
3. *Csonttöredékek*. 3 db, szögletesek. 1,1, 1,2, 0,8 cm. ltsz.: R.63.10.3 (25. kép 10/3a—c).
4. *Bronz merítőedény* nyelének töredéke. Ívesen kiképzett, kétféle kiszélesedő dísszel. H: 10,6, Sz: 3,5 cm. ltsz.: R.63.10.8 (25. kép 10/4).
5. *Ua*. 2 db-ra törve. H: 12,4, Sz: 3,8 cm. ltsz.: R.63.10.9 (25. kép 10/5).
6. *Bronzlemez töredékek*, 4 db. Kissé domború felületűek, alaktalanok. ltsz.: R.63.10.10 (25. kép 10/6a—d).
7. *Bronzlemez* szalagszerű töredéke. Szegélye mentén 2—2 gyengén mélyített vonal fut. Csonka. H: 7,8 cm. ltsz.: R.63.10.11 (25. kép 10/7).
8. *Bronzlap*. Kerek lapos tányérka alakú, hármas körvonalmélyítéssel, közepén dudorral. Széle hiányos. Átm: 3 cm. ltsz.: R.63.10.7 (25. kép 10/8).
9. *Faragott csontkanál töredéke*. Nyele díszített, feje kerek. H: 5 cm. ltsz.: R.63.10.4 (25. kép 10/9).
10. *Bronz kanálka*. Vékony nyelének egyik vége hosszas tojásdad alakban, másik vége ék átmetszetű hosszcas kanálformában végződik. Csonka. H: 13,2 cm. ltsz.: R.63.10.5 (25. kép 10/10).
11. *Ezüst kanálka*. Kerek mélyített tányérkával, elkeskenyedő végű hengeres átmetszetű nyállal. Nyele törött. H: 15,9, fej átm: 3 cm. ltsz.: R.63.10.6 (25. kép 10/11.—40. kép 6).
12. *Vaskés töredéke*. Egyélű, nyélnyújtvány maradványával (rajta 1 szegecs nyoma). 2 db-ra törve, csonka. H: 8,1, Sz: 2,3 cm. ltsz.: R.63.10.12 (25. kép 10/12).
13. *Fenőkő*. Sötétszürke márványból. Téglalap alakú, ferdén lecsiszolt élekkel. Egyik sarka hiányos, vízkőlepedékes. H: 10,8, Sz: 7,6, V: 0,5 cm. ltsz.: R.63.10.13 (25. kép 10/13).
14. *Ásványrög*. Vörös-lilás színű, szivacsos testű, nehéz

fajsúlyú fémes ásványdarab. 3,6×3,3 cm. ltsz.: R.63.10.14 (25. kép 10/14).

15. *Tengeri kagyló*. Fehéres színű. 5,8×5 cm. Ép. (25. kép 10/15).
16. *Üvegphár töredéke*. Vékony falú, négyoldalt benyomott falú talptöredéke. Tá: 5 cm, ltsz.: R.63.10.16 (25. kép 10/16).
17. *Serleg alakú üvegedény talptöredéke*. Tá: 6,4 cm. ltsz.: R.63.10.17 (25. kép 10/17).
- 18—20. *Üvegedénytöredékek*. ltsz.: R.63.10.18—20 (25. kép 18—20).
21. *Kerámiatöredék*. Hamuszínű korongolt edény 3 db oldaltöredéke. ltsz.: R.63.10.21 (25. kép 10/21).
22. *Kerámiatöredék*. Téglabarna színű, barnamázas korongolt edény 2 db oldaltöredéke. ltsz.: R.63.10.22 (25. kép 10/22).
23. *Kerámiatöredék*. Feketésszürke „faltenbacher” edény töredékei. ltsz.: R.63.10.23 (25. kép 10/23).
24. *Agyagbögge*. Téglavörös színű, finom felületű. Kónikus testtel, tűzdelt dísszel. Gyűrűs talpon áll. Kívül feketésbarnára festve. Kiegészített. M: 11,1, Szá: 5,8, Tá: 3 cm. ltsz.: R.63.10.24 (25. kép 10/24).

11. *sír*: M: 40 cm. Nő (48—52 év). Vh: 151 cm. É—D, fej É-felé. Nyújtott, jobb alsókarja könyökben meghajlítva, rajta bal alsókar könyökben meghajlítva, mindkettő medencére téve.

1. *Bronz kapcsolópár* (áll alatt). Nyaklánc tartozéka. Vékony bronzhuzalból, kisebb hurkánál többszörösen átcsavarva. Kampós záródású. Ép. H: 2,8 cm. ltsz.: R.65.4.1 (26. kép 11/1).
2. *Vas karperec töredékei*. (Bal csuklónál) Hengeres átmetszetű, több db-ra törve. V: 0,4 cm. ltsz.: R.65.4.2 (26. kép 11/2).
3. *Bronz karperec*. (Bal csuklónál) D-átmetszetű huzalból. Lapos végeit stilizált kígyófejekben képezték ki. Ép. Átm: 6,4, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.4.3 (26. kép 11/3).
4. *Bronz karperec*. (Előbbi fölött) Gömbölyű huzalból, lapított végei stilizált kígyófejekben végződnek. Ép. Átm: 6,3, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.4.4 (26. kép 11/4).
5. *Gyöngysor*. (Koponya alatt) 2 db gyöngyházszínű kerek, 15 db lapos sötétkék lencse alakú, 1 db fehér paszta hengeres, 1 db zöld üveg hasábos, 2 db pici kék üveggyöngyszem. ltsz.: R.65.4.5 (26. kép 11/5).

12. *sír*: (7. kép) M: 48 cm. Bolygatott,⁶ Nő (23—40 év) Vh: (csonkán) 140 cm. 20° eltérés É-tól (Ny—K).

1. *Gyöngysor*. 6 db lapos fekete gagát, kerek átmetszetű, 7 db lapos zöld hengeres üveg, 5 db zöld hengeres üveg, 5 db kis zöldpiros búzaszem formájú üveg, 2 pici zöldrózsaszín üvegből. ltsz.: R.65.5.1 (26. kép 12/1).
2. COMMODVS GB BMC 1684 (47. kép 4).
3. *Kerámiatöredékek*. Vastagfalú durva kavicsos agyagból, sima talp és oldaltöredék. Tá: 4,5 cm. ltsz.: R.65.5.3 (26. kép 12/3).
4. *Ezüst fülbevalópár*. Vékony karika hurkos-kampós záródással, hurkos részén többsoros spirál dísszel. A csüngődíszek mozgó hurokban végződő pálcátágok végein sötétkék gyöngyszemek. Épek. Átm: 2 cm, H (gyöngygyel): 4,1 cm. ltsz.: R.65.5.4 (26. kép 12/4a—b).

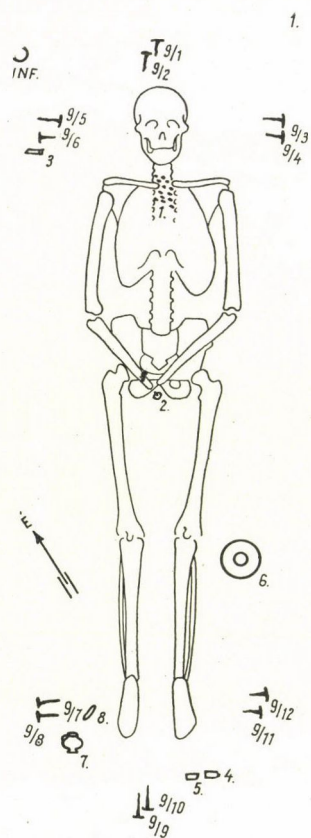
13. *sír*: (38. kép 3) M: 118, Sz: 70, H: 185 cm. Nő (47—51 év). Vh: 156 cm. 37° eltérés É-tól (ÉK—DNy).

1. *Agyagkorsó*. (bal alsó lábszáron) Téglaszínű, kettős gyűrűs szájpereccel, körteformájú testtel. 1 lapos szalagfűl, talpa sima. Kívül sötétzöld máz borítja. Ép, kiegészített. M: 13,3, Szá: 3,1, Tá: 4,3 cm. ltsz.: R.54.6.1 (26. kép 13/1.—46. kép 3).
2. *Agyagbögge*. (jobb alsó lábszáron kívül) Sötétszürke, durván iszapolt. M: 10,2, Szá: 9,4, Tá: 6,7 cm. ltsz.: R.65.6.2 (26. kép 13/2).

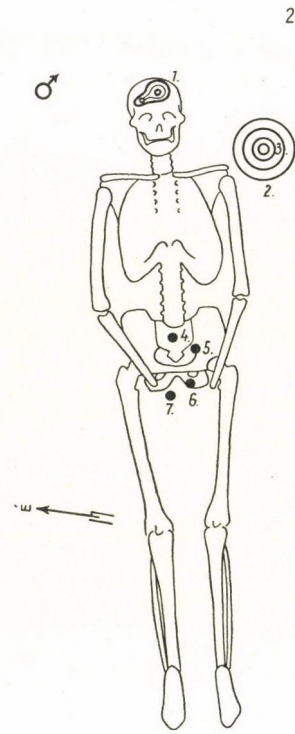
tehát a 10. és 40. sírt azonos sírnak tartjuk.

⁶ Papp László ásatásakor már előkerült sír, akkor sértették meg alsó lábszárait a váznak. Feltárására akkor nem került sor.

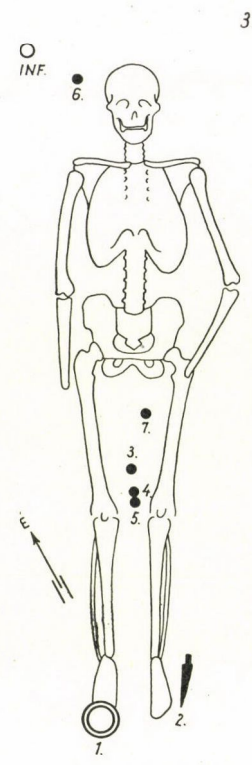
⁵ Papp László utolsó sírja. A dombtetőn kb. 30 cm mélységben 360×200 cm felületen szétszántott sír leletei feküdtek. Feltárásunk során 1965-ben ugyanezen a területen sikerült a sírt hitelesíteni. A 10. sír leleteit,

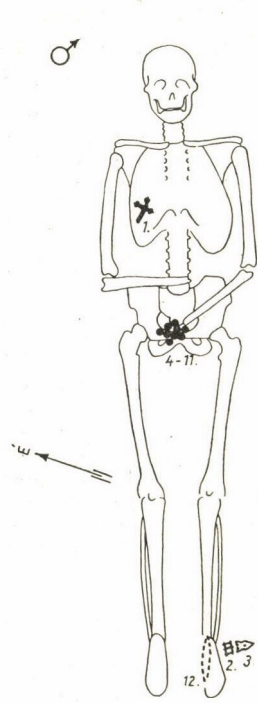
3. kép. Maj. 1. sír
Рис. 3. Майш. Могила № 1
Fig. 3. Maj. Sép. n° 1

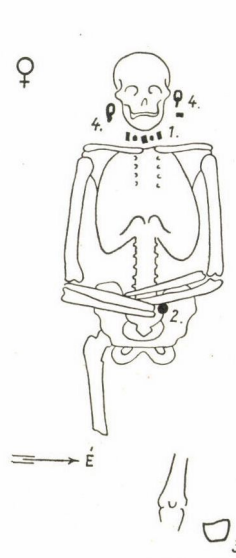
4. kép. Maj. 2. sír
Рис. 4. Майш. Могила № 2
Fig. 4. Maj. Sép. n° 2

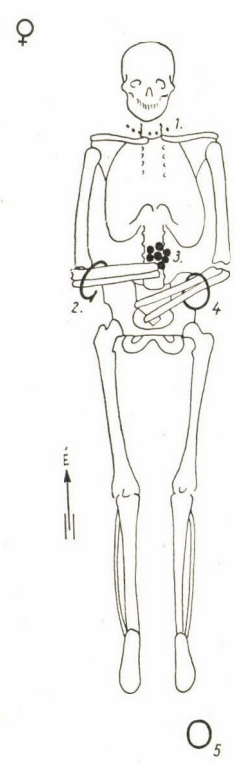
5. kép. Maj. 3. sír
Рис. 5. Майш. Могила № 3
Fig. 5. Maj. Sép. n° 3

6. kép. Maj. 9. sír
Рис. 6. Майш. Могила № 9
Fig. 6. Maj. Sép. n° 9

7. kép. Maj. 12. sír
Рис. 7. Майш. Могила № 12
Fig. 7. Maj. Sép. n° 12

8. kép. Maj. 19. sír
Рис. 8. Майш. Могила № 19
Fig. 8. Maj. Sép. n° 19

3. *Vaskanál*. (jobb alsó lábszáron) Hosszú nyéllel, melynek vége üreges, nagyjából kör alakú fejjel, rátapadt textil maradvánnyal. Nyele 3 db-ra törött. H: 25, Sz: 3,5, V: 1,1 cm. ltsz.: R.65.6.3 (26. kép 13/3.—45. kép 12).

4. *Agyagpalack*. (jobb lábfej végénél) Téglaszínű agyag, hengeres forma, 2 osztott lapos szalagfüllel. Kívül citromzöld mázzal. Ép. M: 19,3, Szá: 3,9, Tá: 9,3 cm. ltsz.: R.65.6.4 (26. kép 13/4.—46. kép 5).

14. *sír*: M: 78, Sz: 70, H: 182 cm. Inf. II. Vh: 115 cm. 30° eltérés É-től (ÉK—DNy). Nyújtott, karjai medencére helyezve. 1—2. Bal kézben 2 db érem, (36. kép No 63., 65).

15. *sír*: M: 90 cm. Nő (?) vázának jobb fele.⁷ Vh.: 147 cm. 32° eltérés É-től (ÉNy—DK). A sírban mellékletet nem találtunk.

16. *sír*: M: 80, Sz: 60, H: 163 cm. Inf. II (leány). Vh.: 120 cm. É—D, 26° eltérés K-felé. Nyújtott, karjai könyökben meghajlítva gerincen egymásra téve.

1. *Agyagkorsó*. (Jobb lábfejen) Téglaszínű, profilált gyűrűs nyak, többszörösen hornyolt, körteformájú test. 1 lapos szalagfül nyomával. Kívül zöldessárga mázzal. M: 20, Szá: (csontkán) 4,1, Tá: 7 cm. ltsz.: R.65.8.1 (26. kép 16).

17. *sír*: A VII. blokkban tártuk fel. A majdnem ovális alakú folt 50 cm mélységben, félkör alakban vöröses elszíneződést mutatott 20 cm vastag égett faszén környezetében. Kibontása után néhány felnőtt embercsontot találtunk átégve. A folt tetején 2 db római kori kerámia-töredék feküdt.

18. *sír*: 85 cm mélységben nő (16—18 év) csontjai feküdtek teljesen szétszórva, feldúlva, a mellékletekkel együtt bolygatva.

1. *Vaskarperec töredéke*. D-átmetszetű kovácsolt vasból. H: 4,4, V: 0,5 cm. ltsz.: R.65.9.1 (26. kép 18/1).

2. *Agyagbögre*. Barnás rózsaszínű, vékonyfalú finoman izapolt. M: 9,5, Szá: 7,6, Tá: 4,3 cm. ltsz.: R.65.9.2 (26. kép 18/2).

3—4. *Érmek*, (36. kép No 39., 41).

5. *Kagyló* (26. kép 18/5).

19. *sír*: (8. kép) M: 94 cm. Nő (54—63 év), Vh: 156 cm. É—D, 6° eltérés Ny-felé.

1. *Gyöngysor*. 2 db kopott korall, 61 db sötétkek lencse alakú üveg. ltsz.: R.65.10.1 (26. kép 19/1).

2. *Bronz karperec*. 3 szálból sodrott, végén 1 kereszt-szállal rögzítve. Hurkos-kampós záródású, végei letörtek. Átm: 7,1, V: 0,5 cm. ltsz.: R.65.10.2 (26. kép 19/2).

3. *Érmek* (jobb kézben): 35—36. kép. No 31., 43., 44., 52 (6 db).

4. *Bronz karperec*. Hengeres huzalból, nyitott végein lapos stilizált kígyófejekkel. Ép. Átm: 6,4, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.10.9 (26. kép 19/4).

5. *Üvegphár*. Sárgásfehér vékonyfalú csontkakúp alakú. M: 11, Szá: 8,5, Tá: 3 cm. ltsz.: R.66.6.1 (26. kép 19/5).

20. *sír*: (38. kép 4) Az V. blokkban, a korábban megtalált 3. sír ásásakor húzott árok, ill. rábontás közvetlen közelében, É-felé 75 cm mélységben férfiváz alsó lábszárait találtuk meg. A lábszárak csak 40 cm hosszúságban maradtak meg, a 3. sír feltárásakor a többi elpusztították. A lábtól Ny-ra, ugyanebben a mélységben kerültek elő a mellékletek.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Meredek kengyelén beponcolt dísz, lábán ferde rovátkolás és bevagdolás díszíti. Ép, túje hiányos. H: 8, Sz: 6,3 cm. ltsz.: R.65.11.1 (26. kép 20/1).

21. *sír*. (9. kép) M: 142, Sz: 75, H: 195 cm. Nő (59—65 év). Vh.: 152 cm. É—D, 4° eltérés K-felé.

1. *Érem*, (35. kép No 15).

2. *Bronzkarperce*. Vékony D-átmetszetű huzalból, kívül 3—3 bevagdalt rovátkolással díszítve. Nyitott, elkeskenyedő végei egymásra hajlanak. Átm: 6,3 V: 0,3 cm. Ép. ltsz.: R.65.12.2 (27. kép 21/2).

3. *Ua*. Külső díszítése szakaszos 9—10 rovátkolással. Átm: 6,5, V: 0,3 cm. Ép. ltsz.: R.65.12.3 (27. kép 21/3).

4. *Ua*. Külső díszítése 3—3 rovátkolással. Átm: 6,8, V: 0,3 cm. Kettétört. ltsz.: R.65.12.4 (27. kép 21/4).

5. *Érmek* (35. kép No 5., 20., 24).

6. *Érem* (35. kép No 7).

7. *Üvegphár*. Kékesfehér, vékonyfalú, kúpos formájú. M: 11, Szá: 8,4, Tá: 3 cm. Hiányos. ltsz.: R.65.12.9 (27. kép 21/7).

8. *Vaskés*. Kétélű, babérlevél alakú. H:(csontkán) 7,7, Sz: 2,8, V: 0,8 cm. ltsz.: R.65.12.10 (27. kép 21/8.—45. kép 1).

9. *Tyúk* (juven) hiányos váza.⁸

22. *sír*: (10. kép) M: 135, Sz: 76, H: 227 cm. Nő (38—44 év). Vh. (csontkán) 95 cm. 38° eltérés É-től (Ny-felé). A váz felső részeit nem találtuk meg.

1. *Érem* (36. kép No 40).

2. *Érmek*, (36. kép No 48., 58).

3. *Orsógomb*. Sárgásfehér csontból készült. Ép. Átm: 4,1, V: 1,3 cm. ltsz.: R.65.13.4 (27. kép 22/3).

4. *Tyúk*. 2 tarsometatarsus darab.

5. *Bronzfibula* töredéke. Számszerű típus fejtöredéke, rugós szerkezet maradványával. Töredék H: 2,2, Sz: 2,3 cm. ltsz.: R.65.13.5 (27. kép 22/5).

6. *Táltöredéke*. Lapos szürke peremtöredék. (27. kép 22/6).

7. *Üvegphár talptöredéke*. Zöldesszínű vékonyfalú kúpos formájú típus. Tá: 3,2 cm. (27. kép 22/7).

3. *Vaskés*. Kétélű hosszú nyélnyújtvánnyal. Több db-ra törve. Sz: 3 cm. (27. kép 22/8).

23. *sír*: (11. kép) M: 25 cm. Férfi (49—58 év). Vh: 160 cm. ÉEK—DDNy.

1. *Bronzgyűrű*. Lapos pántja kiugró tagban végződik. Kerek domború fejlapkáján vésett állatalakkal. Ép. Átm: 2,3, fej átm: 1,2 cm. V: 0,1 cm. ltsz.: R.65.14.1 (27. kép 23/1).

2. *Bronzcsat*. Profilált, ovális forma egyik oldala enyhén benyomott. Mozgó tüskével (stilizált kígyófej?). Ép. Csákeret M: 4,6, Sz: 4,8 cm. ltsz.: R.65.14.2 (27. kép 23/2).

3. *Bronz szíjvég*. Ovális forma, lent gombban végződik. Kétoldalt 1—1 áttört peltadísszal, fent 2 szegeccsel. Ép. H: 6,2, Sz: 2,6, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.14.3 (27. kép 23/3).

4. *Vasszegek*. 20 db kis gömbölyűfejú cipőszeg, enyhén meghajló szárral. Épek, némelyik hegye letört. H: 1,5 cm. ltsz.: R.65.14.4 (27. kép 23/4).

5. *Ua*. 22 db. ltsz.: R.65.14.5 (27. kép 23/5).

24. *sír*: (12. kép) M: 160, Sz: 88, H: 248 cm. Férfi (42—46 év). Vh: 175 cm. 10° eltérés É-től K-felé.

1. *Kerámia-töredékek* 1 db szürke perem, 1 db szürke oldal, 1 db narancsszínű oldaltöredék. ltsz.: R.65.15.1 (27. kép 24/1a—c).

Bronzfibula. Háromgombos hagymafejes. Lábán 4+6 kettős pontkördísszel. Középső gombja és túje hiányzik. (A koponya alatt feküdt). H (csontkán): 7,3, Sz: 5,1 cm. ltsz.: R.65.15.2 (27. kép 24/2.—43. kép 9).

3. *Érem* (36. kép No 52).

4. *Vaskés*. Egyélű, vas nyélnyújtvánnyal. Ép. H: 13,5, Sz: 2,1, V: 0,4 cm. ltsz.: R.65.15.4 (27. kép 24/4.—45. kép 7).

5. *Bronz csákeret* (?) Hengeres átmetszetű huzalból, deformált, kettétört. Átm: 2,5, Sz: 3,1 cm. ltsz.: R.65.15.5 (27. kép 24/5—43. kép 10).

6. *Bronz császorító*. Ovális, egy lapból visszahajlított, 2 szegeccsel. H: 3, Sz: 2 cm. ltsz.: R.65.15.6 (27. kép 24/6.—43. kép 11).

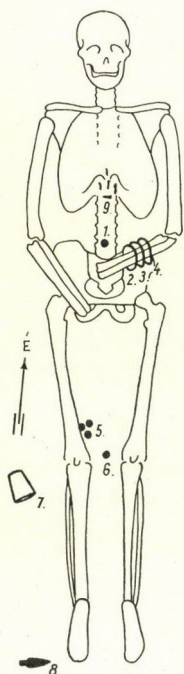
7. *Vasolló*. Kétágú, végek tompa élben végződnek. Szára

⁷ A váz többi részét Papp László ásatása során semmisítették meg.

⁸ A temető állatesontanyagát Bökönyi Sándor dolgozta fel. Meghatározásait ezúton is megköszönöm.

♀

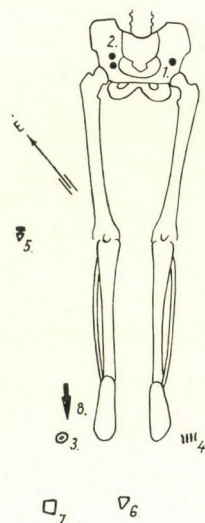
21

9. kép. Majs. 21. sír
Рис. 9. Майш. Могила № 21
Fig. 9. Majs. Sép. n° 21

♀

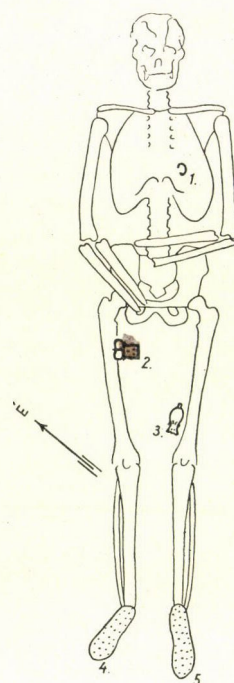
22.

10. kép. Majs. 22. sír
Рис. 10. Майш. Могила № 22
Fig. 10. Majs. Sép. n° 22

♂

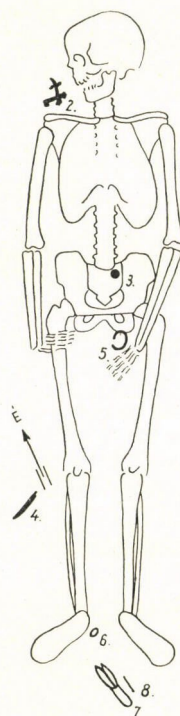
23.

11. kép. Majs. 23. sír
Рис. 11. Майш. Могила № 23
Fig. 11. Majs. Sép. n° 23

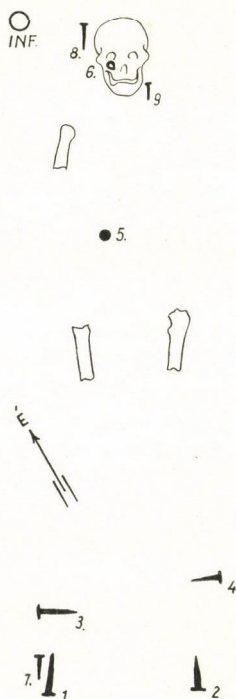
♂

24

12. kép. Majs. 24. sír
Рис. 12. Майш. Могила № 24
Fig. 12. Majs. Sép. n° 24

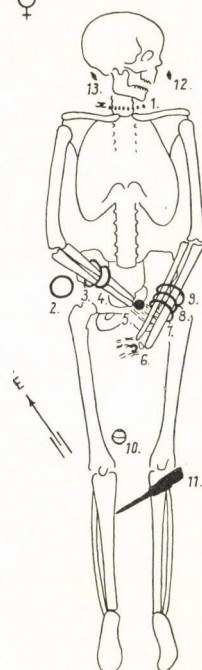
25.

13. kép. Majs. 25. sír
Рис. 13. Майш. Могила № 25
Fig. 13. Majs. Sép. n° 25

♀

30

14. kép. Majs. 30. sír
Рис. 14. Майш. Могила № 30
Fig. 14. Majs. Sép. n° 30

törött, két hegye letörött. H: 17,5 cm. ltsz.: R.65.15.7 (27. kép 24/7).

8. *Vastárgy*. Négyzetesen kovácsolt vasból, egyik vége elkeskenyedik, feje visszahajtott hurokban végződik. Ép. H: 10, V: 0,8 cm. ltsz.: R.65.15.8 (27. kép 24/8.—45. kép 8).

25. *sír*: (13. kép) M: 130, Sz: 65? H: 135 cm? — bolygatott. Inf. I (4 $\frac{1}{2}$ —5 $\frac{1}{2}$ éves fiú). Vh: ? 10° eltérés K-felé. A feldúlt sírból csak a szétment koponya és néhány felkarcsont, felső combcsontok maradtak meg. A sír végében levő szögek egymás fölött 20 cm távolságban feküdtek.

1. *Vasszeg*. H: 13,4 cm ltsz.: R.65.16.1 (27. kép 25/1).

2. *Ua*. H: 12,4 cm, V: 1,5 cm. ltsz.: R.65.16.2 (27. kép 25/2).

3. *Ua*. H: 12,4 V: 1,4 cm. ltsz.: R.65.16.3 (27. kép 25/3).

4. *Ua*. H: 12,4 cm. ltsz.: R.65.16.4 (27. kép 25/4).

5. ANTONINVS PIVS Sest. teljesen kopott BMC 1191 vagy 1196 (47. kép 2).

6. *Ézüstbulla*. Egy lapból visszahajtott, kerek formájú. Függesztővel, csipkézett széle hátlapján előre visszahajtott. H:

7. *Vasszeg*ek. 2 db. H: 10,9 cm. ltsz.: R.65.16.7 (27. kép 25/7a—b).

8. *Ua*. 3 db. H: 4,2, 11, 12 cm. ltsz.: R.65.16.8 (27. kép 25/8a—c).

9. *Aranycsüngő*. Hatoldalú lemezből készült, gúla alakú. Három oldalán 3—3 köberakással díszítve. Az egyik zöld üvegpaszta, másik három oldala ferde vonalakkal díszített. Alját külön lemez képezi. Egyik oldalán ráforrasztott lemezdarabkával megfoltozva. Tetején keskeny szalagból készült füllel. Súly: 2,5 gr. ln H: 3,8, Sz: 0,8 cm. Ép. ltsz.: R.66.5.1 (27. kép 25/9.—40. kép 3—4).

26. *sír*: (41. kép) A 20. sír végétől É-ra, 75 cm mélységben minden esontra valló nyom nélkül találtuk:

1. *Vasfejsze*. Ívelt éllel, díszesen kiképzett nyéltartóval, a nyéllyukban farostnyomokkal. Ép. H: 19,4, Sz: 6,5, V: 3,2—4 cm. ltsz.: R.65.17.1 (28. kép 26/1.—42. kép 6).

A vasfejszén egy *juhfej* (adult) hiányos váza feküdt (41. kép).

2. TRAIANVS Sest. BMC 1026 (42. kép 10.—47. kép 1).

3. *Bronzkarika*. Sima gömbölyű huzalból, esetleg gyűrű. Ép. Átm: 2,3 cm. ltsz.: R.65.17.3 (28. kép 26/3.—42. kép 9).

4. *Vastárgy*. Kovácsolt vasból, egyik vége hegyesen másik hurokban végződik. Hegye letörött. H: 8, V: 0,7 cm. ltsz.: R.65.17.4 (28. kép 26/4.—42. kép 2).

5. *Vaskés*. Kétélű keskeny típus. Hosszú vas nyéllyel. Ép. hegye letörött. H: 9,7, Sz: 1,4, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.17.5 (28. kép 26/5.—42. kép 3).

6. *Vastárgy*. Háromszög alakú, lapos. Egyik hosszoldala felé megvastagodik. Ép. H: 4,4, Sz: 3, V: 0,8 cm. ltsz.: R.65.17.6 (28. kép 26/7.—42. kép 5).

7. *Vastárgy*. Lapos, keskeny pántszerű hengeres átmetsetű darabok 4 db-ra törve. H: 5,9, 3,7, 2,8, 2 cm. (28. kép 26/6a—d.—42. kép 1).

8. *Tűcsiholók*. 2 db. H: 3—3,1 cm. (28. kép 26/8a—b.—42. kép 7).

9. *Fenőkő*. Hosszúkás piskóta forma. Zöldesbarnás színű pala. Ép. H: 7,3, V: 1,9 cm. A használatból egyik hosszoldala bemélyített. (28. kép 26/9.—42. kép 8).

27. *sír*: M: 138, Sz: 72, H: 190 cm. Férfi (40—44 év). A szépen kirajzolódó sírfoltból teljesen összedúlt csontokat találtunk, a sír kirabolt volt, koponya hiányzott. 20° tér el É-tól Ny-felé.

1. *Peremtöredékek*. Szürkés barna lapos tál enyhén befelé hajló peremtöredéke. Finoman iszapolt, 2 db. ltsz.: R.65.18.1 (28. kép 27/1a—b).

2. *Érem* (36. kép No 42).

3. *Bronzcsat*. D-formájú keret profilált huzalból. Mozgó tüskével (stilizált kígyófej). A hozzá tartozó csatszorító töredékes, 2 szegceses típusú. A csatkereten aranyozás nyoma fedezhető fel. 3×2,2 cm. ltsz.: R.65.18.3 (28. kép 27/3).

4. *Kerámiatöredékek*. Szürke vékonyfalú finom felületű

oldaltöredékek, egyik külső oldalán széles fekete festett sávval. 2 db. ltsz.: R.65.18.4 (28. kép 27/4).

28. *sír*: M: 100, Sz: 53, H: 210 cm. Vh: 140 cm. Nő. 4° eltérés É-tól Ny-felé, É—D irányítású. A koponya teljesen összenyomódott, jobb karja könyökben meghajlítva gerincre, bal kar könyökben meghajlítva medencére helyezve. A sír fölött kb. 30 cm-re kerámiatöredékek kerültek elő (28. kép 28/1—5).

29. *sír*: M: 140, Sz: 60, H: 210 cm. K—Ny-i irányítású sírfolt, teljesen feldúlt, a koponya a sír Ny-i végében külön 34 cm-rel magasabban feküdt, mint a többi vázrész. Az alsó állkapocs a sír közepetáján került elő több db-ban. Férfi (47—51 év).

1. *Vaskés*. Kétélű, hosszított babérlevél alakú. Hosszú nyél nyújtvánnyal. Hegye letörött, pengéje kettétört. H: 16, Sz: 3,5, V: 0,8 cm. (28. kép 29/1.—45. kép 4).

2. A sír fölött kerámiatöredékek feküdtek (28. kép 29/1—7).

30. *sír*: (14. kép) M: 145, Sz: 66, H: 200 cm. Nő (16—17 év). Vh: 160 cm. ÉK—DNy.

1. *Bronz kapcsolópár*. Hurkos-kampós záródású, díszesen eltekercselt típus. Ép. 2 db. ltsz.: R.65.22.1 (29. kép 30/1).

Gyöngysor. 2 db hengeres fekete, aranyozás nyomával, 42 db sötétkék lapos, 27 db sötétzöld lapos lencse, 36 db világoskék lapos lencse, 4 db apró barna üveggyöngyszem (összesen 101 db). ltsz.: R.65.22.1 (29. kép 30/1).

2. *Üvegphár töredéke*. Fehér színű, vékonyfalú. Lefelé keskenyedő típus. Teljesen összetört. ltsz.: R.65.22.2 (29. kép 30/2).

3. *Bronz karperec*. D-átmetsetű huzal, nyitott. Végek stilizált kígyófejben végződnek. Ép. Átm: 5,6, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.22.3 (29. kép 30/3).

4. *Ua*. gömbölyű huzalból, nyitott. Végek stilizált kígyófejek. Kettétört. Átm: 5,6, V: 0,3 cm. ltsz.: R.65.22.4 (29. kép 30/4).

5. *Érmek* (35—36. kép No 6., 9., 11., 17., 22., 25., 26., 27., 36., 37). bórerszény maradványával.

6. *Bronzgyűrű*. Vékony huzal vége rovátkolt díszítéssel. Fejlapkája kerek, lapos — törött. Átm: 1,8, lapka átm: 0,8 cm (bal kéz gyűrűsujján). ltsz.: R.65.22.15 (29. kép 30/6).

Vasgyűrű töredékei, valószínűleg pecsétgyűrű volt. R.65.22.16.

7. *Bronz karperec*. D-átmetsetű huzal, nyitott. Végek kígyófejben végződnek. Ép. Átm: 7, V: 0,5 cm. ltsz.: R.65.22.17 (29. kép 30/7).

8. *Vas karperec*. Hengeres átmetsetű, sok db-ra törve. V: 0,4 cm. ltsz.: R.65.22.19 (29. kép 30/8).

9. *Bronz karperec*. Vékony pántból, ferdén bevágott és rovátkolt mintával. Nyitott. Tört. Sz: 0,2 cm. ltsz.: R.65.22.18 2 db (29. kép 30/9a—b).

10. *Agyagorsógomb*. Szürke, kónikus. M: 2,9, Átm: 2,7 cm. ltsz.: R.65.22.20 (29. kép 30/10).

11. *Vaskanál*. Hosszú nyéllel, ovális fejjel. Ragasztott kiegészített. H: 20,5, Sz: 3,8 cm. Nyél H: 11,5 V: 1,4 cm. ltsz.: R.65.22.21 (29. kép 30/11.—45. kép 11).

12—13. *Bronz fülbevalópár*. Hurkos-kampós záródású, rajtuk mozgó csüngődíszszel. A csüngődíszek kúpos végein 1—1 gyöngyszemmel. Hiányosak, törtek. H: 3,6, Átm: 1,7 cm. ltsz.: R.65.22.22 (29. kép 30/12—13).

31. *sír*: M: 25 cm. A 45 cm átmérőjű hamvasztásos sírból égett emberi csontok és az alábbi mellékletek kerültek elő.

1. 4 db edénytöredék, szürke és téglaszínűek, finoman iszapoltak. ltsz.: R.65.23.1.

2. *Téglaszínű firmamécses*. Talpán SEXTI bélyegzővel. Sérült. H: 6,4, Sz: 4,4 cm. ltsz.: R.65.23.2 (30. kép 31/2).

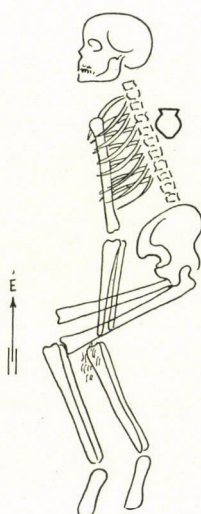
3. *Agyagphár talptöredéke*. Sárgásszínű érdes felületű. Tá: 3,9 cm. ltsz.: R.66.8.2 (30. kép 31/3).

32. *sír*: A 30 cm átmérőjű elszíneződésben csupán állatcsontokat találtunk, tárgyi melléklet nem volt.

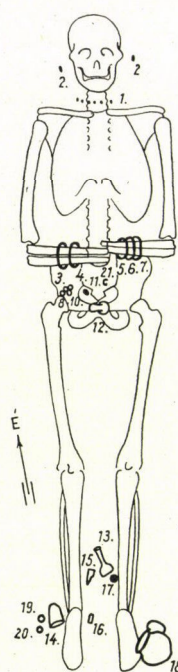
33. *sír*: (15. kép—38. kép 5) M: 70, Sz: 60, H: 180 cm. Férfi (53—57 év). Vh: (zsugorítva) 115 cm. É—D.

33.

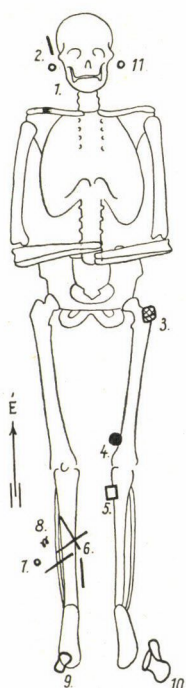
15. kép. Majs. 33. sír
Рис. 15. Майш. Могила № 33
Fig. 15. Majs. Sép. n° 33

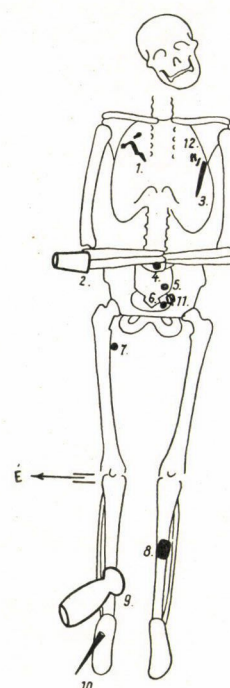
16. kép. Majs. 34. sír
Рис. 16. Майш. Могила № 34
Fig. 16. Majs. Sép. n° 34

37.

36.

17. kép. Majs. 36. sír
Рис. 17. Майш. Могила № 36
Fig. 17. Majs. Sép. n° 36

18. kép. Majs. 37. sír
Рис. 18. Майш. Могила № 37
Fig. 18. Majs. Sép. n° 37

1. *Agyagbögge*. Szürke érdes. Kifelé hajló kettősen osztott peremmel. Rosszul korongolt, ép. M: 10,5, Szá: 8,4, Tá: 5,1 cm (jobb lapockáján feküdt). Itsz.: R.65.24.1 (29. kép 33.—46. kép 2).

34. *sír*: (16. kép) M: 90, Sz: 78, H: 218 cm. Nő (23—27 év). Vh. 162 cm. ÉK—DNy. A méhszájánál a szeméremcsontokat elzárva magzat koponya csontjait találtuk meg. 1. *Gyöngysor*. 5 db apró fekete üveg, 1 db kopott korall, 28 db apró zöld lencse üveggyöngyszem. Itsz.: R.65.25.1 (30. kép 34/1).

2. *Bronz kapocspár*. Előbbi gyöngysor tartozéka. Sima lapos pánt, végein hurkos-kampós záródás. 2 db, ép. H: 2,3, 2,6 cm. Itsz.: R.65.25.2 (30. kép 34/2).

3. *Bronz karperec*. D-átmetszetű huzal, nyitott végek lapított stilizált kígyófejben végződnek. Ép, deformált. Átm: 6,7, V: 0,3 cm. Itsz.: R.65.25.3 (30. kép 34/3).

4. *Ua*. kettétört. Átm: 6,4, V: 0,3 cm. Itsz.: R.65.25.4 (30. kép 34/4).

5. *Ua*. Lapos szalagpántból, nyitott. Végek hurkos-kampós záródással poncolt mintadíszítéssel. Törötték, 2 db. Itsz.: R.65.25.5 (30. kép 34/5a—b).

6. *Vaskarperec töredékei*. Hengeres átmetszetű, V: 0,5 cm. Itsz.: R.65.25.6 (30. kép 34/6).

7. *Csontkarperecek*. Sima díszítetlen típus, bronzszegeccsel. 2 db, V: 0,4, 0,5 cm. Itsz.: R.65.25.7 (30. kép 34/7a—b).

8. *Ezüstgyűrű*. Gömbölyű huzalból, nyitott. Végein 2—2 apró gömb díszíti. Ép. Átm: 2,2 cm. Itsz.: R.65.25.8 (30. kép 34/8).

9. *Ezüstgyűrű*. *Ua*. Átm: 2,1 cm. Itsz.: R.65.25.8 (30. kép 34/9).

10. *Bronzgyűrűk*. 2 db. Vékony recézett karikák, nyitottak. Kígyófejekben végződnek. Egyik ép, másik sok db-ra törve. Átm: 2.—, Sz: 0,2 cm. Itsz.: R.65.25.10 (30. kép 34/10a—b).

11. *Gyűrűbe való kő*. Világoskék üvegpaszta sötétkek keretben. Ép. Átm: 1,1 cm. Itsz.: R.65.25.11 (30. kép 34/11).

12. *Embrió csontjai*

13. *Illatszertartó üvegedény*. Sárgásfehér, vékonyfalú. Befelé gyűrűt peremmel, töredékes. M: 7., Szá: 2,1 cm. Itsz.: R.65.25.12 (30. kép 34/13).

14. *Üveg pohár töredéke*. Fehér vékonyfalú. Kúpos típus. Tá: 3,5 cm. Itsz.: R.65.25.13 (30. kép 34/14).

15. *Megmunkált csont lapos töredéke*. Itsz.: R.65.25.22 (30. kép 34/15).

16. *Tűzsiholó*. Szürke háromszög alakú töredéke. H: 2,8 cm. (30. kép 34/16).

17. *Érem* (36. kép No 64).

18. *Agyagbögge*. Sötét szürke finom iszapolású, perem fölé magasodó lapos szalagfüllel. M: 11,2, Szá: 9,4, Tá: 5,8 cm. Itsz.: R.65.25.16 (30. kép 34/18).

19. *Gyűrűbe való kő*. Vö. 11. sz. melléklet leírását. Ép. Itsz.: R.65.25.17 (30. kép 34/19).

20. *Gagátdarab*, szabálytalan alakú. (30. kép 34/20).

21. *Ezüstgyűrű*. Vékony huzalból. A pecsét foglalatá sodrott díszű, pecsétje hiányos. Átm: 2,3 cm (bal kézen). Itsz.: R.65.25.19 (30. kép 34/21).

22. *Alaktalan ólomdarab* (a váz felszedésekor találtuk). Itsz.: R.65.25.20 (30. kép 34/22).

23. *Kerámiatöredékek* (a sír fölött elszórva találtuk). Érdes szürke tál peremtöredékei. Itsz.: R.65.25.21.

35. *sír*: A XVI. blokkban mutatkozó sírfoltról bizonyosodott, hogy nem temetkezés, hanem a föld-erózió következtében színeződött el.

36. *sír*: (17. kép—38. kép 2) M: 93, Sz: 97, H: 225 cm. Nő (31—37 év). Vh: 152 cm. É—D.

1. *Bronz fülbevalópár*. Vékony huzal, egyik végén többszörösen díszesen áthurkolva. Töredékek. Átm: 0,7, V: 0,1 cm. (31. kép 36/1a—b).

2. 2 db *csonttű*. Sárgásbarna gömbölyűre és lapított gömbalakúra esztergált fejjel. H: 9, 10 cm. (31. kép 36/2a—b).

3. *Tyúk* (adult) hiányos váza.

4. LVCILLA Dup. vagy As BMC 1192 (47. kép. 3).

5. *Ólom tükrökeret*. A keret négy sarkában apró koszorús fej és bot nyele (thyrsos?) látható. Közepén sárgásfehér vékony domború üveglappal. M: 6, Sz: 5,8 cm. Itsz.: R.66.10.1 (31. kép 36/5.—40. kép 1).

6. 5 db *csonttű*. Sárgásbarna színűek, fejük gömbölyűre esztergálva. H: 8,4—6,4 cm. (31. kép 36/6a—c).

7. *Bronzpityke*. Kis kerek kúpos bronzgomb. Átm: 1,3 cm. (31. kép 36/7).

8. *Vastű és bronz spiráltöredék*. (31. kép 36/8).

9. *Nyersszínű agyagméses*. Discusán relief (Juppiter Ammon fej?). Az olajbeöntő nyílás körül rosettaszerű körkörös díszítés, előlött a méses keretén kígyó (?) és szalaggal átkötött tárgy látható. A kanócníylás mellett mindkét oldalon fáklya (?). Discusán kopott festés nyomai. H: 3,6, Sz: 6.—, M: 3.— cm. Itsz.: R.66.10.2 (31. kép 36/9.—40. kép 5).

37. *sír*: (18. kép) M: 84, Sz: 70, H: 185 cm. Férfi (51—55 év). Vh: 143 cm. K—Ny.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lában 2+3 bemélyített kör. Biztosító szerkezettel. Középső gombja hiányzik. H (csontján): 8,7, Sz: 6 cm. Itsz.: R.66.11.1 (31. kép 37/1.—43. kép 4).

2. *Üveg pohár*. Zöldesfehér vékonyfalú, kúp alakú. M: 11,2, Szá: 8,4, Tá: 3,6 cm. Itsz.: R.66.11.2—31. kép 37/7).

3. *Vaskés*. Ívelthatú pengével, hegye letörött, éle csorba. Rövid nyélnyújtvánnyal. H: 14, Sz: 2,8 cm nyélnyújtvány H: 4,7 cm. Itsz.: R.66.11.3 (31. kép 37/3.—45. kép 6).

4. *Érem*, (36. kép No 60).

5. *Érem*, (35. kép No 29).

6. *Érem*, (36. kép No 49).

7. *Érmek*, (36. kép No 48., 52., 57., 61/47. kép 14), 62 (47. kép 15).

8. *Vasbalt*. Foka téglalap alakú, nyéllyukában farost maradvánnyal. Éle megrongálódott, töredékes. H: 15, Sz: 6 cm. Nyélnyújtvány átm: 2,4 cm. Itsz.: R.66.11.4 (31. kép 37/8).

9. *Agyagpalack*. Téglaszínű, pereme és nyaka többszörösen profilált, testén körbefutó hornyolások díszítik. Két lapos szalagfüllel. Nagyobb részét sárgászöld máz borítja. Ép. M: 23,5, Szá: 5,4, Tá: 8,8 cm. Itsz.: R.66.11.5 (31. kép 37/9.—46. kép 4).

10. *Vaslandzs*. Hosszú nádlevél alakú pengével. Köpűjében szegecs és farost nyomokkal. Köpű H: 8,5 cm. Töredékes. Itsz.: R.66.11.6 (31. kép 37/10).

11. *Bronzcsat*. Hengeres huzalból, sarkai tompák, kissé meggörbített tüskével. A szíjszorító lemeze két szegeccsel átütve, bemélyített vonalakkal díszített. H: 3,6, Sz: 2,9, V: 0,5 cm. Ép. Itsz.: R.66.11.7 (31. kép 37/11.—43. kép 5).

Tyúk. 2 farcula darab.

12. *Vastöredékek*, talán pajzs umbója (?). (31. kép 37/12a—b).

13—14. *Vas nyílhegyek*, egyik töredékes. (31. kép 37/13).

38. *sír*: XVI. blokkban, a sírfolt helyén 280 cm mélységig ástunk le. A teknőalakú sírban a sötétbarna földben egy gyermekcsonton kívül semmit nem találtunk. Feltehetően kirabolt sír volt.

39. *sír*: M: 110, Sz: 76, H: 174 cm. Inf. I (leány, 6—7 év). Vh: 114 cm. É—D tájolás. Nyújtott váz, karjai könyökben meghajlítva medence fölött egymásra téve. Koponya megnyomódott.

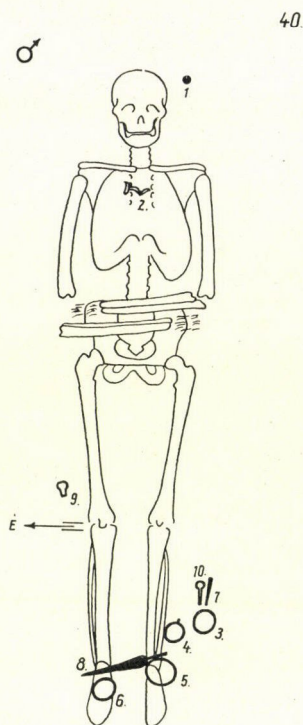
1. *Vaskés*. (Jobb halántéknál) Teljesen szétmállott.

2. *Bőrszerény*, benne érmek: (gerincoszlopon) (36. kép No 38., 41., 46., 49).

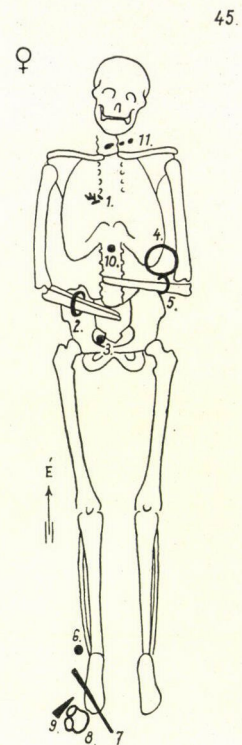
3—4. *Érmek* (36. kép No 46., 53). (3. bal medencén, 4. jobb térdkalácsnál)

40. *sír*: (19. kép—38. kép 1) M: 36 cm. Férfi (16—18 év). K—Ny irányítású. A koponyát feltehetően az eke rongosolta szét.⁹

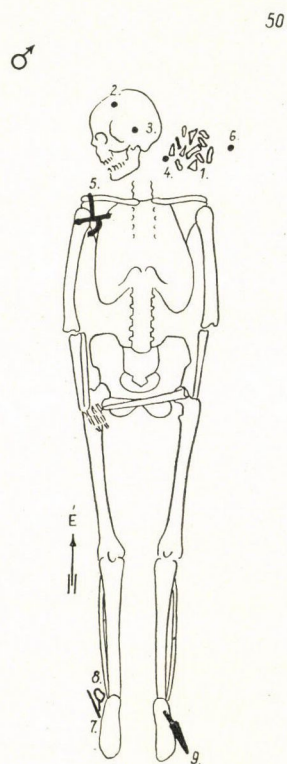
⁹ Vö. 5. j.

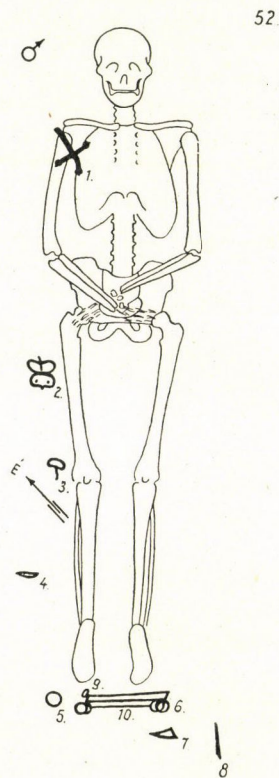
19. кёр. Мajs. 40. сёр
Рис. 19. Майш. Могила № 40
Fig. 19. Majs. Sér. n° 40

20. кёр. Мajs. 45. сёр
Рис. 20. Майш. Могила № 45
Fig. 20. Majs. Sér. n° 45

21. кёр. Мajs. 50. сёр
Рис. 21. Майш. Могила № 50
Fig. 21. Majs. Sér. n° 50

22. кёр. Мajs. 52. сёр
Рис. 22. Майш. Могила № 52
Fig. 22. Majs. Sér. n° 52

1. *Érmek*,
a) TRAIANVS DECIVS AR/Ant. RIC 48 (47. kép 5)
b) TR. GALLVS AR/Ant. RIC 69 (47. kép 6)
c) VALERIANVS AR/Ant. (47. kép 7)
2. *Bronzfibula*. Rugós szerkezetű, 5–5 csavarodású spirálrugóval. Kengyelén fogazott taréj díszítéssel, ép tűvel. Lába visszahajlik, ez képezi a tűtartó lemezt. A lemez vége huzallá keskenyedik és négyszeres csavarodással van a kengyel tövére rácsavarva. Ép. H: 6,2, Sz: 3,1 cm. ltsz.: R.66.12.1 (32. kép 40/2).
3. *Fehér üvegedény*. Hegyesorrú állatfejben végződő rhytonszerű edény. Az edény oldalán — az állat háta — két vagy több taréjdíszítés fut. Külsejét spirálisan körbefutó ráfutott üvegszál díszíti. ltsz.: R.66.12.2 (32. kép 40/3).
4. *Agyagbögre*. Szürke sima felületű. MÖ: 13,3, Szá: 8,8, Tá: 6,9 cm. ltsz.: R.66.12.3 (32. kép 40/4).
5. *Üvegedény* töredékei. Sárgásfehér vastagfalú töredékek, gömbtestű hengeresnyakú palackból. Nyak H: 4,5 cm. ltsz.: R.66.12.4 (32. kép 40/5).
6. *Üvegtál* töredékei. Fehér vékonyfalú lapos-öblös tál töredékei. ltsz.: R.66.12.6 (32. kép 40/6).
7. *Vaskés*. Egyélű, hosszú egyenes pengével, hosszú nyélnyújtvánnyal. 3 db-ra törve. Sz: 1,5 cm. ltsz.: R.66.12.8 (32. kép 40/7).
8. *Vastör*. Nagyméretű, széles ívelthátú pengével, széles nyélnyújtvánnyal. A penge rendkívül vékony. H: 24,5, nyélnyújtv.: H: 7, Sz: 4,3 cm. Ép. ltsz.: R.66.12.7 (32. kép 40/8).
- 8a–c. *Vastöredékek*. Alaktalanok, közöttük egy ívelten hajlik (8a), esetleg sarlóhoz tartozott (?). ltsz.: R.66.12.9 (32. kép 40/9).
9. *Bronz merítőedény* töredékei. Alja koncentrikus körökkel díszített, pereme kissé kihajlik. ltsz.: R.66.12.10 (32. kép 40/10a–c).
10. *Csontkanál*. Sárgásszínű faragott. Köralakú fejjel, elkeskenyedő nyelén faragott dísz. Rajta vasrozda vörös foltjai. H: 11,6, Sz: 2,3, Nyél V: 0,7 cm. ltsz.: R.66.12.11 (32. kép 40/11).

41. *sír*: M: 110, Sz: 87, H: 197 cm. Nő (53–59 év). Vh: 152 cm. É–D irányítás. Nyújtott, gerincoszlopa S görbületű. Karjai medence fölött egymásra téve. Melléklete nem volt.

42. *sír*: Sötét földben feltehetően hamvasztásos sír. Faszén, vagy emberi csontmaradvány nem volt.

1. *Fazék* perem- oldaltöredéke. Sötétszürke érdes. Töredék. ltsz.: R.66.14.1 (33. kép 42).

43. *sír*: Feltehetően hamvasztásos sír. Sötét földben csak az alábbi mellékletek voltak:

1. *Csésze peremtöredékei*. 2 db szürke, vékonyfalú finom felületű. ltsz.: R.66.15.1 (33. kép 43/1a–b).
2. *Kerámatöredék*. Sötétszürke, vastagfalú érdes oldaltöredék. Külsején ujjnyi távolságban bemélyített sávokkal. ltsz.: R.66.15.2 (33. kép 43/2).
3. *Tál peremtöredéke*. Sötétszürke, vastagfalú finoman iszapolt. ltsz.: R.66.15.3 (33. kép 43/3).
4. *Kerámatöredék*. Téglaszínű, vastagfalú kézzelformált tál gömbölyűre kigyúrt peremmel. ltsz.: R.66.15.4 (33. kép 43/4).
5. *Kerámatöredék*. Téglaszínű, vastagfalú kézzelformált edény oldaltöredéke. Kívül szegletesen kiképzett kockasor bepecsételt díszítésével. ltsz.: R.66.15.5 (33. kép 43/5).
6. *Agyagtál*. Téglaszínű finoman iszapolt. Égetés előtt ovális alakúra nyomódott. M: 9, Szá: 16,2, Tá: 5,1 cm. ltsz.: R.66.21.1 (33. kép 43/6–46. kép 1).

44. *sír*: A talajfelszínen levő koponya elroncsolva lábszárcsontja és néhány kerámatöredék kb. 120 cm-rel DNy-ra került elő. Nő (15–17 év). É–D irányítás, 9° eltérés Ny-felé. Vh: 120 cm. Karjai könyökben meghajlítva medencére téve.

1. *Bronz fülbevalópár*. (A koponya alatt) Kisebbik hurkos véget többszörösen ácsavart huzal díszíti. Töredékesek. Átm: 1,8, 1,6 cm. V: 0,2 cm. ltsz.: R.66.13.1 (33. kép 44/1a–b).

45. *sír*: (20. kép) M: 67, Sz: 80, H: 244 cm. Nő (45–51 év). Vh: 150 cm. É–D, 6° eltérés Ny-felé.

1. *Tyúk* (juven) hiányos váza.
2. *Bronzkarperec*. Sima pánt, kívül díszített. Nyitott, kampós záródással. Ép. Átm: 6,8, Sz: 0,6, V: 0,1 cm. ltsz.: R.66.16.1 (33. kép 45/2).
3. *Érem*, (35. kép No 3).
4. *Agyagbögre*. Szürkésbarna, érdes, külsején fekete foltokkal. Ép. M: 10, Szá: 9, Tá: 5 cm. ltsz.: R.66.12.2 (33. kép 45/4).
5. *Bronzkarperec*. Négy szálból sodrott, hurkos-kampós záródású. Töredékes. V: 0,4 cm. ltsz.: R.66.16.3 (33. kép 45/5).
6. *Érem*, (35. kép No 10).
7. *Vastárgy*. Hengeres átmetszetű kovácsolt vasból, tömör. Egyik vége elkeskenyedik. Ép. Átm: 1,1, H: 21,4 cm. ltsz.: R.66.16.4 (33. kép 45/7–45. kép 10).
8. *Agyagkorsó*. Téglavörös, gömbhasú. 1 kétszátú szalagfüllel. Kívül erősen kopott sárgászöld máz borítja. Égetéstől oldala deformálódott. M: 16,4, Szá: 3,8, Tá: 5,6 cm. ltsz.: R.66.16.5 (33. kép 45/8).
9. *Vaskés*. Egyélű, rövid zömök pengével, rövid nyélnyújtvánnyal. Hegye letört. H: 8, Sz: 2,1, V: 0,5 cm. ltsz.: R.66.16.6 (33. kép 45/9).
10. *Érem*, (36. kép No 32).
12. *Gyöngyök*. 2 db, egyik zöld, másik kékes színű hengeralakú üvegből. A zöldszínű hosszabb. ltsz.: R.66.16.7 (33. kép 45/11).

46. *sír*: A XX. blokkban feltárt hamvasztásos sír földben melléklet nem volt.

47. *sír*: M: 56, Sz: 75, H: 205 cm. Férfi (47–53. év). Vh: 158 cm. É–D, 9° eltérés Ny-felé. Nyújtott, jobb karja a medence mellett a jobb csípőre, bal kar könyökben meghajlítva medencére helyezve.

1. *Bronzkarika*. Sima, hengeres huzalból. Átm: 3,8, V: 0,1 cm. ltsz.: R.66.17.1 (33. kép 47/1). (Medencecsonton)
2. *Érem*. (Bal csípőforgónál 35. kép No 16).
3. *Vaskés* töredékei. (Uo.) Rövid széles nyélnyújtvánnyal, babérlevél alakú pengével. Sz: 2,9, V: 0,5 cm. ltsz.: R.66.17.3 (33. kép 47/3a–d).
4. *Vastárgy*. (Uo.) Négyzetes átmetszetű kovácsolt vasból, egyik vége elkeskenyedik, másik vége hurokban visszahajtott. H: 9,4, Sz: 2,1, V: 0,9 cm. ltsz.: R.66.17.4 (33. kép 47/4–45. kép 9)
5. *Érem* (Bal áll alatt) (35. kép No 19).

48. *sír*: A XXIII. blokkban feltárt hamvasztásos sírban melléklet nem volt.

49. *sír*: M: 103, Sz: 67, H: 184 cm. Férfi (54–62 év). Vh: 161 cm. K–Ny irányítás. Nyújtott, jobb karja medencére, bal keze a jobbkez csuklójára téve. A sír fölött kb 50 cm mélységtől kezdve kerámatöredékek kerültek elő.

1. *Vaskés*. (Jobb váll alatt) Széles, ívelthátú penge töredéke. H: 3, Sz: 2,7 cm. ltsz.: R.66.18.1 (34. kép 49/1).
2. *Kerámatöredék*. Nyersszínű tál peremtöredéke. Kívül belül kopott narancsvörös festéssel. ltsz.: R.66.18.3 (34. kép 49/2).
3. *Kerámatöredék*. Nyersszínű kis edény válltöredéke. Kívül világos szürke bevonattal. ltsz.: R.66.18.4 (34. kép 49/3).
4. *Kerámatöredék*. Sötétszürke érdes kavicsos edény perem-oldal töredéke. Külsején hornyolásokkal. ltsz.: R.66.18.5 (34. kép 49/4).

50. *sír*: (21. kép) M: 122, Sz: 65, H: 198 cm. Férfi (35–39 év). Vh: 158 cm. É–D, 8° eltérés Ny-felé. A Ny-felé billent koponya mellett, a K-i oldalon egy kupacban égett csontok voltak.

1. *Égett csontok*.
2. *Érem*, (35. kép No 23).
3. *Érem*, (36. kép No 54).
4. *Érem*, (35. kép No 28).
5. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lában 2+3 kettős pontkörrel. Tűje hiányzik. H: 8,3, Sz: 4,8 cm. ltsz.: R.66.19.1 (34. kép 50/5).

6. *Érem*, (35. kép No 6).
 7. *Vastárgy töredékei*. Négyzetes átmetszetű kovácsolt vasból, egyik vége hegyben végződik. H: 8,2, 4,6 — V: 0,9, 0,6 cm. ltsz.: R.66.19.2 (34. kép 50/7).
 8. *Tűzcsiholó*. Barnaszínű, háromszög alakú pattintott kőből, élei lecsiszoltak. H: 2,8, Sz: 2,5, V: 1 cm. ltsz.: R.66.19.3 (34. kép 50/8).
 9. *Vaskés*. Egyélű, rövid széles ívelthátú pengével, zömök nyélhújtánnal. H: 8, Sz: 2,8, V: 0,5 cm. ltsz.: 55.19.4 (34. kép 50/9.—45. kép 2).

51. *sír*: 20 cm mélységben a talajfelszínen elszántott gyermekváz nyomát észleltük. Sír hossz hozzávetőlegesen 80 cm. ÉK—DNy (?) irányítású. Melléklet nem került elő.

52. *sír*: (22. kép) M: 138, Sz: 70, H: 210 cm. Férfi (57—61 év). Vh.: 157 cm. ÉK—DNy irányítású.

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Lábán 4+6 kettős pontkörös dísszel. Tüje hiányzik. H: 9,6, Sz: 5,8 cm. ltsz.: R.66.20.1 (34. kép 52/1.—43. kép 6).
 2. *Bronzcsat*. Középen behúzott, D-alakú, szíjszorító lemezzel. 5,6×4,8 cm, V: 0,5 cm. ltsz.: R.66.20.2 (34. kép 52/2.—43. kép 8).
 3. *Bronzcsat*. Ovalis, enyhén behúzott keret, szíjszorító lemezzel. Tüskéje tisztált kigyófej. 4,4×3,7 cm, V: 0,4 cm. ltsz.: R.66.20.3 (34. kép 52/3.—43. kép 7).
 4. *Vaskés töredéke*. H: 3,8, Sz: 1,3, V: 0,8 cm. ltsz.: R.66.20.4 (34. kép 52/4).
 5. *Vaskarikák*. Rozdától összefogva, középpüthet valószínűleg kerek pántból készített vashüvellyel. Rajta több helyen textilmaradvánnyal. ltsz.: R.66.20.5 (34. kép 52/5.—44. kép 10).
 6. *Hosszúakcsa falada bronzdíszítései* (34. kép 52/6a—i—44. kép 1—9) és alatta vastöredékek (34. kép 52/6j).
 7. *Fenőkő*. Barnaszínű ék alakú. Egyik hosszoldala a használatától kikopva. H: 7,5, Sz: 4, V: 2,8 cm. ltsz.: R.66.20.6 (34. kép 52/7.—44. kép 13).
 8. *Bronztű*. Hengeres átmetszetű, hosszú varrótü. H: 8,9, V: 0,2 cm. ltsz.: R.66.20.8 (34. kép 52/8.—44. kép 11).
 9. *Tűzcsiholó*. Világosbarna kovakő, szabálytalan alakú. H: 4,1, Sz: 3, V: 1,9 cm. ltsz.: R.66.20.7 (34. kép 52/9.—44. kép 12).
 10. *Érmek*, (36. kép No 50., 51., 52., 55., 59).
 - 11—12. *Vascsatok*. D-formájúak tüske nélkül. Az egyik hiányos. H: 4,8, 4 cm, Sz: 3,6, 4 cm. 2 db. (34. kép 52/11—12).
 13. *Bronzfibula töredéke*. H: 2,6 cm. (34. kép 52/13).
- A 10—13. sz. mellékletek a 6. sz. ládika belsejéből kerültek elő.

53. *sír*: Az 51. sír alatt feküdt, ÉK—DNy irányítású. Férfi(?) váza, Vh.: 170 cm. Alsókarok a medencére helyezve. Melléklet a sírban nem volt.

Szórványleletek:

IX. blokk környéke, szántásból:

1. *Bronzfibula*. Háromgombos, hagymafejes. Ép, tüje hiányzik. H: 7,5, Sz: 5,5 cm. ltsz.: R.65.20.1 (30. kép 1.)

¹⁰ IV. századi sírokban megfigyelhető, hogy sokszor 100—200 évvel korábbi érmekeket helyeznek el, (valószínűleg a kisméretű „inflációs” IV. sz.-i érmeke helyett) azoknak szép kivitele miatt: Köln-Werth str.; Luxemburger Str.; Braunsfeld sírokban. [Doppelfeld, O., Frühchristliches Köln. (Köln 1965) 70—]. Ez a jelenség volt megfigyelhető egy gödrekereztúri IV. sz. végi sír esetében is, e sorok írójának ásatása, feldolgozás alatt. A majsi 36. sírt III. sz. végére helyezzük, nem tartozik fentiek csoportjába.

¹¹ Vö. 5. j.

¹² Radnóti A., MTAK II (1954) 496.; Mócsy A., Panónia. PWRE Supplb. IX. (Stuttgart, 1962) 269. tov. irodalommal.; B. Sey K., FA 15 (1963) 55., 65—.

¹³ Hasonló formát Intercisából ismerünk: R. Alföldi M., Intercisa II. AH 34 (Bp. 1957) 412—, LXXVIII. t. 4.

¹⁴ Svoboda, R., PA 48 (1957) 491., 16—29. j. 9. kép;

2. *Vaskés*. Lapos pengével, babérlevél alakú, egyélű. H: 22, Sz: 4 cm. ltsz.: R.65.21.1 (30. kép 2.—45. kép 4).

*

Temetőnk ásatási helyszínrajzát nézve (2. kép) azt látjuk, hogy az É—D-i irányban elhúzódnak temetőben meg tudunk különböztetni egy É-i és egy D-i foltot. Ezekben belül pedig a legváltozatosabb tájolási irány mutatható ki (37. kép). Az É-i foltban fordultak elő a 17., 31., 32., 42., 43., 46., 48. sz. sírok. A 46. és 48. sírokban nem volt melléklet, a 32. sírban csak állatcsont volt. Mind a 17., mind a 31. sz. sírnál azt tapasztaltuk, hogy a sírfolt mélysége nem haladta meg a 10 cm-t, faszénnek itt nyoma nem volt, a halottat másutt égették el.

A csontvázas sírok tájolása a legváltozatosabb képet mutatja (2. és 37. képek). A temetőben feltárt sírok között egyetlen téglából vagy kőből épített sír nem került elő. Valamennyi földsisírt. Az 1., 8., 25. sz. gyermek-sírok fakoporsós temetkezésre mutatnak.

Bolygatott sírok voltak: 7., 8., 10., 18., 29. számúak. Teljesen kirabolták a 38. gyermek és a 27. férfisírt. Csonka sírok voltak a 2., 15., 44. számúak. Teljesen melléklet nélküliek: 28. gyermek, 41. női, 51. gyermek és 53. férfisírok.

Temetőnk korát részben az előkerült érmekek és leletanyag, részben a temetkezés szokásából tudjuk meghatározni.

Legnagyobb leletcsoportot az érmekek képviselték. A sírokból összesen 100 db került napvilágra. Ezek közül II. sz.-ra helyezhető érmekek: Traianus = 26. sír; Antoninus Pius = 25. sír; Lucilla = 36. sír, Commodus = 12. sír és valószínű szintén Commodus érem a 3. sírből. Ezek közül azonban a 36. sír kivételével valamennyi korai érem IV. századi temetkezésben fordul elő.¹⁰

III. századi ezüst antoninianusokat tartunk fel a 40. gazdag férfisírban, amelyről tulajdonképpen a korábbi 10. sír hitelesítése során nyertünk pontos adatokat.¹¹ Az itt talált Traianus Decius, Trebonianus Gallus és Valerianus szép megtartású érmekek az i. sz. 249—260. évek közé eső mozgalmas éveket hidalják át.¹² A 285—305. évek között vert érmekek a 2. sír Gal. Valerius Maximianus (47. kép 8., 12., 13) és Maximianus Herculus szép kivitelű veretei képviselik.

Legnagyobb csoportot azonban a IV. sz. első negyedétől kimutatható érmekek képviselik anyagunkban, (35—36. képek). Éremanyagunk Iulianussal zárul. Ritka előfordulásuk miatt kiemeljük a 37. sír két AE/2 érmét: Magnentius (36. kép No 61.—47. kép 14) és Decentius (36. kép No 62.—47. kép 15).

Nemesfémekből készült leletek:

Aranygyűrű (1. sírből,¹³ 40. kép 2); arany csüngő (25. sírből,¹⁴ 40. kép 3); ezüst fülbevalók (12. sírből, 26. kép 12/4a—b); ezüst gyűrűk (10. sír,¹⁵ 25. kép 10/1; 34. sír,¹⁶ 30. kép 34) 8—9.; 34. sír¹⁷ 30. kép 34/21); ezüst bulla (25. sír,¹⁸ 27. kép 25/6); ezüst kanál (10. sír¹⁹ 40. kép 4).

A női sírok bronz ékszerei, gyűrűk, fülbevalók és változatos kivitelű karperecei, valamint a csont és vas karperecek teljesen megegyeznek a baranyai, némely Keszthely környéki, ságvári és intercisai pannóniai temetők,²⁰ továbbá Noricum,²¹ Raetia²² temetőinek anyagával.

Werner, J., JRGZ 11 (1964) 176—.

¹⁵ Vö. R. Alföldi M., i. m. XLVII. t. 15 (A 36).

¹⁶ Sz. Burger A., ArchÉrt 95 (1968) 7. kép 14/c. Gödrekereztúr 2. sírből. — Továbbá MNM ltsz.: 20. 1907. 5. Tatabányáról.

¹⁷ Ságvár 283. sír 3/a: Sz. Burger A., Acta ArchHung 18 (1966) 128.

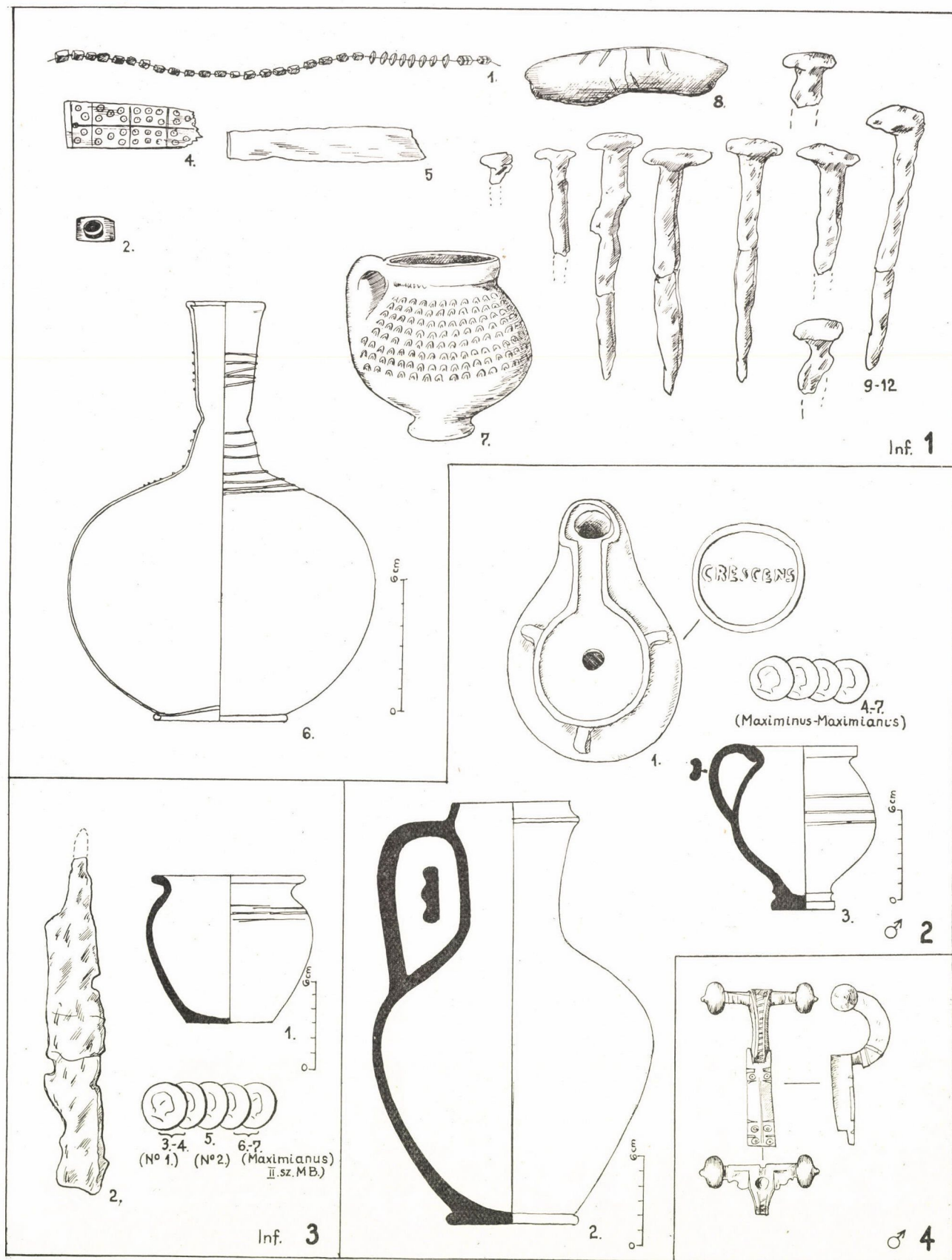
¹⁸ Ságvár 141. sír: Uo. 103/3. kép., 167. j. tov. irod.

¹⁹ Steiger, R., Römerhaus und Museum Augst. Jb 1967 (Augst, BL 1968) 38—, 22. kép.

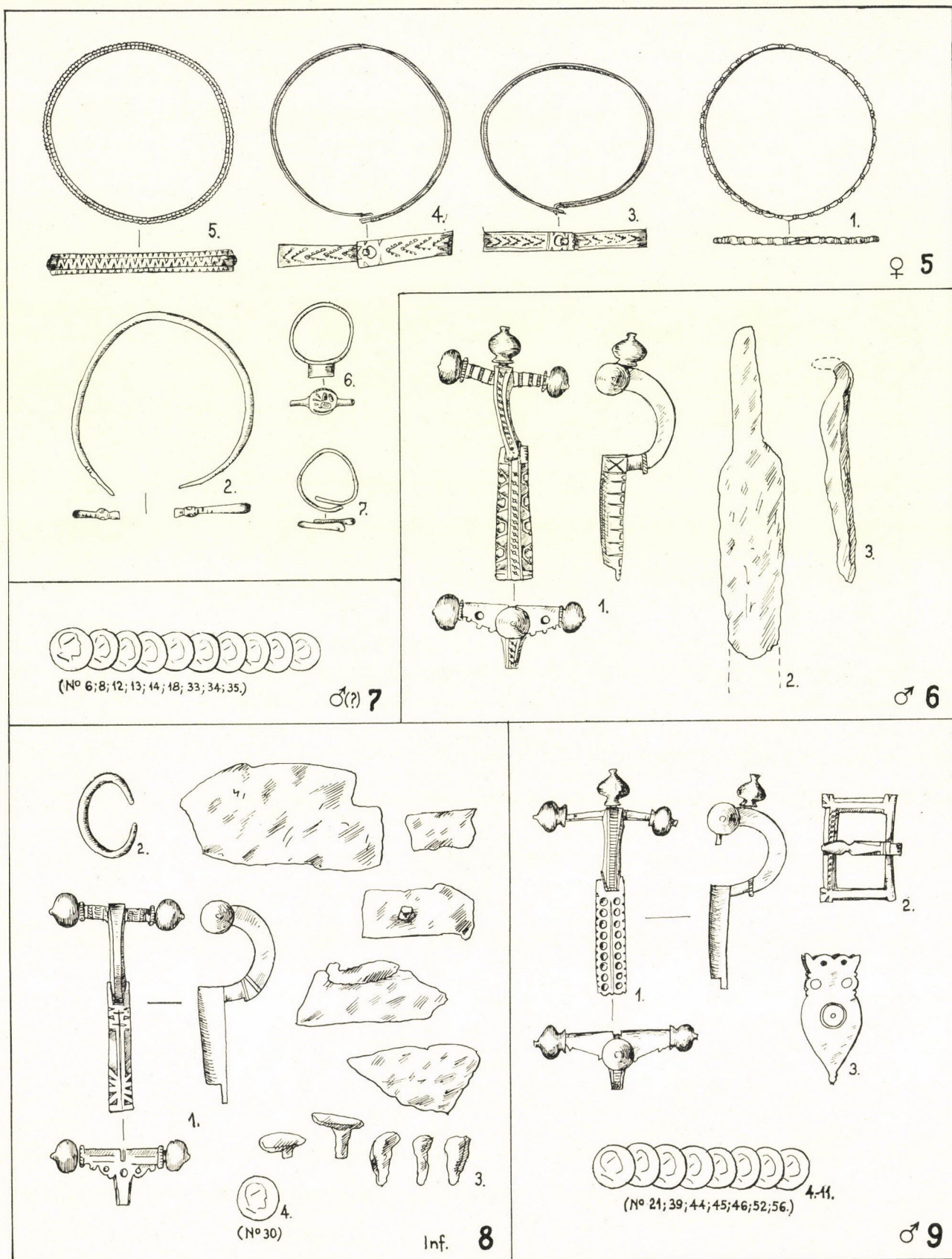
²⁰ Tekintettel arra, hogy a majsi temető teljes anyagát részletekbe menően felhasználta E. Keller legújabb munkájában, felmentve érzem magamat a közelebbi analógiák idézésétől: Keller, E., Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. (München 1971) passim.

²¹ Vö. 20. j.

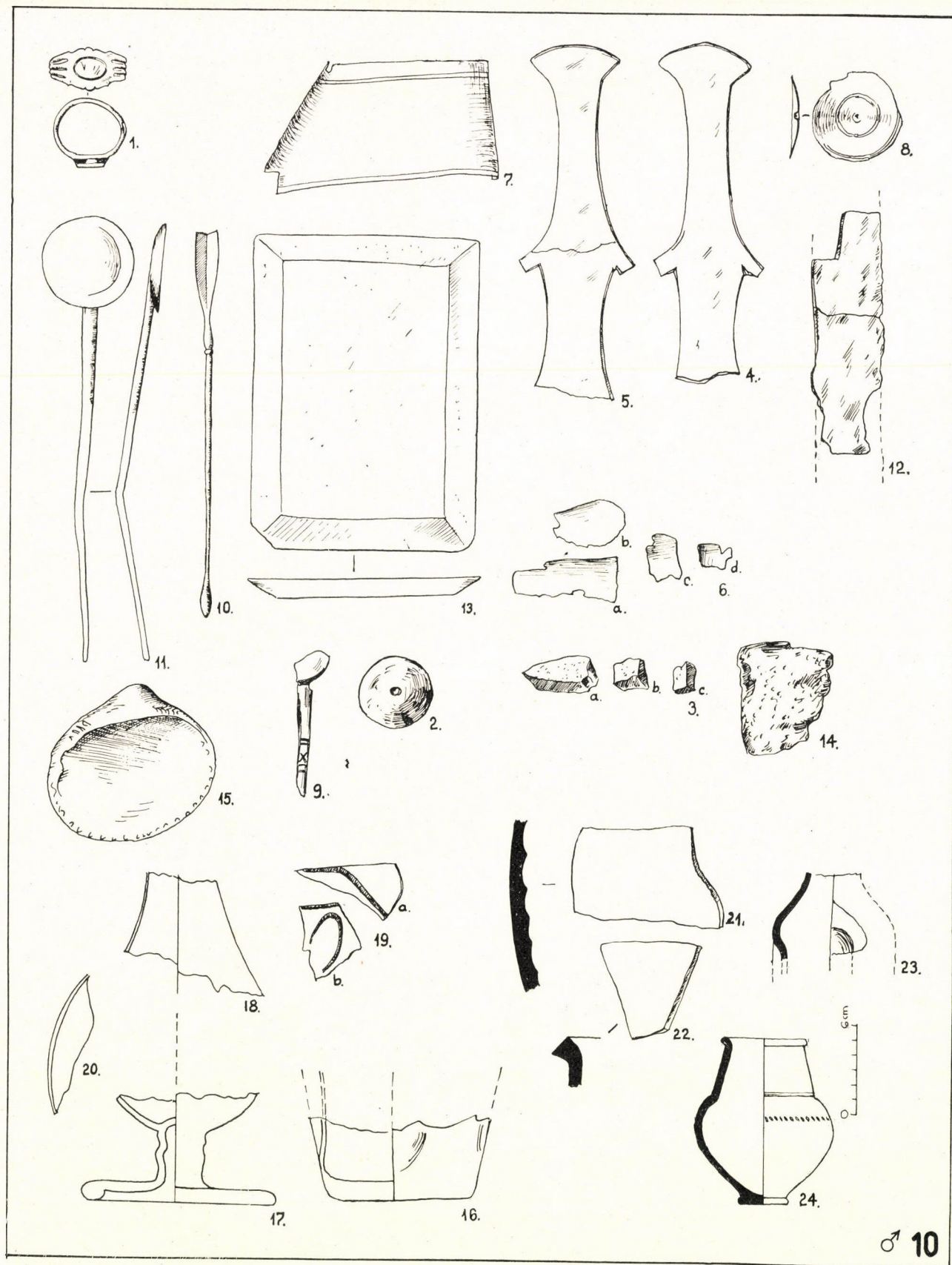
²² Vö. 20. j.

23. kép. Majsa. 1—4. sírok. 1 : 2
 Рис. 23. Майш. Могила 1—4. 1 : 2
 Fig. 23. Majsa. Sép. n°s 1—4. 1 : 2

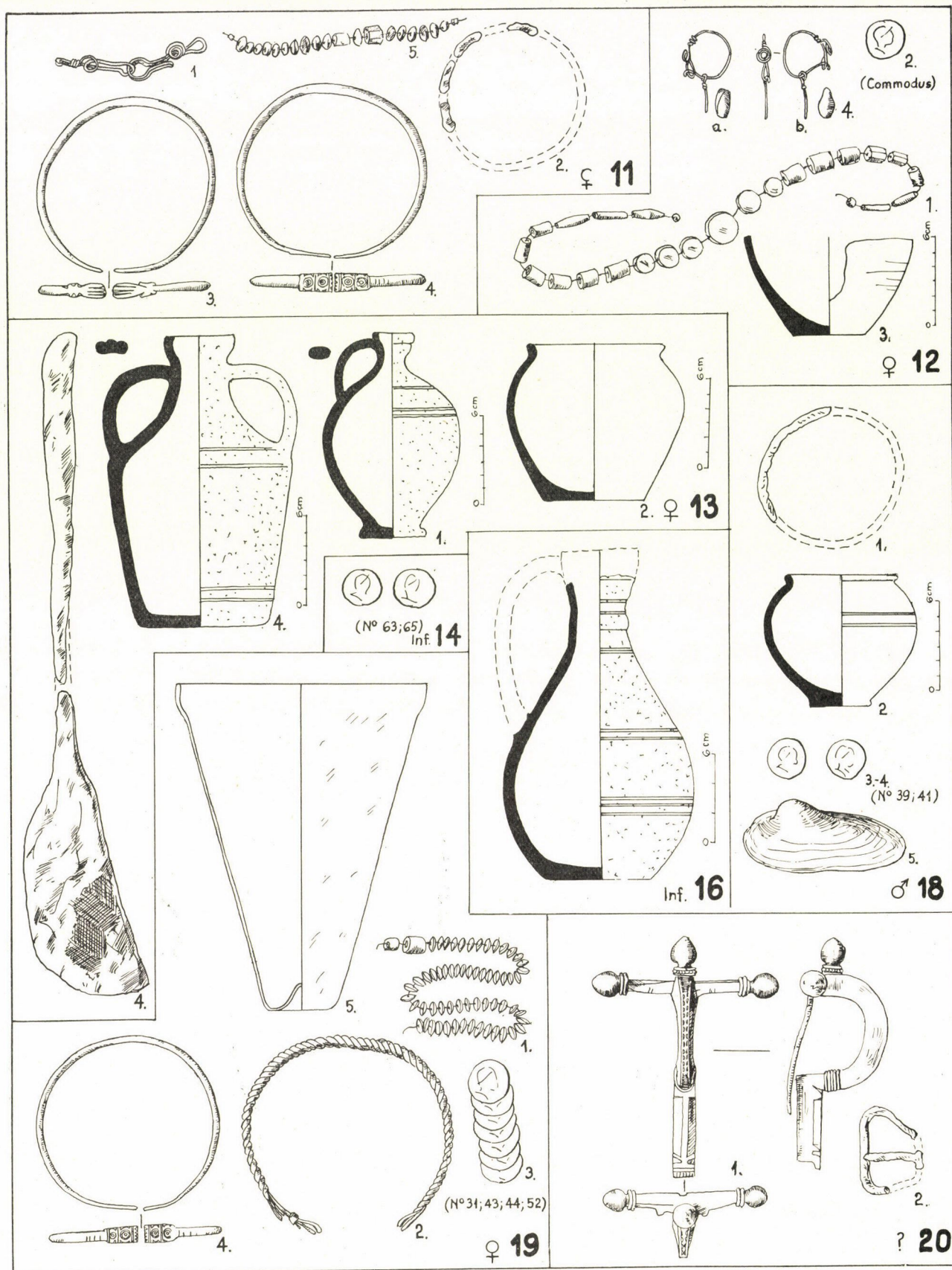

24. kép. Majs. 5—9. sírok. 1 : 2
 Рис. 24. Майш. Могилы 5—9. 1 : 2
 Fig. 24. Majs. Sép. n°s 5—9. 1 : 2

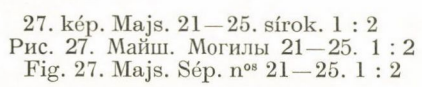

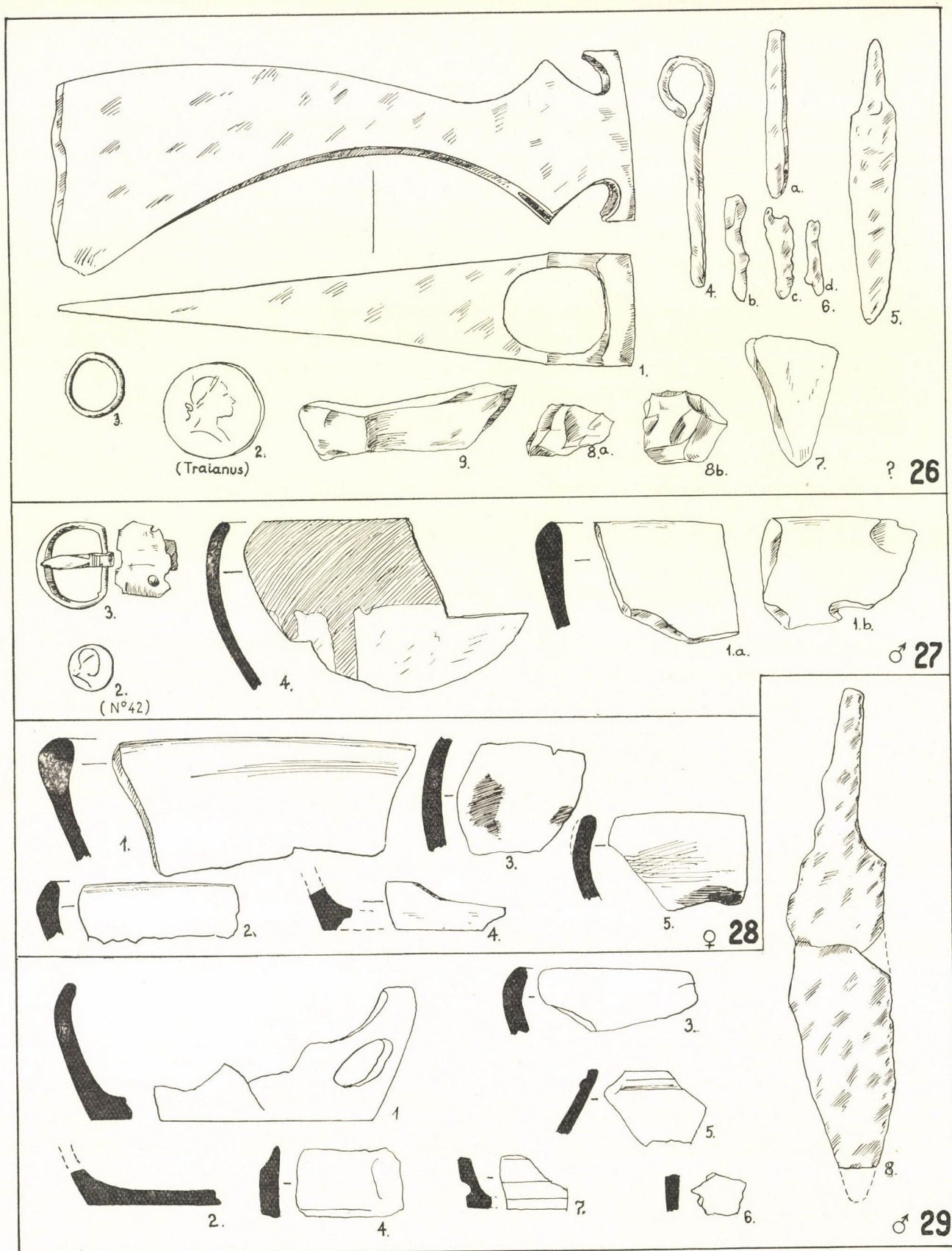
25. kép. Majs. 10. sír 1 : 2
 Рис. 25. Майш Могила № 10. 1 : 2
 Fig. 25. Majs. Sép. n° 10. 1 : 2

♂ 10

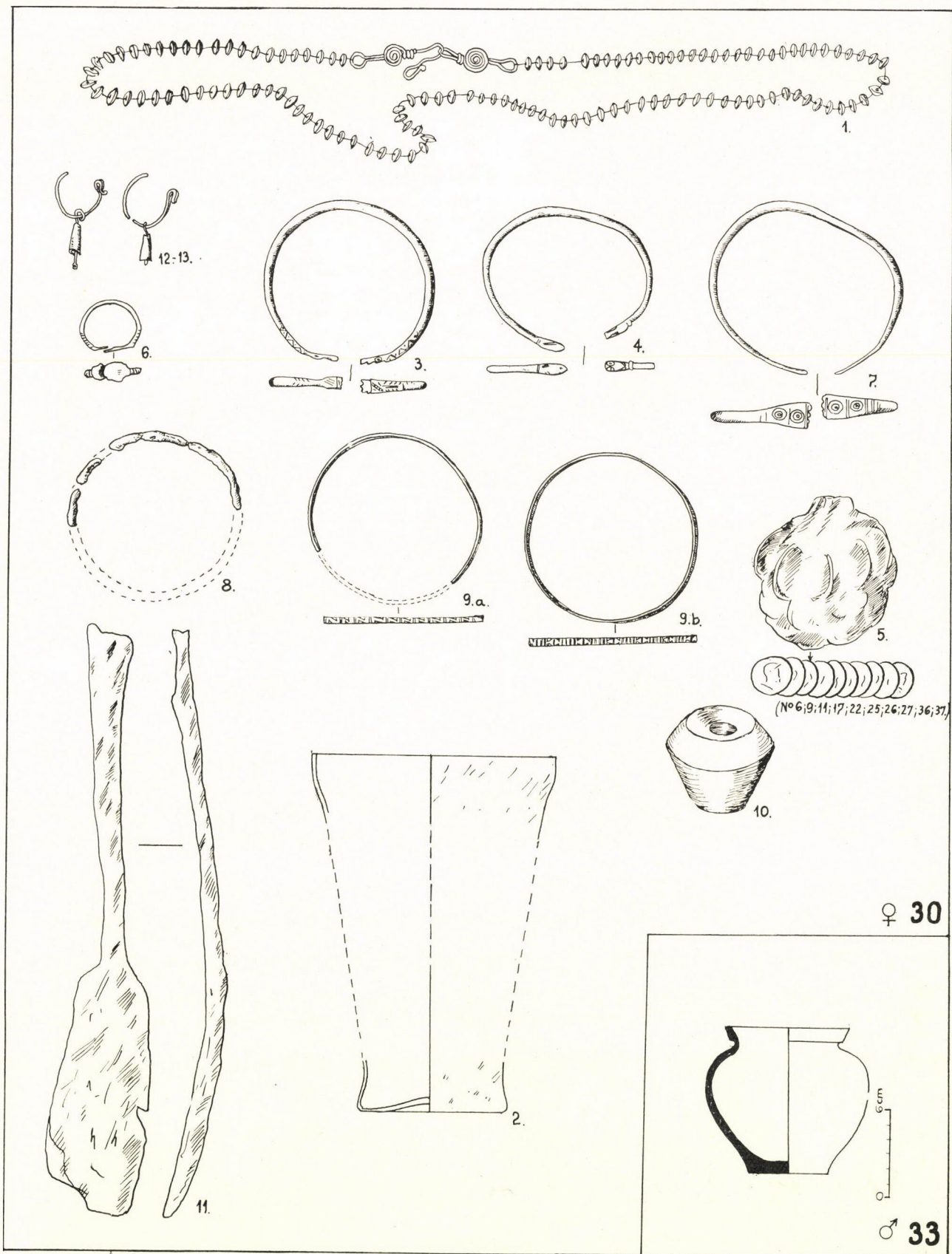

26. kép. Mas. 11—20. sírok. 1 : 2
 Рис. 26. Майш. Могилы № 11—20. 1 : 2
 Fig. 26. Majs. jSép. n°s 11—20. 1 : 2

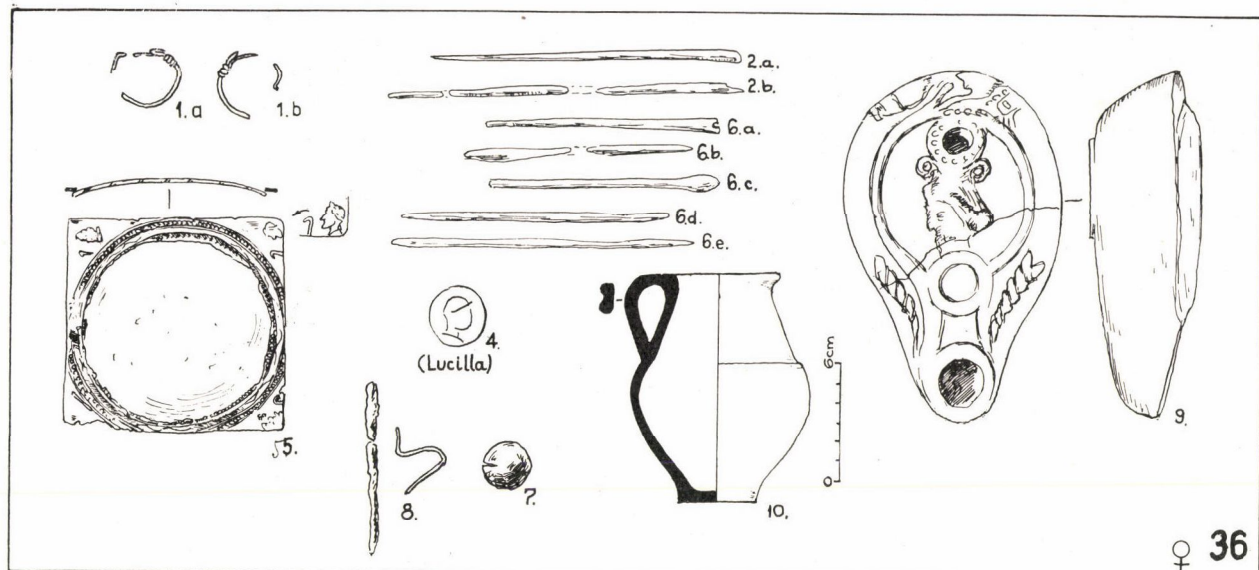

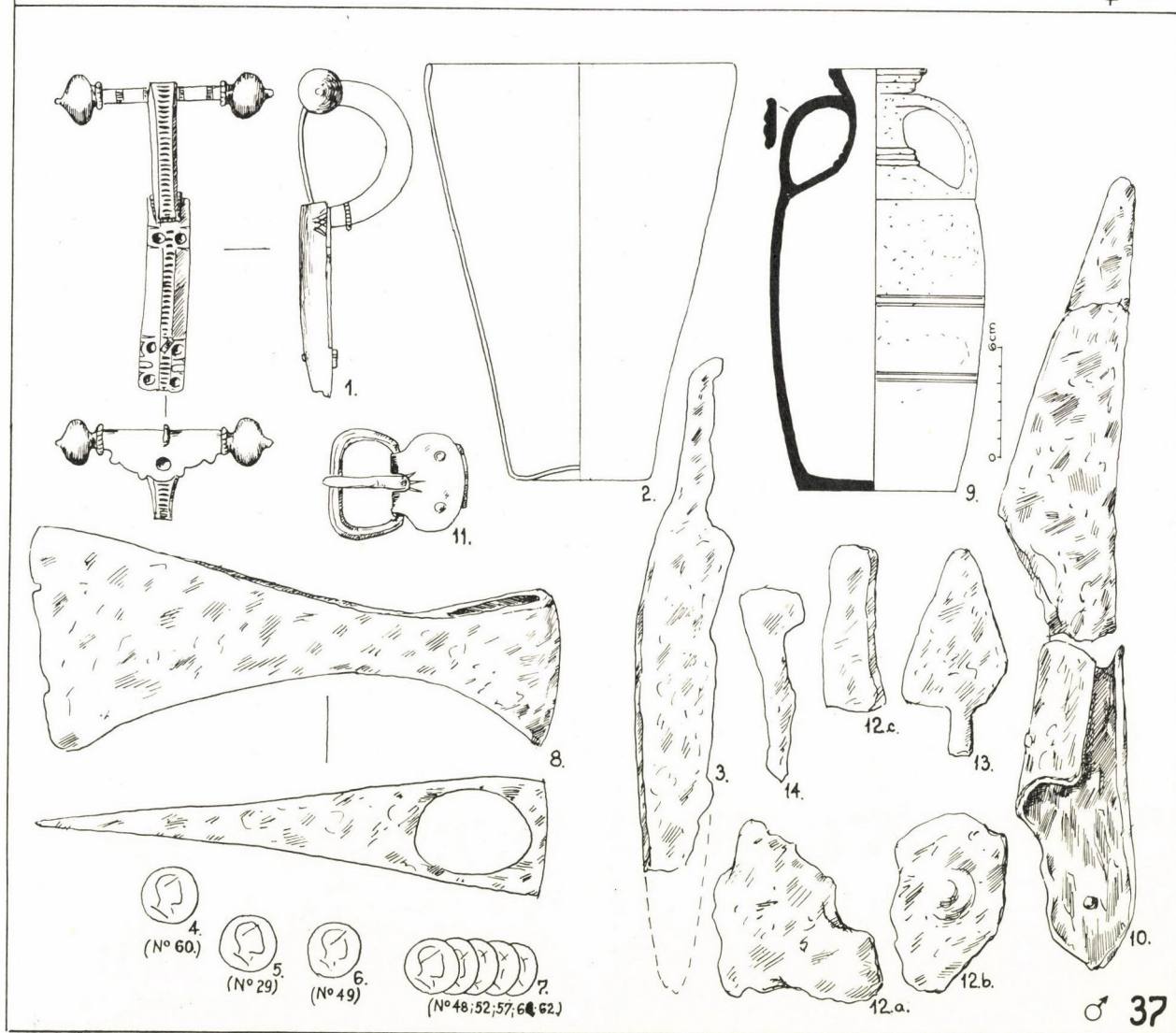
28. kép. Majsz. 26—29. sírok. 1 : 2
 Рис. 28. Майш. Могила 26—29. 1 : 2
 Fig. 28. Majsz. Sép. n° 26—29 : 1 : 2

29. кър. Мажс. 30, 33. шрок. 1 : 2
 Рис. 29. Майш. Могилы № 30 и 33. 1 : 2
 Fig. 29. Majs. Sép. n°s 30, 33. 1 : 2

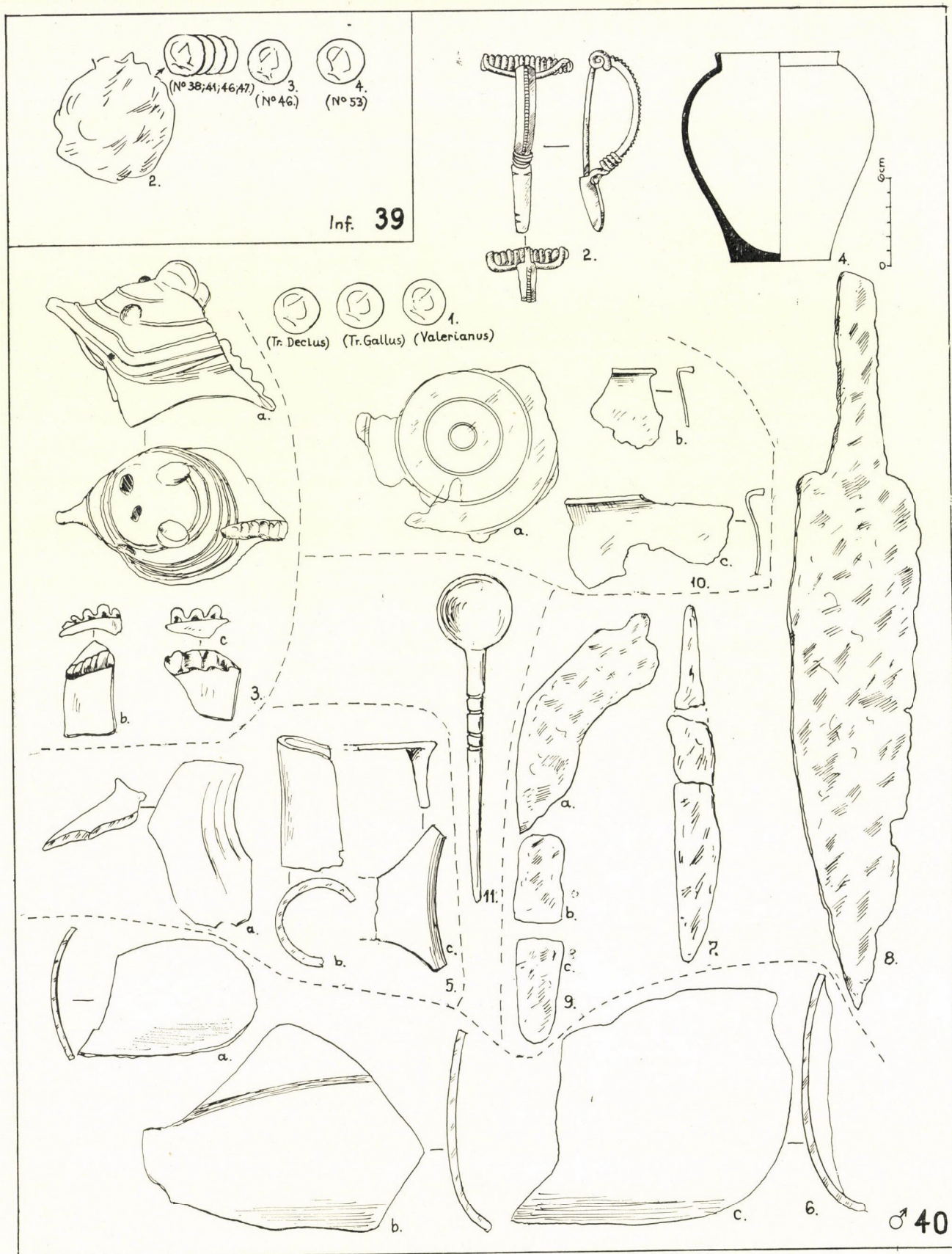

♀ 36

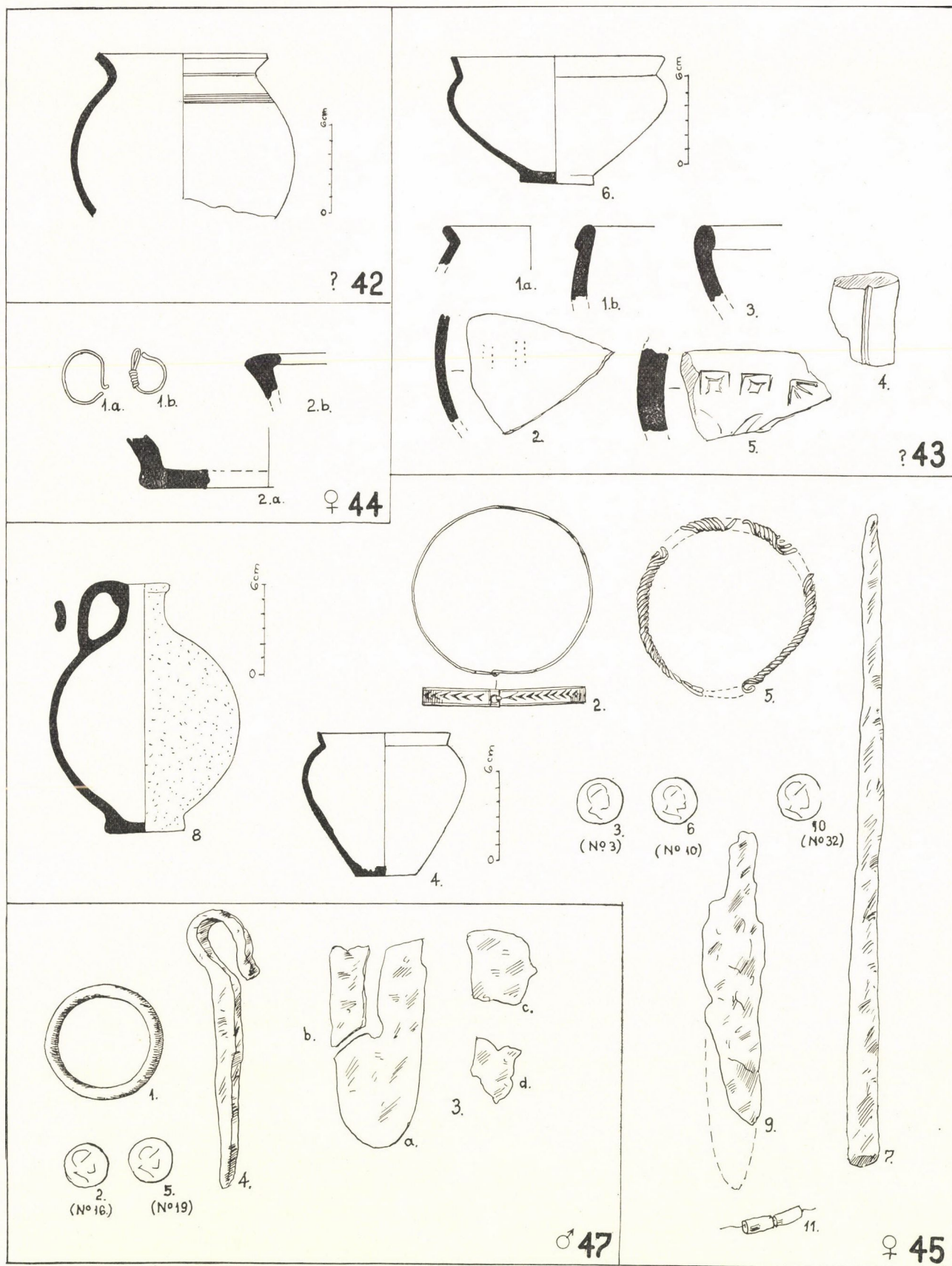

♂ 37

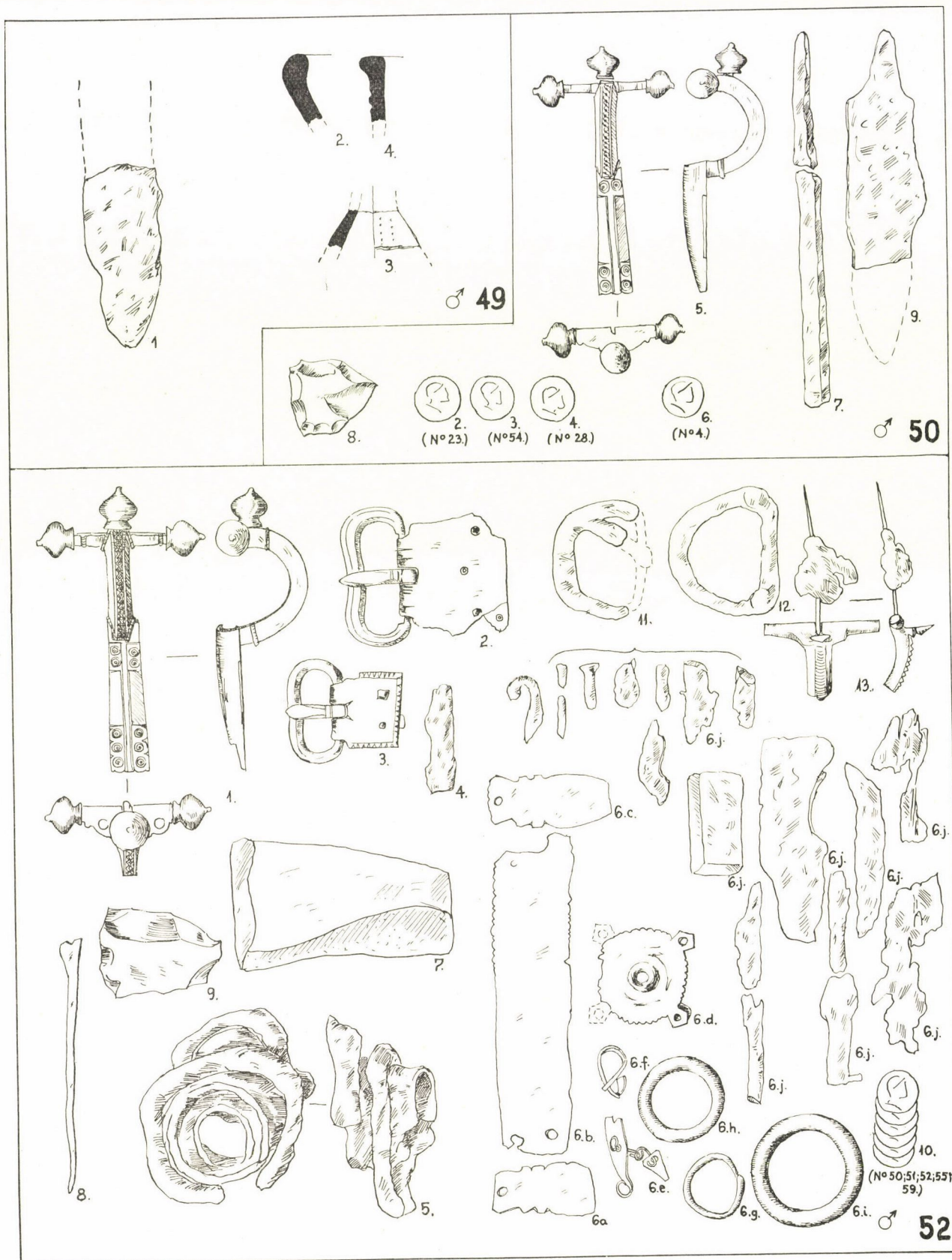
31. kép. Majs. 36—37. sírok. 1 : 2
Рис. 31. Майш. Могила 36—37. 1 : 2
Fig. 31. Majs. Sép. n°s 36—37. 1 : 2

32. kép. Majs. 39—40. sírok. 1 : 2
 Рис. 32. Майш. Могилы №№ 39 и 40. 1 : 2
 Fig. 32. Majs. Sáp. n°s 39—40. 1 : 2

33. kép. Majs. 42—47. sírok. 1 : 2
Рис. 33. Майш. Могила 42—47. 1 : 2
Fig. 33. Majs. Sép. n°s 42—47. 1 : 2

34. kép. Majs. 49—52. sírok. 1 : 2
 Рис. 34. Майш. Могила 49—52. 1 : 2
 Fig. 34. Majs. Sáp. n°s 49—52. 1 : 2

NO.	MAJS		AV.	RV.	A.D.	LRBC.	SIR	INV.Nº /PÉCS/
1.	I. CONSTANTIVS	CONSTANTIVS NOB CAES SACRAMONETA AVGG ET CAESS. NOSTR [2/]		$\frac{V}{AQ}$	Aquileia ?	Coh. ² 264	3.	63.3.5 } 63.3.6 }
2.	I. CCNSTANTINVS	IMP C CONSTANTINVS PF AVG SECVRIT. PERPET. DD. NN.		$\frac{T}{T}$	Thessalonica ?	Coh. ² 490	3.	63.3.3
3.		CONSTAN-TINVS AVG DN CONSTANTINI MAX AVG VOT/XXX		$\frac{RP}{RP}$	Roma 324-330	525	45.	66.6.1
4.		CONSTAN-TINVS AVG PROVIDEN-TIAE AVGG		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 324-330	737	50.	66.8.4
5.		CONSTANTI-NVS MAX AVG GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 330-335	742	21.	65.12.5
6.		" [2/]		$\frac{SMTSA}{SMTSA}$	Thessalonica 330-335	840	7. 30.	63.7.2 } 65.22.7 }
7.		"		$\frac{SMHA}{SMHA}$	Heraclea 330-335	904	21.	65.12.8
8.		"		$\frac{CONSA}{CONSA}$	Constantinop. 335-337	1024	7.	63.7.10
9.		"		$\frac{SMKA}{SMKA}$	Cyzicus 330-335	1222	30.	65.22.6
10.		CONSTAN-TINVS AVG PROVIDEN-TIAE AVGG		$\frac{SMKA}{SMKA}$	Cyzicus 324-330	1158	45.	66.6.2
11.		CONSTAN-TINVS-AVG		$\frac{SMKA}{SMKA}$	"	1160	30.	65.22.5
12.		DVCONSTANTI-NVSPTAVGG [quadriga]		$\frac{CONSA}{CONSA}$	Constantinop. 337-341	1041	7.	63.7.9
13.	CONSTANTINOPOLIS	CONSTAN-TINOPOLIS		$\frac{PLG}{PLG}$	Lugdunum 330-335	185	7.	63.7.6
14.		CONSTAN-TINOPOLI		$\frac{SMKA}{SMKA}$	Cyzicus 330-335	1234	7.	63.7.1
15.	VRBS ROMA	VRBS ROMA [lupa]		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 330-335	745	21.	65.12.1
16.	II. CONSTANTINVS	CONSTANTINVS IVN NOB C GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{SCONST}{SCONST}$	Arelate 330-335	358	47.	66.7.1
17.		CONSTANTINVS IVN NOB C GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{AQP}{AQP}$	Aquileia 334-335	657	30.	65.22.8
18.		"		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 330-335	748	7.	63.7.5
19.		"		$\frac{SMTSA}{SMTSA}$	Thessalonica 330-335	836	47.	66.7.2
20.		"		$\frac{CONSA}{CONSA}$	Constantinop. 330-335	1018	21.	65.12.6
21.	CONSTANS	CONSTAN-S PF AVG VICTORIAEDAVGGQNN		$\frac{AQP}{AQP}$	Aquileia 341-346	713	9.	63.9.8
22.		"		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 341-346	793	30.	65.22.14
23.		DN CONSTAN-S PF AVG FELTEMP-REPARATIO		$\frac{ASISH}{ASISH}$	Siscia 346-350	1134	50.	66.8.1
24.		FL CONSTANTIS BEAC GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 335-337	757	21.	65.12.7
25.		CONSTANS-PF AVG GLORI-A EXER-CITYS		$\frac{SMTSA}{SMTSA}$	Thessalonica 337-341	856	30.	65.22.12
26.		CONSTAN-S PF AVG GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{SMHA}{SMHA}$	Heraclea 337-341	954	30.	65.22.13
27.		FL IVL CONSTANS NOB C GLOR-IA EXERC-ITVS		$\frac{SMKA}{SMKA}$	Cyzicus 335-337	1267	30.	65.22.11
28.		CONSTAN-S PF AVG CONSTANS AVG		$\frac{SIS}{SIS}$	Siscia	—	50.	66.8.3
29.	II. CONSTANTIVS	DN CONSTAN-TIVS PF AVG CONCORDIA-MILITVM		$\frac{ASIS}{ASIS}$	Siscia 350	1171	37.	66.5.2
30.		"		$\frac{SIRM}{SIRM}$	Sirmium 351-354	1584	8.	63.8.4
31.		"		$\frac{TESA}{TESA}$	Thessalonica 350	1659	19.	65.10.3

35. kép. Majs. Éremmellékletek a sírokból
 Рис. 35. Майш. Погребальный инвентарь монет
 Fig. 35. Majs. Monnaies faisant partie du mobilier funéraire

NO.	MAJS		AV.	RV.	A.D.	LRBC.	SIR	INV. N° /PÉCS/
32.	II. CONSTANTIVS	FL IVL CONSTANTIVS NOB C GLORIA EXERC-ITVS		\overline{RBP}	Roma 330-335	539	45.	66.6.3
33.	"	"		\overline{ASIS}	Siscia 330-335	749	7.	63.7.4
34.	"	"		\overline{SMKA}	Cyzicus 330-335	1216	7.	63.7.3
35.		CONSTANTI-VS PF AVG GLOR-IA EXER-CITVS 12/		\overline{ASIS}	Siscia 337-341	780	7. 7.	63.7.7 } 63.7.8 }
36.	"	"		\overline{SMTSA}	Thessalonica 337-341	855	30.	65.22.9
37.		CONSTANTI-VS PFAVG VICTORIAEDDAVGGQNN		\overline{ASIS}	Siscia 341-346	792	30.	65.22.10
38.		DN CONSTAN-TIVS PFAVG FELTEMP-REPARATIO		\overline{S} \overline{RP}	Roma 352-354	670	39.	66.5.10
39.	"	" 12/		\overline{AQP}	Aquileia 346-350	889	18. 9.	65.9.3 } 63.9.7 }
40.	"	"		$\overline{ASIS \cdot S}$	Siscia 351-354	1216	22.	65.13.1
41.	"	" 12/		\overline{ASIS}	"	1218	39. 18.	66.5.11 } 65.9.4 }
42.	"	"		\overline{ASISH}	"	1222	27.	65.18.2
43.	"	"		\overline{ASISH}	Siscia 355-361	1228	19.	65.10.4
44.	"	" 13/		\overline{M} \overline{ASISH}	"	1234	19. 9. 9.	65.10.5 } 63.9.3 } 63.9.4 }
45.	"	" 12/		\overline{M} \overline{ASISL}	"	1240	52. 9.	66.9.4 } 63.9.6 }
46.	"	" 14/		\overline{ASIRM}	Sirmium 351-354	1603	9. 33. 33.	63.9.5 } 66.5.9 } 66.5.12 } 66.5.14 }
47.	"	"		\overline{S} \overline{TSA}	Thessalonica 351-354	1679	39.	66.5.13
48.	"	" 12/		\overline{SMHA}	Heraclea 351-354	1893	22. 37.	65.13.3 } 66.5.6 }
49.	"	"		\overline{SMHA}	"	1896	37.	66.5.3
50.	"	"		\overline{SMKA}	Cyzicus 351-354	2496	52.	66.9.3
51.	"	"		$\overline{*}$ \overline{SMKA}	Cyzicus 355-361	2500	52.	66.9.1
52.	"	" 18/		—	—	—	9. 19. 19. 19. 24. 37. 32.	63.9.9 } 65.10.6 } 65.10.7 } 65.10.8 } 65.15.3 } 66.5.7 } 66.9.2 }
53.	CONSTANTIVS GALLVS	DN FLCONSTANTIVS NOB CAES FELTEMP-REPARATIO		$\overline{R * P}$	352-354	676.	39.	66.5.15
54.	"	"		$\overline{*S *}$ \overline{CONSA}	Constantinop. 351-354	2038.	50.	66.8.2
55.	"	"		—	—	—	52.	66.9.6
56.	"	"		\overline{SMKA}	Cyzicus ?	—	9.	63.9.8
57.		DNCONSTANTIVS IVN NOB C FELTEMP-REPARATIO	A	\overline{I} $\overline{ASIS \cdot S}$	Siscia 351-354	1217.	37.	66.5.8
58.	"	"	A	\overline{A} \overline{SIRM}	Sirmium 351-354	1598.	22.	65.13.2
59.	"	"		\overline{ASIRM}	"	1606.	52.	66.9.5
60.	CONSTANTIVS GALLVS	DNCONSTANTIVS IVN NOB C FELTEMP-REPARATIO	Δ	—	—	—	37.	66.5.1
61.	MAGNENTIVS	DN MAGNEN-TIVS PFAVG GLORIAROMANORVM	A	\overline{RP}	Roma 350	638 1?/ Voetter- Gerin: 49	37.	66.5.5
62.	DECENTIVS	DN DECENTI-VS FORT CAES VICTORIAEDDNNVGETCAES VOT/VI/MVLT/X	A	\overline{AQP}	Aquileia 351-352/?/	904 1?/	37.	66.5.4
63.	IVLIANVS	DN IVLIANVS NOB CAES FELTEMP-REPARATIO		\overline{ASISH}	Siscia 355-361	1229.	14.	65.7.1
64.		DN FLCL IVLIANVS NOB CAES VOT/X/MVLT/XX		\overline{CONSPA}	Constantinopol. 361-363	2060.	34.	65.25.15
65.		IVLIANVS.... SPES REI PVBLICAE		—	—	—	14.	65.7.2

36. kép. Majs. Éremmellékletek a sírokból
Рис. 36. Майш. Погребальный инвентарь монет
Fig. 36. Mais. Monnaies faisant partie du mobilier funéraire

É-D			K-Ny			ÉK-DNy		
♂	♀	Inf.	♂	♀	Inf.	♂	♀	Inf.
33	11	16/9/	7			2	5	1
47	19	39/9/	10/40			4	13	3
	21		37			6	22	8
	28		49			9	30	14
	36					18	34	25
	41					20		51
	44					23		
	45					24		
						27		
						52		
						53		
D-E			Ny-K			ÉNy-DK		
20				12			15	

♂ férfi váz

♀ női váz

Inf. gyermek váz

37. kép. Majs. A temetőben előforduló tájolások táblázata
 Рис. 37. Таблица ориентаций, имеющих в могильнике
 Fig. 37. Majs. Table des orientations des tombes trou-
 vables dans la nécropole

A férfisírok viseleti tárgyai, hagymafejes fibulák, övgarnitúrák, a férfisírokban talált tűzsiholók, vasfejszék és egyéb vaskések, vastárgyak a IV. sz. második felére jellemző temetkezések tipikus mellékletei — előfordulásuk megegyezik a női sírok leleteinél vázolt előfordulási helyekkel.²³

A sírok üveganyaga (a 10–40. sz. III. századi sír különleges üvegleleteitől eltekintve²⁴) a szokásos IV. szá-

zadi — főleg kúpos formájú — üvegpoharakból,²⁵ és a 34. sír kis illatszertartó üvegéből (30. kép 34/13) áll.

Az 1. sír ép üvegpalackja (39. kép) egészen ritka forma, Pannóniában csak kisebb változatban fordult elő.²⁶

Az agyagáru szép kivitelű mázas kerámiából (13., 16., 37., 45., sírok) egyszerű bögrékből (3., 13., 18., 33., 40., 45., sírok) füles bögrékből (2., 34., 36., sírok) és sokfajta töredékből áll. Kiemeljük itt a IV. századot megelőző időkre valló 43. sír különleges tálját (46. kép 1).²⁷ A kerámiaanyagra főleg a mázas áru szép kivitele és a ritkán előforduló, üvegpalackot utánzó kétfülű megoldás jellemző.²⁸

A IV. századra jellemző leleteket még a vasanyag képviseli. Vaskések kerültek elő: (3., 21., 22., 24., 26., 29., 37., 45., 47., 49., férfi és női sírokban). A vaskések ilyen nagymértékű előfordulása főleg az ún. zengővárkonyi csoport sírjaiban figyelhető meg.²⁹

Vaskanál a 13. és 30. női sírokban, vasolló a 24. férfisírból, vasszerszám (tűzsiholó) a 24., 26., 47. férfisírból; vasfejsze, a 26., 37. férfisírból, vasfegyver a 40. és 37. sírből, vasnyárs a 45. női sírből származik.

Tűzsiholó köveket találtunk: 26., 34., 50., 52. sírokban, fenéköveket: 26., 52., 10. sírokban. Bőrszerszén volt található a 30. és 39. női sírokban. Orsógombokat találtunk: 22., 30., női sírokban.

Megemlítjük még mint érdekességet a 10., 18. sírok kagyló leleteit.³⁰ Háizsárnyas maradványai kerültek elő: 20., 21., 35., 37., 45. férfi és női sírokban.³¹ Juhfej feküdt a 26. sír vasfejszékén (41. kép).

A majsi temető feltárása során előkerült hamvasztásos sírok szokatlan jellege, a csontvázas temetkezés III. sz.-ban előforduló ritka leletgyűjtése (10–40. sír), a változatos tájolású sírok elemzése, az anthropológiai anyag segítségével történő összevetése, az érem és leletanyag részletes vizsgálata — fentiekből adódó ethnikai, társadalmi, gazdasági eredményekre való következtetés jelen közlemény kereteit meghaladja. Ezekkel a kérdésekkel másutt kívánunk behatóan foglalkozni.³² Fentiekből addig is világosan látható, hogy a IV. század első negyedétől itt kimutatható csontvázas temetkezés népessége az ún. zengővárkonyi csoport népességével áll szoros kapcsolatban.³³

Sz. Burger Alice

²³ Vö. 20. j.

²⁴ A 19–40. sír teljesen más problémakört jelent, külön kívánom feldolgozni.

²⁵ Kúpos formájú üvegpoharak kerültek elő: 19., 21., 22., 30., 34., 37. sírokban. *Kisa, A.*, Das Glas im Altertume. III (Leipzig 1908) 299. tip.; *Isings, G.*, Roman Glass from Dated Finds. (Groningen 1957) 127–., 106/b. tip.

²⁶ *Isings, G.*, i. m. 123., 104/b tip.-hoz hasonlít.; *Bucovalea, M.*, Vase antice de Sticla la Tomis. (Bucuresti 1968) No 104, XXXIII. tip. (II–III. sz.); Uo. 162. XXIX. tip. (II–IV. sz.); *Radnóti A.*, Intercisa II. XXIX. t. 1. Kat. 149.; Uo. XXIX. t. 3. Kat. 59 (csupán 11 cm magas!).

²⁷ *K. Sz. Póczy*, Intercisa II. 82., 38. kép 13. tip.; *Baum, M.*, — *Srejanovic, D.*, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole i Sasama. Clanci Grada za Kulturnu istoriju istočne Bosne (1961) 3.—XIV. t. 1. (III. századi hamvasztásos sírból).

²⁸ *K. Sz. Póczy*, i. m. XIX. t. 1–2.; A későrómai üvegáruhoz vö. *Isings, G.*, i. m. 158., 128. tip.; *Radnóti A.*, Intercisa II. XXXII. t. 2. 4.

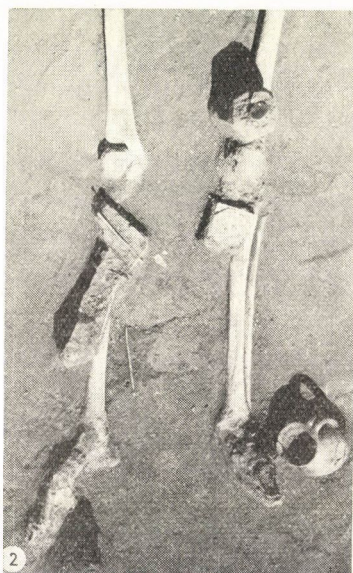
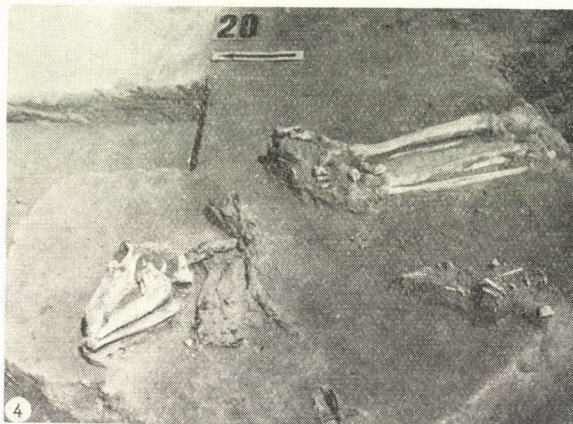
²⁹ *Sz. Burger A.*, JPMÉ 1962, 124., 59. j.

³⁰ Köln, Werth str. 10–14. 6. sz. női sírból 6 db kagyló került elő: *Doppelfeld, O.*, i. m. 27/5. kép.; Ober Ingelheim, IV. sz.-i szakofágából kagyló: *Morin-Jean, La Verrerie en Gaule sous l'Empire Romain* (Paris 1913) 260., 339/4. kép.; Intercisa 20. sírból: Intercisa I. 53–54., XX. t. 4–7.

³¹ *Keller, E.*, i. m. 191–.; *Sz. Burger A.*, JPMÉ 1962, 112., 11. j.

³² „Délelet Pannónia népességének vizsgálata a IV. sz.-i temetkezések tükrében” e munkában kívánom feldolgozni.

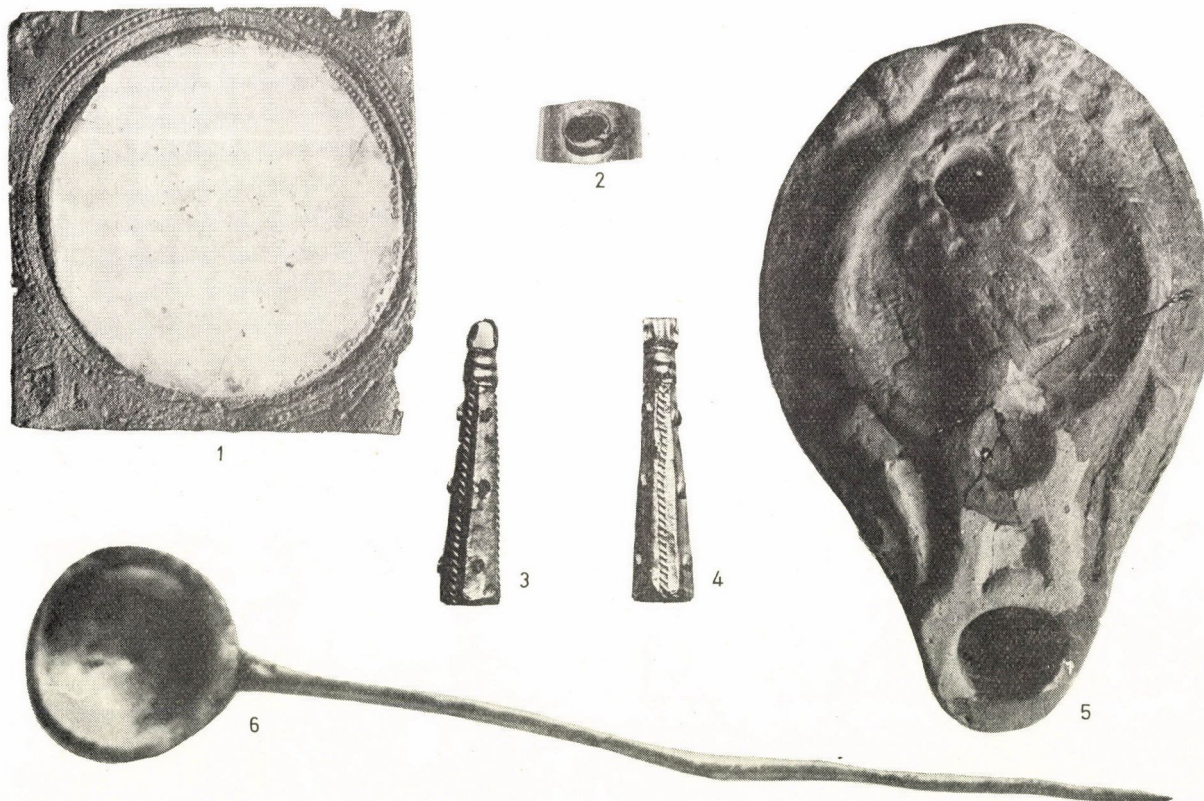
³³ *Dombay J.*, JPMÉ 1957, 319–.; *Sz. Burger A.*, JPMÉ 1962, 111–.; *Sz. Burger A.*, ArchÉrt 95 (1968) 13–.

38. kép. Majs. 1. 40. sír. — 2. 36. sír. — 3. 13. sír. — 4. 20 és 26. sírok. — 5. 33. sír
 Рис. 38. Майш. 1. мог. № 40. — 2. мог. № 36. — 3. мог. № 13. — 4. мог. № 20 и 26. — 5. мог. № 33
 Fig. 38. Majs. 1. Sép. n° 40. — 2. Sép. n° 36. — 3. Sép. n° 13. — 4. Sép. n° 20 et 26. — 5. Sép. n° 33

39. kép. Majs. Üvegpalack, 1. sér. 1 : 2
 Рис. 39. Майш. Стеклянная бутылка, мор. № 1. 1 : 2
 Fig. 39. Majs. Flacon de verre. Sér. n° 1. 1 : 2

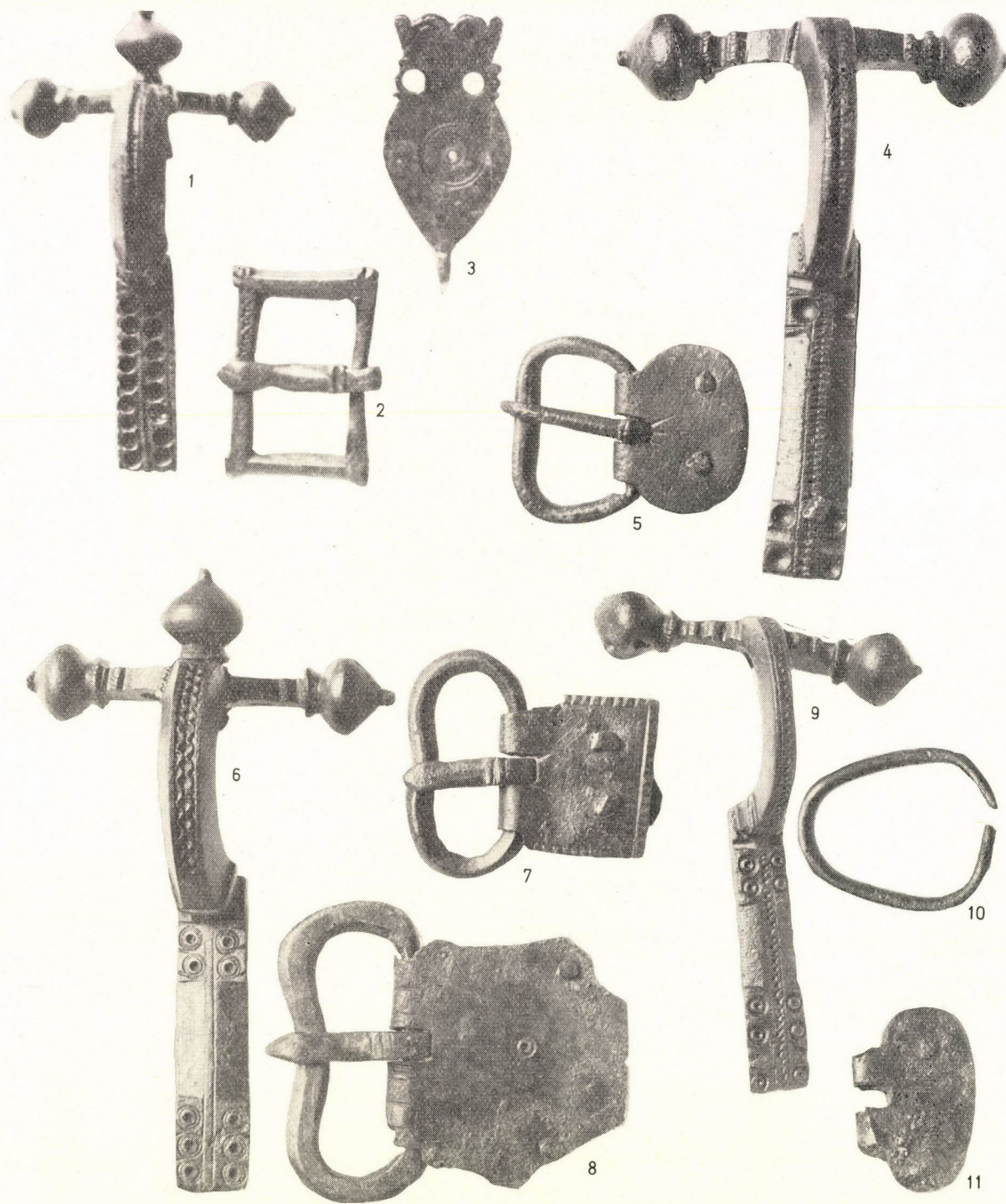
40. kép. Majs. 1. 36. sér. — 2. 1. sér. — 3. 25. sér. — 4. 25. sér. — 5. 36. sér. — 6. 10. sér. 1 : 1
 Рис. 40. Майш. 1. мор. № 36. — 2. мор. № 1. — 3. мор. № 25. — 4. мор. № 25. — 5. мор. № 36. — 6. мор. № 10. 1 : 1
 Fig. 40. Majs. 1. Sér. n° 36. — 2. Sér. n° 1. — 3. Sér. n° 25. — 4. Sér. n° 25. — 5. Sér. n° 36. — 6. Sér. n° 10. 1 : 1

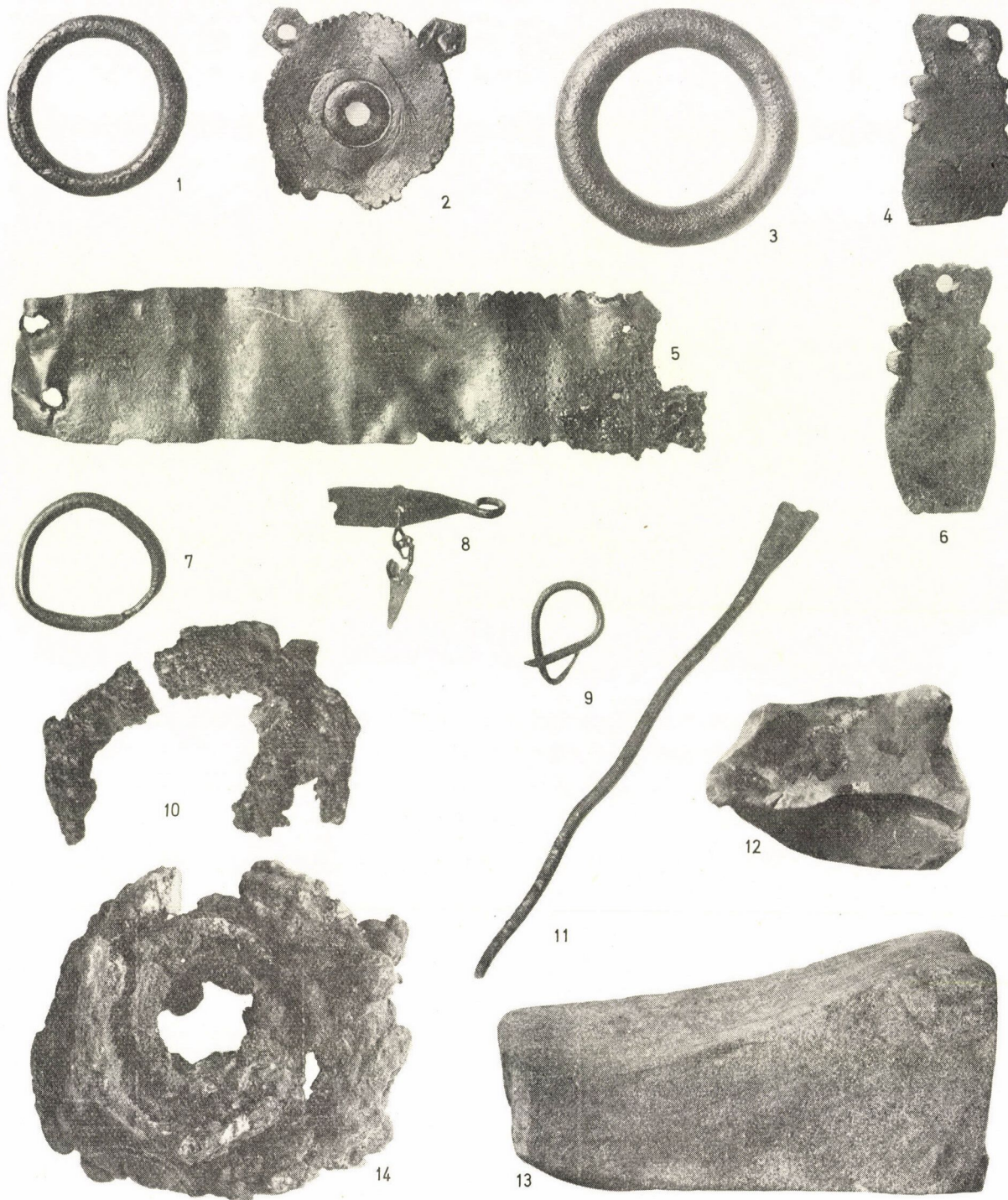
41. kép. Majs. 26. sír „in situ”
Рис. 41. Майш. Могила № 26 „in situ”
Fig. 41. Majs. Sép. n° 26 „in situ”

42. kép. Majs. 26. sír.
Рис. 42. Майш. Могила № 26.
Fig. 42. Majs. Sép. n° 26.

43. kép. Majs. 1—3. 9. sír. — 4—5. 37. sír. — 6—8. 52. sír. — 9—11. 24. sír. 1 : 1
 Рис. 43. Майш. 1—3. мог. № 9. — 4—5. мог. № 37. — 6—8. мог. № 52. — 9—11. мог. № 24. 1 : 1
 Fig. 43. Majs. 1—3. Sáp. n° 9. — 4—5. Sáp. n° 37. — 6—8. Sáp. n° 52. — 9—11. Sáp. n° 24. 1 : 1

44. kép. Majs. 52. sér. 1 : 1
 Рис. 44. Майш. Могила № 52. 1 : 1
 Fig. 44. Majs. Sér. n° 52. 1 : 1

45. kép. Majs. 1. 21. sír. — 2. 50. sír. — 3. 3. sír. — 4. szórvány. — 5. 29. sír. — 6. 37. sír. — 7. 24. sír. — 8. 24. sír. — 9. 47. sír. — 10. 45. sír. — 11. 30. sír. — 12. 13. sír.

Рис. 45. Майш. 1. мог. № 21. — 2. мог. № 50. — 3. мог. № 3. — 4. случайная находка. — 5. мог. № 29. — 6. мог. № 37. — 7. мог. № 24. — 8. мог. № 24. — 9. мог. № 47. — 10. мог. № 45. — 11. мог. № 30. — 12. мог. № 13.

Fig. 45. Majs. 1. Sép. n° 21. — 2. Sép. n° 50. — 3. Sép. n° 3. — 4. trouvaille sporadique — 5. Sép. n° 29. — 6. Sép. n° 37. — 7. Sép. n° 24. — 8. Sép. n° 24. — 9. Sép. n° 47. — 10. Sép. n° 45. — 11. Sép. n° 30. — 12. Sép. n° 13.

46. кѣр. Мајс. 1. 43. сѣр. — 2. 33. сѣр. — 3. 13. сѣр. — 4. 37. сѣр. — 5. 13. сѣр
 Рис. 46. Майш. 1. мор. № 43. — 2. мор. № 33. — 3. мор. № 13. — 4. мор. № 37. — 5. мор. № 13
 Fig. 46. Majs. 1. Sѣp. n° 43. — 2. Sѣp. n° 33. — 3. Sѣp. n° 13. — 4. Sѣp. n° 37. — 5. Sѣp. n° 13

47. kép. Majs. 1. 26. sír. — 2. 25. sír. — 3. 36. sír. — 4. 12. sír. — 5–7. 40. sír. — 8, 12, 13. 2. sír. — 9–11. 3. sír. — 14–15. 37. sír. 1 : 1
 Рис. Майш. 1. мог. № 26. — 2. мог. № 25. — 3. мог. № 36. — 4. мог. № 12. — 5–7. мог. № 40. — 8, 12, 13. мог. № 2. — 9–11. мог. № 3. — 14–15. мог. № 37. 1 : 1
 Fig. 47. Majs. 1. Sép. n° 26. — 2. Sép. n° 25. — 3. Sép. n° 36. — 4. Sép. n° 12. — 5–7. Sép. n° 40. — 8, 12, 13. Sép. n° 2. — 9–11. Sép. n° 3. — 14–15. Sép. n° 37. 1 : 1

In der südlichsten Ecke Pannoniens, in der Ortschaft Majs im Komitat Baranya (Abb. 1) legte László Papp 1963 zehn spätrömische Gräber frei (Bild 1, I.—III. Graben). In den Jahren 1964—65 haben wir das Gräberfeld systematisch erschlossen (Abb. 2).

Die Arbeit zeitigte insgesamt 53 Gräber: Brand- und Körperbestattungen vom ausgehenden 3. sowie Körperbestattungen vom Beginn des 4. Jahrhunderts. Diese jüngeren, unterschiedlichst orientierten Gräber waren in Mehrzahl (Abb. 37); alle waren Erdgräber.

Von den Funden heben wir die 100 Stück Münzen hervor (Abb. 35, 36, 47), des weiteren die Gegenstände aus Edelmetall (Abb. 40), die reichen Schmuckbeigaben in den Frauengräbern sowie die Trachten- und Waffenbeigaben in den Männergräbern. Sehr abwechslungsreiche Keramik, überwiegend glasiert (Abb. 46), und kegelförmige Glasbecher, wie sie in Gräberfeldern aus dieser Zeit häufig erscheinen, kamen in ansehnlicher Zahl zu Tage.

Aufgrund der Feuersteine und Eisenwerkzeuge, der Schleifsteine, Eisenwaffen, Spinnwirtelknopf, Lederbüchsen sowie der Knochenreste von Hausgeflügel, die aus den Gräbern des 4. Jahrhunderts geborgen wurden, bringen wir diesen Gräberfeldteil mit der sogenannten ethnischen Gruppe von Zengővárkony in Beziehung. Auch die geographischen Gegebenheiten des Gräberfeldes unterstützen diese Beobachtung.

Die anthropologischen Funde aus dem Gräberfeld bearbeitete Kinga K. Éry, die Tierknochen S. Bökönyi. Ihre Forschungsergebnisse und die von uns untersuchten archäologischen Funde sowie die Charakterzüge der Orientierung und der Bestattungsriten berücksichtigend, wollen wir hinsichtlich der gesellschaftlichen, ökonomischen und ethnischen Zusammenhänge des Gräberfeldes noch weitere Erfolge erzielen.

Alice Sz. Burger

EGY ALAKOS FARAGVÁNY TÖREDÉKE SZEKSZÁRDROL

A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum középkori kőtára őriz egy eddig figyelemre nem méltatott alakos faragványt¹ (1–2. kép). Sajnálatos módon a múzeumba 1933-ban beszállított darab lelőhelye nem állapítható meg; s miután a szekszárdi múzeumban nem csak az 1061-ben alapított szekszárdi bencés apátságból hanem más helyekről származó középkori faragványok is találhatóak, provenienciáját illetően nem foglalkhatunk állást.² A rá vonatkozó megállapítások közelebbi adatok hiányában csak a stíluskritikai elemzés keretei között maradhatnak.

A kis emberalak-faragvány keskeny réteggő homorú előoldalán helyezkedik el. A kő eredetileg megfaragott felületeiből közel eredeti állapotban három maradt meg: a díszített előoldal; ezzel ellentétes oldalon egy durvábban megmunkált illesztési felület; valamint a figurától jobbra eső, illesztéshez viszonylag finomabban elkészített, azonban szabálytalanra kopott sík. A figurát bal felől elvágó oldal, noha a jobboldalival közel párhuzamos, aligaz az eredeti — belőle annyi, amennyit az alak hiányzó bal karja kiadott, utóbb lefaragták. Erre a lefaragásra vall — a bal kar hiánya mellett — a felület illesztéshez alkalmatlan durvasága. E miatt s a kő feltűnően rossz állapota alapján másodlagos felhasználásra kell gondolnunk (falazókő vagy talán lépcsőfok?). A figura alatt és felett hátrahúzó felületek is le vannak töredezve.

A faragvány anyaga porózus, márványszerű fehér mészkő, azonos az 1061–64 között készült szekszárdi faragványok — a palmettás vállkő és a pillérfejezetek — anyagával; azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy azokkal nem egykorú s nem azonos műhelyből származó, hanem későbbi munka.³ Ugyanebből a kőanyagból faragták a budai és esztergomi akantuszos oszlopfejezeteket és később néhány palmettáindás-alakos reliefet is (melyekre alább visszatérek).

A homorú előoldalból meztelen férfialakot ábrázoló, igen magas relief emelkedik ki; az aláfáragott fejnél már odaragasztott kerekoszoró benyomását keltve. A nagy, ovális arc, noha erősen sérült, jól kivehető. Jellegzetes vonásai részletesen tanulmányozhatóak. A fejre mint szoros sapka feszül a hajzat, kétoldalt egybeolvadva a nagy, elálló fülekkel. A homlok fölötti részen függőleges barázdák jelzik a homlokba fésült hajfürtöket. Az alacsony, enyhén ívelt homlok alul a halánték felé lejtő szemöldök-ívekkel zárul. A szemek közvetlenül a szemöldökcsont alatt helyezkednek el, kissé mélyebben csak, mint a homloksík. Az alsó és felső szembéjak folyamatosan körbe-

futó szalagot alkotnak, amely mandula alakban keretez a kidülledő szemgolyót. A szemgolyók közepén kerek furatok jelzik a szembogarat, a mély árnyékhatás révén is igen feltűnően. A vaskos, egyenes, szembenézetben háromszög alakú orr nagy része letört. Az orr alatti sérült faragványfelület arra mutat, hogy az alak eredetileg jobb kezét a szája elé emelte, oly módon valószínűleg, hogy ujjai orráig értek és a száj bal sarkát szabadon hagyták. Jobb könyöke felhúzott combján nyugszik — tehát ülő helyzetben van a figura — míg bal kezét ölben tarthatta. A fej mögött húzódo részsütös pálcátagszerű faragványrészlet sajnos nem értelmezhető.

Noha a faragvány jócskán sérült, jellegzetes stílusjegyei leolvashatóak. A nagy, ovális fej mellett a test és a karok viszonylag kis méretei, karesú de kerekded formái; a sapkaszerű hajviselet, de legfőképpen a szemek kialakítása jó kiindulást nyújtanak annak a stíluskörnek a felkereséséhez, amelyben a szekszárdi faragvány fogant. E stíluskör a XI–XII. század fordulójának délfancia kőfaragóművészetében kínálkozik. A szekszárdi faragványra jellemző ovális fejforma, hajviselet és a mandula alakú, befűrással jelzett szembogarú szemkialakítás az európai korai romanika szobrászatának — a X. századtól egyre határozottabban jelentkező — antikizáló szellemével függenek össze.⁴ A XI. század elején az antikizáló törekvések vékony, de összefüggő, határozott stílusjegyekkel bíró réteget képeztek Itália, Franciaország déli részei s a befolyásuk alatt álló területek művészetében.⁵ A délfancia szobrászat további XI. századi fejlődésében lát-szólag — ahhoz képest, amit a karoling protoreneszansz Itáliában elindított — továbbra is csak nyomokban érvényesül az antikvitás hatása; a figurák realizistikusabb, az expresszív torzításokat kerülő előadásmódja azonban mindvégig az emberalak ábrázolásának plasztikai szabálya marad. Az antik eszményekhez való viszonyt jól mutatják a korábbi conquesi oszlopfejezetek⁶ (az 1065–1081 közötti periódusból), így az Ábrahám áldozatát ábrázoló, mely a fürtös hajú, ovális arcú angyalfigurákkal még igyekszik antik mintaképekhez ragaszkodni, egyebekben azonban merev és stilizált.⁷ Anatómiai hitelességre való törekvés és egyszerű kompozíciók jellemzik a clunyi szentély oszlopfejezeit faragó műhely munkásságát: a XII. századi francia protoreneszansz első jelei. E faragványok 1088–1115 között készültek.⁸ Különösen a bűnbeesést ábrázoló fejezet meztelen figuráinak testalkata, szemek kifárasztásának módja analóg a szekszárdi töredék stílusjegyeivel — természetesen a két faragvány kvalitása

¹ Leltári szám LAP 6/1933. 1.

² A faragványra *Mészáros Gyula* volt szíves felhívni figyelmemet. A fényképfelvételeket Polinger János készítette.

³ A szekszárdi bencés apátság XI. századi kőfaragványairól *Török L.*, XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I (1970) 96–154.

⁴ *Goldschmidt, A.*, Vorträge Bibl. Warburg, (Berlin) (1921–22); *Horn, W.*, Die Fassade von St. Gilles. Eine Untersuchung zur Frage des Antikeneinflusses in der südfranzösischen Kunst des 12. Jhs. (Hamburg 1937); *Adhémar, J.*, Influences antiques dans l'art du moyen âge français. (Paris 1939); *Dercsényi D.*, Ókor a középkor

művészetében. (Bp. 1944); *L'Orange, H. P.*, Apotheosis in Ancient Portraiture. (Oslo 1947); *Hamann-MacLean, R.*, Marburger Jb. Kunstwiss. 15 (1949–50). stb.

⁵ Korántsem mindig olyan tisztasággal természetesen, mint pl. II. Henrik baseli építkezéseimél: dóm, lettner: valenciai Szent Vince legendája (1000–1019 között).

⁶ *Fau, J.-C.*, Visions Méridionales. (1956) 20–30.

⁷ *Fau, J.-C.*, i. m. III. t.

⁸ *Conant, K. J.*, Speculum 1930; *Ua.*, Rev. de l'art ancien et moderne (Paris) 1931; kis eltérésekkel hasonló datálások: *Deschamps, P.*, Rev. de l'art (Paris) 1931; *Focillon, H.*, L'art des sculpteurs romans. (Paris 1964) 154.; *Ua.*, Le moyen âge roman. Art d'occident. I. (Paris 1965) 308.

1. kép. Alakos faragvány töredéke. Előlnézet. Szekszárd. Balogh Ádám Múzeum

Рис. 1. Фрагмент фигуральной резьбы. Вид спереди. Сексард, Музей им. Адама Балора

Fig. 1. Fragment d'une sculpture de pierre à figure humaine. Vue de face. Szekszárd, Musée Balogh Ádám

2. kép. Alakos faragvány töredéke. Oldalnézet. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum

Рис. 2. Фрагмент фигуральной резьбы. Вид сбоку. Сексард, Музей им. Адама Балора

Fig. 2. Fragment d'une sculpture en pierre à figure humaine. Vue latérale. Szekszárd, Musée Balogh Ádám

nem azonos.⁹ Cluny mellett, annak kőfaragóiskolájához kapcsolódva Burgundia más XI–XII. század fordulójára tehető építkezéseinél is hasonló szellemű faragványok készülnek – további analógiákat kínálva a szekszárdihoz. Így a charlieui St. Fortunat apátság hajójának egy, még a XI. század végén készült, oroszánok között meztelen alakot mutató fejezete,¹⁰ melyet minden valószínűség szerint ugyanazon mester faragott, aki az Anzyle-Duc-i templom azonos témájú fejezetét készítette.¹¹ Utóbbi kapitelen a hajviselet, a szemek faragása, az alak kicsiny, vékony, de gömbölyded tagjai igen közel állanak a szekszárdi domborműhöz. A clunyi körhöz kapcsolódik ugyancsak a diei templom XII. század eleji faragványanyaga,¹² hol az antikizálás mintha nagyobb hangsúlyt kapna; valamint a mozati apátság sokat idézett, mitoló-

gikus jeleneteket előadó oszlopfői.¹³ A XII. század második évtizedétől az ókori – római – művészet egyes formálási elvei a plasztika szellemének legfontosabb összetevői közé lépnek; ekkortól lényegesen egyetemesebben terjed el az antikizáló felfogás, mint a középkor művészetében addig bármikor. Ezt az egész francia területet besugárzó művészeti központok hatása magyarázza. A Saint-Gilles-du-Gard-i (1116), Clermont-Ferrand-i (1130 k.), aulnayi (1119–35), vézelayi és autuni (1132 k.) faragványok stilisztikai eltérései, egyéni jellegzetességei mögött azonos intenzitással hat a klasszikus arányok, témák, formák megragadására irányuló, utánpótlást azonban sohasem jelentő vágy. E művészeti központokban s kisugárzásuk területén faragványok egész sorát találjuk, melyek a szekszárdi faragvány stílusát még köze-

⁹ Focillon, H., *Le moyen âge roman*. 212. kép.

¹⁰ Gantner, J. – Pobé, M. – Roubier, J., *Gallia Romana* (Wien – München 1962) 302., 58. kép.

¹¹ XII. század eleje. – Aubert, M. (ed), *L'art roman*

en France. (Paris 1961) 355. (képpel).

¹² Ábrahám áldozata az I. katedrális nyugati kapujáról. L. 10. j. 303., 65. kép.

¹³ XII. század legeleje. Aubert, M., i. m. 280–281.

3. kép. Saint-Pierre-Toirac: timpanon-dombormű (Aubert után)
 Рис. 3. Сент-Пьер-Тоирак: Тимпанский барельеф (по Ауберту)
 Fig. 3. Saint-Pierre-Toirac: bas-relief de tympan (d'après Aubert)

lebből magyarázzák.¹⁴ Valamennyit lehetetlen felsorolni.¹⁵ Így egyet emelek csak ki közülük: a Saint-Pierre-Toirac-i (Languedoc, Lot megye) templom timpanon-domborművét (3. kép), mely a XII. század első évtizedében készült.¹⁶ A szekszárdi töredékével rokon szellemben — s a somogyvári ún. „Szt. István protomártír megkövezése” dombormű alakjaira hasonlóan — formált alakok mellett külön figyelmet érdemel az az indafonadék, mely a timpanon bal oldalát kitölti, benne vergődő madarakkal. A faragvány megjelenése nagyon emlékeztet a három somogyvári indás-madaras (és alakos) reliefre, a Szépművészeti Múzeum ún. „Krisztus és Tamás”-domborművének (ltsz. 55 1600) keretére valamint a két óbudai indás faragványra.¹⁷ Ezek közül az ún. „Krisztus és Tamás”-relief keretsávjának stílusát — a motívum X–XI. századi itáliai eredetének hangsúlyo-

zása mellett — már Gerevich Tibor is toulousei hatásra vezette vissza.¹⁸ Ha a toulousei, Saint-Pierre-Toirac-i és figeaci domborművek keltezése rendelkezésünkre állana, bizonyosan indás-madaras faragványaink keltezése is könnyebb lenne. Ezek önmagukban ugyanis alig datálhatóak. Gerevich Tibor szerint a „Krisztus és Tamás”-relief 1135 után keletkezett; e keletkezést azonban arra a nézetre alapította, amely szerint ez a faragvány kalocsai eredetű. A faragvány azonban minden valószínűség szerint óbudai, nem pedig kalocsai.¹⁹ Így az Óbudáról ismert darabok és a „Krisztus és Tamás”-dombormű stílusának és faragástechnikájának azonossága is érthetőbb. Az indás-madaras faragványok datálását a kalocsai székesegyháztól függetlenül kell tehát megoldani. E célból a somogyvári faragványok kínálkoznak.²⁰ Valószínű, hogy ezek az indás-madaras műhely első munkái, a somogyvár

¹⁴ St. Gilles: *Focillon, H.*, Le moyen âge roman. 114. kép. — Clermont-Ferrand: *Focillon, H.*, i. m. 287., 229 és 231. kép. — Aulnay: *Focillon, H.*, L'art des sculpteurs ... XVIII. t. — Vézelay, Autun: *Ua.*, *Focillon, H.*, Le moyen âge roman. 269., 308; a részletekre nézve 1. utóbbi mű irodalmát.

¹⁵ Néhány a közelebbi analógiák közül: Chauvigny/ Poitu; St. Pierre kerengőfejezetek, XII. század eleje. — Saint-Nectaire (Puy-de-Dôme); fejezetek a szentélyben, 1130 k. — Chauriat: St. Julien, fejezet a lábmósás és az utolsó vacsora jelenetével, 1130 k. — Saint-Nectaire, Mózes-fejezet. — Conques: az északi keresztház fejezetei 1107–1119; valamint vállkő a kerengőből 1087–1107.

¹⁶ *Aubert, M.* i. m. 225.

¹⁷ Somogyvár: *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) CLIII. t. 1. (pillérfejezettör.), CLIV. t. 1. (friz), CLXXXIII. t. („Szt. István protomártír”). — „Krisztus és Tamás”: *Gerevich I.*, i. m. CLIV. t. 3. és CLXXXVI. t. 2. (vadászjelenet); *Horváth H.*, Budapest művészeti emlékei. (Bp. 1938) X., XVI. t.

¹⁸ I. m. 177.

¹⁹ A faragvány legrészletesebb feldolgozása *Radocsay, D.*, BullBA 11 (1957) 17–27, 100–106. Stilisztikai eltérését a korabeli (datálása: XII. század közepe) kalocsai faragványoktól azzal magyarázza, hogy szarkofág töredéként rekonstruálja. Így módon — noha a provenien-

ciát illető korábbi kétségeket felsorolja — feltételeesen ugyan, de állást foglal a kalocsai eredet mellett. — Ezzel szemben *Dercsényi Dezső* volt szíves felhívni figyelmemet arra a fontos tényre, miszerint *Henszlmann* az általa kalocsai eredetűnek tudott kövek között ezt nem rajzolta le (a rajzokat l. *Entz G.*, BullBA 28 (1966) 31–56, 134–144., 14–19. kép); valamint arra, hogy a faragványt a Nemzeti Múzeum Haynald érsektől mint óbudai eredetű régiséget kapta ajándékba (a további konfúzió az érsek személyéből ered talán?). Emellett tudjuk, hogy a kalocsai barokk érseki palota építéséhez Budáról és Óbudáról szállítottak „bontási” kőanyagot (*Rév helyi Elemér* közlése); ugyanakkor kalocsai eredetű faragvány került elő a budai Várnegyedben (*Gerevich L.*, Budapest 1945 jan.–febr. 31.; *Entz G.*, i. m. 139.).

²⁰ *Dercsényi D.*, A somogyvári Szt. Egyed-apátság maradványai (Bp. 1934) 17, 28–31.; *Ua.*, Studi e Documenti Italo-Ungheresi IV (Roma 1942) 66–68.; *Járdányi-Paulovics I.*, ArchÉrt 77 (1950) 124–126.; *Dercsényi D.*, ArchÉrt 77 (1950) 126–127.

E közlemény kéziratának lezárása után jelent meg *Levárdy Ferenc* tanulmánya a somogyvári apátság románkori maradványairól [MűÉ 17 (1968)]. Az ún. Szt. István protomártír-domborműről meggyőző elemzéssel kimutatja, hogy a rajta kifaragott jelenet Szent Egyeddel áll kapcsolatban. Igen fontosak stilisztikai és kronológiai

apátság első építési periódusából, azaz az 1095 előtti (és 1091 utáni) évekből származnak. De ugyanígy valószínű lehet egy másik verzió is, nevezetesen, hogy a műhely tevékenysége csak a XII. század első harmadának végén kezdődik meg (a francia emlékek kronológiája e mellett szólna). A kérdést el lehetne dönteni, ha tudnánk az óbudai prépostságból származó darabokat keltezni. Sajnos az óbudai prépostságról azonban igen keveset tudunk.²¹

A szekszárdi töredéket velük egy részről a kőanyag azonossága, másrészt a fűró alkalmazása a szemek kifaragásánál köti össze; s ezt a kapcsolatot alátámasztja a Saint-Pierre-Toirac-i timpanon. A magyarországi emlékegyanyagban még egy faragványt találunk, mely közelebbi stíluskapcsolatban áll a szekszárdi darabbal, bár annál gyengébb kivitelű s egy-két évtizeddel későbbi. Ez egy pillérfejezet a dienesi prépostság (v. Arad megye) egykori templomából. Gerevich T. — tévesen — borosjenői provenienciával; a XII. századra keltezte közölte.²² A Fehér-Körös mentén fekvő dienesi prépostságot a Beche-Gergely nemzetség egyik tagja alapította, egy 1199-ben kelt oklevél szerint bizonyos Dienes comes.²³ Miután az oklevél e Dienes akkor élő unokáival, Beche fia Lukács és Jánossal kapcsolatos, a dienesi premontrei prépostság alapítását az 1140 körüli évekre tehetjük. Épületei jelentékeny méretűek és kialakításuk lehetnek, mint az 1199. évi oklevél szavai hangsúlyozzák is.²⁴ A templomból származó fejezet szirént és halakat ábrázol. A nagyfejű, kerekded testalkatú szirén, fűró segítségével kialakított szemeivel a szekszárdi alak stílusának leszámazottja; ugyanakkor további jele annak is, hogy a délvidéki, Maros — Körös közti román kori monostorok művészete már Egres (1179) előtt is jelentős volt és franciás igazodás jeleit mutatta.

A szekszárdi töredék egykori funkciójának meghatározása nehéz kérdés; a jelenlegi sérült állapot miatt aligha képzelhető el teljes értékű megfejtése. Miután a kő legnagyobb méretei a reliefsokra merőlegesen, mélységi irányban jelentkeznek, arra kell gondolnunk, hogy a faragvány statikai szerepe is, nem pusztán díszítő szerepe (párkányfríz, mellvédsík) volt. E tekintetben a kő alakja két feltételezést tesz lehetővé. A kevésbé valószínű: a kő jobb oldalán nem csak néhány centiméter hiányzik, hanem a jelenlegi szélesség legalább kétszerese; a kő mint gyám boltozatot vagy kapuszemöldököt támasztott. A valószínűbb: íves kapubéllet radiális rétegköveinek egyike volt. Az utóbbi feltevést számos XII. század-eleji francia kapubéllet analógiája támaszthatná alá, hol a béllet íves tagozatai között — s azokat áthidalóan — alakok ritmikus darab fut körben.²⁵

fejtegetései is. Miután az általa írottak a szekszárdi faragvány keltezését eléggé alátámasztják — illetve, az indás-madaras kövekre vonatkozóan általam mondottakat, azt hiszem, nem módosítják szükségyszerűen — csak azt jegyzem meg, hogy az indás-madaras kövek időrendjét Levárdynál az teszi kissé következetlenné, hogy az ún. Krisztus és Tamás relíef kalocsai eredetét elfogadja. — Vele ellentétben (171—172. lap és 6. kép) az újabban előkerült pécsvárad faragványt nem tartom az indás-madaras műhely munkájának. Szabályos hullámindafríze más formálási elvből fakad, mint a nála korábbi szabálytalan, szétterülő indafonadék.

²¹ L. Horler M., Budapest Műemlékei II. (Bp. 1962) 400, Bertalan Vilmosné cikke: Korvin Ottó-tér 8—9 (óbudai prépostság).

²² I. m. CXVII. t.

²³ Mon. Strig. I. 160.; Fejér, Cod. Dipl. II. 373—75.; Juhász, K., Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter. (Münster 1927) 160.

²⁴ „... pro elegantionis industriae forma”.

²⁵ Aulnay: 1119—35; hatása alatt Vouvant; az északi mellékhajó kapujának béllete (XII. század első fele); Oloron-Sainte-Marie: nyugati kapu; Foussais, St. Hilaire: nyugati kapu (XII. század első fele) Gantner, J.—Pobé,

Hasonlóképpen kérdéses a figura jelentése. Egyéb adat híján a figura meztelen mivolta nyújthat kiindulást. A XI—XII. század fordulójának szobrászatában általában a következő esetekben jelentkezhettek meztelen alakok: Ádám és Éva a Paradicsomban; Dániel az oroszlánbarlangban ábrázolásakor; az utolsó ítélet s a pokol jeleneteinek, elkárhozottak, ill. üdvözültek ábrázolásakor; apotropaikus jelentésű alakoknál; valamint funkcionális szereppel — mint atlant gyámköveken, kapubélletekben (legutóbbi esetek azonban legtöbbször egyszerű apotropaikus, ill. elkárhozott lélek-figurák).

Azt a lehetőséget, hogy a szekszárdi faragvány Ádámot vagy Dánielt ábrázolná, ülő vagy guggoló póza miatt el kell vetnünk. Üdvözült lélek ábrázolásának sem tekinthetjük, mert kezét szája elé emeli: ez a gesztus a rémületet és szégyenkezést volt hivatott kifejezni. Ugyanígy elesik az apotropaikus értelmezés is; az olyan ábrázolások ugyanis más — szemérmetlen, kihívó stb. — konvencionális testhelyzeteket követeltek.²⁶ Valószínűnek tűnik ugyancsak az atlant-szerep is. Megmarad tehát a kárhozott lélek ábrázolásának valószínűsége.

A XI—XII. században a meztelen test ábrázolásának nincs esztétikai jelentősége; benne szimbolikai szempontok érvényesülnek; ez esetben olyanok, melyek (sok más szimbolikai elemmel együtt) ókori elgondolásokra vezethetők vissza. Az esetek többségében a meztelen test ábrázolása a lélek ábrázolásának igényéből fakad; s a lélek mindkét szélső pólusát kifejezheti: a teljesen szellemi, tisztát éppenúgy,²⁷ mint a bűnöst, a kárhozottat. Ez utóbbi forma egyrészt a bűnbeesés történetének azon mozzanatával kapcsolatos, amikor az összülők szégyenkezni kezdtek testi mivoltuk fölött;²⁸ másrészt kapcsolatos lehet a kései császárkor bírósági ítéleteinek azon részletével, amikor a halálra ítéltet megfosztják ruháitól.²⁹ (Ez utóbbi azonban nem egyértelműen negatív előjelt meztelenség, miután a keresztényüldözések mártírjai is átestek ezen a procedúrán, mint a mártírakták többször beszámolnak róla.³⁰)

A meztelenség jelentésének két pólusa a XI—XII. század nagy utolsó-ítélet-ábrázolásain egyszerre jelentkezik, mint az autuni utolsó-ítélet-timpanonon is. Meztelen alakok jelenítik meg a tiszta lelkeket,³¹ akik részesei lettek az örök üdvösségnek; s az örök kárhozatra ítélteteket is. Csak arkifejezésük, gesztikulációjuk különbözik: a kárhozottak fejükhöz kapnak, kezüket rémülten szájukra tapasztják s összegörnyednek a félelemtől és a fájdalomtól.³²

Fentieket összegezve: a szekszárdi töredék valószínűleg bűnös lelket ábrázolt, egy kárhozat-jelenet keretében vagy pedig pszichológikus céllal. Stílusában XI.

M., Glory of the Romanesque Art (New York 1956) 194, 195, 201, 117, 118, 119. kép.

²⁶ László Gy., Erdélyi Tud. Int. 1947. Kolozsvár, bő irodalommal.

²⁷ Vö. Ringgren, H., „Nacktheit”, Biblisch-historisches Wörterbuch. II. (Göttingen 1966) col. 1277.

²⁸ Nagy irodalommal Wessel, K., „Adam u. Eva”, Reallex. Byz. Kunst. I. (Stuttgart 1967) 50—.

²⁹ Leclercq, H., „Nudité des condamnés” DACL XII/2. col. 1806.

³⁰ Martyrium sanctae Aquitinae; Passio sanctae Tatianae; Ephrem, opera t. III.; DACL XII/2. col. 1807—1808.

³¹ Az alámerítéses keresztelésben a meztelenség az összülők eredeti tisztaságára utal. — s. Cyprianus, opera. Migne, patr. lat. 4. t. III.; Veronai Szt. Zeno, opera. Migne, patr. lat. 11.

³² Lehetséges, hogy a két oroszlán között guggoló meztelen férfialak XI—XII. századi faragványokon nem mindenkor Dániel, hanem néha a bűnök között veszélyeztetett emberi lélek (mint bizonyosan: Charlieu és Anzyle-Duc esetében). A Dániel-ikonográfiára vö. a Callixtus-katakomba Dániel kupolafestményét, a bresciai lipsanotheca ábrázolásait stb.; valamint Danielou, J., „Daniel”, RAC III. (Stuttgart 1957) col. 575—585.

század végi — XII. század eleji délfrancia elemek mutatkoznak. Nem tartozik — amennyire ez megállapítható — a XII. század eleji délfrancia protoreneszansz kifejlett fázisához. Ugyanakkor azonban — a magyar romanikában ritkán használt kőanyaga, faragástechnikai jellemzői s néhány analógia közvetítése révén — kapcsolatba hoz-

ható a magyarországi indás-madaras faragványokkal. Ezeknek készítése nagyjából az 1091 és 1140 közötti évtizedekre tehető. Ha a szekszárdi faragvány valóban műhelykapcsolatban áll velük, úgy közülük a korábbiak társa.

Török László

FRAGMENT D'UNE SCULPTURE DE PIERRE Á FIGURE HUMAINE DE SZEKSZÁRD

Résumé

L'auteur, dans son étude, expose la sculpture n° LAP 6/1933. 1. de la collection des monuments lapidaires médiévaux du Musée Balogh Ádám de Szekszárd. La sculpture d'un fin calcaire blanc représente une petite figure d'homme nu accroupi dont le modelé présente des marques de style diagnostiques apparentées à la sculpture française du tournant des XIe et XIIe siècles. La tendance antiquisante française de l'époque se reflète dans le style de toute une série de sculptures hongroises du début du XIIe siècle. Entre ces sculptures hongroises

dites „à rinceaux et à oiseaux” et le fragment de Szekszárd le trait d'union est donné par le bas-relief du tympan de Saint-Pierre-Toirac. L'étude de la parenté entre les monuments français et hongrois — les pierres sculptées de la France méridionale et celles à rinceaux et à oiseaux — permet de préciser la chronologie absolue et relative des monuments de Hongrie. — À l'analyse du style se rattache une brève analyse iconographique, dans laquelle l'auteur démontre que la sculpture de Szekszárd représente une âme réprouvée.

L. Török

A BUDAPEST-RÁKOSKERESZTÚRI ÁRPÁD-KORI TEMPLOMROM

1969. április havában Budapest XVII. kerületében, Rákoskeresztúron fővárosunk történetének egyik legújabb, középkori építészeti emléke került elő. A középkori Pestet körülvevő falvak topográfiai elhelyezése meglehetősen kevés történeti és régészeti adat áll rendelkezésünkre, így a Budapest XVII. Pesti úti leletmentés során előkerült középkori templomrom nagyban hozzásegített bennünket a Rákos patak felső folyása menti középkori falvak pontosabb helymeghatározásához.

A mai Budapest egyik peremkerületébe tartozó Rákoskeresztúr egykori község neve a mai elnevezéshez hasonló formában először csak a XIV. század első harmadában jelent meg. Egy 1326. július 30-án kelt oklevélben¹ I. Károly király utasította a budai káptalan, János budai bíró Szent keresztii jobbágysai Demeter tárnok cinkotai birtokán elkövetett hatalmaskodásainak kivizsgálására. Még ez év augusztusában a budai káptalan jelentést tett a vizsgálatról, melyet Kobzos János királyi ember és Lőrinc kanonok végeztek el.² A vizsgálatnak nem sok foganatja volt, mert 1327. február 10-én újabb intézkedésre volt szükség, mely szerint a budai káptalan Henefi János Szent keresztii jobbágysait a nyúlzigeti apácák rákosi, bökényföldi és cinkotai birtokainak használatától eltiltotta.³ Keresztúrról a török uralom éveiben szólnak ismét a források, mint elég jelentéktelen településről, 1690-ben pedig már az elhagyatott helyek között írták össze.⁴ A XVIII. század második felében olvashatunk először a község templomáról. A Historia Domus 1774. évi feljegyzései között értékes adatokat találtunk, ezek szerint 1740-ben és 1741-ben a török uralom megszűnte után a helyi lakosság a templom megrongálódott falait kijavította, a szentélyt beboltozták, a templom hajóját pedig famennyezettel fedték be.⁵ Az 1673-ból származó, a Váci egyházmegye templomait feltüntető térkép 1773. évi másolatán⁶ a zömök toronnyal ábrázolt templom épülete mellett látható egy a templom mellé emelt kriptá épülete is. Az újkori római katolikus templom a múlt század második feléig megőrizte középkori alaprajzi elrendeződését, és 1877-ben Arányi Lajos a váci járás 4 öl széles, 6 öl hosszú, régi, jól keletelt falusi egyházaként vette lajstromba.⁷ Majd ezt az épületet a XIX. század végén lebontották, és mellette építették fel a ma is álló római katolikus templomot.

1969-ben a rákoskeresztúri vízvezetékhalózati bővítése kapcsán a Pesti úton több kilométer hosszúságú, változó szélességű és mélységű árkot húztak. A Pesti út 110. számú telek előtt ebben az árokban középkori falrészletek kerültek napvilágra. Feltételeztük, hogy ezek a falak a község egykori templomának a maradványai, tekintve, hogy Rákoskeresztúr mai utcahalózatának és telektömbjeinek elhelyezkedése nagyjából úgy rajzolódik ki, ahogyan Balla Antal 1793-ban készített térképén láthatjuk.⁸ A vízvezetéki szerelési munkák befejezése

után sor kerülhetett egy leletmentésre, amelynek eredményeképpen csaknem teljes egészében feltárássra került a középkori Szent Kereszt falu temploma. A vízvezeték árkába eső falrészletek megsemmisültek és valószínűleg ez lett a sorsa a ma álló templom alá került falaknak is. A megmaradt részletekből is rekonstruálhattuk a középkori templom alaprajzának legnagyobb részét, a szentély formáját és méreteit, valamint megállapíthattuk a templom építési periódusainak a korát (1. kép).

1. A templom első formája a Kárpát-medencében egy meglehetősen ritkán előforduló alaprajzra épült. A 4,8 m hosszú és 2,7 m széles szentélyű templom a nyújtott félköríves szentélylezárádású és a szentélynégyyszöges román kori falusi templomok közötti átmeneti forma. Az 1,2 m széles szentélyfal a külső oldalon a félköríves lezárádás után egy 40 cm-es kiugrással folytatódott a hajó felé. Ez a kiugrás a szentélyfal belső oldalán nem volt meg, ezért feltételeztük, hogy a szentélynégyyszög boltozatát belülről konzolok tartották. Mivel a szentély az átlagosnál keskenyebbre épült, a diadalívek közötti távolság csak 1,3 m volt. A 4,65 m széles hajó 5,5 m hosszúságban rekonstruálható. A hajó 1,4 m széles déli fala a felkutatott területen befutott a ma álló templom fala alá. Az északi hajófal 5,2 m hosszúságban maradt meg, ehhez csatlakozóan még 4,8 m hosszúságban már a XIV. században emelt részeket kutattuk. Az alaprajzon (1. kép) a II. árokban, amely ferdén szeltea a középkori templom hajóját, nem találtuk a román kori templom hajójának nyugati zárófalát, vagy annak elbontott nyomát. A templom építési periódusai az építési anyag és technika alapján is szétválaszthatók. A román kori templomot döngölt homokra, alapozás nélkül építették. Az 1,2–1,4 m széles, átlag 30–35 cm-es, szabályos kváderekből álló, laza szerkezetű falak — homokos kötőanyaggal építve 60–75 cm magasságban maradtak meg (2. kép). A történeti és ásatási adatok alapján kiderült, hogy ez a templom a XIII. században a tatárjárás idején alaposan megrongálódhatott, később a XIV. században a templomot nemcsak kijavították, hanem jelentősen ki is bővítették.

2. Az építőanyag a korábbi vöröses homokkő helyett puhamészkö volt, az újonnan épített falszakaszokat mély, 1–1,4 m alapfalakra emelték (3. kép). A XIV. századi templomról azt mondhatjuk, hogy megtartotta korábbi alaprajzi elrendeződését, a szentély és a diadalívek formáját, azonban meghosszabbították a román templom hajóját, valamint a szentély északi oldalán 3 × 3,8 m méretű sekrestyét építettek.

A feltárás befejezése után meghatározhattuk a templom szintjeit. A XIII. századi templom szintje a falak aljával volt azonos, padlója döngölt homok volt, sározás, vagy egyéb padló kialakítás nyomait nem figyelhetjük meg. A döngölt felszín szintjétől támasztja alá

¹ Anjoukori Okmánytár II. 247–248.

² Uo. 248.

³ Uo. 274.

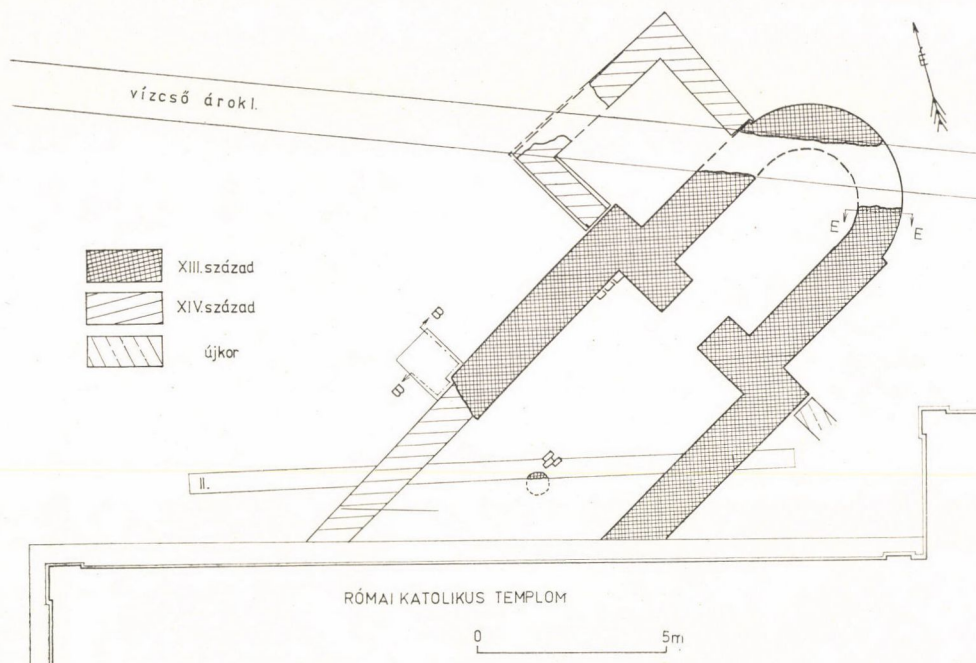
⁴ Kosáry D., Pest megye a kuruc korban. Pest megye múltjából. (Bp. 1965.) III. táblázat.

⁵ A Budapest XVII. kerületébe tartozó római katolikus templomokra vonatkozó történeti feljegyzések a Rákoscsabai Plébánia Hivatalban olvashatók.

⁶ Makkai L., Pest megye története. Pest megye műemlékei I. (Bp. 1958.) 125., 56. kép.

⁷ Arányi L., Általános jelentés a pestmegyei pilisi és váci járások egyes községeiben kutatót műemléki (nemkülönb.) egyéb régészeti adatok dolgában. AK 11 (1877) 5–6.

⁸ Kosáry D., i. m. Melléklet.

1. kép. Rákospalota. Árpád-kori templom alaprajza
 Рис. 1. Ракошкерестур. План церкви эпохи Арпадов
 Fig. 1. Rákospalota. Plan de l'église de l'époque arpadienne

az a jelenség is, hogy a vörös homokkő falak síkjai a legalsó kősor aljáig vakoltak voltak, a málékony, homokos vakolat nyomait több helyen megfigyeltük. A XIV. századi templom szintjét a sekrestye és az északi hajófal megfelelő szakaszának azonos magasságú szintjei adták. Ezek a szintpontok megegyeztek a templom hajójában két helyen fennmaradt téglapadlórszlet szintpontjaival. A sekrestyében és a szentélyben padlót nem figyelhettünk meg, mert a templom keleti része nagyobb mértékben elpusztult, az erre a részre ültetett fák erőteljes gyökerei a rétegeket is teljesen feldúlták.

3. A templom építéstörténetének utolsó periódusa a XVIII. századi javítás, amiről a Historia Domusban olvashatunk. A kijavított templom épülete mellé a későbbiek során családi sírboltokat építettek, majd a jelenlegi templom építése idején a lebontott templom körüli sírok esontvázaik közül azokat, amelyeket nem helyezték át az új köztemetőbe, egy nagy gödörbe hordták össze. Ez a közös sírgödör a középkori templom hajófal és egy feltárással került újkori fal által határolt részen terült el. Az emberi esontok barna földdel keverten nagy mennyiségben kerültek itt elő, in situ esontvázat, vagy annak részét az itt megvizsgált területen nem találtunk. A legújabbkori bontások és építkezések teljesen feldúlták a középkori templom déli oldalán feltételezett temetőt. Egyetlen melléklet nélküli keletelt férfisírt tártunk fel a templom hajójában, az északi hajófal belső oldalán. A esontváz medencéje a XIII. századi falrészlet XIV. századi toldásának kezdetével volt egyvonalban. Az elhúnyt karjait keresztbehajlítva mellkasára helyezték. A laza, homokos talajban a sírgödör formáját nem határoztuk meg, koporsóra utaló régészeti jelenséget sem rögzíthettünk. A templom sekrestyéjén és szentélyén keresztül haladó vízvezetékárókban sem a templom északi, sem a déli oldalán továbbhaladó szakaszokban a templomot körülvevő valamilyen kerítés régészeti nyomait sem figyelhettük meg.

A templom építési periódusainak meghatározásában a feltárás közben előkerült kerámiatöredékek (6. kép) rétegbeli elhelyezkedése segített bennünket. Az északi hajófal külső oldalán kapott metszetben (4. kép) egymástól jól elkülöníthetően három építési réteg és két középkori

kultúrréteg keletkezett. Az első építési réteg alatti 7. számmal jelzett fekete humuszban császárkori kerámiatöredékek között legkésőbb a XIII. század első felére jellemző kerámiatöredékek fordultak elő. Az e réteg felett elhelyezkedő 6. számmal jelzett épülettörmelék rétegben néhány apró, vörös homokkő és sok malter volt. A falak közti kötőanyag, a falakat borító vakolat, valamint a 6. rétegbeli malter laboratóriumi elemzése nem történt meg, de mind a három helyről származó anyag szemlátomást ugyanazon színű, és laza szerkezetű, homokos kötőanyag volt. A 7. számmal jelölt fekete humuszréteget a déli szentélyfal mindkét oldalán ugyanolyan korú kerámiatöredékekkel megtaláltuk, azonban a fal belső oldalán a szentély falából származó kődarabokkal (5. kép). A templom további történetére vonatkoztatható

2. kép. Rákospalota. Árpád-kori templom falrészlete
 Рис. 2. Ракошкерестур. Деталь стены церкви эпохи Арпадов
 Fig. 2. Rákospalota. Détail du mur de l'église de l'époque arpadienne

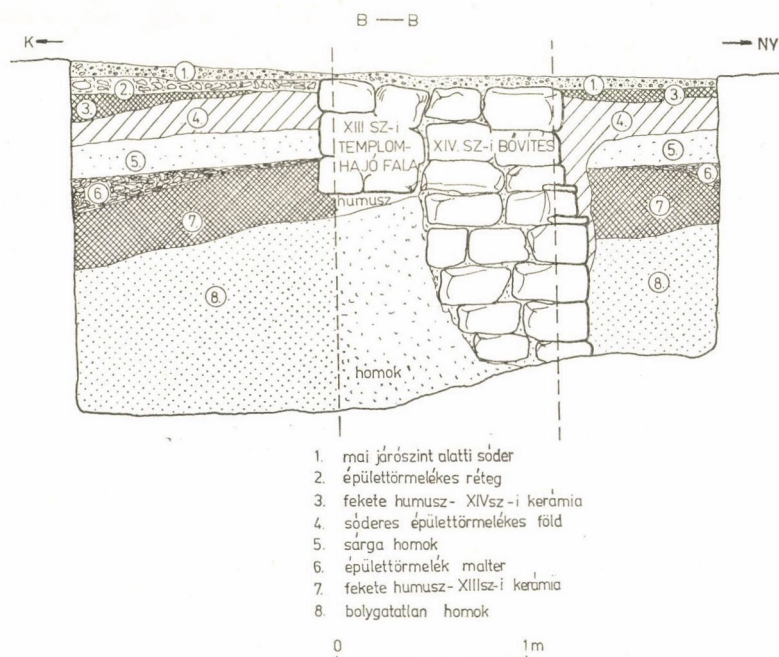

rétegek csak az északi hajófal külső oldalán maradtak meg. Az 5. számmal jelölt sárga homok steril réteg volt, régészeti leletek nélküli, a Rákos patak vidékére jellemző futóhomok zavartalan lerakódásának tekintjük.⁹ Mivel a szentély belsejében is megtaláltuk ezt a réteget, feltételeztük, hogy a XIII. századi templom hosszabb ideig romos, elhagyatott állapotban volt. A 4. képen levő metszetben a 4. réteg a XIV. századi építési réteg: a benne levő kő és kötőanyag azonos a hozzátartozó falrészlet kő és kötőanyagával. A felette 3-sal jelölt II. középkori rétegben XIV. századi kerámiaföredékek voltak (6. kép). A 2. réteg a III. építési periódus emléke, régészeti anyag nélkül, feltehetően a XVIII. századi javítás. A Historia Domus adatait támasztja alá, mely szerint 1740–41-ben csak a megrongálódott szentélyt boltozták, mert ez a réteg csak az északi hajófal szentélyhez legközelebb eső részén fordult elő. A feltárás eredményeinek ismertetése után megkísérljük templomunkat elhelyezni a román falusi templomok sorában. Gerevich Tibor a szlovákiai szentélynégyyszöges falusi templomokat a patkó alakú szentélylezárádású templomokkal együtt jellegzetes későromán alaprajzi formának tartotta.¹⁰ Václav Mencl a Gömörpéterfalvi (Petrovce),¹¹ a kisbári (Malá Bara),¹² a zsolnai (Žilina),¹³ a zsegnyei (Žegna),¹⁴ a szászai (Sása),¹⁵ és almágyi (Almád)¹⁶ templomokat okleveles említések alapján a XIII. század második negyedére, illetve a XIII. század közepére keltezte.

3. kép. Rákoskeresztúr. Árpád-kori templom XIV. századi bővítésének alapfala

Рис. 3. Ракошкерестур. Фундамент стены, сложенный при расширении церкви в XIV веке

Fig. 3. Rákoskeresztúr. Mur de fondation, amplifié au XIVe siècle, de l'église de l'époque arpadienne

4. kép. Rákoskeresztúr. Árpád-kori templom északi hajófalának metszete

Рис. 4. Ракошкерестур. Профиль северной стены нефа церкви эпохи Арпадов

Fig. 4. Rákoskeresztúr. Coupe du mur nord de la nef de l'église de l'époque arpadienne

⁹ Pécsi M., Budapest természeti földrajza. (Bp. 1959.) 186.

¹⁰ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938.) 31.

¹¹ Mencl, V., Stredoveká architektúra na Slovensku. (Prága 1937.) 319–320.

¹² Mencl, V., i. m. 326.

¹³ Mencl, V., i. m. 339.

¹⁴ Mencl, V., i. m. 346–347.

¹⁵ Mencl, V., i. m. 212–214.

¹⁶ Mencl, V., i. m. 318–319.

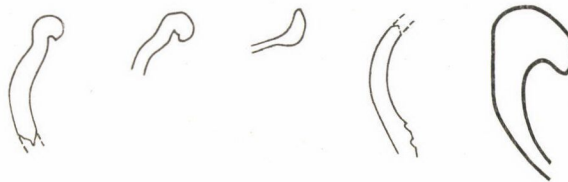
A vizsolyi református templom műemléki falkutatása után Sallay Marianne a rendelkezésére álló okleveles és építészeti adatokat egybevetve a templom építési idejét legkésőbb a XIII. század elejére keltezte, mert a vizsolyi templom 1220-ban már állt.¹⁷ A típus eredetéről szólva kutatásait összegezve arra a megállapításra jutott, hogy a XII. század második felében hazánkba települt szászok hozták magukkal hazájuk egyik legrégibb és legáltalánosabb építészeti formáját, a három osztású térből álló szentélynégyzetes templom típusát.¹⁸

Mint már korábban említettük a rákoskeresztúri templom a 7. képen bemutatott falusi templomok távolabbi analógiája, mert a szentélynégyzet kialakítása részben konzolos megoldással történt Magyarasszlavica (Uhorské Raslavice)¹⁹ és Sámot²⁰ XIII. századi templomaihoz hasonló elrendezésben. A rákoskeresztúri templom legközelebbi földrajzi és méretbeli analógiája a vizsolyi templom. Régészeti megfigyeléseink szerint a két templom építési ideje is hasonló lehet, legkésőbbben a XIII. század elején épülhettek.

A pesti határban szász telepesekről egyenlőre nem tudunk, de néhány 1241 után keletkezett oklevélből következtethetünk a század eleji Rákos patak menti falvak nevére és helyére. Keresztúr egyik legközelebbi szomszédja Rákoscscaba, területét minden kétséget kizáróan a századi monostor XI. századi alapítólevelében említett Csabarákossal azonosítottuk.²¹ A másik közelében levő falu Cinkota, amelynek egy 1291-ben kelt oklevélben való felsorolása közelebb visz bennünket a pesti határ topográfiai problémáinak megoldásához.²² 1291-ben a Felhézven lakó Fekete Miklós ispán halála esetén egyéb javaival együtt a Cinkotával határos Buken földje 6 ekényi birtokot a szigeti apácákra hagyományozta. Közel 30 évvel korábban ez a birtok már megjelent a forrásokban, 1265-ben István ifjabb király a magvaszakadt Buken két ekealja földjét nővére, Margit apáca Miklós

XIII. SZÁZADI EDÉNYTÖRÉDEK

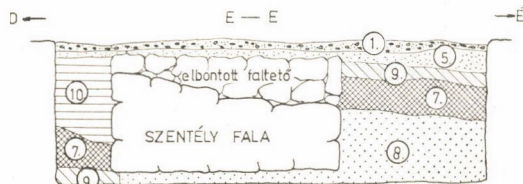
XIV. SZÁZADI EDÉNYTÖRÉDEK

6. kép. Rákoskeresztúr. XIII—XIV. századi edénytöredékek metszetei

Рис. 6. Ракоскерестур. Профили фрагментов посуды XIII—XIV веков

Fig. 6. Rákoskeresztúr. Coupes des fragments de poterie des XIIIe et XIVe siècle

1. mai járdaszint alatti sódér
5. sárga homok
7. kevert fekete humusz - középkori kerámia
8. bolygatatlan homok
9. kevert barna föld
10. bolygatott újkori rétegek

0 1m

5. kép. Rákoskeresztúr. Árpád-kori templon déli szentélyfalának metszete

Рис. 5. Ракоскерестур. Профиль южной стены святилища церкви эпохи Арпадов

Fig. 5. Rákoskeresztúr. Coupe du mur sud du chœur de l'église de l'époque arpadienne

nevű szolgájának adta. Az oklevél felsorolja az adományozás tárgyát képező Buken földje birtok határait: keletről az óbudai Szent Péter prépostság földjét, azután a Posa Rákosának nevezett falut, amely a felhézvi keresztos lovagoké, majd Kőér falu.²³ A felsorolt adatokat terepjárás eredményeivel kiegészítve a Rákos patak felső folyása menti, XIII. század eleji, egymás melletti falvak a következők: Rákoskeresztúron a Régi vámnál levő homokbánya területén volt Bökényföldje, Rákoskeresztúron a Pesti út 110 környéki centrummal Posa Rákosa és Rákoscscaba központjában Csaba Rákosa. Az 1969-ben feltárt XIII. század első feléből származó templom az 1265-ben Posa Rákosának nevezett falu lehetett. Feltételeztük, hogy ez a falu területileg azonos az 1326-ban említett Szent Kereszt János budai bíró falujával.²⁴ Mind Posa Rákosa, mind *Szent Kereszt falva* története ismeretlen, a történeti és régészeti adatok hiányzanak. A helység a középkor folyamán különösebb jelentőséggel nem bírt, nem volt nagyobb földesúri birtok központja sem. Buda közelében az lehetett a szerepe, hogy terményei a fővárosban élő, vagy dolgait intéző földesúr ellátását fedezzék.

dr. Írásné Melis Katalin

¹⁷ Sallay, M., MűÉ 6 (1957) 16—21.

¹⁸ Sallay M., i. m. 18.

¹⁹ Mencl, V., i. m. 345.

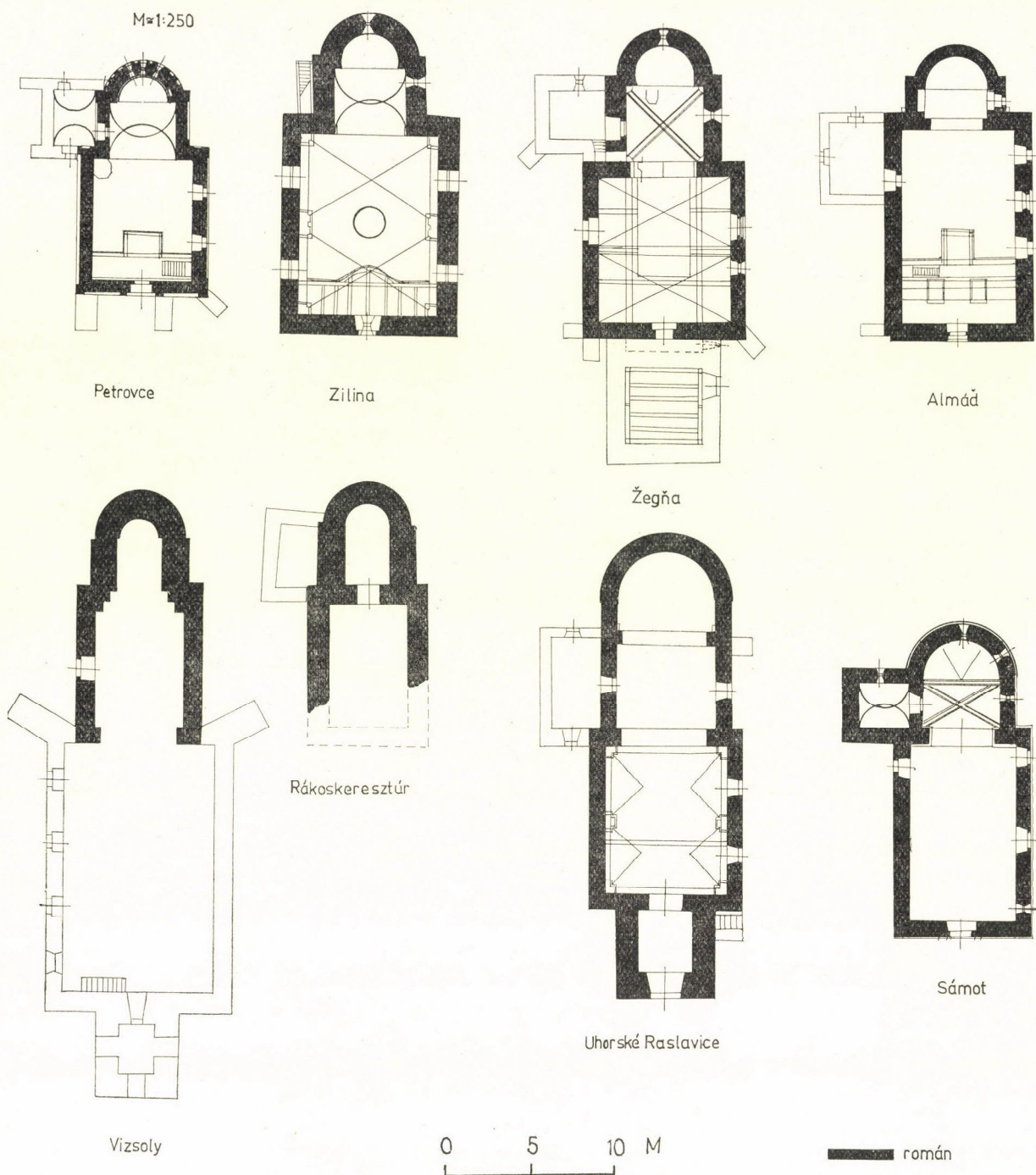
²⁰ Mencl, V., i. m. 312.

²¹ Wenzel G., Árpád-kori új okmányár I. 24—27.

²² Gárdonyi A., Budapest történetének okleveles emlékei. I. (Bp. 1936) 277—278.

²³ Gárdonyi A., i. m. 85—86.

²⁴ Gárdonyi A., TBM 8 (1940) 20.

7. kép. A XIII. századi szentélynégyyszögös falusi templomok a Kárpát-medencében
 Рис. 7. Сельские церкви XIII века с четырехугольным святилищем в Карпатском бассейне
 Fig. 7. Églises de village à choeur carré du XIIIe siècle, dans le bassin des Carpathes

Резюме

В апреле 1969 г. перед домом № 110 по улице Пешти в XVII районе г. Будапешта при раскопках был раскрыт один из средневековых архитектурных памятников столицы. После окончания раскопок спасательного характера на основе остатков стен удалось реконструировать план средневековой церкви и установить периоды ее строительства.

1. Возведенная в начале XIII века церковь представляет собою переходную форму между группой сельских церквей с прямоугольной апсидой и группой церквей с апсидой в форме вытянутого полукруга. Прямоугольник апсиды в Ракошкерестуре был выполнен отчасти с использованием консолей. Датировку, проведенную на основании аналогий (в Словакии в деревне Вижой), подтвердили и археологические наблюдения: фрагменты керамики, обнаруженные в строительном слое, также относятся к первой половине XIII века. Неф церкви с апсидой в $4,8 \times 2,7$ м. имел в ширину 4,65 м. длина его могла быть прослежена до 5,5 м.

2. В середине XIII века здание было повреждено, в XIV веке его отремонтировали, расширили и к северной стороне апсиды пристроили ризницу.

Эти два периода строительства церкви отличаются друг от друга как по строительному материалу, так и по технике строительства: в XIII веке был использован красный песчаник, а в XIV веке — мягкий известняк.

Судя по грамотам, церковь XIII века, в 1265 году могла принадлежать деревне Поша Ракоша, которая находилась во владении фелхевизского рыцарского ордена крестоносцев.

Мы предполагаем, что владения будайского судьи Яноша, упоминающиеся в 1326 г. под названием Сент Керест — это и есть деревня Поша Ракоша. От названия, которое дали деревне фелхевизские крестоносцы, могло произойти имя Керестур, а позже — Ракошкерестур.

К. Ираш-Мелиш

LA RUINE DE L'ÉGLISE DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE DE BUDAPEST—RÁKOSKERESZTÚR

Résumé

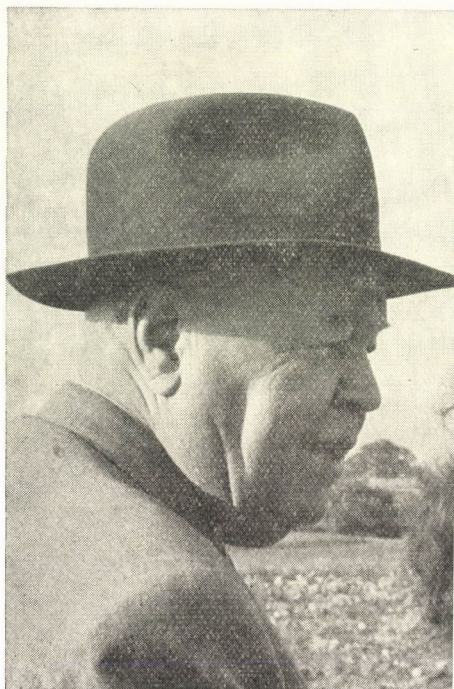
En avril 1969, fut dégagé à Budapest XVIIe, devant la maison sise 110, rue Pesti, un monument architectural du moyen âge de la capitale hongroise. Les restes des murs — mis au jour après avoir terminé les fouilles de préservation — ont permis de reconstituer le plan et les périodes de construction d'une église du moyen âge. L'église construite au début du XIIIe siècle présente une forme de transition entre les églises de village appartenant au groupe dit à chœur carré avec abside et à celui à chevet en demi-cercle allongé. A Rákoskeresztúr le chœur carré fut en partie formé de consoles. Les observations archéologiques ont confirmé le classement chronologique fait d'après les analogies de Slovaquie et de Vizsoly, et les fragments de céramique livrés par la couche de construction fait penser également à la première moitié du XIIIe siècle. La nef de l'église, dont le chœur mesure $4,8 \times 2,7$ m, était large de 4,65 m, et nous avons pu ex-

aminer sa longueur jusqu'à 5,5 m. — 2. Cet édifice fut, au milieu du XIIIe siècle détérioré, et fut, au XIVe siècle, refait et agrandi, lorsqu'une sacristie fut ajoutée au côté nord du chœur. Les deux périodes peuvent être séparées d'après le matériau et la technique de la construction: à la place du grès rouge d'auparavant on a, au XIVe siècle, utilisé du calcaire tendre. D'après les documents, l'église du XIIIe siècle dut appartenir, en 1265, au village de Posa Rákosa qui était la propriété des chevaliers croisés de Felhéviz. Selon notre supposition, la propriété de János, juge de Buda, mentionnée en 1326 sous le nom de Szent Kereszt (Sainte Croix) et Posa Rákosa étaient la même commune. C'est du nom donné par les croisés de Felhéviz que dut se former le nom de l'ancienne commune de Keresztúr, actuellement Rákoskeresztúr.

К. Ирэш-Мелиш

BANNER JÁNOS

1888—1971

Fájdalmas veszteség érte a magyar régészettudományt Banner János ny. egyetemi tanár, a történettudományok doktora, a Magyar Régészeti- és Művészettörténeti Társulat örökös tiszteletbeli tagjának 1971. június 30-án bekövetkezett halálával.

A békési gyermekévek emléke, a tanárjelölt stúdiumon felüli tudásvágya, kutató szenvedélye indította el 60 évvel ezelőtt tudományos pályáját és mint kiforrott néprajzkutató szegődött a régészettudomány szolgálatába. Posta Béla által az Alföldről Kolozsvárra került, a régészettudomány megerősítését szolgáló nemes oltvány a tanítványokon sarjadt vissza az Alföldre és Banner János munkássága révén nőtt terebélyes fává. Gyümölcsét a hazai és európai ősrégészeti kutatás egyaránt élvezte.

Régészeti koncepciójának magva a tervszerű táj kutatás volt, amelyet sok-sok elődjének dédelgetett álmaként 1927—44 között a Szegedi Egyetem elsőnek valószínű meg hazánkban az e célra létesített Szegedi Régészeti Intézetben.

Az őthalmi első alföldi paleolit lelet, a Kopáncs-Zsoldos tanyai állat alakú hombárok, a kökénydombi tiszai falu, a bodzásparti péceli telep, a Marosi-vidék zsugorított sírjai, a szőregi kelta temető, a nagykamarási népvándorláskori leletek, a bánkúti lovassír, Nyársapát török-dúlta házai az ő keze munkája nyomán keltek életre, és adtak keretet a táj első lakottságától a középkorig terjedő idő rendszeres kutatási koncepciójának. A gyakorlatban ezt az elvet, mellyel korá felfogását megelőzte, Hódmezővásárhely város közigazgatási területén valósi-

totta meg. Ez volt az országnak egyetlen olyan területe, ahol rendszeres régészeti kutatás folyt, és az általa megindított Szegedi Dolgozatok révén e kutatások eredményei rövid időn belül napvilágot láttak. A 15 évig tartó rendszeres munka a Tisza—Maros—Körös-szög első történeti jellegű összefoglalását eredményezte.

E nagy jelentőségű munkát olyan társadalomban végezte, amelyről Móra Ferenc — aki mellett 13 évig dolgozott — azt írta, hogy a vezetésre a közöny, az intelligenciára az indolencia, a parasztságra a tudatlanság jellemző. Abban a korban, amikor a tudomány és a múzeumügy támogatása soha nem tapasztalt mélyponton volt, híveket tudott szerezni ügyének és mindig megtalálta a segítő mecénást. Az Egyetembarátok Egyesületétől 3 millió koronát szerzett első ásatásához, a Maros menti Bökénypusztára. A Dél-magyarországi Közművelődési Egyesülettől szerezte az első ropogós száz pengőket az őszentiváni ásatások megindításához. Hódmezővásárhely városa 15 éven át nyújtott szerény támogatást, amellyel a múzeum régészeti gyűjteményének alapját vetette meg és tette nemzetközileg is számon tartott múzeummá. Az általános közöny közepette csak szívós munkával — amely életének gyermekkorától haláláig tartó pillére volt — törhette át a társadalmi korlátokat. Nyílt becsületessége, a régészet, a kultúrtörténet kutatásába vetett rendíthetetlen hite, szívóssága és szorgalma oldotta meg a különböző hatóságok és intézmények szűkre szabott pénzeszacskóját s a esőrgedező filléreket kamatostól megszolgált a mindenkor ellenszolgáltatás nélkül végzett munkájával. Céljai eléréséhez még az így nyert támogatás sem bizonyult elegendőnek, és a Szegedi Dolgozatok sorozata a munkatársaival együtt tartott népszerű tudományos régészeti előadások bevételeiből indulhatott meg.

Pedagógiai egyénisége áttörte az intelligencia közönyét s megannyi tanító, tanár és köztisztviselő lett a régészeti kutatások állandó segítője, támogatója. Emberisége miatt tekintették igazi gazdának és néztek fel rá a vásárhelyi földmunkások, a Radics Mihályok, Nagy Jósikák, akik addig el sem tudták képzelni, hogy akad valaki a nagy vásárhelyi határban, aki saját fizetéséből egészíti ki a 80 filléres közmunka napszámot 1 pengőre — mint ezt Banner János tette —, mert méltatlanul, igazságtalanul kevésnek tartotta.

Ugyanaz a pedagógiai adottság, amely országrészen szerzett híveket a régészetnek, nevelte szakemberek generációit, akik az egyetem falain kívül, sok év után is élvezték atyai gondoskodását, támogatását.

A történeti szemléletű település-régészet kutatásával kapcsolatos feladatok elvégzésére a hódmezővásárhelyi tapasztalatok alapján szervezte meg az Alföldi Régészeti Kataszteri Intézetet, amely a tájegységet feltáró és eredményeit feldolgozó munkáján kívül a régészeti bibliográfiának, illetőleg a tájegységnek tudományos központja is kívánt lenni. Az Alföldi Régészeti Kataszteri Intézet első tervei között az ásatási és terepmunka dokumentációinak összegyűjtése szerepelt. Az egyes lelőhelyekre vonatkozó publikációs adatok rendszeres felkutatása, a tárgyi anyag fényképes, rajzos leíró-kartonokon való nyilvántartása, illetőleg a tájra vonatkozó térkép- és okleveles adatok összegyűjtése a Bácska területén éppen csak megindulhatott, mert a háború ezt a munkát megszakította. Korát megelőző elgondolása

topográfiai kiadványokban, központi régészeti adattárakban öltött testet.

Az életét betöltő pedagógiai munkásság mellett szerteágazó tanulmányaiban roppant nagy életművet hagyott hátra. A hazai és nemzetközi megbecsülést alaposságával érdemelte ki, valamint azzal, hogy nem az elmélethez igazította a tudomány tégláit, hanem azokat logikus sorrendben helyezte egymásra, amely így egyre magasabbra nőtt és helytállónak bizonyult.

A húszas évek végén az egyetemes őskori kutatás szakosodásának eredményeként születnek meg az első szintézisek az őskori kultúrák genetikai és belső fejlődése terén. Az alapot Tompa Ferenc rakta le, és indította el egy-egy kultúra rendszeres kutatását a monográfiai igényű feldolgozásig. Ebbe a folyamatba kapcsolódott Banner János a Dél-Alföld területén, és Tompának egyetlen, a tiszai kultúra díszítéséről szóló mondatát egész kultúrává szélesítette ki. A később Körös csoportnak nevezett emléktárgy első rendszeres feltárója és feldolgozója volt; és munkássága alapja lett a kultúra monografikus feldolgozásának és dél-délkeleti kapcsolatainak megismerésének. Nevéhez fűződik az Őszenivánban feltárt első hazai, Vinča-kultúrába sorolható emléktárgy értékelése, amelyet bánáti kultúra néven elsőként vezetett be a szakirodalomba és sikerrel választotta szét a Vinča-A réteget. A déli kapcsolatok kutatása vezette Móra Ferenc 1907–1913-ban Csókán (Čoka) végzett ásatásainak közreadására. Ez a munka részben tiszteletadás volt Móra legkorszerűbb ásató tevékenységének, másrészt azzal, hogy a fennmaradt ásatási rajzokat, leltári adatokat a leg gondosabban azonosította, élő régészeti forrássá avatta.

Legteljesebb újkőkori munkája a hódmezővásárhelyi kökénydombi ásatás és a köréje kapcsolódó feldolgozó tematika. Korábbi néprajzi munkásságából adódó ismeretanyaga az újkőkori házforma és szerkezet, település és hiedelemvilág rekonstrukciójában hatott a legmélyebbre, és mindig alapja marad az újkőkori település- és gazdaságtörténeti kutatásának. Az ásatásaiából előkerült műveszi tárgyak közreadásával megindította hazánkban az őskori vallástörténeti kutatásokat.

A hazai rézkor nagy hagyományát a péceli kultúra kutatásával kívánta szolgálni. Az egész országra kiterjedő műveltség szétválasztása nehéz feladat elé állította. A bodzásparti feltárás adta meg erre az alapot, s mint szinte egyetlen hiteles anyagra építve kezdte a szerteágazó leletek összegyűjtését. Tervszerűen kutatta fel az ország köz- és magángyűjteményeiben található anyagot, s ezek részleges közlése után jelent meg 1956-ban a „Die Péceli Kultur” c. monográfiája. A zömében szórvány jellegű anyag szinte kötelezően előírta számára az

anyag tipológiai értékelését, de nem volt alkalmas teljes értékű történeti meghatározásra. A monográfia megjelenésének időszakában indultak meg a rendszeres feltárások, s azok eredményei történeti, de főképpen kronológiai kérdésekben a művet közvetlenül megjelenése után túlhaladták, ezeket több tanulmányban B. Kutzián Idával együtt az új eredmények fényében tárták a szakfórumok elé.

Nincs olyan korszak, amelyben ne kutatott volna, azonban a neolitikor mellett a bronzkor egyes kérdéseiről írott tanulmányai képezik munkásságának másik fő ágát. Ezek közül az őszentiváni és békésvároserdei telep- és temető feltárásai a legkiemelkedőbbek, s ezzel összefüggésben a bronzkori házformákról, illetőleg a görög pyraon eredetéről írott tanulmányai ma is források. Halála kötelezi az utódokat az a nagy munka, amelyet Márton Lajos tőszegi ásatásainak közreadásával végzett és ezzel, a világszerte hivatkozott lelőhely forrásértékű anyaga hozzáférhetővé vált.

Életének jelentős része tudomány- illetve múzeumtörténeti kutatásokhoz fűződik. A sors iróniája, hogy fő hivatásban nem állhatott múzeumi szolgálatban, de mindig és mindenütt ott volt, ahol a magyar múzeumügyért tenni kellett munkával, tapasztalattal, becsülettel, építő kritikával, amióta a Lehel-kürt szolgálatába állt.

Kiemelkedő bibliográfiai tevékenysége is, amelyet 1938-ban indított el a Dolgozatok hasábjain, s amelyet ma három kötetben — mint a Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiáját — nap-nap után forgatunk. Életén végigvonul a régészet kutatásával foglalkozó múzeumok történetének szenvedélyes vizsgálata. Kezdetben szűkebb páttriájának, Békés megye régészeinek emelt emléket, majd élete utolsó szakában szinte ennek szentelte minden idejét. E munkásságával kívánta kiemelni a feledés homályából a méltatlanul agyonhallgatott múzeumalapítókat, régészeket. Így bukkant elő Domokos János, Szalay László, Gulyás János munkássága, illetőleg kiegészültek Herman Ottó, Móra Ferenc, Hampel József, Reisner János, Rómer Flóris, Posta Béla emberi és alkotó portréi. Igen alapos kéziratári, levéltári kutatások szolgáltattak alapot e fontos történeti munkához, amelyben a mozgó erő mindig az igazság és tárgyilagosság keresése volt. Bátran mondott véleményt és sokszor szolgáltatót igazságot a kutatóknak, mint tette ezt Erdy Jánossal, a Magyar Nemzeti Múzeum első régészével, élete utolsó munkájában.

Halálával egy munkában, eredményekben, emberségben eltöltött gazdag életút zárult le. Hátrahagyott életműve a régészettudomány művelőinek gazdag tárháza, és nevét örökre megőrzi.

Körök József

FETTICH NÁNDOR

1900–1971

A Kárpát-medence népvándorlaskorának valamennyi szakaszában alapvetőt alkotott, minden idegszállával a múzeumhoz tapadt és példájával tanította tudományunk önzetlen szeretetét, annak művelésében más véleményének a megbecsülését még ha azzal nem is mindig értett egyet.

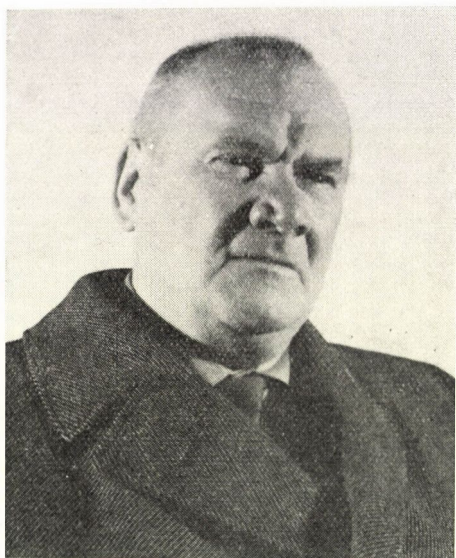
Irodalmi munkásságának kezdetei összhangban egyetemi tanulmányaival a római provinciális régészet problémái felé irányultak. Savaria topográfiájával kapcsolatos vizsgálatok mellett a Matrona kultusz és egy meg nem jelent dolgozatában Pannónia fogadalmi tábláival foglalkozott. Ez irányú kutatásait, mint maga írja, 1923-ban végleg be kellett szüntetnie, mivel a Nemzeti Múzeumban más irányú foglalkozást kapott.

A Régészeti Osztály Népvándorlaskori Gyűjteményének őre lett. Ekkor és itt tártul fel előtte a számára új világ: a nomád népek kultúrája. Igen hamar e kultúra problematikájának elsőrendű ismerője lett. Vizsgálódásainak tárgyai elsősorban a forma és díszítés szempontjából

értékelhető régiségek voltak. Kiváló rajzkészsége segítette abban, hogy szinte páratlan tökéletességre vitte a tárgyak formájának, az azokat díszítő motívumoknak rajzos elemzését. Elemző munkájának kiegészítő része volt a fémekből készült tárgyak készítményi technikájának vizsgálata. Ennek végzéséhez elsajátította az ötvösmesterség technikai módszereit, s ezek ismeretében maga is ötvösködött.

Igy felkészülve volt képes arra, hogy nagyszámú, szórványként előkerült, de a nomád kultúrák számára igen jelentős tárgyat a vizsgálatokba bevonhasson. Természetesen meg voltak a korlátai is annak, hogy az ily módon kiválasztott leletekre milyen biztonsággal lehet történeti megállapításokat alapozni.

Azonban ezt is számba véve elévülhetetlen érdeme munkásságának, hogy a Kárpát-medence lovasnomád népeinek kultúráit egységben vizsgálta. Kutatta az egyes kultúrák művészeti motívumanyagának hagyománykincsét. Az egyes motívumok továbbélését nyomon követi

a szkíta emléktárgytól kezdve a szarmata, hun, avar és honfoglaló magyarság művészetében. Gyakran e motívumanyaggal összekapcsolott szellemi tartalom továbbélését is feltételezi.

A lovas-nomád társadalmak egyik, ha nem a legfontosabb életmegnyilvánulásának a kereskedelmi tevékenységet és annak földrajzi – politikai biztosítását tartja. Ezért minden jelentősebb munkájában visszatér a kereskedelmi utak vizsgálatára. Világosan látja azt is, hogy e népek politikai életét, szervezkedéseiket jelentős részben az utak, kereskedelmi csomópontok birtokbavételének és megtartásának szándékai irányítják.

Probléma meglátás és jórésben e problémák megoldása szempontjából is talán legegységesebb a Kárpát-medence szkítáival foglalkozó munkássága. Az első és második világháború közötti időben a Szovjetunióban többször tett tanulmányúttal alkalmával szerzett nagy anyagismerete biztosították számára nemcsak a szkíta, hanem a többi lovasnomád kultúra keleti kapcsolatainak korszerűbb szemléletét. Ebben a tekintetben Posta Béla példáját követte. Három, a szkítákkal foglalkozó főmunkája a tápiószelei, a zöldhalompusztai aranyszarvasok és a garcsinovói öntőminta elemzésével foglalkozik [ArchÉrt 41 (1927) 138–; AH 3 (1928); AH 15 (1934)]. E három monográfiában a hazai szkítakutatás alapvetése történik meg. Teljes biztonsággal határozza meg e leleteknek, valamint a feldolgozásokban tárgyalt többi tárgynak a dél-országi szkíta kultúrához fűződő kapcsolatait. Gondos elemzéssel határozza meg az egyes leletek egymáshoz való relatív kronológiai helyzetét, s gyakran abszolút időrendjüket is. Alapvető ma is számunkra a Kárpát-medence szkítakori csoportjainak általa adott elhatárolása, s iránytmutatóak a helyi őslakosság és a benyomuló szkíta törzsek közötti viszonnval foglalkozó megállapításai. Hasonlóan nagyra értékeli a nemzetközi és a hazai kutatás a szkíta állatstílus kárpát-medencei emlékeinek elemzését. Ő állította össze a Kárpát-medence első, a maga idejében teljesnek mondható szkíta leletkorpusztát is.

A hazai szarmatakor emlékeivel foglalkozó munkássága csupán utalásszerű, s főként a szkíta és népvándorláskori leletek közötti hiatus áthidalását szolgálták.

Igen jelentős a korai germánosság reprezentatív leleteivel foglalkozó irodalmi tevékenysége. Az élen jár a szilágysomlyói második kincses foglalkozó monográfiája. Ehhez még jónéhány kisebb dolgozatát sorolhatjuk, mint pl. a petrossai és békésszentandrás fibulákat, a gyulai gót fibulát tárgyaló dolgozatai [AH 8 (1932); Germania 1932. 300–; MM 1945. 64–]. De ide tartoznak a gundestrupi ezüst edény alakjára és a herpályi pajzsdudorra

vonatkozó vizsgálódásai is [ArchÉrt. 45 (1931) 43–. Acta Arch (Kopenhagen) 1 (1930) 221–]. Ezt az egész kört érintő megállapításai elsősorban a motívumanyag eredetével és készítési helyével, továbbá a készítőikkel kapcsolatosak. Kideríti, hogy e tárgyak motívumkinése a pontusi „mikhellén” (görög – szkíta elemek) tradícióiban gyökerezik. Innen származik az ember és állatábrázolások legnagyobb része és a kivétel technikájának az „opus barbaricum” jellege is. Az előállítóműhelyek kérdésében annyiban határozott az álláspontja, hogy a legnagyobb részük nem készült pontusi műhelyekben, hanem bárbar területen. A fenti leletekkel kapcsolatos elemzések kronológiai szempontból csupán tágabb kereteket adhattak meg. Ez magyarázza, hogy e leleteket birtokoló egykori népesség etnikumáról a véleménye nem eléggé határozott. Pl. a szilágysomlyói második kincset Beninger véleményét fogadva el, tartja keleti gótnak.

Sokszor és szívesen foglalkozik Fettičh Nándor a Kárpát-medence hunkorával, illetve a hunkorszak emlékeivel. Főtevékenysége volt a hun kultúra keleti összetevőinek meghatározása. Nem ügyelve itt sok más témájú dolgozatában tett utalásaira csupán három szintézis jellegű munkájára hívunk fel a figyelmet. A közönség széles rétegeinek szolt a Németh Gyula szerkesztésében megjelent „Attila és hunjai” c. kötet (Budapest 1940). Ebben Fettičh Nándor írta „A hunok régészeti emlékei” c. fejezetet (227–264). Itt már hasznosította Alföldi András monográfiájának (és rajta keresztül Posta Béla sokkal korábbi koncepciójának) eredményeit.

A szóban forgó fejezetben hunkori kutatásunk eddigi eredményei és kutatási programja, illetve tenni valói is benne vannak. Sok szempontból a hun kultúra tárgyi emlékényaga előzményeként számoltartott szkíta – görög „művelődési kör” jelentőségének méltatását a hun birodalom gazdasági berendezkedésének vázolása követi. A szeged – nagyszéksői hun fejedelmi, valamint a köréhez tartozó leleteken bemutatja a „hun” stílus motívumanyagát. E motívumanyag eredetéről, a leletek készítésének technikájáról is igen fontos megállapításokat közöl. Ő is hangsúlyozza a hun áldozati üstöknek jelentőségét, s ez elvezeti az oroszországi hun régiségekkel való kapcsolatok beható elemzéséhez. A vonatkozó anyag ismerete leginkább a szeged – nagyszéksői [AH 32 (1953)] és a késői hun emléktárgy tárgyalásánál jut igazán érvényre, s tesz lehetővé máig helytálló megállapításokat. Igen értékes a fejezet zárórésze, amely a hun birodalomnak Attila halálát követő történetét érinti és felveti a következő, avarorszakkal való érintkezés problémáját Martynovkai kultúra jelentőségének a hangsúlyozása).

A fenti kérdéseknek, különösen pedig a késői hunkorszak problematikájának hatalmas monográfiát szentel [AH 31 (1951)]. Amilyen bonyolult, sokrétű az a régészeti anyag, amelyet korhatározásuk az i. u. V–VI. századokra helyez, ugyanolyan nehéz választ adni arra a kérdésre is, hogy kik a hordozói ennek a kárpát-medencei késői hun kultúrának. Fettičh Nándor is csak feltevéseket kockáztat, azonban ez sem kisebbíti érdemét, hogy a figyelmet erre a nagy fontosságú időszakra felhívta.

Az avarkori fémművesség vizsgálata nyitja meg e korszak problematikájával foglalkozó munkái sorát [AH 1 (1926)]. Messze vezetne ezek eredményeinek részletezése, de talán erre itt nincs is szükség. Számára és valamennyi e korszakkal egy szintézis megírása szempontjából foglalkozó kutató számára leküzdhetetlen akadályt jelentett a teljes avarkori anyagot bemutató korpusz hiánya. Hampel József háromkötetes munkája már nem elégtetett ki, egyrészt a közlés módszerének hiányosságai miatt, de másrészt azért sem, mivel kötetei már régóta nem tartalmazzák az anyag elérhető teljességét. Hogy mekkora leletmennyiségre kellene kutatásainkat alapozni azt Csallány Dezső katasztere mutatja, bár a temetők és sírok gyarapodása e kötet megjelenése óta is szembeszökő.

Mindez mutatja a korlátokat is, amelyek avarkori emléktárgyunk történeti értékelését igen nehezíti teszi. Különösen nehéz volt ez a 30-as és 40-es években amikor az egyre gyarapodó, jól megfigyelt ásatásokból származó leletek már sejtették, hogy avarkori kutatásunkat is új

alapokra kell helyezni. Ebben a munkában oroszlánrészét vállalt Fettiĥ Nándor is. Fontosabb megállapításai: A II. ősgermán állatstílus magyarországi változatának kidolgozása, az antik hagyományok jelentőségének felismerése az avar fémművesség motívumanyagában, a lőszerszámdíszként használt öntött phalerák formájának és díszítő motívumanyaga eredetének kutatása stb. Mindezek mellett jelentős kísérleteket tett az avar kultúra mögötti etnikum meghatározására. Az etnikum kérdésével kapcsolatban elsősorban kell említeni az avar—gepida együttélés néhány bizonyítékának felfedését. Különösen újabb írásaiiban, főként a basaharei temető közlésekor a szlávssággal való kapcsolatok, kérdése is igen erősen foglalkoztatta. Fontosak azon megállapításai is, amelyek az avar emléktárgyak préselt és öntött övgarnitúra csoportjai, azok eredete, egymáshoz való kronológiai helyzete tekintetében tett. Csak a fejemgyei avar leletek kronológiai tagolását kísérlete meg, azonban rendszerét általánosabb érvényűnek ítélte.

Sem itt, sem a hunkori anyag vizsgálatakor nem juthatott el társadalomszerkezeti megállapításokhoz, bár eleven volt benne az érdeklődés ilyen természetű kérdések iránt is. Áttekintve egész irodalmi munkásságát némi túlzással azt lehetne talán mondani, hogy ez a munkásság a honfoglaló magyarság hagyatékának interpretálását elsődrendűen szolgálta.

A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos irodalmi tevékenységének eredményeit summázza nagy monográfiája [AH 21 (1937)]. Nem ítéltünk csupán a cím alapján, hiszen a fémművesség vizsgálatának eredményeire alapozta jelentős történeti következtetéseit. Itt is összefoglalja a hellenisztikus mitológia motívumainak jelentőségét az ókori és népvándorláskori steppén. Foglalkoztatja az a kérdés (habár válaszolni még nem tud rá), hogy áthidalható e az antik előzmények és a népvándorláskori ábrázolások közötti hiatus? Széles történeti keretbe ágyazza azokat a kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek a honfoglaló magyarság levediai szerveződését, véleménye szerint lehetővé tették. Különösen fontosnak ítéli a kazár és norman kapcsolatokat. Szembe fordul a külföldi kutatásnak azzal a tendenciájával, mely a magyarság VIII—IX. századi steppei szereplését nem veszi tudomásul. A Magna Hungaria és Levedia földrajzi lokalizálását régészeti és gazdaságtörténeti alapon kísérel meg, s ugyanekkor Permia és (a Minuszinszki medence igen jelentős szerepét is mérlegeli a steppei népek, így a magyarság szempontjából is. Már korábban, de itt is hangsúlyozza a leletek kettős datálásának (készítési és földbekerülési idő) jelentőségét. Behatóan jellemzi a pásztorkodó-lovasnomád életmódot, és ezzel kapcsolatban a téli—nyári szállások jelentőségét.

Kimerítően értekezik a tarsolylemezek művészetének eredetéről, s megállapítja, hogy annak alapja a szasszanida—perzsa művészet volt. Az arab eredetű ezüst jelentősége a honfoglaló magyarság életében is kellő mé-

tatást nyer a monográfiában. A honfoglalás előtti időszak fontosságát is vizsgálja, amikor a kievi állam hatását mérlegeli a honfoglaló magyarság szempontjából.

Szólani kell még Fettiĥ Nándor munkásságának az eddigi tematikáktól eléggé eltérő területéről is. Erősen vonzotta az ős- és népvándorláskorának, sőt a koraközépkor emberének hitvilága és e hitvilág reánk maradt dokumentumainak, a régészeti kultúrák egy meghatározott leletcsoportjának vizsgálata, interpretálása. Szimbólumokat látott bennük, amelyek révén az egykori társadalmak vallási hiedelmeinek fontos kérdéseit kívánta megoldani. E kérdéseknek nagy nemzetközi irodalma van, s Fettiĥ Nándor ezek jelentős részét tanulmányozta. Kiderül ez szinte valamennyi e témával foglalkozó munkájából. Munkásságának ez az iránya vezette Fettiĥ Nándort olyan megállapításokhoz, amelyek több ezerévre kiterjedő népi és kulturális kontinuitást tartott bizonyíthatónak a Kárpát-medencében. E témakör miatt foglalkozott a legkorábbi magyar népeknél, balladák, regósénekek vizsgálatával is. Ma még nehéz véleményt mondani munkásságának erről a részéről, amelyben az ős, a népvándorlás és a középkor emberének érzés és hitvilágát egységben nézte. A tárgyak egy jellegzetes csoportjának évezredekön keresztül érvényes meghatározott vallási jelentőséget tulajdonít. Ki tudja leszünk-e valaha is abban a helyzetben, hogy az ilyen mélyreható, s kutatásainknak tulajdonképpen egyik legfontosabb törekvését jelző kérdésekre helyes választ adhassunk?

A kiválóan szervező Fettiĥ Nándor érdeme egy kétnyelvű monográfia sorozat, az Archaeológia Hungarica és az ugyancsak kétnyelvű, fontos kisebb leleteket közreadó cikkek gyűjteményét közlő Folia Archaeologia elindítása. Az AH első kötete 1926-ban, a FA 1939-ben jelent meg. Hogy e két sorozat megindítása mit jelentett a magyar régészeti kutatás eredményeinek a széles nemzetközi tudományos világ előtt való megismertetése szempontjából, azt e folyóirat hasábjain felesleges bizonyítani. E sorozatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy kutatóink figyelmét a kutatás valóban meglevő fehér foltjai felé irányítsák.

A fentiekben Fettiĥ Nándor életművét csupán utalásszerűen vázoltuk. Ez is elég azonban annak megállapítására, hogy a leletanyag sokszor szűkös volta és a módszer jelentette korlátok ellenére munkássága fontos, felfelé ívelő szakaszát jelenti hazai szkíta és népvándorláskori kutatásunknak, komoly történeti eredményekkel is szolgált. Persze ezek között néhányat a legújabb kutatás az azóta előkerült hitelesebb anyag alapján ma már nem tart elfogadhatónak. De nem kétséges, hogy óriási ismeretanyaggal rendelkező, történeti szempontokat érvényesítő kutatók vesztettünk személyében, akinek munkássága még évtizedekre befolyásolni fogja a Kárpát-medence lovasnomád népeinek történetét vizsgáló régészeti kutatást.

Párducz Mihály

ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK DAGESZTÁNBAN

Az 1966. évi kaukázusi tanulmányutam során Azerbajdzsán, valamint Grúzia és Észak-Ossetia múzeumaival, emlékeivel foglalkoztam, majd 1969-ben hasonló céllal Dagesztánt kerestem fel. Mindkét alkalommal elsősorban az i. u. VI—IX. századi emlékeket tanulmányoztam. Most a kazárok emlékek kutatása terén elért újabb eredményekről szeretnék beszámolni.

Az ősmagyarság hosszú időt töltött a Kazár Birodalomban,¹ ezért fontosak számunkra a kazárföldi régészeti emlékek, tőlük várjuk részben a honfoglaláskori leletek genezisének megvilágítását is. Néhány évvel ezelőtt még Dagesztán területéről csak egy kazárok sír-

kamra leírását ismertük, melyet K. F. Szmirnov tárt fel.² Később a leningrádi Állami Ermitázs kutatásai hoztak némi szórványos anyagot napvilágra a Volga-delta vidékéről, de a kazár anyaterület jobbára homályban maradt még a régészet előtt. Ezért olyan nagy jelentőségűek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Dagesztáni Fililája régészei által végzett újabb ásatások. Úttörő munkát ezen a téren a nemrég elhunyt D. Atajev végzett,³ aki a dagesztáni hegyvidék teljes felkutatását végezte el, majd eredményeit monográfiában tette közzé.⁴ 1967-ben megkezdte egy igen érdekes földvár ásatását is a hegyek és a tengerparti alföld találkozási vonalában, az Ak-tas folyó partján, a mai Andrejaul falunál (Az egykori Enderi-aul.). A folyó a sáncok egy részét már ugyan el-

¹ Bátorban született Konstantin. A birodalom kormányzása. (Bp. 1950) 38.

² Смирнов, К. Ф., Агачкалинский могильник — памятник хазарской культуры Дагестана. КСИИМК 38 (1951) 113—119.

³ Некрологját I. CA 1970. 3., 296—297.

⁴ Атаев, Д. М., Нагорный Дагестан в раннем средневековье. (Махачкала 1963)

mosta, de még így is sikerült egy alkalmas helyen a sáncot átvágni, valamint a néhol 15 m mélységet elérő árkot is átkutatni. Magát a sáncot a homokrészen, annak alján, nagy folyami kövekkel burkolták be. A leletanyag azt mutatta, hogy a földvár egy i. u. II. századi nyíltszíni településre épült rá, amely tűzvész áldozata lett és maga az erődített település a III. századtól, egészen a VIII. századig lakott volt. A sáncokon belül a kultúrreteg átlagosan két méter vastagságú. Legalján szarmatakorai gabonásvermeket találtak. Két ásatási szelvény a sáncon belül nem hozott napvilágra házkonstrukciót. Atajev halálával a feltárás abbamaradt. Közvetlenül a földvár sánca mellett megtalálták egy VIII. századi kemence-csoportnak a maradványait is, melyből eddig 11 edény-égetőkemencét sikerült feltárni. Az egyikben marhakoponyát és lábesontokat találtak, nyilvánvalóan áldozati céllal. A kemencek edényanyaga azonos a földvár felső rétegének kerámiájával. A földvár közelében megtalálták annak korai halomsíros temetőjét is, sajnos a kurgánok mindegyike kirabolt. Alattuk egyszerű aknasírokat találtak, melyek egykor fagerendás konstrukcióval voltak lefedve. A sírokban talált edényleletek megegyeznek a földvár alsó rétegének kerámiájával.

A Szulak alsó folyásánál egy nyíltszíni település vizsgálatára is sor került G. Sz. Fjodorov vezetésével 1967-ben, melynek során kiderült, hogy a település ugyancsak az i. u. II–VIII. század között volt lakott. Többek között egy félig a földbe ástott 3,2×2,4 m-es ovális kunyhó maradványait tárták fel, melynek kúpos tetőszerkezetét két oszlop tartotta az ovális hosszabbik tengelye mentén. A feltárás vezetője kazár településnek véli ezt az emléket.⁵

Az egyik legérdekesebb jellegű településre közvetlenül a Szulak mellett találtak, Miatli falu közelében. A szomszédos hegygerinctől a folyópartig hatalmas városfal maradványai húzódnak, melyen még halmok formájában jól kivehetők az egykori bástyák és a tornyokkal védett kapu nyomai is. A fal vizsgálatát M. G. Magomedov végezte el 1969-ben.⁶ Kiderült, hogy eredetileg kettős vonulatú, alján kötőanyag nélküli durva kövekből, felül pedig vályogtéglákból volt rakva. A falnál talált edényanyag VIII–IX. századi, ez keltezi az építési időt. M. G. Magomedov a falat az egykori kazár Belendzser (Balangar) falával azonosítja.⁷ A falvonulaton kívül egybástyát is megvizsgált, amely négyzetes alakú, bizonyult. A városfal a Szulak túlsó partján is folytatódik, azonban ezt a részét még nem vizsgálták eddig meg. Néhány évvel ezelőtt a falon belüli részen hasonlókorú aknasíros temetőt találtak, amiből azonban csak néhány sírt sikerült feltárni.

A kőfal külső oldalán, attól kb. 4 km-re, Felső Csirjurt község irányában már régebben egy nagyobb halomsíros temetőt ismertek, melynek régészeti feltárá-

sát az ötvenes évek második felében kezdték el. Leletei még nem kerültek közlésre. A feltárást, leletmentés formájában 1971-ben fogják befejezni. A temető területén 260 kurgánt számoltak össze, némelyik magassága eléri a 10 métert. Az egyes kurgánok alatt egy-egy katakombába helyezkedik el, keskeny, 3–7 m hosszú lejárattal, amely ovális, kupolásra vágott sírkamrába torkollik. A bejáratot kövekkel, vagy vályogtéglákkal rakták be. 1969-ben, az akkor feltárt 12 kurgán között, két gazdag sír került napvilágra, mindkettőben egy-egy átfúrt VII. századi bizánci aranypénz is volt, amely terminus post quem-ként a sírokat a VII. század második felére keltezi. Az alábbiakban a két sír egyikéből előkerült tárgyakat részletesebben is ismertetjük. Bár ez a sír kirabolt volt, mégis sok szép lelet maradt meg a vékony kőlapokkal kirakott padlón: fanyereg maradványai, melynek első kápáját vadászati jelenetet ábrázoló (vágatott lovas vadkanra nyíllal) vésett csontlemezzel borította, háromféle típusú vasnyílhegyek (talán egy egész tegeznyi), csontos íj, szablya (vagy egyélű kard) stb. A kápa csontlemezen levő ábrázolás a művészi kivitel tekintetében minden eddig ismert hasonlókorú nyeregkapadicsnál tökéletesebb. Jól látszik rajta a vágatott ló, a háromvarkocsos lovas felszerelése: az íjhuzat, íj stb.

Ebben a temetőben a halomsírokon kívül több hasonlókorú, kurgán nélküli, padmalyos sírt is feltártak. Ezek sírgödrei ovális formájúak, a vázak bennük nyugati tájolásúak voltak. Az ásatók szerint ez a temető szoros kapcsolatban volt a szomszédos erődített településsel. Etnikai tekintetben a vélemények még megoszlanak, részben bolgár, részben alán népességgel is számolni lehet.

A dagesztáni régészek kiemelkedő eredményei közé tartozik az *Urceki*-i erődített település ásatása, melyet V. G. Kotovics vezetett 1960–64 között. Sajnos magáról az erődítményrendszerről eddig még előzetes ásatási jelentés sem látott napvilágot. Az építészeti emlékekről M. G. Magomedov értekezett az 1970-ben Moszkvában megvédett kandidátusi disszertációjában, az edényanyagot és minden más apróbb tárgyi leletet pedig M. M. Mammajev dolgozta fel szintén hasonló módon.⁸ Ezt az erődített települést *Varacsan* hun várossal azonosítják, melyről az írásos források gyakran megemlékeznek.⁹ A leletek alapján kétségtelen, hogy ez a település igen komoly kézműipari központja volt a középkori Dagesztánnak, de lakottsága már a megelőző, az ún. albano–szarmata korszakban megkezdődött, vagyis ugyanúgy mint a fentebb említett andrejauli földvár esetében már a kazárok uralma előtt jelentős település volt.

Ez a település már a tulajdonképpeni kazár területől délre, a vele szomszédos adófizető területen fekszik. A dagesztáni régészek a felsőcsirjurti halomsíros temető teljes feltárást, valamint a közeli városfal további vizsgálatát tervezik a közeljövőben.

Erdélyi István

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES KONFERENCIÁJA NIJMEGENBEN 1971-BEN

A római kerámiakutatók nemzetközi egyesülete eddigi működése során a legnépesebb konferenciára gyűlt össze a hollandiai Nijmegenben. Az alapító G. M. Kam nevű viselő Rijksmuseum-ban volt a megnyitó ünnepség, melyet a külön erre az alkalomra rendezett kiállítás megtekintése, a legio X gemina táborra feltárással foglalkozó filmbemutató és előadás (H. Brunsting) követett. H. Comfort elnök megnyitója után a referátumok két napon át tartottak. Az első napon hellénisztikus, kora-

esászárkori (H. Comfort, V. von Gonzenbach-Clairmont) és galliai terra sigilláták gyártási, kronológiai és kereskedelmi kérdéseiről volt szó (H. Vertet, M. Lutz, B. Hofman, C. Bémont, M. Picon). Rendkívül érdekes volt Chr. Gendron előadása, melynek keretében Párizs római elődjének korai betelepülését vizsgálta a szigilláták tanúsága alapján. A második napon a trieri terra sigilláták kutatásairól hallottunk előadásokat (I. Zetsche-Huld, C. A. Kalee, J. K. Haalebos), majd Ateius fazekas készítményeiről

⁵ Федоров, Г. С., Раскопки в Северном Дагестане. Археологические открытия 1967 г., (Москва 1968). 92–93.

⁶ Магомедов, М. Г.—Маммаев, М. М.—Федоров, Г. С., Археологические исследования в Северном Дагестане. Археологические открытия 1969 г. (Москва 1970) 102–103.

⁷ Магомедов, М. Г., Тайна хазарских столиц. Советский Дагестан 5. 74–78. (Махачкала 1969)

⁸ Маммаев, М. М., Ремесло Дагестана албано-сарматского и раннесредневекового времени. (Москва 1970)

⁹ Артамонов, М. И., История Хазар. (Ленинград 1962) 183–184.

(H. Klumbach), a pfaffenhofeni és westerndorfi gyárak áruinak történelmi meghatározó szerepéről a harmadik században (H.-J. Kellner). A svájci (R. Steiger), boszniai (I. Čremošnik), és emonai (I. Mikl-Curk) kerámiakutatók bemutatásán kívül nagyon tanulságosak voltak az izraeli (A. Negev), és az északafrikai (J. W. Salomonson) kerámiát tárgyaló előadások. A magyar kutatás képviselőiben Gabler Dénes előadása jó térképekkel mutatta be Pannónia elfoglalásának folyamatát a terra szigillata leletek tükrében. A záróelőadást a helybeli egyetem tanára J. E. Bogaers tartotta a legújabb szenzációs hollandiai, víz alatt feltárt leletekről, melyek többek között fényt vetnek Germania Inferior és Britannia élénk tengeri kerámia kereskedelmére.

A konferencia résztvevőit fogadta a város polgármestere Th. M. J. de Graaf és a holland kulturális miniszter nevében C. Overdijking. A holland kultuszminisztéri-

um a budapesti RCRF konferencia magyar szervezőit az ülészak tartamára vendégül látta. A szervezeti ülésen H. Comfort (Haverford) E. Ettlinger (Zürich) javára lemondott az elnökségről, az alelnök H.-J. Kellner (München) lett s az új titkár A. V. M. Hubrecht (Nijmegen). A társaság Actá-ját továbbra is M. Vanderhoeven (Tongeren) szerkeszti.

A nijmegeni múzeum igazgatója A. V. M. Hubrecht és munkatársa M. H. P. den Boesterd rendkívül sikeres szervezésében a résztvevők elsőrangú ellátásban részesültek, kirándulás keretében megtekinthették az Elst-i gall-római szentélyt (bemutatta J. E. Bogaers), Utrecht és Leiden múzeumait, az utolsó napon pedig Belgiumban a tongereni Gallo-Romeins múzeumot, majd Hollandiába visszatérve a maastrichti, heerleni és borni gyűjteményeket.

B. Bónis Éva

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ÉS KIÁLLÍTÁS A MAGYAR KÖZÉPKORI RÉGÉSZET HUSZONÖT ÉVES FEJLŐDÉSÉRŐL

Hazánk felszabadulása negyedszázados évfordulójának megünneplésére a Magyar Nemzeti Múzeum az MTA Régészeti Intézetével és a Budapesti Történelmi Múzeummal közös rendezésben, a Magyar Nemzeti Múzeumban 1970. december 8–10-ig középkori régészeti tudományos ülészakot tartott és ugyanígy megrendezte „A magyar középkori régészet 25 éve” című kiállítást.

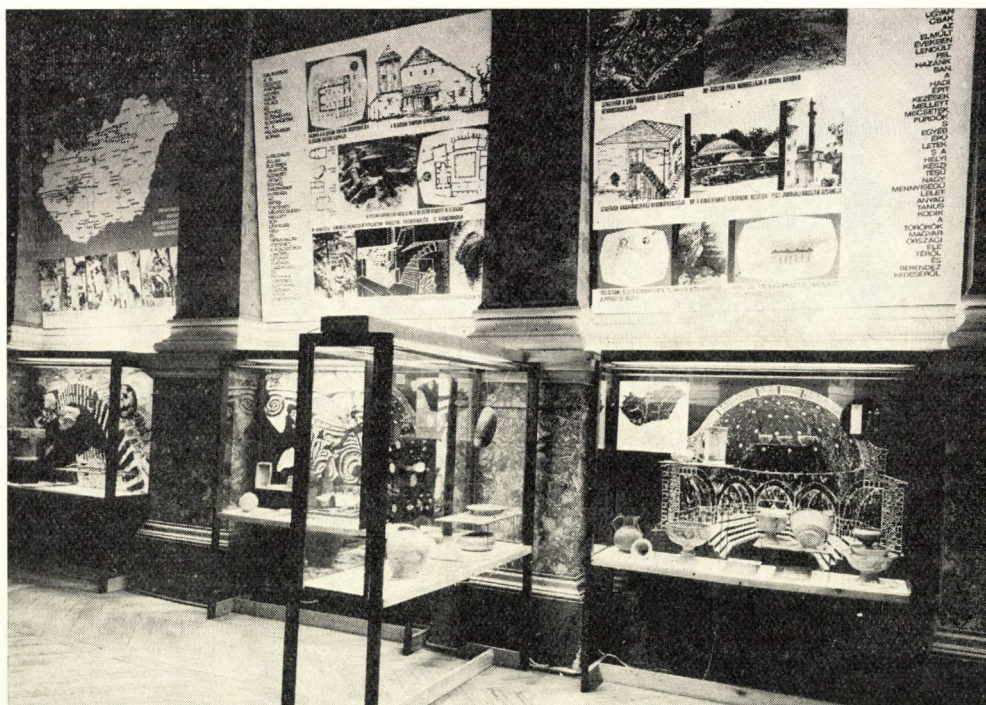
A jubileumi ünnepség és kiállítás célja az volt, hogy áttekintést nyújtson egy olyan tudományág huszonöt éves fejlődéséről, eredményeiről és további feladatairól, melynek igazi kiteljesedése épp az elmúlt negyedszázados időszak alatt következett be. Az ülészak tematikája nagy érdeklődést váltott ki mind a régészek, mind a rokontudományok képviselői között, erről tanúskodott az ülészak egész időtartama alatt zsúfolt ülésterem s az egyes tudományágak legjelesebbjeinek részvétele.

Az ülészak előadásai és a kiállítás áttekintették a középkori régészet legfontosabb kutatási ágait és bepillantást nyújtottak az ásatás és feldolgozás módszereibe. Az előadások és hozzászólások mindegyikéből tükröződött az az igény, hogy a középkori régészet eredményeit törté-

nelmi múltunk, társadalmi fejlődésünk egészébe ágyazva értékesítse s bizonyítsa, hogy a megfelelő módszerekkel felszínre hozott régészeti objektum forrásértéke bizonyos területen vetekszik az írott források értékével.

A különböző kutatási módszerekkel nyert eredmények együttes szemlélete, a tudományos feldolgozás komplex módszereinek alkalmazása érdekében a társadalomtudományok koordinálására hívta fel a figyelmet *Fülep Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója az ülészak bevezetőjében, aki utalt arra is, hogy a kutatások megindulása elé gördülő kezdeti nehézségek — a nacionalizmus vádjától való félelem — elhárulása után a középkori régészet mennyiségi és minőségi eredményei számos alkalommal vívták ki a szakma külföldi képviselőinek elismerését is.

Az ülészak első napi programja módszertani kérdéseket vetett fel, részben a középkori régészet, részben a rokontudományok területéről. *Gerevich László* előadásában elmondotta, hogy a középkori régészet azokban az országokban alakította ki először a problematikájának megfelelő régészeti módszereket, ahol a történelem viharai

leginkább elpusztították a középkor emlékeit. Hazánkban az ország elpusztult középkori politikai—gazdasági—művészeti centrumainak korszerű eszközökkel történt feltárásával a kérdések sora nyert teljesen új megvilágítást s ma már a középkori magyar művészet története sem írható meg a régészeti feltárásokkal állandóan bővülő anyag feldolgozása nélkül. A falukutatás és a középkori városok régészete fontosságának és jelentőségének kiemelése után a középkori régészet összes ágazataival kapcsolatban Gerevich is hangsúlyozza a komplex kutatási módszerek alkalmazásának szükségességét. A problémák komplex megoldására törekvő kutatások illusztrálására saját pilisszentkereszti ásatásának anyagából hoz példát.

A hozzászólások során a középkori régészet módszertani kérdéseit bővítette új szempontokkal *Feuérné Tóth Rózsa*, felhívta a figyelmet a régészeti módszerekkel felszínre hozott anyag restaurálási és bemutatási problémáira is. *Rózsa György* hozzászólásában a régészeti feltárásoknál és feldolgozásoknál egyaránt nagyfontosságú veduta-anyag megfelelő szelektálási lehetőségeit ismertetette általánosságban, majd konkrét példán keresztül. A numizmatika és régészet viszonyának fejtegetésekor *Gedai István* az egyes pénzérmék, ill. a kincsleletek régészeti és numizmatikai értékét vizsgálta.

Az ülésszak második napján a középkori régészet egyes ágazatain belül elért eredmények és feladatok taglalására került sor.

A falukutatók problematikájának ismertetése során *Kovalovszki Júlia* elmondotta, hogy a faluásatások megindításával párhuzamosan a kutatókra hárult a munkálatok elvi és gyakorlati szempontjainak, irányelveinek kialakítása is. Az ásatások mellett megindultak tehát a történeti kutatások s az ország középkori települési képének kialakításához elengedhetetlenül szükséges terepbejárások is. A napjainkig elvégzett kutatások alapján egyre világosabban rajzolódik ki előttünk a középkori falvak képe, a lakó- és gazdasági épületek, a települések belső rendje s mindezekben keresztül a falusi nép mindennapi élete. Az előadásokhoz kapcsolódó hozzászólások során *Bakay Kornél* a falvak temetőinek kutatási problémáit, jelentőségét és szempontjait emelte ki, míg *Horváth Béla* az Árpád-kori, *Parádi Nándor* a későközépkori kutatásokkal kapcsolatban bővítette ki az előadótól mondottakat.

A várostörténet kutatásával három előadás foglalkozott, kettő a történészek, egy a régészek oldaláról vizsgálva a feladatokat. *Székelgy György* az Árpád-kor viszonylatában ismertetette a kutatás feladatait, kiemelve azokat az eredményeket, melyeket a történettudomány köszönhet a régészeti kutatásoknak a kontinuitás, a szláv kérdés, a városok egyenlőtlen fejlődésének vizsgálata és a kolonizáció-probléma előbbrevitelében. A további régészeti feladatokból kiemelte a régészet szerepét a középkori kézművesség termelési szintjének — mint a városjellegű döntően befolyásoló kritériumnak — meghatározásában s felhívta a figyelmet arra, hogy más korszakokkal ellentétben mennyire elhanyagolták a várostörténet tatárjárást követő időszakának régészeti vizsgálatát. *Kubinyi András* a várostörténet XIV—XVI. századi problémái közül kiemelte a városias települések és az oppidumok szétválasztásának szempontjait s az ipar- és technikatörténeti kérdések vizsgálatának történeti—várostörténeti jelentőségét.

Holl Imre a várostörténet-kutatás kül- és belföldi régészeti eredményeinek áttekintése után a régészeti módszerekkel megközelíthető — rendkívül komplex — feladatoknak két nagy csoportját különböztette meg: a gazdasági élet, kézműves műhelyek, kereskedelem vizsgálata a középkori falvak megismeréséhez épp úgy felhasználható, mint a városkutatásokhoz. Ezekhez az általánosabb kérdésekhez csatlakoznak a városkutatók speciális kérdései: a városalaprajz, a települések kezdeteinek, a külvárosoknak vizsgálata, a városok polgári és egyházi épületei és az erődtípusok. A hozzászólások között mind eredményei, mind módszerei szempontjából jelentős kutatásokra hívta fel a figyelmet budai és esztergomi viszonylatban *Lócsy Erzsébet* ill. *Horváth István*, míg

Dávid Ferenc megjegyzései a városkutatók általános szempontjait bővítették néhány újabb gondolattal.

Az egyházi emlékek régészeti kutatásának eredményeiről *Entz Géza* előadása számolt be, rámutatva egy sor olyan jelenségre, melyekkel az új ásatások egyházi épületeinkkel kapcsolatos történeti és művészeti ismereteinket előbbre vitték. A két hozzászóló a kolostorfeltárások kérdéseit érintette. *Hollné Gyürky Katalin* a koldulórendek városi kolostorainak sajátos problematikájáról, *Valter Ilona* a vidéki cisztercita monostorok területén végzett munkáiról beszélt.

A tudományos ülésszak utolsó szakasza a nemzeti, királyi központok és a várfeltárások kérdéseivel foglalkozott. *Györffy György* történeti földrajzi és forráskutatásai eredményeinek egybevetésével a honfoglaló magyarság vezéreinek és nemzetségeinek téli-nyári szállásváltó rendszerére von le következtetéseket s ad egyben támpontokat a korai központok régészeti kutatásához is. További következtetéseknek végkonklúziója, hogy Szabolcs vezér volt az Árpádot követő második nagyfejedelem, valószínűleg ő szervezte meg a bihari dukátust s az ő nevét őrzi a hatalmas szabolcsi földvár. *Györffy* előadásához kapcsolódóan *Dienes István* ismertetette a korai törzs- és nemzetségszálak szálláshelyek régészeti kutatásának szempontjait, majd a Szabolcs-probléma igazolására sorra vette azokat a régészeti bizonyítékokat, melyek támogatják a feltevést, hogy Szabolcs vára már a X. század elején fontos központ volt. *Németh Péter* a szabolcsi földvárkutatás eddig elért eredményeivel ugyancsak igazolta *Györffy* elképzeléseit s egyben rávilágított néhány, további földvárkutatásaink során jól értékesíthető szempontra is.

Nagy Emese a királyi központok kutatásáról szóló előadásában e központok kutatásának jelentőségét abban látja, hogy bennük sűrűsödik a politikai, gazdasági és kulturális élet számtalan jelensége, amire a feltárás során felszínre került objektumokból igen széles körben vissza tudunk következtetni. Buda, Visegrád példája után a saját esztergomi kutatásain keresztül mutat rá a Géza—István-kori első esztergomi központ feltárásának történeti jelentőségére s egyben arra, hogyan válik a régészeti módszerekkel feltárt objektum történeti forrássá. *Kralovánszky Alán* hozzászólása a másik korai központ, Székesfehérvár szerepét és további kutatási feladatait vizsgálja meg.

Középkori váraink feltárásával *Kozák Károly* előadása foglalkozott, részleteiben sorra véve mindazokat az eredményeket, amelyekkel az új kutatások a várakkal s a várásatásoknál előkerült igen gazdag és változatos leletanyaggal kapcsolatos ismereteinket gyarapították. *Éri István* hozzászólása ugyanekkor — elismerve a kutatások hatalmas eredményeit — a várásatások még mindig tapasztalható technikai és feldolgozási nehézségeire hívja fel a figyelmet s ő is visszatér az előadások és hozzászólások során oly gyakran emlegetett komplex kutatás igényére.

Az ülésszak harmadik napján a résztvevők autóbussz kirándulás során megtekintették a székesfehérvári ásatások legújabb eredményeit az ásatás vezetőjének, *Kralovánszky Alán*nak vezetésével.

A tudományos ülésszak mellett megrendezett „A középkori régészet 25 éve” c. kiállítás az ülésszak tematikájának nagyjából megfelelő honfoglaláskor, falu, vár-, város-, egyház- és törökkori kutatások csoportosításában mutatta be tárgyi- és dokumentációs anyagon keresztül az új eredményeket. E fő csoportokon belül ill. mellett külön igyekezett bemutatni néhány olyan munkaterületet, melyeken belül a középkori régészet jelentős új eredményeket ért el, de amelyeknek külön kiemelésére az előadásokban már nem kerülhetett sor. Így érzékeltette az elmúlt időszak ásatásai során megismert és helyére tett középkori hazai és import kerámia, valamint a kályhacsempek fejlődését, a falukutatók anyagán belül az Árpád-kori kohászat, a vár-, város- és egyház anyagán belül pedig a középkor technikai berendezéseivel kapcsolatosan elért új kutatási eredményeket. Az elvégzett ásatások és leletmentések hatalmas mennyiségét műfajonként szétválasztott lelőhely térképek érzékeltették.

A tudományos ülészak és a kiállítás együttesen olyan átfogó képet adott a középkori régészet eddig elért eredményeiről, jelenlegi helyzetéről és további feladatairól, amiből kiviláglik, hogy a régészeti tudományok legfiatalabb ága tisztában van a reá háruló hatalmas feladatokkal és a rendelkezésére álló anyagi kereteken belül — sőt találékonyságával s új módszerek alkalmazásával még azon túl is — igyekszik új, csak régészeti módszerekkel megszerezhető adatokkal kiegészíteni és bővíteni a

középkori Magyarország történetéről, életéről kialakított képet. Az eredmények regisztrálása mellett igen hasznos volt megállni a hibák, hiányosságok mellett is, mert ezek tudatosításával tehetjük még eredményesebbé, tervszerűbbé további munkánkat. Reméljük, hogy ez utóbbi igyekezetünkben segítségünkre lesznek a rokon tudományoknak azok a képviselői is, akik érdeklődéssel és a közreműködés jó szándékával hallgatták és nézték végig a 25 év munkájáról adott beszámolóinkat.

Nagy Emese

Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968)

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. I. Bp. 1970. Összeállította: Castiglione László és Salamon Ágnes. 181 lap, 43 tábla, 1 térkép.

Örömmel üdvözölhetünk egy induló, új régészeti folyóiratot, melynek első kötete az MTA Régészeti Intézetének 10 éves munkájáról ad számot. A szép tipográfiájú, gondos kivitelezésű kötet négy fő részre tagolódik.

Az előszó röviden összefoglalja az intézet történetét, egyben meghatározza a kiadvány célját is. Az előttünk fekvő kötet információs jellegű közlemény, melynek pusztán az a feladata, hogy a tárgyalt témával foglalkozó szakembereket és rokon intézményeket — bel- és külföldön — az intézet tevékenységéről tájékoztassa. Röviden összefoglalja azokat a fő feladatokat is (Magyarország régészeti topográfiája, Régészeti kézikönyv, Pannóniai feliratok corpora), melyeket az intézet maga elé tűzött. Külön felhívja a figyelmet a korszerű természet-tudományos módszer bevezetésére irányuló törekvésekre, melyek során az intézet hazai viszonylatban az úttörő lépéseket tette. Meg kell jegyeznünk, hogy éppen ezen a területen messze elmaradtunk a világ színvonalától s hazai kutatóink igényeitől is, ezt a hátrányt az intézet törekvései, a belső és külső munkatársak kitűnő munkája ellenére sem csökkentették jelentősen.

Az intézet szerteágazó tevékenységéről a második rész győz meg, ahol 270 címszó alatt a munkatársaknak a tárgyalt tíz év alatt megjelent publikációit ismertetik. Ebben benne foglaltatnak a népszerű tudományos munkák, nekrológok, kisebb közlemények és a szűkebb értelemben vett tudományos közlemények 14 százalékát kitevő recenziók is. A tevékenység sokrétűsége feltűnő, talán helyesebb lett volna azonban az egyetemi disszertációtól a nagy jelentőségű monográfiáig, a módszertani tanulmányoktól a könyvismertetésig, vagy úti beszámolóig terjedő szerteágazó tanulmányokat nem korok, hanem egyéb szempontok szerint csoportosítani. A célul tűzött információ ugyanis teljesebb lenne, ha a beszámoló tükrözné azt a gondos mérlegelés során kialakított, s következetesen keresztülvitt tudományos kutatási koncepciót, melyen az intézet munkája alapul. Így nem tűnik ki, hogy melyek azok a művek, melyek e koncepció jegyében születtek, s egyben egy meghatározott kutatási feladat eredményeit jelentik, s melyek azok, ahol a kutatás irányát egyszerűen a szakember érdeklődési köre, vagy esetlegesen napvilágra került leletek szabták meg. Talán célszerű lett volna összefoglalni azokat a fontos, a tudományt jelentősen előrevívó új eredményeket is, melyek az ismertett művek lapjain napvilágot láttak, azonban a tárgyalt közlemény sorai között méltatlanul elszürkülnek.

Csaknem ugyanezt mondhatjuk el a harmadik részben ismertett 75 ásatásról is. Eltekintve attól, hogy az ismertett feltárások csaknem mindegyikéről jelent már meg beszámoló az Arch.Ért. és a Rég. Füv. hasábjain, nem tűnik ki, melyek a leletmentő ásatások s melyek azok a nagy kiterjedésű, jelentős technikai apparátussal végzett feltárások, melyeket a fentebb említett kutatási koncepció keretében folytattak. Külön érdemelne említést a Duna-kanyarban folytatott tevékenység, s külön kellene értékelni azt a terepbejáró munkát is, mely a végzett ásatások nagy részével legalábbis egyenértékű.

A negyedik részt, melyben látszólag ásatási dokumentációkból kiemelt szemelvényeket közölnek 43 táblán, tartjuk a legkevésbé sikerültnek. Számos példa volt már rá, hogy az összefüggéseiből kiemelt tárgyakra és jelenségekre hivatkozva hibás elméletek születtek. Néhány ásatási helyszínrajz pedig így önmagában semmitmondó. A gondos, szép rajzok talán csak arra hivatottak, hogy a sorozatban megjelenő majdani publikációk illusztrációinak kvalitását előre jelezzék. A táblákat kiegészítő térkép az ásatási tevékenység topográfiai megoszlásáról ad tanulságos tájékoztatást.

Trogmayer Ottó

Magyarország Régészeti Topográfiája. 2. kötet.

Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Írta: *Éri I.* — *Kelemen M.* — *Németh P.* — *Torma I.*, Szerk.: *Éri I.*, Főszerk.: *Gerevich L.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1969: 340 lap, 61 szövegtábla, 50 tábla, 55 térkép, 6 színes térképmelléklet.

Magyarország Régészeti Topográfiája újabb Veszprém megyei kötetének négytagú szerzőgárdája a topográfia első kötetének tapasztalatait is felhasználva jelentős művel gazdagította hazai szakirodalmunkat.

A topográfia második kötete is példamutató anyaggyűjtést tükröz. A hazai kutatás történetében méreteiben egyedülállóan tekinthető a módszeres anyaggyűjtő és terepbejáró munka. Különösen nagyra kell értékelnünk a terepbejáró munka eredményeit. Az a többszáz új, eddig ismeretlen lelőhely — azok korbeli szétválasztása — teljesen új megvilágításba helyezi ezt az aránylag eléggé kutatott vidéket is. A szerzők a terepmunka nehézségeit leküzdve, megbízható, hiteles adatokkal bővítik ismereteinket a terület régészeti topográfiájára vonatkozóan.

A mű szerkezete világos és egyöntetű. A szerzők, illetve a szerkesztő által választott módszer a mű áttekinthetőségét és kezelhetőségét nagyban elősegíti. A lelőhelyek számozásával a további kutatás számára félreérthetetlenül meghatározzák az egyes, a térképen is rögzített lelőhelyeket.

A munka nyelve egyszerű, sallangmentes, a szerzők lehetőleg tömören kívánják az egyes lelőhelyekre vonatkozó adatokat rögzíteni, megadva a teljes irodalmat a részletesebb kutatás számára.

A topográfia új kötete természetesen nem mentes a hibáktól sem, s ha ezeket ismertetésemben fel is említem, egyúttal hangsúlyozni kívánom a szerzők iránti tiszteletemet, akik hosszú és fáradságos munkával járultak hozzá hazánk régészeti emlékeinek tökéletesebb megismeréséhez. Ismertetésemben a topográfia római kori anyagát vettem vizsgálat alá, mivel a római kori anyag adatainak ellenőrzése számomra hozzáférhetőbb volt.

Mindenekelőtt a római kori feliratos kö emlékek forrásértékének csaknem teljes mellőzését kívánom megemlíteni. A belső dunántúli területen különösen jelentős és becses emléktárhelyeket képeznek a feliratos kőek, a topográfia legtöbbször mégsem használja ki még a legalapvetőbb lehetőségeket sem. Általában csak a feliratos sírkő, oltárkő, sőt néha csak feliratos kő megnevezése szerepel a leírásban. Korhatározás, vagy a sírkő tulajdonosára, az oltárkővön szereplő istenségre való utalás a

legritkább esetben fordul elő. Így adódhat, hogy Ősinél (158. o.) csak feliratos követ említene, vagy csak oltárkő meghatározás (49/2. lh.) szerepel. A 15/6. lh. oltárkővén szerepel ugyan a 216. év consuljainak a neve, a leírásban mégis mindössze annyi olvasható, hogy a kő a III. század első feléből származik.

Hasonlóan mostohán kezelik a szerzők az éremleleteket is, a leírásban általában csak római, vagy középkori pénzekre történik utalás, még olyan esetekben is, amikor a leletek leltári száma is meg van adva, tehát a lelet nemcsak az irodalomból ismeretes.

Néhány helytelen adatra, illetve elírásra is rá szeretnék mutatni. Így a Zsófia pusztai éremleletből (47/1. lh.) nem 2881 db, hanem több mint 6000 db a meghatározott, a 20/6. lelőhelynél Valerus helyett Valens olvasandó. A katonai diplomákat általában a CIL XVI. kötete alapján idézik (pl. a 203. o. a diploma helyes száma: CIL XVI 84.), ugyanakkor a 165. o. közölt diploma adatai (név, törzs és csapattest) tévesek, illetve az írásmód helytelen.

Egyes esetekben a terminus technikus helytelen használatával találkozunk. Így pl. nem beszélhetünk „Faltenbecher díszítésű edényről” (17/4. lh.), s a római kerámiánál a „seprűs” díszítés helyett a „fésűs” szót használjuk.

Némely esetben problematikusnak látjuk egyes emlékek kor meghatározását. Így különösen a már régóta ismert kikerítői gát római voltának elvesztését sajnáljuk. A már elpusztult emlék a régi fényképek tanúsága szerint inkább rómainak, mint középkorinak látszik. Annak idején olyan neves kutató, mint Römer Flóris is — aki még eredeti állapotában tanulmányozhatta az emléket — határozottan római eredetűnek tartotta. Az tény, hogy a mostani terepbejárás során a környéken néhány középkori cserepet gyűjtöttek, s egy XVIII. századi térkép is jelzi a gátat, nem bizonyít a középkori eredet mellett. Módszertanilag hasonló korhatározást figyelhetünk meg a 49/22. lelőhelynél is, ahol a halmokat egy közelben előkerült római sírkő alapján rómainak határozták meg. Az 51/56. lh. sírjainak etnikai meghatározása (germán) a közölt leletanyag alapján — hagymafejes fibula, érmek — erősen problematikusnak látszik. Ugyanakkor a cikádafibulás sírokat (39/14. és 44/5. lelőhelyek) még ha a „római kor végéről” is származnak, nem tekinthetjük rómainak.

Külön kell megemlékeznünk a kötet illusztrációs anyagáról. A már bevált módszer szerint összeállított típusablák a jelentősebb emléktárgyak tekintetében elégségesnek bizonyultak. Hiányoljuk azonban a szövegközi ábrák esetében az alaprajzokat. A további köteteknél megfontolás tárgyává kellene tenni, hogy — akár a szövegrész rövidítése árán is — a lehetőséghez képest valamennyi építészeti jellegű emlék alaprajzát, illetve felméri rajzát le kellene közölni. A tájékozódást nagyban megkönnyítené, ha az egyébként meglevő alaprajzot (mint pl. 7/2. lh.) is lekötötték volna. Helyes lenne a továbbiakban a szövegközi képekre minden esetben a szövegben is hivatkozni.

Mindezen észrevételek természetesen egy ilyen jellegű, hatalmas munka érdemi részét csak részben érintik. A kötet valamennyi munkatársa tudása legjavát adva jelentős értékkel gazdagította régészeti szakirodalmunkat.

Soproni Sándor

Magyarország Régészeti Topográfiája. 3. kötet. Veszprém megye régészeti topográfiája. A deveseri és sümegi járás. Írta: Bakay K. — Kalicz N. — Sági K. Szerk.: Bakay K. Főszerk.: Gerevich L. Sorozatszerk.: Patek E. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970. 289 lap, 87 szövegközi kép, 69 térkép, 30 fényképes tábla, 4 színes térképmelléklet.

A régészeti topográfia harmadik kötete szerzőinek ezzel a kötettel könnyebb dolguk volt, mint az általuk írt elsővel: Ennél ugyanis részleteiben is kidolgozott módszer állt rendelkezésükre, amelynél további finomításra, a követelményeknek az elsőnél tökéletesebben megfelelő mű elkészítésére, mintsem alapvető változtatásra töre-

kedhettek. A lehetőség részben adva volt számukra azáltal is, hogy a készhelyi és tapolcai járást tárgyaló első kötet megjelenését — az egész magyar régészet számára alapvetően fontos és jelentős sorozat indulását — széleskörű szakmai ismertetés és méltatás kísérte. A szerzők, mint a harmadik kötet áttekintéséből kiderült, az ismertetéseket, a megjegyzéseket részben figyelembe vették.

A könyv szerkezetén kisebb mértékű változtatást eszközöltek, lényegében az első kötetnél sikeresen megoldott beosztást tartották meg. A bővebb leletleírással egy-egy lelőhely pontosabb megismerhetőségét segítették elő.

Mint jelentős különbséget kell említenünk az egy-egy közigazgatási egység területét és annak régészeti lelőhelyeit magában foglaló térképeket. Úgy gondoljuk, ebben az irányban előrelépést jelentett, hogy a lelőhelyet fekete pont, vagy ha nagyobb területről volt szó, önmagába visszakanyarodó folyamatos vagy szaggatott vonal (a lelőhely határa) és mellette csak a lelőhely sorszáma jelölte, a jelkulcs és az innen előkerült leletanyag korát jelölő betű pedig a térkép szélére került. A domborzati viszonyok felismerésében bizonyos javulást jelentett, hogy a szintvonalakat hosszabb szaggatott vonalakkal jelölték, a magassági adatok azonban itt is teljesen hiányoznak. Csupán néhány magassági méret feltüntetése a domborzat és a terepviszonyok felismerésében lényeges segítséget adna. Kár, hogy több térképet a szöveg mellett annyira összezsúfoltak, hogy a léptéket is csak függőlegesen álló helyzetben tudták elhelyezni, a térkép szélén levő lelőhely szám, jelkulcs és a korát jelölő betű pedig zsúfoltságával áttekinthetőségét zavarja. Különösen indokolatlannak tartjuk azokon a helyeken, ahol a közigazgatási egységek területére eső lelőhelyek szöveges részének végén fél vagy egyharmad oldalnyi hely szabadon, üresen maradt; a térképet tehát a terjedelem növelése nélkül is sokkal arányosabban, levegősebben lehetett volna elhelyezni.

A térképeken a mai, lakott településeken belül a templom jelölésére két különböző jelzést használtak (a többi lelőhely jelzésével azonos fekete pont, vagy pedig egyenlőszárú kereszt). A jelkulcs azonban nem tartalmazza, hogy a két jelölés között jelentésszerű különbség is van-e? Ugyanígy nem állapítható meg sem a jelkulcsból, sem a szövegből, hogy a nagyobb kiterjedésű lelőhelyeket körülhatároló folyamatos vagy szaggatott vonal milyen különbséget kíván érzékeltetni.

A másik különbséget a leletanyag rajzos tábláinál figyelhetjük meg. Az első kötetben a terület leletanyagát a szövegtől különválasztva, korok szerint táblákba csoportosítva mutatták be. A szövegrésszel, a lelőhely és a leletleírással egyeztetése igen körülményes, nehéz volt azért is, mert a táblaaláírásoknál a lelőhely nevét csupán néhány helyen sorolták fel, a többinél csak a lelőhely száma szerepelt. Itt viszont a leletanyag táblákba összeállított rajzait a lelőhelyek leírása közelében, a szöveg között találjuk, mindenütt a lelőhely nevével és számával együtt, a szövegben pedig képhivatkozással együtt, s így egyeztetésük sokkal egyszerűbbé vált. A rajzokról meg kell említenünk, hogy kivitelük igen szép, jól árnyékoltak, csupán a cseréptöredékek metszetrajzain a díszítő bekarcolásokat nem mindegyiknél jelölték. Az elsőhöz viszonyítva a jelen kötet fényképes leletanyag táblákkal is bővült. Mind ezeknek, mind a folytatásában következő lelőhely-, ásatási és épületfényképek egyeztetése — a rajzos táblákhoz hasonlóan — egyszerűvé vált, mert a szövegben a képhivatkozásokat mindenütt megtaláljuk.

A régészeti topográfia harmadik kötetét a középkori települések vonatkozásában is jelentős eredménynek fogadhatjuk el. Veszprém megye középkori településeiről mindeddig igen keveset tudtunk és itt kaptunk először áttekinthető képet róluk. Közvetlen haszna már eddig is mutatkozott abban, hogy részben ez a munka irányította a figyelmet néhány olyan elpusztult középkori településre, amelyek feltárára alkalmasnak látszanak (pl. Sümeg — Sarvally, Gyepükaján — Nagykeszti). Részben a régészeti topográfia munkái nyomán kezdődött el Sarvally középkori elpusztult falu maradványainak feltárása, ami egyúttal alkalmat adott a topográfia megállapításaival egyez-

tetésre, de megbízhatóságára, felhasználhatóságának mértékére is fényt derített.

A felszínen megfigyelt maradványok alapján a sarvalyi lelőhely pontos leírását és szintvonalas rajzát találjuk a kötetben. A templom maradványaival kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy a szövegben egyes záródású szentélyt említene, a szintvonalas felmérési rajzon viszont félköröshöz hasonló szentélyt láthatunk. A falu nevét az elpusztult középkori települések között a szerzők nem sorolták fel, pedig Sarvaly (Sarnad) egyházát a pápai tizedjegyzékben említik.

A kötet szerzői — igen helyesen — az utóbbi időben a két járás területén végzett nagyobb szabású, de még nem készült ásatásokról ásatóiktól kértek ismertetést és eredményeiről összefoglalást, az eddigi megállapításokhoz pedig több esetben a szerzők megjegyzéseiket is hozzátették. Az újabb feltárásokról az ásatóik által készített összefoglalásaikat a szerzők kiegészíthették volna azokkal a szakmai véleményekkel, jelentésekkel, amelyeket az ásatást vizsgáló régészek készítettek, abban az esetben, ha az ásató összefoglalásán túlmenően ezek a jelentések felhasználható megállapításokat tartalmaznak. Példának a halimbai avar temető feltárását említhetjük, ahol az igen erősen lepusztult területen Árpád-kori település legmélyebbre ástott maradványai (külső kemencék, gödrök, vermek megmaradt, alsó részei) és Árpád-kori cseréptöredékek is felszínre kerültek.

A deveseri és sümegi járást tartalmazó kötetről megállapíthatjuk, hogy az említett változtatások és kiegészítések eredményeképpen szerkezetében és tartalmában az elsőnél tökéletesebb és áttekinthetőbb lett, a régészeti topográfiával támasztott követelményeknek a szerzők maradéktalanabban tettek eleget. A fentebb említett néhány megjegyzés (amelyet sorolhattunk volna tovább; pl. a vízvezeték jelzése a jelkulesnál kimaradt; Sümegnél a 17-es lelőhely a községtől nem ÉK-re, hanem ÉNy-ra van; Gyepükajánál a 4-es lelőhelynél későközépkori földvár leírását olvashatjuk, a hivatkozott képen (27. tábla 5) viszont magas kőfalmaradványokat látunk) azonban semmit sem von le a nagy munka értékéből. Szándékunk az volt, hogy néhány, a következőkben esetleg hasznosítható kiegészítésre figyelmet felhívjuk.

Meg kell említenünk a könyv szép kivitelét. Borítólapja az eddigiek között talán a legsikerültebb; a terület legjelentősebb régészeti és műemléki objektumát, a sümegi várat nemcsak madártávlatban, hanem alaprajzában is mutatja.

Az ismertetett kötet fontos és nélkülözhetetlen kézikönyv és adattár mindazok számára, akik Veszprém megye e két járásának múltjával, régészeti emlékeivel, történetével, településtörténetével foglalkozni kívánnak.

Parádi Nándor

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. X. kötet. Szerkesztette: G. Behm-Blanke. Weimar 1969. Hermann Böhlau Nachfolger. 271 lap, 79 kép, 51 tábla.

R. Feustel a „protolitikus csontkultúra” és az „Osteodontokeratic Culture” kérdéséhez szól hozzá. Végelemelve az anyagot, az elméleteket és a téziseket, arra az eredményre jut, hogy „protolitikus csontkultúra” nincs. Az eddigi megmunkálási nyomok nem igazolják, hogy valóban tudatosan használt csonteszközökről lenne szó, legfeljebb egy-egy darab alkalmi felhasználása képzelhető el. Munkája második részében R. A. Dart elgondolásait vizsgálja és cáfolja. Megállapítja, hogy a Dél-Afrikából eszközként bemutatott csontok nagyobb részén nem mutatható ki az emberi használat nyoma. A fennmaradó néhány, valóban eszközként használt darab viszont nem elegendő arra, hogy külön „kultúráról” beszélhessünk. Vizsgálatait bő képanyaggal támasztja alá.

S. Barthel a későbronzkori Unstrut-csoport Weimar környéki sírleleteit közli. A sírok nagyobb része kopakolásos, — ezek eredetileg kőlapokkal fedett, kőtananyag

nélkül felrakott alacsony sírkeretek voltak, — amint azt a jó dokumentációkból rekonstruálni sikerült. A kősírokban D — É-i irányban feküdtek a csontvázak, — az egykorú hamvasztás ritka. Leletek: bronz nyak- és karperecek, tűk, gyűrűk, spiráltekeresek, valamint a csoportra jellemző, kevésbé tetszetős, durva keramika: hengeres-nyakú fazekak, behúzott peremű tálak, csészék és bögrék. A különböző lelőhelyekről bemutatott sírok az „Unstrut-csoport” teljes időrendi keresztmetszetét nyújtják a B. D. korszaktól egészen a H. D. periódusig. — E különös keletkezés után a szerző bevallja: a heterogén anyagot egyszer már tagolni kellene.

R. Behrend az Arnstadt melletti „Altenburg” bronzkori és La Tène telepeleiteit dolgozta fel. A lelőhely földsáncal határolt hegyhát. A leletek nem ásatásból, hanem gyűjtésből származnak. A szórványos bronzok három korszakba tartoznak, korai bronzkori aunjettzi ékszer, az urnamezős kultúra néhány eszköze, fegyvere és ékszere, végül korai vaskori tárgyak. A három periódus közt nincs folyamatos átmenet. Sokkal gazdagabb a gyűjtemény La Tène-kori része: sok bronz fibula, tű és kis-bronz tárgy valamint bőséges keramika töredék. A leletek a középső és késő La Tène korszakból származnak. A vár legkésőbbi lakosaira középkori cserepek utalnak. A szerző a La Tène-kori tárgyak, elsősorban fibulák, részletes régészeti elemzésével zárja dolgozatát.

P. Donat a Römhild melletti Haina falucskában végzett késő La Tène-kori telepásatását publikálja. A telep leletmentés során került elő s mintegy 60 m hosszan lehetett megfigyelni. 10 házát sikerült feltárni, valamennyi négyszögletes alaprajzú, cölöpszerkezetes, föld fölött álló épület volt; a kisebbek 10 m², a nagyobbak 20 m² alapterülettel. Néhány házban belső osztást is meg lehetett figyelni. A kisméretű házak faluszerű telepre mutatnak. A területen szórványos urnasíros és késő hallstatti cserepek utaltak korábbi megtelepedésre. A kelta telepen a szokványos középső s főleg késő La-Tène leletek kerültek elő, néhány fibulán és töredékes vas-eszközön kívül főleg edények: behúzott peremű és gyűrűs-peremű tálak, szélesszájú fazekak és jellegzetes fésűsdíszes fazéktöredék. A leletek és a faluska helyzete arra mutatnak, hogy Haina a közeli steinsburgi nagy oppidumhoz tartozó kis település volt.

K. Peschel a Vippachedelhausenben még 1868-ban talált gazdag koracászárkori germán leleteket dolgozta fel. A leletekről úgy tudták, hogy halomsírból származnak, egy évszázadon át hivatkoztak rájuk, de teljes egészében soha nem közölték és tárgyalták őket. — Az egykori adatok szerint a leletek a halomba utólag beásott hamvasztásos sírokból kerültek elő: római bronzserpenyő maradványai, terra sigillata tál, germán fibulák és edénytöredékek és egy pompás barbotindíszes szitula. A keltezés szempontjából a Drag. 29-es tál a döntő, a la graufesenquei Germanus stílusával rokon és 70 körülre keltezhető. Idejutását a szerző háborús zsákmánnyal magyarázza, ami alig valószínű.

H.-J. Barthel: Korcsolyák vagy csonteszközök? — címmel a bronzkortól kezdve nálunk is meglehetősen gyakori állati metacarpusból készült korcsolyák rendeltetését vizsgálja felül. Bár a néprajzi párhuzamok (köztük Jankó János adatai) valóban igazolják, hogy e csontokat szán alkatrészként és korcsolyaként használták, más leletkörülmények mégis sokszor ellentmondanak ennek a lehetőségnek. Pl. a niederdorlai római kori cserző gödörben olyan körülmények között és együttesben találták őket, amely arra utal, hogy a tímárok a bőreszerzésnél, bőrmegmunkálásnál hasonló csontokat használtak. Ugyanerre az eredményre vezettek a kopásnyomokat vizsgáló nagyított felvételek és az ipartörténeti párhuzamok. Rendeltetésüket tehát csak a lelőkörülmények dönthetik el biztosan.

H.-J. Barthel következő dolgozata a Manebach melletti „Großer Hermannstein” nevű vár feltárásával foglalkozik. A várhoz Hermann lovag kísértethistóriáján kívül kevés történeti adat kapcsolódik. Az ásatások tisztázták a sziklás hegygerincen húzódó kis vár alaprajzát, építési periódusairól azonban nem esik szó. A leletek: XIII. századi keramika, igen sok számszerű nyílhegy, sokszáz

szög, kések, patkótöredékek alapján a váracsát legfeljebb egy évszázadig használták, — XIV. századi lelet már nem fordult elő.

W. Timpel Kellában talált középkori pénzleletet ismert. Az edényben talált arany és ezüst pénzek XIV—XV. századiak, a legkésőbbi veret 1423-as.

J. Emmerling az ősszerződésodott kellai ezüstpénzek restaurálását írja le.

W. Fuhrmann és G. Hünse a weimari körzet pusztára és elhagyott falura utaló okleveles adatai és dűlőnevei alapján a későközépkori pusztásodás kérdését tárgyalják. 54 biztos és 14 nem teljesen igazolható pusztát találtak. A körzetben 1350—1550 között tehát legalább 54 falu szűnt meg, kereken harmada az 1300 körüli állománynak, nagyobb részüket már 1450 előtt elhagyták a lakosok. A pusztásodás, — mint ez hazai régészetünkben is egyre általánosabban ismertté válik — európai gazdasági folyamat, nem kell tehát az elhagyott falvak mögött mindenkor tatár vagy török pusztítást keresnünk.

Bóna István

L'Année Epigraphique. 1968. Presses Universitaires de France. Paris 1970, 249 lap.

Az A. E. új füzeté az 1967 és 1968-ban publikált vagy új olvasatban közzé tett latin nyelvű, valamint római vonatkozású görög nyelvű feliratokról, továbbá a feliratos emlékeanyagra építő összefoglaló vagy speciális feldolgozásokról ad számot 1—654-ig terjedő sorszámzással. Ennek a nemcsak száma nézve jelentős, hanem tartalmában is változatos anyagnak elrendezése a kiadvány átszervezését követően megjelent A. E. füzetekből már ismert topográfiai elv szerint történt. A nyilvánított és e füzetben közzé tett anyag több mint felét a Róma, Itália, Africa és Germania területéről közölt feliratok, ill. az említett területek feliratos anyagából merítő összefoglaló munkák, kisebb tanulmányok adják. Pannónia, 25 címszavával, — amiből 11 vonatkozik új felirats publikációkra — ez alkalommal szerényebb helyet foglal el a kiadványban. Szép számmal találhatók azonban pannóniai vonatkozású feliratok Róma, Itália és a nyugati, meg keleti tartományok keretében nyilvánított epigráfiai anyagban. Így említhetjük Fl. Lupus, v.c. teamumi feliratát (113. sz.), amelyet A. Chastagnol publikációjából a magyar kutatók már régebből ismernek. Érdekes egy másik, még revíziót igénylő Róma-városi felirat (31. sz.), amely az elhunyt M. Úlp. Criscentinus (sic) *equus singularis* származáshelyéről Alsó Pannóniában egy számunkra közelebbről ismeretlen *Cana Pr(a)et(ori)um* nevű helységet jelöl meg. Öröndetesen szaporodott az elmúlt években Kisázsia és Syria császárkori közigazgatására vonatkozó latin és görög nyelvű feliratos anyag. Pannóniai vonatkozása miatt is említhető az egyik újabb ephesosi felirat (483. sz.), amely M. Plautius Silvanus *proconsul* nevét említi, aki ismeretesen részt vett a pannondalmata felkelés leverésében. Figyelmet érdemelnek továbbá azok a syriai görög nyelvű feliratok, amelyek Kaprokéna, Kaprocherka, Kapronea, Kaprometal [?] helyneveket említik (514—517. sz.). Az interci-sai Kaprobela is kétségtelenül ebbe a helynév-csoportba tartozik. Cl. Nicolet 9. szám alatt ismertetett dolgozata a lovagrendűség megjelölésének terminológiájáról sem nélkülözi a pannóniai vonatkozást. Amennyiben ugyanis helytálló, hogy az *equus Romanus equo publico* formula kizárólag a felsőitaliai lovagrendűek feliratain olvasható, úgy az *aquincumi* Aur. Crispus, *equ(a)es (Romanus) equo publico* (CIL III 3684 = 10 532), ill. családja Gallia Cisalpina-ból származott, amit különben az unoka, Aur. Minervius, ritka utóneve is alátámaszthat.

A fentebbiekben kiragadott néhány példával csupán ízelítőt kívántunk adni az A. E. újabb füzetének változatos és gazdag anyagából, amelynek használatát különben a gondosan szerkesztett név-, hely- és tárgymutatók igen nagy mértékben megkönnyítik. A feliratokkal foglalkozó szakembernek az A. E. 1968. füzetét is gyakorta kell forgatni.

Nagy Tibor

J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley. London — é. n. John Baker Publishers LTD. 429 lap, 110 szövegtábla kép, 36 tábla.

A szép kiállítású kötet a délkelet-angliai területek alsópaleolitikumának összefoglalása. Tartalmilag négy részre osztható: bevezetés, a három nagy alsópaleolitikus kultúra rövid ismertetése, lelőhelykataszter és az összefoglaló értékelések.

A múlt század második felében meginduló rendszeres gyűjtés értékes magángyűjteményeket alapozott meg. Ezek legtöbbjének anyaga ma már múzeumok és egyetemek kezelésébe került át, s így bárki számára könnyen hozzáférhető.

A leletek többnyire pleisztocén-kori képződmények (kavics, homok) kitermelése közben gyűjtik.

A kőeszközöket két szempontból vizsgálhatjuk: mint a paleolitikum olyan tárgyait, amelyekből munkafolyamatokra — előállításukra, használatukra — következtethetünk, mint pedig az olyan tárgyakat, amelyekre támaszkodhatunk az időrend és a környezet meghatározásakor.

Az eszközök előállításának és használatának részletes tárgyalásánál olvashatunk az első eszközt előállító hominida problémájáról. A recens majmok is képesek rögtönözni eszközöket, s ezzel megoldanak azonnali, közvetlenül jelentkező problémákat, de nem készítenek standard, végleges és állandó eszközöket, amelyek alkalmasak a jövőben felmerülő minden hasonló munka elvégzésére is.

Szisztematikus eszköz-készítésre csak az ember képes, s ez az ember Wymer szerint a *Homo habilis* és az *Australopithecus*.

A természetes élő kavicsok lehettek az első, univerzális eszközök. A gömbölyded kavicsok feltöréséhez a kavics közepére mért ütéssel akkor erőre van szükség, mely a szerző szerint nem volt meg a kistermetű hominidákban, s a tapasztalati megfigyelések vezettek el a kavicsok szabályos, szegmensszerű felhasításához, ami kisebb erőt, de nagyobb ügyességet igényel.

Az eszközökön, beágyazódás közben, gyakran keletkeznek természetes sérülések, melyeket világosan meg lehet különböztetni az elsődleges és másodlagos megmunkálástól.

Az alsópaleolitikumban használt nagyon jó minőségű kovárt több helyről szerezhet be az ember. A bányászatról csak a neolitikumtól vannak adataink, de az acheuli kultúrában vannak olyan tökéletesen megmunkált eszközök, melyeket csak a rétegekből frissen kisedett kovárból lehet előállítani.

Külön fejezetben ír a szerző az őskőkori embercsoportok hajdani környezetének megállapításához és időrendi sor felállításához fontos geológiai jelenségekről, s közülük a terasz-képződést szemléletes sorozat-rajzon ábrázolja.

Fontos része a kötetnek az angliai alsópaleolitikum három nagy kultúráját, a *clactoni*, *acheulit* és *levalloisit* tárgyaló fejezet. Wymer ismerteti a kultúrák kutatástörténetét, tipológiáját, elterjedését és kronológiáját. Legbőségesebb az acheuli kultúra fejezete, itt különösen részletes tipológiát ad.

Ezt követi a könyv több mint kétharmadát kitevő helységnévtár. Földrajzi sorrendben ismerteti a Thames-völgyi lelőhelyeket, egy-egy jelentősebb vidék lelőhelyeiről külön összefoglalást is közöl. Egy-egy lelőhelyen leírja az eszközök típusait, méreteit, a fontosabb lelőhelyek geológiai és faunisztikai adatait, közli az eszközök rajzát, a publikációkat, s feltünteti, hogy milyen gyűjteményben, milyen szám alatt található a tárgy.

A lelőhelykataszter után rövid kronológiai összefoglalás következik:

a *clactoni* kultúra lelőhelyei a Hoxnian (Mindel/Riss) interglaciálisból valók, néhány lelőhely esetleg idősebb, mint a Lowestoft (Mindel) glaciális vége. Vannak lelőhelyek, ahol a középső acheuli kultúra eszközeivel keverve fordulnak elő a *clactoni* tárgyak végig a Gipping (Riss) eljegesedésen;

az *acheuli* kultúra korai szakasza egyidős a *clactonival*,

a középső periódus lelőhelyei a Hoxnian interglaciális vége és a Gipping glaciális interstadiálisai idejéből valók; a *levalloisi kultúra* kezdődik a Gipping eljegesedésben, virágzását az Ipswich (Riss/Würm) interglaciálisban éri el, de megéri a Weichsel (Würm) eljegesedését is.

A La Manche esatorna először az Ipswich köztes időszak tengerszint-emelkedése idején került víz alá. Az utolsó nagy eljegesedés idején ismét szárazföldi híd keletkezik a kontinens és a sziget között, így lehetővé válik újabb ember-csoportok és állatok átvándorlása. A pleisztocén folyamán Nagy-Britannia az európai szárazföld része volt, s ez tükröződik a régészeti kultúrákban is. Nagy-Britannia alsópaleolit lelőhelyei szervesen beilleszkednek azokba a szakócákba, chopperekkel és szilánkeszközökkel jellemezhető kultúrkörökbe, melyek a kontinensen kirajzolódnak, s analógiái az egész Óvilágban (Ázsia, Afrika) megtalálhatók.

A swanscombi töredékes koponya kapcsán rövid áttekintést ad Wymer az evolúcióról, részletesebben csak az alsópaleolit emberről beszél.

A kötetet részletes bibliográfia és nagy mutató egészíti ki.

Az alapos összefoglalás elsősorban egy szűkebb terület őskökorának egy szakaszát tárgyalja, de a pleisztocén általános problémáival foglalkozó fejezetei, mindenekelőtt a részletes tipológia, az alsópaleolit lelőhelyek anyagának feldolgozásánál nélkülözhetetlenné teszi a könyvet.

T. Dobosi Viola

Проблемы археологии. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века восточной Европы. Изд. Ленинградского Университета. Régészeti problémák I. Az eneolitikum és a bronzkor abszolút kronológiája Kelet-Európában. Leningrádi Egyetem. 158 lap, 17 kép és 2 táblázat.

A csinos kis kiadvány első kötete, — reméljük hamarosan követi a többi is —, kronológiai kérdésekkel foglalkozik. Első felében L. Sz. Klejn az 1961-ben talált, s máris nemzetközi hírnévre jutott, moldvai karbunai kincs keltezésével, majd ennek segítségével a Tripolje-kultúra kezdetének abszolút kronológiájával foglalkozik.

A szerző a vonatkozó irodalom impozáns ismeretével, darabonként elemzi a karbunai kincs tárgyait; nemcsak időrendi helyzetüket, hanem európai összefüggéseiket, elterjedésüket is vizsgálja. A lapos rézvések és a nyéllyukas rézbalták meggyőző tárgyalása és feltérképezése után, máris problematikus a bepödrött szélű lemezek, tekereselt karperecek és csőgyöngyök elemzése. A Pitvaros-csoport a Perjámos- és Vatyka-kultúrák, — egyébként meglepően teljesen felsorolt —, hasonló bronz ékszerei aligha jöhetnek számításba a karbunai réz ékszerek eredete vagy időrendje tekintetében. Kétkedéssel fogadhatjuk a karbunai poncolt keresztídszes ovális rézlemezhez hozott párhuzamok egy részét is, különösen a közép-európai zsinédíszes edények kultúrájából idesorolt, jóval későbbi, kagyló-korongokat. Az ovális rézlemezek három dudorral díszített változatát összefüggő fejlődési sorba rendezi. Felsorakoztatja az eddig ismert csaknem valamennyi réz és bronzkori arany és rézkorongot, a végeredmény mégis sántít: a karbunai ovális korong az óbébai bronzkori aranykorongokkal került azonos „fejlődési” szintre. Valójában a karbunai korongok tényleges időbeli és térbeli párhuzama a habasesti korong, az óbébaiaknál nyilván jóval korábbi. Az apparátus a korongok elemzésében egyébként is túlnő a célon; területileg párhuzamos típusok kerülnek egymásutáni leszármazási sorba. A végeredmény: Karbuna párhuzamai heterogén típusok lesznek, egyrészt Hatvan és Čepin, másrészt Stollhof, Eszék, Csáford, Breszez Kujawski.

Ismét meggyőző a karbunai emberalakú rézlemezék levezetése az elgeometrizálódott balkáni csont idolkokból, nem emelhető kifogás a leszármazási sor folytatása ellen sem: egyre naturálisabb csont idolkon keresztül egészen az agyagplasztikáig. Eredetük is reális: Bulgária és Románia. Kevésbé mondhatók el ugyanez a karbunai

fallikus csüngőkről, amelyekhez csak Franciaországból tudott nagyobb számú analógiát felsorakoztatni.

A Spondylus ékszerek és a V-alakban átfúrt csontgyöngyök is unikumok Karbunán, mindkettő elterjedési zónája Közép- és Nyugat-Európában van.

Az ellentmondásokból ellentmondásos abszolút dátum születik, — hiszen pl. Magyarország korai bronzkora aligha jöhet komolyan számításba a karbunai kincs keltezésénél. Az eredmény: 2150 körüli, — mindenképpen túl későnek látszik. Különösen az, ha tekintetbe vesszük, hogy a szerző ehhez a dátumhoz igazítja a korai Tripolje-kultúra kezdetét. A karbunai telep keletkezését, a korábbi rétegeket egyenként 30–50 évre becsülve, 2250–2200 közé helyezi, magát a Tripolje A/II periódust, amelybe a telep tartozik, a III. évezred közepére. Tovább számolgatva visszafelé ez a Tripolje kultúra kialakulását, Passzek 3800-as keltezésével szemben, 3000 körülre rögzítené. Ez önmagában nem is látszik valószínűtlennek, csak az nem világos, hogyan következik mindez a karbunai kincs „minimalista” abszolút keltezéséből.

Ha már Klejnnél megfigyelhetjük a „rövid” kronológiára való törekvést, annál meglepőbbben jelentkezik ugyanez V. A. Szafránov dolgozatában. Meglepő márcsak azért is, mivel ugyanezen kiadvány harmadik, V. Sz. Boeskarjovtól írott dolgozata ugyanazon témával kapcsolatban, határozottan a „klasszikus” kronológia mellett száll síkra.

Szafránov a sokat vitatott moldvai borogynói kincs keltezéséről ír. Kisebb lepedőnyi, alig áttekinthető, összehasonlító táblázattal kísért dolgozatában külön-külön elemzi a kincs valamennyi darabját. A kőbalták keltezésében a Kaukázus vidékére, a kabardino-pjatigorszki kőbaltákra támaszkodik, a dísz-tű formáját és időrendjét végső soron a közép-európai bepödrött fejű tűkig vezeti vissza, szintén közép-európai korai és középső bronzkori előzményekből származtatja a dísz-tűt, majd mintegy összekombinálva a nyilvánvalóan későbbi steppei törökekkel, keltezésében az utóbbiakat veszi alapul. A borogynói lándzsát a Szeima-Turbino típusba sorolja, ami önmagában kétségtelenül helyes, csak éppen ismét más kronológiai rendszerbe vezet át. Egyenesen meglepő, hogy a borogynói buzogányt a kézenfekvő kaukázusi párhuzamok helyett a keltezhetetlen magyarországi és erdélyi darabokra vezeti vissza. Végül a borogynói díszítőmintákat magyarországi és romániai közvetítéssel az Égeikumra viszi ugyan vissza, de e díszítőstílus olyan késői retardációval hozza közvetlen kapcsolatba, hogy az égei eredetnek nincs is tényleges jelentősége.

A felsorolt területek keltezési problémáinak „tisztázása” után, külön-külön keltezi a borogynói tört, tűt, — e két tárgy díszítő motívumait — végül a lándzsát. Évtizedes vita tárgya, hogyan lehet ezeket a nagyon különböző kronológiai rendszereket közös nevezőre hozni, különösen egyetlen kincs problematikájába tömöríteni. Szafránov-val ugyanaz történt, mint elődeivel, végső soron mégiscsak ez egyik összetevőt emelte ki, mint főkomponenst. Elsősorban a díszítő elemek keltezésével csúszik el igen késői korszakba, az aldunai urnatemetők (Čirna, Dubovac stb.) korára. A végeredmény ezek után már nem lehet kétséges, feltűnően „rövid” kronológia: a XIII. század második fele, a XII. század.

Mint említettem, V. Sz. Boeskarjov szintén a borogynói kincs problémáját tárgyalja. Kronológiai alapja látszólag sokkal szűkebb, lényegében az Égeikum és a Kárpát-medence. Valóságos művészet, ahogyan szövegében és világos összehasonlító táblázatán olyan kevésbé összeegyeztethető kronológiai rendszereket, mint a Szpicúné, Nestoré, Hachmanné, Mozsolicé és Müller-Karpée, elfogadhatóan közös nevezőre tudott hozni. Még nagyobb csoda, a tudományos szerénységgel valóságos iskolapédálja, hogy mindezen rendszereket alkotók neve alatt szedi új rendbe, holott ez a szerző érdeme. Eredményeivel kapcsolatban alig emelhető kifogás, mindössze két észrevételt fűzhetek hozzá. Kár volt a hajdúsámszoni kincset a Nestor-féle formális tipológia alapján egy kicsivel az apai kincs elé helyezni, — a két kincs nyilván egykorú. Soha semmiféle bizonyíték nem merült fel emellett, hogy a Nestor A/1 típusú díszítetlen csákányok korábbiak lenné-

nek, mint az A/2-be sorolt díszítettek; a hajdúsámsoni kincsben is együtt fordulnak elő. A másik hiba a „cajta” kincsben van, amelyben a Tompa-Hachmann-féle téves anyagközlés nyomán még mindig benne szerepel a nem oda tartozó B/2b típusú csákány.

A lényeg azonban nem ez, hanem az, hogy Boeskarjov mégis helyesen párhuzamosítja mind az apai mind a koszideri horizontot a mykenai kupolasírok korával. Beycesultannal és Vardaróphitsával. S mivel a borogyinói kincset — valószínűleg ismét helyesen — a hajdúsámsoni kincsel tartja egykorúnak, egyetérthetünk keltezésével is: Borogyinó terminus post quem-je a XV. század, terminus ante quem-je a XIV. század. Amennyiben pedig a fent mondottak alapján Hajdúsámsont is párhuzamosítjuk az Apához adott jó relatív kronológiával, akkor hibátlan dátumot kapunk: az i. e. XIV. századot.

Boeskarjov reális eredményeiből nyilvánvaló, hogy helyes időrendet nem azáltal lehet kapni, ha az együtteseket alkotó elemekre szabdalva különböző kronológiai rendszerekkel keltezzük, hanem úgy, ha döntő elemeiket az egyedüli tényleges időrendi bázishoz: az Égeikumhoz és Anatóliához viszonyítjuk.

Bóna István

W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. Römisch-Germanische Forschungen 29. Berlin 1968. Walter de Gruyter. 381 lap, 15 szövegközi kép, 5 típustábla, 204 tábla, 22 térkép.

Visszatekintve az európai bronzkor kutatásának több mint egy évszázados történetére, tanulmányok és monográfiák százai jelzik, hogy a bronz kincsek mindig az érdeklődés homlokterében álltak. Ma, a sokágú vizsgálatokra épített régészeti kutatás lehetőségei csökkentették a bronzleletek — korábban sokszor abszolutizált — jelentőségét, új igényeket támasztva, mint pl. a történeti szemlélet előtérbe helyezése. Így nézve, v. Brunn monográfiájában, amely szerves folytatása a szerző 1959-ben megjelent könyvének (*Bronzezeitliche Hortfunde*, Teil 1.), ötvöződnek a „klasszikus” német iskola és a modern szemléletű kutatás jellemzői.

Mintegy negyedszázados gyűjtőmunka előzte meg jelen munkát, amelyet a szerző kilenc fejezetre tagolt (A—I). A Bevezetésben (A) megállapítja, hogy Közép-Németország késő bronzkorának idősebb leletei („jüngere Bronzezeit”, Reinecke/Müller-Karpe BD—HB₁) elsősorban délkelet felé — Közép-Dunavidék —, a fiatalabbak („Spätbronzezeit”, Müller-Karpe HB₂—HB₃) inkább nyugat-délnyugat felé mutatnak szoros kapcsolatot. Talán ezzel is magyarázható a szerző célkitűzése: 1. Közép-Európa keleti részén talált késő bronzkori leletanyag pontos kronológiai besorolása, 2. a közép-európai „középzóna” kapcsolata a szomszédos területekhez.

A szerző széleskörű tájékozottságát jelzi a téma eddigi kutatásának kritikai ismertetése. A magyar régészet idevonatkozó eredményeit meglehetősen szkeptikusan értékeli. E fejezet záró részében a halomsíros bronzkor („ältere Bronzezeit”, Reinecke B—C) kisszámú (11) kincsleletről kapunk áttekintést.

A Kronológia e. fejezetben (B) v. Brunn négy periódusba sorolva tárgyalja a Kárpát-medence későbronzkori kincsleleteit: 1. Úriul-Domănești, 2. Kisapáti—Lengyel-tóti, 3. Jászkarajenő—Uzsavölgy, 4. Rohod—Szentes. A magyarországi leletanyag és az újabb publikációk ismeretében úgy tűnik, a könyv e része adja a kutatás számára a legkevésbé időtálló eredményt. Ennek okai közül néhányra alább utalunk.

Annak ellenére, hogy egyes területek síranyaga bronzokban szegény (pl. lausitzi kultúra) a könyv fontos része az Alpok—Kárpátok északi zónájában talált sírleletek periódusonként történt ismertetése. Ezt követően a szerző típusonként elemzi e terület kincsleleteit, összevetve távoli vidékek anyagával, keresve a különböző formák gyártásának eredet területét, előfordulásuk gyakoriságát. A kitérő vizsgálat eredményeit összegezi v. Brunn, majd kronológiáját szinkronizálja az északi bronzkor időrendjével.

A munka legterjedelmesebb fejezetét (C) a közép-német kincsleletek tárgytipusainak részletes analízise tölti ki. A szerző eredményei forrásértékűek lehetnek a további részlet kutatásokhoz.

A kincsleletek összetételét elemző fejezet (D) végkövetkeztetése szerint bizonyos leletek kifejezik nőhöz (pl. gyűrű lelet) vagy férfihoz (pl. balta lelet) való tartozásukat, mások összetétele viszont területi sajátosságokra utal.

Egy rövid fejezet (E) ad áttekintést a tárgyalt terület lokális csoportjairól, a „kulturprovinciák” egymáshoz való viszonyáról.

Az utolsó értékelő fejezetben (F) a szerző ismerteti a kincsleletek földbekerülésével kapcsolatos véleményeket. Szakrális (áldozat) vagy profán (elrejtés külső támadás miatt) jelentőségük volt? Nem kapunk egyértelmű választ. Végül Közép-Európa bronzkori nyersanyagkészletével, a bronzkereskedelemmel, öntőműhelyekkel, majd az egyes típusok, díszítőmotívumok eredetével, keleti illetve északi kapcsolatával foglalkozik a szerző.

A könyv apparátusa mintaszerű, könnyen használható (G—I). A fényképes táblák minősége kitűnő.

Nem kétséges, egy egészben kitűnő könyvvel gazdagodott az európai szakirodalom, amely egy viszonylag nagy terület késő bronzkori kincsleleteit precíz feldolgozásban, széles keretbe ágyazva bocsátja a további kutatás rendelkezésére. Ugyanakkor v. Brunn monográfiájának néhány részlete vitára ad lehetőséget. Ezek egyike: a kárpát-medencei bronzkincsek értékelése.

Objektíve adott hiányosság, hogy a munka lezárásakor a Kárpát-medence keleti felében előkerült kincsleletek jelentős része még közölten volt. — Vitatható, hogy a kárpát-medencei leletek kronológiai besorolásához legjobb alapnak a dél-német kincsleletekkel történő összehasonlítást tekintette a szerző. Ez a módszer legfeljebb kontrol lehetőségként fogadható el, a Kárpát-medence *önálló kronológiájának* nagyobb áttekintést biztosító ellenőrzésére. — Alapvető hibának tűnik, hogy a Kárpát-medence bronzművességét (az I. periódust kivéve) v. Brunn egységesnek tekintette. Csupán a kincsleletekre épített, s ezért teljesen elsikkadt a Dunántúl területén, illetve Kelet-Magyarországon és Erdélyben élt népek hagyatékának eltérő jellege, illetve az ezekhez kapcsolható fémművességi központok produktumainak különbsége. — Végül nem szerencsés, hogy a 2—4. periódus esetében a szerző olyan terminológiát alkalmaz, amelyet az érintett terület (Szlovákia, Magyarország, Románia) kutatása nem használ.

Számos újabb, e témában írt tanulmány jelzi, hogy a vitatott kérdések megoldásához a magyar kutatás is tevőlegesen hozzájárul.

Kovács Tibor

H. Ottenjann, *Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit*. Römisch-Germanische Forschungen. 30. kötet. Berlin 1969. Walter de Gruyter. 121 lap, 92 rajzos és fényképes tábla és elterjedési térkép.

O. e munkában a skandináv területek, főként Dánia, a Montelius II. és III. periódusba keltezhető tömör markolatú kardjait dolgozza fel. A leletlista szerint (81.—112. l.) 554 kard adatait foglalja össze, ezeknek nem csak lelőköri adatait (sír v. kincslelet), hanem az ezekhez tartozó más tárgyakat is figyelembe veszi. Külön fejezetekben foglalkozik a kardok markolatgombjával, markolatukkal, pengéjükkel, ezek alapján rendkívül aprólékosan osztályozza őket. A II. per. 350 kardja közül kettő sem egészen egyforma (10. l.), ami O. szerint a bronzöntés technikájával függ össze, amely nem tette lehetővé a szériákban való gyártást.

Az északi tömör markolatú kardokat és a nyolcszögletű markolatúakat díszítés és forma tekintetében két teljesen különböző típusnak határozza meg más szerzőkkel szemben, akik tipológiai rokonságot véltek ezek között — ami eredetüket illeti — felfedezni. A vita különösen a Valsømagle-kard körül tömörül, mert S. Müller még itáliai műhely készítményének tartotta, míg

Fr. Holste a duna-vidéki halomsíros kultúra Au-típusú kardjaival kapcsolta össze; az analógiák közé sorolja a zajtai jellegű kardokat is. A hajdúsámsóni kardok csoportjába tartoznak O. szerint még az apaiak, ami helytálló, nem helyes azonban a zajtaiak e csoportba való sorolása. Díszítésük és formájuk teljesen eltér az előbbiektől (5. l.). O. szerint a Keleti Tenger nyugati vidékén a hajdúsámsóni típusú tömör markolatú kardok és a sögeli típusú rövidkardok vagy török az Au-Valsø-magle típusú tömör markolatú kardokig tovább éltek, azaz a Montelius II. per. kezdetéig. Ezeket csak a II. b/c periódusban váltották fel a jellegzetes északi tömör markolatú kardok. O. szerint a IIa-per. még korabronzkori, a régebbi bronzkor bevezetője (Vorstufe) és csak a II. b-c per.-t nevezi régebbi bronzkornak.

A Valsø-magle-szint idején vagy röviddel utána kezdődik a második stílus, amelyet a spirálminta jellemez és amelynek eredetéként O. a magyarországi—erdélyi bronzkori kultúrát tekinti (7. l.). A nyugat-európai kultúrkör hatásaként könyveli el a tőr-kard jellegű pengéket.

Érdekes a kardok előkerülésének kérdése is; míg a korabronzkoriak a Keleti Tenger nyugati vidékén kizárólag depotleletekből ismertek, addig a régebbi bronzkoriak (ált. Bronzezeit) többsége sírokból származik. Elterjedésük meglehetősen egyenletes Nordseelandban, Északnyugat- és Középjütlandban, Schleswig északi területén és Holsteinban (74. t. 1. térkép).

A tipológiai osztályozáshoz elsősorban a nagyon gazdagon díszített kardmarkolatok adják az alapot. O. rendkívül aprólékosan osztályozza őket: a II. periódusban A—M és a III. periódusban A—G típusokat különböztet meg. Minden egyes típusnak adja az elterjedési térképét, pontos keltezését, igyekszik ezeknek eredetét tisztázni és összehasonlítások révén a közép-európaiakkal az időrendi párhuzamosítás lehetőségeit is latolgatja.

Következtetése, hogy az urnasíros kultúra északon nem a IV. (Montelius) periódussal kezdődik, hanem már a III. periódusban, valószínűleg az elején, de talán a II. végén, azért is érdekes, mert nálunk is vitatott és megoldandó kérdés, hogy mikortól meddig és mely területek tartoztak az „urnasíros kultúra” hatósugarába: semmi esetre sem lehet a halomsíros kultúrát ide sorolni, sem a későbronzkor kelet-magyarországi csoportjához temetkezéseit. O. egészen Magyarorszáig igyekszik egyes kardformák eredetét visszakövetni, amiben szinte kizárólag Fr. Holste és H. MüllerKärpe munkáira támaszkodik. Az egyes kardtípusok elterjedése alapján a műhelyekre, ill. műhelykörökre is következtet.

A II. per. kardjai közül több került elő olyan sírból, amely melléklete között ún. „ösfibula” is volt. Anekdotákra támaszkodva az „ösfibula” nem mutatható ki II. b-együttesekben, hanem a II. c-re jellemzőek (80. l.). Északi tömör markolatú kardok egyes esetekben a halomsíros vagy a legrégebbi „urnasíros” kultúra bronzjaival kerültek elő, amiből O. arra következtet, hogy a Reinecke C és D az északi régebbi bronzkorral „részben” párhuzamosak. Eddig nem sikerült olyan tipológiai csoportot kiválasztani, amely kizárólag a II. b időszakra lenne jellemző. Egyes II. periódusú formákat a III. periódusban az új stílusnak megfelelően módosították és továbbfejlesztették, azonban nem tisztázott, hogy ilyeneket meddig gyártottak. A középső bronzkorban (III. per.) még öntöttek régebbi bronzkori típusokat is, tehát részben egyidőben dolgoztak azok a műhelyek, amelyek régebbi és középső bronzkori kardokat állítottak elő, azaz már a II. per. végén megindult az újabb formák gyártása.

A III. per. kardjai sokkal egységesebbek, markolatgombjuk mindig rombikus. A motívumkincs is erősen leszűkül és a kör játsza a legnagyobb szerepet a régebbi spirállal szemben. A III. per. kardjainak elterjedési területe szintén különbözik a régebbiektől, különösen sok ismert a Limfjord nyugati vidékén (74. t. 2. térkép). A műhelyek és nyersanyag, továbbá a kereskedelem kérdésével is foglalkozik a szerző; keresi a II. és III. per. leletei különböző elterjedésére a történelmi okokat, főként az utóbbi időszakban egyes területek leleteiben való szegénységére. A „mélyebb okok” O. szerint a közép-európai nagy változásokban keresendők, amelyeket az

„urnasíros kultúra” népeinek mozgalmái váltottak volna ki.

Kár, hogy O. nem tárgyalja részletesebben azokat a kardtípusokat is, amelyek nálunk ismertebbek és amelyek „északon” szintén elterjedtek. Az Aastofoe-ban talált depotlelet révén látjuk, hogy a Montelius II. per. kardjai a Sprockhoff-féle Ia típusú (úgy látszik régebbi változat) nyelnyújtványos karddal vannak együtt, amelyek Magyarországon a forrói szinttel egyidősek, míg a fiatalabb változatok az ópályi leletszínhez kötődtek (pl. rimaszombati bronzlelet). Ajánlatos lett volna az északi típusú kardokkal kapcsolatban a nyolcszögletes markolatúakra is bővebben kitérni. Egy rövid megjegyzésen kívül jó lett volna azokat a kardokat is részletesebben tárgyalni, amelyek a nálunk gyakori liptói típussal egyidősek. Ezek Magyarországon ugyanis a kurdi szint kardjai (pl. Rinyaszentkirály), vagy régebbi kengyeles üstökkel fordulnak elő (pl. Nagybobrócz: háromszögletes kengyeltartós üstök). Az északi középbronzkori (III. per.) kardok nehezen párhuzamosíthatók magyarországi depot-szintek szerint, mert a forróit (nyolcszögletes markolatú kardok, Sprockhoff Ia-kardok) és az ópályit (e kardok fiatalabb változatai, pl. Rimaszombat) követi még az aranyosi szint (Riegsee-típusú kardokkal) és csak ez után következnek azok a bronzleletek, amelyekhez három bordás markolatú kardok tartoznak.

O. munkája rendkívül gondos, körültekintő. Adatai megbízhatók, eredményei a téma leszűkített volta miatt a magyar anyagra vonatkozóan keveset mondanak, bár több ízben utal innen származó leletekre. A Montelius kronológiával való párhuzamosítás még további tanulmányozást igényel. Nagyon szép a könyv kivitele, szépek a rajzos táblák is, bár néha felmerül a kérdés, hogy ennyire egyéni kiviteli daraboknál meddig lehet elmenni a minták sematikus ábrázolásában.

Mozsolics Amália

O.-H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este Römisch-Germanische Forschungen. 31. kötet. Berlin 1969. De Gruyter. 125 lap, 50 ábra, 4 szövegtábla + 87 tábla, 2 melléklet.

A most ismertető monográfia a szerző részint e sorozat egyik előző köteteként megjelent munkájához, részint több, ugyancsak e témakörből írott kisebb tanulmányához kapcsolódik. Előrelépést jelent azonban a szitulaművészetéről szóló korábbi művekkel összehasonlítva az, hogy az értékelést, időrendbe sorolást nem csupán stíluskritikai alapon kísérli meg. Az É-Itália, Ausztria és Jugoszlávia területén több évszázadon át virágzó bronzművesség kezdetét és lezárulását a teljes leletösszeállítás részletes kronológiai vizsgálata alapján határozza meg.

A kiindulópont az estei síregyüttesek rendszerezése. Ezt a munkát a szerző több hónapos itáliai tartózkodása ellenére is csak részlegesen végezhetette el, amint ő maga mondja: mindaddig nem juthat a kutatás sem a szitulaművészet belső időrendjéig, sem az itáliai vaskori kronológiát tekintve megnyugtató eredményre, míg a rendelkezésre álló teljes venét (Este és a hozzátartozó temetők), valamint etruszk (Bologna és környéke, Etruria) anyag pontos, síregyüttesenként való közlése és értékelése meg nem történik, márpedig ez elsősorban az olasz régészek feladata lenne.

A fő hangsúly az estei, figurális díszítésű ötvösmunkák elemzésén van, mely az együttesek relatív és abszolút kronológiai helyzetére épül, egyidejűleg megkísérelve az összehasonlítást a korban párhuzamosan futó, s a venéttel állandó kapcsolatot tartó etruszk kultúrával. Ezen kívül a K-alpesi Ha-i körrel való érintkezésre, az ott kialakult rokon díszítőművészet jellegzetességeire is kitér. Végül az Este-venét művészeti kör gyökereit kutatja, majd külön tárgyalja a Certosa szitulát és a köré csoportosítható fémművészeti termékeket.

A bevezetést és alapos kutatástörténeti áttekintést az estei sírleletek relatív kronológiai vizsgálata követi.

Már Prosdociami is megkísérelte a leletanyag időbeli tagolását, ezt finomította tovább Ghirardini. Az ő felosztásuk képezi alapját a későbbi kronológiai szisztémáknak, mint az Randall-MacIver és Pissioni műveiből tükröződik. A legutóbbi időkben Müller-Karpe tett ismét kísérletet az estei rétegek szétválasztására. Frey kritikus szemmel helyesbíti M—K. esetleges tévedéseit és pontos indoklással helyez korábbra, vagy későbbre egy-egy síregyüttest. Továbbá az Este II. és III. időszak közé egy átmeneti periódus beiktatását javasolja, mivel az ékszergarnitúrák nem, vagy alig különböznek a korábbiaktól, de a kerámia fejlettsége már előre mutat.

Meghatározza az egyes korszakokra jellemző „vezértípusokat”, példákkal bizonyítva, hogy a feltűnő új formák mellett a régebbiek is tovább élnek. Jól szemléltetik ezt azok a sírok (Predio Franchini 26., Villa Benvenuti 98. sír), ahol a Certosa fibula megjelenése ellenére a korábban divatos kígyó- és hernyótestű, sárkány alakú (Dragofibel) és esónak fibulák nagy számban fordulnak elő. Még a legkésőbbi estei sírokban is — melyeket a Certosa fibulák döntő többsége és a korongolt kerámia jellemez — megtalálható egy-egy archaikus ékszer. A mindezek figyelembevételével összeállított időrendi táblázat magában foglalja a három-három részre tagolt korábbi (Este II.) és későbbi (Este III.), valamint a köztük levő átmeneti fázist, megnevezve az oda sorolható síregyütteseket és a VIII—IV. századig terjedő abszolút időt is.

Az estei leletek abszolút kronológiai meghatározására két lehetőség adódik. A késői (Este III.) periódusban biztos fógázponton, hogy magukban az estei sírokban is van görög import kerámia (Pelà 10, 13, 14., Ricovero 212., Capodaglio 35. sír), ugyanakkor a típuskészletek egyezése miatt a bolognai Certosa temető nagy mennyiségű import kerámiát tartalmazó sírjai is jól felhasználhatók a keltezésre.

Ezek alapján az Este III. középső periódusa a VI. sz. elejétől az V. sz. közepéig, míg a késői az V. sz. közepétől a IV. sz. közepéig terjed.

A régebbi horizontok sírjaiból azonban csaknem teljesen hiányoznak az import edények, így a rétegek abszolút dátumainak megjelölése csak a déli, biztosabban keltezhető sírokkal való összehasonlítás segítségével lehetséges.

Etruria felé Bologna képezi az összekötőkapcsolatot, de éppen a bolognai korábbi temetők (Arnoaldi, Villanova) nem kielégítő feldolgozása újabb nehézségeket támaszt. Különösen a korai időszak problematikus, míg a fejlettebb Arnoaldi fázisnak megfelelő Este II. késői periódus és az átmeneti időszak sírjai a VII. sz. közepe utánra tehetők, az Este III. korai szakasza pedig a már pontosan keltezhető középső periódus indulásáig nyúlik. Az összehasonlító időrendi táblázat a bolognai, estei és kraini párhuzamos fejlődést mutatja.

Ezután a figurális díszítésű ötvösmunkákat tartalmazó sírokat periodizálja és elkülöníti az idősebb és fiatalabb estei és más műhelyekben készült darabokat. (Elterjedési térképek).

Érinti a hallstatti temető és a keletalpi területek időrendjét is, megkísérelve a Ha/C₁ és C₂, valamint a Ha/D₁ időszakok közötti pontosabb határvonal húzását. Szemléletes táblázattal támasztja alá, hogy a fegyver típusok változása lényegesen gyorsabb, mint a viselethez tartozó leletek.

A sajátos estei díszítőművészet gyökereit kutatva először az etruszk, majd a görög hatások kimutatására kísérli meg. Míg az előbbi kézenfekvő és időben elhatárolható, az utóbbi nélkülözi a minden kétséget kizáró bizonyítékokat, jóllehet egyes motívumok csakis görög előzményekre vezethetők vissza. Felmerül az Adria közvetítésével folyó kereskedelem sokat vitatott kérdése, Alkman fragmentumai alapján pedig a venétek és Spárta közötti kontaktus. (Ugyanerre hivatkozik Harmatta J. nemrég megjelent tanulmányában, melyet a szerző már nem vehetett figyelembe.) Ezenkívül egy korinthusi kratéron szereplő umbriai rabszolganév bizonyítaná a már VII. században kialakuló kapcsolatot a görögök és É-Itália között. Frey még további adatokat sorakoztat arra vonatkozóan, hogy a fenti időponttól kezdve az eleinte

rapszódikusnak mutakozó görög befolyásnak egyre nagyobb tér jutott. (Igazán jelentős impulzussal azonban csak az É-adriai gyarmatvárosok alapításától kezdve számolhatunk.)

Az eredményeket összefoglalva megállapítja, hogy a szitulaművészet és hozzátartozó fémművességi kör kialakulása a VII. sz.-ra tehető, lezárulását pedig a kelták Pó-vidéki uralma jelenti. Közben jól érzékelhető az öntörvényű fejlődés a VII. sz.-i meglehetősen erős etruszk befolyástól kezdve az V. sz.-i motívum változásokon keresztül, a IV. sz.-i végkifejletig.

A K-alpesi hallstatti kultúra területéről ezideig feltűnően hiányzó görög és etruszk importot, (mely elsősorban a telepfeltárások elégtelenségével magyarázható) pótolják a szitulaművészet termékei, mivel segítségükkel az akkori mindennapi életbe való bepillantáson kívül utalást nyerhetünk a klasszikus kultúrákkal fennálló kapcsolatra is.

A könyv szerves részét alkotja az estei leletek időrendbe sorolt katalógusa. Eddig publikálatlan, vagy csak részlegesen közölt anyagba is betekintést kapunk. A rajzos és fényképes táblákon közreadott leletek mellett az eddigi teljes vonatkozó irodalom felsorolása is segíti munkánkat.

Ugyancsak katalógusszerű rendszerezésben következik az Este-venét kör idősebb és fiatalabb időszakaihoz sorolható 50 művészi alkotás leírása, a méretek, tárolási hely, irodalom közlésével együtt.

A síregyüttesekről, ábrázolásokról készült rajzok és a kiváló minőségű részletfelvételek megkönnyítik számunkra a dunántúli hallstatti-kori kutatás szempontjából is rendkívül fontos fémművességi kör tanulmányozását.

Jerem Erzsébet

R. Stiglitz. Die Grossen Göttinnen Arkadiens. Der Kulte „Megalai Theai” und seine Grundlagen. Sonderschriften, hrsg. vom Österreichischen Archäologischen Institut in Wien. XV. kötet. Wien 1967. 180 lap, 1 melléklet.

Arkadiát — mint köztudott — a vallástörténeti kutatás számára az teszi különösen fontosá és érdekessé, hogy az általában elfogadott nézet szerint a geográfai viszonylag elzárt terület (a Peloponnesz közepén) fejlődése igen régi időktől, talán a neolitikumtól kezdve nagyobb törések, a mindenkor ős lakosság teljes kicserélődése nélkül zajlott. Ezt a rendkívüli előnyt talán csak az a tény csökkenti, hogy az e szempontból elsősorban fontos őstörténeti korról, azaz Arkadia mükénéi kori lelőhelyeiről, fejlődéséről rendkívül keveset tudunk. (A még korábbi időszakokat illetően valamivel jobb a helyzet, hiszen Orchomenos és Asea feltárásának eredményei rendelkezésre állnak.) Vallástörténeti és nyelvészeti adatok mellett elsősorban az auktorok által megőrzött hagyományanyag alkotja tehát azt a forrásanyagot, amellyel az előbb említett tényt vizsgálni és beigazolni lehet. A kutatás ezzel kapcsolatban általában elfogadják, hogy Arkadia istenalakjai és kultuszai esetében olyanokról lehet szó, amelyek gyökereikben még a későhellászi mükénéi, sőt középhellászi idősakra nyúlnak vissza. A kutatás ezt különösen Demeter istennő alakjával és helyi kultuszaival kapcsolatban tételezi fel. Szerző éppen ennek a kérdésnek részletes vizsgálatára vállalkozott: mennyiben lehet szó Arkadiában Demeter kultuszának mükénéi-kori, vagy éppen pre-görög eredetéről. Vizsgálatainak kiindulópontjául az i. e. 371-ben alapított arkadiai központ, Megala Polis kultuszéletének sajátos, meghatározott intenciók szerinti kialakítása szolgált, különösen a Megalai Theai istennőpár. A (talán egészen nyíltan ki nem mondott) kérdés az, hogy az eleusziszi istennőpár, Demeter — Kore alakja milyen szerepet játszott a megalai polisi hasonló kettős létrehozásában. Egyszerű átvételről, irányított „másolásról” van-e szó, vagy éppen ellenkezőleg, a sajátos, helyi előzményeknek megfelelő, azok vonásait tovább őrző kialakulásról, amelyet Eleuszisz általánosan elterjedt kultusza természetesen itt is befolyásolhatott.

E kérdés eldöntésére a szerző részletesen tárgyalja az egyes arkadiai területek, városok megfelelő kultuszait, mégpedig a rendelkezésre álló források komplex vizsgálataival. Az irodalmi források mellett bevonja tehát a topográfiai, archeológiai—epigráfiai adatakat is. Ezek alapján azt állapítja meg, hogy szinte egyetlen biztos adat sem utal arra, hogy az arkadiai kultuszhelyek már korán (tehát az „őskorban”) Demeternek, mint az istennő pár egyik tagjának a szolgálatában állottak volna. Sőt! Az látható, hogy Demeter kultusza kimondottan későn jelenik meg Arkádiában. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Demeter kultusza görög területen általában véve késői keletkezésű lett volna. Hanem azt, hogy Demeter kultuszának arkadiai késői megjelenésével kapcsolatban külső hatásokat kell feltételezni. Szerző szerint erre elsősorban az a bizonyíték, hogy Demeter kultuszhelyei kizárólag Arkadia peremterületein bukkanhatnak fel. Elsősorban messzéniai, argoliszi és achaiái eredetű hatásokat tételez tehát fel. E jelenségből egy távolabbi következtetést is levon. Nevezetesen azt, hogy elfogadva Demeternek, mint termékenység-istennőnek a meghatározását, ez nem az egész vegetációra (tehát nem a növényi és állati termékenység összességére) vonatkozott, hanem kizárólag csak a mezőgazdasággal volt kapcsolatos. Demeter alakja tehát az Arkadiát környező termékeny (mezőgazdasági) argoliszi és messzéniai területek kultuszainak hatására jelent meg itt. Mégpedig összefüggésben a dórok és északnyugati görögök Peloponneszra való betörésével. Oly módon, hogy ebben a bizonytalansággal teli időszakban, a műkenéi civilizáció bomlása után a tőle alig érintett Arkádiába a másutt már általánosan elterjedt Demeter kultusz jutott el. Itt pedig összeolvadt olyan kultuszformákkal és istennőalakokkal, amelyek gyökerükben még őskori alakokra, azaz ebben az esetben középső, sőt kora hellászai időkre nyúlnának vissza. Stiglitz érvelésének, — amely a rendelkezésre álló összes, azonban mindig késői, többnyire hellenisztikus forrással (igen sok régészeti adattal is) alá van támasztva — éppen itt érezzük a bizonytalansági tényezőjét. Ezért hangsúlyoztuk fentebb, hogy a görög területek között éppen Arkadia az, amelynek középhellászai időszakáról igen keveset, lényegében semmit sem tudunk. Így azok az adatok, amelyek elsősorban alátámaszthatnák az ilyen ősi, feltételezett második évezredi kultuszok meglétét, későiek. Ezek között különösen figyelemre méltó a lykosurai Despoina szentélyben talált votív terrakotta sorozat. Ezekből elsősorban Artemiszhez közelálló istennőalakra kell valóban következtetnünk, bár az együttes egészében emlékeztet azokra a kora- és középhellászai bothrosformákra, amelyek más területeken a chthonikus Demeterrel kapcsolatosak. A harmadik és második évezred ilyen, áldozati gödrökbe helyezett, vagy oltárok közelében megőrzött votív terrakottáiból azonban semmiképpen sem lehet csak Demeterre következtetni, hanem egy olyan termékenység-istennőre, amelynek Demeter is megfelel. A szerző által részletesen tárgyalt más régészeti bizonyítékok sem régebbiek az archaikus kornál, és általában hellenisztikusak. Így arra támaszkodik, hogy ezek az adatok olyan régies, sőt *primitív* vonásokat mutatnak, amelyeket úgy foghatunk fel, mint Arkadia régi (azaz legalább későhellászai) fejlődéséből megmaradt kultuszrekvizitumokat. Ezeknél természetesen igen nagy a bizonytalansági tényező. Ezt mondhatjuk például arra a összehasonlításra is, amelyet a Pheneios menti Kidariában tisztelt Demeter Kidariai kultuszában használt maszkokkal és maszkos táncos kapcsolatban tesz. Rámutat ugyanis, hogy a *κίδαρις* egyfajta tiarát, fejdíszet jelent, amely ezzel a névvel Ciprusra és a perzsákra volt jellemző. Szerinte azonban maga a szó és Demeter melléknéve (amely csak Arkádiában fordul elő) nem lehet véletlen. Véleménye szerint Arkádiában is egy sajátos, az előbbiekkal megegyező, a Demeter kultuszban használt fejdíszet jelenthetett, amely egyébként a legkülönbözőbb korok emlékein: nőket ábrázoló votív terrakottákon felbukkan. Azok a darabok azonban, amelyek éppen az arkadiai forma (együttal kultusz) ősiségét volnának hivatva bizonyítani, mind egészen távoli területekről, és részben igen korai időszakokból (pl. Hacilarról) származnak.

Szerző összefoglalóan azt állapítja meg, hogy az arkadiai istennőkettős alakjába végeredményben igen sok helyi istennőalak korábbi formája olvadt össze attól az időtől kezdve, amikor Arkadia elszigeteltsége csökkenni kezdett. A kettős egyike elsősorban a sajátos arkadiai geográfiai helyzetnek (együttal ősi foglalkozásnak) megfelelő helyi istennő-alakokat abszorbeálta, és ezek többé-kevésbé így Artemis alakját öltötték magukra. A kettős másik komponense Demeter lett, akinek alakjában viszont Arkadia korábbi chthonikus istennő-alakjai olvadtak össze. Őket korábban különösen forrásokkal és barlangokkal kapcsolatos kultuszhelyeken tisztelték.

Makkay János

J. G. P. Best, *Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society.* 1. kötet. Groningen 1969. Wolters-Noordhoff. 149 lap, 13 kép.

Az amsterdami disszertációnak készült munka az antik hadtörténet egy eddig némileg elhanyagolt fejezetét dolgozza fel. A thrák és görög könnyűfégyverzetű gyalogosok sajátos típusú pajzsukról peltastáknak nevezett fajtáját kíséri végig a görög történelemben Homérosztól az i. e. IV. sz. közepéig, megvilágítva szerepüket a görög hadtörténetben, és nem egy eddig általánosan elfogadott velük kapcsolatos nézetet tévesnek bizonyítva. Bár a szerző láthatólag sokkal otthonosabban mozog az írott forrásanyagban, mint a régészeti emlékek között, igen helyes módszertani érzékkel az utóbbiakat is nagy mértékben bevonta kutatásaiba, s éppen az ábrázolások vizsgálata segítségével sikerült több ponton túljutnia az eddigi eredményeken.

Az I. fejezet („A thrák peltasták a peloponnésosi háború előtt”) is így jut túl az általánosan elterjedt nézeten, amely szerint Görögországban a peloponnésosi háborúban alkalmaztak először peltastákat. Az athéni vázáképek ábrázolásai teljes mértékben igazolják az aristotelési Athénaion Politeia egy helyéből (15,2) levont következtetést, hogy Peisistratos 540 k. thrák peltastákból álló zsoldossereggel tért vissza Athénbe, s ezek legalább a VI. sz. közepétől fogva ismeretesebbek voltak a városban. A thrák peltasták egyéb jellegzetes fegyvereinek és viselésének vizsgálatából kitűnik, hogy ezek mindenben azonosak Homéros thrák harcosainak felszerelésével; ebből kiindulva kísérli meg a szerző a *pelta* homérosi elnevezésének azonosítását. Thrák harcosokról, mint a vizsgálatokból kitűnik, az ábrázolásokon csak ott lehet beszélni, ahol a peltához thrák öltözködés járul, a többiektől csak pelta-viseletükben különböző harcosokat görögöknek lehet tekinteni; a görögök nyilván a thrák terület kolonizálása során ismerték meg a peltát, s vették át könnyű fégyverzetű harcosaik számára.

A következő négy fejezet jobban kitaposott utakon jár, és elsősorban az antik írott források gondos és invenziós elemzésével jut új vagy részben új eredményekhez. A II. fejezet („A peltasták a peloponnésosi háborúban”) azt a kérdést tárgyalja, mikor tudatosult a görögökben a könnyű gyalogság és különösképpen a peltasták bevetésének stratégiai jelentősége; B. végkövetkeztetése az, hogy bár az athéniéknél elsősorban Demosthenész, Spártában pedig Brasidas már felismerte jelentőségüket, ez a peloponnésosi háború idején még kivételnek számított Görögországban. A III. fejezet („A Tízezrek peltastái”) középpontjában Xenophón Anabasis-ának elemzése áll a peltasták és könnyű fégyverzetű gyalogosok alkalmazásának története szempontjából, a IV. fejezet („Thrák és görög peltasták a IV. században”) kimutatja, hogy az eddigi közvéleménnyel szemben Agesilaos volt az első a IV. századi görög hadvezérek közül, aki nagy tömegben peltastákat alkalmazott; Iphikratész és Chabrias athéni reformjának és a peltasták spártai alkalmazásának tárgyalása után régészeti anyag bevonásával bizonyítja a szerző, hogy a IV. századi görög hadseregekben alkalmazott peltasták semmiben nem különböztek a thrák peltastáktól; a fejezetet annak a bizonyítása zárja be, hogy

— korábbi véleményekkel szemben — az Iphikratés reformja és Nagy Sándor hadjáratai közti időben is mindig szolgáltak zsoldosokként thrák peltasták Görögországban. Az V. fejezet („Görög szerzők a peltastákról”) egyrészt a IV. századi görög írók (főként Aineias Taktikos, Platón és Xenophón) adatait tekinti át a peltastákról, másrészt annak a toposznak az eredetét és valóságtartalmát vizsgálja, amely a thrák peltastákat rablóknak és fosztogatóknak ábrázolta.

Az összefoglalás néhány új problémát is vet fel. Igen plauzibilis a válasz arra a kérdésre, miért alkalmaztak a IV. századi görög hadseregek elsősorban peltastákat és nem hoplitákat zsoldosokként: nyilván, mert a hoplitákat elsősorban maguk a városállamok polgárai szolgáltatták. Az idegen seregekben szolgáló görög hoplitákról szóló adatok áttekintése után a szerző mint egész munkájának egyik legfontosabb eredményét emeli ki azt, hogy az V. és IV. századi görög hadviselés közt nem volt lényeges különbség: a hopliták maradtak a görög hadseregek legfontosabb alkotóelemei a IV. században is; a thrák peltasták hatása a görögök taktikájára és harcmodjára korábban következett be.

A kötetet függelékként vázalisták zárják le, amelyek a teljesség igénye nélkül sorolnak fel fontosabb ábrázolásokat a görög és thrák peltastákról, a thrák lándzsásokról, lovasokról és íjjászokról. A képanyagot különösen értékesíti teszi néhány eddig publikálatlan váza, illetve töredék közlése.

A jól átgondolt és széles történeti látókörű munka komoly gazdagodása az ókori hadtörténet szakirodalmának. Eredményei így is jó példái annak, milyen tanulságokkal szolgálhat az írott és régészeti forrásanyag együttes használata; minden valószínűség szerint azonban tovább lehetne menni a B. által megkezdett úton az ábrázolások teljesebb áttekintésével, s még inkább a számára láthatóan kevésbé ismert újabb — elsősorban bolgár — ásatások és kutatások thrák vonatkozásainak kiaknázásával.

Szilágyi János György

H. Kyrieleis, *Throne und Klinen. Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit.* Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. 24. Ergänzungsheft. Berlin 1969. W. De Gruyter. 213 lap, 24 tábla.

A H. Drerup irányításával készült marburgi disszertációból kinőtt monográfia az antik bútorok két alaptípusával, a székek és az ággyal foglalkozik, az ókoron belül is meghatározott földrajzi és időbeli keretek között: a Közel-Kelet és Görögország anyagát vizsgálja az i. e. 1. évezred elejétől Nagy Sándor koráig. A munka kitűzött céljának megfelelően az írott források felhasználását mellőzi, s a két vizsgált bútortípusnak is csak jellegzetes formáira tér ki, figyelmen kívül hagyva a keresztezett lábú székeket, mint amelyek túlságosan általánosan elterjedtek ahhoz, hogy további következtetéseket megengedjenek.

A kötet két nagy részből áll. Az első (Altorientalische Möbel, 6—97. lap) a közel-keleti bútorokat vizsgálja, először földrajzi, illetve kultúrák szerinti tagolásban, majd keresztmetszetben, az egyes jellegzetes formaelemek elemzésével. A feldolgozás öt nagy közel-keleti kultúrára terjed ki: az asszír, urartui, achaimenida-perzsa, föníciai és észak-szíriai birodalomra, illetve kultúrára. Az egyes részlet-formák közül azok kerülnek közelebbi tárgyalásra, amelyeknek a ma ismert anyagban megfogható, jellegzetes változatai vannak, s így alkalmasság arra, hogy az egyes kultúrák kölcsönhatásáról felvilágosítást adjanak. Ilyen forma-elemek az állat- és emberalakú támasztó-figurák, az állat-láb alakú lábak, továbbá a kúp-, levélkesszerű- és voluta-csomó mint a bútorlábak jellegzetes és jórészt összefüggő díszítő motívumai. A tárgyalás hangsúlyozott célja nem teljes emlékkatalógusok összeállítása, hanem az egyes tájegységek jellegzetes sajátosságainak kidolgozása. Természetesen a feldolgozásban az egyes területek emlék-hagyományozá-

sának és speciális problémáinak megfelelő a tárgyalás, amely így nem törekszik szkematikus egységességre az egyes fejezetek kidolgozásában: az asszír anyagot elsősorban relief- és freskó-ábrázolások, az urartuit megmaradt bútor-töredékek alapján mutatja be, az achaimenida fejezet számol azzal, hogy az ismert ábrázolások elsősorban az uralkodó dísz-bútorairól adnak képet; külön kiemelt érdemel a föníciai bútorok jellegzetes sajátosságainak kidolgozása a nehezen értékelhető, elszórt dokumentumok alapján. (41 s. köv.)

A második rész, amely a görög bútorokkal foglalkozik (Griechische Möbel, 98—201. lap), tovább korlátozza a már eleve körülhatárolt tárgyat. A rendelkezésre álló kézikönyvek itt felmentik a két középpontban álló bútortípus történetének és tipológiájának teljes bemutatása alól, s ehelyett a geometrikus kori ágy-ábrázolásokról adott excursus-szerű bevezetés után az archaikus korban kialakult bútorlábak három alaptípusának vizsgálatára szorítkozik, abból a tételből kiindulva, hogy a jellegzetes különbségeket nem az egyes bútorok rendeltetése határozza meg a tárgyalta kor görög iparművészetében, hanem a láb-formák. A három alaptípus elemzéséhez befejezésül az állatláb alakú görög bútorok és az ember- vagy állat-lábú bútor-támasztó figurák áttekintése csatlakozik.

Bár a két rész egyenlő terjedelmű, nyilvánvaló, hogy az első, a közelkeleti anyag tárgyalását maga a szerző is elsősorban bevezetésnek tekintette a görög bútortípusok tárgyalásához. A közel-keleti típusok kultúrákhoz kötése és formai sajátosságainak pontos kidolgozása önmagában is fontos eredményekre vezetett, és K. több meggyőző következtetést vont le ezekből az eredményekből a közel-keleti kultúrák kölcsönhatásaira vonatkozólag. Különösen érdekes ezek közül az urartui hatás az achaimenida bútorokra és az észak-szíriai hatás erőssége az egész tárgyalta területen, ha feltételezése az anyag hiányossága miatt nem is mindenhol meggyőző; ugyanezért nem érezhető lezártnak az urartui hatások kérdése: a British Museum nimrudi töredékének urartui származása részben az urartui darabok ritkasága miatt az asszír anyagban, részben pedig a két kultúra bútortípusainak a szerző által is kiemelt rokonsága miatt nyitott kérdésnek látszik. Meggyőző, ha nem is meglepő az egyiptomi hatás domináló szerepe a föníciai bútortípusok között, s már itt felmerül egy a munka egészét érintő kérdés. Nem látszik indokoltnak az egyiptomi bútorokat tárgyaló külön fejezet mellőzése. Ennek az oka — bár a szerző nem említi — esetleg a tárgy viszonylag jól feldolgozott volta lehetett, de a fenti öt közel-keleti kultúra anyagához hasonló, a mű közvetlen céljait szolgáló elemző áttekintés mindenképpen kívánatos lett volna. Így különösnek hat az állat-lábú bútorlábak tárgyalásánál egy külön egyiptomi fejezet megjelenése (72—76. lap), főképpen pedig előzmények nélküliek a fontos utalások — akár pozitív, akár negatív eredménnyel — az egyiptomi előzményekre, elsősorban a föníciai és a spártai (184. lap) bútorok esetében, de több más alkalommal is. Megfontolást érdemel, nem lett volna-e érdemes egy külön kyprosi fejezet beiktatása, mert jóllehet a kyprosi emlékek jó részén a tárgyalta közelkeleti formák hatása érződik s ezekkel együtt kerülnek említésre, kétségtelenül olyan sajátos formák is akadnak, amelyeket legalábbis egyelőre kyprosiaknak kell minősíteni, így a 63—64. lapon említett trónszék-típus.

A közel-keleti anyag feldolgozásának igazi célja azonban K. számára nyilvánvalóan nem a közel-keleti kultúrák egymás közti kapcsolatainak tisztázása volt, hanem az, hogy a görög kultúra és keleti szomszédainak viszonyát segítsen néhány ponton élesebben megvilágítani. Az eredmény a görög archaikus korban kialakult bútorlábak három alaptípusára vonatkozólag lényegében negatív: ha nem tagadhatók is a közel-keleti ösztönzések, a görög formák önállósága a B. típusú lábak esetében, s a görög mesterek eredeti formaalkotó, idegen javakat adaptáló készsége közelkeleti—egyiptomi mintaképek nyomán kialakult formák esetében nyilvánvaló K. elemzései alapján. Az első rész elemzéseinek legfontosabb eredményei itt mutatkoznak: a korábbinál sokkal pontosabban lehet segítségükkel meghatározni, hogy a Közel-Kelet melyik

területéről érték ösztönző hatások a görög kultúrát, s ennek során az egyes görög kulturális központok önálló orientációja is megvilágítást kap, mint a kisázsiai görög terület erős függése perzsa mintáktól vagy a spártai trónszék-típus egyiptomi származása. Igen lényeges kérdést világít meg új szempontból és részleteiben is meggyőzően az a rész, amely a perzsa és görög formák keveredését tárgyalja a perzsa háborúk utáni időben; kitűnik belőle az, milyen eleven kölcsönhatással kell számolni a két kultúra között a klasszikus korban, s az is, hogy ebben a görögök távolról sem csak kezdeményezők voltak, hanem átvevői is perzsa formáknak, s — főleg a kisázsiai partvidéken — életképesnek bizonyult görög-perzsa keverékformák is kialakultak.

A görög anyag történeti feldolgozásának fő nehézsége az, hogy éppen a 7. századi orientalizáló korból alig van tárgyi forrásunk, csak a már végbement nagy változást lehet megállapítani a geometrikus korhoz képest a korarchaikus emlékeken és ábrázolásokon. Az eredmények így is meggyőzőek, s az is helyes, hogy K. a munka teljességének feloldozása árán is lemondott a geometrikus kori anyag szisztematikus tárgyalásáról, amelyet S. Lasernak az övével egyidejűleg megjelent munkája végzett el (*Archaeologia Homerica*, Bd. II, P. Hausrat, Göttingen 1968, 1–56). Az, amit Laser könyvének kiegészítése képpen a geometrikus vázák ágy- és ágytakaró ábrázolásairól ír K., így is könyve legértékesebb lapjai közé tartozik és a geometrikus ábrázolásmód megértéséhez lényeges ponton visz közelebb.

Általában, ez a F. Studniczka iskolájának a német klasszika archaeológiában már-már kivesző hagyományait a müncheni iskola formaelemző érzékenységevel szerencsésen egyesítő munka nemcsak ökonómiájával lep meg, és azzal, hogy az első publikációk szokásos hibájától mentesen anyagát a tárgyalt kultúrák rendkívül tág horizontjába illeszti be, ott tágitva ki a maga szabta kereteket, ahol szükséges és ott szűkítve, ahol a korábban már elvégzett kutatások ezt indokolták teszik, hanem a munka címe alapján keltett várakozást messze fölmúló eredményeivel is, amelyeknek csak első kiaknázása a jelen munka. A rendkívül gondosan kiválogatott, ismeret és ismeretlen megfelelő arányban vegyítő, a mondanivalót szinte hiánytalanul illusztáló képanyag és a 30 szöveg közti rajz is nagy segítségére lesz a kötet használóinak abban, hogy eredményeit az itt tárgyalt kultúrák körén belül továbbvigyék, és az ókor más, velük érintkező kultúráira is alkalmazzák.

Szilágyi János György

H. von Heintze, *Römische Kunst*. Chr. Belser. (Belser Stilgeschichte III.) Stuttgart 1969. 200 lap, 192 kép.

A szép kiállítású, jól kezelhető formájú és nem túlságosan terjedelmes kötetekből álló művészettörténeti és régészeti sorozatok a könyvkiadási kereslet legállandóbb tárgyát képezik napjaink Európájában. A könyvkiadók tehát jól felfogott üzleti érdektől, nem pedig áldozatos kultúrmissziótól vezettetve adják ki ezeket, arra törekedvén, hogy formai és tipográfiai újszerűséggel tegyék kelendővé a maguk sorozatát. A művelt közönség igényének növekedése — tehát végső soron ugyancsak az üzleti érdek — készíti a kiadókat ugyanakkor arra, hogy sorozataik kötetait jónévi kutatókkal irassák meg. Így aztán ezek az egyébként is jó célt szolgáló vállalkozások tudományos szempontból is érdekesek lehetnek. Különösen áll ez a római művészet újjákeletű rövid összefoglalásaira (H. Kähler: *Rome et son empire*, Paris, 1962; G. Becatti: *L'arte Romana*, Milano 1962; G.-Ch. Picard: *L'Art Romain*, Paris 1962; G. M. A. Hanfmann: *Roman Art*, Greenwich Conn. 1964.; K. Scheffold: *Römische Kunst als religiöses Phänomen*, München 1964; M. Wheeler: *Roman Art and Architecture*, London 1964; J. M. C. Toynbee: *The Art of the Romans*, London 1965; Th. Kraus: *Das römische Weltreich*, Berlin 1967.). Már maga az a tény is érdekes, hogy az elmúlt évtizedek népszerű kiadványsorozataiból, akár régészeti, akár művészettörténeti szempontból állítják össze azokat, sohasem

hiányzik a római művészetnek szentelt külön kötet. Ez korántsem olyan természetes, mint amilyennek látszik. Ha arra gondolunk, hogy a második világháború előtt a római művészetről szóló önálló rövid összefoglalás — akár tudományos, akár népszerű céllal — kivételes ritkaságnak számított, s az ókori művészetnek ezt a korszakát többnyire a görög művészet függelékeként röviden és mellékesen tárgyalták, akkor megállapíthatjuk, hogy az új európai kultúr szemléletben a római művészet kezd el foglalni az őt megillető helyet. Még érdekesebbé válik az új tendencia, ha a tudományos szakirodalomhoz való kapcsolat szempontjából vizsgáljuk. A görög művészetről írt tudományos szintézisek és kézikönyvek nagy számban állnak rendelkezésre már a múlt század vége óta. Az ismeretterjesztő művek íróinak tehát csak mintegy kivonatolni és közérthető módon átfoglalnia kellett ezeket az alapos összefoglalásokat. Nem így a római művészetnél. A római művészetre vonatkozó részletkutatások, monográfiák és anyagközlések száma az utóbbi évtizedekben lavina-szerűen megnőtt. Tudományos igényű szintézis vagy kézikönyv ezzel szemben erről a hatalmas szakterületről jóformán nem létezik. Ilyen formán a rövid és kiadói kezdeményezésre készült ismeretterjesztő összefoglalásokra hárul az a szerep, hogy a római művészet általános képét újra és újra felvázolják. A paradox helyzetet azzal magyarázhatjuk, hogy a római művészet valóban tudományos igényű és intenzív kutatása elmaradt a görög művészetétől. A szükséges részlet-vizsgálatok, corpusok és monográfiák most készülnek, s még nem érték meg a tudományos szintézisek feltételei. Amellett a római birodalom művészetének kolosszális nagysága szinte megoldhatatlan feladat elé állítaná a teljes összefoglalások vagy akár teljes műfaji összefoglalások szerzőit. Ugyanakkor minden kutató, aki a római művészet történetének valamelyik ágával foglalkozik, szükségképpen kialakít a maga számára valamilyen képet és szemléletet a római művészet egészéről, hogy a részleteket abba ágyazhassa. Ezeknek a koncepcióknak az önálló megírására adnak alkalmat a népszerű római művészettörténetek. Úgy véljük tehát, hogy ha komoly szakemberek tollából valók, akkor ezek a látszatra csak üzleti vállalkozásoknak tűnő munkák is érdekesek és fontosak tudományunk számára. Feltétlenül érdemes megismernedni velük, hogy nyomon követhessük a római művészetre vonatkozó általános felfogás alakulását.

H. v. Heintze jólismert alakja a klasszikus archaeológiának, aki elsősorban a római portréművészet története terén kifejtett munkásságával, egész sor alapvető publikációval vált e szakterület vezető tudósává. Egyáltalán nem éreketlen tehát megismernedni a római művészet egészéről alkotott felfogásával. A könyvsorozat kötetei szerkezetének lényege, hogy az aránylag gazdag és jó kiállítású képanyag foglalja el a fő helyet, és a szöveg tetemes része is, eléggé részletes kiegészítőanyagként, ehhez csatlakozik. A folyamatos olvasásra szánt szöveg ezzel szemben meglehetősen szűk teret kapott, s a kötet egész terjedelmének csak egy negyedét képezi. A képek válogatása, a bemutatott emlékek és felvételek kiválasztása kitűnő érzékről tanúskodik. Újszerűséget jelent ebben a vonatkozásban a sok részletfelvétel és a tanulságos összehasonlítások céljából egymás mellé helyezett, azonos témájú, de eltérő felfogású és stílusú alkotások képe. A bemutatott emlékek magyarázata tömör, de minden lényeges szempontot és adatot tartalmaz, amellyel a legmodernebb felfogást, gyakran a szerző saját érzetét hangsúlyozza. Így válik a képeket kísérő szöveg a főszöveget alátámasztó és részleteiben kifejtő eszközzé, amellyel, hogy praktikus eligazítást ad a római művészet válogatott emlékeiről. A szerző arra is gondolt, hogy az olvasók egy része csak a szöveg egyik vagy másik részét olvassa majd el, ezért bizonyos tartalmi ismétlések árán is mindkét szövegrészben előadta az általa legfontosabbnak tartott megállapításokat.

A könyv bevezetése tartalmazza a római művészet előtörténetének, valamint általános vonásainak ismertetését. A tárgyalás azután műfajonként történik (építészet, relief, festészet és mozaik, szobrászat, portré). Az általános részben a római művészet őstörténetére és

korai szakaszára vonatkozó vázlatos ismertetés után H. felvázolja a jólismert alap-problémákat. Ezt követi a könyv legérdekesebb szakasza, azoknak a vonásoknak a felsorolása, amelyeket a szerző a római művészetre különösen jellemzőnek tart. Ezek a következők: 1. Az arány-törvények hiánya; 2. perspektivikus térszemlélet helyett aggregátum-tér; 3. az ábrázolási forma autonómiája, illetve a meghatározott témák külön hagyományos konvenciói; 4. a homlokzati szemlélet; 5. az ornamentális kompozíciós elv; 6. a műfajok összeolvadása; 7. a típusok szabad alkalmazása más témákra. Ezek és más hasonló alapvonások a római művészetben csak azért lehetségesek, mert ebben csak az eszme („Idee”) fontos, a művészeti forma ellenben mellékes. A készenálló formavilágból tehát (a római művészetben) művészi jeleket kölcsönözhetnek és azokat tetszés szerint alkalmazhatták (8. o.). A bevezetésnek — amelyben ezután a fő korszakok jellemzése következik — ezek a megállapításai végeredményben helytállóak, önmagukban valóságnak tekinthetők. Kérdés azonban, hogy összegezésük, amely esztétikai szempontból alacsonyrendűnek ítéli a római művészetet, és a szempontoknak ez az összeállítása valóban helytállóan és kimerítően adja-e meg e művészet történeti értékelését?

Ami az esztétikai értékeket és a római művészet teljesítményét illeti, H. maga szolgáltat igazságot a saját alapelveivel szemben, midőn kellően méltatja és illusztrálja a római építészeti és portré korszakalkotó alkotásait és irányzatait, s a többi műfajokban is kiemeli azokat a sajátosságokat, amelyek történeti egyedülvalóságuk révén egyben az esztétikai élmény és a művészi kifejezés autonóm értékei is. Véleményünk szerint azonban nem annyira az esztétikai értékelés, illetve a művésziségre vonatkozó megállapítások hívják ki a szerző álláspontjával szembeni kritikát, hanem a római művészet sajátos jelenségei magyarázatának teljes mellőzése. Nehéz, sőt lehetetlen történeti értékelést adni pusztán a művészi formavilág alapján, anélkül, hogy megkísérelnénk a jelenségek okait, társadalmi mozgatóit feltárni. A római művészet esetében például a pusztán negatívum, azaz az esztétikum harmadrendűsége, a művészi önelvűség hiánya nem lehet elegendő magyarázat sem az általános, sem a részletkérdésekre nézve. Akárhogyan is értékeljük művészileg a római birodalomban született részben nagyszerű és újszerű alkotásokat, annyi bizonyos, hogy azoknak készítettői pozitív szándékokat juttattak velük kifejezésre. Ami a mi szemünkben negatívumnak tűnik, az az ő szemükben legfeljebb közömbös vagy mellékes volt, de semmi esetre sem az volt számukra a lényeges. Márpedig a történeti értékelésnek pontosan az adott társadalom önkifejezéséből kell kiindulnia. Ha ez a kifejezés sikeres volt, s ha máig hatoló erővel bírt, akkor a művészet jelenlétét és értékét nem tagadhatjuk meg tőle. Ez a vizsgálati módszer azonban csak azoknak a kutatóknak áll rendelkezésére, akik a művészet világát a társadalmi élet részének tekintik, s a művészeti jelenségeket nem abszolút nagyságoknak hanem az egész társadalmi lét függvényeinek tekintik. Akik nem tudnak, vagy nem akarnak erre a sok fáradsággal járó útra lépni, azok előtt el van zárva az út az általuk bár nagy hozzáértéssel, de csak felületileg vizsgált történeti jelenségek magyarázatára, a „végső igazságok” felé.

Castiglione László

M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata” des Magdalensberges. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg. 1. Szerk. H. Vetter. Kärntner Museumsschriften XLIII. Klagenfurt 1967. Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten. 72 lap, 8 tábla.

A noricum királyság nagy ipari és kereskedelmi központja a mai Magdalensberg (Kärnten) nagyszabású ásatásai folyamán egy olyan edénycsoport darabjai kerültek felszínre, amelyek méltán megérdemelték a külön feldolgozást. M. Schindler az ásatások állandó munkatársa ezt, a szakirodalomban „fekete szigillátá” néven meghatározott edénycsoportot mutatja be rész-

letesen. A főleg tálakból és csészékből álló készletek azért érdekesek számunkra, mert átmenetet képeznek a fekete „campaniai” áru és a korai vörös terra sigilláták között. Noricumban ez az itáliai eredetű áru a késő kőtársaság-kori romanizáció jellemzője. Pannóniában — melynek romanizációja későbbi szakaszban indul meg — ez az edényfajta eddig nem fordult elő. Annál fontosabb számunkra, hogy a magdalensbergi fekete szigillátá ismeretében a pannóniai benyomott díszű áru egyes típusainak eredetét tisztábban láthatjuk. Azok a szürke pannóniai tálak és tányérok, melyeknek belsejébe középen 3–5 levéldísz nyomtak be, erősen emlékeztetnek a fekete szigillátá tálak Sch. által is bemutatott egyes változataira. A leginkább visszavezethető a fekete szigillátá ősfarmára egy pátkai lelőhelyű nagy tál, belsejében fogas díszes koszorúval övezett 5 benyomott levélbélgyezővel (MNM. Ltsz.: 310.1876.376.). A fentemlített korai noricum és pannóniai edényáruk közös itáliai eredetére nézve számos új bizonyító adatot fogunk kapni, ha nyomtatásban megjelenik az 1969. évi ravennai kerámia kongresszus (Convegno Internazionale di studio sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della pianura Padana e dell’alto Adriatico) anyaga, mely a fellendülő itáliai kerámia kutatás jelentős új eredményeit fogja tartalmazni.

A magdalensbergi fekete szigilláták Sch. a campaniai kerámiából vezeti le (Ceramica Campana). Elsősorban Nino Lamboglia alapvető osztályozására és publikációjára támaszkodik. Hangsúlyozza azonban, hogy még számos más itáliai műhelyben is készült fekete szigillátá pl. az arezzoi műhelyekben is. A részletes feldolgozás folyamán az itáliai és a magdalensbergi anyag összefüggéseit szinte darabról darabra kimutatta. A legtöbb párhuzamot az albintimiliumi, cosai és az Arezzo melletti Orciolaia területén végzett ásatások anyagában találta.

A magdalensbergi leleteket a szerző három fő csoportra osztotta. A keményáru (das harte Fabrikat: Taf. 1,1—Taf. 3,28) a legegységesebb csoport, az alapanyag világosbarna, kemény, csengőhangú, a bevonás fekete, főleg kékesfekete, selymesfényű felülettel. Egyes darabok tükrös fényűek. A bevonás a talp felé halványodik, néha vörös színbe megy át. A főformák a lapos tálak, tányérok és mély tálak. Ritkábbak a pyxisek és füles csészék. A lapos tálakon és tányérokra benyomott bélgyezők között nincsenek már a campaniai előképekre annyira jellemző igazi palmetták, inkább geometrikus formák, kettős voluták, pelták, ág-motívumok. Jelentős az egyik tál belsejébe négyszer bepecsételt C(aius) Lic(…) névbélyeg, melynek párhuzamai Arezzo felé mutatnak. A kemény áru jellegénél fogva leginkább megfelel a N. Lamboglia által „ceramica Campana B” kerámia csoportnak és a D. M. Taylor által meghatározott Cosa-i II. típusnak. A párhuzamok alapján a kemény áru magdalensbergi csoportja használatának idejét Sch. az i. e. I. század közepe körül határozza meg (38. o.), a korábbi formák az i. e. I. század első felébe nyúlnak vissza, a gyártás virágkora a század közepével kezdődik. Egyes formák tovább élnek és a vörös terra sigillátákhoz képeznek átmenetet.

A második magdalensbergi csoportot Sch. a puhább anyagú áruból különíti el (das poröse Fabrikat: Taf. 5,1—Taf. 7,17) főleg az egységes porózus, világos vörösbarna alapanyag alapján. A bevonás a fekete és barna között változik a bevonat sűrűsége szerint. E színnek erősen irizálnak, ezáltal a felszín kékes, fémes ragyogású. Ez az áru leginkább a ceramica Campana utánzataihoz hasonlít, de egységes csoporttal nem azonosítható. Egyes elemek különböző itáliai árukkal hozhatók kapcsolatba (pl. palatinusi ásatások cserepeivel stb.). A puhább anyagú árun látható fogas díszes koszorúk változatai még közelebb állanak a vörös terra sigilláták dekorációs elemeihez. A tálak belsejébe benyomott bélgyezők főleg stilizált levelek és gemma-bélgyezők. Ezek a pecsétlők korábban ugyancsak a campaniai árukon tűnnek fel. A magdalensbergi anyagban is kedvelt a szerezesszimbólumokat ábrázoló gemmák használata. A gemma-bélgyező — amelyet ebben a korban a mi tabáni mestereink is használtak — szerepel később a magdalensbergi

vörös terra szigillátákon is. Sch. a puhább áru gyártásának kezdetét az i. e. I. sz. második felének elejére határozza meg, a gemma-bélyegzők analógiái i. e. 50 és 20 közöttre tehetők. A stilizált levélbélyegző az i. e. I. század végéig elég széles körben használatos, párhuzamait Sch. Arezzoból, Tarragonából, Ensérune-ből és Montfoból idézi.

A szürke áru (das graue Fabrikat: Taf 6,15–Taf. 6,23) alapanyaga szürke, jól iszapolt, néha krétaszerű lágyaságú, néha keményebb. Az ehhez a harmadik csoporthoz tartozó edények bevonása fekete, zsirosan fénylő és könnyen kopik. Jellegében megfelel Lamboglia ceramica Campana C csoportjának és a cosai III. típusnak. Párhuzamai főleg délen Syrakusában és Tindariban találhatók, az északitáliai és magdalensbergi előfordulásuk sokkal gyéresebb. Lapos tálak és félgömb alakú tálak tartoznak főleg a szürke áruhoz, a párhuzamok alapján leginkább az i. e. I. század közepe után készülhettek.

Az összefoglaló rész után a szerző összevető táblázatot közöl bemutatva a párhuzamul idézett albinimiliumi és cosai ásatási rétegek abszolút kronológiai helyzetét (37. o.). Sch. itt említi meg H. Kenner magdalensbergi ásatási korhatározását a fekete szigillátá használatának végére nézve, melyet „20 körül i. e.” tételez fel. A kötet végén tábla- és oldalszámmutató segíti az áttekintést. Erre szükség is van, mert a szerző az egyes csoportokat annyi típusra és altípusra osztotta fel, hogy az analógiák és korhatározás túl apró részletekre bontva kerül tárgyalásra. Ennek dacára egységes képet nyerünk a fekete szigilláták magdalensbergi csoportjáról, mely az Alpokon túli terület köztársaságkori romanizációjának új, figyelemre méltó bizonyítéka.

B. Bónis Éva

A. Beschouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie. I. kötet (Collection épigraphique de la revue Karthago, Fascicule I.) Paris 1968. Klincksieck. 108 lap.

Karthágó és Theveste között félúton feküdt Mustis municipiuma, amelyről Pannónia kutatóinak a thevestei Mustiolus aquinumi felirata jut eszébe. A város feltárása jelentősen előrehaladt és számos feliratos emléket is eredményezett. A. Beschouch, a jónevű fiatal tunéziai

epigrafus vállalkozott az új feliratok közzétételére. Az előttünk fekvő füzet a mustisi corpus első része, amely bevezetőként a feliratcorpusokban szokásos módon az általános tudnivalókat is tartalmazza, azon túlmenően azonban Mustis történetének néhány lényeges problémáját is közelebb hozza a megoldáshoz. Tisztázza a Numidiához való tartozás kérdését, a territorium kiterjedését, a lakosság felső rétegének eredetét, az alapítás idejét és a már többször érintett Marsyas-problémát. Tanulságos a város császári jelzőinek és tribusának elemzése, amelyből meggyőző, de fegyelmezett óvatossággal mutat rá a mariusi alapítás valószínűségére, s egyben a város hivatalos titulusainak használatából a régi municipium konzervatív, tüntető szerénységére is következtet. Az itt közzétett feliratok többségén az Orfius, Ovius és Valerius nomenek fordulnak elő. Mintaszerű elemzéssel bizonyítja ezeknek a családoknak umbriai, arpinumi és karthágói eredetét. Összeállítja a lakosság curiákra és azon belül classisokra való osztására vonatkozó adatokat, és hasznos áttekintést ad a summa honoraria megállapításának, felajánlásának és befizetésének módjairól, amelyekről épp az afrikai feliratok szólnak részletesen.

— A második, terjedelmesebb rész a feliratkatalógus első része (az előszó szerint még három rész következik). A nagyrészt építési és fogadalmi feliratok, amelyek a dunavidéki feliratok stílusához képest nemesak jóval részletezőbbek és pontosabbak, de időbeli megoszlásuk is más, alkalmat kínálnak arra, hogy a velük kapcsolatban felmerülő problémákat kis tanulmányok formájában meg is tárgyalja. Minden felirat leírása egyben egy-egy tömör, de hiánytalan bizonyítóanyagra épített fejtegetés, amelyben több általános vonatkozású probléma is tisztázást nyert, így pl. egyes császári titulatura-datálások (Antoninus Pius gyermekeinek említése), a városi arisztokrácia sztemmái, paleográfiai kérdések stb. Mind a bevezetés, mind pedig a katalógus A. Beschouch-t a kiváló francia epigrafikai iskola méltó tanítványának mutatja, aki egyformán biztosan mozog a helytörténet, a proszopográfia, a paleográfia és a filológiai vonatkozások területén. Öröndöletes, hogy a független Tunézia immár saját kutatógárdával is rendelkezik, amelytől várhatjuk, hogy a beható afrikai provinciális kutatások az eddig magas szinten folytatódnak. Beschouch kötete minden tekintetben reményt keltő ebből a szempontból.

Mócsy András

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1971

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. Abbreviationes

AAH	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Bp. 23. 1971.
AAu	= Archaeologia Austriaca. Wien. 48. 1970., 49. 1971.
ACUD	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 6. 1970.
AE	= Archaeologiai Értesítő. Bp. 98. 1971.
AEthnH	= Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Bp. 20. 1971:1–2.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle. Bp. 12. 1970:3–4., 12. 1970. Suppl., 13. 1971:1–2.
AH	= Archaeologia Hungarica. Bp. 44. 1968., 46. 1969., 47. 1969.
AHist	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. Bp. 16. 1970:3–4., 17. 1971:1–2.
AmAnt	= American Anthropologist. Washington. 73. 1971.
AMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj. 7. 1970.
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 17. 1970:1,2.
AnthrKöz	= Anthropologiai Közlemények. Bp. 14. 1970:3–4.
Antiquity	= Antiquity. London. 45. 1971.

- AOH = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Bp. 24. 1971:1, 2.
 AR = Archaeologické Rozhledy. Praha. 23. 1971:1–5.
 Arrabona = Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Győr. 13. 1971.
 AUBHist = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis di Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Bp. 11. 1970.
 AUSzArch = Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 13. 1970.
 AUSzHist = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Szeged. 38. 1971.
 BASE = Bulletin d'Archéologie Sud-Est Européenne. Bucaresti. 1. 1969.
 BCO = Bibliotheca Classica Orientalis. Berlin. 14. 1969:5/6.
 BHB = Burgenländische Heimatblätter. Eisenstadt 32. 1970.
 BMHB = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 36. 1971.
 BOr = Bibliotheca Orientalis. Leiden. 26. (5–6) 1969. Sept.-Nov.
 BorsSzle = Borsodi Szemle. Miskolc. 15. 1971:1–4.
 BpR = Budapest Régiségei. Bp. 22. 1971.
 Bucepest = Budapest. A Főváros folyóirata. Bp. 9. 1971. 1–12.
 BVbl = Bayerische Vorgeschichtsblätter. München. 36. 1971:1.
 CCM = Cahiers de Civilisation Médiévale. Poitiers. 14. 1971.
 Demográfia = Demográfia. Bp. 1971:1–2.
 DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen. 1968.
 DtLz = Deutsche Literaturzeitung. Berlin. 1970:12.
 EAZ = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin. 12. 1971:4.
 ECLP = The European Community in Later Prehistory. Studies in Honour of C. F. C. Hawkes. 1971.
 Egri MÉ = Egri Múzeum Évkönyve. Eger. 7. 1969.
 ÉpÉpTud = Építés-Építészettudomány. Bp. 2. 1970:1–4.
 ÉT = Élet és Tudomány. Bp. 26. 1971:1–53.
 ÉTK = Értekezések a Történettudományok Köréből. Bp. 58. 1971.
 Etn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 82. 1971:1, 2.
 FA = Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 22. 1971.
 FöldÉrt = Földrajzi Értesítő. Bp. 19. 1970:4, 20. 1971:1, 2, 3.
 Germania = Germania. Berlin. 48. 1970., 49. 1971.
 Gnomon = Gnomon. München. 43. 1971. 1–4.
 HA = Helvetia Archaeologica. Basel. 1970:2.
 HadtKözl = Hadtörténelmi Közlemények. Bp. 18. 1971:1–4.
 HC = Historický Časopis. Bratislava. 19. 1971.
 Helinium = Helinium. Gent. 11. 1971.
 HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 9. 1970.
 HOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc 9. 1971.
 IpMÉ = Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Évkönyve. Bp. 12. 1969.
 Jászkunság = Jászkunság. Szolnok. 16. 1970:1–2, 3–4., 17. 1971:1–2.
 Kadmos = Kadmos. Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichtliche Epigraphik. Berlin. 10. 1971:1.
 KB = Karszt és Barlang. Bp. 1969:1, 2.
 KBkut = Karszt- és Barlangkutatás. A Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat Évkönyve. Bp. 6. 1968–1971.
 Der Kleine Pauly = Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Band 4. Stuttgart.
 Klio = Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Berlin. 52. 1970.
 MÉpm = Magyar Építőművészet. Bp. 1971:1–5.
 MK = Múzeumi Közlemények. Bp. 1970:3., 1971:1, 2.
 MMezMK = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp. 1969–70.
 MMvéd = Múzeumi Műtárgyvédelem. Bp. 1970.
 MNyör = Magyar Nyelvőr. Bp. 94. 1970:4., 95. 1971:1–4.
 MTAK I. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. Bp. 27. 1971:1–2.
 MTAK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. Bp. 19. 1970:2–3., 20. 1971:1–2, 3–4.
 MTARégIntKözl = A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. Bp. 1. 1970.
 MTud = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 16. 1971:1–12.
 Múzsák = Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1971:1–4.
 MűÉ = Művészettörténeti Értesítő. Bp. 20. 1971:1–3.
 Művéd = Műemlékvédelem. Bp. 15. 1971:1–3.
 Művészet = Művészet. Bp. 12. 1971:1–12.
 MVIÉ = A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Bp. I. 1970.
 Nagykálló = A Nagykállói Járás Múltja és Jelené. Nagykálló. 1970.
 Népm = Népművelés. Bp. 18. 1971:1–2.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Bp. 72. 1970:2., 73. 1971:1.
 OrvtörtKözl = Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae. Bp. 55–56. 1970., 57–59. 1971., 60–61. 1971.
 PA = Památky Archeologické, Praha. 61. 1970.
 PaulysRE = Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1970. Supplementband 12.
 RadVM = Rad Vojvodjanskij Muzeja. Novi Sad 15–17. 1966–68. (1971).
 RSd'A = Rivista Storica dell'Antichità. Bologna. 1. 1971:1–2.
 SA = Slovenská Archeológia. Bratislava. 18. 1970:1.
 SäugM = Säugetierkundliche Mitteilungen. München. 19. 1971.
 Science = Science. Washington. 167. 1970.
 SF = Südost-Forschungen. München. 1970.
 StudMusHung = Studia Musicologica Academiae Hungariae. Bp. 12. 1970.

StudSlav	= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Bp. 16. 1970:3:4.
StudTure	= Studia Turcica. Bp. 1971.
SSz	= Soproni Szemle. Sopron. 25. 1971:1—4.
Sz	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 104. 1970:4, 5—6., 105. 1971:1, 2, 3—4, 5.
SzabSzatSzle	= Szaboles-Szatmári Szemle. Nyíregyháza. 5. 1970:3, 4., 6. 1971:1, 2.
SzegediME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged. 1970:1.
SzSzTO	= Szaboles-Szatmár Megyei Történelmi Olvasókönyv. Nyíregyháza. 1970.
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából. A Budapesti Történelmi Múzeum Évkönyve. Bp. 18. 1971.
TechnSz	= Technikatörténelmi Szemle. Bp. 5. 1968—1970:1—2.
TerVil	= Természet Világa. Bp. 102. 1971. 1—12.
TSz	= Történelmi Szemle. Bp. 13. 1970:3, 4.
Ungheria d'Oggi	= Ungheria d'Oggi. Róma. 1. 1971:3.
Valóság	= Valóság Bp. 14. 1971:1—12.
VeszpmK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém. 9. 1970.
Világosság	= Világosság. Bp. 12. 1971:1—12.
VSz	= Vasi Szemle. Szombathely. 25. 1971:1—4.
ZfÁSA	= Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde. Berlin. 97. 1971.
ВИ	= Вопросы Истории. Москва. 1971.
ИзвестияАИ	= Известия на Археологическия Институт. София. 32. 1970.
СА	= Советская Археология. Москва 1971.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 23. 1971. Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, L. Gerevich, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 442 p. 32 t. ill. Rec. Tomus 19. 1967: AR (Praha) 23. 1971:1. 108—109., Rec. Tomus 21. 1969: Bóna István: AÉ 98. 1971. 107—109. Rec. Tomus 22. 1970: Bóna István: AÉ 98. 1971. 286—287.*
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tomus 6. 1970. Editor S. Borzsák. Debrecen 1970. 87 p. ill.*
- Acta Musei Napocensis — Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj. 6. 1969. 662 p. Rec. Gabler Dénes: AAH 23. 1971. 437—440.*
- Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Tomus 13. 1970. Redigit: S. Szádeczky-Kardoss. Szeged 1970. 131 p. 1 ill.*
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus 38. 1971. Redigit: I. Szántó. Szeged 1971. 44 p.*
- Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társ. Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 14. kötet. 1970. Szerk.: Nemeskéri János. Budapest 1970. 202 p. ill.*
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. 17. kötet. 1970. Szerk.: Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Falus Róbert, Harmatta János, Maróti Egon, Szilágyi János György, Tóttóssy Csaba. Budapest 1970. 296 p. ill.*
- Archaeologiai Értesítő. Vol. 98. 1971. A Magyar Régészeti és Művészettörténelmi Társulat tudományos folyóirata. Szerkesztő: Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczi László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Technikai szerkesztő: B. Bónis Éva. Budapest 1971. 294 p. ill.*
- Archäologische Forschungen im Jahre 1970. Herausgegeben von Alice Sz. Burger; AÉ 98. 1971. 266—285.*
- Arrabona. A győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr. 13. 1971. Szerkesztő — Rédacteur: Dávid Lajos. Győr 1971. 520 p. ill.*
- Budapest Régiségei. A Budapesti Történelmi Múzeum Évkönyve. 22. 1971. Szerkesztő: Tarjányi Sándor. Segédszerkesztő: Gábori Miklós és Lócsy Erzsébet. Technikai szerk.: Ilosfai József. Bp. 1971. 443 p. ill.*
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 36. 1971. Szerkesztő: Garas Klára. Bp. 1971. 200 p. ill. № 34—35. 1970. 235 p. Rec. Török László: AAH 23. 1971. 366—367.*
- Časopis za Zgodovino in Narodopisje. Nova vrsta 4. (39.) 1968. Maribor. 306 p. Rec. Gabler Dénes: AAH 23. 1971. 440—442.*
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. Szerkesztő: Módy György. Debrecen 1970. 654 p. ill.*
- Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. 7. 1970. Szerkesztő: Bakó Ferenc. Munkatársa: Korompai János. Eger 1970. 390 p. ill.*
- Fejér megye története I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Főszerkesztő: Fitz Jenő, Szerkesztő: Makkay János. Székesfehérvár 1970.*
1. Makkay János: A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Székesfehérvár. 1970. 48 p. 31 ill.
 3. F. Petres Éva: A kelták Fejér megyében. Székesfehérvár. 1971. 34 p. 10 ill.
 4. Fitz Jenő: A római kor Fejér megyében. Székesfehérvár. 1970. 64 p. 19 ill.
 5. Bóna István: A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár. 1971. 94 p. 29 ill.
- Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 22. 1971. Főszerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Cenner-Wilhelm Gizella, Dienes István, L. Kovrig Ilona. Szerkesztő: Sárdy Judit. Budapest. 1971. 246 p. 99 ill. Rec. 19. 1968. 221 p. 131 ill., 20. 1969. 206 p. ill. Gabler Dénes: AAH 23. 1971. 367—371. Rec. 19. 1968. 9—112 p.: Sz. Póczy Klára, 113—221 p.: Entz Géza. AÉ 98. 1971. 109—111. 20. 1969. 11—98 p. Sz. Póczy Klára., 95—205 p.: Entz Géza. AÉ 98. 1971. 111—112.*
- Győr. Várostörténelmi tanulmányok. Szerkesztő: Dávid L., Lengyel A., Z. Szabó L. Győr 1971. 78 p.*
- Hajdúdorog története. Szerk.: Komoróczy György. Hajdúdorog. 1971. 343 p. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 13.)*
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis. 9. 1970. Miskolc. 414 p. ill.*
- A Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Emlékkönyve 1919—1969. — Handbook of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts 1919—1969. Szerkesztő: Horváth Tibor. Bp. 1970. 128 p. 173 ill.*
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Mitteilungen des Museums Herman Ottó, Miskolc. 9. 1971. Szerkesztő: Zádor Tibor. 116 p. ill.*
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Jahrbuch des Móra Ferenc Museums, Szeged. 1971:1. Szerkesztő: Trog-mayer Ottó. Technikai szerk.: H. Kiss Judit. 264 p. ill.*
- A Nagykállói járás múltja és jelene. Írták: Dienes István, Magyar Kálmán, Németh Péter stb. Nagykálló. 1970. 388 p. 53 t. Rec. Rác István: SzabSzatSzle 6. 1971:1.*
- Památky Archeologické 60. 1969:2. Praha. pp. 277—600. Rec. Torma István: AAH 23. 1971. 435—437.*
- Régészeti Füzetek. Ser. I. Fasc. 24. Az 1970. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1971.*

- Répertoire d'Art et d'Archéologie.* (72) N.S. IV. 1968. Réd.: J. L. Herr, C. Lauriol, B. J. Sainte Fare Carnot. Paris 1969. 646 p. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 433—434.
- Symposion für Jagdgeschichte.* Budapest 1971. Zusammenfassung. 25 p. ill.
- Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv.* Szerk. Csermely Tibor és Hársfalvi Péter. Nyíregyháza 1970. 222 p. *Rec. Jenei Károly*: SzabSzatSze 6. 1971:2. 122—124.
- Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Szerk.: Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba 1970. 404 p. 24 t.
- Tanulmányok Budapest Múltjából.* A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 18. 1971. Szerkesztő: Tarjánai Sándor. Segédszerk.: Kubinyi András és Nagy Lajos. Bp. 1971. 351 p. ill. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 26.)
- Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. Szerk. Éri István. 6. 1967. 431 p. 8. 1969. 294 p. *Rec. Bakay Kornél*: AAH 23. 1971. 371—372.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Efffessiones

- Ábrahám Ferenc*: Beszélő képek. Hetvenöt éves a Mezőgazdasági Múzeum. ÉT 26. 1971:16. 728—731. 6 ill.
- Bakó Ferenc*: Beszámoló a múzeumi szervezet 1968. évi tudományos és népművelési munkájáról. — On the scientific and popular educational work of the Museum organization in 1968. EgriMÉ 7. 1969. 11—16.
- Báthy Géza*: Kísérletek vaskorróziót gátló néhány bevonat összehasonlító értékeléséhez. — Vergleichungskontrolle einiger Überzugs- und Passivierungstoffe die zum Korrosionsschutz der Eisenkunstgegenstände dienen. MMVéd 1970. 193—218.
- Bíró Endre*: Ipari tervezés — régészeti leletmentés Komárom megyében. Népm 18. 1971:3. 21—22. 6 ill.
- Bökönyi Sándor* vide: *Vajda László*
- A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1965—65. években.* — Notbergungen und Plangrabungen des Budapester Historischen Museums in den Jahren 1962—1965. BpR 22. 1970. 383—401.
- Castiglione László* vide: *Heizer R. F.*, *Janson H. W.*, *Trigler B. D.*
- Csorba Csaba* vide: *Diószegi István*
- Dezső G.* vide: *Nemeskéri János*
- Draveczy Balázs*: Somogy megye régészeti képeskönyve. Kaposvár 1970. Somogy megyei Nyomdaipari V. 76 p. 37 t. 4 térk. (Somogyi Múzeum 17.) *Rec. Torma István*: AAH 23. 1971. 339—340.
- Draveczy Balázs*: Somogy megye régészeti képeskönyve című kiállítás vezetője. A kiállítást rendezte és a vezetőt írta: Draveczy Balázs. Kaposvár: Megyei Könyvtár 1971. 20 p.
- Diószegi István*: Történelmi ismeret — történelmi érdeklődés — történelemszemlélet. Valóság 14. 1971:1. 72—81. *Csorba Csaba*: A történelmi ismeret és történelemszemlélet zavarai. (Diószegi István tanulmányának margójára.) Valóság 14. 1971:4. 91—93.
- Driebeaus J.*: Archäologische Radiographie. Düsseldorf 1968. Rheinland-Verlag. (Archaeo-Physika sorozat 4. kötete). 112 p. 21 ill. 32 t. *Rec. Duma György*: AE 98. 1971. 121. p.
- Duma György* vide: *Driebeaus J.*
- Erdélyi István*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézetében. MTAK II. 20. 1971. 1—2. 169—172.
- Éri István*: Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1969. évi tevékenységéről. — Bericht der Direktion für die Museen im ungarischen Komitat Veszprém über ihre Tätigkeit im Jahre 1969. — Comptes rendus sur l'activité de la Direction des Musées du Département de Veszprém en 1969. —

- Отчет о работе дирекции Музеев Комитета Веспрем за 1969. год. VeszPMK 9. 190. 7—33. 1 térk.
- Farkas Gyula* vide: *Kiszely István*
- Fejezetek Zalaegerszeg történetéből.* Szerk.: *Simonffy Emil*. Zalaegerszeg: Városi Tanács Vb. 1971. 140 p. ill.
- Fülep Ferenc* vide: *Zehn Jahre archäologische Forschung Gothe Ján*: Csehszlovák múzeumi krónika. Múzsák 1971:1. 40—50. 19 ill.
- Heizer R. F.* (ed.) *The Archaeologist at Work. A Source Book in Archaeological Method and Interpretation.* New York, Evanston and London 1959. Harper and Row. 522 p. ill. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 378—379.
- Herzog Rolf* vide: *Vajda László*
- Janson H. W.*: *History of Art. A Survey of the Major Visual Arts from the Present Day.* Englewood Cliffs, N. J. New York. 1969. Prentice-Hall and Abrams 11th print. 616 p. 882 ill. 87 színes t. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 399—400.
- Jugoszláv múzeumi krónika.* Múzsák 1971:3. 42—45. 19 ill.
- Kanyar József* vide: *Somogy megye múltjából*
- Kéki Béla*: Az írás története. Rajzolta és a képeket válogatta: *Köpeczi Bócz István*. Bp. 1971. Gondolat 160 p. ill.
- Kemenczei Tibor—K. Végh Katalin*: *A Hermann Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1968-ban.* HOME 9. 1970. 411—414. 3. ill.
- Kiss László*: A múzeumok munkájának eredményei a II. ötéves tervidőszakban (1961—1965). Bp. 1970. Népműv. Prop. Iroda. 113 p.
- Kiszely István*: Sirok, csontok, emberek. Embertan a régészetben. Bp. 1969. Gondolat 430 p. 90 ill. *Rec. Farkas Gyula*: AnthrKözl 14. 1970:3—4. 199—201.
- Koncsánszky Gyuláné* vide: *Szalay Zoltán*
- Konzerválás besugárzással.* A francia atomkutatások Grenobleban besugárzással kezelték egy több ezer éves, fából készült jármot. ÉT 26. 1971:17. 812. p.
- Korok József*: Új régészeti feltárások, leletek. Népm 18. 1971:8. 23—25. 12 ill.
- Kovács István* (szerk.) *A múzeumra vonatkozó jogszabályok kézikönyve.* Bp. 1971. Népműv. Prop. Iroda 369 p.
- Köpeczi Bócz István* vide: *Kéki Béla*
- A krakkói Wawel gyűjteményei.* A bevezetést írta: *Jerzy Szablowski*. Bp.: Corvina. Warszawa: Arkady. 1971. 375 p. 259 t.
- László Miklós*: Csehszlovák múzeumi krónika. Múzsák. 1971:1. 40—45. 19 ill.
- László Miklós*: Múzeumi séták. Hadtörténeti Múzeum. Múzsák. 1971:4. 18—21. 8 ill.
- Matolcsi János*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti kutató munkájának 75 éve. AgtSzle 13. 1971:1—2. 196—210.
- Matolcsi János*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum működésének 75 éve. 1896—1971. Bp. 1971. Mezőgazd. Múzsák. 54 p.
- Mesterházy Károly*: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966—68. (Leletkataszter). — The archeological activity of the Déri Museum in the years 1966—68. (A survey of finds.) DMÉ 1968. 61—77. 2 t. 23 ill.
- Mihály Péter*: Régészeti kutatások a nyugati Hanságban I. SSz 25. 1971:1 17—28. 109—117. 14 t.
- Műthay Sándor*: Vezető a pápai helytörténeti Múzeum állandó kiállításához. Pápa. 1971. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 47 p.
- Mócsy András*: Fouilles archéologiques en Hongrie 1965. BASE 1. 1969. 63—67.
- Molnár Aurél*: Ermitázs. (Leningrád.) Múzsák 1971:3. 26—28. 5 ill.
- Molnár Aurél*: Múzeumi séták. Magyar Nemzeti Múzeum. Múzsák. 1970:4. 6—9. 7 ill.
- Múzeumaink új szerzeményeiből.* Népm 18. 1971:4. 48. p. 5 ill.
- Nemeskéri János—Dezső G.* (ed.) *Evolutionary Trends in Fossil and Recent Hominids.* Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 140 p. szíltan táblák és ill. (Symposia Biologica

- Hungarica 9.) *Rec. Scott Lothar*: EAZ 12. 1971:4. 632—636.
- Németh Péter: Békéscsaba földjének múltja az őskortól a magyar középkorig. — Dejiny okolia Békéscsaby od praveku po uhorsky stredovek. Tanulmányok Békéscsaba történetéből 1970. 7—18. 1 térk.
- Némethy Endre: A hazai múzeumi általános restaurálás — konzerválás helyzete. — Die Lage der allgemeinen — nicht bildkünstlerischen — Restaurierung in den Museen Ungarns. MMvéd 1970. 5—14.
- Pitter György: Törött kerámiák hőre lágyuló műanyag ragasztója. — Ein neugebrauchter Klebstoff für archäologische Keramikscherven. MMvéd 1970. 219—223.
- Pittioni Richard vide: *Zehn Jahre archäologische Forschung*.
- Román múzeumi krónika. Múzsák 1971:2. 40—45. 24 ill.
- Rómer Flórián: A Bakony. 3. kiad. Veszprém 1971. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 96 p. 11 ill.
- Salamon Ágnes: Matematika a régészetben. MTud 78. (Új f. 16.) 1971:5. 327—328.
- Schlager Károlyné: A múzeumi fém műtárgyak állagvédelme. — Die Konservierung von Metallgegenständen in Museen. MMvéd 1970. 15—126.
- Schott Lothar vide: Nemeskéri János
- Simonffy Emil vide: *Fejezetek Zalaegerszeg történetéből*.
- Somogy megye múltjából. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár: 1970. Somogy megyei Nyomdaipari V. 276 p. ill. (Levéltári Évkönyv 1.)
- Stefaits István: Pince kőtár a váci múzeumban. MK 1971:1. 86—89. 1 ill.
- Stefaits István vide: *Vezető a váci Vak Bottyán Múzeumban*.
- Szablowski Jerzy vide: *A krakkói Wawel gyűjteményei*.
- Szalay Zoltán: A régészeti és történeti eredetű bőr lábbelik konzerválása. — Die Konservierung der archäologischen und historischen Leder-Fussbekleidungen. MMvéd 1970. 127—168.
- Szalay Zoltán—Koncsánsszky Gyuláné: Régi viaszpecsétokról PVC másolatok készítése. — Kopieherstellung der alten Wachssiegel. MMvéd 1970. 225—235.
- Szigeti Jenő: Orvostörténeti Múzeum Miskolcon 1918-ban. OrvtörtKözl 60—61. 1971. 339—340.
- Szinte Gábor: Múzeumi séták. Közlekedési Múzeum. Múzsák 1971:2. 18—21. 13 ill.
- Tamás István: A Magyar Nemzeti Múzeum káderkérdéseiről. MK 3. 1970. 62—71.
- Torma István vide: *Draveczky Balázs*
- Trésors de l'orfèvrerie hongroise de X^e au XIXe siècle. Exposition, Bruxelles 13. V. — 14. VI. 1970. Bruxelles 1970. 105 p. ill.
- Trigger B. G.: Beyond History: The Methods of Prehistory. (Studies in Anthropological Method.) New York. 1968. 105 p. 1 térk. 2 ill. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 373—377.
- Vajda László: Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen. Wiesbaden 1968. Harrassowitz. 648 p. 17 t. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes 31.) *Rec Bökönyi Sándor*: AE 98. 1971. 293—294.
- G. Varga Annamária: A régészet és matematika. TerVil 102. 1971:4. 173—175. 1 ill.
- K. Végh Katalin vide: *Kemenczei Tibor*
- Vezető a váci Vak Bottyán Múzeumban. Szerk.: Stefaits István. Vác 1971. Pest megyei ny. 1971. 29 p. 10 t.
- Virág Dénes: Az ásatások geodéziai felmérésének fejlődése. MK 1971:1. 90—121. 8 ill.
- Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968). Bp. 1970. MTA RégIntKözl 1. 181 p. 43 t. 1 térk. Szerk.: Castiglione L. — Salamon Á. *Rec. Fülep Ferenc*: MTud 78. (Újf. 16.) 1971:10. 670—672., *Pittioni Richard*: AAu 49. 1971. 70—71.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányútón Irak-ban, 1969. III. 21—VII. 4-ig. Külföldi tanulmányutak. Szerk.: Füzes Endre. Bp. 1970.
- B. Bónis Éva: Részvétel a „Rei Cretariae Romanae Fautores” kongresszuson a Német Szövetségi Köztársaságban (Speyerben) 1969. IX. 17—22-ig. külf. tanulmányutak p. 88.
- B. Bónis Éva: Tanulmányút és előadás tartása Olaszországban, 1969. III. 29.—IV. 8-ig. Külf. tanulmányutak 81.
- Borsa Gedeon vide: *Régi magyarországi nyomtatványok*.
- Borzák István vide: *Trencsényi-Waldapfel Imre*.
- Sz. Burger Alice: Előadás tartása Ausztriában. 1969. II. 26—28. Külf. tanulmányutak 66. p.
- Sz. Burger Alice: Részvétel az ICOM Régészeti és Történeti Albizottság csehszlovákiai (prágai) ülésén. 1969. VII. 21—25. Külf. tanulmányutak p. 88.
- Sz. Burger Alice: Tanulmányútón a Román Szocialista Köztársaságban. 1969. X. 26—XI. 4. Külf. tanulmányutak 42. p.
- Cennerné, Wilhelmb Gizella: Tanulmányútón Ausztriában. 1969. V. 19. —VI. 8. Külf. tanulmányutak 63—64.
- Csallány Gábor vide: *Szalontai József*
- Csatkai Endre vide: *Környei Attila*
- Csernyecov, Valerij Nyikolájevics (1905—1970.) Nekrológ: *Erdélyi István—Fodor István*: AE 98. 1971. 104. p., *Erdélyi István*: AEthnH 20. 1971:1—2. 132—133.
- Csorba Csaba: *Zoltai Lajos és Ecsedi István*. HOMK 9. 1971. 10—14.
- Czegléd Károly: A legnagyobb magyar iszlámológus. Emlékezés Goldziher Ignácra. Világosság 12. 1971. 713—716.
- Dénes Gy.: In memory of dr. L. Vértess (1914—1968). KBKut 6. 1968—71. 5—7 p.
- Dobosi Viola: Tanulmányútón a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. 1969. VII. 7—9. Külf. tanulmányutak 20. p.
- Dobrovits Aladár (1909—1970). Nekrológok: *Hahn István*: AnTan 17. 1970:2. 287—292., *Kákossy László*: AAH 23. 1971. 259—260. 1 ill., u. a.: AE 98. 1971. 101—102. 1 ill., u. a.: AUBHist 11. 1970. 369—370., *Kiss Ákos*: MűE 20. 1971:3. 248—249. 1 ill., *Wesetszky Vilmos*: BMHB 36. 1971. 193—194.
- Dobrovits Aladár vide: *Kákossy László*
- Ecsedi István vide: *Csorba Csaba*
- Entz Géza: *László Gerevich à 60 ans*. AAH 23. 1971. 247—249.
- Erdélyi Gizella (1906—1969). Nekrológ. *Szilágyi János György*: AnTan 17. 1970:1. 55—56.
- Erdélyi István vide: *Csernyecov, Valerij Nyikolájevics*
- Érdy János vide: *Banner János*
- Fehér Géza: Tanulmányútón Olaszországban. 1969. I. 24—II. 4. Külf. tanulmányutak 76—77.
- Fehér Géza: Tanulmányútón a Szovjetunióban. 1969. IX. 21—X. 1. Külf. tanulmányutak 56—57. p.
- F. Fejér Mária vide: *Németh Endre*
- Fitz Jenő: Tanulmányútón Olaszországban. 1969. III. 8—VII. 5. Külf. tanulmányutak 77—78.
- Fodor István vide: *Csernyecov, Valerij Nyikolájevics*
- Fülep Ferenc: Az ICOM 1970. évi párizsi ülése. MK 1970:3. 40—46.
- Fülep Ferenc: Részvétel az ICOM Tanácsadó Bizottság és Végrehajtó Bizottság franciaországi (párizsi) ülésén. 1969. VI. 9—13. Külf. tanulmányutak 87—88. p.
- Fülep Ferenc: Részvétel a „Rómaiak Pannóniában” e. kiállítás megnyitásán Münchenben. Külf. tanulmányutak 1969. IV. 28—V. 2.
- Fülep Ferenc: Részvétel a torinói Kossuth-emlékszoba megnyitásán. 1969. V. 8—12. Külf. tanulmányutak 81. p.
- Füzes Endre (szerk.) Szemelvények a múzeumi területről 1969-ben külföldi tanulmányútón résztvettek jelentéseiből. Bp. 1970. Művelődésügyi minisztérium Múzeumi Főoszt. 98 p.
- Gábori Miklós: Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutáról. — Rapport de mon voyage d'étudene Chine en 1965. BpR 22. 1970. 429—435. 8 ill.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museum

- Banner János: *Érdy János* emlékezete. MK 1971:2. 5—10.
- Beluszky Pál vide: *Kosáry Domokos*

- Garam Éva: Tanulmányúton a Bolgár Népköztársaságban. 1969. X. 3–14. Külf. tanulmányutak 9. p.
- Gerevich László 60 éves. AE 98. 1971. 141–142. 1 ill.
- Gerevich László vide: *Entz Géza*
- Goldziher Ignác vide: *Czeglédy Károly*
- Grakov, Borisz Nyikolájevics. 1899–1970. Nekrológ. Fodor István: AE 98. 1971. 245. p.
- Hahn István vide: *Dobrovits Aladár*
- Harmatta János vide: *Trencsényi-Waldapfel Imre*
- Hervay Ferenc vide: *Régi magyarországi nyomtatványok.*
- Hiller István: Sopron bibliográfiája az 1970. évre. SSz 25. 1971:1. 88–94.
- Hoffmann Tamás vide: *Szabó István*
- Holl Béla vide: *Régi magyarországi nyomtatványok.*
- Horváth Attila: Tanulmányúton a Román Szocialista Köztársaságban. 1969. X. 25–XI. 4. Külf. tanulmányutak 51–52.
- Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi működéséről. MűÉ 19. 1970:3. 296–297.
- Jakabffy Imre: Die literarische Tätigkeit von Zoltán Oroszlán. AAH 23. 1971. 253–257.
- Jakabffy Imre vide: *Mihalik Sándor*
- Kádár Zoltán vide: *Oroszlán Zoltán, B. Vágó Eszter*
- Kákósy László: Liste des ouvrages d'Aladár Dobrovits relatifs à l'antiquité. AAH 23. 1971. 260–262.
- Kákósy László vide: *Dobrovits Aladár*
- Kiss Ákos: Tanulmányúton a Román Szocialista Köztársaságban. 1969. X. 26–XI. 5. Külf. tanulmányutak 52–53. p.
- Kőhegyi Mihály: Rómer Flóris levelei az Országos Széchényi Könyvtárban. II. rész. Arrabona 13. 1971. 275–294.
- Körök József: A múzeumok helye a közművelődésünkben. MK 1970:3. 28–34.
- Körök József: Tanulmányúton a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban. 1969. XI. 19–22. Külf. tanulmányutak 24. p.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I/1 kötet 1–2 rész. *Rec. Beluszky Pál: FöldrÉrt* 20. 1971. 360–361., *Mollay Károly: SSz* 25. 1971:2. 189–190.
- L. Kovrig Ilona: Részvétel a „Rómaiak Pannóniában” c. kiállítás megnyitásán Krefeldben. 1969. II. 19–22. Külf. tanulmányutak 74.
- L. Kovrig Ilona: Tanulmányúton a Lengyel Népköztársaságban. 1969. XI. 12–17. Külf. tanulmányutak 35. p.
- L. Kovrig Ilona: Tanulmányúton Norvégiában. 1969. IV. 11–25. Külf. tanulmányutak 75. p.
- Környei Attila: *Csatkai Endre* irodalmi munkássága, I. II. rész. SSz 25. 1971:1. 66–75., 145–165.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968. Összeállította: a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközsege. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 856 p.
- Mihalik Sándor (1900–1969). Nekrológ. *Jakabffy Imre: IpMÉ* 12. 1969. 7–10., *C. Wilhelm Gizella és Molnár László: MűÉ* 20. 1971:3. 250–252., 253–254.
- Mócsy András vide: *B. Vágó Eszter*
- Mollay Károly vide: *Kosáry Domokos*
- Molnár László vide: *Mihalik Sándor*
- Mozsolics Amália: Tanulmányon Olaszországban. 1969. IV. 12–V. 10. Külf. tanulmányutak 79. p.
- Mozsolics Amália: Tanulmányúton a Szovjetunióban. 1969. VII. 2–9. Külf. tanulmányutak 60. p.
- Németh Endre—F. Fejér Mária: Magyar régészeti irodalom 1970. — Bibliographia Archaeologica Hungarica 1970. AE 98. 1971. 124–138.
- Nováki Gyula: Agrártörténeti adatok az 1968–1969. évi magyar régészeti irodalomból. AgtSzle 13. 1971: 1–2. 221–226.
- Oroszlán Zoltán (1881–1971). Nekrológ. *Kádár Zoltán: AE* 98. 1971. 100–101. 1 ill., *Szilágyi János György: AAH* 23. 1971. 251–253. 1 ill.
- Oroszlán Zoltán vide: *Jakabffy Imre, Solymár István*
- Országos múzeumi és műemléki hónap 1971. október. Bp. 1971. Közp. Múzeumi Igazgatóság. 49 p. ill.
- Patay Pál: Tanulmányúton a Német Demokratikus Köztársaságban. 1969. XI. 18–30. Külf. tanulmányutak 40–41.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Régészeti tevékenysége az 1970. évben. AE 98. 1971. 264–266. 1 térk.
- Sz. Póczy Klára: Részvétel a „Rei Cretariae Romanae Fautores” kongresszuson a Német Szövetségi Köztársaságban (Speyerben). 1969. IX. 17–22. Külf. tanulmányutak p. 88.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Írták: Borsá Gedeon Hervay Ferenc, Holl Béla stb. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 928 p. ill.
- Rómer Flóris vide: *Kőhegyi Mihály*
- Solymár István: In memoriam Oroszlán Zoltán. Művészet. 12. 1971: 3. sz. 33. p.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1970. évi működéséről. AE 98. 1971. 263–264.
- Soproni Sándor: 8th International Congress of Roman Frontier Studies Anglia (Cardiff). 1969. VIII. 25–IX. 12. Külf. tanulmányutak 90. p.
- Soproni Sándor: Részvétel a tuniszi Művészeti és Régészeti Intézet nemzetközi régészeti szemináriumán. 1969. VII. 9–21. Külf. tanulmányutak, 84. p.
- Soproni Sándor: A „Rómaiak Pannóniában” c. kiállítás rendezése Münchenben. 1969. IV. 16–V. 3. Külf. tanulmányutak 74. p.
- Soproni Sándor: Tanulmányúton az Egyesült Arab Köztársaságban. 1969. XI. 10–XII. 10. Külf. tanulmányutak 68–69. p.
- Szabó István (1898–1969). Nekrológ. *Hoffmann Tamás: AgtSzle* 12. 1970. 3–4. 520–521.
- Szalontai József: *Csallány Gábor* (1871–1945). MK 1971:2. 11–14.
- Szilágyi János György vide: *Erdélyi Gizella, Oroszlán Zoltán, Trencsényi-Waldapfel Imre.*
- B. Thomas Edit: Részvétel a „Rei Cretariae Romanae Fautores” kongresszuson a Német Szövetségi Köztársaságban (Speyerben). 1969. IX. 17–22. Külf. tanulmányutak 88. p.
- B. Thomas Edit: A „Rómaiak Pannóniában” c. kiállítás lebontása Münchenben. 1969. VI. 23–28. Külf. tanulmányutak 74. p.
- Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970). Nekrológ. *Borzsák István: ACUD* 6. 1970. 85–86., *Harmatta János: MTAK* I. 27. 1971. 245–254., *Szilágyi János György: AnTan* 17. 1970:2. 149–167. 1 ill.
- Trognayer Ottó: Tanulmányúton a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban. 1969. VIII. 15–IX. 15. Külf. tanulmányutak 24. p.
- B. Vágó Eszter (1928–1970). Nekrológ. *Mócsy András: AAH* 23. 1971. 263–264. 1 ill., *Kádár Zoltán: AE* 98. 1971. 103. p. 1 ill., *MK* 1970:3. 134. p.
- Vértes László vide: *Dénes Gy.*
- Wessetzky Vilmos vide: *Dobrovits Aladár*
- C. Wilhelm Gizella vide: *Mihalik Sándor*
- V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1969. január 1.–december 31.) Sz 104. 1970:5–6. 1320–1406.
- Zoltai Lajos vide: *Csorba Csaba*

Őskor — Praehistorica

- Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 21–27 août 1966. Praha 1970. Rédigé par J. Filip. 753 p. 28 t. *Rec. Patek Erzsébet: AAH* 23. 1971. 432–433.
- Ambros C. vide: *Benadik B.*
- Angel J. L. vide: *Bökönyi Sándor*
- Balthazár Zsolt vide: *Vértes László*
- Bándi Gábor: A Dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Pécs 1967. Janus Pannonius Múzeum. 52 p. 15 t. 2 térk. mell. (Dunántúli Dolgozatok 4.) *Rec. Kovács Tibor: AAH* 23. 1971. 341–343.
- Bándi Gábor vide: *Chropovský B.*

- Bánész L.: Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968. 228 p. 24 grafikon, 58 ill. 9 t. (Archaeologica Slovaca Fontes 8.) *Rec. Gábori Miklós*: AAH 23. 1971. 383—384.
- Benadik B.—Vlček E.—Ambros C.: Keltiské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. — Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca. Bratislava 1957. 306 p. 33 ill. 58 t. (Fontes Instituti Archaeologici Nitraensis Academiae Scientiarum Slovaca I.) *Rec. Szabó Miklós*: AAH 23. 1971. 396—399.
- B. Bónis Éva: Szimpozion a kelta oppidumok kutatásáról Liblicén 1970-ben. AE 98. 1971. 104—105.
- B. Bónis Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy — Tabán in Budapest. Anhang: Bökönyi Sándor: Untersuchung des Tierknochenmaterials der Siedlung Gellérthegy—Tabán. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 251 p. 106 ill. (Bökönyi: 238—243.) AH 47. *Recenziók*: BOr 26. (5—6.) 1969. Sept.-Nov., Jansová, L.: PA 61. 1970:2. 557—560., G.C.S.: RSd'A I. 1971:1—2. 253—254., HA 1970:2., Maier F.: Germania 49. 1971:1—2. 257—259., Nagy T.: AE 98. 1971. 287—290., Peschel K.: EAZ 12. 1971:4. 629—632., Pittioni R. AAU 48. 1970. 44. p., Pittioni R.: DtLz 1970:12. (Dez.), Preidel H.: SF 1970. 375—376.
- B. Bónis Éva: Beiträge zur Rolle der LT D Siedlungen in Pannonien. AR 23. 1971. 521—528. 4 ill.
- Bökönyi Sándor: Angaben zum frühholozänen Vorkommen des Damhirsches, Cervus (Dama) dama (Linné, 1758), in Europa. München: BLV-Verl. 1971. 12 p. 4 ill. SäuM 19. 1971. 206—217.
- Bökönyi Sándor: Animal remains from Lepenski vir. The vertebrate fauna of this early center of domestication represent an atypical animal husbandry. Science 167. 1970. 1702—1704 p.
- Bökönyi Sándor: Data on Iron Age horses of Central and Eastern Europe and J. L. Angel: Human skeletal material from Slovenia. Cambridge Mass: Peabody Mus. 1968. 108 p. ill. Mecklenburg Coll. 1. (American School of Prehist. Research Bulletin 25.) *Rec. Kőhegyi Mihály*: AAH 23. 1971. 430—432., AgtSzele 167—268.
- Bökönyi Sándor: The development and history of domestic animals in Hungary: the Neolithic through the Middle Ages. AmAnt 73. 1971. 640—674.
- Bökönyi Sándor vide: B. Bónis Éva, Harmatta János A bronzkor kincsesbányája. Az alsó-ausztriai Pitten mellett három művészi díszítésű bronz diadémot találtak. ÉT 26. 1971:51. 2444 p. 2 ill.
- Chropovský B.—Dušek M.—Polla B.: Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. Bratislava 1960. 386 p. 110 t. (Archaeologica Slovaca Fontes 3.) *Rec. Bándi Gábor*: AAH 23. 1971. 384—386.
- Csánk Veronika vide: Gáboriné Csánk Veronika Csonteszközök készítése a csiszolatlan kőkorból. ÉT 26. 1971:38. 1819. p.
- Dezso Gyula: Hogyan váltunk emberré? III. A „cél-egyenest” (az ősemberekkel, majd a Homo sapienssel). ÉT 26. 1971:47. 2216—2220. 5 ill 1 t.
- T. Dobosi Viola vide: Gábori-Csánk Veronika, Vértes László
- Dušek Mikuláš: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes VI. Vydavateľstvo Slovenskej Akademie Vied. Bratislava Slovaca Fontes VI. Vydavateľstvo Slovenskej 1966. 176 p. 21 ill. 68 t. 2 ték. *Rec. Patek Erzsébet*: AAH 23. 1971. 395—396.
- Dušek M. vide: Chropovský B.
- Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpátmedencében. Etn 80. 1969. 30—72. (Studia Ethnographica 2.) *Rec. R. Pető Mária*: AgtSzele 13. 1971:1—2. 266—267.
- Filip Jan vide: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 1966.
- Foltiny István: The Hungarian Archaeological Collection of the American Museum of Natural History in New York. Bloomington 1969. Indiana Univ. 1969. 140 p. (19 t.) Corpus Antiquitatum Hungaricarum in America 1. *Rec. Patek Erzsébet*: AAH 23. 1971. 249—430., Pittioni, Richard: AAU 48. 1970. 33. p.
- Gabel C.: Analysis of prehistoric economic patterns. New York 1967. Holt, Rinehart and Winston. 69 p. *Rec. Kovács Tibor*: AAH 23. 1971. 379. p.
- Gábori Miklós: Vázlatos körkép az ősemlék kutatásról. Valóság 14. 1971:6. 47—56.
- Gábori Miklós vide: Bánész L., De Lumley H., Payot B. Gáboriné Csánk Veronika: Az érdi középső-paleolitik telep. — Die mittelpaläolithische Siedlung von Érd. BpR 22. 1971. 9—50. 16 ill.
- Gáboriné Csánk Veronika: La station du paléolithique moyen d'Érd Hongrie. (Monumenta Historica Budapestinensia, 3.) Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 227 p. 46 ill. 46 t. *Rec. T. Dobosi Viola*: AE 98. 1971. 112—114.
- Gáboriné Csánk Veronika: Újkőkori sír és szarvastemetkezés Békásmegyeren. — Jungsteinzeitliches Grab und Hirschbestattung in Békásmegyer. BpR 22. 1970. 287—292. 7 ill.
- Hänsel Bernhard: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, 1—2. Hg.: V. Milojčić. Bonn 1968. Habelt. 279 p. 58 t. 30 ték. 14 mell. (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 7.) *Rec. Kalicz Nándor*: AAH 23. 1971. 386—393., Kovács Tibor: AE 98. 1971. 117—118.
- Hänsel Bernhard vide: Patek Erzsébet
- Harmatta János: Megjegyzések Közép- és Kelet-Európa házi emlőslátainak fejlődéstörténetéhez. (Opponensi vélemény Bökönyi Sándor doktori disszertációjáról.) AgtSzele 13. 1971:1—2. 211—217.
- Harmatta János: Studies in the history and language of the Sarmatians. Szeged: 1970. Hungaria. 131 p. (AUSzArch 13. 1970.)
- Hellebrandt Magdolna: Előzetes jelentés a Vác-Kavicsbányai kelta temető 1969—1970. évi feltárásáról. — A preliminary report on excavation of a Celtic cemetery at Vác-Kavicsbánya (pebble-pit) in 1969—1970. AE 98. 1971. 176—185. 18 ill.
- Jankovich Miklós: They rode into Europe: The fruitful exchange in the arts of horsemanship between East and West. London: Harrap 1971. 176 p. 121 t. 32 ill. *Rec. Piggott Stuart*: Antiquity 45. 1971. 230—231.
- Jansová L. vide: B. Bónis Éva
- Kalicz Nándor: Agyag-istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Bp. 1970. Corvina Kiadó 78 p. 73 t. 47 ill. Hereditas sorozat. — *Rec. Trogmayer Ottó*: AAH 23. 1971. 340—341. Götter aus Ton. Bp. 1970. Corvina Kiadó 86 p. 73 t. 47 ill. *Rec. Pittioni Richard*: AAU 49. 1971. 72. p.
- Kalicz Nándor vide: Hänsel Bernhard
- A kaliforniai ősemlék kora. ÉT 26. 1971:26. 1239 p.
- Károlyi Mária: Rézkori település Jánosháza-Fürdő-dombon. VSz 25. 1971:3. 456—461. 7 ill.
- Kelta vallási szentély a Szajna forrás-vidékén. (Sciences et Avenir). ÉT 26. 1971. 906—907. 8 ill.
- Kemenczei Tibor: A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. — Die Kyjatice Kultur in Nordungarn. HOMÉ 9. 1970. 17—56. 22 t.
- Kemenczei Tibor: Az őskor művészetének emlékei a Herman Ottó Múzeumban. HOMK 9. 1971. 36—49. 28 ill.
- Körök József: Újkőkori telepek és sírok Aggteleken. KB 1969:1. 39—40.
- Kovács Tibor vide: Bándi Gábor
- Kőhegyi Mihály vide: Bökönyi Sándor
- Kőszegi Frigyes: Későbronzkori kutatások a Főváros térségében. — Spätbronzezeitliche Forschungen im Bereich der Hauptstadt. Vorgeschichte der Spätbronzezeit. Bp. 22. 1971. 51—84.
- Kovács Tibor vide: Hänsel Bernhard, Točík Anton
- A kövér sír titka. A dnyepetrovszki területen Ordzonikidze város mellett egyedülálló arany szkíta leletre bukkantak. ÉT 26. 1971:41. 1965. p. 1 ill.
- B. Kutzián Ida: Zoology and chronology in prehistory. AmAnt 73. 1971. 675—679.

- Lengyel Imre: A Lepenski-Vir lelőhelyen feltárt csontvázletek laboratóriumi vizsgálatának előzetes eredményei. — Preliminary report about the laboratorial examination of the bone finds discovered in Lepenski-Vir. *AnthrKözl* 14. 1970:3—4. 181—188.
- Lipták Pál: Embertan és emberszármazás. Bp. 1969. Tankönyvkiadó. 284 p. 148 ill. Rec. *Nemeskéri János*: *AnthrKözl* 14. 1970: 3—4. 196—198., *Váradi Lilla*: *OrvtörtKözl* 60—61. 1971. 352. p.
- De Lumley, H. u. Mitarb. Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret (Nice). Paris 1969. 234 p szíltan ill és táblák. (Mémoires de la Soc. Préhistorique Française 7.) Rec. *Gábori Miklós*: *AAH* 23. 1971. 381—383.
- Maier Ferdinand vide: *B. Bónis Éva*
- Makkai János: A Chalcolithic stamp seal from Karanovo, Bulgaria. *Kadmos* 10. 1971:1. 1—9 p. 5 ill. 1 t.
- Makkay János: A dagger of Mycenaean type represented on a Bronze Age urn from Dunaújváros. *AAH* 23. 1971. 19—28. 3 ill. 9—10. t.
- Makkay János: Konferencia a vonaldíszes kerámia kutatásról. T. É26. 1971:3. 140—141. 2 ill.
- Makkay János: A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Székesfehérvár 1970. Fejér Megyei Nyomdaipari V. 48 p. (Fejér megye története I. 1.)
- Makkay János: Nemzetközi tanácskozás a vonaldíszes kerámia kérdéseiről. MK 1970:3. 47—57.
- Makkay János: Újkőkori rajzok, szobrok Sukorón. *ÉT* 26. 1971 :4. 152—154. 7 ill.
- Milojić, V. vide: *Hänsel Bernhard*
- Mozsolics Amália: Some remarks on „Peschiera bronzes in Hungary. *ECLP* 1971. 57—76. 3 t.
- Nagy Tibor vide: *Bónis Éva*
- Neandervölgyiek *Salzburgban*. *ÉT* 26. 1971:30. 1436. p.
- Nemeskéri János vide: *Lipták Pál*
- M. Nepper Ibolya: Hajdúdorog területe a hun korig. Hajdúdorog története. 1971. 15—21 p. 5 ill.
- M. Nepper Ibolya: Megjegyzések a Körös csoport eszközkészletének vizsgálatához. — Some remarks concerning the use of tools in the Körös-Group Culture. *DME* 1968. 79—109. 1 térk.
- Párducz Mihály: Die Fragen der ethnischen Verhältnisse der Skythenzeit und der skythisch-keltischen Berührungen in Ungarn. *AR* 23. 1971. 585—596., 604. (1. térk.)
- Patek Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 173 p. 140 t. 5 ill. *AAH* 44. 1968. Rec. *Hänsel Bernhard*: *Germania* 48. 1970. 165—170., *Kőhegyi Mihály*: *AgtSzle* 13. 1971:1—2. 268—269.
- Patek Erzsébet vide: *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques...*, *Dušek Mikulás*, *Foltiny István*, *Vértess László*.
- Payot, B.: Les civilisations du Paléolithiques supérieur du Bassin de l'Aveyron. Toulouse é. n. 587 p. 188 ill. 12 t. 11 térk. Rec. *Gábori Miklós*: *AAH* 23. 1971. 383. p.
- Peschel Karl vide: *B. Bónis Éva*
- R. Pető Mária vide: *Fettich Nándor*
- F. Petres Éva: A kelták Fejér megyében. Székesfehérvár 1971. Fejér Megyei Nyomdaipari V. 34 p. 10 ill. (Fejér megye története I:3.)
- Piggott Stuart vide: *Jankovich Miklós*
- Pittioni Richard vide: *B. Bónis Éva*, *Foltiny István*, *Kalicz Nándor*
- Polla B. vide: *Chropovský B.*
- Preidel Helmut vide: *B. Bónis Éva*
- Saad Andor: Újabb adatok az arkai Herzsarét későpaleolitikus kultúrájához. — Neuere Beiträge zu der spätpaläolithischen Kultur von Herzsarét bei Arka (Kom. Borsod-Abaúj-Templén.). *HOMÉ* 9. 1970. 7—15. 4 t.
- Schreiber Rózsa: A későbronzkori halomsíros kultúra emlékei Budapesten. — Der Nachlass der spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Budapest. *AE* 98. 1971. 45—52. 6 ill.
- Schreiber Rózsa: Későbronzkori sírletek Rákoskeresztúrról. — Spätbronzezeitliche Grabfunde von Rákoskeresztúr. BpR 22. 1970. 293—299. 10 ill.
- Situla-művészet. (Graphis). *ÉT* 26. 1971:29. 1386—1387. 6 ill.
- Stanczik Ilona—Vaday Andrea: Keltische Bronzegürtel „ungarischen” Typs im Karpatenbecken. *FA* 22. 1971. 8—27. 8 ill.
- Szabó János Győző: A hevesi szkítakori temető. Hozzájárulás az Alföld szkítakori népességének kérdéséhez. — Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit. Beitrag zum Problem der Population des Ung. Tieflandes in der Skythenzeit. *EgriME* 7. 1969. 55—128. 22 ill. 16 t.
- Szabó Miklós: A kelták Magyarországon. Bp.: Corvina Rec. *Szilágyi János György*: *Múzsák* 1971:2. 36—37. 4 ill.
- Szabó Miklós vide: *Benadik B.*
- Szekeres László vide: *Trogmayer Ottó*
- Szilágyi János György vide: *Szabó Miklós*
- Szkíta szobor. A Dnyeszter alsó folyása mellett egy sírhalmóból került elő, amely az európai vaskorszak népeinek művészetéhez áll közel. *ÉT* 26. 1971:15. 715. p. ill.
- A tautaveli ember. (A Kelet-pireneusokbeli Tautavel közelében 200 ezer évvel ezelőtt élt ember koponyáját találták meg. *ÉT* 26. 1971:48. 2300. p.
- Točík Anton: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. (Archaeologica Slovaca Fontes 5.) Bratislava 1964. 164 p. 63 t. 37 ill. 4 mell. (Vgl. Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Vesele. *Študijské Zvesti AUSAV* 12. 1964. 187—291. Rec. *Kovács Tibor*: *AAH* 23. 1971. 393—395.
- Tóth Géza: Hogyan váltunk emberré? 1. Bölcsőnk Afrika. 2. Cseppeként a tengerben. *ÉT* 26. 1971:45, 46. 2144—2148, 6 ill. 2169—2172. 4 ill.
- Trogmayer Ottó—Szekeres László: Prilog istoriji kasnog bronzanog doba Vojvodine. — Ein Beitrag zur Spätbronzezeit in der Wojwodina. *RadVM* 15—17. 1966—68. (1971) 17—30. 2 t.
- Trogmayer Ottó vide: *Kalicz Nándor*
- Tulok Magdolna: A Late Neolithic idol of conical type. *AAH* 23. 1971. 3—17. 2 ill. 1—8 t.
- Uzsoki András: Győr településtörténete az őskorban. Győr. Várostarténeti tanulmányok 1971. 9—18 p.
- Vaday Andrea vide: *Stanczik Ilona*
- Valkó Emőke: Békési bronzkori növényleletek anthrakotomiai vizsgálata. — Anthrakotomische Untersuchung bronzezeitlicher Pflanzenfunde. *MMezMK* 1969—70. 23—32. 10 ill.
- Váradi Lilla vide: *Lipták Pál*
- Vértess László: Kavicsösvény. A vértesszőlősi előember regénye. Bp. 1969. Gondolat Könyvkiadó. 234 p. 44 t. Rec. *Balthazár Zsolt*: *KB* 1969:1. 40. p.
- Vértess László: Óskori bányák Veszprém megyében. Veszprém 1969. A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága Kiadványa 1969. 60 p. 21 ill. Rec.: *Patek Erzsébet*: *AAH* 23. 1971. 339. p.
- Vértess László—Dobos Viola: A Magyar Nemzeti Múzeum bemutatóhelye Vértesszőlősen. Bp. 1970. Népműv. Prop. Iroda. 28 p. 10 ill. — Das Freilichtmuseum des Magyar Nemzeti Múzeum in Vértesszőlős. 29 p. 10 ill — An Open-Air Museum at Vértesszőlős arranged by the Hungarian National Museum. 30 p. 10 ill.
- Vlček E. vide: *Benadik B.*

IV. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica ac orientalis

- Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy. Cambridge 1967. Oxford Blackwell 1971. 485 p. 48 t.
- Agathoklész király idejéből való indiai—görög ezüstpénz. Visnu istent ábrázolja. A görög-baktriai városban került elő Afganisztánban. *ÉT* 26. 1971:53. 2539. p.
- Best J. G. P.: Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen 1969. Wolters-Noordhoff. 149 p. 6 t. (Studies of the Dutch Archaeological and

- Historical Society I. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 409–411.
- Bisi, Anne Marie: La collection d'antiquités puniques du Musée des Beaux-Arts de Budapest. — Pun régiségek a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből. BMHB 36. 1971. 9–27., 130–139. 40 ill.
- Castiglione László: Dávid király tánca? (*Rec. B. Thomas Edit*: King David leaping and dancing. A Jewish marble from the Roman imperial period. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 45 p. 15 t.) AE 98. 1971. 246–253. 2 ill.
- Castiglione László: Dura-Europosz. ET 26. 1971:50. 2370–2371. 2 ill.
- Castiglione László: Kelet és nyugat határán. Dura Europosz. ET 26. 1971:51. 2422–2427 p. 6 ill.
- Castiglione László: Az ókor nagyjai. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 441 p. 160. t. 1 térk.
- Castiglione László: Fragment einer thronenden Sarapis-Statue in dem Sarapieon von Cortyn. AAH 23. 1971. 229–230. 4 ill.
- Castiglione László: A recently published forgery. (*Rec. B. Thomas Edit*: King David leaping and dancing. A Jewish marble from the Roman imperial period. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 45 p. 15 t.) AAH 23. 1971. 231–245. 2 ill.
- Castiglione László: Római művészet. Bp. 1971. Corvina 244 p. 184 ill.
- Castiglione László: A Sarapis-lábak kérdéséhez. AnTan 17. 1970:2. 207–223. 19 ill.
- Castiglione László: Zur Frage der Sarapis-Füße. ZfÄSA 97. 1971. 30–43. 19 ill.
- Castiglione László vide: Best J. G. P., Eirene, Kenner H., Metzger H., Morrison J. S., Taddei M., Wenig Steffen
- Dariusz király palotájának alapító oklevelét francia régészek megtalálták az Iránban folyó feltárások során. ET 26. 1971:26. 1250. p.
- Az Égei-tenger déli részén, Yassi Ada szigetnél görög hadihajót találtak az amerikai pennsylvaniai egyetem bűvárai. ET 26. 1971:41. 1964. p.
- Egyiptoni templom Hollandiában, A Nilus menti Tafa falu kétezer éves templomát a leideni Ókori Múzeum udvarán állítják fel. ET 26. 1971:25. 1196. p.
- Eirene. Studia Graeca et Latina. 8. 1970. Praha: Academia. 208 p. szltan táblák és ill. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 434. p.
- Eydoux H. P.: A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques. *Rec. Kádár Zoltán*: AE 98. 1971. 294. p.
- Ferenczy László: Japán és a világ legrégebbi múzeumai a narai Sósóih. Művészet 12. 1971:3. 6–9. 1 t. 8 ill.
- Fodor A. vide: Kákósy László
- Greifenhagen A.: Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden. 123. Winckelmannsprogramm d. Arch. Ges. zu Berlin 1969. De Gruyter. 26 p. 3 t. *Rec. Szilágyi János György*: AE 98. 1971. 118. p.
- Harmatta János: Görög abécét használó iráni nyelvű írásbeliség Észak-Nyugat-Indiában. MTAK I. 27. 1971. 33–160. 6 ill.
- Hahn István: Homérosz nyomában. Schliemann Henrik ásatásairól. Múzsák 1971:4. 32–35. 8 ill.
- Harmatta János: A 2500 éves Irán. ET 26. 1971:44. 2087–2093. 9 ill.
- Harmatta János: Új baktriai nyelvemlékek Közép-Ázsiában. (A Kara tepei baktriai feliratok.). Előzetes jelentés. AnTan 17. 1970:1. 17–23.
- Kádár Zoltán vide: Eydoux H. P.
- Kákósy László: Selige und Verdammte in der spätägyptische Religion. ZfÄSA 97. 1971. 95–106. 5 ill.
- Kákósy László: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969. Akad. Kiadó. 202 p. 33 ill. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7.) *Rec. Fodor A.*: AOH 24. 1971:1. 137–138., *Vida Mária*: OrvtörtKözl 60–61. 1971. 353–354.
- Kenner H.: Das Phänomen der verkehrten Welt in der griechisch-römischen Antike. Klagenfurt 1970. Geschichtsverein für Kärnten. 196 p. 48 ill. (Aus Forschung und Kunst, Hrsg. vom Geschichtsverein für Kärnten, 1970. 196 p. 48 ill.) *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 401–404.
- Keszthelyi Tiborné: Ami Homéroszból kifarad. Minek köszönhetette Mükéné aranyló kincseit. ET 26. 1971:42. 1990–1996. 8 ill.
- Komoróczy Géza: A bűnfogalom a mezopotámiai vallásos világképben. Világosság 12. 1971: 8–9. 459–464.
- Komoróczy Géza: A sorsfogalom a mezopotámiai vallásos világképben. Világosság 12. 1971. 626–631.
- Kozák Károly: Az asszuáni Szent Simeon kolostor és trinitász-szimbólumai. — The Saint Simeon monastery of Aswan. MűÉ 20. 1971: 3. 224–234. 35 ill.
- Libanoni ásatások. ET 26. 1971: 48. 2301. p. 2 ill.
- Makkai László: Nagyüzem és gépesítés az ókorban. — Grossbetrieb und Mechanisierung im Altertum. — Large-scale plants and mechanization in antiquity. TechnSz 5. 1968–1970. 11–32. 2 t.
- Metzger H.: Anatolien II. Vom Beginn des ersten Jahrtausends v. Chr. bis zum Ende der römischen Epoche. Übers. von G. Pause. Archaeologia Mundi. Genf. 1969. Nagel Verl. 263 p. 146 t. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 404–406.
- Morrison J. S. — Williams R. T.: Greek Oared Ships 900–322 B. C. Cambridge 1968. Univ. Press. 10, 356 p. 31 t. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 406–409.
- Nagy István: Deux ouchebti saïtes de la collection égyptienne du Musée des Beaux-Arts. — Két szaiszi kori usébtai a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéből. BMHB 36. 1971. 3–8., 125–129. 2 ill.
- Németh Ferenc: Hogyan épült a Kheopsz-piramis? Mérnök-régész vita. ET 26. 1971: 18. 847–850. 5 ill.
- Nyárády Gábor: Az utolsó fejezet: Philae. (1968. szept. 22-én avatták fel új helyükön II. Ramszesz fáraó korából való Abu-Szimbél-i sziklatemplomokat). Múzsák 1971: 3. 29–31. 3 ill.
- Oroszlán Zoltán vide: Winckelmann J. J.
- Pleidell Orsolya: Jézus családja és az evangéliumok. Gondolatok a történelem, a folklór és a mítosz viszonyáról. Világosság. 12. 1971: 5. 296–302.
- Rádai Ödön: Újabb ásatások a víz alatt a Tarantai öbölben. ET 26. 1971: 6. 256–261. 6 ill.
- Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora. Bp. 1968. Gondolat. 748 p. 267 ill. *Rec.*: BMHB 36. 1971. 190–191.
- Sarkady János vide: Ritoók Zsigmond
- Schliemann Henrik vide: Hahn István
- Schumacher Joseph: Die Anfänge abendländischer Medizin in der griechischen Antike. Stuttgart: Kohlhammer 1965. 160 p. *Rec. Vida Tivadar*: OrvtörtKözl 57–59. 1971. 357–359.
- Severin, Hans-Georg: Oströmische Reliefs mit Darstellungen des Abrahamsopfers. — Ábrahám áldozatát ábrázoló keletrómai dombormű. BMHB 36. 1971. 29–46., 140–150. 10 ill.
- Székely András: Múzeumi séták. A Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye. Múzsák 1971:1. 18–21. 7 ill.
- Szentlélek Tihamér: Ancient Lamps. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 158 p. 78 t. ill. *Rec.*: BMHB 36. 1971. 189. p.
- Szilágyi János György: A campaniai vörösalakos vázafestészet történetéhez. AnTan 17. 1970:1. 1–16 p. 38 ill.
- Szilágyi János György vide: Greifenhagen, A., Ritoók Zsigmond
- Taddei M.: Indien. Übers. R. Gossen-Eggen-Schwylar. Archaeologia Mundi. Stuttgart 1970. Nagel Verl. 279 p. 169 ill. *Rec. Castiglione László*: AAH 23. 1971. 400–401.
- Tamás evangéliuma és a gnosztikus kódexek. (Megjelenik az UNESCO védnöksége alatt, 8 kötetes facsimile kiadásban és 5 kötetes angol fordításban a „Nag Hammadi” kézirat, amely új fényt vetet a korai kereszténységre.) ET 26. 1971:19. 908. p.
- B. Thomas Edit vide: Castiglione László.
- Tolnai György: Miért szomorkodik Pénélopé a szövöszek előtt? „Istennők találománya”: A szövös-fonás

- szerepe a nő történetében. Világosság 12. 1971:1. 12–17. 2 ill.
- Cs. Tompos Erzsébet: Görögország építészete. Bp. 1970. Corvina Könyvkiadó. 117 p. 48 ill. (Az építészet világa 2.)
- Török László: Late Meroitic elements in the Coptic art of upper Egypt. AAH 23. 1971. 167–180. 24 ill.
- Úrögdi György: A publikanusok. AnTan 15. 1968. 101–109., BCO 14. 1969:5/6. (1971.) 376. p.
- Vida Mária vide: Kákósy László
- Visky Károly: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében. AnTan 15. 1968. 190–202. BCO 14. 1969:5/6. 376–377.
- Visky Károly: Szellemi munka és „ars liberalis” a római jog forrásaiban. Bp. 1971. (MTA Kesz soksz.) 27 p. (Kandidátusi Értekezés Tézisei.)
- Wenig Steffen: A nő az ókori Egyiptomban. Bp.: Corvina Kiadó — Leipzig: Edition Leipzig. 1970. 58 p. 112 t. Rec. Castiglione László: AAH 23. 1971. 373. p.
- Wessetzky Vilmos: Adatok a késői kori egyiptomi társadalom belső küzdelmének történetéhez. AnTan 17. 1970:1. 47–49.
- Williams R. T. vide: Morrison J. S.
- Winckelmann J. J.: Kleine Schriften. Vorreden. Entwürfe. Hg. von W. Rehm. Mit einer Einleitung von H. Siehermann. Berlin 1968. De Gruyter. 536 p. Rec. Oroszlán Zoltán: AE 98. 1971. 118. p.
- VI. Provinciális régészet — *Saecula imperii romani*
- Balla Lajos: Adatok Dacia II. századi hadtörténetének kérdéséhez, II. rész. A katonai diplomák (106–165). — Contribution à l'histoire militaire de la Dacie, II. Les diplomes militaires (106–164). DMÉ 1968. 111–130.
- Balla Lajos: Prosopographia Dacica. (I.) — Prosopographia Dacica. (I.) DMÉ 1968. 131–144.
- Balla Lajos: Some problems of the history of Dacia in the Severan age. ACUD 6. 1970. 61–69.
- Balla Lajos—P. Buócz Terézia—Kádár Zoltán etc.: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Hg. von András Mócsy und Tihamér Szentlélek. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 144 p. 92 t. 3 térk.
- Balla Lajos vide: Epigraphische Studien.
- Barkóczi László: Plastisch verzierte spätrömische Glasfunde aus Pannonien. FA 22. 1971. 71–83. 10 ill.
- Barkóczi László vide: Die Eroberung Pannoniens und die Fragen der Romanisation.
- Biróné Sey Katalin—Károlyi Mária—Szentlélek Tihamér: A balozsamegyesi római ékszer- és éremlelet. — Der römische Schmuck- und Münzfund aus Balozsamegyes. AE 98. 1971. 190–204. 8 ill.
- Biróné Sey Katalin vide: Chantraine H.
- Bóna István: A Roman bronze statuette from Paks—Cseresnyés-Pusztá. AAH 23. 1971. 225–227. 2 t. (t. 31–32.)
- B. Bónis Éva: Die Siedlungsverhältnisse der pannonischen Urbbevölkerung und einige Fragen ihres Weiterlebens. AAH 23. 1971. 33–39. 1 térk.
- P. Buócz Terézia vide: Balla Lajos
- Castiglione László vide: B. Thomas Edit, Zadoks A. N.
- Chantraine H.: Novaesium III. Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Limesforschungen 8. Berlin 1968. Gebr. Mann. 97 p. 5 t. Rec. Biróné Sey Katalin: AE 98. 1971. 120–121.
- Csorba Csaba: Pannonia kultúra, alföldi műveltség. SzabSzatSze 5. 1970:4. 97–100.
- Dobó Árpád: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Amsterdam: 1968. Hakkert. 201 p. 40 ill. Rec. Füz Jenő: Gnomon 43. 1971:4. 418–420.
- Epigraphische Studien. Band 8 Sammelband mit Beiträgen von Géza Alföldy, Lajos Balla etc. Düsseldorf: Rheinland-Verlag 1969. I. Vol. 133 p. 4 ill. Rec. Sadlers, Gabriel: Helinium 11. 1971. 203–205.
- Die Eroberung Pannoniens und die Fragen der Romanisation. Diskussion. Schließlich bewertete L. Bar-
- kóczy die Ergebnisse der Tagung und schloß die Debatte. AAH 23. 1971. 111–113.
- Füz Jenő: Ad Novas. Der Kleine Pauly 4. Stuttgart: Druckemüller Verl. 1971. 170. p.
- Füz Jenő: Angaben zu den Gebietsveränderungen der Civitas Eraviscorum. AAH 23. 1971. 44–47. 4 ill.
- Füz Jenő: Auszeichnungen der Praefekten der Alae Milliariae. Klio, Berlin. 52. 1970. 99–106.
- Füz Jenő: Gorsium. Egy alsópannóniai település ásatása. Fejér Megyei Szemle 4. 1967. 38–47. Rec.: BCO 14. 1969:5–6. 334–335. (1971)
- Füz Jenő: Le iscrizioni del capitolium di Gorsium. RSDA Bologna I. 1971. 145–155.
- Füz Jenő: Az István Király Múzeum római kori ásatásai. Művéd 14. 1970. 146–151.
- Füz Jenő: M. Campanius Marcellus. PaulysRE Suppl. 12. 1970. Stuttg. 136. p.
- Füz Jenő: Noricum. Der Kleine Pauly 4. Stuttgart: Druckemüller Verl. 1971. 153–163 p.
- Füz Jenő: Novae. Der Kleine Pauly 4. Stuttg. Druckemüller Verl. 1971. 169. p.
- Füz Jenő: The policy of Septimius Severus in the military direction of the civil war between 193 and 197. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford 1971.) 425–429.
- Füz Jenő: A római kor Fejér megyében. Székesfehérvár: 1970. Fejér megyei Nyomdaipari V. 1970. 64 p. 19 ill. (Fejér megye története I. 4.)
- Füz Jenő vide: Dobó Árpád, Mócsy András
- Földtárak az aquincumi légióostor déli főkapuját. ÉT 26. 1971:27. 1292. p.
- Fülep Ferenc. Eröffnung. Die Eroberung Pannoniens und die Fragen der Romanisation. Tagung der ungarischen Gesellschaft für Archäologie, Kunstgeschichte und Numismatik am 29. Oktober 1970. AAH 23. 1971. 31–32.
- Gabler Dénes: Arrabona. PaulysRE Suppl. 12. 1970. Stuttg. 91–98.
- Gabler Dénes: Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. AAH 23. 1971. 83–91. 3 ill.
- Gabler Dénes: Győr a rómaiak korában. Győr. Város-történeti tanulmányok 1971. 21–47.
- Gabler Dénes vide: Mary Geo T.
- Gáspár Dorottya: Római ládikák felhasználása. — Die Verwendung römischen Kästchen. FA 22. 1971. 53–69. 5 ill.
- Grimm G.: Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland. Leiden 1969. Brill. 303,10 p. 79 t. 40 ill. 1 térk. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. Tome 12.) Rec. Wessetzky Vilmos: AAH 23. 1971. 413–415.
- Hajnóczy Gyula: Az aquincumi katonai amfiteatrum kitűzése és szerkesztésmódja. — Location and adjustment of the military amphitheatre Aquincum. AE 98. 1971. 186–189. 3 ill.
- Josephus Jitta vide: Zadoks A. N.
- Kaba Melinda: Die restaurierte Orgel von Aquincum. StudMusHung 12. 1970. 323–325.
- Kádár Zoltán vide: Balla Lajos
- Károlyi Mária vide: Biróné Sey Katalin
- Kocztur Éva: La città inferiore della Pannonia: Gorsium. Ungheria d'Oggi (Róma) 11. 1971:3. 49–53 p.
- Lengyel Imre: A pécsi ókeresztény temető antropológiai anyagának laboratóriumi elemzése. — Laboratorial examination of the human bone finds from the Early-Christian cemetery of Pécs. AE 98. 1971. 205–209. 1 ill.
- Limes-erőd. ÉT 26. 1971:32. 1532. p. 2 ill.
- Mary Geo T.: Novaesium I. Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Limesforschungen 6. Berlin 1967. Gebr. Mann. 187 p. 15 ill. 36 t. Rec. Gabler Dénes: AE 98. 1971. 119–120., ua.: BVbl 36. 1971:1. 187–189.
- Mócsy András: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 284 p. 57 ill. Rec. Füz Jenő: AAH 23. 1971. 343–347.

- Mócsy András: Das Inschriftenmaterial einer Provinz als Widerspiegelung der Romanisation. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford 1971) 397—406. 6 ill.
- Mócsy András: Das Namensbot des Kaisers Claudius. (Suet. Claud. 25,3.) Klio 52. 1970. 287—294.
- Mócsy András: Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. AAH 23. 1971. 41—46. 1 ill.
- Mócsy András vide: Balla Lajos, Várady László
- Molnár Aurél: Duna-parti Róma. Múzsák 1971:1. 4—5. p. 6 ill.
- Müller Róbert: A zalalövői császárkori tumulusok. — Die Hügelgräber aus der Kaiserzeit in Zalalövő. AE 98. 1971. 3—23. 17 ill.
- Nagy Tibor: Der Aufstand der pannonisch-dalmatischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. Adriatica Praehistorica et Antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata. Zagreb 1970. 459—466.
- Nagy Tibor: The Frontier of Pannonia as reflected by recent research. Roman Frontier Studies 1967 The Proceedings of the Seventh International Congress Held at Tel Aviv. Tel Aviv: 1971. University 145—150. 1 ill.
- Nagy Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. — Taille de pierre et sculpture à Aquincum. BpR 22. 1970. 103—156. 87 ill.
- Nagy Tibor: Some notes on the careers of M. Val. Maximianus and P. Helvius Pertinax. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford, 1971.) 417—423.
- Nagy Tibor: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. AAH 23. 1971. 59—81. 2 t. (11—12. t.) 6. ill.
- Németh Ferenc: Castrum, quod dicitur Pesth. ET 26. 1971:24. 1118—1120 p. 4 ill.
- Novak Grga vide: Nagy Tibor
- Párducz Mihály: Early Scythian age grave at Ártánd. Bonn. 1971. Habelt. 20 t. (Inventaria Archaeologica Ungarn 10:3.)
- Párducz Mihály: Einige Probleme der Sarmatenforschung des Karpatenbeckens. Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques I. 267—274. 3 térk.
- Párducz Mihály: Szkítakeri leletek Heves megyében. — Scythian finds in county Heves. EgrIME 7. 1969. 35—44. 7 t. 4 ill.
- Parragi Györgyi: Ásatások az aquincumi polgárváros keleti részén. — Ausgrabungen am östlichen Ende der Zivilstadt von Aquincum. BpR 22. 1970. 403—410. 17 ill.
- Parragi Györgyi: Kora császárkori fazekasműhely Óbudán. — A potter's workshop at Óbuda from the early Imperial period. AE 98. 1971. 60—79. 25 ill.
- Peters W. J. T. vide: Zadoks A. N.
- Sz. Póczy Klára: Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia. AAH 23. 1971. 93—110. 12 ill.
- Sz. Póczy Klára: Aquincum polgárvárosa. Bp. 1971. Bp. Történeti Múzeum. 45 p. 16 t.
- Sz. Póczy Klára: A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. — Die Villa von Békásmegyer und die Gutshöfe in der Umgebung von Aquincum nach den Markomannkriegen. BpR 22. 1971. 85—102. 20 ill.
- Sz. Póczy Klára vide: Tabula Imperii Romani
- Raven S.: Roman Africa. London 1970. Evans Broth. 190 p. szltan térk. és ill. Rec. Young L. M.: AHA 23. 1971. 412—413.
- Római bilincseka Duna-limesen. ET 26. 1971:31. 1485 p. 2 ill
- Római gabonalelet Fenékpusztán. ET 26. 1971:35. 1577. p.
- Sanders Gabriel vide: Epigraphische Studien
- Sobók Ferenc: Fenékpusztá. Múzsák 1971:4. 15—17. p. 8 ill.
- Soproni Sándor vide: Tabula Imperii Romani
- Szentlélek Tihamér vide: Balla Lajos, Bíróné Sey Katalin
- Szepessy Géza: A római építkezések anyagának vizsgálata Esztergom (Komárom m.) környékén. Művéd 15. 1971:1. 38—42.
- Szilágyi János: Adatok az aquincumi helytartói villa-
- csoport keletkezéséhez. — Zum Entstehen der Villengruppe des Statthalters von Aquincum. AE 98. 1971. 53—59. 6 ill.
- Szilágyi János: Inschriften mit historischem Hintergrund aus Aquincum. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford 1971.) 311—316.
- Szilágyi János: Vítás és közöletlen rómaikori kőfeliratok az Aquincumi Múzeumból — Umstrittene und unveröffentlichte Steininschriften aus dem Museum zu Aquincum. BpR 22. 1970. 301—328. 24 ill.
- Szöke Mátyás: Building inscription of a Silvanus Sanctuary from Cirpi (Dunabogdány). AAH 23. 1971. 221—224. 1 t. (t. 30.)
- Tabula Imperii Romani. L 34. Budapest. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. Szerk.: Soproni Sándor. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 123 p. 1 térk. Rec. Póczy Klára: AE 98. 1971. 115—117., Soroceanu T. AMN 7. 1970. 561—563.
- Tardy Lajos—Tóth Endre: Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi Pest-budai naplójának régészeti vonatkozásai. — Archäologische Daten des Pest-Budaer Tagebuches von P. I. Keppen aus dem Jahre 1822. FA 22. 1971. 35—40. 2 ill.
- B. Thomas Edit: Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 150 p. (80 t.) 4 színes t.
- B. Thomas Edit: Régészeti épületrekonstrukciók. (Római épületek.) Múzsák 1971:4. 39—41.
- B. Thomas Edit: Über Pannonien. Tihany 1970. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 48 p. 25 ill. 3 térk. (Magyar, német nyelven.) Rec. Castiglione László: AAH 23. 1971. 360. p.
- Tóth Endre: A savariai insularendszer rekonstrukciója. — Реконструкция системы инсул в Саварии. — Rekonstruktion des Insula-Systems in Savaria. AE 98. 1971. 143—169. 3 ill.
- Tóth Endre vide: Tardy Lajos
- Tóth István: Adatok a pannóniai keleti kultuszok történetéhez. — Data to the history of eastern cults in Pannonia. FA 22. 1971. 41—52. 5 ill.
- Tóth István: The cult of Juppiter Sol Invictus Deus Genitor in Dacia. ACUD 6. 1970. 71—74.
- Tóth István: A fertőrákosi Mithraeum. I. rész. SSz 25. 1971:3. 214—226. 6 ill.
- Tóth István: Iuppiter Sol Invictus Deus Genitor kultusza Dáciában. AnTan 17. 1970:2. 278—281.
- Tóth István: A Savariai Juppiter Dolichenus-szentély feliratos emlékeiről. — Über die inschriftlichen Denkmäler des Dolichenus-Heiligtums von Savaria. — О надписях святилища Юпитера Долихена в Саварии. AE 98. 1971. 80—84.
- Vadai Andrea: Szolnok megye rómaikori pénzforgalma. Jászkunság 16. 1970:3. 130—138. 1 térk. 2 táblázat
- Van Es, W. A. vide: Zadoks A. N.
- Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476). Bp. Akadémiai Kiadó. Amsterdam Hakkert Verl. 1969. 602. p. Rec. Mócsy András: AAH 23. 1971. 347—360.
- Visy Zolt: Die Daker am Gebiet von Ungarn. SzegediME 1970:1. 5—29 p. 5.t.
- Vittay Győző: Római falmaradvány a Kazinczy utcában. Budapest 9. 1971:3. 32—33 p. 2 ill.
- Wellner István: Leletmentések az aquincumi canabae déli szélénél. — Bergungsgrabungen am südlichen Rand der Aquincumer Canabae. BpR 22. 1970. 403—410. 11 ill.
- Wellner István: A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. ÉpÉpTud 2. 1970:3—4. 327—400. 39 ill.
- Wessetzky Vilmos vide: Grimm G.
- Young L. M. vide: Raven S.
- Zadoks A. N.—Josephus, Jitta—Peters, W. J. T. — Van Es, W. A.: Roman Bronze Statuettes from the Netherlands II. Groningen 1969. Wolters-Nordhoff. 13, 216 p. mit Aufnahmen von mehreren Ansichten der veröffentlichten Stücke. (Scripta Archaeologica Groningana 2.) Rec. Castiglione László: AAH 23. 1971. 411—412.

VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet — *Aetas migrationum. Origines Hungarorum*

Artamonov M. I. vide: Fodor István

Avarkori sírok és illír urnák Mödlingben, (Ausztriában) Bécs mellett. ÉT 26. 1971:53. 2540. p.

Bakay Kornél: Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 131 p. 12 t. 7 ill.

Bakay Kornél vide: Lippert A., Polla B., Točík, A.

Bálint Csanád: Huns, Avars et Hongrois. CCM 14. 1971:1. 115—116 p. 2 t (5 ill.)

Bálint Csanád: A ló a pogány magyar hitvilágban. — Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens. SzegediME 1970:1. 31—43. 5 ill.

Barkóczi László—Salamon Ágnes: Remarks on the 6th century history of „Pannonia”. AAH 23. 1971. 139—153.

Bartha Antal: A feudalizmus geneziséhez. (Hozzászólás a XIII. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson.) Sz 105. 1971:5. 1002—1004.

Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 193 p. Rec. Heckenast Gusztáv Sz 105. 1971:5. 1014—1015.

Boba I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europa in the Ninth Century. Hague: Mouton, Wiesbaden: Harrassowitz. 1967. 138 p. (Slavo-orientalia II.) Rec. Vásáry I.: AOH 24. 1971:2. 259—261.

Bóna István: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945—1969). AAH 23. 1971. 265—336.

Bóna István: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban. — Une tombe de l'époque de la conquête hongroise à Dunaújváros. AE 98. 1971. 170—175. 5 ill.

Bóna István: A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár 1971. Fejér megyei nyomdaipari V. 94 p. 29 ill. (Fejér megye története I, 5.)

Budinský-Krička V.: Slovanské mohyly v Skalici Slawische Hügelgräber in Skalica. Bratislava 1959. 211 p. 42 t. 34 ill. (Archaeologica Slovaca Fontes 2.) Rec. Cs. Sós Ágnes: AAH 23. 1971. 421—423.

Čilinská Zlata: Slawisch-awarische Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966. 240 p. 82 t. 22 ill. 3 térk. (Archaeologica Slovaca Fontes 7.) Rec. Salamon Ágnes: AAH 23. 1971. 420—421.

Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 160 p. 15 ill. 2 térk. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.) Rec. Ecsedy Hilda: AOH 24. 1971:1. 129—131.

Czeglédy Károly: Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads StudTure Bp. 1971. 133—148.

Дасиубова А. В.: К вопросу о хунских художественных бронзах. — A propos des bronzes artistiques de la culture des Huns. CA 1971:1. 93—105. 9 ill.

Dienes István: A geszterédi arany szablya. NagyKJMJ 1970. 9—12 p. 1 ill.

Dienes István: A honfoglaló magyarok művészete. Művészet 12. 1971:10. 3—6 p. 3 ill.

Dienes István: A honfoglaló társadalom vázlata a régészeti források alapján. Előadás a nagyvázsonyi, középkori tudományos ülésszakon 1971. május 6—8. Nagyvázsony 1971. 9 p.

Domonkos Péter: Finnugor konferencia Joskar-Olában. NyK 72. 1970:1. 220—233.

Ecsedy Hilda vide: Czeglédy Károly

Erdélyi István: Mongóliában a hunok nyomában. ÉT 26. 1971:40. 1875—1880.

Erdélyi István: Помаз-Хольд-вильярапок. AE 98. 1971. 85—91. 11 ill.

Erdélyi István—Ojtozi Eszter—Gening W. F. Das Gräberfeld von Newolino. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 93 p. 26 ill. 101 t. 3 térk. AH 46. Rec. Fodor István: AE 98. 1971. 290—293., ifj. Kürti Béla NyK 72. 1970. 249—252.

Erdélyi István vide: László Gyula, Salamon Ágnes

K. Éry Kinga: Szempontok a kora Árpád-kori népesség embertani és régészeti forrásainak értékeléséhez. — Точки зрения для очерки антропологических и археологических источников населения раннего Арпадского периода. — Aspects for the evaluation of the anthropological and archaeological sources of the early Arpadian age. Demográfia 1971:1—2. 100—106. p.

Ferenczy László: Zichy Jenő kaukázusi és dél-szibériai régészeti gyűjteménye. Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum emlékkönyve 1919—1969. 100—102. 7 ill.

Fodor István: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Sztyepanov és M. I. Artamonov könyvéről. AE 98. 1971. 253—263.

Fodor István: A volgai bolgárok. ÉT 26. 1971:8. 350—353. 5 ill.

Fodor István vide: Erdélyi István

Gabler Dénes: Kutatások Arrabona canabaejában. — Research in the Canabae of Arrabona. Arrabona 13. 1971. 5—54. 40 ill.

Garam Éva: Későavar sírok Kaposuláról. — Spätarwarische Gräber aus Kapospula. FA 22. 1971. 97—103. 4 ill.

Gening W. F. vide: Erdélyi István

Györffy György: Der Aufstand von Koppány. StudTure Bp. 1971. 175—211. 1 térk.

Györffy György: Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1970. 5—30. 2 térk. 1 ill. (Levéltári Évkönyv 1.)

Györffy György: Mikor készülhetett a szent korona? ÉT 26. 1971:2. 58—63. 5 ill.

Györffy György vide: Moravcsik Gyula

Halikov A. H. vide: Fodor István

Harmatta János: Gótok, hunok és alanok Pannóniában. AnTan 17. 1970:2. 282—286.

Heckenast Gusztáv: A feudális függési viszonyok kezdetéről Magyarországon. (Hozzászólás a XIII. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson.) Sz 105. 1971:5. 1004. p.

Heckenast Gusztáv vide: Bartha Antal

Herényi István: Bulesu nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Sz 105. 1971:2. 355—386.

Hoffmann Tamás: A kora-középkori agrárforradalom. — Die frühmittelalterliche Agrarrevolution. MMezMK 1969—70. 33—44.

Horedt Kurt: Das Awarenproblem in Rumänien. Studijné Žvesti 16. Nitra 1968. 103—120 p. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSze 13. 1971:1—2. 269. p.

Kanyar József vide: Györffy György

Kiszelvi István vide: Lippert A.

Kovács Béla: Kabarok és palócok. (Adatok a Palócföld IX—XI. századi településtörténetéhez. — Kabars et Palóts's. (Contribution à l'histoire du peuplement de la terre des Palóts du IXe au XIe siècles.) EgriME 7. 1969. 159—178. 2 ill.

Kovács László—Németh Péter: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásának első három évéről. Szab-SzatSze 6. 1971. 49—59. 10 ill.

Köböl faragott bálvány Tadzshikisztánban a VI—VII. századból. ÉT 26. 1971:35. 1677. p. 1 ill.

Kőhegyi Mihály: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok késő-szarmata-hunkori temetőjének ásatásáról. — Vorläufige Mitteilung über die Freilegung des spät-sarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes von Madaras-Halmok. AE 98. 1971. 210—216. 7 ill.

Kőhegyi Mihály vide: Horedt Kurt

Ifj. Kürti Béla vide: Erdélyi István

Lakó György: A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár, II. H—M. Bp. 1971: Akadémiai Kiadó. 455 p.

László Gyula: L'âge primitif de la chasse hongroise. Symposium für Jagdgeschichte. Bp. 1971. Zusammenfassung. 3—5. p.

László Gyula: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Art of the period of Great Migration in Hungary. Bp. 1970. Corvina Könyvkiadó. 152 p.

- 16 színes t. 193 ill. *Rec. Erdélyi István*: AAH 23. 1971. 360–363.
- László Gyula*: Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit. Wien—München—Bp.: 1970. Schroll, Corvina. 171 p. 16 színes t. 193 ill. 79 szövegközti ill.
- Lengyel Imre*: Chemico-analytical aspects of human bone finds from the 6th century „Pannonian” cemeteries. AAH 23. 1971. 155–166.
- Lengyel Imre* vide: *Salamon Ágnes*
- Lippert A.*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich. Horn—Wien: Berger Verl. 1969. 159 p. 126 t. (Prähistorische Forschungen 7.) *Rec. Bakay Kornél—Kiszely I.*: AAH 23. 1971. 415–417.
- Lipták Pál*: Hunok és avarok. ÉT 26. 1971. 52. 2468–2471. p. 2 ill.
- Lipták Pál*: A magyar nép kialakulása. A csontok vallanak a múlttól. ÉT 26. 1971. 53. 2507–2511 p. 9 ill.
- Lipták Pál—B. Marcsik Antónia*: Skelettreste von Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalom. Zur Frage der awarischen-altungarischen Verbindungen. Szegedi-MÉ 1970:1. 45–57. 6 t.
- Лутаспин Г. Г.* vide: *Moravcsik Gyula*
- B. Marcsik Antónia* vide: *Lipták Pál*
- Mann Miklós*: Beszámoló az I. István emlékülésekről. MTAH II. 20. 1971:2–3. 225–230.
- Mesterházy Károly*: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. — The spread of Byzantine Christianity in Hungary during the Árpád Dynasty (11th–14th centuries). — Данные к распространению византийского христианства в Венгрии во время Арпадов. DMÉ 1968. 145–184. 5 térk. 17 ill.
- Mesterházy Károly*: Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog története. 1971. 25–32 p. 4 ill.
- Molnár Aurél*: Kurszán vára. Múzsák 1971:1. 6–7 p. 6 ill.
- Moór Elemér*: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok” kérdéséhez. Sz 105. 1971:5. 961–965.
- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars. Bp. Akadémiai Kiadó 1970. 147 p. 16 ill. *Rec. Литаврин Г. Г.*: ВИ 1971:3. 194–196 p.
- Moravcsik Gyula*: Studia Byzantina. Bp.: Akadémiai Kiadó, Amsterdam: Hakert 1967. 438 p. *Rec. Györffy György*: StudSlav 16. 1970. 385–386.
- Múzeumi és műemléki hónap 1971.* Bemutatásra került a kunbábonyi fejedelmi sírlelet a Nemzeti Múzeumban és Kecskeméten. Népm 18. 1971:12. 34–35.
- Müller Róbert*: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. — Daten zur Landwirtschaft der Landnehmenden Ungarn. — О земледелии у Венгров в период завоевания родины. Etn 82. 1971:2. 249–261. 5 ill.
- Nagy Árpád*: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására. — Agglomérations péchenègues dans les environs d'Eger et près de la Tisza au Xe et XIe siècle. EgriMÉ 7. 1969. 129–153. 2 t. 2 térk.
- Németh Ferenc*: Avar fejedelem a homokbányában. ÉT 26. 1971:13. 611–614. 8 ill.
- Németh Péter*: Ezeréves megyeközpont Szabolcsban. Múzsák 1971:1. 34. p. ill.
- Németh Péter*: A honfoglalás előtt. SzSzTO Nyíregyháza 1970. 5–15. p.
- Németh Péter* vide: *Kovács László*
- Olajos Teréz*: L'inscription de la statue d'Aétius et Mero-baudes. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford 1971.) 469–472.
- Ojtozi Eszter* vide: *Erdélyi István*
- Pálóczi-Horváth András*: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. Nagyvázsöny 1971. 24 p. 2 t. A nagyvázsönyi tudományos ülésszak 1971. május 6–8-i előadás szövege.
- R. Pető Mária*: Szarmata kori ásólelet Orosról. — Sarmatian period spades from Oros. FA 22. 1971. 29–34. 3 ill.
- Polla B.*: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Archaeologica Slovaca Fontes. Institutu Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca. IV. Bratislava 1962. 193 p. 18 t. *Rec. Bakay Kornél*: AAH 23. 1971. 424–426.
- Sági Károly—Bakay Kornél*: A népvándorlaskor építészete Magyarországon. ÉpÉpTud II. 1970:3–4. 401–444. 19 ill.
- Salamon Ágnes*: Kaiserzeitliches Fundmaterial aus Nord- und Ostungarn. Klio 51. 1969. 325–327.
- Salamon Ágnes—Erdélyi István*: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Mit Beiträgen von Imre Lengyel und Tibor Tóth. Bp.: 1971 Akadémiai Kiadó 1971. 184 p. (84 t.) 5 ill. 2 térk. mell. (Studia Archaeologica 5.)
- Salamon Ágnes* vide: *Barkóczi László, Čilinská Zl., Točík Anton*
- Selmeczi László*: Az Államalapító István király évfordulóján. Jászkunság 16. 1970:3. 97–106.
- Somogyi Sándor*: Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig. ÉpÉpTud II. 1970:3–4. 303–326. 6 ill.
- Cs. Sós Ágnes*: Frühmittelalterliche slawische Siedlungsreste im Zagvyatal. SA 18. 1970:1. 97–112. 15 t. 9 ill.
- Cs. Sós Ágnes* vide: *Budinský-Krička, V.*
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Acta of the Fifth Epigraphic Congress Cambridge 1967. (Oxford, 1971.) 473–477. p.
- Sztyepanov P. D.* vide: *Fodor István*
- Tettamanti Sarolta*: A Zalavár-községi I. számú, XI. századi temető. — могилик № I. XI-го века в Зававаркёшере. — Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár (11. Jh.). AE 98. 1971. 215–244. 12 ill.
- Timkó Imre*: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp. 1971. Szent István Társ. 544 p.
- Točík Anton*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca — Catalogi. Institutu Archaeologici Nitriensis Academiae Sc. Slovaca. Tomus 3. Bratislava 1968. 64 p. 69 t. *Rec. Bakay Kornél*: AAH 23. 1971. 423–424.
- Točík Anton*: Slawisch-awarische Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. 117 p. 37 ill. 72 t. 1 térk. Archaeologica Slovaca — Catalogi I. *Rec. Salamon Ágnes*: AAH 23. 1971. 417–418.
- Točík Anton*: Slawisch-awarische Gräberfeld in Šturovo. Bratislava 1968. 73 p. 54 t. 34 ill. Archaeologica Slovaca I Catalogi II. *Rec. Salamon Ágnes*: AAH 23. 1971. 418–420.
- Tomka Péter*: A Győr-Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai. — Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető dűlő. — Внутренние группы на кладбище аварского периода, раскопанного в Дьер-Теглавете—Дюле. Arrabona 13. 1971. 55–97. 19 ill.
- Tomka Péter*: Le problème de la survivance des Avars dans littérature archéologique hongroise. AOH 24. 1971:2. 217–252.
- H. Tóth Elvira*: Ein spätantiker Glasbecherfund aus Szabadszállás. AAH 23. 1971. 115–138. 17 ill. 10 t.
- H. Tóth Elvira*: A kunbábonyi avar fejedelem. Budapest—Kecskemét: Magyar Nemzeti Múzeum, Katona József Múzeum 1971. 22 p. 8 t.
- Tóth Tibor* vide: *Salamon Ágnes*
- Török Gyula*: Avar kori sírok Pécelen. — Awarerzeitliche Gräber in Pécel. FA 22. 1971. 85–96. 5 ill.
- Tretyakov P. N.* vide: *Fodor István*
- Váczy Péter*: A város az ókor és középkor fordulóján. Győr. Várostarténeti tanulmányok 1971. 51–78 p.
- Vásáry I.* vide: *Boba I.*
- K. Végh Katalin*: Honfoglalás- és kora Árpád-kori régészeti emlékek megyénkben. BorsSzle 15. 1971. 60–65 p.
- K. Végh Katalin*: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. — Landnahme- und

frühhárpádenzeitliche Grabfunde im Miskolcer Museum. HOMÉ 9. 1970. 79—107. 15 t.
Zaich Gábor: III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus. Tallin, 1970. augusztus 17—23. NYK 73. 1971:1. 257—259.

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi

Antalfy Gyula: Cornwall félszigetén. Darmout várkastélya Devonban. A gótikus exeteri katedrális. ÉT 26. 1971:24. 1126—1132. 11 ill.
Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 477 p. 1 térk.
Balassa Iván: A magyar ekés földművelés kezdetei. — Anfänge der ungarischen Pflugwirtschaft. MMEZMK 1969—1970. 45—68. 2 t. 1 térk.
Bálint Sándor: Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. — Neuere Beiträge zur Geschichte der Stadt Szeged im Mittelalter. SzegediMÉ 1970:1. 199—212.
Barkóczy Péter: A Rákóczi út 5—7—9. sz. műemléki házak. Budapest 9. 1971:7. 34—35. 3 ill.
Bartha Antal vide: *Heckenast Gusztáv*
Barokk műemlék: Az egyetemi templom és rendház. (*Kuthy Sándor*: A pesti egyetemi templom. Bp. 1968. — munkája nyomán.) Budapest 9. 1971:6. 23—25. 11 ill.
Bende Lajos: A törökkori magyar végvárakról. Hadt. Közl. 18. 1971:3. 501—527. 12 ill.
Benedek István Gábor: Marsigli a katona és a tudós. ÉT 26. 1971:46. 2173—2177. 4 ill.
Bertalan Vilmosné: Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásátásáról. — Rapport provisoire sur les résultats des fouilles archéologiques à l'église Marie-Madelaine. BpR 22. 1970. 419—428. 17 ill.
Bíró Endre: Tata műemlékei és a város jövője. Művéd 16. 1971:2. 74—76. 3 ill.
Csatár Imre: Győr, 700 év az ezerből. ÉT 26. 1971. 1607—1613. 11 ill.
Csillag Ferenc: Kardok történelmünkben. Bp. 1971. Zrínyi Kiadó. 142 p. 409 ill.
Czagány István: Egy budavári ház története. Uri utca 8 sz. a volt Széchenyi-palota. Budapest 9. 1971:10. 48—49. 4 ill.
Czagány István: Egy budavári középkori épülettömb története I. — Geschichte eines mittelalterlichen Gebäudeblockes im Burgviertel von Buda I. BpR 22. 1970. 329—350. 22 ill.
Dankó Imre: A nagykeréki várkiállítás. MK 1971:2. 128—132.
Dávid Katalin—Horn Emil etc.: A magyar-lengyel kapcsolatok 1000 éve. Kiállítás a budai várpalotában 1970. okt. 2.—dec. 6-ig. Bp. 1970. 60 p. 48 t.
Dercsényi Dezső: multunk jelene. Múzsák 1971:3. 3—5p. 6 ill.
Détshy Mihály—Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957—1966). EgriMÉ 5. 1967. Rec. *Kőhegyi Mihály*: HadtKözl 18. 1971:2. 367. p.
Dragonits Tamás: Gótikus téglatemplom Egerváron. (Zala m.) Művéd 15. 1971:1. 7—13. 13 ill.
Egri Margit vide: *Az Országháza*.
Elekes Lajos: A középkori magyar állam története a megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. Kosuth ny. 327 p. Rec. *Rottler F.*: AUBHist 11. 1970. 352—354.
Ember Ildikó vide: *B. Nagy Margit*
Erdei Ferenc: A tatái vár helyreállítása. Művéd 15. 1971:2. 80—82. 1 ill.
Evans E. P.: Animal Symbolism in Ecclesiastical Architecture. London 1896. Heinemann. 12, 375 p. ill. Detroit 1969. Republished by Gale Research Co. Book Tower. Rec. *Török László*: AAH 23. 1971. 426—429.
Faragó Sándor: Hol volt a középkorban a hagyomány

szerint Szentandráspuszta? Arrabona 13. 1971. 223—228. 1 ill.
Iff. Fehér Géza: Miniatures turbues du XVIe siècle relative à l'histoire de Hongrie. IpMÉ 12. 1969. 227—236. 4 ill.
Iff. Fehér Géza: A mohácsi csata jelenete oszmán-török ábrázolásban. Művészet 12. 1971:7. 5—7 p. 4 ill.
Iff. Fehér Géza: Принос към изучаването на златарството на Балканите от XVI—XVII. в. — Contribution à l'étude de l'orfèvrerie dans les Balkans pendant le XVIe — XVIIe S. ИзвестияАИ 32. 1970. 5—53 p. 38 ill.
Iff. Fehér Géza: Recent data of the Turkish campaign of 1543. StudTure Bp. 1971. 161—167. 1 t.
Iff. Fehér Géza: Vezíri sátor. Múzsák 1971:3. 19. p. 2 ill.
A Jereciek barokk temploma. (*Szabó Erzsébet*: A pesti ferences templom. Bp. 1957. Képzőművészeti Alap. c. könyve nyomán.) Budapest 9. 1971:7. 23—26. 10 ill.
Fettich Nándor: Vallásos jellegű varázsszövegek a magyar néphitben. — Тексты заговоров религиозного характера в Венгерских народных верованиях. Zaubertexte Religiösen Charakters im ungarischen Volksglauben. Eth 82. 1971:1. 44—69. 2 ill.
Feuerné Tóth Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor. — Le couvent dominicain de l'île Marguerite. BpR 22. 1970. 245—269. 16 ill.
Gádor István: Egy régi épület új arca. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 9. 1971:7. 15—18. 8 ill.
Gál Éva: Kétszáz éves a Krisztinaváros. I. rész: Budapest 9. 1971:2. 20—22 p. 3 ill., II. rész: Budapest 9. 1971:3. 18—20 p. 4 ill., III. rész: Budapest 9. 1971:4. 20—22 p. 3 ill.
Garas Klára: Barokk. Bp. 1970. Képzőművészeti Alap. 47 p. 48 ill. (Magyar Művészettörténet 5.)
Gedai István: Kontakty handlowe wegier w XI—XIII w. swietle znalezisk monet. Wiadomosci Numizmatyczne Warszawa 1965. 74—84. Rec. *Kőhegyi Mihály*: Agt-Szle 12. 1970:3—4. 562—563.
Gerevich László: The art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. Akadémiai Kiadó 1971. 146 p. 140 t. 59 ill.
Gerevich László: A gótikus klasszicizmus és Magyarország. (Akadémiai székfoglaló.) MTAH II. 20. 1971. 55—72. 12 ill.
Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Sz 1969:4. 611—640. Rec. *Karpat Jozef*: HC 19. 1971. 1. 111—112.
Gerő Győző: Buda, az „iszlám védőbástya”. Város az időben XXIII. Budapest 9. 1971:5. 37—39. 8 ill.
Gerő Győző: Ipar, kereskedelem, mindennapi élet a török-Budán. Város az időben XXV. Budapest 9. 1971:7. 40—42. 8 ill.
Gerő Győző: A török uralom kezdete. Város az időben XXII. Budapest 9. 1971:4. 39—41. 5 ill.
Gerő Győző: A török városkép kialakulása. Város az időben XXV. Budapest 9. 1971:6. 36—39. 9 ill.
Gerő László: Ostromverte várak. Bp. 1969. Corvina. Rec. *Timon Kálmán*: NÉpm 1971:3. 63 p.
Gerő László: Történelmi városrészek. Bp. 1971. Műszaki Könyvkiadó 238 p.
Gerő László vide: *Gömöri János*
Gömöri János: Beszámoló a sárospataki róm.kat. templom 1968-ban végzett ásátásáról. — Excavations beside the Sárospatak Gothic Church in 1968. HOMÉ 9. 1970. 109—128. 16 ill. 2 mell.
Gömöri János: A Pálócziak szerednyei és sárospataki lakótornya. *Gerő László*: Megjegyzés Gömöri János cikkéhez. Művéd 15. 1971:3. 162—167. 6 ill.
Granasztó György: Becslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára. — Предположительная численность населения Шопрона в XVI—XVII вв. Evaluation du nombre d'habitants de Sopron au cours des XVIe et XVIIe siècles. TSz 13. 1970:3. 275—325.
Gyimesi Sándor vide: *Szabó István*
Györffy György: Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. — Памяти первого короля Венгрии Иштвана. AHist 17. 1971:1—2. 1—11 p.
H. Gyürky Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. — Angaben zur Topographie der

- Budaer St. Peter-Vorstadt. BpR 22. 1970. 223–243. 26 ill.
- H. Gyürky Katalin: A budavári középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárás. — L'église du monastère dominicain du quartier du château de Buda. BpR 22. 1970. 429–435. 5 ill.
- H. Gyürky Katalin: Glasfunde aus dem 13. u. 14. Jahrhundert im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. AAH 23. 1971. 199–220. 16 ill. 1 t. (XXXIX. t.)
- Hajdu Mihály vide: Mező András
- Halasi-Kun T.: Unidentified Medieval settlements in Southern Hungary. Ottoman: nam-i diger. StudTure Bp. 1971. 213–230. p. 1 térk.
- Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. 12–14. közlemény. VSz 25. 1971. 142–145, 298–301, 580–583 p.
- Heckenast Gusztáv—Nováki Gyula—Vastagh Gábor—Zoltay Endre: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) — Die Geschichte der ungarischen Eisenverhüttung im Frühmittelalter. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 253 p. 66 ill. Rec. Bartha Antal: Sz 105. 1971:3–4. 785–786. Kőhegyi Mihály: AAH 23. 1971. 365–366., Makkai László: TechnSz 6. 1968–1970. 305–306.
- Horn Emil vide: Dávid Katalin
- Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon, II. — Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn, II. BpR 22. 1970. 161–207. 172 ill.
- Holl Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946–1964). AAH 22. 1970. 365–411. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 13. 1971:1–2. 270. p.
- Holl Imre: Sopron középkori városfalai. AE 1967. 155–183. Rec. Kőhegyi Mihály: HadtKözl. 18. 1971:2. 368. p.
- Holl Imre: Sopron középkori városfalai, III. — Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron, III. AE 98. 1971. 24–44. 23 ill.
- Horváth Anna: The cattle trade of a Hungarian town (Szolnok) in the period of Turkish domination. StudTure Bp. 1971. 235–240.
- Horváth Ferenc: A kanizsai határőrvidék nemzetiségei és a török veszély. VSz 25. 1971:4. 555–563. 1 térk.
- Horváth István: Középkori kutatások Esztergom környékén. Művéd 15. 1971:2. 86–90. 10 ill.
- Horváth József: A vörsi templom története. — Geschichte der transdanubischen Pfarrkirche von Vörs. — L'histoire de l'église de Vörs. — История вёршской церкви. VeszpmK 9. 1970. 41–48.
- Kahler Frigyes—Németh Péter: A Nagykálló-harangodpusztai éremlelet. NagykJMJ 1970. 52–54.
- Káldy Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp.: Akad. Kiadó 1970. 107 p. (Értekezések a Tört. tud. köréből 52. Rec. Vass Előd: AgtSzle 13. 1971. 226–228.
- Kálmár János: Régi magyar fegyverek. Bp. 1971. Natura. 430 p. ill.
- Kaposvári Gyula: A szolnoki vár kialakulása és nyomai a mai városképben. Jászkunság 17. 1971:1–2. 81–95. 11 ill.
- Kaposvári Gyula: A szolnoki vár a Rákóczi-korban. Szolnok 1971. Damjanich Múzeum. 32 p.
- Kapronczay Károly vide: Varga János
- Károlyi Antal: A zsenyei Sennyey udvarház. VSz 25. 1971:3. 443–356. 9 ill.
- Karpat József vide: Gerich József, Moór Elemér
- Katona Imre: Történeti adatok Pápa topográfiájához. (Pápa XVI–XVII. századi alakulásának elemzése.) — Beiträge zur Topographie der Stadt Pápa in Transdanubien. — Contribution à la topographie de Pápa. — Данные к топографии Папа. VeszpmK 9. 1970. 65–70. 1 ill.
- Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század). Bp. 1970. 314 p. 2 mell. Nyelvészeti tanulmányok 13. Rec. Mező András: MNyőr 94. 1970:4. 494–498.
- Kiss Ákos: Miskey István, Veszprém várának főkapitánya. — István Miskey, Burgvogt der ungarischen Stadt Veszprém. — István Miskey, capitaine suprême du fort de Veszprém. — Иштван Мишкей, комендант крепости Веспрем. VeszpmK 9. 1970. 55–64. 1 ill.
- N. Kiss István: Weineinkauf für den Wiener Hofhaushalt in Westungarn-Burgenland (16–17. Jh.) BHb 32. 1970:2. 64–73.
- Ki volt Barbara, Corvin János anyja? Budapest 9. 1971:8. 46. p.
- Komjáthy Attila: Magyar műemlékek. MÉpm 1971:2. 50–51. 4 ill.
- Komjáthy Edit vide: Az Országháza
- Koppány Tibor: Az esztergomi vármúzeum beépítési terve. Művéd 15. 1971:2. 82–85. 5 ill.
- Koronkay Gyula: Kálló egykori vára. NagykJMJ 1970. 55–72. 1 t.
- Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillagalakú buzogányai. — Les massues étoilées des XIe–XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois. Fa 22 1971. 165–181. 7 ill.
- Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957–1968.) VI. — La mise à jour du château fort d'Eger (1957–1968.) VI. EgriMÉ 7. 1969. 179–208. 27 ill.
- Kozák Károly vide: Détsy Mihály
- Kőhegyi Mihály vide: Détsy Mihály, Gedai István, Heckenast Gusztáv, Holl Imre, Szabó István
- Kristó Gyula: A középkori Csaba. — Stredoveká Čaba. Tanulmányok Békéscsaba történetéből 1970. 19–36 p.
- Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. — Die Anfänge des Hauptstadtwerdens von Buda (und Pest). TMB 18. 1971. 7–57. ill.
- Kurcz Ágnes: Középkor és reneszánsz. Világosság 12. 1971:1. 33–37.
- Kuthy Sándor vide: Barokk műemlék
- László Gyula: A magyar művészetről. Bevezető „A magyar művészet ezer éve” című televíziós előadásorozathoz. Művészet 12. 1971:2. 3 p. 1 t.
- Ligeti Lajos (ed.) Studia turcica. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó 498 p. ill. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.)
- Lütkeiné Brüll Klára: Kórházak a török hódoltság előtti Pest-Budán. Budapest 9. 1971:1. 40–41. 1 ill.
- Lócsy Erzsébet: Adatok a budai várnegyed XIII. századi beépítéséhez. — Angaben zur Bebauung der Budaer Burgviertels im XIII. Jahrhundert. BpR 22. 1970. 209–222. 6 ill.
- Lócsy Erzsébet: Előzetes jelentés a margitszigeti ferences kolostor területén végzett feltárásról — Rapport préliminaire sur l'exploration de l'emplacement du couvent des Franciscains de l'île Marguerite. AE 98. 1971. 92–99. 15 ill.
- S. Lovag Zsuzsa: Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. FA 22. 1971. 143–164. 7 ill.
- Magyar Kálmán: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. Somogy megye múltjából. Kaposvár 1971. 3–40. 4 t. 6 ill. (Levéltári Évkönyv 2.)
- Magyar Kálmán: A Balog-Semjén nemzetség története a XIII–XIV. században. NagykJMJ 1970. 13–40.
- Magyar Kálmán: Régészeti adatok Nagykálló XV. századi történetéhez. NagykJMJ 1970. 41–51. 7 ill.
- A magyar művészet ezer évének kincsei. Múzsák 1971:4. 12–14. 9 ill.
- A Magyar Nemzeti Múzeum. (Zádor Anna: A Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1961. könyve nyomán. Budapest 9. 1971:4. 23–25. 6 ill.
- Magyar-zsidó oklevéltár, 13. 1296–1760. — Monumenta Hungariae Judaica, 13. 1296–1760. Szerk. és kiadta: Scheiber Sándor. Bp.: M. Izraeliták Orsz. Képviselőtársaság Kiadása 1970. 525 p. 4 t.
- Makkai László: Les caracteres originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. — Характерные черты истории эконо-

- номики и общества в Восточное Европе в средние века. АНист 16. 1970:3—4. 261—287.
- Makkai László* vide: *Heckenast Gusztáv*
- Mályusz Elemér*: V. István kori gesta. Bp. 1971. 151 p. 3 t. ÉTK 58. 1971.
- Marton Lajos*: A török kori Budán tilos volt zöld ruhát viselni. 1650-ben kiadott útikönyv a budai viszonyokról. Budapest 9. 1971:3. 46. p. 1 ill.
- Megay Géza*: A miskolci avasi templom 1941. évi ásatásának eredményei. — Bericht über die Grabungsergebnisse des Jahres 1941 in der Kirche auf dem Berg Avas in Miskolc. HOMÉ 9. 1970. 129—170. 29 t.
- Mély pince*. A török korban már élénk forgalmú volt a tabáni pince-kocsmá, a későbbi Fehérsas és Görög utca sarkán. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:5. 48. p.
- Méri István*: Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések. (Rekonstrukciós kísérlet kiállítási makett készítéséhez.) — Einrichtungen zum Getreidenmahlen und Brotbacken aus dem X—XIII. Jh. in Ungarn. (Rekonstruktionsversuche zum Anfertigung von Ausstellungsmacketten.) MMEZMK 1969—1970. 69—84. 4 t.
- Mező András*: A váradi-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén. A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 3. sz. Kisvárda 1970. 42 p. *Rec. Hajdu Mihály*: MNyör 95. 1971:3. 370—374., SzabSzatSzle 6. 1971:1. 123—126.
- Mező András—Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye falunevei. SzabSzatSzle 5. 1970:3. 77—87.
- Mező András* vide: *Kázmér Miklós*
- Miért Mátyás-templom?* Eredetileg IV. Béla emeltette 1279-ben. Budapest 9. 1971:2. 38. p.
- Mivé lettek a pálosok kincsei?* Budapest 9. 1971:5. 36. p.
- Módy György*: Entwurf der Siedlungsgeschichte des heutigen Gebiets des Komitats Hajdú-Bihar im 13. Jahrhundert. — A mai Hajdú-Bihar megye területe XIII. századi településtörténetének vázlata. DMÉ 1968. 185—200.
- Módy György*: A község a hajdúk megtelepedéséig. Hajdúdorog története. 1971. 35—39.
- Molnár Aurél*: Árpád ébredése. (1710. Hozzákezdtek a királyi palota építéséhez. Múzsák 1971:1. 12—13 p. 7 ill.
- Molnár Aurél*: Buda a hegytetőn. (Mátyás kor.) Múzsák 1971:1. 8—9 p. 6 ill.
- Molnár Aurél*: Az ezredforduló Budapestje. Múzsák 1971:1. 16—17. 9 ill.
- Molnár Aurél*: Vár állott, most kőhalom. (Török harcok.) Múzsák 1971:1. 10—11 p. 6 ill.
- Molnár Aurél—Székely András—Tóbiás Áron*: A Duna századai. Győr, Pannonhalma, Esztergom, Visegrád, Leányfalu, Szentendre, Ráckeve, Dunaszabályozás Pesttől-Mohácsig. Múzsák 1971:2. 3—17. 32 ill.
- Moór Elemér*: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. (Vita.) Sz 104. 1970. 350—382. *Rec. Karpat József*: HČ 19. 1971. 412—416.
- Nagy Emese*: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964—1969. AAH 23. 1971. 181—198. 3 ill. 6 t. (23—28. t.)
- Nagy Lajos*: Adatok a budai városháza építésének történetéhez. — Angaben zur Baugeschichte des Rathauses von Buda. BpR 22. 1970. 351—364. 4 ill.
- Nagy Lajos*: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. — Die Topographie der Budaer Burg am Ende des XVII. Jahrhunderts. TBM 18. 1971. 81—119. 4 ill.
- B. Nagy Margit*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970. Kriterion. 358 p. *Rec. Ember Il-dikó*: Valóság 14. 1971:2. 107—109.
- Nagy Zoltán*: Az Esztergomi Vármúzeum kialakításának programja. MK 1970:3. 72—113. 5 t. 4 ill.
- Németh Péter* vide: *Kahler Frigyes, Mező András.*
- Nováki Gyula* vide: *Heckenast Gusztáv*
- Nyarády Gábor*: A kövek is szenvednek. (A pusztuló műemlékek védelméről nemzetközi szervezetek tárgyalnak.) Múzsák 1971:2. 34—35. 3 ill.
- Ónodi Éva*: A budai Ferences rendház. Budapest 9. 1971:9. 36—37. 1 ill.
- Az Országháza.* (Egry Margit és Komjáthy Edit: „Mű-emlékeink” sorozatban megjelent munkájuk nyomán.) Budapest 9. 1971:1. 23—25. 9 ill.
- Parádi Nándor*: „A cseh és morva kerámia a XI—XVI. században” c. kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1969. október 28—november 23. AE 98. 1971. 105—106.
- Parádi Nándor*: XI—XVI. századi cseh és morva kerámiát ismertető kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Művészet 11. 1970:3. 36—37. 1 ill.
- Parádi Nándor* vide: *Cs. Sós Ágnes*
- Radnai Lóránt*: A Március 15. tér. Budapest 9. 1971:8. 20—22. 6 ill.
- Radocsay Dénes*: Reneszánsz. Bp. 1970. Képzőművészeti Alap. 47 p. (Magyar Művészettörténet 4.)
- Rados Jenő*: Magyar építészettörténet. 2 bőv. kiad. Bp. 1971. Műszaki Könyvkiadó. 507 p. 410 ill. *Rec. Szabó Árpád*: MEpm 1971:5. 64. p.
- Radwan Mieczysław*: Rudy, kuznice i hutyzelaza w Polsce. Warszawa 1963. 268 p. *Rec. Heckenast Gusztáv*: TechnSz 5. 1968—1970. 310—311.
- Ratkoš Péter*: O služobných mestných názvoch v Dunajskej kotline. Na okraj práce: *G. Heckenast*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. — Les lieux-dits du type artisanal dans le bassin du Danube. HČ 19. 1971. 385—396.
- A régi budavári királyi palota a pálosok kezén.* Budapest 9. 1971:5. 36. p.
- A Rókus kórház százhetvenöt éves.* Alapkövét 1796. aug. 3-án tették le. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:4. 48. p.
- Rottler F.* vide: *Elekes Lajos*
- R. R. S.*: Budai városkapuk. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:4. 48. p.
- R. R. S.*: A kelet- és nyugatrómai császár Budán. (1423-ban Mánuel császár Budára érkezett, hogy Zsigmonddal összehangolja a védekezés terveit a törökök ellen.) (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:6. 48. p.
- R. R. S.*: A Magyar címer az élen. (Zsigmond német-római császár, magyar királyságát becsülte a legtöbbre. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:1. 42. p.
- Saad Andor*: Rákóczi Zsigmond esontmaradványainak vizsgálata. — Untersuchung der Knochenrelikte von Zsigmond Rákóczi. HOMÉ 9. 1970. 171—187. 15 ill.
- Schreiber Sándor* vide: *Magyar-zsido oklevéltár.*
- Sedlmayr János*: Javaslat az egrí várból levő Szépbástya helyreállítására. — Vorschlag in Bezug auf die Restaurierung der „Schönen Bastei” in der Festung von Eger. EgrimÉ 7. 1969. 209—211. 3 ill.
- Sedlmayr János*: Soproni műemlék-lakóházak kutatásának és helyreállításának kérdései. MEpm 1971:1. 50—54. 10 ill.
- B. Sergő Erzsébet*: XV. századi edényformák továbbélése a magyar vendéglátóiparban. MVIÉ 1. 1970. 71—91. ill.
- Sill Ferenc*: A szombathelyi vár épületei és épületterészei a XVI—XVIII. században. VSz 25. 1971:3. 436—442. 3 ill.
- Sobók Ferenc*: Néma sírok, beszédes kövek. Múzsák 1971:3. 22—23. 4 ill.
- Somogyi Árpád*: Arhitektura srpske pravoslavne crkve u Srpskom Kovinu. — Die Architektur der serbischen orthodoxen Kirche in Spiski Kovin. RadVM 15—17 1966—68. (1971) 93—101. 2 ill.
- Ss. Sós Ágnes—Parádi Nándor*: A csátaljai Árpád-kori temető és település. I.: Az Árpád-kori temető. (Cs. Sós Ágnes, II.: Az Árpád-kori település. (Parádi Nándor). — Árpadian period cemetery and settlement at Csátalja. I. The cemetery (Sós), II. The settlement (Parádi). FA 22. 1971. 105—141. 13 ill.
- Sprandel Rolf*: Das Eisengewerbe im Mittelalter. Stuttgart 1968. Hiersemann. 12, 463 p. 25 t. 5 térk. *Rec. Heckenast Gusztáv*: TechnSz 5 1968—1970. 308—309 p.

- Studia Turcica* vide: *Ligeti Lajos*
Sugár István: Az egri vár postája a XVI. században. — Die Post der Burg von Eger im XVI. Jh. EgrIME 7. 1969. 227—233. 7 ill.
Szabó Árpád vide: *Rados Jenő*
Szabó Erzsébet vide: *A ferenciek barokk temploma*
Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X—XV. század). Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 215 p. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AAH 23. 1971. 363—364.
Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 251 p. *Rec. Gyimesi Sándor*: MTAH II. 20. 1971. 1—2. 185—186.
Szántó Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. — Захват турками к крепостей в долинах Темеша и Мароша в 1552 году. — La prise des châteaux forts de la région de Temes et du val de Maros par les Turcs en 1552. Sz 105. 1971:1. 16—56.
Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. Szeged. 1971. Hungaria. 44 p. AUSzHist 38. 1971.
Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedés a Dunántúlon 1552-ben. — Die Eroberung der ungarischen Grenzfesten Veszprém durch die Türken und ihre neuen Gebietseroberungen in Transdanubien im Jahre 1552. — La prise de Veszprém et l'expansion turque en Transdanubie en 1552. — Захват Веспрема и распространение турок в задунайском крае в 1552 году. VeszprMK 9. 1970. 49—54.
B. Szatmári Sarolta: A tatai vár feltárása. Művéd 15. 1971:2. 76—80. 4 ill.
Székelly András vide: *Molnár Aurél*
H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század). Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 285 p. 201 ill.
Tardy Lajos: Izsák zsidó orvos a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében. Magyar-Zsidó Oklevéltár 12. 1969. 3—20. *Rec. Vida Mária*: OrvtörtKözl 60—61. 1971. 355. p.
Tardy Lajos: Rapports d'Antal Verencesics, ambassadeur du roi de Hongrie à Stamboul, sur la Géorgie (1553—1557, 1567—1568). Paris: 1971. (Revue de Kartvélogie 28.) 208—230.
Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 221 p. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.)
Tardy Lajos: Una variante ungherese dell'idea rinascimentale della dignità umana. Atti del V. Convegno internazionale del centro di studi umanistici Firenze 1970. 327—246.
Thuróczy Kamill vide: *Zolnay László*
Timon Kálmán vide: *Gerő László*
Tóbiás Áron vide: *Molnár Aurél*
Tomaj Ferenc: Győr utcái és terei (Sziget). — Straßen und Plätze der Stadt Győr (Sziget). Arrabona 13. 1971. 295—310.
Török László vide: *Evans E. P.*
Trogmayer Ottó: Amiről beszélnek. A tápai (XVI. sz.-i) éremlelet. ÉT 26. 1971:19. 896—897. 11 ill.
Trogmayer Ottó: Ásatások Pusztaszeren. ÉT 26. 1971:12. 546—649. 4 ill.
Varga János: A jobbágyszármazék a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó. 614 p. *Rec. Kapronczay Károly*: OrvtörtKözl 60—61. 1971. 356. p.
Vass E.: Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle. StudTurc Bp. 1971. 483—490.
Vass E.: Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert. AOH 24. 1971:1. 1—39 p. 3 t.
Vass E. vide: *Káldy Nagy Gyula*
Vastagh Gábor vide: *Heckenast Gusztáv*
V. E.: A Mátyás-templom nyolcadik évszázada. Budapest 9. 1971:12. 23—25.
Vida Mária vide: *Tardy Lajos*
Zádor Anna: Klasszicizmus. Bp. 1971. Képzőművészeti Alap. 46 p. 51 ill. (Magyar Művészettörténet 6.)
Zádor Anna vide: *Magyar Nemzeti Múzeum*
Zakonyi Ferenc: Újabb adatok egyes balatonfüredi műemlékekhez. Művéd 15. 1971:3. 158—162. 5 ill.
Zolnay László: Buda város birtokai a középkor végén. Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:5. 48. p.
Zolnay László: Az érdi kutyavár regéi. A törökvilág végvári harcáról. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:6. 48. p.
Zolnay László: Gibier, chasses, chasseurs dans la Hongrie d'autrefois. Symposion für Jagdgeschichte. Budapest 1971. Zusammenfassung. 25. p. ill.
Zolnay László: Hol állt a budai Vár régebbi királyi palotája? (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:7. 35. p.
Zolnay László: Középkori zsinagógák a budai Várban. — Synagogues médiévales dans le châteaufort de Buda. BpR 22. 1970. 271—284. 14 ill.
Zolnay László: Magyar szakácsok a középkorban MVIÉ I. 1970. 45—70.
Zolnay László: Magyarország legelső nyolc-kilencszáz éves harangja. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:1. 42. p.
Zolnay László: Magyarország legnagyobb kolostorromja a budai hegyekben. A XV. századi magyar pálos kolostor. Budapest 9. 1971:5. 34—36. 6 ill.
Zolnay László: Másfél zavaros évtized Buda életében (1526—1541). Budapest 9. 1971:3. 39—41.
Zolnay László: Régi idők első emberei. A budai Mátyás templom első terveit az 1240-es években Villard de Honnecourt készítette. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest 9. 1971:4. 48. p.
Zolnay László: Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. Bp. 1969. Gondolat Könyvkiadó. 228 p. *Rec. Thuróczy Kamill*: Művészet 12. 1971:5. 47—48.
Zolnay László: Város az időben XIX. Búcsú a középkor Budájától. Budapest 9. 1971:1. 37—39. 5 ill.
Zolnay László: Város az időben XX. Mohács után. Budapest 9. 1971:2. 39—41. 5 ill.
Zolnay László: Város az időben XXVI. Buda felszabadítása. Budapest 9. 1971:8. 39—41. 4 ill.
Zolnay László: Város az időben XXVII. Buda és Pest első felszabadítása (1686). Budapest 9. 1971:9. 38—40. 6 ill.
Zolnay László: Város az időben XVIII. Élet a romok alatt. Buda 1686. után. Budapest 9. 1971:10. 37—41. 6 ill.
Zolnay László: Város az időben XXX. Az új honalapítók. Városépítkezések a 17. században. Budapest 9. 1971:12. 39—41. 5 ill.
Zoltay Endre vide: *Heckenast Gusztáv*.

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. II. 22. Terjedelem: 18.50 (A/5 ív)
 72 73171 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Szilágyi János György</i> : J. G. P. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare.....	128
<i>Szilágyi János György</i> : H. Kyrieleis, Throne und Klinen.....	129
<i>Castiglione László</i> : H. v. Heintze, Römische Kunst.....	130
<i>B. Bónis Éva</i> : M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges.....	131
<i>Mócsy András</i> : A. Beschtaouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie I.	132
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1971	132

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц—Я. Маккаи</i> : Неолитическая культура Шопот-Бичке	3
<i>К. С. Поци</i> : Первый акведук Аквинкума	15
<i>К. Н. Дюрки</i> : Начало поселения Буды по археологическим данным	33

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Ковач</i> : Статуэтки бронзового века с колоколовидными юбками в собрании Венгерского Национального Музея	47
<i>В. Лани</i> : Точки зрения по методам использования археологических аналогий	53
<i>А. С. Бургер</i> : Могилиник римской эпохи в Майше	64
<i>Л. Терек</i> : Фрагмент фигуральной резьбы из Сексарда	101
<i>К. Ираш-Мелиш</i> : Церковь эпохи Арпадов в Ракошкерестурском р не г. Будапешта	106

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Янош Баннер	112
<i>М. Пардуц</i> : Нандор Феттих	113
<i>И. Эрдели</i> : Новые археологические исследования в Дагестане	115
<i>Е. Б. Бониш</i> : Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в 1971 году в Ниймегене	116
<i>Э. Надь</i> : Ученый пленум и выставка, посвященные 25 летнему развитию венгерской средневековой археологии	117

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>О. Трогмайер</i> : Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968)	120
<i>Ш. Шопрони</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája (Венгерская археологическая топография) 2	120
<i>Н. Паради</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája (Венгерская археологическая топография) 3	121
<i>И. Бона</i> : X-ый том Alt-Thüringen	122
<i>Т. Надь</i> : L'Année Epigraphique 1968	123
<i>В. Добоши</i> : J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley ...	123
<i>И. Бона</i> : Проблемы археологии. I. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы	124
<i>Т. Ковач</i> : W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit	125
<i>А. Можолитч</i> : H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit	125
<i>Э. Йерем</i> : O.—H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este	126
<i>Я. Маккаи</i> : R. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens	127
<i>Я. Дь. Силади</i> : J. G. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare	128
<i>Я. Дь. Силади</i> : H. Kyrieleis, Throne und Klinen	129
<i>Л. Кастильонэ</i> : H. v. Heintze, Römische Kunst	130
<i>Е. Б. Бониш</i> : M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges	131
<i>А. Мочи</i> : A. Beschtaouch, Mustitana, Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie I.	132
<i>М. Ф. Фейер</i> : Венгерская археологическая литература за 1971 год	132

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>N. Kalicz—J. Makkay</i> : La civilisation néolithique de Sopot—Bicske.....	3
<i>K. Sz. Póczy</i> : Le premier aqueduc d'Aquincum.....	15
<i>K. H. Gyürky</i> : Le commencement du peuplement de Buda d'après les données archéologiques.....	33

NOTES ET INFORMATIONS

<i>T. Kovács</i> : Statues à jupes en forme de cloche de l'âge du Bronze dans la collection du Musée National Hongrois	45
<i>V. Lányi</i> : Points de vue relatifs à l'utilisation des analogies archéologiques.....	51
<i>A. Sz. Burger</i> : Une nécropole romaine à Majs.....	64
<i>L. Török</i> : Le fragment d'une sculpture de pierre à figure humaine de Szekszárd.....	101
<i>K. Irás-Melis</i> : La ruine de l'église de l'époque arpadienne de Budapest-Rákoskeresztúr.....	106

CHRONIQUE

<i>J. Korek</i> : János Banner.....	112
<i>M. Párducz</i> : Nándor Fettich.....	113
<i>I. Erdélyi</i> : Nouvelles fouilles archéologiques à Daghestan.....	115
<i>É. B. Bónis</i> : Les Journées des Rei Cretariae Romanae Fautores à Nimègue, en 1971.....	117
<i>E. Nagy</i> : Session scientifique et exposition ayant pour sujet le développement de l'archéologie médiévale hongroise dans les 25 dernières années.....	118

LIVRES

<i>O. Trogmayer</i> : Zehn Jahre archäologische Forschung (1958—1968).....	120
<i>S. Soproni</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája 2 (La Topographie archéologique de la Hongrie 2).....	120
<i>N. Parádi</i> : Magyarország Régészeti Topográfiája 3 (La Topographie archéologique de la Hongrie 3).....	121
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen, Tome X.....	122
<i>T. Nagy</i> : L'Année Epigraphique 1968.....	123
<i>V. T. Dobosi</i> : J. Wymer, Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as represented by the Thames Valley.....	123
<i>I. Bóna</i> : Проблемы археологии I. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы.....	124
<i>T. Kovács</i> : W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit.....	125
<i>A. Mozsolics</i> : H. Ottenjann, Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit.....	125
<i>E. Jerem</i> : O.—H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este.....	126
<i>J. Makkay</i> : H. Stiglitz, Die Grossen Göttinnen Arkadiens.....	127
<i>J.-Gy. Szilágyi</i> : J. G. P. Best, Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare.....	128
<i>J.-Gy. Szilágyi</i> : H. Kyrieleis, Throne und Klinen.....	129
<i>L. Castiglione</i> : H. v. Heintze, Römische Kunst.....	130
<i>É. B. Bónis</i> : M. Schindler, Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges.....	131
<i>A. Mócsy</i> : A. Beschaouch, Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie I.....	132
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise 1971.....	132

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben,
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

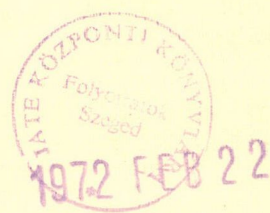
Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen

vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft.

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

99. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Schreiber Rózsa</i> : A korabronzkor kérdései Budapesten	151
<i>Ambrusné Kozák Éva</i> : A hollókői vár ásatása	167

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mozsolics Amália</i> : Újabb kardleletek a Magyar Nemzeti Múzeumban. II.	188
<i>Patek Erzsébet</i> : Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról	206
<i>T. Juhász Irén</i> : Az Orosháza-gyopárosi szkíta temető — <i>Torda M. Béla</i> : Demográfiai tájékoztatás a gyopárosi szkítakori temetőről	214
<i>Tóth István</i> : Római sírkő Brigetioból	224
<i>Balla Lajos</i> : Kisázsiai legióveterán szarkofágja Szentendrén	228
<i>Gabler Dénes</i> : Későrómai éremlelet Ács-Vaspusztáról	232
<i>T. Juhász Irén</i> : Románkori kőfaragvány Vésztőről	240

SZEMLE

<i>Ferenczy László</i> : Horváth Tibor	243
<i>Erdélyi István</i> : Régészeti kutatások Baskíriában és a magyar őstörténet	244
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. évi működéséről	249
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1971. évben	249
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1971.</i>	250

IRODALOM

<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XXI. és XXII. kötetek	274
<i>Kőszegi Frigyes</i> : J. Ozols, Die baltische Steinkistengräberkultur	275
<i>Mozsolics Amália</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>Patek Erzsébet</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>Szabó Miklós</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel	277
<i>Szabó Miklós</i> : J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.	278
<i>Szilágyi János György</i> : F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
<i>Szilágyi János György</i> : H. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Rio de Vélez	279

A KORABRONZKOR PROBLÉMÁI BUDAPESTEN

A magyarországi bronzkor fejlődéséről és tagolásáról az 50-es évek közepéig aránylag egyszerű és világos áttekintések születtek. Vagyis a bronzkori fejlődés igen egyszerűnek, megérthetőnek látszott. A bronzkor szakaszainak és relatív időrendjének megállapítása lényegében Tószeg rétegsorára épült.

Azonban az 50-es évek közepétől nagy lendülettel megindult bronzkorkutatás a korábban kialakított képet jelentős mértékben módosította. Megindult a bronzkori fejlődés, történet és kronológia áttekintelési folyamata, amely még most sem zárult le. A korábbi egységes, világos kép rendkívül bonyolulttá vált. Az újabb és újabb telep- és temetőfeltárások, kutatások, részletpublikációk és monográfiák a korábbi eredményeket állandóan módosítják.

A fejlődés bonyolultságát az is tükrözi, hogy egymásnak erőteljesen ellentmondó vélemények is napvilágot látnak.

Munkámban Budapest közvetlen környékének korabronzkori kronológiájához szeretnék új adatokat és új szempontokat nyújtani, amelyek tanulságai esetleg szélesebb területen is felhasználhatók.

Budapest, illetve közvetlen környéke igen kis földrajzi területet foglal el. Jelentősége a korabronzkori problémák megoldására területénél mégis jóval nagyobb. Ennek magyarázatát a következőkben látom:

1. Budapest földrajzi jelentősége a bronzkor korai szakaszában is erőteljesen érvényre jutott (különböző kultúrájú és leletanyaggal rendelkező vidékek érintkeztek ezen a területen).

2. A korabronzkori fejlődésben jelentős szerepet játszó, nyugatról behatoló harangedény kultúra emlékei lényegében Budapest környékére szorítkoznak.

3. Az 50-es évek végétől igen jelentős ásatási eredmények születtek Budapest területén, amelyek alapján a korabronzkor problémáit világosabban ítéldhetjük meg, mint ez korábban lehetséges volt, illetve mint amit a környező területek kutatásai alapján Budapest vidékére általánosítani lehetett.

Itt említeném meg azokat a kisebb telepfeltárásokat, melyek a zóki kultúra makói csoportjának az emlékeit hozták felszínre, továbbá azokat

a telep- és temetőfeltárásokat, melyek a harangedény és a nagyrévi kultúra komplexumából több mint 200 sírt és számos települési objektumot eredményeztek.

Budapest környékének korabronzkori problémáit a 60-as években három kutató is érintette.

Bóna István elsőként foglalta össze és rendszerezte a nagyrévi kultúra addig ismert temetőinek emléktanyáját.¹ Összefoglalásaiban négy területi, illetve időrendi csoportot különített el. Szerinte a nagyrévi kultúra déli és keleti eredetű alapokon fejlődött ki, hatást gyakorolt rá az Óbéba-Pitvaros csoport és Budapest környékén együtt élt a nyugatról bevándorolt harangedény kultúra népességével. A kifejlődött nagyrévi kultúra első nagy egységének az *ökörhalmi típust* tartja, mely a Körös torkolatától délre fekvő vidék kivételével a kultúra egész területén elterjedt. A Tisza mentén a Körös és Maros torkolatvidéke között az *ökörhalmi típus* és az Óbéba-Pitvaros hatására létrejött a *kötörési típus*. Leletei ezen kívül még a Duna-könyök tájékán (Vác környékén) találhatók meg. Bóna szerint a kötörési csoport népe nyugat felé vándorolt a Duna mentén s a Bécsi-medence és a Morva-síkság harangedény népességével termékeny kapcsolata jött létre. Budapesttől délre, a Duna mentén az *ökörhalmi típus*ból fejlődött ki a *szigetszentmiklósi típus*. Ez lényegében párhuzamosan élt a kötörési típussal. A szigetszentmiklósi típus Budapest környékén kapcsolódott a harangedény kultúrához. A Duna nyugati partján Bölcse—Paks vonaláig a szigetszentmiklósi típusból alakult ki a *kulcsi típus*. A Tisza—Körös vidékén kialakultak a kultúra késői formái Kulccsal egyidőben. A Tisza vidékén csak ezután következtek volna a tószegi típusú települések alsó nagyrévi rétegei. Így a Bóna-féle összegezésekből a nagyrévi kultúra négyszakaszos fejlődése bontakozik ki (1. *ökörhalmi*, 2. *kötörési* és *szigetszentmiklósi*, a harangedény kultúrával együtt, 3. a *kulcsi*, 4. a *tell* telepek alsó rétege).

A nagyrévi kultúrának ez a bonyolult fejlődési képe azért jöhetett létre Bóna munkájában, mert nagyon sok helyről származó, de aránylag kevés hiteles leletből álló együttesekre alapíthatta csoportosítását. Jelentős érdeme, hogy felhívta a figyelmet a déli összetevők erőteljes szerepére, a nagyrévi kultúrán belül észlelhető különböző

¹ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) 7—15.; 2—3 (1961—

62) 11—23.; 4—5 (1963—64) 17—63.

leletcsoportokra és fejlődési különbségekre. Bóna legrészletesebb összefoglalásain kívül a nagyrévi kultúra kronológiai helyzetét röviden érintette Bándi Gábor és Kalicz Nándor.

Bándi Gábor a kisapostagi kultúra önállóságát kétségessé tevő tanulmányában érintette a nagyrévi kultúra belső kronológiai problémáit.² Bónát követve ő is az ökörhalmi típust vette a legidősebbnek. Az ellentmondó és részben egybevágó adatokból azt következteti, hogy az ökörhalmi típusból nem egymás után, hanem egy időben kellett megindulni a kulcsi és a szigetszentmiklósi típusok fejlődésének. Bónával ellentétben azt vallja, hogy a szigetszentmiklósi típus túlélte a kulcsit, mivel szerinte csak a nagyrévi kultúra szigetszentmiklósi típusának leleteivel együtt fordulnak elő a nem önálló kisapostagi leletek. Vagyis a kulcsi csoport már nem élt a kisapostagi típusú leletek megjelenése idején. Ezért ő a *Szigetszentmiklós—kisapostagi csoport* elnevezését adta a nagyrévi kultúra legfiatalabb szakaszának vélt Duna menti emlékeknek.

Kalicz Nándor az újabb ásatások ismeretében röviden foglalkozott Budapest környéke korabronzkori kronológiájával.³ Megállapította, hogy a zóki kultúra makói csoportja a harangedény kultúrával nem egyidős. A nagyrévi kultúra, a zóki kultúra makói csoportjából fejlődött, abban az időben, amikor a harangedény kultúra kisebb népcsoportjai és talán újabb déli népelemek is ideérkeztek. A nagyrévi kultúrát létrehozó hatások a Nyírséget nem érték el. A nyírségi csoport párhuzamosan élt még a nagyrévi kultúra korai szakaszával is. Közép-Magyarország kronológiáját a következőképp látja:

1. Makói csoport.
2. Harangedény kultúra megérkezése, a makói csoportból a harangedény elemekkel kialakult a nagyrévi kultúra (Budakalász, Alsónémedi, Tököl stb. temetői).
3. Nagyrévi kultúra fejlett szakasza (Kulcsi temető, Budafoki telep stb.).

Kalicz Nándor összefoglalásában a korabronzkori kronológián belül a nagyrévi kultúrának csak két szakaszát különbözteti meg.

Annak ellenére, hogy közvetlen stratigráfiai adataink nincsenek, számos újabb ásatás és adat lehetővé teszi, hogy a horizontális kronológia alapján ma már meglehetősen biztonsággal ítélhessük meg a korabronzkori kronológiáját Budapest területén.

Korabronzkor I

A zóki kultúra makói csoportját képviseli eddig a legkevesebb leletanyag. Azonban ma már 9 lelőhely ismeretes Budapest területén, ezek egy részén a leletek nem szórványként kerültek elő, hanem zárt leletegyüttesek, amelyekben mindig tisztán, keveredés nélkül, kizárólag a makói csoport jellemző típusait figyelhetjük meg.

A jelentősebb lelőhelyek:

Budapest, III. Aranyhegyi út. Kisebb telep gödreiből származnak a makói csoport jellegzetes leletei.⁴

Budapest, III. Pünkösdfürdő — BUVÁTI Vízi-sport telepe. A lelőhelyen több korszak emlékei vannak jelen. Zárt gödörleletek képviselik a makói csoportot.⁵

Budapest, II. Dózsa György u. Kőszegi Frigyes leletmentése során a makói csoport telep leleteit is feltárta.⁶

Budaörs-Repülőtér közelében leletmentés során a csoportra jellemző telep- és sírleletek kerültek elő.⁷

Remetevölgy-Szurdok barlang. Barlangkutatók az új barlang feltárása során középső rézkori és kisebb hallstattkori leletanyagot kívül a makói csoport leletanyagát is felszínre hozták.⁸

Ezekhez a lelőhelyekhez kapcsolódik még a *Budapest, XIV. Szentmihályi úti* sírlelet, ahol csontvázas sírban került elő a makói csoport korszója, két aszimmetrikusan elhelyezett kis füllel⁹ (1. kép 1).

Szórványként kerültek elő a makói csoport leletei:

*Budapest, I. Várhegy déli lejtőjén,*¹⁰

Budapest, III. Békásmegyer-Pünkösdfürdőnél Tompa Ferenc régi ásatása során,¹¹

*Budapest, XVII. Rákoskeresztúrról.*¹²

Ezek az adatok már önmagukban is arra mutatnak, hogy a makói csoport Budapest területén is önálló fejlődési szakaszt képvisel és sűrű települési hálózattal rendelkezett. Mivel a leletek megegyeznek a makói csoport más területének emlékéanyagával, Budapest területére is érvényesek a csoport egészére vonatkozó kronológiai és tipológiai megállapítások. Vagyis az, hogy követi a késő rézkori péceli kultúrát és megelőzi a nagyrévi kultúrát. Edényformáinak több típusa és a díszítés bizonyos jellegzetességei tovább éltek a nagyrévi kultúra idején is. Elsősorban az egyfülű korsókra, bögrékre, csészékre, széles szájú csuprokra vagy fazekakra, kétfülű öblös amforákra, illetve ezek változataira, továbbá a seprődisz alkalmazá-

² Bándi G., JPMÉ 1964., 65—72.

³ Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. AH XLV (1968) 103.

⁴ ArchÉrt 90 (1963) 297.

⁵ Gábori-Csánk V., ArchÉrt 91 (1964) 208., 11. kép 4.

⁶ Kőszegi Frigyes szíves szóbeli közlése.

⁷ ArchÉrt 82 (1955) 92.

⁸ Szabó László barlangkutató közlése. Szívességét ezúttal köszönöm.

⁹ Tompa F., BpR 14 (1945) 15., 1. kép 6.

¹⁰ Nagy L., ArchÉrt 79 (1952), LII-t. 5—11.

¹¹ Szórványleletek a BTM közöletlen leletanyagában.

¹² MNM-ban közöletlen, szórványos leletek 1943-ból.

sára gondolunk, amelyek a következő fejlődési szakaszoknak is vezértípusait, illetve fő díszítését jelentik (1. kép 1–12).¹³

Korabronzkor 2

A harangedény kultúra emlékeinek a megjelenésével egyidőben tűntek fel a nagyrévi kultúra kerámiájának legkorábbi formái Budapest területén. A fő típusok (a korsók, bögrék, csuprok, amforák, tálak) a makói csoport említett vezértípusainak követői, illetve tovább fejlődött változatai (2–6. kép). Ha a két fejlődési szakasz főbb kerámiatípusait összehasonlítjuk nem vitatható a genetikai összefüggés. Az sem kétséges azonban, hogy a leletek a genetikai összefüggés ellenére könnyen megkülönböztethetők, elkülöníthetők egymástól. Igen valószínű, hogy a nagyrévi kultúra a zóki kultúra makói csoportjából alakult ki akkor, amikor a harangedény kultúra népelemei megjelentek. A leletek szerint a két esemény (új népelemek megjelenése, a nagyrévi fejlődés megindulása) annyira összefonódott, hogy Budapest területén a nagyrévi kultúra létrejöttének fő okát a harangedény népelemek megjelenésében láthatjuk. A leletek szerint az sem kétséges — amint erre Bóna rámutatott¹⁴ —, hogy dél felől is jelentős hatások érték ezt a területet, valószínűleg egyidőben a nyugatiakkal. (Ilyenek pl. a párosfülű tálak (4. kép 8, 10), áttört talapzatok stb.)

A nagyrévi kultúra egészének létrejöttében tehát három tényezővel kell számolnunk: a zóki alaplakossággal, 2. a jellegzetes leletei miatt igen jól felismerhető harangedény kultúra népelességével, 3. tipológiaiilag jelenleg még nem eléggé határozottan körvonalazható déli hatások vagy népelemek feltűnésével. Az anyagi kultúra megváltozásában jóval nagyobb hatása lehetett a harangedény kultúrának, mint ahogy azt a közelmúltban feltételeztük. A további fejlődésben azonban a déli kultúrák játszották a meghatározó szerepet (pl. tell-telepek létrejötte).

A harangedény kultúrához kapcsolt jellegzetes leletek (a harangedények, a lábastál, csuklóvédő lemez, a nyeles réz- vagy bronztör és a „V” fűrésű csontgomb) önállóan, külön lelőhelyeken nem fordulnak elő.¹⁵ Ezt nagyon fontos hangsúlyoznunk, mivel a jelenleg ismert adatok alapján a harangedény kultúra önálló fejlődési szakaszát Budapesten és környékén sem tételezhetjük fel. A feltárt temetőekben, sírokban és településeken a jellegzetes harangedény leletek mindig keverednek olyan leletekkel, amelyeket a nagyrévi kultúra legkorábbi szakaszának határozunk meg. Ettől korábbi nagyrévi jellegű leleteket sehonnan sem ismerünk.

Olyan önálló fejlődési szakaszt állapíthatunk meg, amely a kétségtelen származási összefüggés

ellenére nemcsak a makói csoporttól tér el, hanem a nagyrévi kultúra késői szakaszától is.

Az utóbbi másfél évtized ásatásai hozták a legtöbb új eredményt, éppen ennek a korszaknak a megismeréséhez. Az új kronológiai eredmények nemcsak Budapest közvetlen környékére, de a nagyrévi kultúra távolabbi területeire is kiterjeszthetők.

Az eddig közöletlen ásatásokból főleg Békásmegyeren feltárt 90 sírra,¹⁶ a Csepel-Hároszon talált 14 sírra¹⁷ és az ugyancsak Csepel-Hároszon feltárt nagy telepre¹⁸ alapozom megállapításaimat.

Az említett két temető leleteiből állítottam össze a négy típustáblát (2–5. kép) és egy fényképes táblát (6. kép), amelyek véleményem szerint jól tükrözik a fentebb kifejtett megállapításokat. Vagyis azt, hogy ezek a leletek önálló, külön fejlődési szakaszba tartoznak, érződik rajtuk a zóki örökség és megfigyelhető bennük a fejlett nagyrévi kultúra emlékeinek előzménye. Ezenkívül alkalmasnak vélem az itt bemutatott leleteket annak hangsúlyozására, hogy milyen erős szálak fűzik össze Budapest környékének és a nagyrévi kultúra más területének korai emlékeit.

Ez a fejlődési szakasz a nagyrévi kultúra teljes területén megállapítható, a Dunántúl keleti felétől a Közép-Tisza vidékéig. Nem akarom a bronzkori terminológia zűrzavarát újabb elnevezésekkel fokozni. Azonban szükségessé tartom, hogy a korabronzkor 2. szakasza önállóságát hangsúlyozzuk. Ezért a korábbi és a későbbi szakasztól való megkülönböztetés céljából Budapest környékének nagy területére a *korai nagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportja* megjelölést használom. Ugyanis itt került elő első és legtöbb emléke.

Az újabb budapesti leletek alapján az is megállapítható, hogy a Bóna által megfigyelt típusok közül az „ökörhalmi” és „kötörési” típus feltétlenül ebbe az időszakba tartozik. Nem jelentenek sem egymást követő fejlődési szakaszt sem önálló területi csoportokat. Mint típusok sem tarthatók fenn. Bóna „ökörhalmi” típusának fő edényformája, a széles szájú, élesen kettős kónikus egyfülű korsó ugyan még nem került elő az újabban feltárt budapesti temetőkből, a többi azonban mind megvan és ennek az egyetlen formának nem tulajdoníthatunk sem tipológiai, sem kronológiai értéket. A „kötörési” típus és az „ökörhalmi” típus területileg tulajdonképpen kiegészítik egymást, ami ugyancsak egyidejűségüket és kulturális egységüket hangsúlyozza. A „kötörési” típusra jellemző plasztikus bordák, fül alatti plasztikus ún. bajuszok számos esetben megvannak a harangedény-csepeli csoport telep- és sírleletei között Budapest területén. (6. kép 4–5, 8–12.) Nincs sem „ökörhalmi”, sem „kötörési” típus, hanem csak a nagyrévi kultúra korai szakasza, amely magában foglalja megkülönböztethetetlenül ezeket a típusokat, Bu-

¹³ Bóna I., Alba Regia 4–5 (1963–64) 50–51.

¹⁴ Uo. 37–39, 49–57, 61–63.

¹⁵ Schreiber R., MFMÉ 1966–1967., 63–70.

¹⁶ Uo. 66–68.

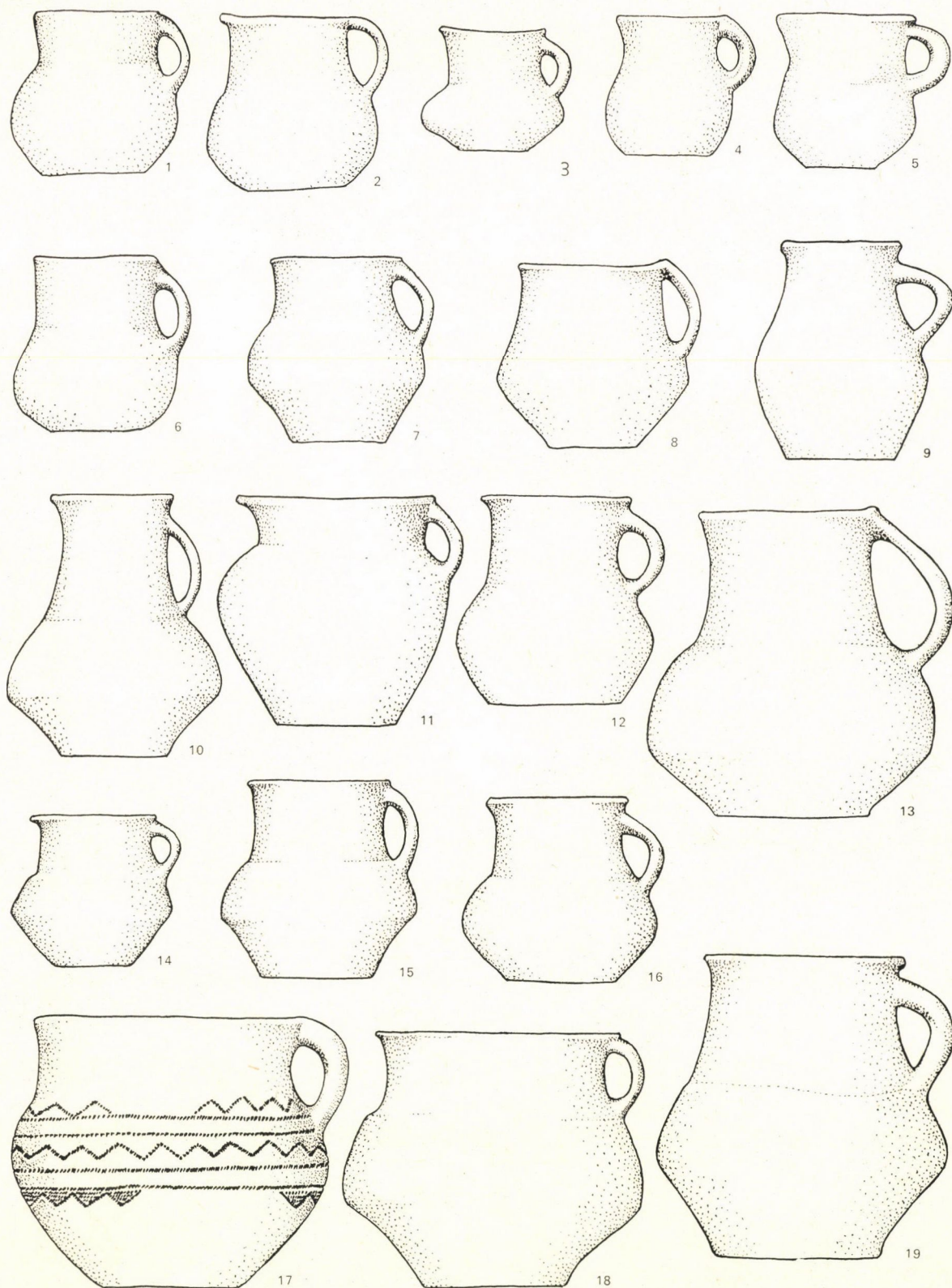
¹⁷ Uo. 65.

¹⁸ Uo. 55.

12
A
dék ny

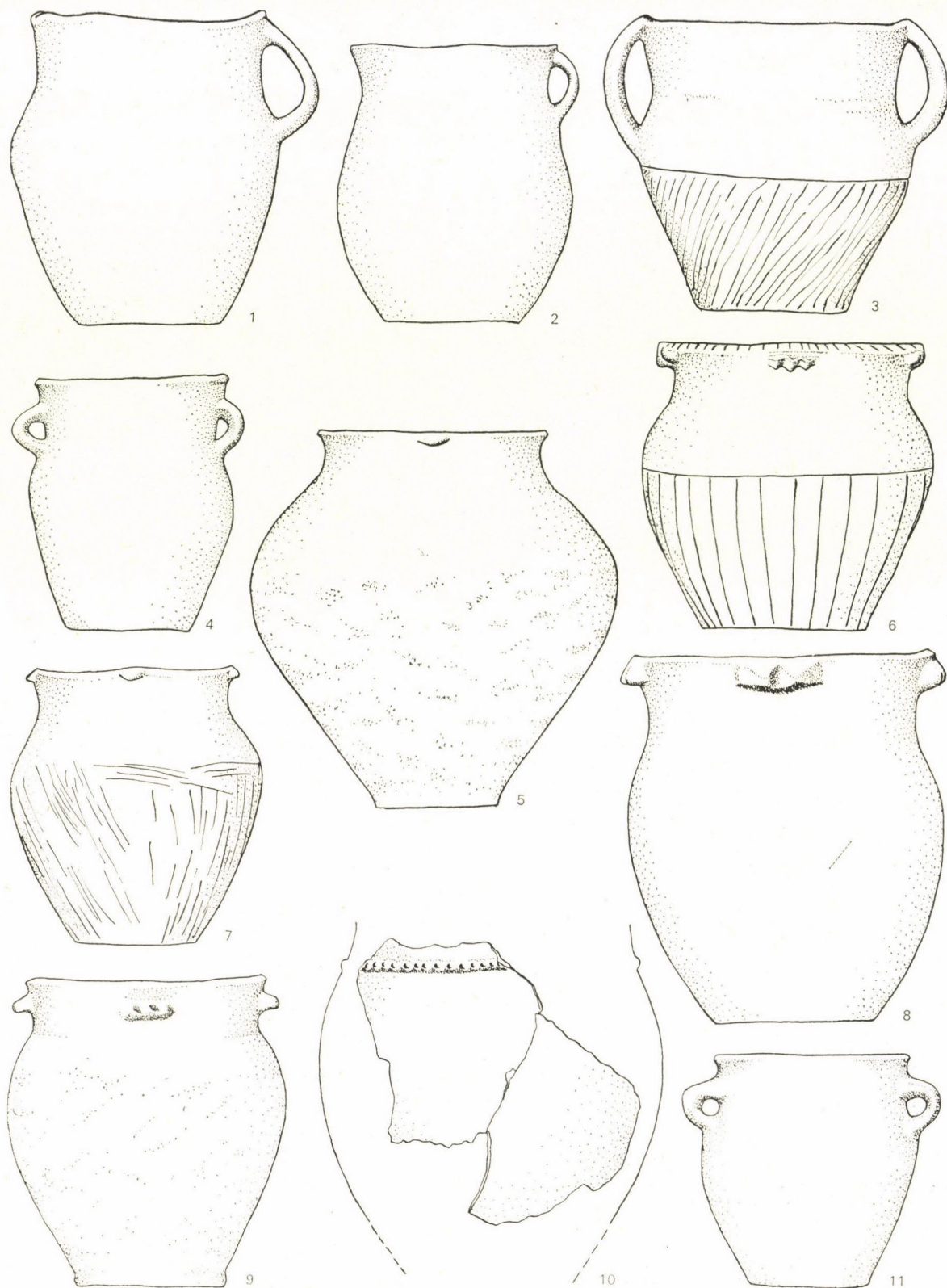
1. kép. A zóki kultúra makói csoportjának leletei. 1. Bp. XIV. Szentmihályi út. — 2, 8–12. Budaörs. — 3, 5–7. Bp. III. Aranyhegyi út. — 4. Bp. III. Békásmegyer-Buváti
Рис. 1. Памятники маковской группы зокской культуры. 1. Будапешт, XIV, ул. Сентмихайи. — 2, 8–12. Будаёрш. — 3, 5–7. Будапешт III, ул. Араньхеди. — 4. Будапешт III. Бекашмедьер-Бувати
Fig. 1. Les trouvailles du groupe de Makó de la civilisation de Zók. 1. Budapest XIVe, rue Szentmihályi. — 2, 8–12. Budaörs. — 3, 5–7. Budapest IIIe, rue Aranyhegyi. — 4. Budapest IIIe, Békásmegyer-Buváti

2. kép. A koranagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának sírleletei. 1–7, 9–19. Bp. III. Békásmegyér. — 8. Bp. XXI. Csepel-Háros Bucem

Рис. 2. Погребальный инвентарь чепельской группы колоколовидных сосудов ранненаядревской культуры. 1–7, 9–19. Будапешт III. Бекашмедьер. — 8. Будапешт XXI. Чепел-Харош, Буцем

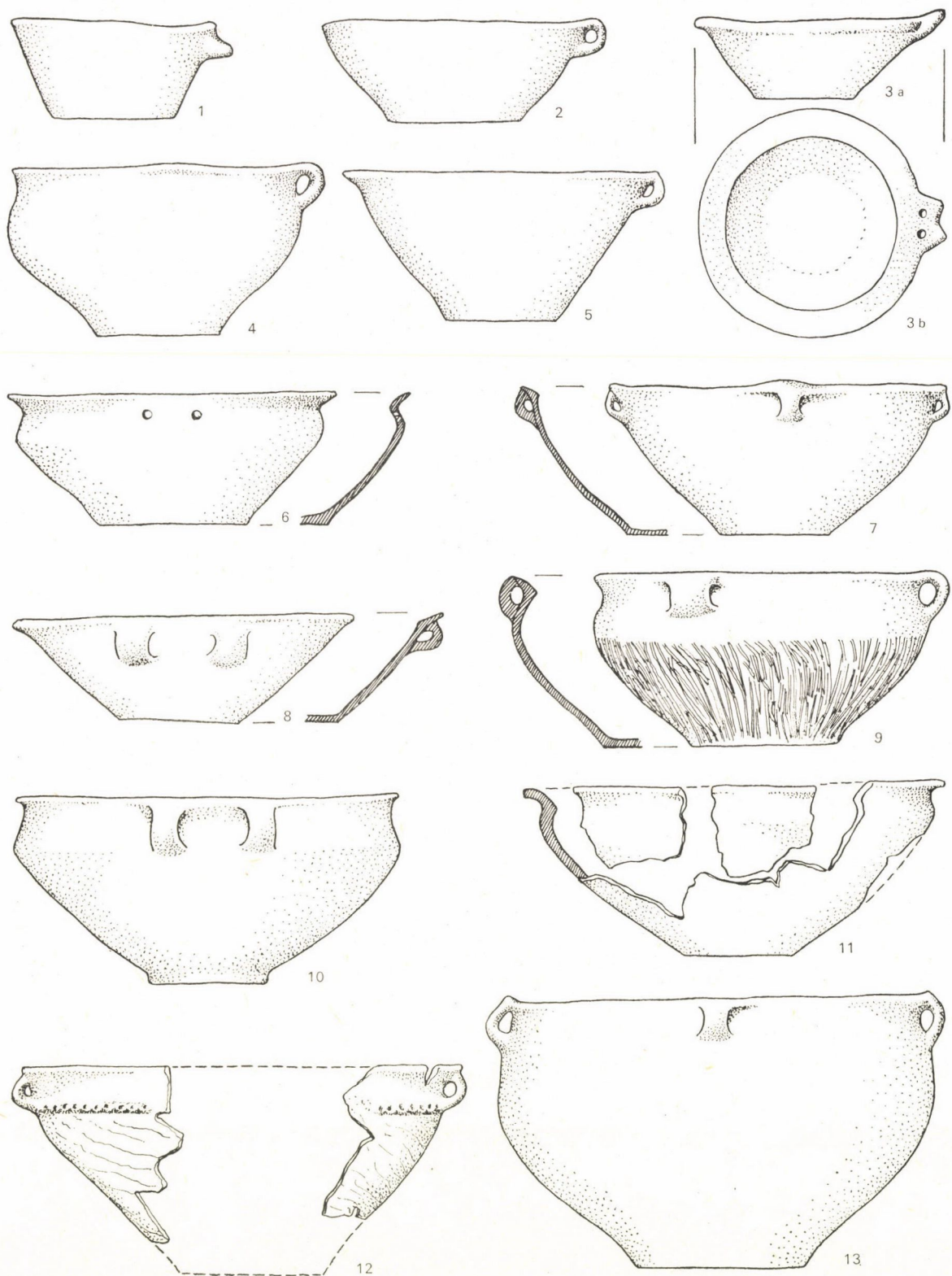
Fig. 2. Les trouvailles funéraires du groupe des vases campaniformes de Csepel, appartenant à la première période de la civilisation de Nagyrév. 1–7, 9–19. Budapest IIIe, Békásmegyér. — 8. Budapest XXIe, Csepel-Háros Bucem

3. kép. A koranagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának sírleletei. 1–2, 5, 7–10. Bp. III. Békásmegyér. — 3, 6, 11. Bp. XXI. Csepel-Hajós utca. — 4. Bp. XXI. Csepel-Háros, Bucem

Рис. 3. Погребальный инвентарь чепелской группы колоколовидных сосудов ранненадьяревской культуры. 1–2, 5, 7–10. Будапешт III. Бекашмедьер. — 3, 6, 11. Будапешт XXI. Чепел — ул. Хайош. — 4. Будапешт XXI. Чепел-Харош, Буцем

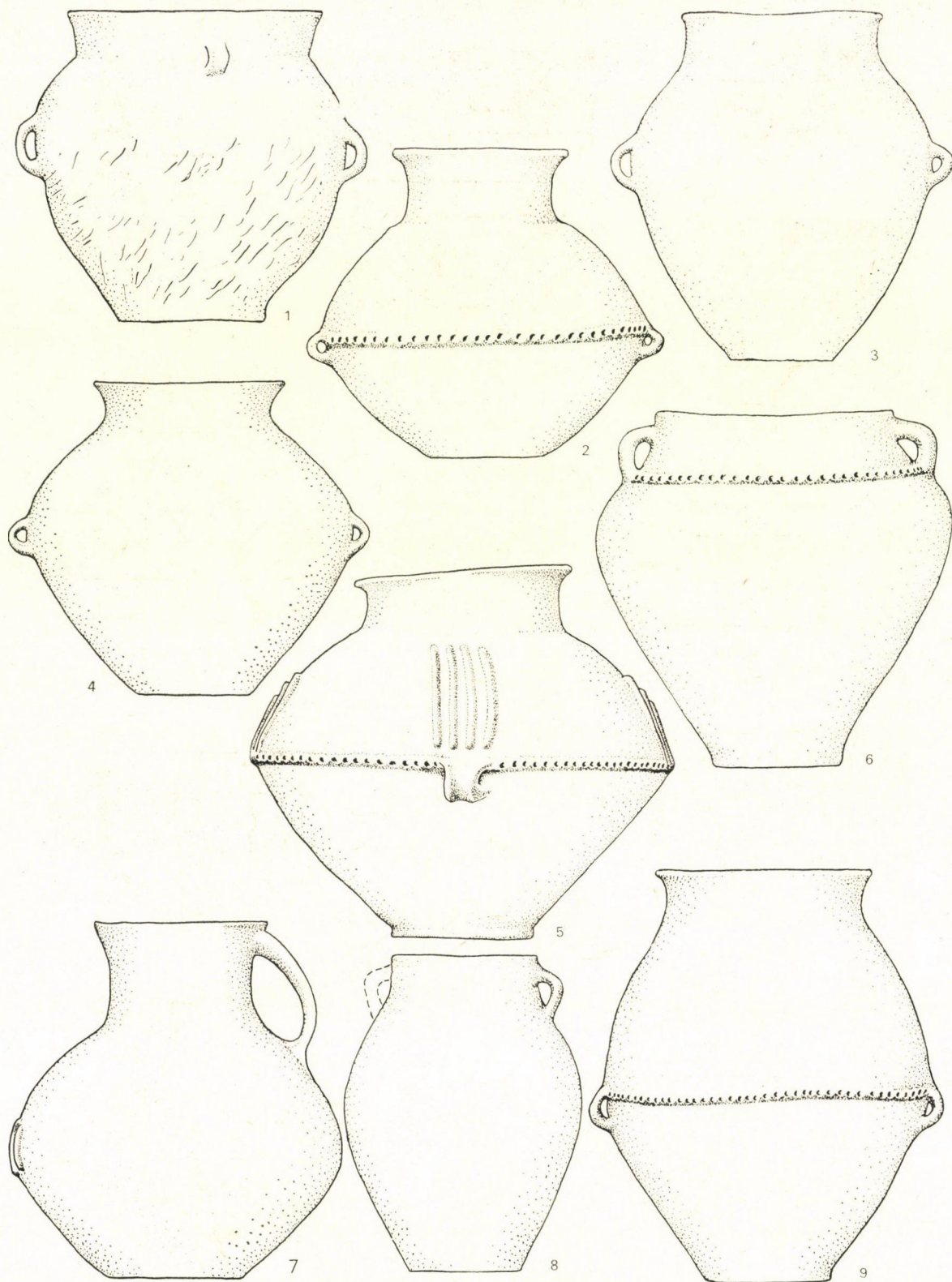
Fig. 3. Les trouvailles funéraires du groupe des vases campaniforme de Csepel appartenant à la première période de la civilisation de Nagyrév. 1–2, 5, 7–10. Budapest IIIe, Békásmegyér. — 3, 6, 11. Budapest XXIe, Csepel, rue Hajós. — 4. Budapest XXIe, Csepel-Háros, Bucem

4. kép. A koranagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának sírleletei. 1–2, 4, 9. Bp. XXI. Csepel-Háros, Bucem. — 3, 5–8, 10–13. Bp. III. Békásmegyér

Рис. 4. Погребальный инвентарь чепельской группы колоколовидных сосудов раннеадревской культуры. 1–2, 4, 9. Будапешт XXI. Чепел-Харош, Буцем. — 3, 5–8, 10–13. Будапешт III. Бекашмедьер

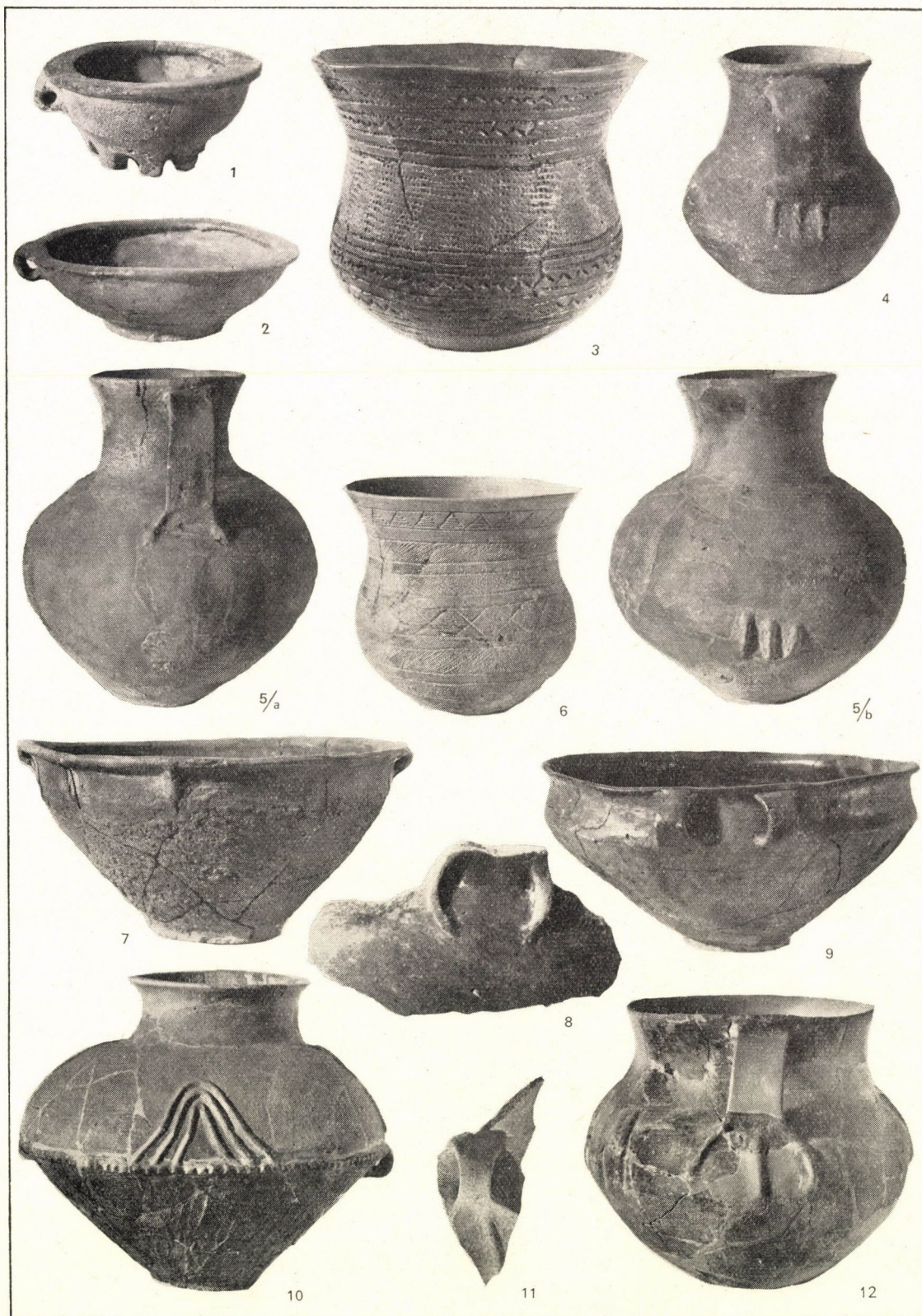
Fig. 4. Les trouvailles funéraires du groupe des vases campaniformes de Csepel appartenant à la première période de la civilisation de Nagyrév. 1–2, 4, 9. — Budapest XXIe, Csepel-Háros, Bucem. — 3, 5–8, 10–13. Budapest IIIe, Békásmegyér

5. kép. A koranagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának sírleletei. 1–3, 5–6, 8–9. Bp. III. Békásmegyér. — 4, 7. Bp. XXI. Csepel-Háros, Bucem

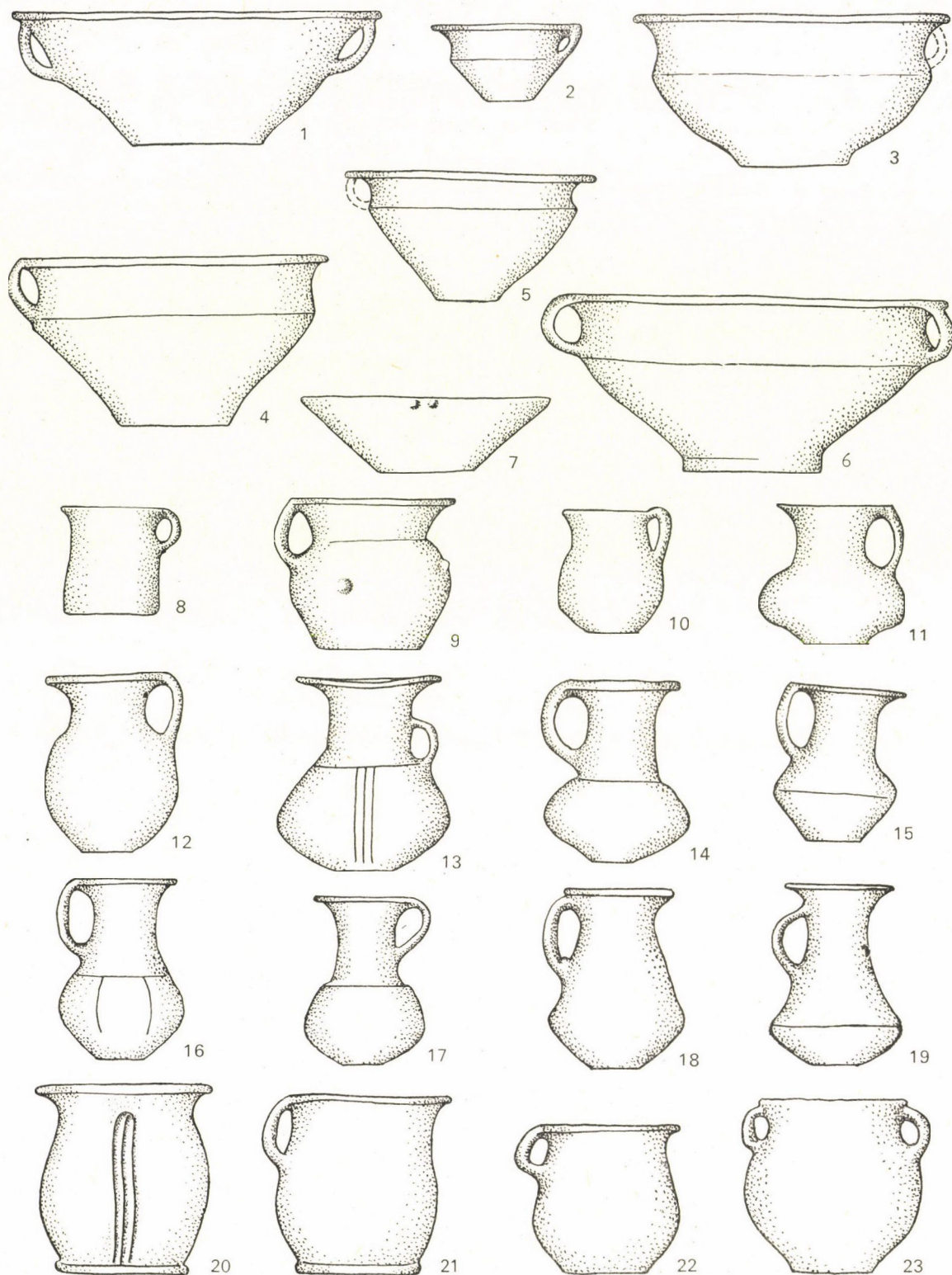
Рис. 5. Погребальный инвентарь чепельской группы колоколовидных сосудов ранненеолитической культуры. 1–3, 5–6, 8–9. Будапешт III. Бекашмедьер. — 4, 7. Будапешт XXI. Чепел-Харош, Буцем

Fig. 5. Les trouvailles funéraires du groupe des vases campaniformes de Csepel appartenant à la première période de la civilisation de Nagyrév. 1–3, 5–6, 8–9. Budapest IIIe, Békásmegyér. — 4, 7. Budapest XXIe, Csepel-Háros, Bucem

6. kép. A koranagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportjának telep- és sírleletei. 1–4, 10, 12. Bp. III. Békásmegyer. — 5. Bp. XXI. Csepel-Háros, Bucem. — 6–8, 11. Bp. XXI. Csepel-Háros Dunapart (telepleletek)
 Рис. 6. Находки с поселений и могилы чепельской группы колоколовидных сосудов ранненеолитической культуры. 1–4, 10, 12. Будапешт III Бекашмедьер. — 5. Будапешт XXI. Чепел-Харош, Буцем. — 6–8, 11. Будапешт XXI. Чепел-Харош берег Дуная (находки с поселения)

Fig. 6. Les trouvailles livrées par l'habitat et les tombes du groupe des vases campaniformes de Csepel appartenant à la première période de la civilisation de Nagyrév. 1–4, 10, 12. Budapest IIIe, Békásmegyer. — 5. Budapest XXIe, Csepel-Háros, Bucem. — 6–8, 11. Budapest XXIe, Csepel-Háros. Quai du Danube (trouvailles livrées par l'habitat)

7. kép. A nagyrévi kultúra késői szakaszának emlékei. 1–19. Szigetszentmiklós-Felsőtag (sírleletek). — 23. Diósd-Szidónia-hegy (telepélet). — 20–22. Bp., XXII. Budafok (telepélet)

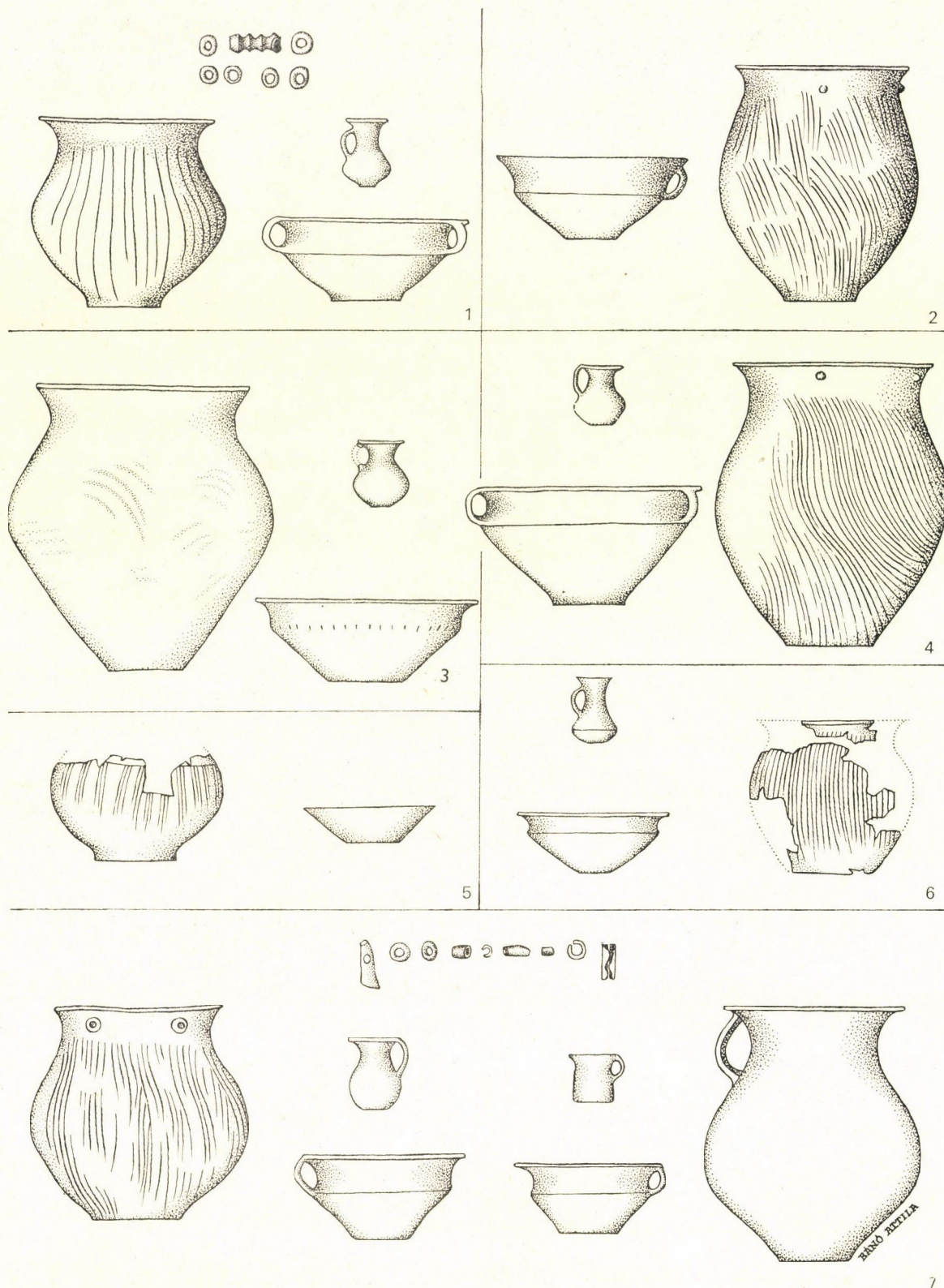
Рис. 7. Памятники позднего этапа надьревской культуры. 1–19. Сигетсентмиклош-Фельшётэг (находки с поселения). — 23. Диошд-гора Сидониа (находка с поселения). — 20–22. Будапешт XXII. Будафок (находки с поселения)
 Fig. 7. Objets provenant de la dernière période de la civilisation de Nagyrév. — 1–19. Szigetszentmiklós-Felsőtag (trouvailles funéraires). — 23. Diósd-Mont-Sidonía (trouvailles livrées par l'habitat) — 20–22. Budapest XXIIe, Budafok (trouvailles livrées par l'habitat)

8. kép. A nagyrévi kultúra késői szakaszának telep- és sírleletei. 1, 3–4, 6–7, 9. Szigetszentmiklós-Felsőtag (sírlelet). — 2. Bp., XXII. Budafok (telepleletek). — 5, 8. Diósd-Szidónia-hegy (telepleletek)

Рис. 8. Находки с поселений и могил позднего этапа надъревной культуры. 1, 3–4, 6–7, 9. Сигетсентмиклош-Фельшётэг (могильная находка). — 2. Будапешт XXII. Будафок (находки с поселений), — 5, 8. Диошд-гора Сидония (находки с поселения)

Fig. 8. Les trouvailles livrées par l'habitat et les tombes de la dernière période de la civilisation de Nagyrév. 1, 3–4, 6–7, 9. Szigetszentmiklós-Felsőtag (trouvailles funéraires). — 2. Budapest XXIIe, Budafok (trouvailles livrées par l'habitat). — 5, 8. Diósd-mont Szidónia (trouvailles livrées par l'habitat)

9. kép. A nagyrévi kultúra késői szakaszának sírleletei. Szigetszentmiklós-Felsőtag. 1. 97. sír. — 2. 83. sír. — 3. 36. sír. — 4. 89. sír. — 5. 18. sír. — 6. 81. sír. — 7. 87. sír.

Рис. 9. Могильный инвентарь позднего этапа надьревской культуры. Сигетсентмиклош-Фельшэтар. 1. мог. 97 — 2. мог. 83 — 3. мог. 36 — 4. мог. 89 — 5. мог. 18 — 6. мог. 81 — 7. мог. 87

Fig. 9. Trouvailles funéraires de la dernière période de la civilisation de Nagyrev. Szigetszentmiklós-Felsőtag. 1. sép. n° 97. — 2. sép. n° 83. — 3. sép. n° 36. — 4. sép. n° 89. — 5. sép. n° 18. — 6. sép. n° 81. — 7. sép. n° 87.

dapest környékén pedig a jellegzetes harangedény leleteket, ami miatt a harangedény-csepeli csoport elnevezést használok.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a korabronzkor 2. szakaszát a nagyrévi kultúra első periódusa tölti ki a Duna és Tisza vidékén. A harangedény-csepeli csoport emlékeit Budapest környékén Budakalásztól Tökölig jelenleg mintegy 35 helyről ismerjük, lényegében a Duna mentén.¹⁹ A csoport elterjedését a korai nagyrévi kultúrán belül nem tudjuk pontosan körülhatárolni. A jellegzetes harangedény leletek a hozzákapcsolódó korai nagyrévi kerámiával együtt a Budapest környékiekhez hasonló együttesekben kerültek elő még a Balaton közelében fekvő Mezőkomárom lelőhelyen is.²⁰ Vagyis véleményem szerint Mezőkomáromnak a megfelelő rétegei is a harangedény-csepeli csoport körébe tartoznak.

A harangedény kultúra hatását nemcsak ott lehet megállapítani, ahol jelenleg valódi harangedény együtteseket ismerünk, hanem attól jóval nagyobb területen. Ugyanis néhány olyan edényforma és díszítés, amit régebben déli eredetűnek véltünk, az új leletek alapján más irányból származtatható. Igen valószínű, hogy ezek a harangedény kultúra közvetítésével jutottak ide. Elsősorban Bóna „kötörési” típusára gondolok. Vác környékén és a Duna–Tisza közén az edények jellegzetes plasztikus fül alatti „bajusz-” és egyéb bordadíszre annyira jellegzetes a harangedény kultúra együtteseire Magyarországtól északnyugatra is, hogy eredetüket ott kereshetjük.

A harangedény-csepeli csoport elnevezés tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy a korai nagyrévi kultúrán belül hol ismerünk jelenleg valódi harangedény leleteket. A kötörési leletek azonban arra mutatnak, hogy a harangedény kultúra hatása a nagyrévi kultúra területének nagy részén érvényesült. Azonban a jelenlegi szórványos adatok a Duna–Tisza közén és a Tisza mentén nem teszik lehetővé annak eldöntését, hogy hol húzhatjuk meg a harangedény-csepeli csoport keleti határát és, hogy milyen elnevezés jogosult a korai nagyrévi kultúra Tisza menti területére.

Korabronzkor 3

A nagyrévi kultúra késői vagy klasszikus szakasza ugyancsak önálló fejlődést jelentett Budapest területén, illetve környékén, mivel lelőhelyei

vagy leletegyüttesei önállóan, keveredés nélkül kerültek elő számos helyen, főleg a város déli részén. Az új ásatások között legjelentősebb a Szigetszentmiklós északi határában feltárt temető több mint 60 késői nagyrévi korú sírja,²¹ továbbá a budafoki,²² Csepel-Vízművek, lágymányosi,²⁴ soroksári²⁵ és diósi²⁶ telep-leletek. A telep- és sírleletek jól kiegészítik egymást és a horizontális stratigráfia szerint nem lehetnek egykorúak a korabronzkor 2. szakaszának, a harangedény-csepeli csoport emlékeivel. Lelőhelyeik a legtöbb esetben nem azonos helyen vannak. Ahol a két fejlődési szakasz emlékei egy lelőhelyen fordulnak elő, zárt leletegyüttesek akkor is külön válnak. A három típus-táblán bemutatott leleteket (7–9. kép) túlnyomó részben az új szigetszentmiklói temető, kisebb részben a budafoki és diósi telep anyagából választottam ki. Miként a megelőző korszak emlékeinél láttuk, úgy ezeket is elégségesnek érzem arra, hogy az önálló fejlődési szakaszba való sorolásuk indokoltnak lássék. Úgy érzem, hogy ezek a leletek is tükrözik az előző korszakkal való származási kapcsolatot, továbbá a nagyrévi kultúra más területeivel fennállott összefüggést is.

A fő típusok itt is az egyfülű korsók, bögrék, a széles szájú csuprok vagy fazekak, a behúzott nyakú füles tálak. Aránylag ritkábbak a gömbtestű nagy amforák, ezeknek inkább nyomottabb vagy megnyúltabb változatai fordulnak elő. Általános a seprődísz. A nagyrévi kultúra e második szakaszának budapesti emlékei igen jól párhuzamosíthatók más területekkel is: első sorban a Duna és Tisza menti települések alsó rétegeivel.²⁷

Az új budapesti hiteles feltárások alkalmasak a „szigetszentmiklói” és „kulcsi” típus kronológiájának Bóna és Bándi eltérő értelmezéséből adódó ellentmondásainak tisztázására is. Az ellentmondásokat az okozta, hogy a 40-es évekig Szigetszentmiklós déli határában több ízben is kerültek elő szórvány- vagy együtt tartott sírleletek.²⁸ Ezek alapos tanulmányozása arról győz meg, hogy a korabronzkor két szakaszának emlékeit tartalmazák. Egy részük, a harangedény-csepeli csoport (korabronzkor 2.) körébe tartozik, más részük a nagyrévi kultúra fejlett, második szakaszát képviseli (korabronzkor 3.). Bóna is két kronológiai szakaszba osztotta a szigetszentmiklói leleteket. Egy részüket az „ökörhalmi” típusba,²⁹ más részüket az ettől fiatalabbnak tartott „szigetszentmiklói” típusba sorolta³⁰ (amely utóbbi, véleménye

¹⁹ A leletek tekintélyes része publikálatlan. Az összegyűjtött adatokat ld. *Tómpa F.*, BpTört I. (Bp. 1942) 44–46.; *Kalicz N.*, FA 7 (1955) 45–60.; *Patay P.*, ArchÉrt 87 (1960) 194–198.; *Schreiber R.*, MFMÉ 1966–1967., 63–70.

²⁰ Közöletlen leletek *Nagy László* 1942. évi ásatásából a veszprémi Bakonyi Múzeumban Ltsz. 56.103.1.3; 56.108.1.4; 56.117.1.9; 56.173.1.9; 56.269.1.1 stb.

²¹ *Schreiber Rózsa* ásatása 1962–1963. A 100 feltárt urnasír 60%-a a nagyrévi kultúra, 40%-a a vatyai kultúra körébe tartozik [ArchÉrt 90 (1963) 298.; Ua., ArchÉrt 91 (1964) 252.].

²² *Schreiber R.*, BpR 20 (1963) 223–240.

²³ *Nagy T.*, Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei II. (1962) 24–25.

²⁴ Uo. 25.

²⁵ *Schreiber Rózsa* leletmentése 1969. Budapest, VII (1969) 10. füzet 36.; Ua., RégFüz 23 (1970) 5–6.

²⁶ *Patay P.*–*Patay Á.*, ArchÉrt 92 (1965) 163–167. A lelőhely feltárását folytatta *Schreiber Rózsa* Rég Füz 22 (1969) 8.

²⁷ *Tómpa F.*, BRGK 24–25 (1934–1935) 21–22. t.; *Banner, J.*–*Bóna, I.*–*Márton, L.*, Acta ArchHung 10 (1957) 1–2. kép.

²⁸ *Bóna I.*, Alba Regia 2–3 (1961–62) 12, 17–18.

²⁹ Uo. VII. t. 1–10.

³⁰ Uo. XIV. t. 1–13, XV. t. 1–12, 17–18, XVI. t. 7–8.

szerint a „kötörési” típusal és a harangedényekkel egykorú). Ebből a „szigetszentmiklósi” típusból származtatta a „kulcsi” típust a nagyrévi fejlődés harmadik szakaszaként. A „szigetszentmiklósi” típus meghatározását szolgáló régi szigetszentmiklósi sírok egy része azonban egykorú az „ökörhalmi” típus anyagával, vagyis ezek is a harangedény-csepeli csoportba tartoznak.³¹ Más részük pedig fiatalabb és ezek az együttesek az általunk fejlett vagy késői nagyrévi kultúrának meghatározott fejlődési szakaszba tartoznak.³² Ezek pedig nem ősei a „kulcsi” típusú leleteknek, hanem az új budapesti telep- és sírleletek tanúsága szerint is teljesen egykorúak a kulcsi temető emlékeivel. Eszerint a „szigetszentmiklósi” típust megszüntethetjük, mivel leletei vagy a koranagyrévi kultúrába (harangedény-csepeli csoport) vagy a későnagyrévi kultúrába („kulcsi” típus) tartoznak.

Az általam feltárt új szigetszentmiklósi temető és a hasonló korú telepek leletei továbbá a „kulcsi” típus leletei közötti kapcsolat olyan erőteljes, hogy nem is rokonságot, hanem azonosságot kell közöttük feltételezni. Így megoldható az az ellentmondás is, amely miatt Bándi megfordította a Bóna által feltételezett kronológiai viszonyt a „szigetszentmiklósi” és a „kulcsi” típus között. Ugyanis egyik sem előzte meg vagy követte a másikat, hanem a Bóna-féle „szigetszentmiklósi”

típus fiatalabb sírjai egykorúak a kulcsi temető és az általam feltárt szigetszentmiklósi temető sírjaival. Ezek egységesen a nagyrévi kultúra fejlett, második szakaszába tartoznak. Bándi Gábor feltételezhetőnek tartja, hogy a Duna mentén a nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszán belül elkülöníthető egy csoport, amely a kisapostagi típusú leletekkel együtt jelentkezik.³³ Véleményét valószínűsíti, hogy ezen a területen önálló kisapostagi típusú leletek nincsenek.

A kulcsi és szigetszentmiklósi sírleletek meg- egyeznek a tell telepek legalsó rétegével, valamint az egyrétegű vagy gödrökből álló telepek emlékeivel (mint pl. Budafok, Diósd, Soroksár stb.).

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Budapest környékén a korabronzkornak három szakasza különböztethető meg:

1. A zóki kultúra makói csoportja.
2. A korai nagyrévi kultúra harangedény-csepeli csoportja.
3. A nagyrévi kultúra fejlett, klasszikus vagy késői szakasza.

Ez a három kronológiai szint lényegében a nagyrévi kultúra egész elterjedési területére is kiterjeszthető. Így a korabronzkor szakaszainak és csoportjainak egyszerűbb, érthetőbb és átfogóbb képét rajzolhatjuk meg Magyarország közép-ső részén.

KRONOLÓGIAI TÁBLÁZAT

BÓNA	BÓNA	BÁNDI	SCHREIBER
TISZA VIDÉK	DUNA MENTE	DUNA MENTE	BUDAPEST
Tószeg A ↑	kulcsi típus	szigetszentmiklós-kisapostagi csoport kulcsi csoport ↑	nagyrévi kultúra késői szakasza ↑
kötörési típus	szigetszentmiklósi típus	ökörhalmi csoport	nagyrévi kultúra korai szakasza (harangedény-csepeli csoport)
ökörhalmi típus	ökörhalmi típus		
zóki kultúra makói csoport	somogyvári csoport	zók-somogyvári csoport	zóki kultúra makói csoport
			K O R A B R O N Z K O R 1

Schreiber Rózsa

³¹ Uo. 3. sír: XIV. t. 7–9, 4. sír: XIV. t. 10–12.

³² Uo. 1. sír: XIV. t. 1–3, 5. sír: XIV. t. 13–14,

továbbá egy régi sírlelet: XIV. t. 6.

³³ Bándi Gábor szóbeli közlése.

Aufgrund neuerer Ausgrabungen liefert die Verfasserin neue Angaben zur frühbronzezeitlichen Chronologie der unmittelbaren Umgebung von Budapest, deren Folgerungen vielleicht auch auf größerem Gebiet anwendbar sind.

Die unmittelbare Umgebung von Budapest ist, trotz der geringen geographischen Ausdehnung, von besonders großer Bedeutung für die Lösung der Frühbronzezeit-Probleme. Das ist auf folgendes zurückzuführen: 1. Die geographische Lage des Gebiets von Budapest war bereits im frühen Abschnitt der Bronzezeit bedeutsam. 2. Der Nachlaß der aus dem Westen kommenden Glockenbecher-Kultur beschränkt sich im wesentlichen auf dieses Gebiet. 3. Dank neuer Ausgrabungen in diesem Gebiet können zahlreiche Probleme der Frühbronzezeit klarer als bisher beurteilt werden.

Kleinere Freilegungen in Siedlungen brachten den Nachlaß der Makó-Gruppe der Zók-Kultur zum Vorschein; weitere Siedlungs- und Gräberfeld-Ausgrabungen ergaben mehr als 200 Gräber und zahlreiche Siedlungsobjekte des Glockenbecher- und Nagyrév-Komplexes.

Die frühbronzezeitlichen Probleme der Umgebung von Budapest wurden in den 60er Jahren von drei Forschern untersucht.

Als erster hat I. Bóna die bis dahin bekannten Funde aus den Gräberfeldern der Nagyrév-Kultur zusammengefaßt. Nach seiner Arbeit steht eine Entwicklung in vier Phasen dieser Kultur vor uns (1. Ökörhalom-Phase, 2. Kötörös- und Szigetszentmiklós-Phase, zusammen mit Glockenbechern, 3. Kules-Phase, 4. die unteren Schichten der Tell-Siedlungen).¹

G. Bárdi vertritt in seiner Abhandlung, in der er die Selbständigkeit der Kisapostag-Kultur in Frage stellt, die Ansicht, zur Zeit des Erscheinens der Funde vom Kisapostag-Typ sei die Kules-Gruppe nicht mehr lebendig gewesen. Deshalb nannte er die jüngste Phase der Nagyrév-Kultur im Donautal „Szigetszentmiklós-Kisapostag-Gruppe“.²

In Kenntnis der neuesten Ausgrabungsergebnisse erkannte N. Kalicz die folgende mittelungarische Chronologie: 1. Makó-Gruppe, 2. Ankunft der Glockenbecher-Kultur, die ältere Phase der Nagyrév-Kultur, die sich aus der Makó-Gruppe mit Beimengung von Glockenbecher-Elementen ausgestaltete, 3. entwickelte Stufe der Nagyrév-Kultur (Gräberfeld von Kules, Siedlung von Budafok).³

Obwohl keine unmittelbaren stratigraphischen Angaben vorliegen, ermöglichen es die zahlreichen neuen Ausgrabungen und Angaben, aufgrund einer Horizontalchronologie die Chronologie der Frühbronzezeit für die Umgebung von Budapest mit maßgeblicher Sicherheit aufzustellen.

Frühbronzezeit 1. Die Makó-Gruppe der Zók-Kultur ist im untersuchten Gebiet bereits mit neun Fundorten vertreten. In einem Teil von ihnen kamen die Funde in geschlossenen Komplexen ans Tageslicht. (Abb. 1)⁴⁻¹². Die Makó-Gruppe repräsentierte auch im Gebiet von Budapest eine selbständige Entwicklungsphase und verfügte über ein dichtes Siedlungsnetz. Auch hier gelten die für die Gesamtheit der Gruppe aufgestellten chronologischen und typologischen Feststellungen. Die Gruppe folgt auf die spätkupferzeitliche Baden-Kultur und wird von der Nagyrév-Kultur gefolgt. Mehrere ihrer Gefäßtypen und bestimmte Eigenarten der Ornamentik leben auch in der Zeit der Nagyrév-Kultur weiter. Die Einhenkelkrüge, Näpfe, Tassen, Schalen und Töpfe, die bauchigen Amphoren mit zwei Henkeln und die Anwendung der Besenstrichverzierung bedeuten auch in der folgenden Entwicklungsphase Leittypen (Abb. 1/1-12)¹³.

Frühbronzezeit 2. Gleichzeitig mit dem Erscheinen des Nachlasses der Glockenbecher-Kultur erscheinen auch die frühesten Formen der Nagyrév-Kultur im Gebiet von Budapest. Die Haupttypen sind zweifellos Nach-

folger bzw. weiterentwickelte Varianten der erwähnten Leittypen der Makó-Gruppe (Abb. 2-6). Trotz ihres genetischen Zusammenhanges lassen sich die Funde leicht voneinander absondern. Nach Aussage der Funde ist der erstrangige Grund für das Zustandekommen der Nagyrév-Kultur im Bereich von Budapest das Erscheinen des Glockenbecher-Volkes. Auch vom Süden erreichen wichtige Einflüsse das Gebiet,¹⁴ und zwar wahrscheinlich gleichzeitig mit den westlichen (z. B. Schüsseln mit Doppelhenkeln, durchbohrte Gefäßfüße usw., Abb. 4/8, 10).

In den neu freigelegten Gräberfeldern, Gräbern und Siedlungen erscheinen die typischen Glockenbecher-Funde stets vermischt mit dem Nachlaß der frühesten Nagyrév-Phase. Dies resultierte in einer selbständigen Entwicklungsstufe, die sich trotz der unzweifelhaften genetischen Zusammenhänge nicht nur von der Makó-Gruppe, sondern auch von der späteren Phase der Nagyrév-Kultur unterscheidet. Die neuen Ergebnisse können auch für andere Gebiete der Nagyrév-Kultur angewendet werden.

Die Verfasserin baut ihre Feststellungen vor allem auf die in Békásmegyer freigelegten 90 Gräber, auf die 14 Gräber in Csepel-Háros und die dortige große Siedlung auf.¹⁶⁻¹⁸ Aus diesen wurden auch die Typentabellen (Abb. 2-5) und eine Fototafel (Abb. 6) zusammengestellt, die die Folgerungen recht klar widerspiegeln dürften.

Diese Entwicklungsstufe ist im gesamten Bereich der Nagyrév-Kultur zu finden, vom östlichen Teil Transdanubiens bis zum mittleren Lauf der Theiß. Als Bezeichnung dieser zweiten Phase der Frühbronzezeit wird die Benennung *Glockenbecher-Csepel-Gruppe* angewandt.

Auch die „Ökörhalom“- und „Kötörös“-Typen nach Bóna gehören in diese Entwicklungsphase (s. chronologische Tabelle). Die für den „Kötörös“-Typ kennzeichnenden Rippen und plastischen Schnurrbarthenkel erscheinen in unveränderter Form auch unter den Budapestester Siedlungs- und Grabfunden. Sie waren durch Vermittlung der Glockenbecher-Kultur hierhergekommen. Die Verfasserin vertritt die Ansicht, es gäbe keinen separaten „Ökörhalom“- oder „Kötörös“-Typ, sondern nur eine einheitliche Frühnagyrév-Kultur, in die die erwähnten Typen ohne chronologische Gliederung hineingehören.

Der Nachlaß der Glockenbecher-Csepel-Gruppe ist von Budakalász bis Tököl aus etwa 35 Fundstellen bekannt, fast alle liegen entlang der Donau.¹⁹ Eben solche Siedlungsfunde kamen gemeinsam mit typischer Glockenbecher-Keramik auch in Mezókomárom in der Nähe des Balaton zutage.²⁰ Mit anderen Worten, auch dieser Fundort gehört zu dem Kreis der Glockenbecher-Csepel-Gruppe.

Frühbronzezeit 3. Die späte, klassische Phase der Nagyrév-Kultur erscheint im Gebiet bzw. in der Umgebung von Budapest ebenfalls als selbständige Entwicklung, da ihre Fundorte und Fundkomplexe selbständig, unvermischt bei den neueren Ausgrabungen in Erscheinung traten.²¹⁻²⁶ Die auf den drei Typentafeln vorgestellten Funde (Abb. 7-9) wurden überwiegend aus den mehr als 60 Gräbern des neuen Szigetszentmiklóser Gräberfeldes, zu kleinerem Teil aus den Funden der Siedlungen von Budafok und Diósd ausgewählt. Auch ihnen zufolge ist die Verfasserin der Auffassung, sie müßten einer selbständigen Gruppe zugerechnet werden: auch diese Funde widerspiegeln den genetischen Zusammenhang mit den früheren Perioden, ebenso auch die Zusammenhänge mit anderen Gebieten der Nagyrév-Kultur. Die Haupttypen sind auch diesmal die Einhenkelkrüge, Tassen, Näpfe und Töpfe und die Schüsseln mit eingezogenem Hals und mit ausladendem Rand. Die Amphoren sind eher gedrunken oder länglich, auch die Besenstrichverzierung wird allgemein (Abb. 7-9).

Der Nachlaß der 2. Nagyrév-Phase läßt sich gut mit den unteren Schichten der Tell-Siedlungen an der Donau und Theiß parallelisieren.²⁷

Die neuen Budapestester Ausgrabungen eignen sich auch dazu, die aus der Chronologie des „Szigetszentmiklóser“ und „Kuleser“ Typs bzw. aus der unterschiedlichen Deutung von Bóna und Bándi sich ergebenden Widersprüche klarzustellen. Laut Bóna stammt der „Kules“-Typ vom „Szigetszentmiklós“-Typ ab und stellt die dritte Phase der Nagyrév-Entwicklung dar²⁸⁻³⁰. Ein Teil der vor dem zweiten Weltkrieg in Szigetszentmiklós geborgenen Funde und Gräber gehört zu der Glockenbecher-Csepel-Gruppe.³¹ Ein anderer Teil ist jünger, und diese Grabkomplexe gehören jener Entwicklungsstufe an, die die Verfasserin als entwickelte oder späte Nagyrév-Kultur definiert.³² Diese aber sind nicht „Vorfahren“ des „Kules“-Typs, sondern, nach Aussage der neuen Budapestester authentischen Grabungen, vollends gleichaltrig mit dem Material des Gräberfeldes von Kules. Deshalb ist die Benennung „Szigetszentmiklós-Typ“ nicht begründet. Die Beziehungen zwischen dem von der Verfasserin freigelegten neuen Szigetszentmiklóser Gräberfeld bzw. den Siedlungen ähnlichen Alters und den Funden des „Kules-Typs“ sind so stark, daß man

eine Identität annehmen muß. Weder ging der „Szigetszentmiklós-Typ“ dem „Kules-Typ“ voran, noch umgekehrt, sondern beide gehören einheitlich in die zweite, entwickelte Phase der Nagyrév-Kultur.

Die Grabfunde aus Kules wie auch aus Szigetszentmiklós stimmen mit den untersten Schichten der Tell-Siedlungen überein, ebenso auch mit den Funden aus den einschichtigen oder aus Gruben bestehenden Siedlungen (wie z. B. Budafok, Diósd, Soroksár usw.).

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß sich in der Umgebung von Budapest drei Entwicklungsstufen der Frühbronzezeit unterscheiden lassen:

1. die Makó-Gruppe der Zók-Kultur;
2. die Glockenbecher-Csepel-Gruppe der frühen Nagyrév-Kultur;
3. der klassische oder späte Abschnitt der Nagyrév-Kultur.

Diese drei chronologischen Horizonte sind im wesentlichen im gesamten Verbreitungsgebiet der Nagyrév-Kultur gültig. Somit kann man im Mittelteil Ungarns ein einfacheres, klarer verständliches Bild der Phasen und Gruppen der Frühbronzezeit aufzeichnen.

R. Schreiber

A HOLLÓKŐI VÁR ÁSATÁSA

Nógrád megye festői szépségű hegyes, dombos változatos tájai sok értékes középkori vár maradványait őrzik. A hollókői várat Szécsény felől megközelítve két ízben tűnik eléink a sziklaszirtre épített vár körvonala.

A vár első történeti feldolgozásában hangulatos leírást találunk a vár fekvéséről, környezetéről: „északról és nyugatról megvívhatatlan a sziklás szakadékok miatt, kelet felől viszont egy kőhajtásnyira igen közel esik hozzá egy szikla, ami a közép szavával Gond-hegynek hívnak. Ettől nem messze emelkedik a valamivel magasabb Szárhegy s igen mélyen benyúlik az erdővidékbe, a szirt (Hollókő) mindkét oldalát mély völgyek övezik, ezek olyan mélyek, hogy még az idevalósi nép is nehezen tudja megmászni az oldalait (pedig ezek az emberek manapság is szívesen tanyáznak az omladékok között) s csak nagy kerülővel, körkörös haladva képesek onnan a hegytetőre feljutni”¹ (1. kép). A vár építését IV. Béla idejére helyezi. Bonbadius csak rövid említést tesz a várról.² Valamivel bővebben ír róla Vályi, amikor a várral kapcsolatos török eseményekre utal.³

Részletesebb összefoglalását Mocsáry Antal Nógrád megyei monográfiájában találjuk. Leírásában támaszkodik Francisco Radványi munkájára, és a vár építési idejét IV. Béla korára helyezi. Számos fontos történeti adatot közöl az okleveles anyagra támaszkodva. A legkorábbi várábrázolásunk is az ő munkájából származik.⁴ Hunfalvy inkább a vár török kori történetét taglalva ad rövid leírást.⁵

Az eddigi legjobb történeti összefoglalást Borovszky megyei monográfiájában találjuk. A vár építési idejét közvetlenül a tatárjárás utáni időre helyezi. Adatait ma is használhatjuk.⁶

Nagy Iván foglalkozik a megye középkori történetével. Hollókő várának birtokosairól is sok érdekes adatot nyerünk.⁷

A műemléktopográfia történeti leírást ad a

romról, közölve a rá vonatkozó bibliográfiát és az ábrázolások jegyzékét. Itt találjuk az első bővebb épületleírást, mely a romot ásatás előtti állapotában mutatja be.⁸

Gerő László magyarországi várépítészetéről szóló rendszerező munkájában a vár történeti adatain és épületleírásán túl meghatározza típusát, jellegét, helyét a magyar várak sorában. Építési idejét a XIII. század végére helyezi.⁹

Nógrád megye területén rendszeres régészeti várkutatás nem folyt. A vidék természeti adottságai folytán a szabálytalan elrendezésű hegyi várépítkezés jellemző a megye váaira, egy-két kivételtől eltekintve (pl. Szécsény). Hollókő a megye legkisebb várai közé tartozik, de viszonylag legjobb állapotban maradt meg. A vár teljes feltárása lehetőséget nyújtott alaprajzi elrendezésének tisztázásához. Sajnos az in situ megmaradt építészeti részletek csekély számúak, ugyanúgy a törmelékből előkerült faragvány részletekről is ez mondható el. Viszont a feltárt leletanyag számottevő, sokrétű, tükrözi a vár mindennapi életét. Különösen kiemelkedik a kerámiaanyag, mely utal a vidék önálló agyagiparára.

A következőkben az okleveles anyagra, a megjelent történeti irodalomra, a fentmaradt ábrázolásokra, felmérésekre támaszkodva foglalkozunk a vár történetével, és a régészeti kutatás eredményeivel egyeztetve vonjuk le következtetéseinket.

A vár története

A Kacsics nemzetség nógrádi birtoklását a XII. századig vezethetjük vissza. A XIII. század elején a nemzetség már több ágra szakadt. Hollókő várának ősi birtokosai a nemzetség Illés ágának tagjai. A családon belül több testvérnek saját vára volt. Így az Illés ágból származó I. Péter fiai közül Mikusé volt Hollókő, Leustáké és Jáké Somoskő, II. Péteré Baglyaskő, Mihályé Strahova.¹⁰

¹ Radványi, F., Collectanea ad Historiam Comitatus de Nograd (1711–1716).

² Bonbadius, M., Topographia magni regni Hungariae (Vienna 1718) 117.

³ Vályi A., Magyar országnak leírása II (Budán 1799) 182.

⁴ Mocsáry A., Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. IV (Pest 1826) 5., 19., 27., 28., 207–210., III. 208., 1. kép.

⁵ Hunfalvy J., Magyarország és Erdély eredeti képekben. (Darmstadt 1860) 175.

⁶ Borovszky S., Nógrád megye. (Bp. é. n.) 48–53.,

363–364., 576 és 369. kép.

⁷ Nagy I., Nógrád megye története az 1554-ik évig. (Balassagyarmat 1907) 20., 56–57., 91.

⁸ Genthon I., Nógrád megye műemlékei. (Bp. 1954) 18., 40., 44–46., 52., 55–58., 63., 86., 136., 215–221., 434 és 176., 179–180. kép., Genthon I., Magyarország művészeti emlékei. II (Bp. 1961) 133., 195. kép.

⁹ Gerő L., Magyarországi várépítészet. (Bp. 1955) 142–145., 165., 188., 191., 350., 429., 438.; Gerő L., Magyar várak. (Bp. 1968) 71., 74., 147., 150.

¹⁰ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek. II (Bp. 1901) 273–276.

1. kép. A vár északnyugatról
 Рис. 1. Крепость с северо-запада
 Fig. 1. Le château-fort vu du sud-ouest

I. Péter fiai 1310-ben csatlakoztak Csák Máthéhoz, és átadták neki a váraikat, köztük Hollókőt is. A Kacsics nemzetség, Falkos ágából származó Tamás (Szécsényi) a király mellé állt. Anjou Róbert 1312-ben a rozgonyi csatában döntő vereséget mért Csák Máté seregére, híveit birtokaiktól megfosztotta és a mellette hűségesen harcolóknak adományozta. Különösen hatalmas birtokokra tett szert Szécsényi Tamás, és pályája ettől kezdve felfelé ívelt. Tulajdonképpen a neki szóló adomány-

levelekből ismerjük meg a Kacsics nemzetség várainak korábbi tulajdonosait.

Az 1313-ból származó adománylevél az első írásos említés a várról. Neve a szövegben több változatban szerepel, Hollókeo, Holoukw, Hollokw alakban. A vár és annak tartozéka Péter fia, Mykusé, akitől hűtlenségéért a király elveszi, és Farkas fia Tamásnak, lublói várnagynak adja hűsége és vitézsége jutalmául.¹¹

Egy későbbi 1327-ből származó határjárás a

¹¹ *Fejér, G.*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. VIII (Budae 1832) 489–491. — „... quod Nobilis vir Magister Thomas, filius Farkassi, dilectus noster et fidelis Castellanus de Lyblow ad nostram accen-

dens praesentiam et suae fidelitatis servitia, nobis ab olim magno diligentiae studio impensa declarans, quoddam castrum Mykus, filii Petri, infidelis nostri, et ex eo collationi nostrae pertinens, Hollokw vocatum in

vár tartozékait, birtok határát tárja elénk. I. Károly beiktatja Hollókő várába és annak tartozékaiba Szécsényi Tamást, ekkor már erdélyi vajdát.¹² Az oklevél meglehetősen alapossággal írja le a hollókői várbirtokot égtájak szerint délről keletre haladva, majd északra és nyugatra. Név szerint említi a várföldet körülvevő birtokokat. Délen *Toldy* nemes földje határolja, valószínűleg ez kisebb nemesi birtok. Kelet felé haladva *Tót* és *Rawaz* földjét említi. Megjegyzi, hogy az említett földekről északra található a hollókői vár földje. A *Swn* folyónál (Zsuny patak) megszűnik *Toldy* nemes földjével a rokonság, és itt a várföldek a *Garaab*-i ecclesia (Garáb), tehát a premontrei apátság földjével szomszédosak. A határvonal innen északra fordul *Sunteluk* (Zsuny pusztja) felé, majd keletre *Almás*teluk-ig halad, ott átmegy a *Swn* folyón, és dél felé tart a határvonal. Délről ismét a *Garaab*-i ecclesia földje található, és *Zeus* földje (Mátraszőlős) Kelet felé *Barkan* (Nagybárkány), ettől északra pedig *Almás* földjét említi, ez utóbbról megjegyzi, hogy ez Hollókő tartozéka. Északon *Meger* (Nógrádmegyer) földjével határos, majd a határvonal nyugatra tart és itt egy kis úton megy át, mely *Lucen* (Lucfalva) felé vezet. A határ ismét *Sunteluk*-hoz tart, majd innen északra, és itt *Looch* (Nagylóc) földjével határos. Innen kicsit keletre tér el és egy régi utat érint. Ez az út véleményünk szerint Ecsegen, Hollókőn át Szécsény felé vezető út. Észak felől a határ *Nogrymoch* (Rimóc) és *Looch* közt *Warad*-ig húzódott, és itt szomszédos volt *Zeehen* (Szécsény) földjével. Nyugat felé a határvonal *Nogrymoch* földjének határáig terjedt. Az említett falvak nagy része ma is meglevő települések várunk körül. Kivéve Zsuny és Almás helységeket, melyek a török korban pusztultak el, 1570-ben már puszták. Ma Zsuny- és Almáspusztja jelzi egykori létüket.¹³

Csák Máté 1321-ben bekövetkezett halála után a hollókői váron és tartozékain kívül Szécsényi Tamás megszerezte Szőlős, Baglyaskő, Somoskő, Stregova várakat a hozzátartozó birtokokkal együtt. Hatalmas vagyona volt Erdélyben is. Erdélyi vajda 1321–42 között, és 1347-től haláláig 1354-ig országbíró. A Szécsényi család részére hatalmas vagyont szerzett. A család tagjai voltak a XV. század közepéig a hollókői vár birtokosai.

A XIV. század elején még csak a torony állott Hollókőn. A vár nagyobb arányú kiépítése, bővítése e vagyonos család birtoklásának idejére esik.

Erre utal az építkezés jellege és a kevés számú faragottkő anyagból is ugyanez kitűnik.

A XV. század elején Szécsény, Hollókő, Salgó és Csővár a husziták kezére került. Giskra huszita vezér pártja 1442-ben Hollókő várában egyezkedett Hont és Nógrád megyével.¹⁴

Újabb adatokat 1441-ből kapunk a vár birtokviszonyaival kapcsolatban. Az 1441-ben történt osztozkodáskor Hollókő vára Szécsényi Lászlónak jutott. Fia László 1439-ben Albert királytól kapott birtokokat, és végül is földje Nógrád megye egy harmadára terjedt ki. Fiú örökösei nem lévén, 1455-ben vejeinek Guthi Országh Mihálynak és Losonczy Albertnek zálogosította el hatalmas vagyonát. Ebből a záloglevélből megismerjük Szécsényi László uradalmát. Itt említi Hollókő várát és tartozékait: Pusztja Almás, Zsuny, Bátka helységeket. Ez utóbbi helységet területileg nem tudjuk azonosítani. Szécsényi László 1459-ben bekövetkezett halála után a király Guthi Országh Mihálynak és Losonczy Albertnek adományozta a nagy birtokot. Az 1460–81. évek között Hollókő tartozékai közt Ecseg, Konezhida pusztja vámmal, Lócz és Farkas Almás szerepel.¹⁵

A falu

Az okleveles adatainkat vizsgálva feltűnik, hogy Hollókő falu neve sehol nem szerepel a vár tartozékai között. Bizonyos azonban, hogy a középkorban két település húzódott a vár alatt: Az egyik a vártól északra, lent a völgyben, a mai falu helyén. Ezt bizonyítja a ma is használatban levő, Szt. Márton tiszteletére szentelt egyeneszáródású templom. Az épületben végzett XIX. századi átalakítások során a szentély elvesztette eredeti rendeltetését, előtérre alakították, föléje fatornyot emeltek. A templom alaprajzi elrendezése mellett a megmaradt csúcsíves ablakok utalnak még középkori eredetére. A másik település a vártól délnyugatra fekvő Előtyi dűlőn található. A felszínen előkerült Árpád-kori kerámia, patics-töredékek és egy feltárt szemétködör utalnak a középkori falura. A közelében levő Pusztaverem-dombon pedig a falu kisméretű egyeneszáródású temploma is előkerült.¹⁶

A két falura vonatkozó adatot a XIV. századi pápai tizedjegyzék nem tartalmaz. Viszont 1343-ból keletkezett oklevél említi „Gregorio de Waralia ecclesiarum sacerdotis”-t.¹⁷ Ortvyar Tivadar Wara-

Comitatu Neogradiensi existens, cum possessionibus suis et pertinentiis universis, pro fidelibus suis seruitiis a nobis perpetuo sibi dari et confessi postulaerit.” (489)

¹² *Nagy I.*, Anjoukori Okmánytár. II (Bp. 1881) 287–290.

¹³ Czetter Sámuel 1804-ből származó rézmetszetén a hollókői vár környékén a következő falunevet olvassuk: Told, Garáb, Szun, N.Bárkány, Almási, Luczin, Rimóc, Lócz, Megyer, Szécsény. Itt még több helynevet eredeti XIV. századi alakjában találjuk meg, így Szun, Almási, Luczin, Lócz. Warad falu, mely az oklevélben

szerepel, 1333-ban egybeolvadt Szécsénnyel. — *Korabinszky, M.*, Atlas Regni Hungariae portatilis. (Pozsony 1804) XVI. t.

¹⁴ *Patay P.*, A bujádi vár. (Bp. 1959) 14.

¹⁵ *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I (Bp. 1890) 118.

¹⁶ 1969-ben *Gábor Judit* végzett itt ásásokat (ArchÉrt 98 (1971) 282).

¹⁷ *Nagy I.*, Anjoukori Okmánytár. IV (Bp. 1884) 370.

lia-t, Váraljájának fordítja, és kimondja, hogy ezen Hollókő várának alja értendő.¹⁸ Ez elfogadható, hiszen az oklevél a környező falvakkal egy helyen említi, ennek a Váralji plébániának György nevű lelkészét. Viszont a két település közül nem tudjuk már megállapítani, hogy melyikre vonatkozik az adat. A két település egyidőben létezett, erre a két azonos alaprajzi elrendezésű templom utal. A Pusztavárdomb alatti település a török korban pusztulhatott el, míg a másikon tovább folyt az élet.

A vár a XV–XVII. században

A XV. század végén, a XVI. század elején a Losonczyak és Guthi Országok birtoklása idején történt a váron nagyobb átalakító építkezés. Tulajdonképpen mai állapotában ezt a XVI. századi formáját őrizte meg. Az említett két család birtokában maradt a török hódoltságig.

A török 1544-ben elfoglalta Nógrádot, Szandát és Vácot. Hollókő ekkor lett végvár, kapitánya Kapitán György, kinek párviadalát a szandai Hubiár agával — amely 1550-ben zajlott le a bujái mezőn — Tinódi Lantos Sebestyén örökítette meg históriás énekében. A viadalon részt vett Losonczy István, a későbbi temesvári hős, Zoltay István egri kapitány.¹⁹

Ali budai basa a még megmaradt szabad területek meghódítására indult. Drégely várának bevétele után könnyen elfoglalta Gyarmatot, Szécsényt. Istvánffy soraival folytatjuk a gondolatot: „Hollókőt Ali szintoly könnyen elfoglalta, mert a várnagyok Zsáki András és Imre egymással viszálykodtak; honnét Bujáknak Báthori várának indult . . . Ennyi erős várat minden erő nélkül mint a törökök magok mondták, csak sétálva hatalmukba ejtven . . .”²⁰ Erről tudósítja Balassa Zsigmond Diósgyőrből Nádasdy Tamást levélben 1552. július 17-én: „ . . . sunt Thurci relictí saltem in Drégel et Hollokeu.”²¹

A török megszállta a megye területét. A délnógrádi részeket három kerületbe osztotta, melyek egyikének székhelye Szécsény lett. Hollókő ide tartozott. A török defterek számos értékes adatot nyújtanak a várak őrségére és hadifelszerelésére vonatkozólag. Az 1556–57. évben a hollókői vár műsztafizai (gyalogosok) és a topesii (tüzér) a következők: műsztafizok Mohamed aga dizdár

alatt két bölükben 18 egyén. Az aga zsoldja naponta 15 akcse, embereié 7 akcse. A topesik létszáma három ember napi 7 akcse zsolddal. Tehát az összlétszám 21 fő. Az őrség létszáma 1558–59-ben 24 fő. Érdekes összehasonlítást tennünk a környező várak ez évi őrséglétszámával, mert ezekből az adatokból kiderül, hogy Szanda és Buják mellett a legkisebb létszámú erősségek közé tartozott.²² Nem volt fontos erősség. Ezt mutatja hadifelszereléseiről készített 1565. évi lajstrom is.²³

Adatokat nyerünk a várra vonatkozólag a budai török számadáskönyvek pénztári naplójából is. Az 1559-es évben Pirinek, a hollóka-i vár egyik merdjének hagyatékából, aki elesett harcban, 1342 akcse értékű vagyon maradt. A hollóka-i vár műsztafizainak 1557–58-ban 5000 akcsét osztottak ki a füleki és szécsényi livák hitetlenjeinek adójából. Majd 1559-ben a hollóka-i vár műsztafizainak 7200 akcse előleget adtak.²⁴

A török defterek a szécsényi kerületben említik, hogy Hüszein Diváne hollókői vitéz részére átírják Musztafa bin Kiladról a hűbért, aki erről lemondott 1592-ben. Ugyanebben az évben a bátkai hűbértbirtok jövedelme tartozékaival együtt 1700 akcse volt.²⁵ Bátka 1455-ben Hollókő tartozékai közt szerepelt.

A 15 éves háború (1591–1606) során Tieffenbach Kristóf kassai főkapitány és Pálffy Miklós 6000 főnyi seregével visszafoglalta a töröktől Füleket, és ez kedvező helyzetet teremtett a többi nógrádi várra vonatkozólag is. A várak visszaszerzésében jelentős szerepe volt Tieffenbach helyettesének, Prépostváry Bálint egri főkapitánynak, aki 1593-ban Somoskőt, Ajnácskőt, Hollókőt tárgyalások útján visszaszerezte.²⁶ Az említett várakon kívül még véghely lett Vác, Gyarmat, Buják, Drégely-Palánka, Nógrád.²⁷

Hollókőn így 1593-ban ismét a magyar végvári vitézeket találjuk. Prépostváry Bálint a bécsi udvarnak tett jelentésében beszámol a magyarok egy 1594. évi portyázásáról, amelyben 12 egri gyalogos, a hollókői, az ajnácskői és somoskői hajdúkkal egyesülve Vácra mentek. A portya jól sikerült. A magyarok összeszedték a barmokat és az elmozdítható dolgokat, és csendben hazatértek.²⁸ A zsákmány, mint azt tudjuk a legtöbbször elmaradó zsold miatt, a létfenntartásukhoz vált szükségessé.

¹⁸ Ortway T., Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. II (Bp. 1892) 790.

¹⁹ Tinódi Lantos Sebestyén, Capitán György baiviadalja. II (Colosvár 1554).

²⁰ Istvánffy M., Magyarország története. (1490–1606) I (Debrecen 1868) 376–377.

²¹ O. lt. Kam. lt. E. 185. Nádasdy cs. lt-a, Missiles Balassa Zsigmond, fol. 27. Jankovich Miklós szíves közlése.

²² Kammerer E.—Velics A., Magyarországi török kincstári defterek. I (Bp. 1890) 96. — 1556-ban Szandán 37 fő, Bujákon 30 fő, Drégelyen 200 fő, Nógrádban 225 fő Szécsényben 256, Füleken 323 fő az őrség létszáma.

Kammerer E.—Velics A., i. m. II. 232–234., 250., 261.

²³ Zarbuzán (ágyú) 1 db ólom 1 mázsa
Siklós (kézi lőfegyver) 5 db gyutacs gyapot 2 oka
Prangi 500 db lőpor 2 mázsa
Trüfenk (puska) 10 db szipr (paizs) 9 db —

Kammerer E.—Velics A., i. m. I. 194.

²⁴ Fekete L.,—Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek. (Bp. 1962) 403., 469., 537.

²⁵ Kammerer E.—Velics A., i. m. II. 681.

²⁶ Takáts S., Régi magyar kapitányok és generálisok. (Bp. é. n.) 361., 364.

²⁷ Demko K., HK 15 (1914) 233.

²⁸ Takáts S., i. m. 370.

Szécsény és Fülek összeírása és felülvizsgálása során 1596. február 29-én Hollókőn is szemlét tart a várak állapotát felmérő bizottság. Megállapítják, hogy a vár sokat szenvedett a dúlásoktól, teteje rongyos, falai részben leomlottak. Noha szikla védi a romlástól, mégis falai nyitottan állnak. A tanács elhatározza, hogy a kőfalakat legalább fával kell pótolni, míg a helyen ismét építkezni lehet.²⁹

Az 1608-ban megtartott országgyűlés Somoskő, Buják, Hollókő megerősítésére és Szécsény várának felépítésére Nógrád megye három járásának jobbagyait rendelte ki. Jelentősebb építkezésre nem gondolhatunk, mert a vár a XVII. századi erősítésére jellemző vonásokat nem mutat. Lehet, hogy főleg az előzőekben említett fakiegeschítesek történtek meg. A XVII. századi pusztítási rétegben több helyen elszenesedett gerendamaradványt találtunk.

A XVII. század folyamán a magyar hadserevezet hanyatlásának indult. A végváriak megélhetése egyre nehezebbé vált. III. Ferdinánd fő törekvése, hogy a fontosabb várakat német őrséggel lássa el. Az 1652. évi császári végzés alapján a bányavidéki végvárakban konkrétan tudjuk a hadinép létszámát. Füleken, az egyik legfontosabb erősségben a katonaság fele német. Szécsényben, Nógrádban és a kisebb erősségekben nincs német őrség. Hollókőről annyit tudunk, hogy 20 hajdú tartózkodott ott és 61 forint volt a zsoldjuk.³⁰

Köprülü Ahmed nagyvezér 1663-ban megindította hadjáratát, és Érsekújvár bevétele után, a többi nógrádi várral együtt Hollókő is ismét török kézre került. Evlia Cselebi török utazó 1664–66 között járt itt, és a következőket írja: „A vár alakja magas halmon fekvő kicsi ötszögű vár; fa kapuja van, benne mintegy száz üres ház van. Egyetlen templomát dzsamivá alakították át a padisah nevére. Gondoskodás történt, hogy élelőtár és hadiszertár legyen benne.”³¹ Leírása a 100 szoba (ház) esetében túlzó. Templomot a kutatások során nem találtunk, de az elpusztult emeleti szintek valamelyikén esetleg lehetett kisebb kápolna.

A vár a török uralom alól véglegesen 1683-ban szabadult fel. A párkányi győzelem után Sobieski János lengyel király Nógrádon vonult át és

útközben felszabadította Szécsényt és Hollókőt.

I. Lipót császár 1701. november 9-én keltezett rendeletében kimondta, „hogy a magyar katonáktól örökölt végházakat megszünteti”. Elrendelte a várak lerombolását, egyrészt hivatkozva az ország békéjére, másrészt a nehéz anyagi helyzetére.³² A várat 1711-ben széthányták, de teljes lerombolására nem került sor. Az 1718-ból származó conscriptio már romként említi.³³

Hollókőn 1715-ben három magyar háztartást írtak össze. Birtokosa a XVIII. század elejétől a Forgách család, majd 1860-ban a Pulszky család vásárolta meg.³⁴

Ábrázolások

Az első fennmaradt ábrázolásunk — mint erre már utaltunk — 1826-ból való. A vár északi oldaláról készült, a belső vár bejáratát mutatja és a palotát teljes magasságban a pártázatig. A belső vár déli fala még magasan áll. A kaputorony falai még erőteljesebben kiemelkednek, déli oldalán egy ablak látható, ma már ez nincs meg. Az északkeleti oldalon levő kis őrtorony falai még a pártázatig megvannak (2. kép).

A legkorábbi felmérési rajzaink a XIX. századból maradtak fent, Bergh Károly és Könyöki József nyomán. Számunkra különösen hasznos Bergh Károly alaprajzi felmérése, és ehhez kapcsolódó két részletrajza 1862-ből³⁵ (3. kép). Könyöki tusrajzot készített a várról, de ez nincs olyan értékű, mint Bergh Károlyé. A rajz erősen torzított, a torony helyét pontatlanul ábrázolták. A palota helyiségeinek bejelölése itt talán részletesebb. Alaprajzi felmérésénél fontosabbak számunkra homlokzati rajzai, melyek a vár keleti, északi és déli oldaláról készültek (4. kép).³⁶

Rómer Flóris 1862. augusztus 21-én járt Hollókőn, ugyanazon a napon, mikor Bergh Károly felmérése készült.³⁷ Leírja a vár földrajzi környezetét, magáról az épületről meglehetősen részletesen ír. Sok érdekes építészettörténeti megfigyelést tesz. Megemlíti, hogy a faragott köveket elvitték a parasztok a faluba építkezéshez, emiatt kevés faragott részletünk maradt meg.

szögleteken faragott kő, bazalt és grobalk nagyobb formátlan kövekből — a kőfal 12 ölnyi ... keskeny, veszedelmes út vezet a belső magasabb várba, a faragott mészkő alakzatokban sok csiga, cardium ... téglaregi széles, mélyebb keretű, csak az ablak gyenge hajlású boltozott, gyönyörű csúcsíves tagozatmaradvány ablakban is ... eleinte az ötszögű torony maga állt, később a falak hiányában a délkeleti oldalon 1 ölnyi fallal erősítették és a falak tovább is vitettek köröskörül 4–5 lábnyi vastagsággal. A torony északi fala alul 11 lábnyi felül legvékonyabb, mert legkevésbé veszedelmes ... kapuja 3 ölnyi ... keleti falon a nyílás alja irányában a falon keresztül nagy bolthajtás később befalazva, az udvaron a délkeleti sziklaorom alul be van faragva, hogy a felmászás annál nehezebbé tétessék, a keleti ormok később falal erősítették ... a torony délkeleti részén, hol most, a 8 ölnyi magas falnak közepe táján fölül ormok lehetnek, melyek bástyára szolgáltak, később fölül fallal beépített...”

²⁹ *Urbaria et Conscriptio*. IV. 2 (Bp. 1967) 292.

³⁰ Takáts S., *Magyar küzdelmek*. I (Bp. é. n.) 197.

³¹ Karácsony I., *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1664–1666)*. II (Bp. 1908) 125.

³² Gerő L., *Magyar várak*. 279.

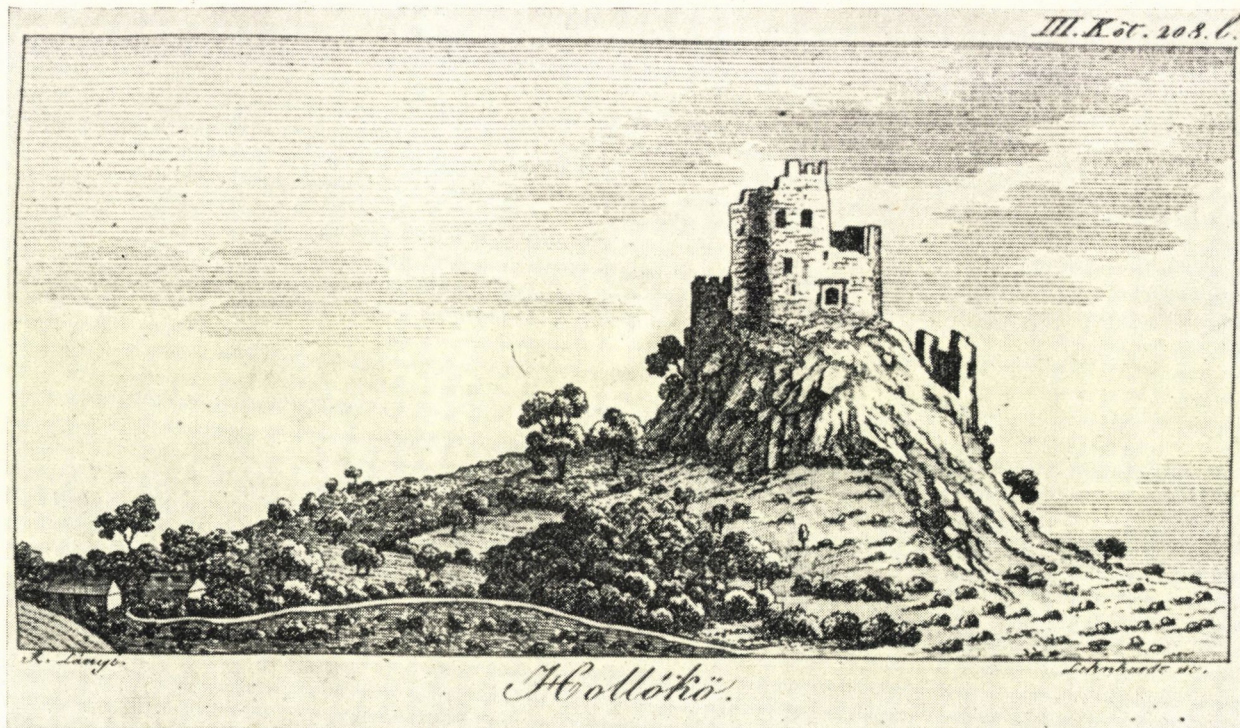
³³ *Urbaria et Conscriptio*. i. h.

³⁴ Borovszky S., i. m. 53.

³⁵ OMF Tervtár ltsz.: 2482.

³⁶ OMF ltsz.: 2478., 2480., 2481. — A felmérések Rómer Flóris hagyatékából maradtak ránk. Az ábrázolások felsorolása: *Genthon I.*, Nógrád megye műemlékei 217–218.

³⁷ Rómer jegyzőkönyv 1862. 9. k. 97–104 OMF, Könyvtár A jegyzőkönyv ceruzával bejegyzett sorai több helyen erősen elmosódtak, olvashatatlanok. Csak a fontosabb részeket közöljük: „a falba behúzott gerendák nyoma ..., első udvarban ciszterna volt, terméskő

2. kép. A vár északról 1826-ban. Lehnhardt és Lányi rézmetszete
 Рис. 2. Крепость с севера в 1826 году. Гравюра на меди Ленхардта и Лани
 Fig. 2. Le château-fort en 1826. Gravure sur cuivre de Lehnhardt et de Lányi

A vár régészeti kutatása

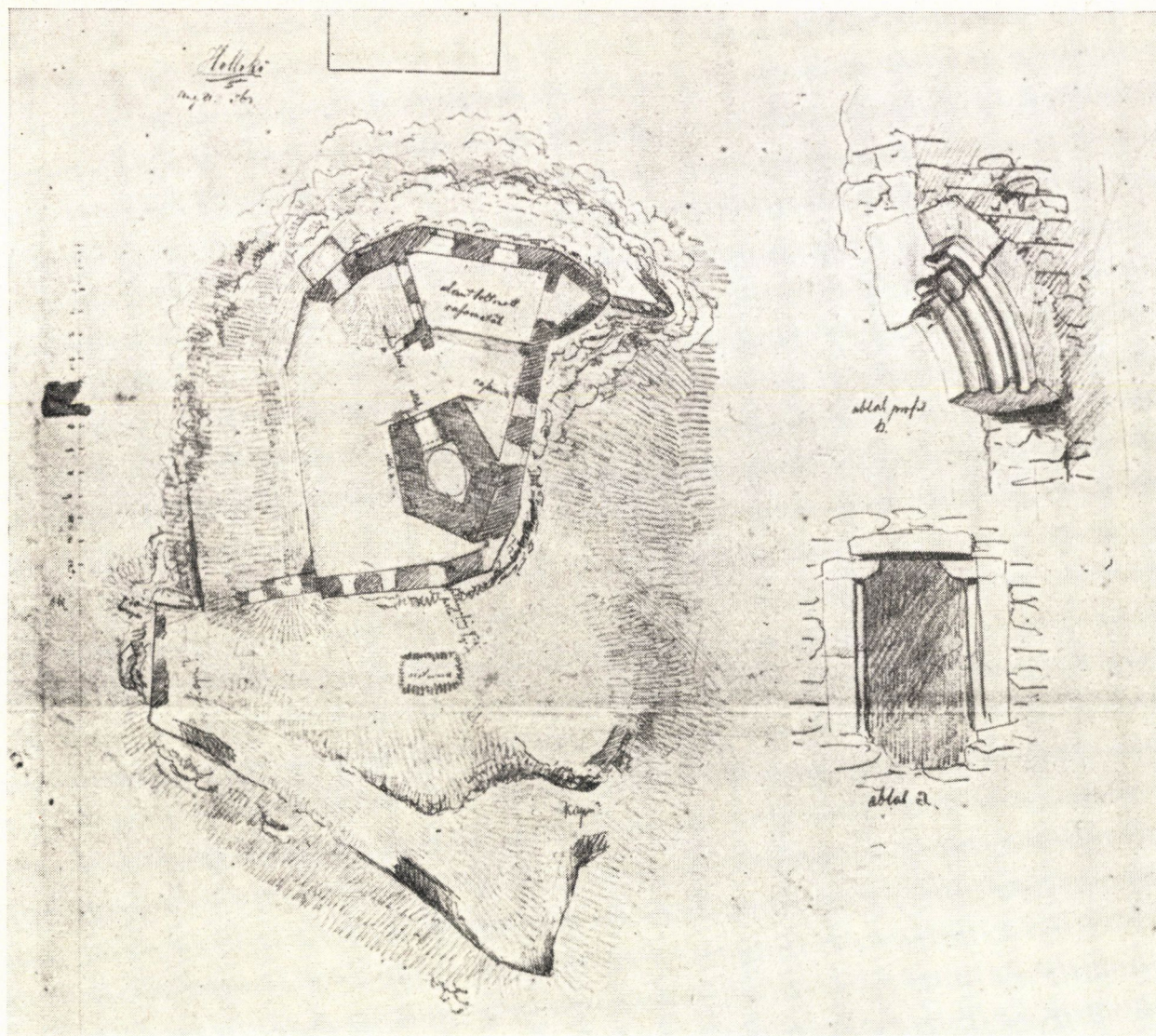
A történeti adatokból tudjuk, hogy 1711-ben felrobbantották a várat, s ezután folyamatosan pusztult. Egyes szakaszai a leomló törmeléktől erősen feltöltődtek. A vár nagyon villámveszélyes. A belső vár délkeleti sarkának leomlásáról tudjuk, hogy villámcsapás okozta. Még az 1960-as években is hordták a vár leomlott köveit a faluba építkezésekhez.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1966–69 között, évenként több hónapra terjedő régészeti kutatásokat végzett a romnál, melynek során a belső vár vízgyűjtőjének kitisztítását kivéve, a vár csaknem egésze feltárássra került.

A kutatás először a belső várban és a külső vár kaputornyában indult el, majd sor került a külső vár nyugati falszorosainak, a feljárati szorosnak, végül a külső vár udvarának feltáráására (5. kép).

A vár központi magját képezi a XIII. század végén, a Kacsics nemzetség által emelt ötszögletes öregtorony (6. kép). A sziklaorom leginkább védelemre szoruló keleti oldalára épült. Sarkai kváderköves armírozásúak. A Könyöki-féle felmérésen még az armírozás majdnem ép. Ma azonban délkeleti és délnyugati oldaláról alul nagy részen hiányzik. A feltárás előtt a torony belsejében 260 cm magas feltöltés emelkedett. Az északnyugati falon alul, a kincskeresők által kitermelt üregeken keresztül tudtunk csak az építmény belsejébe hatol-

ni. Ezen az eléggé szűk nyíláson át kellett a törmelék kitermelni. A torony falait a sziklára építették rá. A sziklák közeit apró törmelékkel töltötték ki és tetejét habarccsal egyenletesen lesimították. Végül erre került a téglaburkolat. A téglaburkolatból itt azonban nem maradt fenn részlet. A vár több pontján ugyanezt az eljárást figyelhattuk meg. Sehol nem volt szükség a fal alapozására, természetes szikla kitűnő alapot adott. Bergh a torony belsejét kör alaprajzúnak tünteti fel. Ez azonban csak az épület legalsó szintjére jellemző. Megfigyeléseink szerint eredetileg alul is ötszögletes alaprajzú volt a torony. Később, valószínűleg a XVI. század elején szűkítették le kör alakúra. Az épület alsó részén a falvastagság általában 350 cm. Leszűkítésekor a keleti rész kapta a nagyobb falvastagítást. Felfelé fokozatosan csökkent a fal vastagsága. A torony belsejében három földem helye figyelhető meg. Felső lezárását nem ismerjük, de bizonyos, hogy kiemelkedett a vár többi építménye közül. Az egyes emeleti szinteket famennyezetek zárták le, az alsó földem egymás mellé helyezett 25×25 cm-es fagerendákból készült. Emeletenként egy-egy keskeny, kifelé szűkülő lórést képeztek ki, de ezek a belső vár fokozatos kiépítései során elvesztették jelentőségüket. A torony legfelső emeleti szintjén szembeötlően látszik, hogy később épült rá a toronyra. Itt a déli oldalon egy nagyméretű ajtónyílás fele megmaradt. A XVI. század elején kiépített palotaszárnnal kapcsolta

3. kép. Bergh Károly ceruzarajza 1862-ből
 Рис. 3. Рисунок карандашом Кароя Берга от 1862 г.
 Fig. 3. Crayon de Károly Bergh, de 1862

össze a tornyot. A torony eredeti, XIII. század végi bejárata az épület legvédettebb északi oldalán ma is látható. Mellette egy gótikus konzol utal a későbbi, a XIV. századi palotával létesített kapcsolatra. Ugyanilyen konzolt találtunk a torony előterében.³⁸ Arra vonatkozólag nem nyertünk adatot, hogy a tornyot övezte-e korábban sövény vagy kőfal.

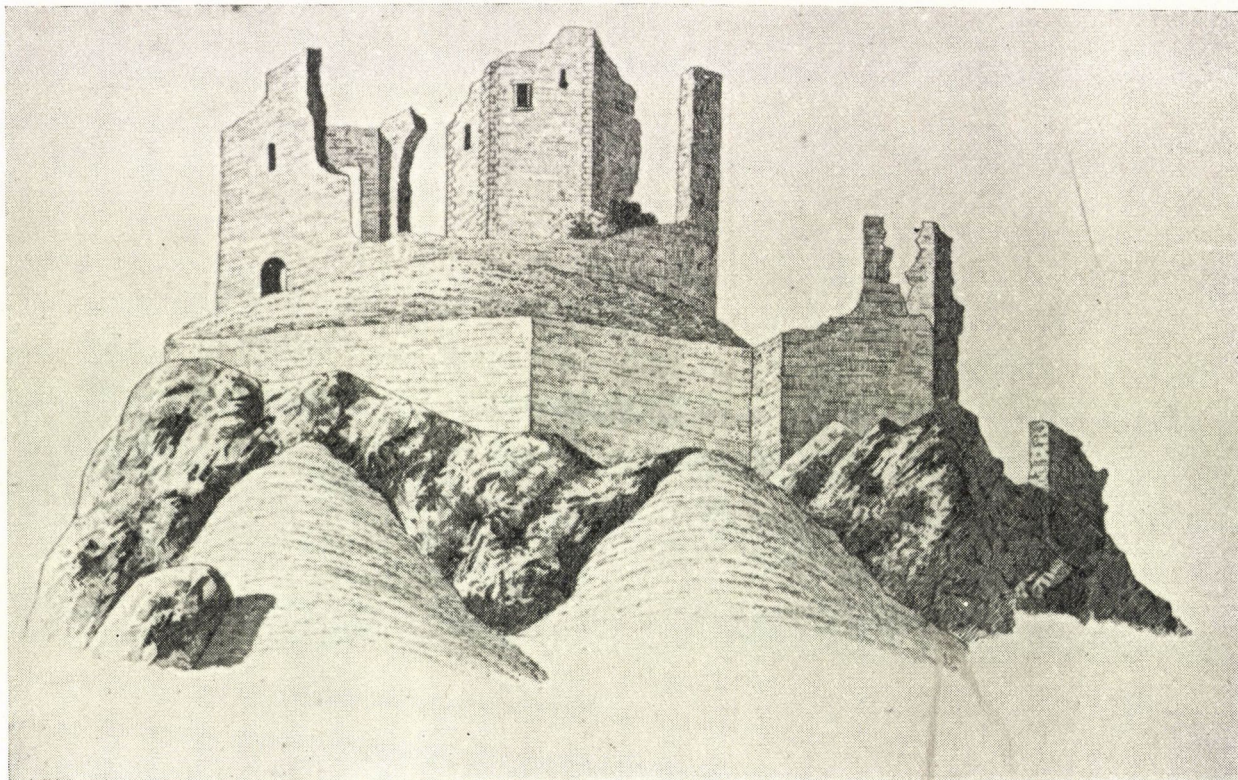
A harcászat fejlődése azonban magával hozta a külső védőfalak szükségességét, a lakásviszonyok fejlődése és igénye pedig a palotaszárnyak kiépítését tette szükségessé.^{38a} A Szécsényiek idején megindult a megnövekedett igényeknek megfelelően a vár további bővítése.

Az ásatás egyik lényeges feladata volt a torony körül L alakban kiépített palota helyiségeinek tisztázása. A belső várat közel 200 cm széles fal övezte, melynek nyugati része erősen leromlott. A legmagasabban az északi oldalon maradtak meg, egy szakaszon még a védőpártázat egy részlete is látható. A belső vár helyiségei annyira feltöltődtek a leomló törmeléktől, hogy csak a palota keleti és nyugati szárnya közötti válaszfal emelkedett ki egy nagyméretű, XVI. századbéli ablakkal.

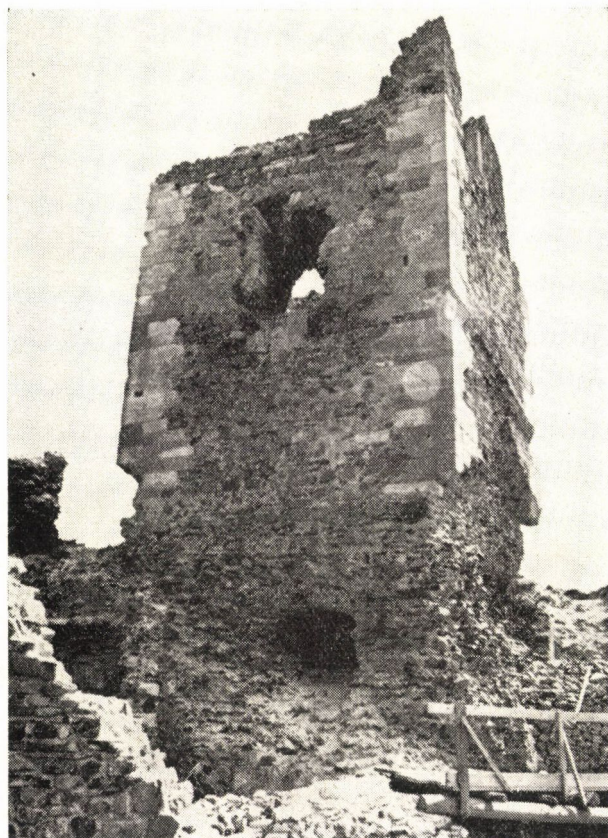
A feltárást a palota keleti szárnyában kezdtük el, a keleti várfal és az ötszögletű torony közötti szögletben. A feltöltést egy észak–déli irányú

³⁸ A torony északi oldalán levő erős lefaragás utal arra, hogy itt volt az emeleti szintre vezető feljáró.

^{38a} Holl. I. Acta ArchHung 22 (1970) 397.

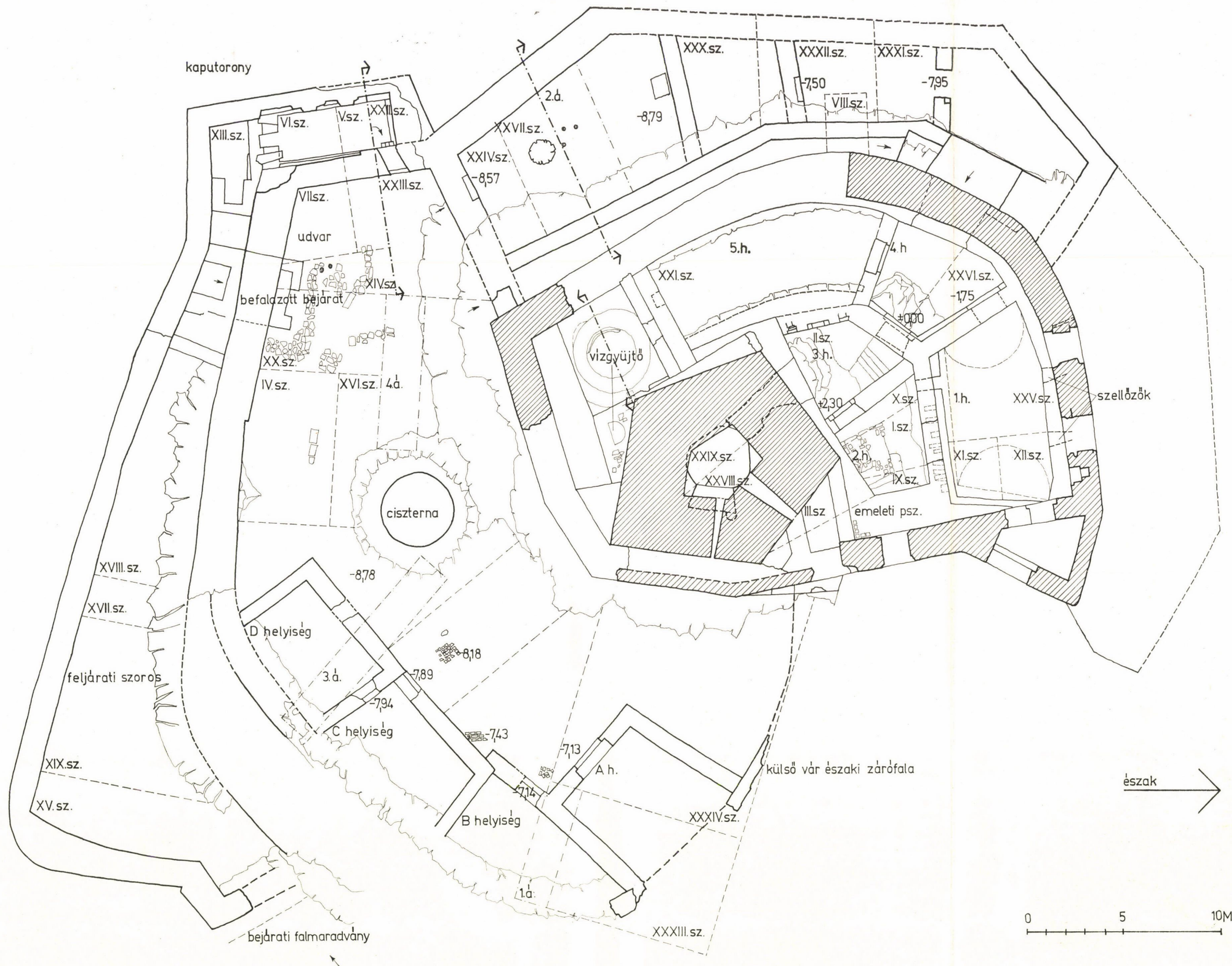
4. kép. Könyöki József homlokzati rajza a vár északnyugati oldaláról, 1891-ből
 Рис. 4. Изображение фасада с северо-западной стороны замка Йозефа Кёнеки от 1891 года
 Fig. 4. Dessin de József Könyöki représentant la façade nord-ouest du château-fort, datant de 1891

szelvénnel átvágtuk, (I. szelvény) és a keleti oldalon egy földsávot meghagytunk a rétegek megfigyelésére. A laza feltöltésből egymás után kerültek elő a helyiségek osztófalai: az 1. és 2. helyiség közötti 90 cm-es osztófal, a 2. helyiség déli fala és később hozzáépített boltozatmaradvánnyal, valamint egy szinttel feljebb egy kis helyiség falai hozzáépültek a torony és a XVI. századi palota falához (7. kép). Bejárata délről nyílt. Kis méreteit figyelembe véve, valamint fekvése miatt figyelőállás lehetett. Az északi oldalon feltárt 20×20 cm-es padlóteglaírából kialakított burkolatmaradvány a 2. helyiség feletti szoba szintjére utal.

A feltárás során kiderült, hogy az L alakú palota és a torony közötti kisméretű, háromszög formájú udvar volt. Erre utal a 2. és 3. helyiség falán előkerült három gótikus szellőzőnyílás, valamint a 2. helyiség déli falához épített kőlépcső alapozás maradványa. Az udvar beépítésére valószínűleg a XV. század végén került sor. Erre utal a két helyiség közötti kő és téglavégződésű később beépített osztófal a későgótikus ajtó maradványával. A 2. helyiség északi falánál megtaláltuk a téglapadló burkolat maradványát,

6. kép. A XIII. század végi öregtorony északnyugatról.
 Рис. 6. Старая башня конца XIII в. с северо-запада
 Fig. 6. La vieille tour du XIIIe siècle, vue du nord-ouest

5. kép. Ásatási alaprajz
 Рис. 5. План раскопок
 Fig. 5. Plan des fouilles

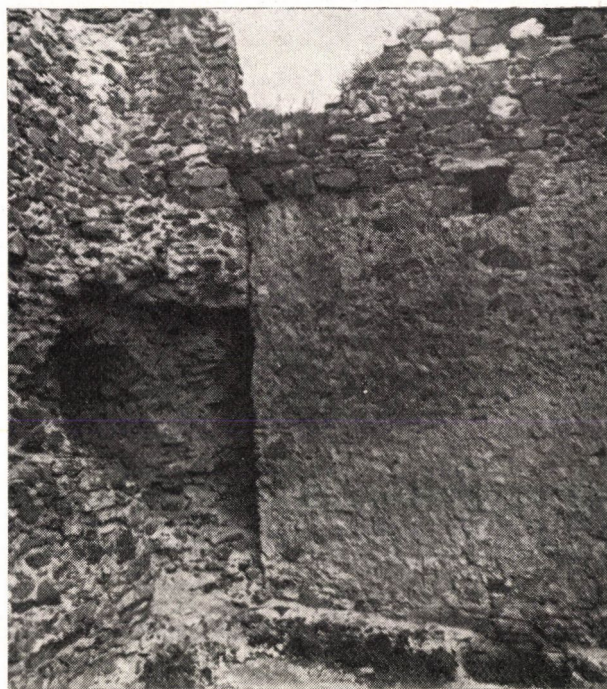
amely kialakítását tekintve azonos a felette levő helyiség padlószintjével. Északi oldalán egy erősen leromlott ajtónyílás került elő, mely a palota északi oldalán elhelyezkedő nagyobb terembe vezetett (1. helyiség).³⁹ A palotaszárny északkeleti sarka oválisan lekerekített, és egy kis védművet alkot. Ez a sarokrészlet több átépítésre utal, a legkorábbi részlet a XIV. századi palota északi fala. Ehhez épült a keleti várfal erősítését szolgáló pajzsfal. Végül ezekre épült rá a XVI. század elején a palota többi emeletsora (8. kép). A helyiség padlószintje sehol sem maradt meg. Északról két egyszerű ablak világította meg. Az északnyugati szögletben megmaradt egy helyen a falakat összekötő gerenda maradványa. Ilyen falkötő gerendákat alkalmaztak a szigligeti várnál is.⁴⁰ A feltöltésben a pinceboltozat feletti szinten I. Mátyás dénárt és Zsigmond quartingot találtunk.⁴¹

Az 1. számú helyiség alatti szinten egy pince húzódott. Bergh ezt kazamataként jelöli. Itt egy hatalmas faltömb lezuhanva, a boltozatot átszakította. A pince bejárata a 4. számú helyiségből nyílt. Az alacsony, széles formájú bejárat felső, íves részét a kincskeresők erősen megromgálták. A küszöbkő, valamint az ajtó szárkövek

7. kép. A palota keleti szárnya feltárás után
Рис. 7. Восточное крыло дворца после раскопок
Fig. 7. L'aile orientale du château, après le dégagement

³⁹ A 2. számú helyiség leletanyagában található XV. századi mázatlan kályhacsempe töredék, zöldmázos kétfejtű sasos csempe, tál alakú kályhaszemek, korsótöredékek stb.

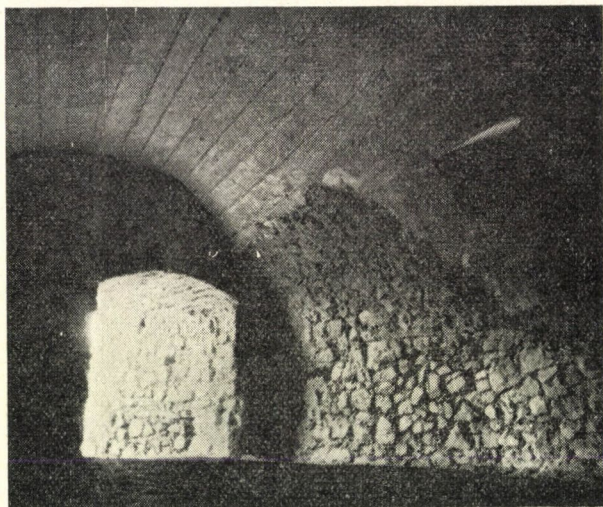
8. kép. Az 1. számú helyiség északkeleti szöglete feltárás után
Рис. 8. Северо-восточный угол помещения № 1 после раскопок
Fig. 8. L'angle nord-est de la salle n° 1, après le dégagement

helye és kétoldalt a vállindítások épen megmaradtak. A pince padlószintjét a helyenként megmaradt habarcsfelület jelezte. A boltozat feletti szinten előkerült gerendalyukak a pince eredetileg síkfödéses voltára utalnak. Észak felől két egyszerű, délről egy nagyobb méretű szellőzőnyílást tártunk fel. Az egyik északon levőt később a boltozat kialakításakor gerendával zárták el. A szellőzők a pince beboltozásakor elvesztették jelentőségüket. A belső udvar beépítése ezzel egyidőben zajlott le, a XV. század végén. A pinceboltozatot — melynek csak 1/3 része maradt meg — 1968-ban kiegészítették, azóta ez az egyedüli fedett tér a várban (9. kép).

A 4. számú helyiség közlekedő tér volt. Északnyugati oldalán a belső vár bejárata helyezkedett el, melyet már az 1826. évi ábrázoláson is jól megfigyelhattunk. Keleti irányában lehetett a helyiségből a pincébe jutni. Délkeletre egy gótikus bejáraton át — mely a helyiség szintjénél jóval magasabban jelentkezik — lépcsők vezettek a torony előterébe. A lépcső feljáró két foka épen megmaradt, valamint a többi lépcsőfokok helyei (10. kép). A gótikus bejárat a XV. század végére tehető. A palota nyugati szárnyában levő 5. számú helyiségbe is innen nyílt bejárat. A helyiség észak-

⁴⁰ Gerő L., Magyar várak. 72.

⁴¹ Ez úton mondok köszönetet Huszár Lajosnak az ásatáson előkerült érmék meghatározásáért. — I. Mátyás dénár CNH. II. 227., Zsigmond quarting CNH II. 129.

9. kép. A pince helyreállítás után
Рис. 9. Подвал после реконструкции
Fig. 9. La cave après la réfection

keleti fala később épült a belső vár falához, kő és téglá vegyes falazással. Egyidős a belső udvarban levő közfallal, erre utal az előkerült későgótikus bejárata is. Szintjét bedöngölt talaj jelzi, felette a feltöltésben XVI., XVII. századi kerámiaanyag

10. kép. A 4. számú helyiség gótikus déli bejárata, feltárás után
Рис. 10. Южный готический вход помещения № 4 после раскопа
Fig. 10. L'entrée méridionale gothique de la salle n° 4, après le dégagement

⁴² A helyiség feltöltésében a XVI–XVII. századi kerámiaanyagban a következők szerepelnek: többszínű mázas reneszánsz díszkerámia, mázatlan kályhaszem töredékek. Ltsz. Balassagyarmat, Palóc Múzeum: 69.1.29. 69.1.31., 69.1.17., 69.1.41., 69.1.42–43.

⁴³ Beckó várának feltárása folyik. Kozák Károly szíves közlése, hogy ott is hasonló kialakítású ciszterna tártak fel. Hasonló kiképzésű ciszterna volt a füleki várak is. Istvánffy Miklós a következőket írja róla: „a

dominál.⁴² A helyiség boltozatindítása a keleti falon maradt meg erősen leromlott állapotban. Az északkeleti falon edények elhelyezésére szolgáló falifülkét találtunk.

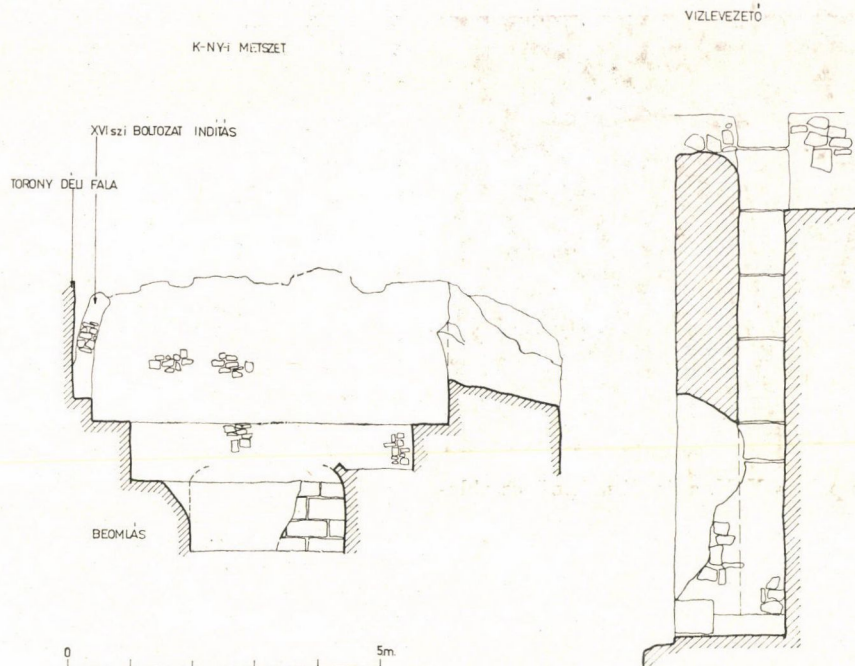
A vízgyűjtő

A belső vár feltárásának utolsó szakaszát képezte a palota délnyugati része és a torony közötti terület kutatása, mely egy szinttel magasabban volt, mint az 5. számú helyiség. A kutatás során a vár délnyugati szöglete és a torony déli fala közötti területen több periódusban beépített falak szövevénye vált láthatóvá. Ez volt a vár legtermadhatóbb pontja. A torony és a beépített fal közötti részen egy „D” formájú aknát találtunk, alján lesimított habarcsfelülettel. Ebben az 1 m mély aknában fogták fel a vizet és a torony leegyenésített falán át, a faragott részletekből kiképzett lefolyónyíláson továbbították a kör alakú vízgyűjtőbe. A vízgyűjtő helyét a sziklából kirobbantották, a faragott kváderekből kialakított kútkáva és a szikla közötti részt agyaggal tömítették. Ezzel a módszerrel készült a külső vár ciszternája is.⁴³ A ciszterna keleti része erősebben tönkrement, a nyugati oldalon a kövek befelé ívelnek, jelezve, hogy fedett volt. A tetején levő nyíláson át lehetett a vizet kimerni. A balesetveszély miatt teljes feltárása nem történt meg, erre csak a kivitelezéskor kerülhet sor (11. kép). A vízgyűjtő fölé később boltozat került, melyre a boltozati indítás megmaradt csomja utal. A ciszterna fölé több emeleti szint is épült, melyre a torony nyugati falán kiképzett vájatok, valamint az 1954. évi fényképfelvételen látható emeleti ablaknyílás utal.

A palota nagyszabású kiépítésére a XVI. század elején került sor. Ennek az átalakításnak a nyomai figyelhetők meg a vár keleti falán, ahol a XVI. századi vár eredeti magasságát is láthatjuk. A korábbi védőpártázatot befalazták, és köpenyfalat emeltek. A toronytól északra eső szakaszon, a két nagyméretű ablak már eltüntetett a pártázat nyomait, de a palota kis, lekerekített tornyán ismét előtűnik (12. kép). Az északi várfalon, három hatalmas ablak jelzi az új, ráépített emeleti szintet. Az 1. számú helyiség felett levő terem faragott, későgótikus boltozati gyámkövének részlete egy díszesebb helyiségre utal, amely a lovagterem lehetett. A lovagterem felett még egy emeleti szint húzódott, majd védőfolyosó, melyet a védőpártázat egy megmaradt részlete is jelez (13. kép).

A csekély számú faragott részlet között egy-egy jellemző típus is előkerült, amelyek az egyes épí-

vár két részre oszlik az alsóra, melyben van a víztartó, hova az esővíz csöveken vezetettetik.” Istvánffy M., i. m. 400. Kalmár János részletesen leírja az alsó udvar sziklába vájt vízgyűjtőjének kiképzését. A medence fenekét és a belső oldalfalazását hézagmentesen, kockakövekből rakták ki. A belső falazás és a medence ürege közötti részt agyaggal tömítették. Célja volt megakadályozni a víz szennyeződését és kiszivárgását. Kalmár J., RégFüz. II. 4 (1959) 6.

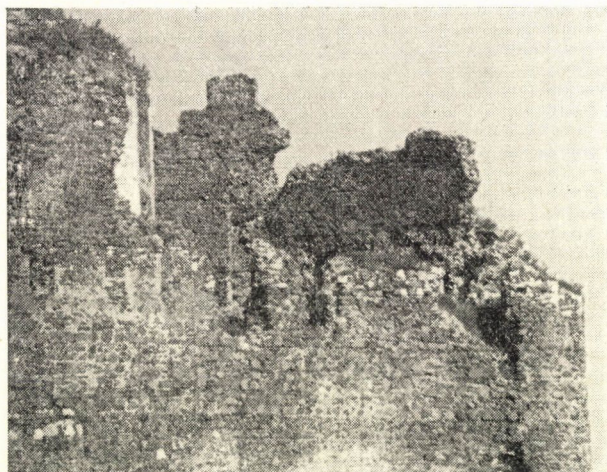

11. kép. A belső vár vízgyűjtőjének metszetei
 Рис. 11. Профили водяной цистерны внутренней крепости
 Fig. 11. Coupes du réservoir du château-fort intérieur

tési periódusok datálásához jó adatot szolgáltatnak. A nyugati falszoros feltöltésében (XXX. szelvény) egy kemény mészkőből készült gótikus mérműves ablak felső zárórészlete került elő, egy kisebb mérműves töredékkel együtt. Feltehetőleg a palota nyugati helyiségének falán helyezkedett el (14. kép).

A XVI. századi palota új, nagyméretű ablakait

reneszánsz keret övezte. Ezeknek több darabját találtuk meg az udvar feltárása során, valamint a nyugati falszorosban, ahová a pusztulás során lezuhantak. A reneszánsz részletek kivétel nélkül puha, rossz minőségű kőből készültek. A nyugati falszoros feltöltésében talált reneszánsz ablak-könyöklő részleten, a profilus rész alatt kereszt alakú illesztési jeget találtunk (15. kép).

12. kép. Befalazott védőpártázat nyomai a belső vár keleti zárófalán

Рис. 12. Следы заделанного защитного карниза на восточной стене внутренней крепости

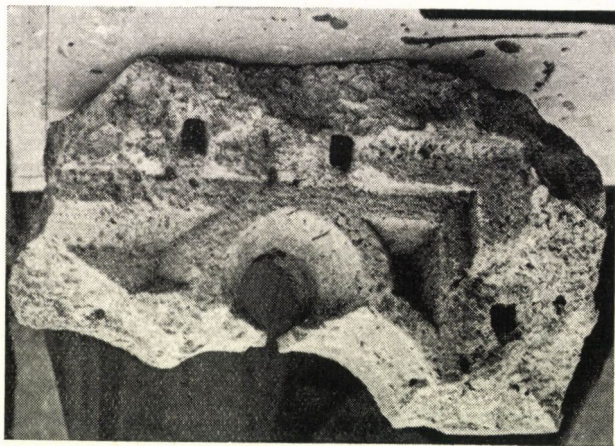
Fig. 12. Vestiges de la corniche de défense emmurée, sur le mur de clôture oriental du château-fort intérieur

13. kép. Részlet a palota északi faláról, a XVI. század eleji ablakokkal

Рис. 13. Деталь северной стены дворца с окнами начала XVI века

Fig. 13. Détail du mur septentrional du château, avec fenêtres datant du début du XVIe siècle

14. kép. A gótikus palota XIV. századi mérműves ablakának részlete

Рис. 14. Деталь окна XIV века с резным орнаментом в готическом дворце

Fig. 14. Détail de la fenêtre à décor de remplage, du XIVe siècle, du château gothique

15. kép. XVI. század eleji reneszánsz ablakkönyöklő részlete

Рис. 15. Деталь подоконника в стиле ренессанс начала XVI века

Fig. 15. Détail d'un accotoire de style Renaissance, datant du début du XVIe siècle

Külső vár

A feltárás kezdetén egyedül a kaputorony erősen leromlott falai, a feljárati szoros falának kis maradványai, a nyugati külső falszoros zárófalának síkja emelkedtek ki, és az udvaron csak a

ciszterna körvonalait figyelhettük meg. A külső várat kevesebb bolygatás érte, és így az egyes pusztulási rétegek jól elkülönültek, és a datálás-hoz segítséget nyújtottak.

Bergh Károly XIX. századi alaprajzán három helyen tüntet fel kapumaradványt: a külső vár délnyugati részén, a kaputoronyban és a belső vár délkeleti szögleténél. Megfigyeléseit a feltárás igazolta. A vár bejáratát a délkeleti oldalon megmaradt kapu csekély maradványai jelzik. A 200 cm széles kapu kialakításához, az északi oldalon a természetes sziklát használták fel úgy, hogy egyenesre lefaragták. A feljárati szoros járószintjét a következőképpen alakították ki: a sziklák közeit sárga kavicsos talajjal kiegyengették és habarccsal lesimították (XV. szelvény). A feljárati szorosban átlagban 170 cm magas feltöltés emelkedett. Felül az épülettörmelék, alatta volt az erősen átégett XVII. századi pusztulási réteg, melyből értékes archeobotanikai leletek kerültek elő. Egyrészt előjöttek gabonafélék: 5 kg búza, rozs, valamint gyümölcsanyag, dió, szilva, mogoró. A magvak az udvar épületeinek törmelékével kerülhettek a feljárati szorosba.⁴⁴ Az erősen átégett réteg alatt egy tömörebb szürke talaj húzódott XV–XVII. századi leletanyaggal.⁴⁵ A feltöltés letermelésével a feljárati szoros alaprajzát tisztázni tudtuk. A szintet a XV. századi nívóra alakítottuk. A feljárati szoros a kapuhoz közel eső része háromszög formájú kialakítást mutat, majd innen a kaputorony felé haladva fokozatosan emelkedik és szűkül. Egy falelválás utal arra, hogy a kaputorony falához később épült, a XV. század folyamán (16. kép).

A négyszögletes kaputoronyban a kutatást a torony falára merőleges, 5. kutatószelvényvel kezdtük, mely az udvar egy részére is átnyúlt. A torony szelvényekkel való teljes feltárásiig az árok nyugati oldalát tanúfalnak meghagytuk. Az árokban előkerült a kaputorony 160 cm széles belső fala, a torony déli oldalával párhuzamosan. A tanúfalán a következő rétegződéseket figyelhettük meg: felül behullott épülettörmelék, alatta az égett, elszenesedett famaradványokkal, csont- és kerámiaanyaggal teli réteg, melyet egy 1610-ből származó Báthori István garas datál. Majd ismét laza épülettörmelék, alatta égett réteg XV–XVI. századi leletanyaggal. Ez alatt agyagréteg jelzi a XV. század végi szintet. Majd laza barna betöltés alatt megfigyelhető habarccsal szint utal a XIV. századi járófelületre. A kaputorony építését a XIV. század végére helyezzük⁴⁶ (17. kép).

A kaputoronyban három gyalogkapu marad-

⁴⁴ A vár területén előkerült maganyagot a Mezőgazdasági Múzeumban P. Hartyáni Bora és Patay Árpád dolgozta fel. P. Hartyáni B. – Nováki Gy. – Patay Á., Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. (Bp. 1968) 53–55.

⁴⁵ Az előkerült leletanyag XVI. századi vegyesmázás kályhacsempe töredéke, fazéktöredékek, török pipa, XVII. századi csupor és török hatású palackedény stb. A két utóbbi tárgy leltári száma: Balassagyarmat,

Palóc Múzeum 69.1.49., 69.1.55.

⁴⁶ A barna laza talajban egy XV. századi mázatlan, alakos csempetöredék került elő. Szakállas férfi fej, mondatszallaggal, gótikus minuszkulákkal. Mérete: 12,5 × 11,5 cm. Balassagyarmat, Palóc Múzeum ltsz.: 69.1.8. Analógiáit a füleki, egri anyagban találhatjuk. A füleki csempék kartonanyagát a Nemzeti Múzeumban őrzik. ltsz.: 61.423. C. 1–2.

ványát találtuk. Kettő a torony délnyugati sarkában helyezkedett el, egymáshoz képest L alakban, köztük farkasveremmel. A nyugati fallal összeépített kapu perselykövének egy részlete in situ megmaradt. A farkasverem alját a perselyektől — 240 cm mélységben lesimított habarcsos felület jelezte. A nyugati toronyfalon, délről észak felé haladva bevésés nyomát találtuk, mely a feljáróra utalt (18. kép). A falszoros belső falának keleti oldalán másodlagosan felhasznált faragott kövekből (gótikus) kialakított, később idehelyezett lefolyónyílást találtunk. A harmadik kapu, a kaputorony és a feljárati szoros között helyezkedett el. A hozzácsatlakozó farkasvermet befalazva találtuk, ugyanúgy a kaput is. A befalazott bejárat túlsó oldalán, az udvaron is jelentkezik kapuépítmény maradványa. Ennek iránya a belső vár délkeleti sarkánál levő bejárat felé mutat. Valószínűleg a kaputorony megépítése előtt ez a bejárat bonyolította a forgalmat a belső vár felé. A kaputorony keleti falán egy bejárat kevés nyomát figyelhettük meg. A torony építésekor alakították ki, a külső várudvar és a nyugati falszoros felé biztosította az átjárást.

A feltárás előtt már megfigyelhettük a belső vár délnyugati szögleténél levő kapumaradványt. A bejárat nyugati részéből nem maradt semmi, és itt a nyugati belső falszoros fala is teljesen lepusztult. Így kapcsolatát a külső nyugati falszoros kelet—nyugati keresztfalához képest nem ismerjük. A falszoros falára merőlegesen egy kutatószelvényben (VIII. szelvény) felül laza épület-törmelék réteg mutatkozott, alján XIV—XV. századi kerámiával, ez alatt előkerült a XIV. századi habarcsos járószint. A szikla és a járószint közötti betöltésben XIII. századi kerámiát találtunk. A falszoros szélessége mindössze 180 cm, fala ráépült a sziklára. Maradványait a belső vár bejáratáig követhetjük, itt falát a kapu előtti kis építménybe kötötték be. Előtte a gyalogkapuhoz tartozó farkasverem maradványait találtuk meg, melynek betöltésében zömében a XIV—XV. századi anyag volt. Mázatlan kályhacsempe töredék, palackok, fazekak töredékei, sok állatsont (sertés, birka stb.), ágyúgolyó, vastárgyak kerültek elő. A falszoros szintje a kapu fölé emelkedett, a végleges terepszintet, a XIV. századi állapotnak megfelelően alakítottuk ki.

A külső nyugati falszoros feltárása lényegesen nagyobb munkát jelentett. A belső vár nyugati falának törmeléke mind ide zuhant. Az udvar mellett, a nyugati falszoros törmeléke tartalmazta a legtöbb leletanyagot. A feltárást kis kutatószelvényekkel kezdtük (XXIV. szelvény), majd ezt bővítve (XXVII. szelvény) a falszoros teljes feltöltéséről képet kaptunk. A felső, laza épület-törmelék közel 200 cm-t elérte. Itt kerültek elő azok a faragványok, melyekről a palota tárgyalása során szó volt. A laza feltöltés alatt húzódott szürke tömör réteg jelzi a XVI—XVII. századi járófelüle-

tet. Ez alatt húzódott egy patikosos réteg, majd alatta erősen átégett föld, amely kevert faszenes rétegbe ment át. Ez a feltöltés gazdag XVI—XVII. századi leletanyagban, kerámia-, csont- és vastárgyak mellett találtunk festett vakolatmaradványokat és kisebb mennyiségben búzát, rozst és árpát⁴⁷ (19. kép). Kutatáskor sor került az alsóbb

16. kép. A feljárati szoros a kaputoronnyal, feltárás közben

Рис. 16. Входной проход с надвратной башней во время раскопок

Fig. 16. La braie avec la tour-porte, en cours de dégagement

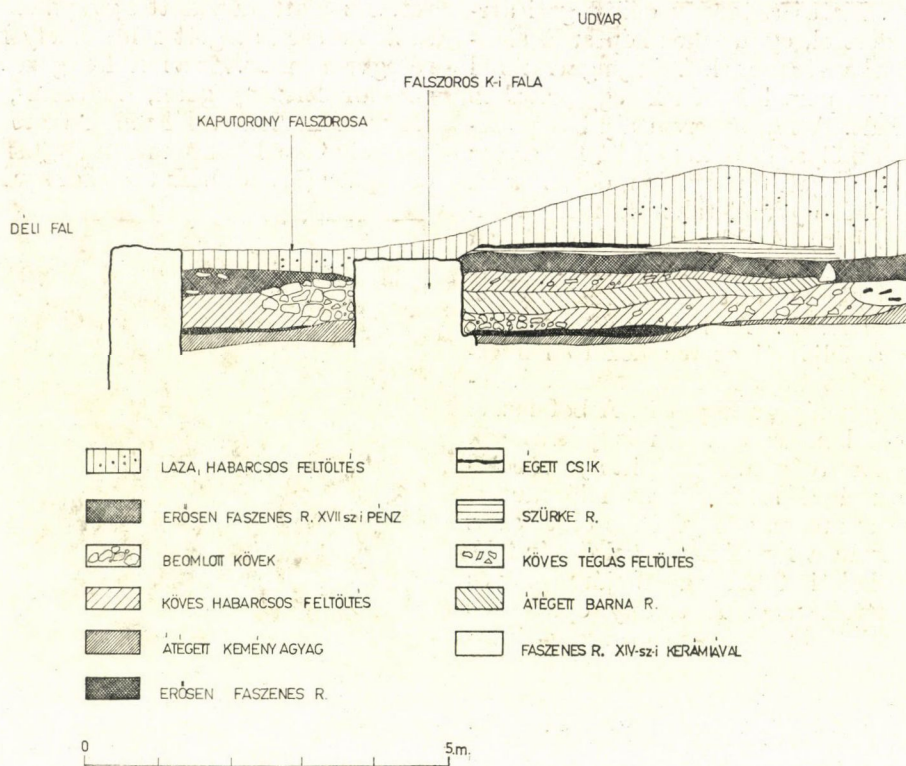

17. kép. A kaputorony kapuja a perselykő részletével, feltárás közben

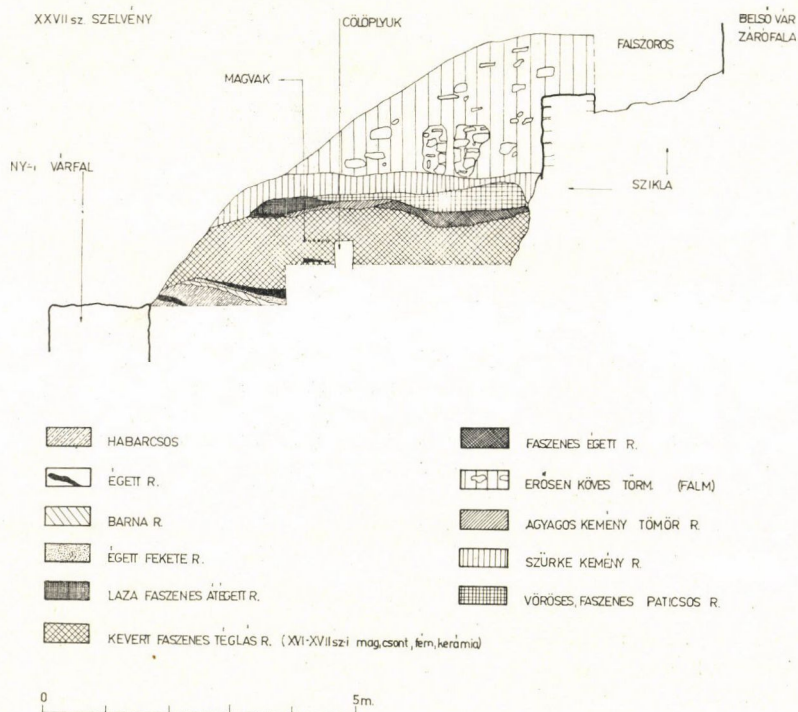
Рис. 17. Ворота надвратной башни с деталью камня, предназначенного для сбора денег, во время раскопок

Fig. 17. La porte de la tour-porte avec le détail de la pierre de chape, en cours de dégagement

⁴⁷ P. Hartváni B.— Nováki Gy.— Patay Á., i. m. 54.

18. kép. Metszet a kaputorony és az udvar feltöltéséről
 Рис. 18. Профиль надвратной башни и заполнения двора
 Fig. 18. Coupe du remblai de la tour-porte et de la cour

19. kép. A XXVII. szelvény északi oldalának metszetrajza
 Рис. 19. Профиль северной стороны раскопа № XXVII
 Fig. 19. Coupe du côté nord du secteur n° XXVII

20. kép. A külső várudvar feltárás közben
 Рис. 20. Двор внешней крепости во время раскопок
 Fig. 20. La cour extérieure du château-fort, en cours de dégagement

rétegek szintkutatására is (2. árok). Szintünkől 240 cm mélységben jelentkezik a szikla. A szoros külső fala és a keleti oldalon levő sziklafal közötti részt apró kövekkel feltöltötték. Fölötte faszenes föld került elő, mely számos Árpád-kori kerámiát tartalmazott. Ezek felett húzódott egy agyagréteg, ez lehetett a falszoros XIV. századi szintje. Az agyagszint felett gótikus edénytöredékek kerültek elő. A falszoros kutatása során több XV–XVI. századi pénzleletet találtunk.

A külső nyugati falszoros 160 cm széles, egy időben épült a külső udvart övező fallal. Legépebb a kaputoronytól északra eső 10 méteres szakasza, tovább erősen leomlott, északnyugati szöglete ismét jobb állapotban maradt meg. Fala itt hozzáépült a palota északi falához. Feltehető, hogy a XV. században bővítették északon a falszorost, fala a vár északkeleti részén levő őrtoronyig húzódott. Erre utalnak a sziklafelületen megmaradt habarcsos falnyomok és az őrtorny, a fal irányába mutató falcsont. A falszorost a XVI. század elején feltöltötték és közbeiktatott falakkal, a belső vár felé emelkedő szinttel négy egységre osztották. Négy bejáraton áthaladva lehetett a belső vár kapubejáratáig jutni. A falszoros déli falán ép küszöbkövet találtunk (–857 cm). Ez a bejárat a pilléres helyiségbe vezetett, ahol a sok használati edény és konyhahulladék került elő. Feltehető, hogy a felette levő, tőle északra elhelyezkedő 5. számú helyiség lehetett a konyha és a pusztulás során a leletanyag innen került le. Az első beépített válaszfal erősen leromlott, küszöbe nem maradt meg (–879 cm). A második osztófalon a küszöb épen (–750 cm), a harmadikon

kis csonkja maradt meg (–795 cm). Itt az ajtószárkó kis indítását is megfigyelhettük. Észak felé haladva a falszoros erősen összeszűkült.

A külső vár udvarát övező fal keleti és északi része erősen leomlott. A sziklán megmaradt habarcsnyomok alapján próbáltuk a fal irányát követni. Ez több ponton sikerült, és a belső vár keleti falán a bekötés helye megállapítható. A fal délkeleti részén, a kapu közelében erőteljes falvastagítás figyelhető meg.

Az udvar erősen feltöltődött, részben a koronkénti szintemelésekkel, részben pedig az újkorban lepusztult építési törmelékkel. Az udvar padlószintváltozásai jól tükrözik a többszöri átalakítások nyomait. A kutatást a 4. számú kutatóárokban kezdtük. Közvetlen a szikla feletti törmelékben párhuzamos vonaldíszes kerámiatöredékek, bécsi fazék darabjai kerültek elő. A XIV–XV. századi habarcsos járószint felett (–878 cm), laza téglatörmelék és égett réteg következett sok XV. századi lelettel. A habarcsszinttől 60–70 cm-re (–818 cm) sárga, agyagos réteg jelezte a XVI. századi járószintet. Később az udvar közepén előkerült $23 \times 15 \times 5$ cm-es téglákból kialakított padlószint alátámasztotta megfigyelésünket. E szint feletti törmelékből gazdag XVI–XVII. századi leletanyag került elő, több pénzlelettel együtt. A legkorábbi pénz 1527. évi Lengyel I. Zsigmond garas, a legkésőbbi II. Rákóczi Ferenc 10 polturása 1705-ből. Az udvar északi felében $24 \times 14 \times 5$ cm-es téglákból kialakított padozat jelezte a XVII. századi szintet (–713 cm).

Az udvar beépítését a váron folyó XVI. század eleji építkezések idején végezték. A terepet fel-

21. kép. XIV. századi edények a belső vár kapuja előtti farkasveremből

Рис. 21. Сосуды XIV века обнаруженные в волчьей яме, находящейся перед воротами внутренней крепости
Fig. 21. Vaisselles du XIVe siècle trouvées dans le puits de mines devant la porte du château-fort intérieur

22. kép. XV. századi mázatlan kályhacsempe töredék
Рис. 22. Фрагмент печного кафеля XV века без глазури
Fig. 22. Fragment d'un carreau de poêle non vernissé, du XVe siècle

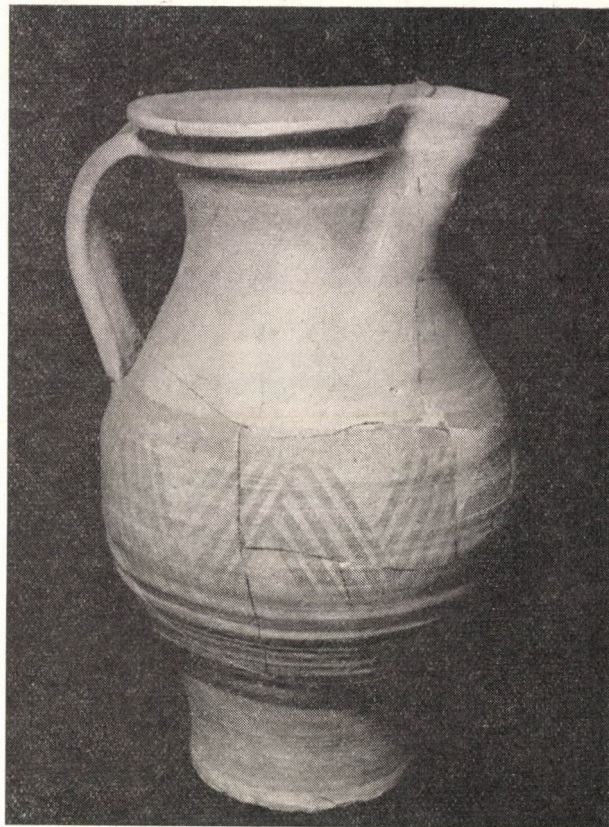
23. kép. Későreneszánsz zöldmázos kályhacsempe az udvar feltöltéséből

Рис. 23. Печной кафель с зеленой глазурью позднеренессансной эпохи из заполнения двора
Fig. 23. Carreau de poêle à vernis vert de style Renaissance tardive, trouvé dans le remblai de la cour

töltötték, a sziklafalat a keleti oldalon lefaragták, és felhasználásával a keleti zárófalhoz két egymással nyíló helyiséget építettek (C és D helyiség). A köztük levő átjáró küszöbe épen megmaradt és az ajtószárak helye is. A C helyiség szintje valamivel magasabban jelentkezett, nyugatról nyíló bejáratának küszöbe került elő. A vár 1593-ban ismét magyar kézre került egy időre. Az udvar szintjét a lepusztuló törmelékkel erősen feltöltötték, és a már meglevő két helyiséghez az északi oldalon a várfalhoz még kettőt építettek. Az északi falhoz négyzetes formájú tágasabb épületet toldottak (A helyiség), melynek bejárata délről nyílt. Küszöbének lenyomata, és az egyik oldalon az ajtószár helye megmaradt. Az A és C helyiség falaihoz beiktatott fallal még egy háromszög formájú helyiséget alakítottak ki (B helyiség). A nyugati oldalon levő bejáratának küszöbhelye és az ajtószárkő kis részlete megfigyelhető. Ezek padozatának kialakításához a küszöbszintek adták meg az adatokat. Az épületek gazdasági helyiségek voltak.

Az udvar bemutatásánál figyelembe vettük az egyes építési periódusok által jelentkező szintkülönbségeket. A terepet ennek megfelelően teraszosan képeztük ki (20. kép).

A külső vár udvarán az utolsó munkaszakaszt képezte a nagyméretű ciszterna feltárása. Erősen feltöltődött. A helybeliek elbeszélése alapján néhány évvel ezelőtt kiásták. Ezt a déli részén figyelhattuk meg, ahol különösen bolygatott volt a föld. Így a leletanyag is keverten került elő. A legkorábbiak az Árpád-kori, a legkésőbbiek a

24. kép. XVI. századi kancsó

Рис. 24. Кувшин XVI века

Fig. 24. Cruche du XVIe siècle

25. kép. XVII. századi edények a feljárat szorosából

Рис. 25. Сосуды XVII века из входного прохода

Fig. 25. Vaisselles du XVIIe trouvées dans la braie

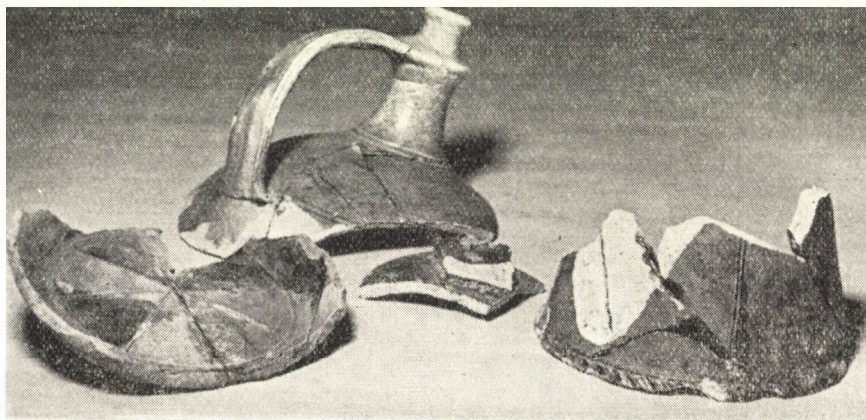
XVII. századi edénytöredékek. A ciszterna nagy részét köves, laza betöltés töltötte ki, az utolsó méteres szakaszon sötét, tömör, nedves föld húzódott. A vízgyűjtőt kirobbantott sziklaüregben alakították ki. Belső kávját, alját hatalmas kváderkövekből képezték ki. Kávéja hat sor kváderből állt, az utolsó sor hiányosan maradt meg. Belső átmérője 330 cm, mélysége 360 cm. A belső káva és a sziklafal közötti részt agyaggal tömítették. A felső kvádersor íves hajlásából arra következtethetünk, hogy fedett volt. A vízgyűjtő kiképzése korban összefügg az udvar kialakításával.

Leletek

A vár leletanyaga a XIII–XVII. századig terjedő időszakot öleli fel, mikor ténylegesen folyt benne élet. Az előkerült leletanyagban találtunk fegyvereket (buzogány, kardkeresztvas, ló- és

csizmapatkók, dárda- és nyílhegyek, puszkacsőrészlet, puszkagolyó, vas- és kőágyúgolyó, sarkantyú, kengyel stb.), iparos szerszámokat (fűrők, kalapács, fejsze, bárd), gazdasági felszereléseket (sarló, ásópapucs, kapa, vascáklya a kútból, láncok, vaskarikák, pántok), háztartási eszközöket és egyéb használati tárgyakat (kések, evőkanál és villa, ollók, lakatok, kulcsok, ajtóvasalások, szegek, gyertyatartó, gombok, övdíszek, gyűrűk, gyűszűk stb.), csontleleteket (fésűk, csontbetétdíszítmények, gyöngyök, késnyelek, lőportartók, játékkocka). A kerámiaanyag jobbára egyszerű házi-edényekből áll (bögrék, fedők, korsók, tálak, vászonedények, csuprok, lábasok stb.) és kis részben díszkerámiából (többszínű mázas, kakastaréjos mintájú tál, pohár, korsótöredékek, rátett számócamintás díszítésű töredékek).

A csempeanyagban a legkorábbiak a XV. századi mázatlan alakos töredékek és a zöldmáz

26. kép. Reneszánsz díszkerámia a palota 5. számú helyiségének feltöltéséből (XVI. század)

Рис. 26. Парадная посуда эпохи ренессанс из заполнения дворцового помещения № 5 (XVI век)

Fig. 26. Céramique décorative de style Renaissance (XVIe siècle), trouvées dans le remblai de la salle n° 5 du château

27. kép. XVI. századi mázatlan kályhaszemek a palotából

Рис. 27. Печные кафели без глазури XVI века, обнаруженные во дворце

Fig. 27. Carreaux de poêle non vernissés du XVIe siècle trouvés dans le remblai du château

28. kép. A külső várudvar és a nyugati falszoros feltöltéséből előkerült fémleletek

Рис. 28. Металлические находки, найденные в заполнении внешнего двора крепости и западного прохода
Fig. 28. Trouvailles de métal livrées par le remblai de la cour extérieure du château-fort et de la braie occidentale

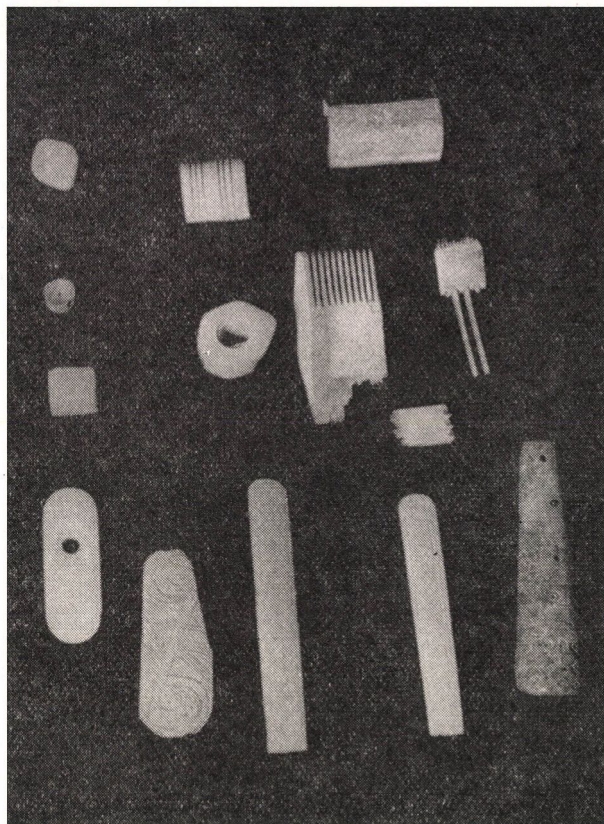
mérműves töredékek. A reneszánsz korszakból többszínmázás, virágmotívumos darabok maradtak fenn. Említésre méltó egy téglalap formájú virágvázás motívumú XVI. század végére tehető zöldmázás csempe. A kályhaszemek közül a tál alakú, pohár és tál alakú mázatlan típusokat említjük meg⁴⁸ (21–29. kép).

Török anyag legnagyobb számban a B helyiségben, török kori szemétdömbből került elő (réz talpastál, gyertyatartó, zöldmázás talpas tál, pipák stb.). Ebben a helységben XVII. századi gabonával teli edényt találtunk. Az udvar déli részén rozs és búza került elő. A keleti várfal alatti részen, leomlott kövek alatt égett rétegben értékes gyümölcsmaganyagot, som, kökény, cseresznye, szilva, szőlőmagot találtunk.

A feltárás mellett 1968-ban sor került a kőanyag felhasználásával kisebb állagvédelmi munkára is.

A vár építéstörténete

A várról középkori ábrázolás, építkezésére vonatkozó feljegyzés nem maradt fenn. Építésének jellege, a történeti adatok, régészeti rétegvizsgálá-

29. kép. Csont használati tárgyak és díszítmények

Рис. 29. Бытовые предметы и украшения из кости
Fig. 29. Objets usuels et ornements en os

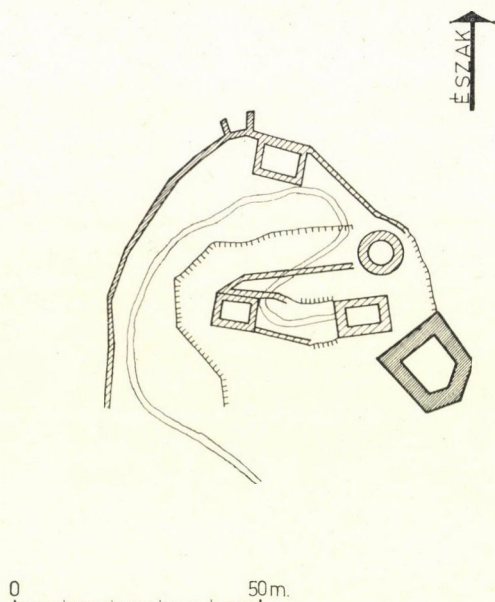
tok és a leletanyag nyújt lehetőséget a vár építéstörténetének tisztázására.

Nógrád megye elsőrangú műemlékekben meglehetősen szegény. A nagy országutaktól távol esik. A legrégibb vára Nógrád, mely már a XII. században állott, és a megyei királyi birtok központja volt. A tatárjárás után királyi támogatásra is fellendült a várépítkezés. Nógrádban számos várat a Kacsics nemzetség épített. Hollókő legrégebbi ismert birtokosa, a Kacsics nembeli Mykus 1313-ig. Legrégibb épülete az ötszögletes öregtorony, mely a jól védhető sziklaorom legmagasabb pontjára épült. Erőteljes méretei, falvastagsága a XIII. század második felére utal. A XIII. századi kerámiaanyag is jelzi, hogy ekkor már itt élet folyt. A megye várai közül a Kacsics nem Simon bán ága által épített salgói vár vastag falú öregtornya is ötszögletes alaprajzú, kora a XIII. század végére tehető (30. kép).

Károly Róbert királyi hatalmának megszilárdítására törekedve igyekezett a magánvárakat elfoglalni. Ez a harc okozhatta, hogy a lakótornyok építéséről áttértek a több védőt befogadó belsőtornyos várak építésére.⁴⁹ A vár 1327-ben

⁴⁸ A leletanyag restaurálása folyamatban van. A munka befejezése után tervezzük közlését.

⁴⁹ Gerő L., Magyar várak. 71.

30. kép. A salgói vár alaprajza
Рис. 30. План шалговской крепости
Fig. 30. Plan du château-fort de Salgó

tartozékaival együtt Szécsényi Tamás kezére került. A Szécsényiek idején, a század közepe táján indult el nagyméretű kiépítése. A tornyot fallal vették körül, és tőle északra és nyugatra eső részen kiépítették az L alakú palotát, közben csak egy kis belső udvart hagyva. A palota magasságát jól jelzik a keleti oldalon befalazott védőpártázatok nyomai. A pince és a felette levő terem, a 4. és 5. számú helyiség (ekkor egy tér volt) és a felettük levő emeleti szint ekkor épült ki. A belső vár délkeleti szögletében kialakított ciszterna valószínűleg e korból származik. A vízgyűjtő teljes kitisztítása nem történt meg. A felső betöltésében Albert dénárt találtunk. (K-RCNH. 135. B.)

Jelentős gótikus építkezés a környéken Szécsényben folyt, ahol 1332–1343 között épült a gótikus ferences templom. Megmaradt sekrestyéje rendkívül gazdag faragott részletekben.⁵⁰ Szécsény és Hollókő földesura ebben az időben Szécsényi Tamás volt. Lépéseket tett Szécsény várossá fejlesztésére, és több kiváltságot szerzett számára. Nyilván az ő birtoklása vagy fia, Kónya idején folyt az építkezés várunkon. A szépen faragott gótikus mérműves ablak és néhány kisebb töredék utal arra, hogy a palota igényesebb kialakítására törekedtek. A szécsényi ferences templom építése hatással lehetett a hollókői munkára. Több faragványrészlet birtokában talán jobban bizonyítható lenne feltevésünk.

A sziklaszirt tetején kiépített belső vár betöltötte a teljes rendelkezésre álló helyet. Itt már terjeszkedésre nem volt lehetőség. A belső vár

magában szűknek bizonyult nagyobb számú őrség elhelyezésére. Így a palotaépítkezés után sor került a nyugati falszorosok és a délkeleti oldalon nagyméretű udvar kiépítésére. A XIII–XIV. századi királyi rendelet szabályozta a várak építését. A XIV. századi várfalainknál közel egyforma méret: 160 cm falvastagság, 800 cm védőfolyosó magasság és 200 cm pártázat magasság a szokásos.⁵¹ Várunk esetében is a nyugati külső falszoros és a külső udvart övező fal 160 cm, amelyek egyidőben épültek. A XIV. század második felében történt az építkezés. Még ebben a században épült ki a kapuk védelmére, a vár déli oldalán a négyszögletes kaputorony, melyet délkelet felől a XV. században egy feljáratú szorossal bővítettek. A XV. században az északi oldalon a nyugati falszoros vonalát folytatva észak felől is falszorossal védték a palotát.

Várunk ebben a kialakult formájában a szabálytalan belsőtornyos váraink közé sorolható. Ez az építkezési forma hegyi várainkra jellemző (Felvidék, Dunántúl). A terepadta lehetőségek határozták meg a formáját. A meredek sziklafalak természetes védelmet biztosítottak. A magyar belsőtornyos várak egy részét csigavonalban építették fel. A várba felvezető út csigavonal alakjában egyre kisebb és egyre magasabb ívben érte el a vár központi részét. Általában egy útvonal vezetett a belső várba. Az egymás felett levő védőöveken helyezkedtek el a védők. A felfelé vezető falszorosokat beépített kapukkal, farkasvermekkel tagolták, megnehezítve ezzel az ellenség behatolását a belső várba.⁵² Csigavonalú formában épült fel több Nógrád megyei vár, így Buják, Sámsonháza, Salgó, Nógrád.

A XV. század közepétől Losonczy és Guthi Ország családok birtokába került a vár. A XVI. század legelején a belső váron nagyszabású átalakításokat végeztek. A palotát két szinttel megegyezteték és az új helyiségekben nagyméretű ablakokat nyitottak. Az építkezés részben még gótikus volt, s ilyen elemeket is megőrzött. Gondolunk itt a palota 1. számú helyisége feletti nagyméretű teremre — valószínűleg a vár lovagterme —, ahol in situ későgótikus gyámkövet találtunk a boltozatindításnál. A helyiség nagyméretű ablakait már reneszánsz keret övezte. A külső vár udvarán, ahová több ablak nyílt, számos reneszánsz faragványrészletet találtunk. A megye területén Báthory Miklós váci püspök, váci és a nógrádi várban történt építkezéséből ismerünk értékes kora reneszánsz részletet (XV. század vége).⁵³ Azonban ennek hatása a forgalomtól távol eső helyekre, mint Hollókő is, nem jutott el. A reneszánsz részletek egyszerű kiképzésűek.

A torony még egy szintet kapott, a nyugati külső falszorost teraszosan képezték ki, valamint ekkor kezdték meg a külső vár udvarának beépítését. A XVII. század elején a két meglevő helyiséghez még kettő építettek.

⁵⁰ Genthon I., Nógrád megye ... 377.

⁵¹ Gerő L., Magyar várak. 74.

⁵² Gerő L., i. m. 20–21.

⁵³ Balogh J., A magyar reneszánsz építészet. (Bp. 1952) 12., 19–20.

A vár a XIII. század végén, XIV. század elején még fontos tényező a pártharcokban, 1327-től 1552-ig, a török foglalásig a megye legvagyonosabb családjainak birtokában találjuk. A XIV. század második felében a palota kiépítése és a XVI. század elején történt építkezések arra utalnak, hogy tulajdonosai ha nem is huzamosabb ideig, de időnként laktak benne. A hozzá tartozó várbirtok központja volt, és értékét ez képezte, birtokosainak jövedelmét gyarapította. Tudjuk, hogy 1460–81 között hozzátartozott Konchida pusztá vámmal, tehát ebben az időben vámjövödelemmel is rendelkezett. A XVI. századra

jellemző korszerű megerősítésére nem került sor. A XVI. században a környék jelentős várainak Nógrádnak, Füleknek, Szécsénynek függvényévé vált. A török korban végvár, a harmadrendű várak közé sorolható. Inkább kisebb portyázó, könnyűhadak ellen bizonyult felhasználhatónak, valamint a fontosabb várak közötti összeköttetést biztosította. A vár kitűnő fekvése jó lehetőséget nyújtott a környező terület megfigyelésére. A Hatvan felől jövő és Pásztón át Szécsénybe vezető út mentén fekszik, nyilván szerepe volt az út ellenőrzésében.⁵⁴

Ambrusné Kozák Éva

AUSGRABUNG IN DER BURG VON HOLLÓKŐ

Auszug

Die Ruinen der Burg von Hollókő stehen südlich von Szécsény (Kom. Nógrád), im malerischen Cserhátgebirge, auf einem steilen Felsen (Abb. 1). Das Landesamt für Denkmalschutz führte 1966–1969 der Restaurierung vorangehende Forschungen aus, um den Grundriß und die Baugeschichte der Burg zu klären.

Die Errichtung der meisten Burgen im Komitat Nógrád steht mit dem Geschlecht der Kacsics im Zusammenhang. Hollókő gehörte Mykus, einem der Söhne von Péter I. aus dem Illés-Zweig der Familie. Leusták und Ják besaßen Somoskő, Péter II. Baglyaskő und Mihály Strahova.

Die Donationsurkunde aus dem Jahr 1313 ist die erste schriftliche Angabe über die Burg. Aus ihr geht hervor, daß König Karl Robert die Burg von Mykus, der sich in den Kämpfen der feudalen Anarchie an die Seite des Máté von Csák schlug, wegnahm und sie seinem Anhänger Tamás Szécsényi schenkte.¹¹ Die Geländebegehung von 1327 beschreibt die Grenzen des zur Burg gehörenden Besitzes detailliert.¹² Bis Mitte des 15. Jh. blieb die Burg in Händen der Szécsényis.

Ab Mitte des 15. Jahrhunderts sind Mihály Ország von Guth und Albert Losonezy die neuen Burgherren. Zur Burg gehören zu jener Zeit die Gemeinden Eceseg, Konchida pusztá (mit Zollstation), Lócz und Farkas-Almás.¹⁵ Der Name des Dorfes Hollókő ist nicht anzutreffen, doch die mittelalterlichen Kirchen, von denen eine in der heutigen Siedlung steht, die andere auf dem Pusztaverem-Hügel unterhalb der Burg freigelegt wurde, deuten das Vorhandensein von sogar zwei Siedlungen an.^{16–18}

Mit dem Feldzug (1552) von Ali, Pascha von Buda, wird auch Hollókő türkischer Besitz. Von da an findet man in der Burg bald türkische Besatzung, bald ungarische Grenzsoldaten. Dies dauert bis 1683, als der Polenkönig Jan Sobieski die Burg endgültig von den Türken befreite. Sie wurde auf Habsburgerbefehl 1711 niedergegrissen.

Den zentralen Kern der Burg bildet der fünfeckige Bergfried, den das Geschlecht der Kacsics errichten ließ. Die Ecken sind mit Quadersteinen armiert, er hat vier Geschosse, der Eingang öffnet sich im Stockwerk nach Norden. Die starken Abmessungen und die Mauerdicke sprechen für eine Bauzeit im ausgehenden 13. Jh. (Abb. 6).

Der Ausbau der Burg erfolgte Mitte des 14. Jh., während der Besitzerzeit der Szécsényis. Der Turm

wurde mit einer Mauer umgeben, später wurden nach Norden und Westen der L-förmige Palas ausgebaut mit nur einem kleinen Hof in der Mitte. Die Höhe des Palas geben die Spuren des an der Ostseite eingemauerten Wehrgiebels an (Abb. 12). Auch die in der SO-Ecke ausgestaltete Zisterne dürfte aus dieser Zeit stammen (Abb. 11).

In der zweiten Hälfte des 14. Jh. kam es zum Bau der westlichen Mauerengen, und des äußeren Burghofes (Abb. 20); letzterer wurde im 15. Jh. durch einen hochführenden Mauerpaß erweitert (Abb. 16). An der Nordseite, die Linie der westlichen Mauerenge fortsetzend, wurde der Palas auch von Norden her durch eine Mauerenge geschützt.

In dieser Form ist die Burg zu den unregelmäßigen ungarischen Burgen mit Binnenturm zu rechnen.⁹ Diese Form ist für die Gebirgsburgen (Oberungarn — heute in der Slowakei —, Transdanubien) in Ungarn kennzeichnend: sie wurde durch die Gegebenheiten des Terrains bestimmt. Die in die Burg führende Straße erreichte in immer enger werdenden Serpentin den zentralen Teil der Burg. In dieser Form wurden mehrere andere Burgen des Komitats Nógrád errichtet, wie Buják, Sámsonháza, Salgó und Nógrád.

Anfang des 16. Jh. wurde der Palas um zwei Geschosse erhöht, die neuen Räume hatten große Fenster. Auch der Turm wurde erhöht, die westliche Mauerenge wurde terrassenartig ausgebaut; zu dieser Zeit wurde auch mit dem Ausbau des äußeren Burghofes begonnen.

Ende des 13. und Anfang des 14. Jh. war die Burg noch ein bedeutender Faktor in den Fehden des Hochadels. Von 1327 bis 1552, d. h. bis zur türkischen Eroberung, ist sie in Besitz der vermögendsten Familien des Komitats. Sie war das Zentrum des dazugehörenden Besitztums. Die für das 16. Jahrhundert kennzeichnenden modernisierenden Befestigungsarbeiten wurden nicht vorgenommen: zu jener Zeit war sie bereits von den bedeutenderen Burgen der Umgebung (Nógrád, Fülek, Szécsény) abhängig. Während der Türkenzeit sank sie zu einer Grenzfeste dritten Ranges. Sie konnte nur der leichten Reiterei, die auf Streifzügen war, widerstehen und sicherte die Verbindung zwischen den wichtigeren Burgen. Da sie an der von Hatvan über Pásztó nach Szécsény führenden Straße lag, spielte sie offenbar auch in der Kontrolle dieser Straße eine Rolle.

Éva A. Kozák

⁵⁴ A helyreállítás terveit Mende Ferenc építész készíti. Gábor Judit régész 1967-ben az ásatáson mint munkatárs részt vett. A felméréseket végezte Komjáthy-né Kremncsán Ilona, Farkas József, Busi György. A

cikkhez az alaprajzot készítette Komjáthy-né Kremncsán Ilona építész, a részletrajzot és metszeteket Knoll Éva rajzoló. A fényképfelvételeket Mihalik Tamás, Király György és a szerző készítette.

ÚJABB KARDLELETEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN II.

A MNM őskori gyűjteménye az elmúlt évek folyamán néhány értékes és érdekes karddal gyarapodott. Ezek között nagyobb érdeklődésre tarthat számot két, a Dunából kihalászott keszthelyi típusú kard, továbbá a nagy krasznokvajdai és a már régebben felszínre került reeski kardleletek. Ezzel kapcsolatban a már régóta a MNM tulajdonában levő, az utóbbiakkal egykorú zólyomlipcei kardleletet is bemutatjuk.

I.

1. *Tassnál Dunából* (Bács-Kiskun m.) kotrásnál előkerült kardot vásárlás útján szerzett a MNM (1. kép 1).¹ Érdekesége, hogy a táti, ugyanilyen típusú kard egyforma hosszú a válltól a hegyéig. A tassi példány jobb fenntartású, díszítése is jobban kivehető és pengéje valamivel szélesebb. Markolatnyúlványából egy darabka letört, de a rajta levő lyuk ugyanott helyezkedik el, mint a táti kardé.² A tassi kard markolatlemezének pereme jó fenntartású.

2. *Kisapostagnál Dunából* (Fejér m.) kotrás alkalmával egy újabb keszthelyi típusú kard került felszínre (1. kép 2), amelyet ugyancsak megvásárolt a MNM. Két darabra tört és el is görbült.³ Érdekesége, hogy markolatlemez sarkított. Ugyancsak hat szegecs van a markolatlemezben, de fölötté egy nagy szegecs, amilyen más ilyen kardon ismeretlen. Eltér a hasonló díszű kardoktól abban is, hogy a markolatlemez alatt nem szűkül annyira össze, mint a többi hasonló kard, azonban a penge és ennek átmetszete egyezik a többivel, így a tassi és táti kardokéval is. Díszítése leginkább a Cowen-féle Ib kardokéhoz hasonlít (pl. Martfű, Keszthely II, stb).⁴

Folyóából előkerült kardokról lévén szó, leletösszefüggés hiányában keltezésükhöz más támpontokat kell keresni. E kardokról azonban mind jobb adatok állnak rendelkezésünkre, mert a magyarországiak és kettő kivételével mind közölt, úgyszintén az olaszországiak is.⁵

Az utóbbiakat V. Bianco Peroni három típus szerint tárgyalja, de szerinte nincs közöttük időrendi különbség, valamennyi a bronz medio középső szakaszába keltezendő. A magyarországiak a korai halomsíros elemek jellegzetes fegyvere. Ma már világosan látjuk, hogy e kardok csak a koszideri és a forrói depotszintek közötti időben voltak használatban, tehát B IVa idején. A forrói depotszint földbekerülése korában a keszthelyi típusú kardokat már felváltották a párhuzamos pengéjű, hosszú Ia- és Ib-típusú (Sprockhoff szerint) kardok és ezekhez, mint a Trebivlice-i lelet (Csehország) is mutatja, a C-típusú korongos esáklakoznak.⁶ Egyetlen

Keszthely-, ill. Teőr-típusú kard sem került elő depotleletből. Nagy százalékuk folyóából vagy folyómederből származik, így a 23 északolaszországi darab közül kilenc, a magyarországi, ill. Kárpát-medencei kardok közül pedig tizenegy darabot folyóából halásztak ki; Tiszából: egy-egy Martfűnél és Szegednél; Dunából: Pozsonynál, Budapest Erzsébet-hídnál, kettő budapesti Duna-szakaszon. További kardok a Dunából: Tát, Tass, Kisapostag, Paks, Vaskapu.

Bianco Peroni Észak-Itáliából 10 db Sauerbrunn, 7 db Castions di Strada, 2 db Casier és 4 db Teőr típusú kardot sorol fel.⁷ Valójában ezeket mind összeköti néhány, valamennyire érvényes jellegzetesség: pengéjük felső harmadában erősen kiszélesedik és itt három vagy két mélyen bevésített vonal fölött, a szegecslyukak között, egy finom, körbe komponált minta díszíti őket. A kardok a kiszélesedés alatt hegyükig vívókardszerűen elkeskenyednek. Átmetszetük szinte kivétel nélkül lapos rombikus.

A tassi és táti kardokhoz legközelebb állanak a Castions di Strada-ból és két Treviso környékéről származó; ezek hossza is nagyjából egyezik a két említett magyarországi darabéval.⁸ Az olaszországi hasonló példányokat a Povegliano Veronese 4. sírban talált Castions di Strada típusú kard alapján az olaszországi bronz medio egy korai szakaszába sorolja Bianco Peroni.⁹

Miután a legtöbb darab nem jól keltezhető együttesből származik vagy szórvány, Bianco Peroni általában elfogadja J. D. Cowen keltezését, tehát a Reinecke-féle séma szerint a B₁–B₂ és esetleg még a C-be való besorolást. Amint említettem a magyarországi kardok többségükben ugyan szintén szórványként kerültek felszínre, de a keszthelyi lelet jó keltezési bázist biztosít: e karddal talált tű, valamint az egyik sírban levő edényke a magyarországi korai halomsíros együttesekre jellemző.¹⁰

A keszthelyi kardhoz formailag legközelebb a fehértemploni (Bela Crkva, Temes m.) áll.¹¹ A kisapostagi kard valamennyi olasz és Kárpát-medencei darabtól a váll sarkos kiképzése és a markolat tövén levő nagy szegecs révén különbözik, viszont a pengéje, ha a pengetőnél szélesebb is mint a többi, formailag és díszítésében egyezik az irodalomban leírt darabokéval. Teljesen fölösleges a típusmegjelöléseket továbbiakkal gyarapítani. Arra sincs ok, hogy a kisapostagi kardot másképpen keltezzük, mert fő jellegzetességei révén csak a keszthelyi típusú kardok csoportjába sorolható be: koszideri depotszint után, forrói szint előtt.

3. A MNM kardjai közül többet nem sikerült a háború után azonosítani, így újból beletároltuk őket. E kard (1. kép 3) így *lelőhely nélküli*.¹² A Kárpát-medencében több Ia-kard ismert, viszonylag ritkák az Ib-típusúak.

¹ Ltsz. 68.25.1. H: 81 cm.

² Ld. a táti kard adatait: ArchÉrt 95 (1968) 61–. 1. kép 1; 2. kép 5; 3. kép, 40. sz. lelőhely.

³ Ltsz. 71.2.1. H: 58,5 cm.

⁴ Cowen, J. D., PPS 32 (1966) 262–295., 5. kép.

⁵ Cowen, J. D., i. m. 262–295., 288., B elterjedési térkép; Mozsolics A., ArchÉrt 95 (1968) 61–64. — Olaszországi kardok: Bianco Peroni, V., PBF IV, 1 (München 1970).

⁶ Cowen, J. D., BRGK 36 (1955) 17. t.

⁷ Ld. PBF IV, 1., 1–10. és 89–101. számú kardokat.

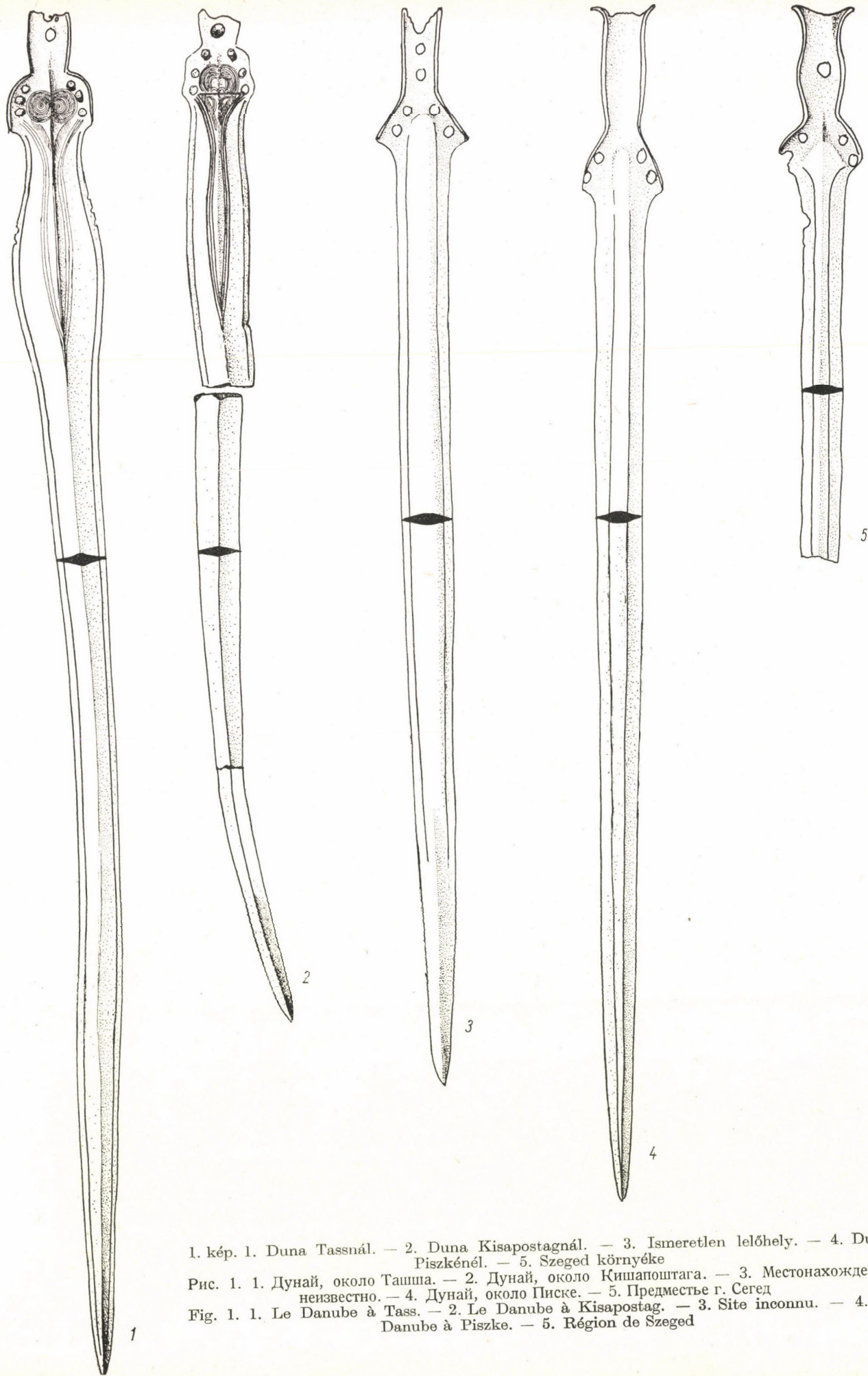
⁸ Uo., 13. t. 89–91.

⁹ Uo. 43.

¹⁰ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Bp. 1882, 1886, 1892) I–III. k. Továbbiakban: Hampel, Bronzkor. Ld. II. k. 63–64., CXXXIV. t. Kard h: 68,8 cm. MNM, Ltsz. 144/1885.

¹¹ Hampel, Bronzkor. II. k. 33. MNM. Ltsz. 31/1880. H: 57,5 cm.

¹² Ltsz. 69.105. 1. H: 60,3 cm.

1. kép. 1. Duna Tassnál. — 2. Duna Kisapostagnál. — 3. Ismeretlen lelőhely. — 4. Duna
Piszkénél. — 5. Szeged környéke
Рис. 1. 1. Дунай, около Ташша. — 2. Дунай, около Кишапштага. — 3. Местонахождение
неизвестно. — 4. Дунай, около Писке. — 5. Предместье г. Сегед
Fig. 1. 1. Le Danube à Tass. — 2. Le Danube à Kisapostag. — 3. Site inconnu. — 4. Le
Danube à Piszke. — 5. Région de Szeged

A mi darabunk leginkább a Braunau am Inn-i darabhoz hasonlít.¹³ Ilyen kardok, úgy látszik, Magyarországon nem szerepelnek fiatalabb leletekben mint a forrói szint (B IVa). Hogy a forrói szinthez tartoznak, az a Trebivlice-i sír mellékletei révén bizonyítható, amelyben egy C-típusú korongos csákány is volt.¹⁴ Ilyenek a forrói szint után, így az ópályi depotszintben sem, nem fordulnak már elő.

Egy majdnem azonos, de jobban kiugró vállú Ib-típusú kard a Dunából került elő Budapest és Vác között. Ennek a vállán csak egy-egy szegecslyuk van, nyelnyúlványán azonban szintén három. Pengéjén szintén széles borda van.¹⁵

4. A *Duna piszkei szakaszán* (Komárom m.) került felszínre egy kard (1. kép 4), amelyet a MNM ugyancsak vétel útján szerzett meg.¹⁶ Mint Ia-típus határozható meg (Sprockhoff szerint). Markolatnyúlványa végén kétoldalt kis hegyes tüskék vannak. Közepén kiszélesedő és peremes markolatán nincsen szegecs, vállán két-két szegecslyukja van. Pengéje nem annyira hosszú és keskeny mint a régebbi variánsoké, amelyek a forrói szint idejére keltezhetők, amikor a keszthelyi típusú kardok helyett már párhuzamos pengéjűeket használtak. A piszkeihez hasonló fiatalabb variáns két depotleletből ismerünk: Felőr¹⁷ (Uriu) és Rimaszombat¹⁸ (Rimavská Sobota). Mindkét lelet az ópályi csoportba sorolható. Hasonló kardok főként északon gyakoriak. A régebbi hosszú példányokból megemlíthetjük az érdi és szőnyi (mindkettő Dunából) kardokat.¹⁹ Ezek pengéje is keskeny és hosszúságuk eléri a leghosszabb keszthelyi kardokét. A régebbiek válla félköríves. E kardok is az északi befolyást tükrözik, a halomsíros kultúra egy régebbi szakaszával egyidősek és így érthető nagy elterjedésük is. E kardok használatát a forrói szint idejére esik, amit bizonyítani lehet a Streufdorf-i (Türingia) sír mellékleteivel.²⁰ Ia és Ib típusú kardok, ezeknek fiatalabb változatai sem fordulnak elő már az ópályi depotszint utáni időben.

5. A MNM újabb szerzeményei között szerepel egy kardtöredék, amely állítólag *Szeged környékéről* származik.²¹ Ez is szörványlelet, még hozzá meglehetősen bizonytalan lelőhellyel. Közöljük, mert nem tartozik a gyakori kardok közé. A pengéje alapján — párhuzamos élek — egy régi típus. Kissé szokatlan a markolatnyúlvány erős kiszélesedése. Talán leghelyesebben az Ia típusú kardok egy variánsának lehetne meghatározni. Kísérő leletek nélkül nehéz időrendileg besorolni. Leginkább az egyik aranyosi (Borsod m.) karddal hasonlítható össze.²² Ha ez az összehasonlítás helyes és a keltezésnél alapul vehető, akkor a kard az aranyosi—Riegsee-i leletszíntől egyidős, ill. a B Va-ba, a korai gávai időszakba keltezhető.

6. *Krasznokvajda—Zábráczy dűlő* (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A kardlelet pontos helye: a községtől É-ra, a községtől É-i irányban haladó csapás nyugati szélétől 225 m távolságra Ny felé a Zábráczy dűlőn. A csapásnál mért ponttól D-re, a község szélén levő távvezető oszlopáig 480 m, a templomtoronyig pedig 1230 m a távolság.

A kardok 30 cm mélyen feküdtek, markolatukkal É felé, hegyük D felé. 1971 májusában talált rájuk Sulkovszki János traktoros. Az egyik kard hegye kiállt a földből (2. kép 5), körülásta és a többi kardot mint egy vesszőnyálábót kiemelte. A leletről Sulkovszki értesítette a MNM-ot. A pontos lelőhelyet és közvetlen környékét

átkutatva találtunk még egy egész kardot a barázda irányában (2. kép 1), tehát a szántás által jutott kb. 3 m-re messzebbre. A többi ez alkalommal megtalált töredék közvetlenül a kardok gödre körül feküdt.

A találó egyes darabokat megreszelt. Négy kard hiányzó töredékeit műszerrel való kereséssel sem találtuk meg (2. kép 4, 8 és 3. kép 5—6),²³ így nem biztos, hogy a 2. kép 4 és 8, ill. 3. kép 6 darabokat valóban helyesen állítottuk-e össze. Különösen kérdéses, hogy a 3. kép 6 pengéje és a markolatnyúlvány egy és ugyanazon kardhoz tartoznak-e.

A kardok lelőhelye kb. 1 km távolságra fekszik a még a háború előtt előkerült és a krasznokvajdaival egykorú keresztjei depot helyétől.^{23a}

7. Liptói típusú kard: markolatkorongján gomba alakú gombbal — mellette lyuk —, vonalkázott háromszög mintával. Markolatán három borda, amelyeken vízszintes és függőleges vonalak váltakoznak. Markolatkivágása fölött vonalkázott háromszögminta, pengétővén ricasso. H: 67 cm, korong átm: $5,8 \times 5,6$ cm (3. kép 7). 2. Liptói típusú kard, hasonló, de nem azonos mintával. Ez került elő 3 m távolságra a többiől. Markolata törött, pengéje erősen sérült. Érdekessége a pengén levő, bekarcolt, ellentétesen elhelyezett ék alakú minta. H: 64,7 cm, korong átm: 43 cm (2. kép 1). 3. Hárombordás markolatú kard („Illertissen”-típus) gomba alakú gombbal, mellette lyuk; korongját körben hullámvonalak és köröcskék díszítik. Vonalkázott bordái között egymásba kapesolódó, fekvő S-minta; markolatkivágása fölött hullámvonal. Ricasso nélkül. H: 67,2 cm, korong átm: 4,1 cm (3. kép 8). 4. Hárombordás markolatú kard, gombja hengeres és lyukas, korongját két félkörös minta veszi körül. Markolatbordái ferdén rovátkoltak. Pengéjén erősen kiálló borda. Érdekessége, hogy pengétőve és a markolathüvely egyforma széles, ami inkább az egybeöntött kardok jellemzője. H: 53,4 cm, korong átm: $4,8 \times 4,6$ cm (2. kép 2). 5. Hárombordás markolatú kard csónakaképes gombbal. Díszítés nélküli. Törött. H: 46 cm, korong átm: 3,3 cm (2. kép 3). 6. Hárombordás markolatú kard két darabban; valószínűleg — a penge átmetszete szerint — egy és ugyanazon kard két töredéke. Gombja és korongján a vonalkázott háromszögminta a liptói típusú kardokra jellemző. A markolatkivágás fölött hullámvonal mintá. Penge h: 34,2 cm, markolat h: 12 cm, korong átm: $4,1 \times 4,3$ cm (2. kép 4). 7. Egybeöntött hárombordás markolatú kard. Pengéje kissé elgörbült (ezt szántotta ki a traktor). Gombja hengeres. Korongjának szélét és a bordák közeit félkörívek díszítik. Pengéje sérült. H: 48,4 cm, korong átm: 4,5 cm (2. kép 5). 8. Hárombordás markolatú kard. Hengeres gombja körben díszített; a pengétő és a markolathüvely egyforma széles. Mintája, ill. gombján a félkörívek és a ferdén rovátkolt bordái révén a 2. kép 2. kardhoz hasonlít. Pengéjén három az éllal párhuzamos vonal. H: 53,4 cm, korong átm: $4,8 \times 4,6$ cm (2. kép 6). 9. Négybordás markolatú egybeöntött rövidkard, három darabra tört. Pengéjén erős borda. H: 40,6 cm, korong átm: $3,3 \times 3,4$ cm (2. kép 7). 10. Hárombordás markolatú kard valószínűleg összetartozó, részben lecsiszolt darabjai. Korongján körök között pontok és félkörök. Markolatbordáit fenyőágminták és ezeket keretelő körbefutó vonalak díszítik. Kivágása fölött félkörök és ferde vonalkötegek. Markolatrészh: 12,1 cm korong átm: 2,8 cm (2. kép 8). 11. Markolatnyúlványos kard, válla hiányos. Három darabra tört. Ennsdorf-i típus (Cowen szerint). Markolatnyúlványán négy, vállán

¹³ Cowen, J. D., BRGK 36 (1955) 4. t. 4.

¹⁴ Uo. 17. t.

¹⁵ A darab sajnos magántulajdon. Fényképét a MNM Fényképtára őrzi.

¹⁶ Ltsz. 71.6.1. H: 70,7 cm.

¹⁷ Roska M., Erdély régészeti repertórium. (Kolozsvár 1943) 86., 106. kép. 16. A kard markolatvége letört.

¹⁸ Hampel, Bronzkor. CXIII. t. 2.

¹⁹ Mozsolics, A., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens 14. t. 1—2. Nyomás alatt.

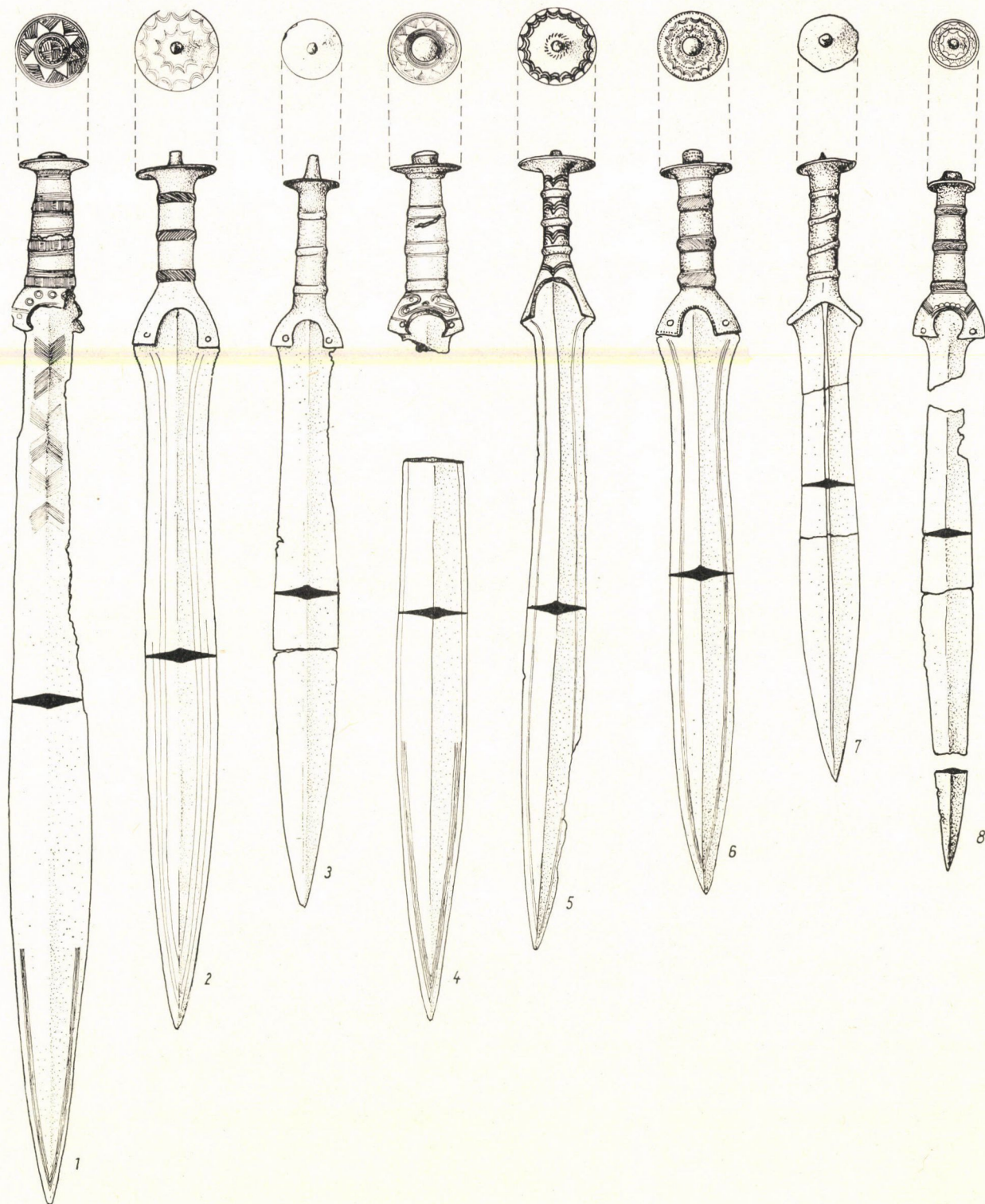
²⁰ Feustel, R., Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarza. (Weimar 1958) XL. t. 1—5.

²¹ Ltsz. 71.5.1. H: 32,5 cm.

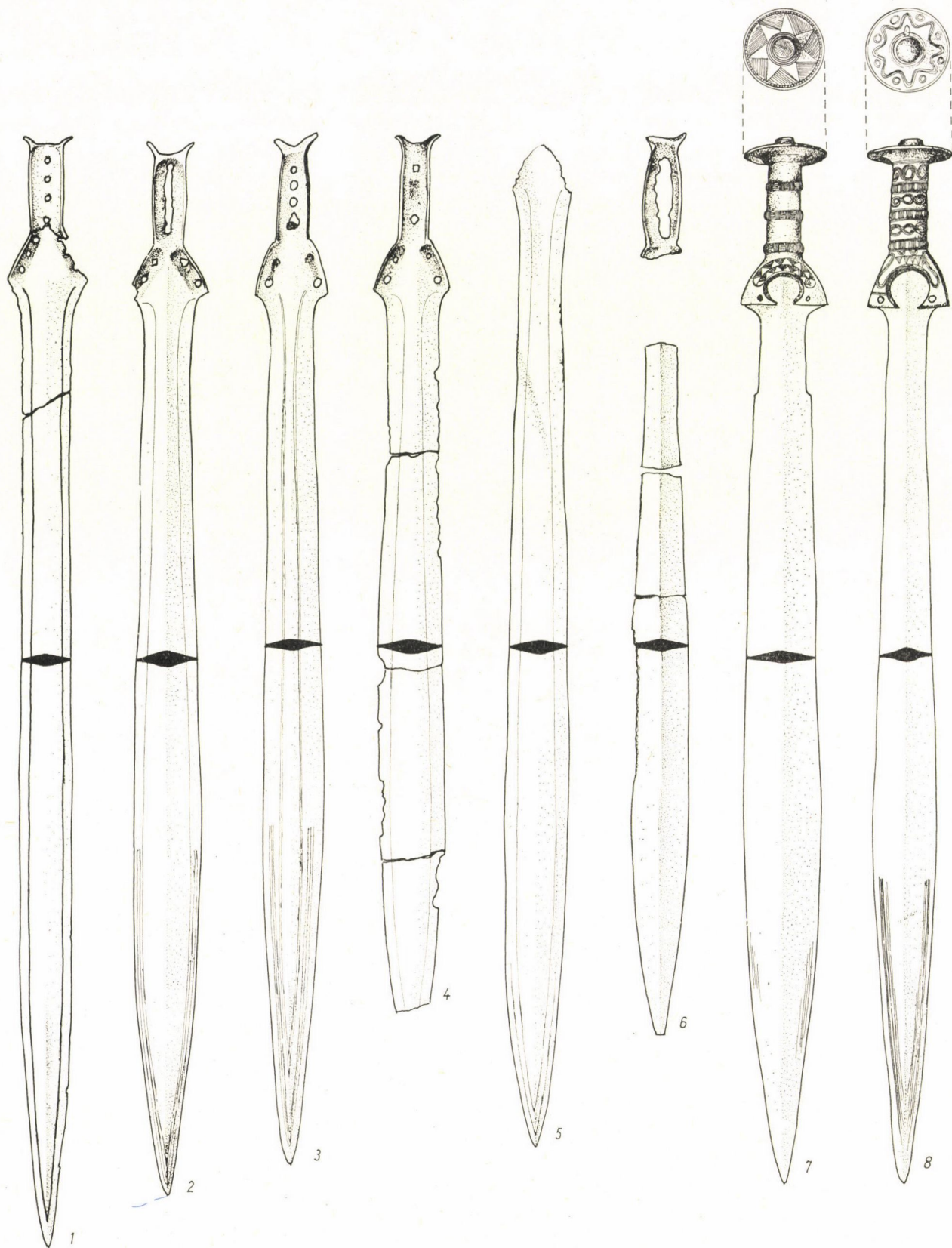
²² Hampel, Bronzkor. CCXVI. t. 4.

²³ Köszönetet mondok *Soproni Sándor* kollegámnak és *Pintér Andor* gépkoesivezőtőnek, akik a műszerrel való keresést végezték. — Ltsz. 71.4.1—17.

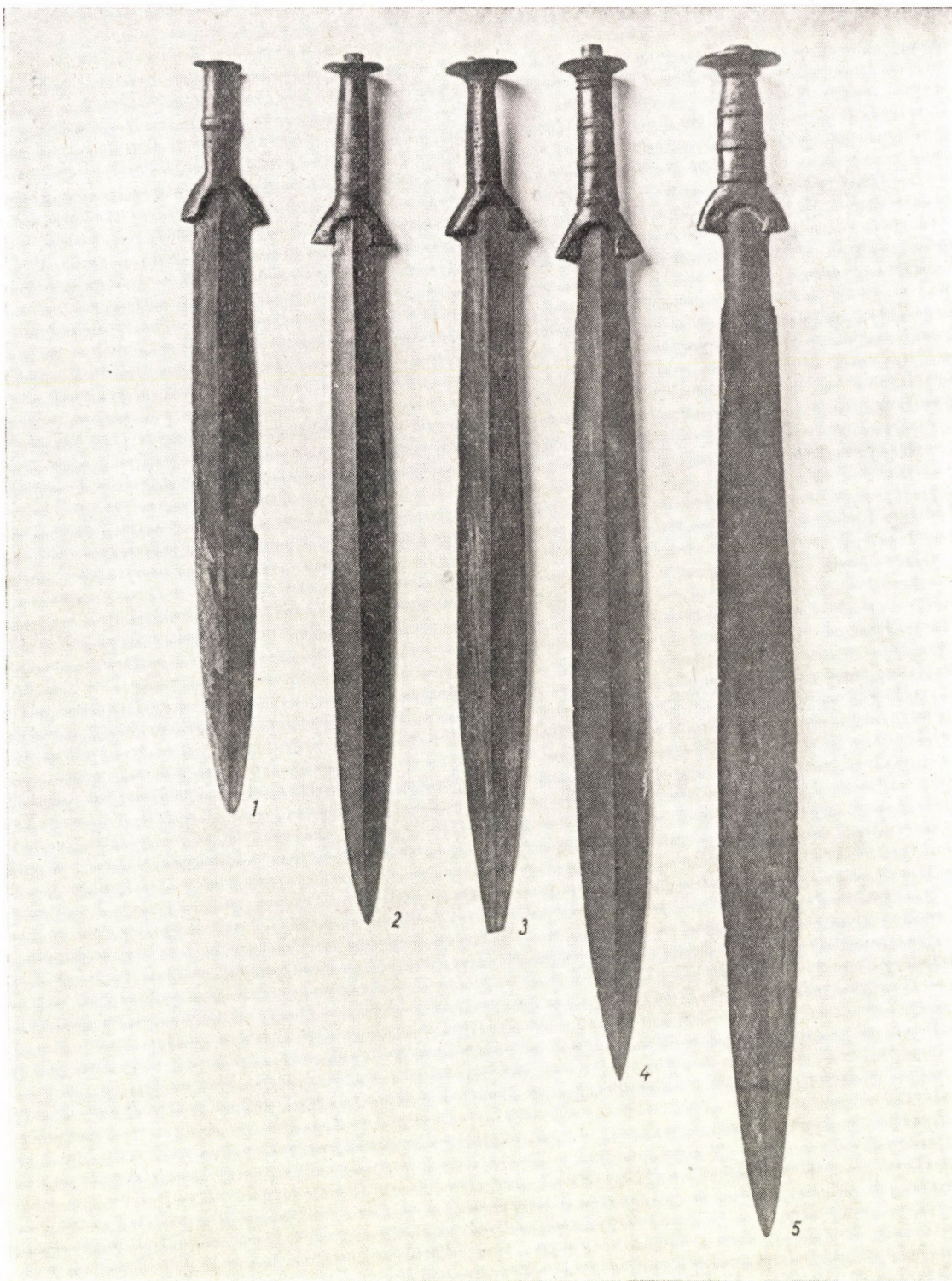
^{23a} Mozsolics, A., Acta ArchHung 5 (1955) 41—43., 7—8. kép.

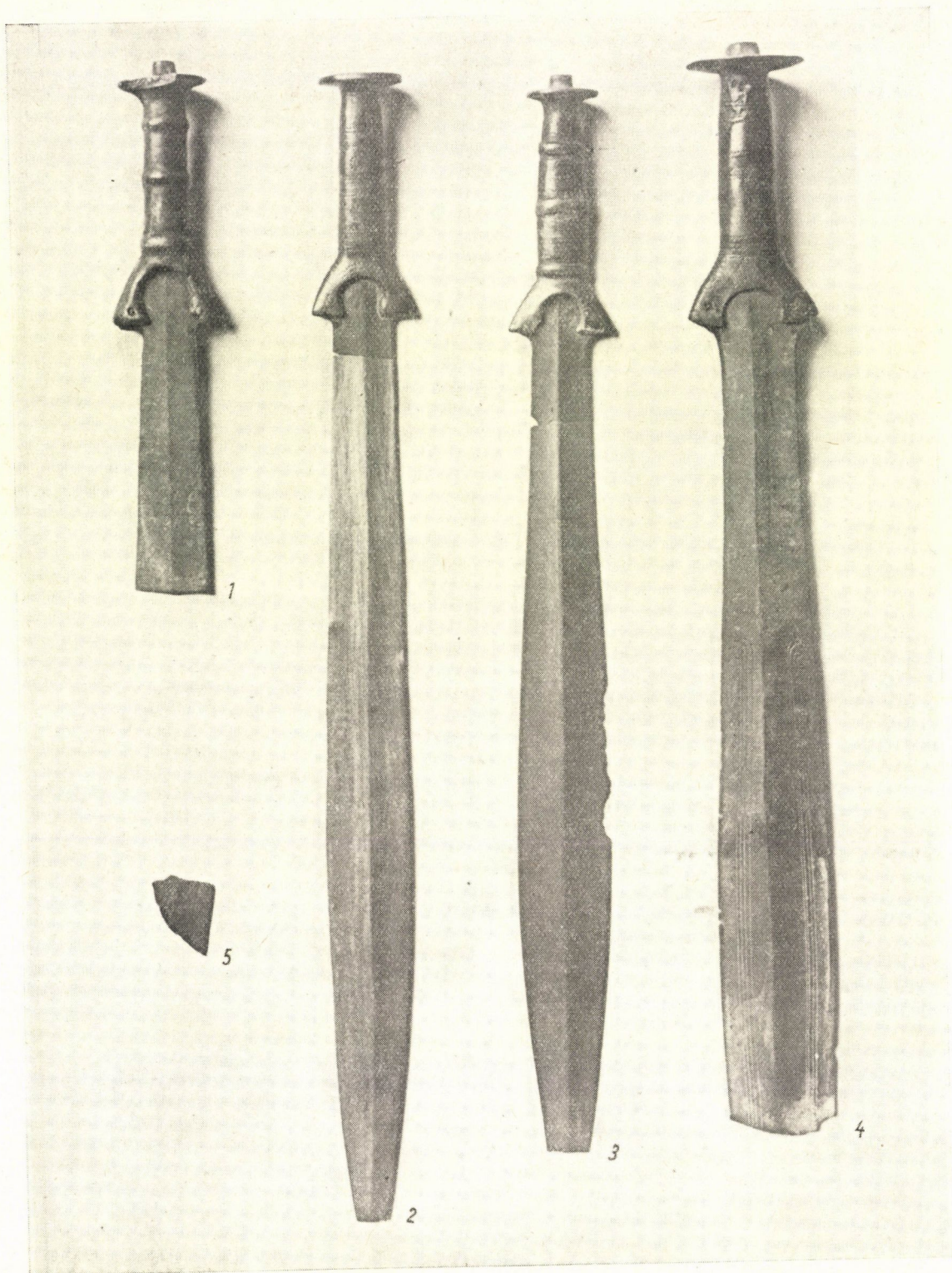
2. kép. Krasznokvajdai bronzlelet
 Рис. 2. Находка бронзовых предметов в Красновайде
 Fig. 2. Trouvaille de bronze de Krasznokvajda

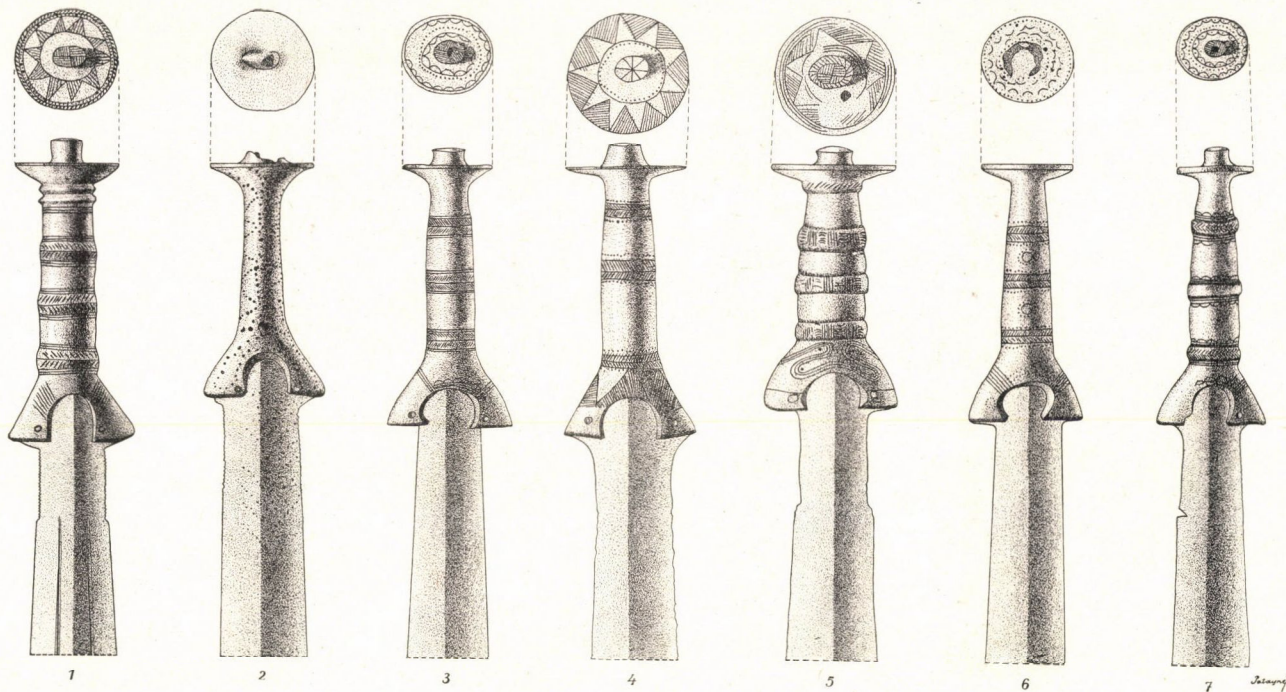
3. kép. Krasznokvajdai bronzlelet
 Рис. 3. Находка бронзовых предметов в Краснокуайде
 Fig. 3. Trouvaille de bronze de Krasznokvajda

4. kép. Reeski bronzlelet
Рис. 4. Находка бронзовых предметов из Речка
Fig. 4. Trouvaille de bronze de Reesk

5. kép. Recski bronzlelet
Рис. 5. Находка бронзовых предметов из Речка
Fig. 5. Trouvaille de bronze de Recsk

6. kép. Reeski bronzlelet
 Рис. 6. Находка бронзовых предметов из Речка
 Fig. 6. Trouvaille de bronze de Reesk

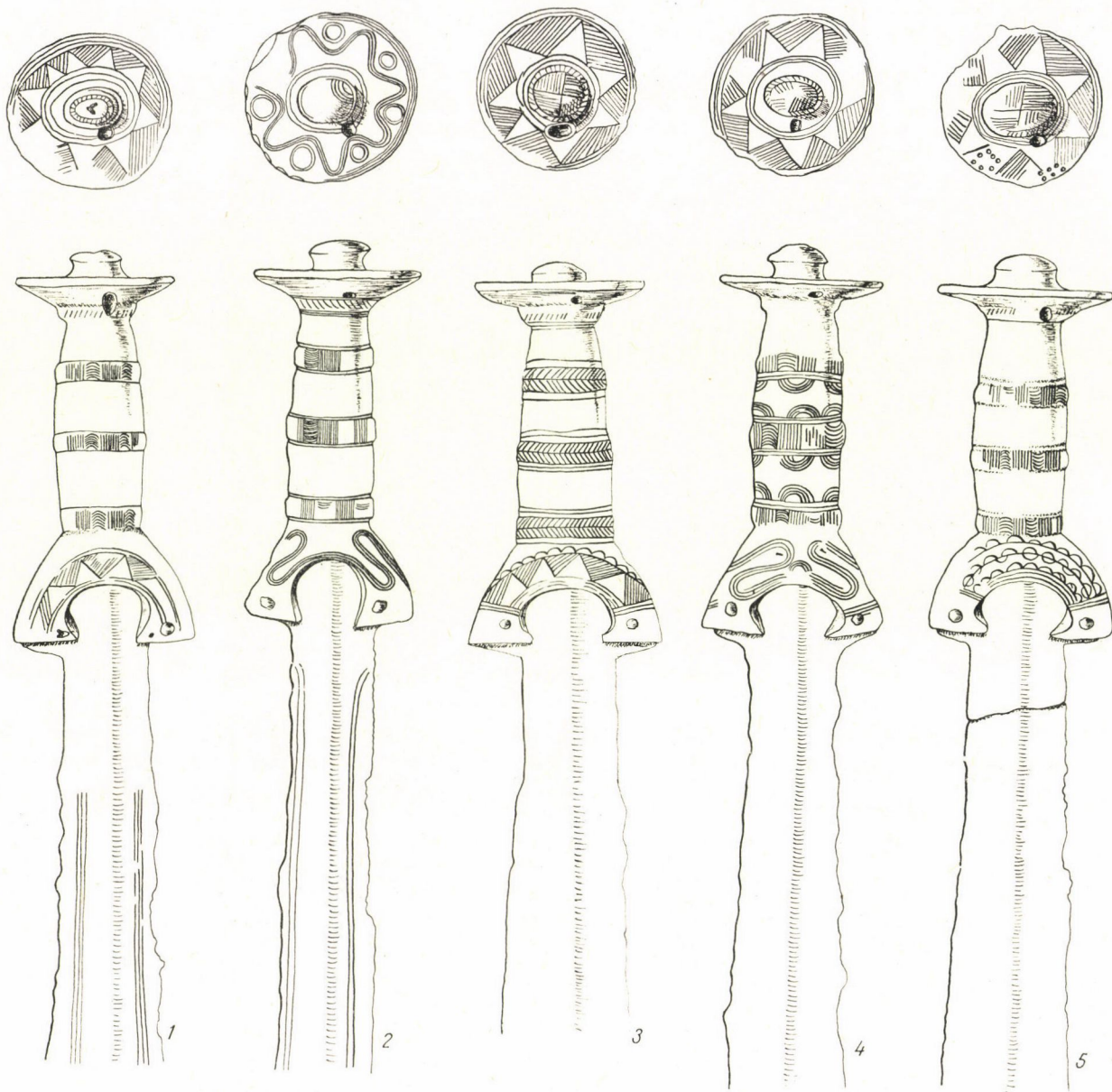
három-három szegecslyuk. H: 71,1 cm (3. kép 1). 12. Hasonló kard; markolatnyúlványának közepe kitörött, vállán két-két szegecslyuk, pengetőve recés. H: 68,2 cm (3. kép 2). 13. Hasonló kard. Markolatán öt — a legalsóban megvan a szegecs — vállán két-két szegecslyuk. Pengéje hegye felé párhuzamos vonalakkal díszített. H: 66,5 cm (3. kép 3). 14. Hasonló kard négy töredéke, éle sérült, hegye hiányzik. Markolatnyúlványának közepe nincs áttörve, viszont három lyuk számára vékonyabban öntött. Vállán két-két lyuk. H: 56,7 cm (3. kép 4). 15. Kard meggyörbült pengéje, valószínűleg markolatnyúlványos. H: 65 cm (3. kép 5). 16. Kard pengetőtöredékei, a penge szerint talán tömör markolatú kardé. Egyes darabokat a találó lecsizolt. H: 37,4 és 8,2 cm. Továbbá Ennsdorf-i kard markolatnyúlványa. H: 7 cm (3. kép 6).

Amint a leírásból is kitűnik nem minden hárombordás kardot lehet a Müller-Karpe-féle tipológia szerint meghatározni. A krasznokvajdai (2. kép 1; 3. kép 7) és a két másik leletnek a lipői típusú kardok, amelyek a legfiatalabbaknak látszanak a hárombordás markolatúak közül, a vezértípusai. Ezek, ami díszítésüket illeti, meglehetősen egységesek.

7. *Reesk-Andezütbánya* (Heves m). Egy andezüztömbe alatt hegyével egymás mellett feküdt nyolc kard, ezekből néhány centiméterre a kilencedik kard. A kardokat a meredek hegy tövében rejtették el; erre hegyesuszamláskor nagyobb kőtömbök estek. A találók a 9. sz. kardot eltörték, a többiek töredékeit pedig, amelyek valószínűleg a kőomlás következtében törtek el, elhajgálták. A lelet eredetileg is kilenc kadból állott.

1. Markolatával egybeöntött kard. Ovális korongja nem központosan helyezkedik el a markolaton. Korongjának közepe sérült: gombja vagy letört vagy ott volt az öntőcsap helye. Markolatán egy borda. A penge nem szimmetrikusan illeszkedik a markolatkivágásba. Pengéjén borda; éle egy helyen sérült. H: 42 cm, korong átm: 2,8×2,3 cm, penge sz: 3,6 cm (4. kép 1). 2. Kard; ovális korongján lapos gomb, közepén lyuk. Gomb sűrű, ferde vonalakkal díszített; ezt félkörökből, körökből és apró vonalakból összetett minta kereteli. Markolatán 2—3 körbefutó vonal között három fenyőágminta ismétlődik.

Markolatkivágása fölött félkörös minta. Pengéje lazán, két szegeccsel illeszkedik a markolatba. Pengéjén borda. H: 48 cm, korong átm: 3,5×3,2 cm, gomb átm: 1,2 cm (4. kép 2 és 6. kép 3). 3. Kard kerek koronggal. Gombjának csak csomója maradt meg. Markolatán és vállán szabálytalan vonalú pontozott minta. A ricasso fűrészszűrűn rovátkolt. Hegye letörött. H: 48,2 cm, korong átm: 4 cm (4. kép 3 és 6. kép 2). 4. Kard kerek koronggal, ovális, vonalkázott gombbal. Korongja vonalkázott háromszögekkel, két kör között pontokkal, széle ferde vonalakkal díszített. Közvetlenül a korong alatt két keskeny körbefutó borda. Markolatának bordáin fenyőágminta, ezeket három-három vonal kereteli. Két szegeccsel erősítették a pengét a markolathoz. A pengetőn ricasso. A penge alsó harmadában kiszélesedik. H: 57,8 cm, korong átm: 3,8 cm, gomb átm: 1,2×0,9 cm, penge sz: 4 cm (4. kép 4 és 6. kép 1). 5. Kard. Kerek korongján ovális, keresztalakban vonalkázott gomb. Korong gomb mellett átfúrt; alatta ferdén vonalkázott borda. Markolatán három szélesebb borda váltakozva függőleges és vízszintes vonalakkal díszített. Vállán három ívelt vonal. Két szegece van, a pengetőn ricasso. A penge alsó harmadában kiszélesedik és az éllel párhuzamos vonalak díszítik. H: 66,3 cm, korong átm: 4,8 cm, gomb átm: 1,2×0,9 cm, penge sz: 4,6 cm (4. kép 5 és 6. kép 5). 6. Töredékes kard. Korongján kis hengeres gomb, tövében hibás öntésből eredő lyuk. Markolata három bordás. Markolatkivágásának szélén az öntővarratok nincsenek lecsizolva. H: 21,6 cm, korong átm: 3,6 cm, gomb átm: 0,8 cm (5. kép 1). 7. Kard. Pengéje, hegye friss törésű. Kopott markolatkorongján félkörökből és vonalkázott mintából összeállított dísz. Markolatgombját lecsizolták. Markolatán három körbefutó fenyőágminta pontozott vonalak között. Köztük kör pontkeretben. Markolatkivágása fölött két pontsor és ferde vonalak. A szegecek helyét két pontozott köröske jelzi. Töredék. H: 46,8 cm, korong átm: 3,4 cm×3,1 cm, penge sz: 3,6 cm (5. kép 2 és 6. kép 6). 8. Törött bronzkard. A penge kiesett a markolatüvélyből. Érdekessége, hogy nem szegeccsel volt a penge a markolatba erősítve, mert a szegecek helye csak kis körrel jelzett. Markolata üregeken öntött, korong

7. kép. Zólyomlipcsei bronzlelet
Рис. 7. Находка бронзовых предметов из Зоймолпче
Fig. 7. Trouvaille de bronze de Zólyomlipcse

gombja üres. Korongja félkörökkel és pontokkal díszített. Markolatán három fenyőágmintás borda; ezeket két-két vonal és félkörök szegélyezik. Markolatkivágása fölött félkörök; ezeket kétoldalt négy-négy vonal zárja le. Penge mostani h: 35,3 cm, markolat h: 10,2 cm, korong átm: 2,8×2,5 cm, gomb átm: 0,8 cm, penge sz: 3,9 cm (5. kép 3 és 6. kép 7). 9. Kard. Hegye letörött. Korongja körökkel és vonalkázott háromszögekkel díszített. Gombján csillag alakú minta. Markolatán három körbefutó fenyőágminta pontozott vonalak között. Markolatkivágása fölött vonalkázott háromszögek. A pengét két szegecs fogja a markolathüvelybe. A korong alatt lyuk, így jól látszik, hogy a markolat belül üres. Pengéjét az élek mentén két harmadában négy párhuzamos vonal

díszíti. Mostani h: 44,5 cm, korong átm: 4,9×4,6 cm, gomb átm: 1,2×1 cm, penge sz: 4,8 cm (5. kép 4 és 6. kép 4). 10. Kardpenge kis töredéke, talán a 6. sz. kardhoz tartozik (5. kép 5).

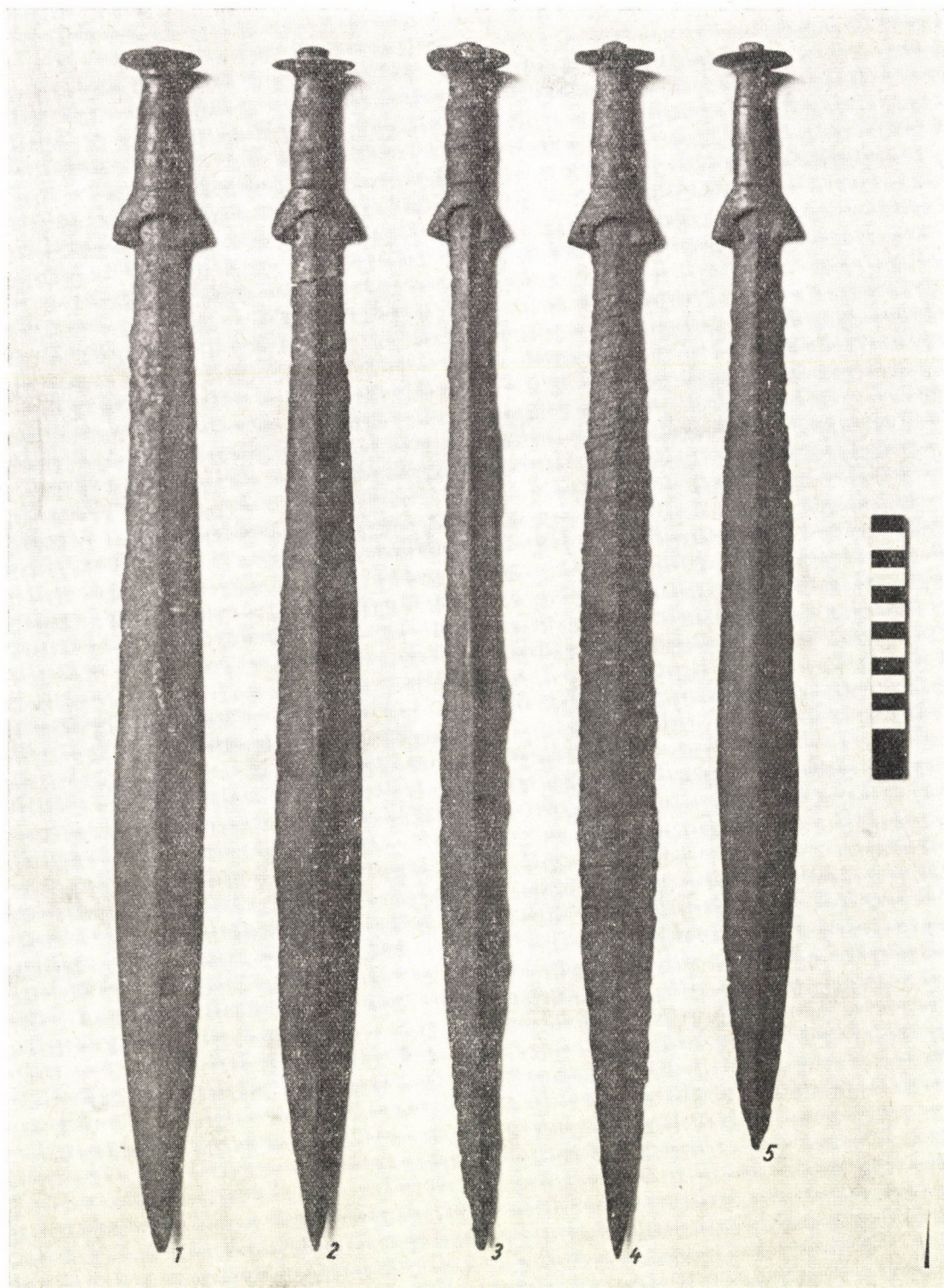
8. *Zólyomlipcse* (Slovenská L'upca). Még 1915-ben ajándékba kapott a Magyar Nemzeti Múzeum öt hárombordás markolatú kardot (7. kép 1–5 és 8. kép 1–5). Ezek még nem közöltek, legalább az újabb irodalomban sem találunk ezekről említést, így Fr. Holste,²⁴ H. Müller-Karpe²⁵ vagy M. Novotná összefoglaló munkáiban és nem említi e leletet J. Hrala sem.²⁶ Zólyom (Zvolen) lelőhelyről van egy lelet négy hárombordás markolatú karddal és két kardpengével. Ehhez még karperecek és tölcséres, bronzlemezből hajlított ruhadíszek tartoznak.²⁷

²⁴ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg 1951).

²⁵ Müller-Karpe, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. (München 1961).

²⁶ Novotná, M., Arch. Slov. Fontes IX (1970); Hrala, J., AR 6 (1954) 224–225.

²⁷ Novotná, M., i. m. 125., X–XI. t.

8. kép. Zólyomlipesei bronzlelet
 Рис. 8. Находка бронзовых предметов из Зойомлиппе
 Fig. 8. Trouvaille de bronze de Zólyomlipese

Az öt zólyomlipesei kard lipitói típusú; kisebb eltérések mutatkoznak köztük, így a 7. kép 2. sz. kard korongjának díszítése inkább a Schwaig típusú kardokéra utal, a 7. kép 3. sz. kard bordáin a fenyőágminta több reeski kard hasonló mintájára emlékeztet (6. kép 1, 3–4, 6). A zólyomlipesei kardok korongjainak díszé a 7. kép 2. sz. kard kivételével a lipitói típusú kardok mintájával egyezik. Érdekes az 5. sz. kard korongjának mintája: vonalkázott háromszögek között pontocskák. A kardok h: 62 cm, 68 cm, 67,8 cm, 69 cm, 67,5 cm (két darabra tört). A pengék rossz fenntartásúak. Nincs adat arról, hogy e kardokkal más tárgyak is előkerültek volna.

II.

1. *Adatok a kurdi szint kardjaihoz.* A krasznokvajdai lelet összetétele nem újdonság, hisz más egykorú kardleletekben is a hárombordás markolatú kardok különböző változatai együtt fordulnak elő Ennsdorf-i típusú markolatnyúlványos példányokkal, amint erre példa többek között a szliácsi (Vyšný Šliach)²⁸ és az egereskei kardlelet (Vil'chovica, volt Bereg m. Kárpátukrajna).²⁹

Feltűnő, hogy úgy a krasznokvajdai és a reeski leletben vannak egy darabban öntött rövid kardok is. Egybeöntött kardokat régebbi periódusokból is ismerünk: ilyen a hajdúsámsoni lelet kardja (B IIIa) és a zajtai (Szabolcs-Szatmár m.) lelet két kardja és töre (B IIIb).³⁰

A krasznokvajdaiak közül a 2. kép 5. és 7. sz. darabok egybeöntöttek – nem szegecseltek –, a reeski kardok közül pedig a 4. kép 1. sz. kard egybeöntött. Ilyen van az egykorú zsujtai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)³¹ és a komjátnai (Komjátna, volt Liptó m.)³² leletben is. Egybeöntött kardokat Müller-Karpe is közöl az alábbi lelőhelyekről:³³ Zsujta, Prázmár (Prejmer, volt Brassó m.), Nyírpazony (Szabolcs-Szatmár m.), Téglás (Hajdú-Bihar m.), Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m.), Predeal (Románia). Kiegészítésképpen hozzáfűzzük, hogy egybeöntött egy nagyváradi (Oradea) hárombordás kard³⁴ és a szászbudai (Bunești, volt Nagyiküllő m.) lelet antennás kardja.³⁵ A szegecs nélküli kardoknál meg kell azonban figyelni, hogy valóban egybeöntöttek-e, vagy mint az egyik reeski kardnál nem szegeccsel erősítették a pengét a markolatba, hanem gyantával, ill. szerves anyaggal öntötték ki a markolat belsejét és abba ágyazták a pengét. Ilyen fajta erősítésre kell gondolni a dévanyai (Békés m.) kardmarkolatnál is, amelyen nincs szegecsnyom. A hozzá tartozó penge sajnos nincsen meg.³⁶ A szászbudai lelet antennás kardja szintén szegecs nélküli és rendkívül hosszú: 85,4 cm.

Bóna István is közölt néhány egybeöntött tört: keltezései nem helytállóak.³⁷ A tiszakeszi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) és mátészalkai (Szabolcs-Szatmár m.) török markolatgombjuk révén a krasznokvajdai és reeski kardokkal hasonlíthatók össze, ennél fogva a kurdi szintbe keltezendők (B Vb). A tamásfalvi (Hetin, volt Torontál m. Jugoszlávia)³⁸ bronzlelet egybeöntött törei és a többi egykorú, de a pécskai (Pecica, volt Arad m.)³⁹ hasonló

pengéjű nyelnyúlványos kardja a kurdi szint előtti aranyosi–Riegsee-i szinthez (B Va) tartoznak. Az egybeöntött tamásfalvi török markolatközepén borda van. Egybordás markolatú kard a reeski leletben is van (4. kép 1), de ez egészen más típusú mint a tamásfalvi török.

A krasznokvajdai lelettől 1 km távolságra került elő a keresztétei (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) lelet. Az elsőnek említett depot a zsujtaival hasonló kardok, a keresztéteivel pedig egyforma karikák és hasonló lándzsák, ill. dárdahegyek kötik össze.⁴⁰ A keresztétei lelethez tartoznak még olyan tárgyak, amelyek más egykorú, észak-magyarországi vagy szlovákiai leletekben is előfordulnak: pl. háromszög alakú kengyeltartóval ellátott bográcsok⁴¹ ismertek a nagybobrócezi (Bobrovec, volt Liptó m.) leletből és ebben hárombordás kardokkal vannak együtt.⁴²

A keresztétei lelet révén tudjuk jól keltezni a kúpos sisakokat, amelyek a kurdi szinthez kapcsolódnak, míg a harang alakúak a hajdúböszörményi szinthez.⁴³

A hárombordás markolatú kardokat Müller-Karpe rendszerezte.⁴⁴ Munkájába az irodalomból ismert Kárpát-medencei darabokat is felvette. A következő típusokat különbözteti meg: a) Schwaig típus (5 Kárpát-medencei példány), b) Erlach típus (2 Kárpát-medencei db), c) Illertissen típus vagy ehhez közelálló darabok (5 Kárpát-medencei db), d) típus Aldrans, e) végül lipitói típus. Ez tenné ki a Kárpát-medencei hárombordás kardok zömét; ilyen több mint 50 darabot sorol fel munkájában. E kardok zömét a H A₁ periódusba keltezi, a lipitói kardokat a H A₁ és A₂-be is. E kardok azonban Magyarországon csak a kurdi depotszintben fordulnak elő és a kísértő nyelnyúlványos kardok is meglehetősen egyöntetűek, inkább regionálisan különböznek. Így, nem tagadva, hogy a tipológiai fejlődés és így bizonyos időrendi különbség is kimutatható, földbekerülésük azonban – kevés kivételtől eltekintve, amire még kitérünk – egy szintre korlátozódnak.

A most ismertetett krasznokvajdai és reeski kardleletekben vannak olyan darabok, amelyek bár közel állanak a hárombordás markolatúakhoz, tipológiailag mégsem sorolhatók a Müller-Karpe-féle sémába. Ezeket a markolat három bordáját három körbefutó minta helyettesíti (6. kép 3–4, 6), vagy csak korongjuk révén tartoznak ezek közé (6. kép 2), vagy csak egy markolatbordájuk van (4. t. 1). A hárombordás kardok különböző változatai, a régebbiek hegyes vagy hengeres gombbal (2. kép 2–3) és a tiszta „lipitói” típusok, amelyek Müller-Karpe szerint a legfiatalabbak (2. kép 1 és 3. kép 7) együtt vannak olyan darabokkal, amelyek, talán mert egybeöntöttek (2. kép 5 és 7), formailag és díszítés tekintetében is különböznek a többitől. A reeski kardok egyike-másika pedig primitív (pl. 6. kép 2).

Nem törekszünk az összes hárombordás markolatú kardot tartalmazó depot bemutatására. E kardok elterjedéséhez csak néhány adatot lehet a Kárpát-medencéből J. Hrala elterjedési térképéhez⁴⁵ vagy Müller-Karpe munkájához⁴⁶ hozzáadni. Utóbbi szerző tipológiai besorolását általában elfogadják. Egyes reeski kardokon a

²⁸ Novotná, M., i. m. XXIV. t. 1–6.

²⁹ Hampel, Bronzkor. CLXXI. t. 1–5.

³⁰ Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 9. t. 2; 65. t. 2; 66. t. 2, 4.

³¹ Hampel, Bronzkor. CII. t. 1. Ld. az egész leletet: LVII. t; CI–CII. t. A depot eredetileg Csoma József gyűjteményében volt, most a British Museumban (London): ArchÉrt 5 (1885) 9–16.

³² Hampel, Bronzkor. CLXVIII–CLXX. t.

³³ Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter... 24. t. 6–12.

³⁴ Alexandrescu, A., Dacia 10 (1966) 143, V. t. 6.

³⁵ Roska M., Erdély régészeti... 257.; ArchÉrt 6 (1886) 378.; Alexandrescu, A., Dacia 10 (1966) XXIV. t. 8, XXV. t. 5.

³⁶ Holste, Fr., Hortfunde... 28. t. 24–32.; Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter... 41. t. F, 1.

³⁷ HOMÉ 3 (1963) 20., 1. kép 1, 3, V. t. 1–2, 4.

³⁸ Hampel, Bronzkor. CXXVI. t. 1–4.

³⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. (Bp. 1902) 95.

⁴⁰ Mozsolics, A., Acta ArchHung 5 (1955) 41., 7. kép 2–6 és 43., 8. kép 1–16.

⁴¹ Uo. 41., 7. kép 9.

⁴² Hampel, Bronzkor. CXX. t. 1–3 és CXXI. t. 2–3.

⁴³ Ld. a Kárpát-medencei sisakok feldolgozását: Acta ArchHung 5 (1955) 35–54. — A hajdúböszörményi sisak (Hampel, Bronzkor. XIII. t. 2) és a mezőkövesdi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) olyan tárgyakkal vannak együtt, amelyek a hajdúböszörményi depotszintre jellemzőek. Ezek közé tartoznak a régebbi és későbbi markolatú kardok, a kettős kereszt alakú kengyeltartóval ellátott bográcsok stb. Ld. Patay, P., Acta ArchHung 21 (1969) 167., 8. kép, XLIII. t. 2.

⁴⁴ Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter... 7–32.

⁴⁵ AR 6 (1954) 221., 112. kép.

⁴⁶ Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter... 92–94. t.

sávok fenyőágmintával díszítettek. E kardoknak van ugyanebben a leletben egy bordás változata is fenyőág-mintával (6. kép 1). A fenyőágmintások között kettő korongja vonalkázott háromszögekkel díszített, ami általában a „liptói típusú” hárombordás kardok korongjának megszokott mintája.

E lelethez tartozó egyik kard (6. kép 2) díszítése merőben különbözik a többiétől: markolata borda nélküli és csak szabálytalan pontozott vonalakkal díszített. Korongja és pengéje révén mégis ebbe a csoportba tartozik.

Feltűnő a krasznokvajdai kardok között a 2. kép 1. sz. pengéjének díszítése. Csupán egy tekeházai (Tekovo, Kárpátukrajna, volt Bereg m.) törpengetőredéket ismerek hasonló mintával.⁴⁷

A kurdi depotszint nyitott kérdései közé tartozik a Felvidéken és Szlovákiában talált, kizárólag kardokból álló leletek. Ilyenek: Komjátina (volt Liptó m. Szlovákia; 14 kard)⁴⁸ Felka (volt Szepes m. Velká, Szlovákia; 7 kard),⁴⁹ Tuzsér (Szaboles-Szatmár m.; 3 kard),⁵⁰ Szihalom (Heves m.; 3 kard),⁵¹ Reesk (9 kard, 4–6. kép), Szliács (Vyšný Šliach, Szlovákia; 6 kard),⁵² Vaja (Szaboles-Szatmár m.; 3 kard),⁵³ Nyirpazony (Szaboles-Szatmár m.; 2 kard),⁵⁴ Döge (Szaboles-Szatmár m.; 2 kard),⁵⁵ Felsőtőti (Horna Ves, Szlovákia; 2 kard),⁵⁶ Egereske (volt Bereg m. Vil'chovica, Kárpátukrajna; 6 kard),⁵⁷ Liptószentmárton (Martinček, Szlovákia; 14 kard),⁵⁸ Zólyomlipese (5 kard; 7–8. kép), Krasznokvajda (16 vagy 17 kard; 2–3. kép), Vieszka (Veská, volt Trenčén m. Szlovákia; 2 kard).⁵⁹ Egy sajógömöri lelethez J. Paulík szerint két Riegsee, egy Ragály és egy Schwaig típusú kard tartozott (Gemer, volt Gömör-Kishont m.).⁶⁰

Hárombordás, Allerona és Ennsdorf típusú kardok együttesét és e depotszint fibula együttesét — sújtásos, nyolcas hurkú, lemezes hátú és nagy arco di violino fibulák —, ha nem is minden egyes felsorolható leletben vannak ezek együtt, azonban ezek társulását közvetve megerősítik az alábbi depotleletek: Bükkaranyos⁶¹ (Borsod-Abaúj-Zemplén m. hárombordás és Ennsdorf típusú kard, sújtásos fibula), Tállya⁶² (Borsod-Abaúj-Zemplén m. a három első fibula), Lengyeltőti⁶³ (Somogy m.; sújtásos és lemezes hátú fibula és olyan díszek, mint a kurdi leletben), Nagybóbróc⁶⁴ (sújtásos fibula és hárombordás kardok), Szentgáloskő⁶⁵ (Somogy m.; mindhárom kard), Bogoszló⁶⁶ (Trenčianské Bohuslavice, Szlovákia; sújtásos fibula, Allerona típusú kard és kerékagy mint a nagybóbróci leletben), Kurd⁶⁷ (Tolna m.; sújtásos és lemezes hátú fibula), Demény⁶⁸ (Domaniža; ugyanazok a fibulák, mint a kurdi leletben), Badacony-Köbölkút⁶⁹ (Veszprém, m.; sújtásos, lemezes hátú és arco di violino fibulák) Lovasberény⁷⁰ (Fejér m.; Allerona és Ennsdorf típusú kard).

Ilyen kardok és fibulák együtt vannak a nadapi leletben.⁷¹

A kurdi típusú üstök és a háromszögletes kengyeltartó bográcsok egyidejűségét a három kardtípussal és a felsorolt, ezekhez csatlakozó fibulákkal megerősítik az alábbi leletek: Kurd⁷² (kétfülű üst együtt sújtásos és lemezes hátú fibulával), Rinyaszentkirály⁷³ (Somogy m., kurdi típusú üst és hárombordás markolatú kard töredéke), Nagybábrocz⁷⁴ (két bogrács töredéke, sújtásos fitula és hárombordás markolatú kardok), Keresztété⁷⁵ (háromszögletes kengyeltartó bogrács hasonló lándzsákkal és karikákkal mint a zsujtai leletben).

Sajnos egyelőre nem ismerünk magyarországi sírt hárombordás markolatú, vagy Ennsdorf, vagy Allerona típusú karddal, amelyek a felsorolt példák szerint egyidősek. Külföldi analógiák is messzemenően igazolják a három kardtípus egyidejűségét, egy szinthez való tartozását. Csak a legismertebb példák közül ragadunk ki néhányat, amelyek a magyarországi bronzleletek szempontjából figyelmet érdemelnek.

A Hart a. d. Alz-i kamrasírban⁷⁶ együtt volt egy hárombordás markolatú kard (Erlach típus Müller-Karpe szerint) kurdi típusú üsttel és kerékagyborítóval; mindhárom bronzot ismerjük a kurdi szint leleteiből mint Kurd, Rinyaszentkirály, Nagybóbróc, Bogoszló stb.

Allerona típusú, kard Fucinoban (Itália, Prov. l'Aquila) egy nagy arco di violino fibulával egy sír mellékleteihez tartozott.⁷⁷ Ezek egyidejűsége magyarországi leletekkel is bizonyított.

Erbenheim típusú kardok — az Allerona kardok északi változatai — J. D. Cowen szerint két ízben kerültek felszínre sírból jellegzetes H A-ba keltezhető mellékletekkel; egy harmadik sír anyaga kevésbé jellegzetes. A Wollmesheim-i sír mellékletei között szerepel egy Erbenheim típusú kard nyolcashurkú fibulával.⁷⁸ Ilyenek Kárpát-medencei bronzleletekben is együtt vannak. Tehát síregyüttesek is igazolják e típusú társulásokat Olaszországban és Németországban egyaránt. Külföldi bronzleleteket is lehetne példaként felsorolni.

Pivroné-ból (Itália, Provincia di Torino) származnak „Erbenheim” típusú kardok öntésére szolgáló öntőminták.⁷⁹ Ezekben hosszú kardokat öntöttek: 74 cm, 69,5 cm, 64 cm. Hasonló öntőmintákat a Kárpát-medencében nem találtak eddig; egyelőre csak öntőminta töredékek ismertek, amelyekben töröket öntöttek.

A kurdi szintet jól tudjuk keltezni itáliai kapcsolatai révén; e leletekben fordulnak elő ugyanis a fiatalabb terramare sarlók — a régebbiek az aranyosi szint leleteiben találhatók⁸⁰ — és a terramare jellegű, nem egészen felsőállású szárnyas balták.⁸¹ A kurdi szint egyik legjellegzetesebb lelete a rinyaszentkirályi, amelyhez terra-

⁴⁷ H: 13,5 cm. *Balahuri Eduárd* (Ungvár) szóbeli közlése.

⁴⁸ *Hampel*, Bronzkor. CLXVIII–CLXX. t.

⁴⁹ *Novotná, M.*, Arch.Slov. Fontes IX (1970) 122. irodalommal.

⁵⁰ *Jósa A.*—*Kemenczei T.*, JAMÉ 6–7 (1965) LXVIII. t. 10–12.

⁵¹ *Kemenczei T.*, HOMÉ 6 (1966) 107., XXI. t. 1–3.

⁵² *Novotná, M.*, i. m. XXIV. t. 1–6.

⁵³ *Jósa A.*—*Kemenczei T.*, JAMÉ 6–7 (1965) LXVI. t. 4–6.

⁵⁴ Uo. LXVII. t. 7–8.

⁵⁵ Uo. LXV. t. 2–3.

⁵⁶ *Novotná, M.*, i. m. 96.

⁵⁷ *Hampel*, Bronzkor. II. k. 26., CLXXI. t.

⁵⁸ *Budaváry, V.*, SMSS 22 (1927) 99–104.; *Hrala, J.*, AR 6 (1954) 224.; *Novotná, M.*, i. m. 105–106.

⁵⁹ *Hampel*, Bronzkor. II. k. 170., CLXXVI. t. 3.

⁶⁰ *Paulík, J.*, StZ 15 (1965) 81. és 101., XVI. t. 9–12.

⁶¹ *Kemenczei T.*, HOMÉ 6 (1966) 87., I. t. 1–3.

⁶² *Kemenczei T.*, HOMÉ 8 (1969) 59., XII. t. 1, 4, 7.

⁶³ *Török Gy.*, Dolg 16 (1940) I. t. 1–2, 6–9, 11, 13,

15; *Hampel*, Bronzkor. CCXIII. t. 3–8, 14–15.

⁶⁴ *Hampel*, Bronzkor. CXX. t. 1–3, 20.

⁶⁵ *Hampel*, Bronzkor. CXIX. t. 28–31.

⁶⁶ *Novotná, M.*, i. m. XII. és XIII. t.

⁶⁷ *Hampel*, Bronzkor. CCXIII. t. 31, 33.

⁶⁸ *Novotná, M.*, i. m. L. t.

⁶⁹ *Mozsolics A.*, ArchÉrt 76 (1949) XXII. t. 1–3.

⁷⁰ *Holste, Fr.*, Hortfunde . . . 22. t. 11–12.

⁷¹ *Petres Éva* szóbeli közlése.

⁷² *Hampel*, Bronzkor. CCXI. t. 1. és CCXIII. t. 31, 33.

⁷³ *Hampel*, Bronzkor. CCXV. t. 3a–b és 12.

⁷⁴ *Hampel*, Bronzkor. CXX. t. 1–3, CCXI. t. 2–3.

⁷⁵ *Mozsolics, A.*, Acta ArchHung 5 (1955) 41., 7. kép 2–6, 9a–b; 43., 8. kép.

⁷⁶ *Müller-Karpe, H.*, Vollgriffschwerter . . . 6. t. 1, 15; 7. t. 13. E szerző két Erlach típusú kardot említ a Kárpát-medencéből: Rutka (Vrutký, Szlovákia) és Temeskubin (Kovin); i. m. 7., 5. t. 9; 4. t. 9.

⁷⁷ *Bianco Peroni, V.*, PBF IV. 1., 77. t. B, 1–2 és 69. lap.

⁷⁸ BRGK 36 (1956) 19. t.; Ld. uo. az Erbenheim-i sír mellékleteit: 74., 4. kép.

⁷⁹ *Bianco Peroni, V.*, PBF IV. 1., 25. t. 168–170.

⁸⁰ Pl. a Napkor-piripuci leletben Riegsee típusú kard terramare sarlóval együtt: JAMÉ 8–9 (1966) VI. t. 2, 4.

⁸¹ Ld. e kérdésről: *Mozsolics, A.*, Rivista di Scienze Preistoriche. Nyomás alatt.

mare jellegű szárnyas balták is tartoznak egy három-bordás kardmarkolattal és lábszárvédő lemezzel.⁸² A fiatalabb terramare sarlók és balták együtt vannak kurdi típusú üstökkel a Merlara-i (Veneto, Itália) leletben.⁸³ E leletet általánosan a bronz finale kezdetére, ill. a bronz recente és bronz finale fordulójára keltezik, ami megfelel a protovillanova kezdetének. Amint láttuk, Itáliában is a nagy arco di violini fibulák és az Allerona-kardok egyidősek (fucinoi sir). Ez Itáliában „un momento non molto avanzato dell'età del bronzo finale”, tehát a protovillanova korai szakasza. A bronz finale késői szakaszában már más kardok voltak használatban. Az abszolút időrenddel vannak nehézségek, mert a kiindulópontoknál meglehetősen nagyok az eltérések. Hasonló kard mint az Allerona típus, amelyek a kurdi szint jellegzetes darabjai, az A sir mellékletei közé tartozott Mouliana-ban (Görögország). V. Bianco Peroni szerint⁸⁴ ezek a Kr. e. XI. századba keltezendők. N. Sandars az alábbi írja: „... Mouliana, where is not earlier than the twelfth century”.⁸⁵ J. Bouzek a Mouliana-i Catling III-kardról úgy véli, hogy „valószínűleg” valamivel 1100 előttre keltezhető,⁸⁶ a közép-görögországi Catling IIb-kardok pedig időrendileg nem jól besorolhatók, de részben protogeometrikus kor előtti. A protogeometrikus kor kezdetét N. Sandars a XI. század közepére keltezi.⁸⁷

A Mouliana-i A sirt általában a LH III C végére vagy a protogeometrikus kor kezdetére keltezik, ill. amint láttuk egyesek szerint „protogeometrikus előtti”.

Ezek kiragadott példák a legújabb irodalomból, de még számtalan adatot lehetne felsorolni, amely mutatja, hogy a kutatás ma sem jutott egységes nevezőre ami az abszolút időrendet illeti. Nézzük meg azonban a mouliana-i sir eredeti publikációját. H. W. Catling szerint a kard együtt volt egy D formájú fibulával, „... it must be given unfortunately the very wide bracket Late Minoan III — Geometric”.⁸⁸ Ez viszont azt jelenti, hogy az A sir keltezése bizonytalan egy meglehetősen nagy korhatáron belül.

Itáliában a kurdi szint a bronz finale kezdetével, esetleg a bronz recente és finale átmeneti idejével párhuzamosítható, azonban helyesebbnek látszik a bronz finale kezdetével való párhuzamosítás. Ez az idő valószínűleg „nagyjából” egybeesik a protogeometrikus kor kezdetével, tehát a XI. század második felével vagy közepével. Ez megfelel M. Pallottino időrendi felfogásának is hangoztatva azt, hogy ebben a korban — a görög gyarmatosításig — Itáliában nehéz megfelelő abszolút időrendi támpontot találni.⁸⁹ Az Égéikumiban is a LH III C-től a geometrikus korig bizonytalan az abszolút időrend. Így a kurdi szintet az elmodottak alapján — bizonyos fenntartással — keltezzük csak a XI. sz. köze-

pére (vagy körüli) időbe, ami a relatív időrend szerint a bronz finale kezdetének, ill. a protogeometrikus kor kezdetének felel meg.

2. *Kardáldozatok.* A kurdi leletszint idejéből származnak olyan leletek is, amelyekben még az előző szint jellegzetes kardja is előfordul; ilyen pl. a nagy lipót-szentmártoni (Martincek)⁹⁰ kardlelet, amelyben egy ragályi típusú kard is van; ez az aranyosi szint jellegzetes típusai közé tartozik. Példaként említhető a gömöri (Gemer) kardlelet is.⁹¹

Hárombordás markolatú kard — a kurdi szint egyik vezértípusa, előfordul — ritkán ugyan — esészes markolatú kardokkal is. Példa erre többek között a Debrecen-bellegelői kardlelet,⁹² a szepesbélei (volt Szepes m. Spišska Belá) B jelzésű kardlelet⁹³ és a téglási (Hajdú-Bihar m.) lelet.⁹⁴ Hogy a hárombordás markolatú kardokat gyártották-e még a hajdúböszörményi szint (B VIa) idején, avagy csupán az előző szint hagyatékaként maradtak-e fenn, aligha dönthető el, de mint lehetőséget ezt is figyelembe kell venni. Régi tanulság, hogy az előző szint — néha szintek — tárgyai szerepelnek fiatalabb leletekben is. Ilyen esetben azonban nem a típus fiatalabb változatáról van szó, hanem egy fiatalabb típussal az előző szint jellegzetes típusa kerül egy leletbe.

Ha csak kardok tartoznak egy-egy lelethez, felvetődik a kérdés, nem „áldozatról” van-e szó. Ez fokozottan vonatkozik a folyóból vagy forrásnál előkerült kardokra. A jelen dolgozatban ismertetett kardok közül három a Dunából került felszínre: Tassnál, Kisapostagnál, Piskénél (1. kép 1–2, 4). Felsoroltuk a Keszthely-Teór típusú kardoknál, hányat találtak közülük a Kárpát-medencében és Észak-Itáliában folyóban vagy kiszáradt folyómederben (ld. a kisapostagi kard ismertetését). Átnézve Müller-Karpe könyvét feltűnő, hogy az általa ismertetett kardok közül sok került felszínre folyóból.⁹⁵ Vegyük tekintetbe azt is, milyen nehéz folyóból egy-egy darabot felszínre hozni és találásuknál milyen szerepe van a „véletlennek”.

Víszonylag sok „dunai” kardról tudunk a budapesti szakaszon: három keszthelyi típusú kard,⁹⁶ egy Riegsee típusú és egy Allerona típusú kard a Margitsziget környékén.⁹⁷ Egy Ib-típusú kard lelőhelye: Duna-szakasz Budapest és Vác között.⁹⁸ Egy rendkívül széles kardpengetőredék, állítólag egy lándzsaheggyel együtt, Óbudánál került felszínre a Dunából.⁹⁹ A piskéi szakaszon Dunában lelt kardot leírtuk (1. kép 4). A dunai kardleletek közül érdekes három Ia-típusú (Sprockhoff szerint) hosszú kard, amelyeket Érdnél, Szőnyénél¹⁰⁰ egyet pedig nemrég Nagy-tétény-Baross telepénél találtak.¹⁰¹ Évekkel ezelőtt Nagy-téténynél a Dunából előkerült sisakkal együtt egy nyelnyúlványos, keskeny

⁸² Hampel, Bronzkor. CCXIV–CCXV. t.

⁸³ Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. (Berlin 1959) 83. t.

⁸⁴ PBF IV, 1., 69.

⁸⁵ Studies in Honour of C. F. C. Hawkes. (London 1971) 12.

⁸⁶ Homerisches Griechenland. (Praga 1969) 92.

⁸⁷ Vö. pl. H. Müller-Karpe és N. Sandars keltezését: Studies in Honour of C. F. C. Hawkes. 24–25.

⁸⁸ PPS 22 (1956) 113–114.

⁸⁹ Atti del VI° Congresso internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche II. (Roma 1965) 396–401., LXXVII. t.

⁹⁰ Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter ... 26. t. 1.

⁹¹ Jóna, András Múzeum, Nyíregyháza.

⁹² DMÉ 1941., 54., 16. kép.

⁹³ Novotná, M., i. m. 49., 15. kép 1–3., AR 18 (1966) 647–654. és 659–661., 191–193. kép.

⁹⁴ Zoltai L., MKÉ 3 (1909) 25–27., 13–15. kép; Jelentés Debrecen város múz. 1907. évi állapotáról. 21., 26.

⁹⁵ Müller-Karpe, H., Vollgriffschwerter ... 7–8, 14, 18, 24, 28, 31. Néhány példa H. Müller-Karpe adatai

alapján: az Erlach típusú kardok közül — 30 darabot ír le a szerző — tíz dél-bajorországi és felső-ausztriai folyóból, egy észak-bajorországi pedig lápból került felszínre. A lipóti típusú kardok közül — 65 példányt sorol fel — három folyóból, 39 db 16 bronzleletből származik, 20 lelőköri körülménye ismeretlen. A Königsdorf típusú felsorolt 11 db közül egy bajorországi lápból, egy tóparton, egy csehországi folyóból, egy magyarországi depotból származik; a többi lelőköri körülménye ismeretlen. A felsorolt 7 db Zürich típusú antennás kard lelőköri körülményei: egy svájci tóból, egy a Rajnában, kettő bronzleletből, három lelőköri körülménye ismeretlen.

⁹⁶ Hampel, Bronzkor. CLXXX. t. 11.; Mozsolics A., ArchÉrt 95 (1968) 61–64., 1. kép 2 (Budapest-Duna), 2. kép 4 (Budapest-Erzsébet hídnál).

⁹⁷ Mindkettő a MNM-ban. Ltsz. 18/1893/1–2. Kotrásnál bukkantak rájuk. Az Allerona kard eredeti h: 68,2 cm, ma sajnos csak felső része van meg.

⁹⁸ Ld. leírását I. fej. 3 alatt és 15. j.

⁹⁹ MNM, ltsz. 102/A, 1875/a–b.

¹⁰⁰ Mozsolics, A., Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. 14. t. 1–2. Nyomás alatt. MNM, ltsz. 44/1950 és 57/1950.

¹⁰¹ MNM, Ltsz. 72.10.1. H: 82,2 cm.

pengéjű kardot szolgáltatottak be.¹⁰² Dunaújvárosnál két kardot halásztak ki a Dunából.¹⁰³ Egy csészés markolatú kard lelőhelye: Duna-meder (székesfehérvári múzeumban). Feltehetőleg a Fejér megyei Duna-szakaszon találták.

Tudomásomra jutott egy 1970 tavaszán Nyergesújfalunál a cementgyár előtt a Dunából, más adat szerint a Duna-parton előkerült kardlelet.¹⁰⁴ Egy hárombordás markolatú kardról Hampel csak ennyit ír: „állítólag Dunában lelték” közelebbi lelőhely megjelölése nélkül.¹⁰⁵

A szepesbélai kardlelet 3 m mélységben lápban feküdt.¹⁰⁶ Amint már említettük két hárombordás és egy csészés markolatú volt együtt; a két első a kurd szint jellegzetes kardja, a harmadik pedig a hajdúböszörményi szinté. Feltehető, hogy e három kard nem egyszerre került a földre, hanem — ha tényleg kardáldozatról lenne szó — egymás után. Ugyanez a feltevés kínálkozik a téglási leletnél is, hisz kardjai közül kettő még a kurd szintet képviseli, a harmadik pedig ugyancsak csészés markolatú. A lelethez tartozó negyedik „markolat nélküli 48 cm hosszú kardpengé a hadházi ref. iskola gyűjteményének” adták át.¹⁰⁷ A négy kard 80 cm mélyen vízszintesen feküdt a földben. A téglási lelet egyik kétbordás kardja egybeöntött. Hárombordás kardja szokatlanul hosszú: 77 cm. Díszítése, korongjáé is, legközelebb áll az egyik recki kardéhoz (6. kép 7). Az ilyen és hasonló leleteknél felmerül a kérdés, hogy kardáldozatról van-e szó, vagy régebbi kardok sokáig való használatáról. Mindkét lehetőség meglegendő, különösen, ha nincs biztos adat arra, ami az „áldozati” jelleget igazolná.

A Trieszt közelében fekvő „Fliegenhöhle”-ben Sankt Kanziannál talált fémtárgyakról is érdekes adatok szerepelnek az irodalomban, ami a leletek áldozati jellege mellett szól. Nem utal semmi arra, hogy depotról lenne szó, mert nem egy halomban voltak a tárgyak, egyes darabok megégették, nem egykorúak, sőt nemcsak bronz kardok (11 db) és lándzsák (220 db) voltak ott, hanem vaslándzsák (10 db) és egy vaskard is, tehát fiatalabb tárgyak

is, mint a leletek zöme, amely a magyarországi kurd szinttel egykorú. Előkerült ott kelta sisak, sőt római fibula is.¹⁰⁸ A kurd szinttel egykorú leleteken kívül volt ott több olyan tárgy is, amelyek a magyarországi hajdúböszörményi szinttel lehetnek egyidősek. A felsorolt tárgyak azt látszanak igazolni, hogy a Fliegenhöhle-ben huzamosabb időn keresztül helyeztek el áldozati tárgyakat, ezek között legnagyobb számban fegyvereket vagy fegyverzethez tartozó darabokat (sisakok pl.).

A kelták kardáldozatairól vagy más nagy kelta fémleletekről, amelyek áldozati jellege vitathatatlan, jó adatok állanak rendelkezésünkre. Példának emlíjük a Port-i (Svájc) leletet: 166 javarészt még hüvelyében levő vaskard, 27 pajzs maradványai, kb. 400 fibula, arany- és ezüstpénzek, összesen kb. 2500 tárgy, amelyeket egy folyamistenségnek áldoztak. Hasonló nagy fegyver-, ékszer- és eszközlelet került elő Latène-ben és más kelta lelőhelyeken is. Ezek áldozati jellege vitán felül áll.¹⁰⁹ A kelta vízi istenségeknek emberáldozatokat is mutattak be. A kelták áldozatairól Caesar is beszámol. Egyes kelta tömegleletek rengeteg tárgyat tartalmaznak, néha összetételük is meglepő.¹¹⁰

Viszonylag jól ki tudjuk választani a biztosan depotnak minősíthető leleteket, amelyek javarészt egyidőben használt tárgyakból állanak. Ezek egyidejűségét sir-vagy telepleletek (kerámia, öntőminták stb.) is igazolják, továbbá a műhelyleleteket. Nem ilyenekről van azonban szó a feltűnően sok folyóból vagy lápos területen előkerült kardnál, vagy forrásnál elhelyezett fémtárgyaknál, különösen ha az is kimutatható, hogy a tárgyak nem egykorúak, azaz együtt van 2–3 egymást követő depotszint és ezek közötti típusorozat. Anélkül, hogy határozottan állást akarnánk foglalni már most ilyen irányú kutatásaink kezdetén, lehetségesnek tartom, hogy a szepesbélai három kard fegyveráldozatot képvisel. A Dunából és a Tiszából felszínre hozott kardoknál pedig nem vitatom, hogy ezek fegyveráldozatok voltak sikeres harcok után.¹¹¹

Mozsolics Amália

НОВЫЕ НАХОДКИ МЕЧЕЙ В ВЕНГЕРСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ

Резюме

В статье автор дает описание вновь обнаруженных находок мечей. Среди них особенного интереса заслуживают два меча кестхейского типа, найденные в Дунае: у Тауша (рис. 1,1) и у Кишапоштага (рис. 1,2). Упомянутые мечи употреблялись в эпоху между археологическими горизонтами Косидер и Форро, являясь наиболее типичным оружием культуры полей курганных захоронений.

Одним из памятников, содержащих наиболее многочисленное количество мечей в Карпатском бассейне, является находка, сделанная в Красновайде. Она содержит 16 или 17 экземпляров мечей. К сожалению, многие из них повреждены, имеются также и неполные экземпляры. Большинство их оснащено типичной рукояткой с тремя ребрами. Экземпляры с накладной рукояткой представляют энсдорфский тип (рис. 2,1—7 и рис. 3,1—8). Сходная находка 9 мечей была сделана несколько лет тому назад в Речке (рис. 4—6). Обнаруженные здесь экземпляры также относятся к группе мечей с трехреберной рукояткой. Автор дает описание также ещё неопубликованной находки из Зоймпличе (Словенска Луп-

ца). Все пять мечей, обнаруженные здесь, представляют линтовский тип (рис. 7 и 8).

Мечи с трехреберной рукояткой, а также мечи типа Энсдорфа и Аллероны являются типичным оружием горизонта клада в Курде. Во многих случаях они встречаются вместе с крупными спиралевидными и восьмипетельными фибулами, фибулами с пластинчатой спинкой и крупными фибулами типа арко ди виолино. Кроме, них, в памятниках, характерных для курдского горизонта, частыми являются котлы с треугольным основанием ручек, котлы курдского типа и др.

Курдский горизонт имеет довольно прочную датировку: В Va. Имеются данные и для определения абсолютной даты горизонта, поскольку его можно поставить в параллель с итальянской эпохой бронзы финале и началом протовиллановской культуры, а также началом протогеометрической эпохи. Специалисты относят это время к середине или второй половине XI века до н. э.

В статье автор останавливается также на вопросах жертвоприношения мечей.

А. Можолитч

¹⁰² MNM, Ltsz. 52.81.1—2. *Mozsolics, A.*, Acta ArchHung 5 (1955) 36.

¹⁰³ MNM. 1. Ltsz. 58/1936. H: 43 cm. E kard egyezik a Szeged környéki: 1. kép 5. — 2. Ltsz. 11/1960. H: 59 cm. Markolatnyúlványos, IIa-típus.

¹⁰⁴ Ezek közül kettő Kolkó István tulajdonában (Gyömrő), egy példány egy budapesti bírónál, a negyedik holléte ismeretlen.

¹⁰⁵ Hampel, Bronzkor. CLXXIX, t. 5.

¹⁰⁶ Novotná, M., i. m. 49., 15. kép 1—3.

¹⁰⁷ Ld. 94. j.

¹⁰⁸ *Szombathy, J.*, MPK II (Wien 1937) 127—169., 1—181. kép.

¹⁰⁹ Jó áttekintés kelta fegyveráldozatokról forrásoknál: *Wyss, R.*, Jb. d. Bernischen Hist. Museums 34 (1954) 216—; *Ua.*, Germ 33 (1955) 349—354.

¹¹⁰ Ld. a felsorolásokat *R. Wyss* munkáiban és a régebbi idevonatkozó irodalomban: 109. j.

¹¹¹ A felsorolt adatok egyáltalán nem teljesek. Csúpan ilyen irányú kutatási lehetőségekre szeretném újból a figyelmet felhívni: ArchÉrt 95 (1968) 61—64.

Im Laufe der letzten Jahre erwarb die Präh. Sammlung des Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) einige wertvolle und interessante Bronzeschwerter. Von diesen verdienen zwei Schwerter vom Typ Keszthely aus der Donau, das große Schwertdepot von Krasznokvajda und das bereits vor mehreren Jahren erworbene von Recsk größere Beachtung. In diesem Zusammenhang veröffentlichen wir auch einen alten, bis jetzt in der Literatur nicht berücksichtigten Schwertfund von Zólyomlőpese.

I.

1. Das Schwert aus der *Donau bei Tass* (Kom. Bács-Kiskun) wurde vom MNM durch Kauf erworben (Abb. 1,1; L: 81 cm).¹ Interessant ist daran, daß das ebenfalls aus der Donau stammende ähnliche Schwert von Tát, von der Schulter bis zur Spitze, gleich lang ist. Das Exemplar von Tass, auch die Verzierung daran, ist besser erhalten. Von der Griffzunge ist ein Stück abgebrochen, doch das mittlere Nietloch ist an derselben Stelle angebracht, wie an dem Schwert von Tát.²

2. Das Schwert aus der *Donau bei Kisapostag* (Kom. Fejér), ebenfalls vom Typ Keszthely (Abb. 1,2), erwarb das MNM gleichfalls durch Kauf.³ Interessant daran ist die eckige Schulter, an der Griffzunge der starke Pflockniet, die an solchen Schwertern sonst nicht vorkommen. Es weicht von den ähnlichen Stücken dieser Art auch darin ab, daß unter der Schulter die Klinge weniger schmal ist. Doch ist der Querschnitt der Klinge und auch die Verzierung, wie an den anderen Schwertern desselben Typs, wie z. B. an jenen von Tass und Tát. Seine Verzierung ist am ehesten mit den Schwertern Ib (nach Cowen) zu vergleichen (z. B. Martfü, Keszthely II, usw.).⁴

Da es sich um in einem Fluß entdeckte Schwerter handelt — also ohne Fundverband —, können sie nur über andere datiert werden. Über diese Schwerter stehen uns immer bessere Angaben zur Verfügung. Die ungarischen sind mit Ausnahme dieser beiden bereits alle veröffentlicht, ebenso die italischen.⁵ Letztere werden von V. Bianco Peroni typologisch dreifach gegliedert, doch bestehen zwischen ihnen keine chronologischen Unterschiede; alle gehören in die mittlere Phase der Periode bronzo medio. Die ungarischen Schwerter können als die charakteristische Waffe der frühen Hügelgräberzeit bezeichnet werden. Heute ist es bereits völlig klar, daß diese Schwerter nur nach dem Koszider-Horizont und vor dem Forró-Horizont in Gebrauch waren, also in der Stufe B IVa. Zur Zeit des Forró-Horizontes wurden die Keszthely-Schwerter bereits von den Langschwertern mit parallelen Schneiden Ia und Ib (nach Sprockhoff) abgelöst und diese kommen in geschlossenen Funden wie in dem Fund Trebivlice (Böhmen) zusammen mit Nackenscheibenaxten Typ C zusammen vor.⁶ Kein einziges Teór- bzw. Keszthely-Schwert wurde bislang aus einem Depot bekannt. Ein hoher Prozent dieser Schwerter wurde aus Flüssen oder Flußbetten geborgen, so von den 23 norditalischen neun. Von den ungarischen bzw. jenen des Karpatenbeckens wurden elf aus Flüssen zu Tag gefördert: je eines bei Martfü und Szeged aus der Theiß; folgende aus der Donau: bei Pozsony (Preßburg, Bratislava), Budapest—Erzsébet-Brücke, Budapest (2 St.), Tát, Tass, Kisapostag, Paks, beim Eisernen Tor.

V. Bianco Peroni zählt aus Norditalien zehn Schwerter vom Typ Sauerbrunn, sieben vom Typ Castions di Strada, zwei vom Typ Casier und vier vom Typ Teór auf.⁷ In Wirklichkeit haben alle diese Schwerter einige gemeinsame Merkmale. So sind die Klingen im oberen Drittel am breitesten und hier sind 2–3 tiefe Linien, darüber zwischen den Nietlöchern an der Schulter ein

in einen Kreis komponiertes feines Muster. Nach der breiten Partie des oberen Drittels werden die Klingen floretteartig schmal und ihr Querschnitt ist ausnahmslos rhombisch.

Die beiden Schwerter von Tass und Tát kann man am treffendsten mit jenen von Castions di Strada und zwei aus der Umgebung von Treviso vergleichen; auch ihre Länge ist annähernd die gleiche.⁸ Die ähnlichen Exemplare datiert Bianco Peroni nach dem Schwert vom Typ Castiglione di Marano des Grabes 4 von Povegliano Veronese, das zusammen mit einem Schwert vom Typ Castions di Strada gefunden wurde, in eine frühe Phase von bronzo medio.⁹

Bianco Peroni datiert die meisten italischen Schwerter in Ermangelung datierender Beifunde nach J. D. Cowen, also in die Stufe B₁–B₂, eventuell noch C nach Reinecke. Wie bereits erwähnt, sind auch die meisten ungarischen Einzelfunde, doch haben wir durch den Grabfund von Keszthely eine sichere Datierungsbasis, da das eine Schwert von Keszthely mit einer Nadel zusammen gefunden wurde und in einem anderen Grab lag ein kleines Gefäß, beide charakteristisch für die Frühphase der Hügelgräberkultur.¹⁰

Das Schwert von Keszthely kann man am besten mit jenem von Fehértemplom (Bela Crkva)¹¹ vergleichen. Das Schwert von Kisapostag-Donau weicht von allen Schwertern dieser Art durch die eckige Schulter und den großen Niet ab, doch zeigt die Klingensform und auch die Verzierung der Klinge größte Übereinstimmung mit den anderen Schwertern dieser Art. Es ist also vollkommen überflüssig, eine neue Typenbenennung zu gebrauchen. Auch besteht kein Anlaß, das Schwert von Kisapostag anders zu datieren als die Keszthely-Schwerter: nach dem Koszider-Horizont, vor dem Forró-Horizont.

3. Nach dem zweiten Weltkrieg waren mehrere Schwerter nicht identifizierbar, deshalb wurden sie wieder investarisiert.¹² Der Fundort des zu beschreibenden Schwertes ist also unbekannt (Abb. 1,3). Im Karpatenbecken haben wir verhältnismäßig viele Ia-Schwerter, jedoch ziemlich wenig Ib-Schwerter. Unser Schwert kann am treffendsten mit dem Exemplar von Braunau am Inn verglichen werden.¹³ Solche kommen in Ungarn laut bisheriger Beobachtungen nach dem Forró-Horizont (B IVa) kaum vor. Daß sie am besten in diese Zeit datiert werden können, zeigt u. a. das Grab von Trebivlice mit einer Nackenscheibenaxt vom Typ C.¹⁴ Solche kommen in Funden des Ópályi-Horizontes (B IVb) nicht mehr vor. Ein fast gleiches Schwert, doch mit stärker ausschwingender Schulterpartie, wurde zwischen Budapest und Vác aus der Donau ausgebaggert. An den Schultern sind je ein Nietloch, und an der Griffzunge drei.¹⁵ Das Schwert befindet sich in Privatbesitz.

4. Ebenfalls aus der Donau wurde in der Nähe von Piszke (Kom. Komárom) ein Schwert gebaggert, das vom MNM angekauft wurde.¹⁶ Am Griffzungenende sind kleine Hörnchen, nur an den Schultern je zwei Nietlöcher. Seine Klinge ist nicht so lang und schmal wie die der älteren Varianten der Ia-Schwerter, die man in die Zeit der Forró-Funde datieren kann, als die Keszthely-Schwerter von jenen mit parallelen Schneiden abgelöst wurden. Aus Depotfunden sind uns zwei Exemplare ähnlicher Form bekannt: Felőr (Uriu, Siebenbürgen)¹⁷ und Rimaszombat (Rimavská Sobota).¹⁸ Beide Funde gehören zur Ópályi-Gruppe. Ähnliche Schwerter waren besonders in Nordeuropa beliebt. Von den älteren, langen Exemplaren sind die von Szőny und Érd (beide aus der Donau) zu erwähnen.¹⁹ Sie haben schmale Klingen und ihre Länge ist ungefähr dieselbe wie die der Langschwerter des Keszthelyer Typs. Auch diese Schwerter widerspiegeln den nordischen Einfluß und sind an Fundkomplexe der älteren Hügelgräberkultur gebunden.

Diese älteren sind mit dem Forró-Horizont gleichzeitig, wofür wir u. a. einen Beweis durch die Beigaben des Grabes von Streudorf (Thüringen) haben.²⁰ Nach dem Ópályi-Horizont kommen auch die jüngeren Varianten der Ia- und Ib-Schwerter nicht mehr vor.

5. Unter den Neuerwerbungen des MNM befindet sich ein Schwertbruchstück, angeblich aus der *Umgebung von Szeged*.²¹ Es ist ein Einzelfund mit ungewissem Fundort. Wir veröffentlichen das Stück, weil es nicht zu den häufigen Typen gehört. Nach der Klinge — parallele Schneiden — gehört es zu den älteren Schwertern. Ungewöhnlich daran ist die starke Ausbauchung in der Mitte der Griffzunge. Am besten könnte man es vielleicht als eine Variante der Ia-Schwerter bezeichnen. Am ehesten könnte man es mit einem Schwert von Aranyos (Kom. Borsod) vergleichen.²² Falls dieser Vergleich richtig ist, so ist das Schwert mit den Funden des Aranyos-Riegsee-Horizontes gleichzeitig, also in die Stufe B Va bzw. in eine ältere Phase der Gáva-Kultur zu datieren.

6. *Krasznokvajda — Flur Zábrázky* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). Das Schwertdepot wurde in Mai 1971 beim Pflügen von einem Traktoristen nördlich der Ortschaft entdeckt. Bei Nachforschungen mit einem elektrischen Suchapparat²³ wurden noch weitere Bruchstücke in der unmittelbaren Nähe des durch den Finder bezeichneten Fundplatzes und ein ganzes Schwert in etwa 3 m Entfernung in einer Furche entdeckt (Abb. 2,1).

Die Fundstelle befindet sich ca. 1 km von der Fundstelle des Depotfundes von Keresztété, der mit unserem Fund gleichzeitig ist.²

1. Schwert, Liptauer Typ. L: 67 cm, Dm der Scheibe: 5,8 × 5,6 cm (Abb. 3,7). 2. Ähnliches Schwert, Liptauer Typ, doch nicht identischer Verzierung. Griff gebrochen. Interessant ist die Verzierung der Klinge, die aus gegenständig angeordneten keilförmigen Liniengruppen besteht. L: 64,7 cm, Dm der Scheibe: 4,3 cm (Abb. 2,1). 3. Dreiwulstschwert (Typ Illertissen), ohne Ricasso. L: 67,2 cm, Dm der Scheibe: 4,1 cm (Abb. 3,8). 4. Dreiwulstschwert mit zylindrischem Knopf. Die umlaufenden Wülste sind schräg gekerbt. L: 53,4 cm, Dm der Scheibe: 4,8 × 4,6 cm (Abb. 2,2). 5. Dreiwulstschwert mit stumpfkegeligem Knopf, ohne Verzierung. Gebrochen. L: 46 cm, Dm der Scheibe: 3,3 cm (Abb. 2,3). 6. Dreiwulstschwert in zwei Stücken. Nach dem Querschnitt der Klinge handelt es sich wahrscheinlich um die Bruchstücke desselben Schwertes. Die gestrichelten Dreiecksmuster am Knopf und an der Scheibe erinnern an die der Liptauer Schwerter. L der Klinge: 34,2 cm, L des Griffes: 12 cm, Dm der Scheibe: 4,1 × 4,3 cm (Abb. 2,4). 7. In einem Stück gegossenes Dreiwulstschwert. Die Klinge leicht verbogen (beim Pflügen beschädigt), der Knopf zylindrisch. L: 48,4 cm, Dm der Scheibe: 4,5 cm (Abb. 2,5). 8. Dreiwulstschwert. Es sieht am meisten dem Schwert auf Abb. 2,2 ähnlich. L: 53,4 cm, Dm der Scheibe: 4,8 × 4,6 cm (Abb. 2,6). 9. In einem Stück gegossenes Kurzschwert mit vier Wülsten am Griff, in vier Stücke gebrochen. L: 40,5 cm, Dm der Scheibe: 3,3 × 3,4 cm (Abb. 2,7). 10. Wahrscheinlich zusammengehörige, doch vom Finder abgeschliffene Bruchstücke eines Dreiwulstschwertes. Die Wülste am Griff sind mit Tannenzweigmuster verziert. L des Griffes: 12,1 cm, Dm der Scheibe: 2,8 cm (Abb. 2,8). 11. Griffzungenschwert in drei Stücken, Ennsdorfer Typ (nach Cowen), Schulter beschädigt. L: 71,1 cm (Abb. 3,1). 12. Ähnliches Schwert; die Mitte der Griffzunge stark beschädigt. L: 68,2 cm (Abb. 3,2). 13. Ähnliches Schwert. L: 66,5 cm (Abb. 3,3). 14. Ähnliches Schwert; vier Bruchstücke. Die Griffzunge ist nicht durchbrochen, doch die Stelle der Löcher dünner gegossen. L: 56,7 cm (Abb. 3,4). 15. Verbogene Schwertklinge wahrscheinlich eines Griffzungenschwertes. L: 65 cm (Abb. 3,5). 16. Klingenbruchstücke eines Schwertes, wahrscheinlich eines Vollgriffschwertes. Die Bruchflächen wurden vom Finder glattgeschliffen. L: 37,4 u. 8,2 cm. Griffzungenschwert vom Ennsdorfer Typ. L: 7 cm (Abb. 3,6).

Wie aus der Beschreibung ersichtlich, kann man

nicht ohne weiteres ein jedes Dreiwulstschwert in die von Müller-Karpe aufgestellte typologische Reihe einordnen. Die Leitform des Depots von Krasznokvajda (Abb. 2,1 u. 3,7) und der anderen zwei sind die Dreiwulstschwerter vom Liptauer Typ. Ihre Verzierung ist ziemlich einheitlich.

7. *Recsk, Andesitsteinbruch* (Kom. Heves). Unter einem Andesitfelsen lagen mit der Spitze nebeneinander acht Schwerter und einige Zentimeter davon das neunte Schwert. Die Schwerter wurden am Fuß eines steilen Abhanges niedergelegt; bei einem Erdbeben fielen größere Steine auf das Depot und mehrere wurden wahrscheinlich damals beschädigt.

Das Schwert Nr. 9 wurde von den Findern zerbrochen. Die Bruchstücke der anderen haben die Finder weggeworfen. Das Depot bestand auch ursprünglich aus neun Schwertern.

1. In einem Stück gegossenes Schwert. Die ovale Knaufscheibe ist nicht zentrisch angebracht. Die Mitte des Knaufes ist beschädigt; der Knopf ist entweder abgebrochen oder war hier der Gußzapfen. L: 42 cm, Dm der Scheibe: 2,8 × 2,3 cm (Abb. 4,1). 2. Schwert. Ovale Knaufscheibe mit flachem Knopf und daran ein Loch. Am Griff an drei Stellen zwischen umlaufenden Linien Tannenzweigmuster. L: 48 cm, Dm der Scheibe: 3,5 × 3,2 cm (Abb. 4,1 u. 6,3). 3. Schwert mit runder Knaufscheibe. Am Griff ein unregelmäßiges Punktmuster. Das Ricasso ist gekerbt, Spitze abgebrochen. L: 48,2 cm, Dm der Scheibe: 4 cm (Abb. 4,3 u. 6,2). 4. Schwert mit runder Knaufscheibe und ovalem Knopf. Scheibe mit gestrichelten Dreiecken, die Wülste am Griff sind mit Tannenzweigmuster verziert. Am Klingenansatz Ricasso. L: 57,8 cm, Dm der Scheibe: 3,8 cm, Dm des Knopfes: 1,2 × 0,9 cm (Abb. 4,4 u. 6,1). 5. Schwert vom Typ Liptau mit Ricasso, neben Knopf Knaufscheibe durchlocht. Im unteren Drittel der Klinge mit der Schneide parallele Linien. L: 66,3 cm, Dm der Scheibe: 4,8 cm, Dm des Knopfes: 1,2 × 0,9 cm (Abb. 4,5 u. 6,5). 6. Unverziertes Dreiwulstschwert teilweise mit nicht abgeschliffenen Gußnähten. Bruchstück. L: 21,6 cm, Dm der Scheibe: 3,6 cm (Abb. 5,1). 7. Schwert, Bruchflächen rezent. Knopf am Knauf abgeschliffen. Am Griff zwischen punktierten Linien drei Tannenzweigmuster und zwischen diesen Kreise in Punktrahmen. Die Stelle der zwei Nieten ist mit zwei kleinen punktierten Kreisen angedeutet. L des Bruchstückes: 46,8 cm, Dm der Scheibe: 3,4 × 3,1 cm (Abb. 5,2 u. 6,6). 8. Fragmentarisches Bronzeschwert. Die Klinge ist aus dem Griff herausgefallen. Interessant an dem Stück ist, daß die Klinge nicht mittels Nieten in den Griff eingesetzt war; die Stelle der Nieten ist nur mit kleinen Kreisen angedeutet. Der Griff ist hohl gegossen. Am Griff drei mit Tannenzweigmuster verzierte Wülste. Heutige L der Klinge: 35,3 cm, L des Griffes: 10,2 cm, Dm der Scheibe: 2,8 × 2,5 cm (Abb. 5,3 u. 6,7). 9. Schwert, Spitze abgebrochen. Am Griff zwischen umlaufenden punktierten Linien Tannenzweigmuster. Unter der Scheibe Loch, der Griff ist innen hohl. L: 44,5 cm, Dm der Scheibe: 4,9 × 4,6 cm (Abb. 5,4 u. 6,4). 10. Kleines Bruchstück einer Schwertklinge, wahrscheinlich zu Schwert Nr. 6 gehörig (Abb. 5,5).

8. *Zólyomlípse* (Slovenská Lúpeca). Noch 1915 erhielt das MNM fünf Dreiwulstschwerter als Geschenk (Abb. 7,1—5 u. 8,1—5). Sie sind bislang unveröffentlicht, wenigstens werden sie in der neueren Literatur, so von Fr. Holste,²⁴ H. Müller-Karpe²⁵ oder M. Novotná²⁶ in ihren zusammenfassenden Arbeiten nicht erwähnt. Auch J. Hrala²⁶ gibt keinen Hinweis auf diesen Fund. Von Zólyom (Zvolen) gibt es einen Fund mit vier Dreiwulstschwertern und zwei Schwertklingen; zu diesen gehören auch Armbänder und aus Bronzeblech gebogene Zierate.²⁷

Alle fünf Schwerter von Zólyomlípse repräsentieren den Liptauer Typ; kleine Unterschiede können genannt werden. So ist die Verzierung des Schwertknaufes auf Abb. 7,2 eher jenen des Typs Schwaig ähnlich, das Tannenzweigmuster am Schwertgriff auf Abb. 7,3 erinnert an mehrere Schwerter von Recsk (Abb. 6,1,3—4,6). Die

Verzierung der Knaufscheibe ist mit Ausnahme des Schwerter auf Abb. 7,2 mit jenen der Schwerter vom Liptauer Typ identisch, wovon nur das Schwert Nr. 5 ein wenig abweicht. L der Schwerter: 62 cm, 68 cm, 67,8 cm, 69 cm, 67,5 cm (letzteres gebrochen). Die Klingen sind schlecht erhalten. Es gibt keine Aufzeichnung darüber, daß mit den fünf Schwertern auch andere Gegenstände gefunden worden wären.

II.

1. *Beiträge zu den Schwertern des Kurd-Horizontes.* Der Fundzusammenhang von Krasznokvajda entspricht in allen Einzelheiten dem gewohnten Bild, da auch in anderen Funden des Kurd-Horizontes die verschiedenen Varianten der Dreiwulstschwerter mit Griffzungenschwertern vom Ennsdorfer Typ zusammen vorkommen. Wofür als Beispiele die von Szliács (Vysný Sliác)²⁸ und Egereske (Vil'chovica, ehem. Kom. Bereg, Karpatoukraine)²⁹ genannt werden können.

Auffallend ist jedoch, daß sowohl im Fund von Krasznokvajda als auch im Fund von Reesk in einem Stück gegossene Schwerter vorkommen. So hergestellte sind aus älteren Funden bekannt: das Schwert des Depots von Hajdusámson (B IIIa), ferner zwei Schwerter und der Dolch des Fundes von Zajta (Kom. Szaboles-Szatmár).³⁰

Von den Schwertern von Krasznokvajda sind die Stücke auf Abb. 2, 5 u. 7 und von Reesk das Schwert Abb. 4, 1 in einem Stück gegossen. Solche gibt es auch im gleichzeitigen Fund von Zsujta (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén),³¹ von Komjátina (Komjátina, ehem. Kom. Liptó).³² Außer diesen veröffentlicht Müller-Karpe³³ solche von Prázmár (Prejmer, Siebenbürgen), Nyírpazony (Kom. Szaboles-Szatmár), Téglás (Kom. Hajdú-Bihar), Hajdúböszörmény (Kom. Hajdú-Bihar), Predeal. Ergänzend sei hinzugefügt, daß ein Schwert von Nagyvárad (Oradea)³⁴ und ein Antennenschwert von Szászbuda (Bunesti, Siebenbürgen)³⁵ in einem Stück (L: 85,4 cm) gegossen sind. Bei den Schwertern ohne Niet muß aber beobachtet werden, ob sie tatsächlich in einem Stück gegossen sind oder, wie bei einem Schwert von Reesk, der hohle Griff mit Harz oder einer anderen organischen Masse ausgefüllt und darin die Klinge eingesetzt wurde. Eine solche Befestigungsart ist auch bei dem Schwertgriff von Dévaványa (Kom. Békés)³⁶ ohne Nietspuren zu vermuten. Die dazugehörige Klinge ist nicht erhalten.

Auch I. Bóna hat einige in einem Stück gegossene Dolche veröffentlicht: seine Datierungen können nicht gebilligt werden.³⁷ Die Dolche von Tiszakeszi (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) und von Mátészalka (Kom. Szaboles-Szatmár) sind auf Grund ihrer Knaufscheiben mit Schwertern von Krasznokvajda und Reesk zu vergleichen, demnach in den Horizont Kurd zu datieren (B Vb). Die in einem Stück gegossenen Dolche von Tamásfalva (Hetin, Jugoslawien)³⁸ und die anderen gleichzeitigen Dolche, aber auch das Griffzungenschwert ähnlicher Form von Pécska (Pecica, Siebenbürgen)³⁹ gehören einer Fundgruppe an, die älter ist als der Horizont Kurd, nämlich dem Horizont Aranyos-Riegee (B Va). Die Dolche von Tamásfalva haben an der Griffmitte eine Leiste (Abb. 4, 1), doch repräsentiert dieses einen ganz anderen Typ.

Im Fund von Keresztéte sind ähnliche Lanzenspitzen wie in dem von Zsujta und in beiden ähnliche Ringe.⁴⁰ Der Fund von Keresztéte enthält außerdem andere Gegenstände, die in gleichzeitigen nordungarischen und slowakischen Funden vorkommen, es gehören z. B. mit Dreiecksattaschen versehene Bronzekessel⁴¹ zum Depot von Nagybobrócz (Bobrovec)⁴². Der Fund von Keresztéte ermöglicht auch eine eindeutige Datierung der kegelförmigen Helme, die in Funden des Horizontes von Kurd vorkommen, während die glockenförmigen den Funden des Horizontes von Hajdúböszörmény eigen sind.⁴³

In einer Arbeit über die Vollgriffschwerter widmete Müller-Karpe auch jenen des Karpatenbeckens breiten

Raum:⁴⁴ er unterschied folgende Dreiwulstschwerter: Typ Schwaig (fünf aus dem Karpatenbecken), Typ Erlach (zwei aus diesem Gebiet), Typ Illertissen oder nahestehende Formen (fünf), Typ Aldrans und schließlich Typ Liptau. Von diesen beschreibt er 50 Stück aus dem Karpatenbecken. Die Mehrzahl datiert er in die Stufe HA₁, den Liptauer Typ in HA₁ und A₂. Diese sind aber in Ungarn von wenigen Ausnahmen an den Fundhorizont von Kurd gebunden und auch die diese begleitenden anderen Gegenstände wie Waffen, Werkzeuge und Schmuckgegenstände sehr einheitlich. Ohne die typologische Entwicklung und somit auch einen gewissen zeitlichen Unterschied zu leugnen, kann man doch feststellen, daß die Depotfunde mit Dreiwulstschwertern gleichzeitig dem Schutz der Erde anvertraut wurden.

An einigen Schwertern sind am Griff an der Stelle der „Wülste“ drei umlaufende Tannenzweigmuster (Abb. 6, 3–4), oder nur ihre Knaufscheibe ist so geformt wie die der Dreiwulstschwerter (Abb. 6, 2), oder sie haben nur eine Leiste am Griff (Abb. 5, 1).

Hier sollen nicht sämtliche Depotfunde mit Dreiwulstschwertern behandelt werden, sondern ergänzende Bemerkungen zu den Arbeiten von J. Hrala⁴⁵ und Müller-Karpe⁴⁶ hinzugefügt werden. Im Fund von Reesk haben wir unter den mit Tannenzweigmuster verzierten Schwertern eine Variante mit und eine ohne Wülste (Abb. 6, 11, 3–4, 6). Auffallend an dem einen Schwert von Krasznokvajda ist die Verzierung der Klinge (Abb. 2, 1). Mir ist nur eine kleine Dolchklinge von Tekeháza (Tekovo, Karpatoukraine) mit einer solchen Verzierung bekannt.⁴⁷

Zu den offenen Fragen des Kurd-Horizontes gehören die in Nordungarn und in der Slowakei entdeckten Schwertfunde: Komjátina (Komjátina, 14 St.),⁴⁸ Felka (Velká, 7 St.),⁴⁹ Tuzsér (Kom. Szaboles-Szatmár, 3 St.),⁵⁰ Szihalom (Kom. Heves, 3 St.),⁵¹ Reesk (9 St., Abb. 4–6), Szliács (Vysný Sliac, 6 St.),⁵² Vaja (Kom. Szaboles-Szatmár, 3 St.),⁵³ Nyírpazony (Kom. Szaboles-Szatmár, 2 St.),⁵⁴ Döge (Kom. Szaboles-Szatmár, 2 St.),⁵⁵ Felsőtóti (Horna Ves, 2 St.),⁵⁶ Egereske (Vil'chovica, 6 St.),⁵⁷ Liptószentmárton (Martinček, 14 St.),⁵⁸ Zólyomlőpese (5 St., Abb. 7–8), Krasznokvajda (16 oder 17 St., Abb. 2–3), Vieszka (Veská, 2 St.).⁵⁹ Zu einem Schwertfund von Sajógömör gehörten angeblich zwei Riegee-, ein Ragály- und ein Schwert vom Typ Schwaig.⁶⁰ Die Fundverbindung vom Dreiwulst-, Allerona- und Ennsdorf-Typ, ferner der Posamenteriefibeln, der Fibeln mit Achterschleifen, der Plattbügelfibeln und der großen Violinbogenfibeln wird durch folgende Depotfunde direkt oder indirekt bestätigt: Bükkaranyos (Dreiwulstschwert, Ennsdorfer Schwert, Posamenteriefibel),⁶¹ Tállya (die ersten drei Fibeln),⁶² Lengyeltóti (Posamenteriefibeln, Plattbügelfibel und Zierrate wie im Fund von Kurd),⁶³ Nagybobrócz (Posamenteriefibel und Dreiwulstschwert),⁶⁴ Szentgáloskér (drei Schwerttypen),⁶⁵ Bogoszló (Allerona-Schwert, Posamenteriefibel und Wagennabe wie im Fund von Nagybobrócz),⁶⁶ Kurd (Posamenterie- und Plattenfibeln),⁶⁷ Demény (Fibeln wie in Kurd),⁶⁸ Badacsony-Köbölkút (Posamenterie-, Platten- und Violinbogenfibeln),⁶⁹ Lovasberény (Allerona- u. Ennsdorf-Schwerter).⁷⁰ Schwerter und Fibeln dieser Art gehören zum Fund von Nadap.⁷¹

Die Gleichzeitigkeit der Eimer vom Typ Kurd, der Kessel mit Dreiecksattaschen, ferner aller drei Schwerttypen und der genannten Fibeltypen wird durch folgende Funde bestätigt: Kurd (Eimer zusammen mit Posamenterie- und Plattenfibeln),⁷² Rinyaszentkirály (Kurd-Eimer mit Dreiwulstschwert),⁷³ Nagybobrócz (zwei Kesselfragmente, Dreiwulstschwert und Posamenteriefibel),⁷⁴ Keresztéte (Kessel zusammen mit ähnlichen Lanzenspitzen und Ringen wie im Fund von Zsujta).⁷⁵

Vorläufig sind in Ungarn leider keine Gräber mit solchen Schwertern bekannt, doch werden diese Fundverbände durch ausländische Fundkomplexe bestätigt; es sei an das Kammergrab von Hart a. d. Alz,⁷⁶ das Grab vom Fucino (Prov. l'Aquila) erinnert.⁷⁷ Auch Schwerter vom Typ Erbenheim (nach Cowen) kamen aus Gräbern zum Vorschein.⁷⁸ Aus Pivorone (Prov. di Torino) sind

Gußformen für Schwerter vom Typ „Erbenheim“ bekannt.⁷⁹

Der Horizont Kurd ist durch Beziehungen mit Italien gut datierbar; in diesen kommen nämlich die jüngsten Terramare-Sicheln — die älteren in Funden des Aranyos-Horizontes —,⁸⁰ die Terramare-Beile mit nicht ganz oberständigen Lappen⁸¹ vor. Zu den besonders charakteristischen Funden des Kurd-Horizontes gehört der von Rinyaszentmihály mit Lappenbeilen, Fragment eines Dreiwulstschwertes und einer Beinschiene.⁸² Terramare-Sicheln, Terramare-Beile jüngster Form und Kurd-Eimer sind im Fund von Merlara (Veneto) zusammen.⁸³ Dieser Fund wird gewöhnlich an den Beginn von „bronzo finale“ oder Übergang von „bronzo recente“ zu „finale“ datiert, was in großen Zügen dem Anfang von Protovillanova entspricht. Auch in Italien sind die Allerona-Schwerter und die Violinbogenfibeln gleichzeitig (Grab von Fucino): „un momento non molto avanzato dell'età del bronzo finale“. In der jüngeren Phase von „bronzo finale“ waren bereits andere Schwerter im Gebrauch. Schwierigkeiten ergeben sich bei der absoluten Datierung. Ein ähnliches Schwert wie die des Typs Allerona gehörte zum Grab A von Moulana. Diese sind nach V. Bianco Peroni⁸⁴ in das 11. Jh. v. Chr. zu datieren. Nach N. K. Sanders: „Moulana, where is not earlier than the twelfth century“.⁸⁵ J. Bouzek datiert das Catling-III-Schwert von Moulana in die „Zeit knapp vor 1100“.⁸⁶ Befragen wir aber die Originalpublikation. Nach H. W. Catling war das Schwert von Moulana mit einer D-Fibel zusammen: „... it must be given unfortunately the very wide bracket Late Minoan III — Geometric“.⁸⁸ Das bedeutet aber, daß auch Moulana nicht als sicherer Ausgangspunkt herangezogen werden kann.

Bei der Datierung der protogeometrischen Periode kann Mitte bis zweite Hälfte des 11. Jh. und für den Anfang der geometrischen Periode die Jahre um 900 in Betracht kommen. Nach der italischen Chronologie ist der Kurd-Horizont an den Beginn von bronzo finale — eventuell in die Übergangszeit von bronzo recente und finale zu datieren, und diese Zeit fällt wahrscheinlich mit dem Beginn der protogeometrischen Periode zusammen, also etwa zweite Hälfte oder Mitte des 11. Jh. v. Chr. Dies entspricht auch in großen Zügen der Auffassung von M. Pallottino.⁸⁹ Auch in der Ägäis ist die absolute Chronologie von LH III C bis geometrische Periode ziemlich unsicher. Nach dem Gesagten möchten wir den Horizont von Kurd mit Anfang der protogeometrischen, Anfang der Protovillanova-Zeit — bronzo finale — synchronisieren, bzw. in Mitte des 11. oder zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts datieren.

2. *Schwertopfer*. Es sind zum Kurd-Horizont gehörige Funde bekannt, in denen auch ältere Schwerter liegen, so im Depot von Liptószentmárton mit einem

Ragály-Schwert (ein Schwert des Aranyos-Horizontes). Als Beispiel sei auch der Schwertfund von Gömör genannt.⁹¹ Dreiwulstschwerter kommen manchmal auch in jüngeren Funden vor: Debrecen-Bellegeló,⁹² Szepesbéla, Fund B,⁹³ Téglás.⁹⁴ Ob Dreiwulstschwerter zur Zeit des Hajdúböszörmény-Horizontes (B VIa) noch hergestellt wurden oder Erbgut aus älterer Zeit darstellen, ist schwer zu entscheiden.

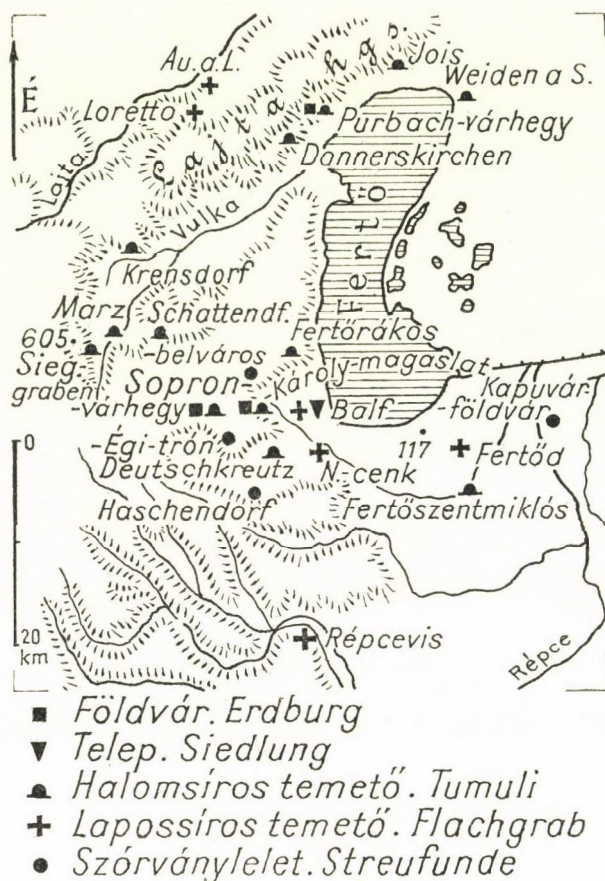
Wenn nur Schwerter zu einem Depot gehören, kann man die Frage stellen, ob es sich um „Opfergaben“ handelt, und dies bezieht sich vorzugsweise auf Schwerter aus Flüssen oder bei Quellen. In diesem Aufsatz haben wir drei Schwerter aus der Donau beschrieben: bei Tass, bei Kisapostag, bei Piszke (Abb. 1, 1–2, 4). Bei den Schwertern vom Typ Keszthely-Teór haben wir aufgezeigt, wie viele im Karpatenbecken und in Norditalien in Flüssen oder Flußbetten gefunden wurden (siehe bei der Beschreibung des Schwertes von Kisapostag). Auch Müller-Karpe beschreibt eine ansehnliche Anzahl von Schwertern,⁹⁵ die in Flüssen oder Seen entdeckt wurden. Es sind verhältnismäßig viele Schwerter aus der Donau bei Budapest bekannt: drei Keszthely-Schwerter,⁹⁶ ein Riegsee- und ein Allerona-Schwert bei der Margarethenbrücke.⁹⁷ Ein Schwert vom Typ Ib wurde in der Donau „zwischen Budapest und Vác“ gefunden.⁹⁸ Eine sehr breite Schwertklinge angeblich mit einer Lanzenspitze, kam bei Óbuda ans Tageslicht.⁹⁹ Das Schwert von Piszke (Abb. 1, 4) haben wir beschrieben. Von den Ia-Schwertern stammen drei aus der Donau: bei Szöny, bei Erd,¹⁰⁰ und neuestens eines bei Nagytétény.¹⁰¹ Aus der Donau bei Nagytétény wurde zusammen mit einem halbkugeligen Helm ein Griffzungen-schwert mit schmaler Klinge und parallelen Schneiden eingeliefert.¹⁰² Zwei Schwerter wurden bei Dunaújváros ans Tageslicht gehoben.¹⁰³ Ein Schalenknaufschwert hat als Fundort die Donau (Museum Székesfehérvár). 1970 wurden bei Nyergesújfalu vor der Zementfabrik am Ufer oder in der Donau vier Schwerter entdeckt.¹⁰⁴ Hampel beschrieb ein Schwert ohne näheren Fundort „angeblich aus der Donau“.¹⁰⁵

Die Schwerter von Szepesbéla lagen in 3 m Tiefe im Moor.¹⁰⁶

Es gibt verschiedene Hinweise aus der Literatur, daß Schwerter, oder Waffen, aber auch andere Gegenstände geopfert wurden. Ein solcher „Opferfund“ mag der aus der Fliegenhöhle von Sankt-Kanzian bei Triest gewesen sein.¹⁰⁸ Die dortigen Funde umspannen eine ziemlich lange Zeit. Über keltische Opferfunde stehen ebenfalls gute Berichte zur Verfügung.^{109–110} Ohne eingehenderen und gründlicheren Untersuchungen vorgreifen zu wollen, sei die Aufmerksamkeit auf diese Forschungsmöglichkeiten gelenkt.¹¹¹

A. Mozsolics

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1971-BEN SOPRON-BURGSTALLON VÉGZETT ÁSATÁSRÓL*

1. kép. A Lajta hegység és a Fertő tó környékének fontosabb HC kori lelőhelyei

Рис. 1 Важнейшие местонахождения эпохи HC в горах Лайта и района оз. Фертё

Fig. 1. Les sites importants de l'époque HC, du massif du Lajta et des environs du lac Fertő

* Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972. május 15-i ülésén.

¹ Patek E., MFMÉ 1966–67, 101–107, I. t. 1–24; Ua, Előadás. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit. Smolenice, 1970. Megjelenés alatt.

² Börzsönyi A., ArchÉrt 29 (1909) 245–253, 1–18. kép; Gallus, S. – Horváth, T., Un peuple cavalier préceythique en Hongrie. DissPann II. 9 (1939) 47–48, 128, LXIV–LXV. t.

³ A leletanyag az esztergomi Balassi B. Múzeumban van. Ltsz. 55.785; 55.914; 55.917; 55.918–921.

⁴ Leletanyag u.ott. Ltsz. 55.785; 55.907; 55.910.

⁵ Thomas E., Magyarország régészeti leletei. Bp. (1957) 228, 229; További leletek az esztergomi Balassi B. Múzeumban, Ltsz. 55.924–930; 55.933–935; 55.974;

A későbronzkor záródása idején Magyarország területét két irányból, mégpedig a Hallstatt kultúra és a keleti sztyeppe kultúrák irányából érték olyan új történeti hatások, amelyek alapvetően megváltoztatták a kultúrát és új történeti korszakot jelentettek. E változások kezdete azonban más időhatárok közé keltezendő az Alföldön, mint a Nyugat-Dunántúlon és ismét más korszakra esik a Dunántúl ÉK-i felében.

Az Alföldön a keletről érkező népesoportokhoz köthető mezőeseti leletsoporttal már a HB második felében új temetkezési és gazdálkodási forma és a korábbiól eltérő, új típusú emléktárgyak jelennek meg.¹

A Nyugat-Dunántúlon a Hallstatt-kultúra, pontosabban a keleti Hallstatt kultúra kezdete a Reinecke-féle HC eleje. A Dunántúl ÉK-i részén, azaz a Dunavölgy Győr–esztergomi szakaszán az új kultúra jelentősebb betelepülése a HC végén következik be. E korszakra és a HC–HD fordulójára tehetjük Nagybarát,² Lábatlan,³ Nyergesújfalu,⁴ Süttő⁵ vagy a Dunától kissé távolabb Péliföldszentkereszt,⁶ Tokod-Erzsébetakna⁷ stb. leletanyagát.

A Dunántúl DK-i szegletében, Felsőnyék, Kakasd, Lengyel, Pécs-Makár, Batina Dalj vidékén ismét más jellegű, sajátos a kultúra, amely részben az Urnasíros kultúra továbbélését, részben az alföldi mezőeseti csoport hatását tükrözi a HB–HC fordulóján, továbbá közvetítő szerepe van a Balkán félsziget Ny-i része és a Dunántúl között.⁸

Sopron–Burgstall (Várhely) a nyugat-dunántúli Hallstatt kultúra egyik fontos lelőhelye. A Statzendorf-Gemeinlebarni csoport keleti részén, a Lajta hegység és a Fertő tó közötti vidéken a fiatal Urnasíros kultúra korábban jelentősebb megtelepülésről nem tudunk.⁹ Viszont a HC periódusban szinte láncolatot képeznek itt a Hallstatt kultúra földvárjai, szomszédságukban, pedig a sík vidéken több kisebb telep is megállapítható (1. kép). Míg a földvárak mellett tumulus temetkezést találunk, addig a sík-vidéki telepek mellett részben halmos részben lapos síros temetők vannak.

Az őskorban belül e vidék legnagyobb mértékű benépesülése a Hallstatt korban (ezalatt a Reinecke HC–HD periódusokat értjük) állapítható meg. E korszak emléktárgyát az Észak-Itália, a Balkán félsziget és Görögország felé irányuló sokágú kereskedelmi és kulturális kapcsolat, valamint a leletek gazdagsága jellemzi. Valószínűnek tartjuk, hogy már e korban jelentős keres-

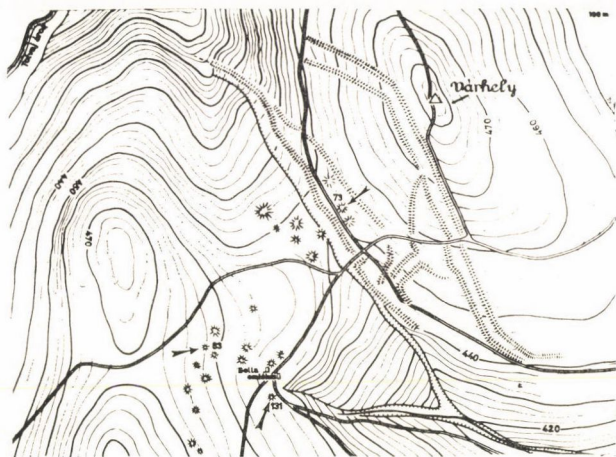
36.246; 70.283; 71.61. A süttöi Hallstatt-kori leletek összefoglaló feldolgozását V. Vadász Éva végzi.

⁶ Leletek az esztergomi Balassi B. Múzeumban, Ltsz. 55.842.

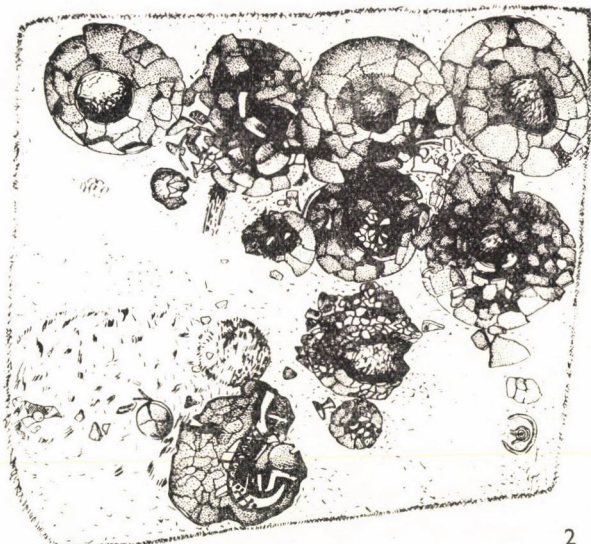
⁷ Mócsy András római kori ásatása során felszínre került hallstatt-kori anyag az esztergomi Balassi B. Múzeumban. Ltsz. 70.652.

⁸ Magyarország Hallstatt-kori emlékeinek összefoglaló feldolgozását a Régészeti Kézikönyv 3. kötete (Szerk. Patek E.) részére most végezzük.

⁹ Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44 (1968) 2. térkép; Néhány darabot közölt: Foltiny, St., Bb 31 (1969) 97–107. Egyetlen darab kivételével az itt közöltek is az Urnasíros kultúra idősebb szakaszába tartoznak.

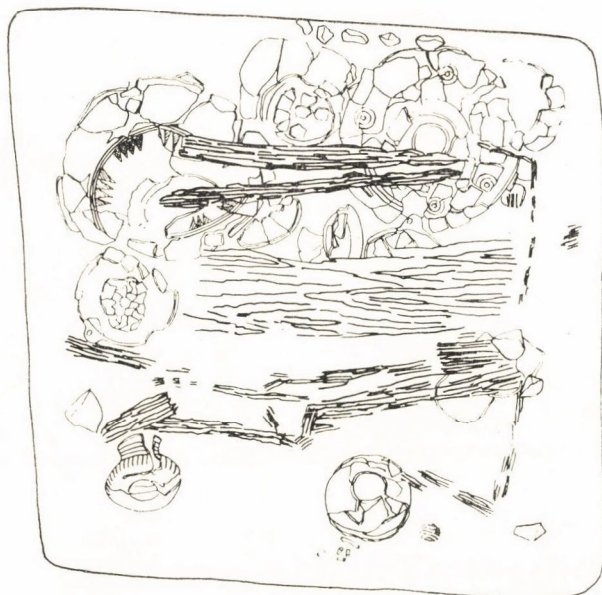

1

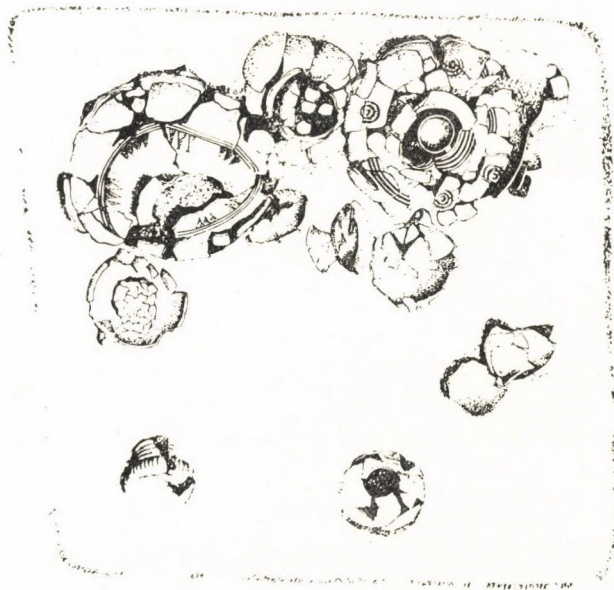

2

2. kép. Sopron-Burgstall. 1. Az 1971. évi ásatás helyszínrajza. — 2. A 131. sz. sír
Рис. 2. Шопрон-Бургшталь. 1. План раскопок 1971 года. — 2. Могила № 131.
Fig. 2. Sopron-Burgstall. 1. Levé de plan des fouilles de 1971. — 2. La sép. n° 131.

1

2

3. kép. Sopron-Burgstall. 1. A 83. sz. halom korhadt famaradványai a sír felett. — 2. A 83. sz. sír
Рис. 3. Шопрон-Бургшталь. 1. Остатки сгнившего дерева над погребением в кургане № 83. — 2. Могила № 83
Fig. 3. Sopron-Burgstall. 1. Les restes de bois pourris du tumulus n° 83, au-dessus de la tombe. — 2. Sép. n° 83

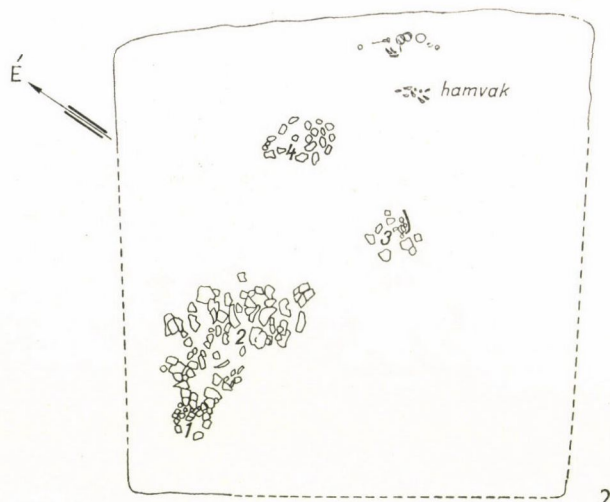
kedelmi útvonak is vezethetett a Lajta hegység és a Fertő tó között, amint a római korban itt már biztonsággal húzható meg a Borostyánkő út vonala.¹⁰ E feltételezett útvonal mellett a Hallstatt korban több jelentős földvár emelkedett. A Sopron környéki települési csoport gazdagságát részben az említett útvonal mellett elfoglalt helyzetével magyarázzuk, és valószínű, hogy ez a kedvező fekvés könnyítette meg nemcsak Észak-Itália, hanem a Balkán félsziget felől érkező művészeti és más kulturális hatások behatolását is.

¹⁰ Pascher, G., RLiÖ 19 (1949) 1. térkép.

¹¹ Mozsolics A., ArchÉrt 1942, 155 —; Stjernquist, B., Ciste a cordoni (Rippenzisten) Acta Arch. Lundensia Series in 4° N° 6. (Bonn-Lund 1967) II. 44, 41. tla. 3.

E helyütt nincs módunk ezek részletezésére, annyit mégis leszögezhetünk, hogy a dunántúli Hallstatt kultúrán belül a Sopron környéki települési csoport egyik jellemzője éppen az, hogy emlékanyagában Észak-Itália és a Balkán félsziget kulturális befolyása nagymértékben és sokoldalúan nyomon követhető. A fent elmondottakat támasztja alá a HC—HD átmenetre helyezhető, bronzciszttát is tartalmazó nagykeresztési depólelet¹¹ vagy a hasfalvi bronz koezi, amelynek párhuzamát Svédország területéről ismerjük.¹²

¹² Montelius, O., Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord Deutschland. Afa 26 (1900) 35., 199. kép a—b; Tompa F., BpTört I. (Bp. 1942) 95.

4. kép. Sopron-Burgstall. 1. A 73. sz. halom kövei és korhadt famaradványai a sír felett. — 2. A 73. sz. sír
 Рис. 4. Шопрон-Бургшталь. 1. Камни и остатки сгнившего дерева над погребением в кургане № 73. — 2. Могила
 № 73
 Fig. 4. Sopron-Burgstall. — 1. Les pierres et les restes de bois pourris du tumulus n° 73, au-dessus de la tombe.
 — 2. Sép. n° 73

Továbbá a kelet-hallstatti kör edényábrázolásai és kultikus kocsi-jai mellett a híres soproni alakos urnák¹³ is bizonyítékai annak, hogy a Keleti Alpesek vidékén az egész gondolatkör, a szokások, a vallási hiedelem stb. sok szempontból megegyezik a későbbi szitulaművészetben ábrázolt szellemi tartalommal.

A Sopron környéki csoport sírjaiban gyakori az állatfejes „tűzikutya”. Gallus S. irányította a figyelmet arra, hogy az e tárgyakkal kapcsolatba hozható kultusz eredeti területe valószínűleg Görögország.¹⁴ (E kérdésről kissé részletesebben I. a 212. lapon.)

Folytatva a D-i területekhez köthető jelenségek felsorolását, utalhatunk egyes díszítőelemekre. Így pl. már korábban rámutattak arra a szoros kapcsolatra, amely a Keleti Alpesek kerámiáját díszítő koncentrikus meander motívum és a görög szigetek orientalizáló stílusú hasonló díszítőelemei között fennáll.¹⁵ Lelőhelyünkön e minta többször is előfordul.¹⁶

A Sopron környéki csoport fenti vázlatos jellemzése után alább röviden ismertetem az elmúlt esztendő ásatását. Mivel a leletek restaurálása és feldolgozása még folyik, közlésünk csupán néhány jellemző részletre vonatkozhat.

Sopron-Burgstallon¹⁷ 1971-ben három közepes nagyságú tumulust, a 83., 73. és 131. sz. halmokat és a földvár belsejében egy árkot tártunk fel¹⁸ (2. kép 1.). Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Bellák számozási rendszerét nem lehetett a terepen teljesen azonosítani, ezért a mi sírszámozásaink új rendszerben történtek. A mintegy 240 sírhalomból álló temető közvetlenül a földvár aljában, attól DNy-ra húzódik, lejtős hegyoldalon. A 73. sz. halom a fősánc és egy elsősánc között fekszik, harmadmagával (Bella alaprajzán ezek a 96–98. sz. halmok). Hallstatt kori leletanyaga erősen valószínűsíti azt, hogy az elsősánc építési ideje a Hallstatt kor utolsó periódusa vagy az azt követő időszak.

Már Bella L. rámutatott arra, hogy e három tumulus¹⁸ — amely az ő idejében még feltáratlan volt — valószínűleg idősebb, mint az elsősáncok.¹⁹ Bellák a földvár sáncátvágásai során nagymennyiségű cserepet, hamut, faszenet találtak. Ez is azt mutatja, hogy a területen a sáncépítés korát megelőzően már régebben folyt az élet.

Az általunk feltárt halmok mindegyike csupán egy sírt tartalmazott. Ezek nem a halom közepén, hanem a szél felé eltolódva feküdtek. A sírok hamvasztásos rítusúak éppúgy, mint a Sopron környéki csoport valamennyi sírja. A kalcinált csontokat részben urnában, részben a földre szórva találtuk.

A temető területén a hegyoldal gránitpala kőzete a legtöbb helyen minimális erdei humusz alatt állapítható meg, gyakori, hogy a pala kibukik a felszínre. Feltárt sírjaink enyhén teknős gödrét e kőzetbe vésték be, mélységük 20–30 cm, azaz kevesebb, mint a nagy urnák magassága. A sírokban fa- és kőkonstrukció nyomait találtuk, azonban szabályos sírkamrát nem állapíthattunk meg.

A 83. tumulus korhadt famaradványai azt mutatták, hogy a sírgödör szélére fagerendákat és néhány követ helyeztek. A sírgödör felett talált fanyomok inkább deszkázatra engedtek következtetni (3. kép 1.). Jelentős kőrákást nem a sír felett, hanem a sír mellett, attól É-i irányban állapíthattunk meg.

A 131. tumulusnál szintén a sírgödör szélére helyezett fagerendákat találtuk meg. A kövek legtöbbje itt is a sír mellett, attól K-i irányban helyezkedett el.

A 73. tumulusban rengeteg követ találtunk. Több esetben határozottan megállapíthattuk azt, hogy a korhadt fagerenda szála rátapadt a kövekre, olykor rekonstruálni lehetett a szálak irányából a gerendák helyzetét is (4. kép 1.). Köveket nagy mennyiségben találtunk az egész halom területén, tehát nem csupán a sírgödör felett. A sírok fent vázolt fa- és kőkonstrukciói fölé hordták fel

¹³ Gallus S., A soproni Burgstall alakos urnái AH 13 (1934)

¹⁴ Gallus S., ArchÉrt 51 (1938) 17–28.

¹⁵ Frey, O.-H., Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 31 (Berlin 1969) 72–77. A szerző felsorolja a korábbi vonatkozó irodalmát és kitér a keleti Hallstatt kultúra helyzetére is.

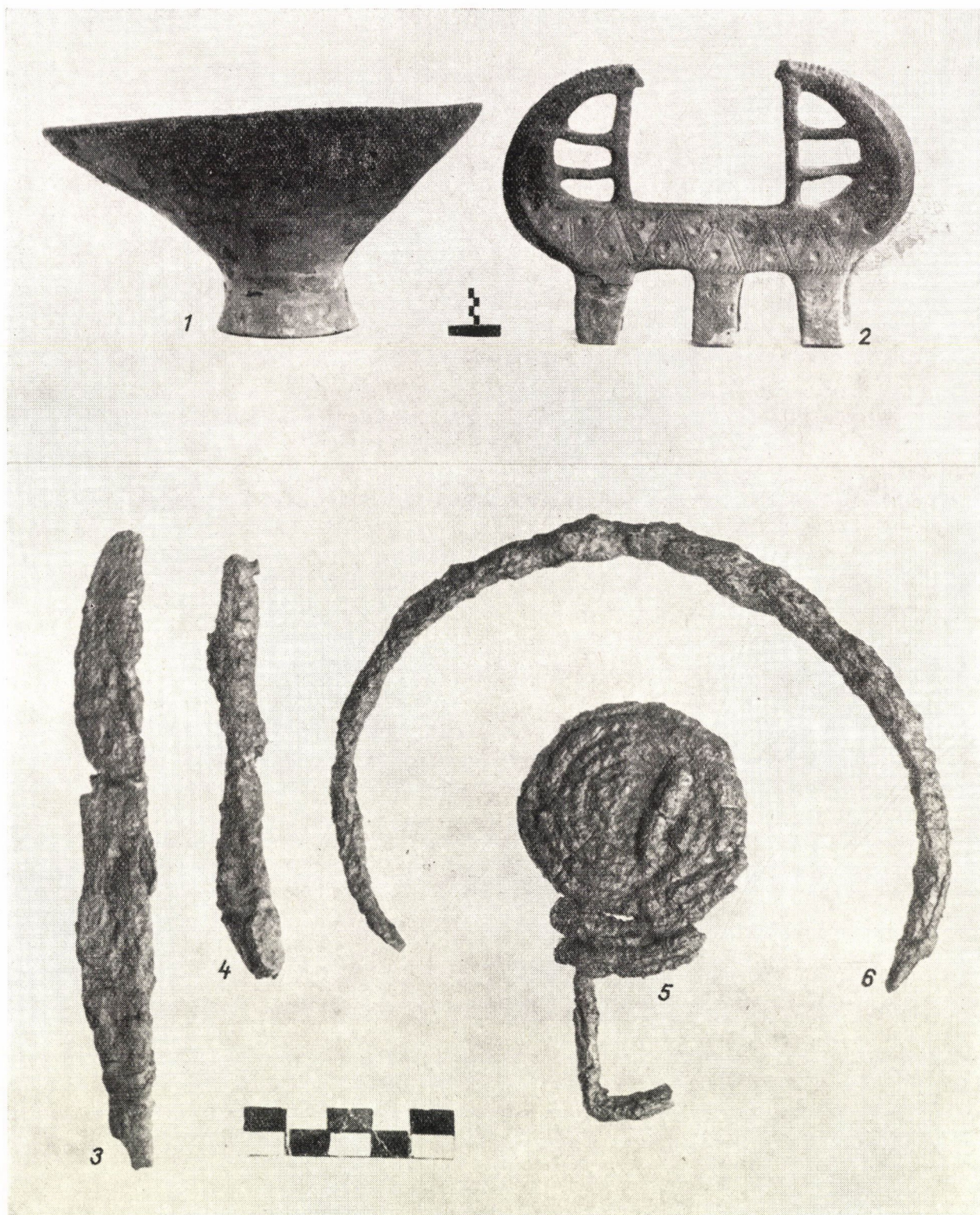
¹⁶ Gallus S., A soproni Burgstall... 15. t. 5–8.

¹⁷ Sopron-Várhely (Burgstall) feltárását 1887-ben Bella Lajos kezdte meg, és több éven át folytatta. Ásatott

a területen 1932-ben Lauringer Ernő és Gallus Sándor is. Azóta feltárás nem folyt, egészen 1971-ig. Az első publikáció Bella Lajos tollából jelent meg: ArchÉrt 8 (1888) 354–360; A soproni Burgstall kutatáskörnyezetéről összefoglalást adott Nováki Gyula, [SSz 9 (1955) 131–135.].

¹⁸ Feltárásunk területét kérésünkre a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem mérte fel. Az értékes munkáért Bezzege László tanszékvezető tanárnak és Szabó Gyula adjunktusnak e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

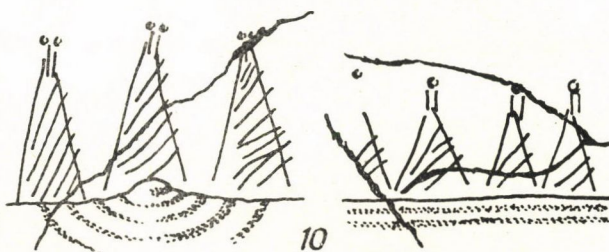
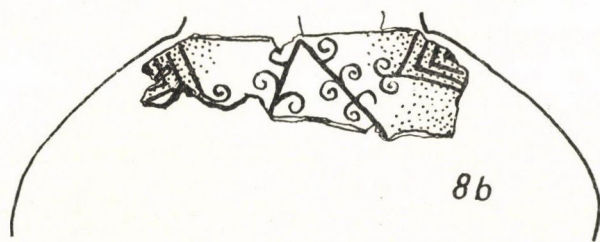
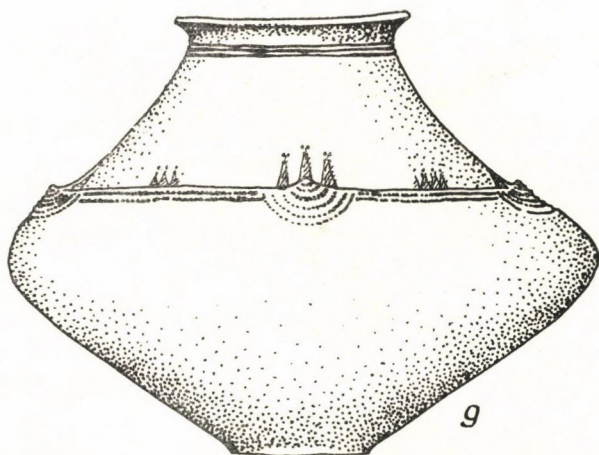
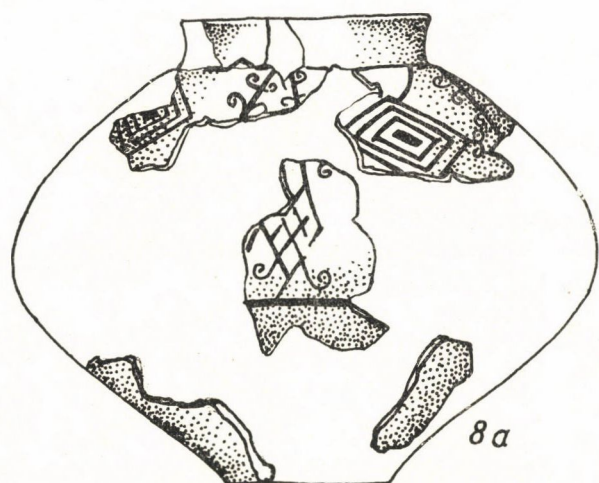
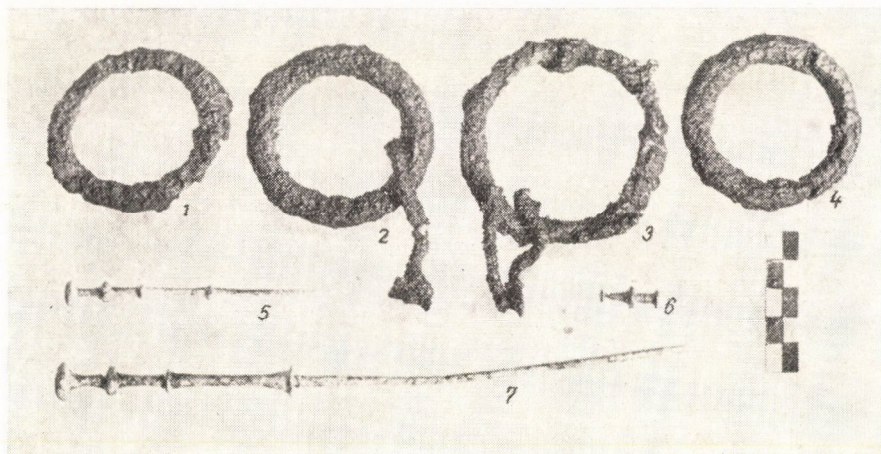
¹⁹ Bella L., ArchÉrt 11 (1891) 318.

5. kép. Sopron-Burgstall. 1–6. Mellékletek a 131. sz. sírból
 Рис. 5. Шопрон-Бургшаль. 1–6. Инвентарь могилы № 131
 Fig. 5. Sopron-Burgstall. 1–6. Mobilier de la sép. n° 131

6. kép. Sopron-Burgstall. 1—12. Mellékletek a 131. sz. sírból
 Рис. 6. Шопрон-Бургшталь. 1—12. Инвентарь могилы № 131
 Fig. 6. Sopron-Burgstall. 1—12. Mobilier de la sép. n° 131

7. kép. Sopron-Burgstall. 1—8. Mellékletek a 73. sz. sírból. — 9. Edény a 83. sírból. — 10. A 83. sír urnáját díszítő sematikus alakos ábrázolás
 Рис. 7. Шопрон-Бургшталь. 1—8. Инвентарь могилы № 73. — 9. Сосуд из 83-ей могилы. — 10. Схематическое фигуральное изображение на урне из 83-ей могилы
 Fig. 7. Sopron-Burgstall. 1—8. Mobilier de la sép. n° 73. — 9. Vase livré par la sép. n° 83. — 10. Représentation à figures schématiques ornant l'urne de la sép. n° 83

a halmokat, amelyek földje homogén és leletanyagot nem tartalmazott.

A 73. *tumulus* harcos sírját tartalmazta. 4 darab, nagyjából azonos méretű sima vaskarikát és rájuk kapcsolódó elrozsdásodott vasdarabokat találtunk. Esetleg zablaszájrésekre gondolhatunk, amelyek karikához csatlakoztak. További mellékletek: vasbuzogány²⁰ (?), 3 tű, vörös festett és fekete nagyedények darabjai, egy behúzott peremű tál és igen rossz állapotban levő cserepek. A fémmellékletek, a kalcinált csontok mellett, a sír É-i részén feküdtek (4. kép 2; 7. kép 1–7.). A tűk közül kiemelendő egy többgombos fejű tű („Mehrkopfnadel”), egy többgombos fejű tű „mit Faltenwehr”, amely a VII. század tipikus tűformája. Egy tűtöredék a kis vázaféjű tűk csoportjába tartozik, amely szintén a HC korra jellemző.

A cserepek közül kiemeljük egy vörösfestett nyomott gömbhasú, alacsony peremű urna töredékeit, amelynek vállát gazdag grafitos ornamentika díszíti (7. kép 8).

A 131. sz. halomban hét nagy urnát, különböző méretű talpesőves tálakat, behúzott peremű, turbántekeres díszítésű tálát, bevagdostott szélű kónikus tálát, „tűzikutya”-t helyeztek a sírba szorosan egymás mellé, oly módon, hogy e mellékletek kb. 200 × 300 cm nagyságú területet töltöttek ki. E sír turbántekereses díszítésű táljával kapcsolatban hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Sopron-Burgstall HC kori sírjaiban az ilyen módon díszített tálak még gyakoriak. A megelőző Űnasíros kultúra korában ez a díszítésmód különösen a Dunántúlon kedvelt és elterjedt. Ez az oka annak, hogy itt nem szokatlan a HC kori leletegyüttesekben sem, holott a Hallstatt kultúra más területein ez a táldíszítés csak elvétve éli meg a VII. századot.

A 131. sír DK-i szélére vasékszereket (tűt, vastorquest) a sír közepe tájára vaskést tettek. A nagyedények belsejében itt is minden esetben kisedényt is találunk, úgy mint a 83. sz. *tumulus*-ban. Ugyanezt észlelte a korábbi ásatások során Bella Lajos is.²¹

Kissé részletesebben a „tűzikutya”-ról és a szomszédságában talált edényekről szeretnék beszélni.

Gallus S. vetette fel annak a lehetőségét, hogy a „tűzikutya”-nak és az azzal kapcsolatban álló tálnak hasonló kultikus szerepe lehetett, mint a görög területen a kermoszoknak. A kermosz középső nagy edényében tűz égett, a vele kapcsolatban levő kisedények pedig az áldozatokat tartalmazták. Gallus valószínűnek tartotta,

hogy a tálakban a „tűzikutya”-nak támasztva kis fahasábokat égettek.²² A Sopron-burgstalli korábban feltárt 27. *tumulus*nak estei analógiákat mutató mécsese²³ bizonyítja, hogy temetőnk sírszimbolikájában szerepe volt a sírba helyezett világosságnak, a tűznek. Gallus megjegyzi, hogy a „tűzikutya”-kat tartalmazó tálak peremén levő kisedények már csupán díszként szerepelnek és áldozatok elhelyezésére nem alkalmasak.

Az 1971-ben feltárt 131. sz. *tumulus*-ban a képen bemutatott „tűzikutya” nagy kónikus tál (5. kép 1, 2). belső oldalára dőlve feküdt. Mindkét tárgy több darabra volt törve, hasonlóan a többi kerámia melléklethez, amiket a sírszerkezet beomlása erősen megrongált.

Helyzete annyit mindenesetre mutatott, hogy a tál és a „tűzikutya” egymással közvetlen kapcsolatban lehetett. Mindkét tárgy erősen kormos volt, éppúgy, mint a környékükön levő talpas tálak is. Gallus S. fent ismertetett gondolatmenetét folytatva, a magunk részéről lehetségesnek tartjuk, hogy a „tűzikutya”-val kapcsolatban levő és tüzet tartalmazó tál szomszédságában talált szintén erősen kormos tálkákba (6. kép 1–3, 7, 8.) helyezhették a halotti szertartás alkalmával az áldozatokat. Természetesnek tartjuk azt, hogy a „tűzikutya” nem csupán praktikus szerepet játszott, hanem központi jelentőségű kultusz tárgy, oltár lehetett. A „tűzikutya”-kon leggyakrabban ábrázolt motívumnak, a kosnak, kiemelkedően fontos kultikus szerepe köztudott mind a Balkán félszigeten, mind a keleti Hst kultúra területén.

A „tűzikutya”-nak és az azzal kapcsolatos kultusz-nak a Balkán félszigeten keresztül való átöröklésére utalhatnak esetleg a közelmúltban T. Gerasimov által publikált és B. Hänsel által részben átértékelt bulgáriai állatplasztikák is.²⁴ Az ezekkel kapcsolatos és Északkelet-Magyarország fémművességében gyökerező „Sonnenbarke” motívum szintén elsősorban a Balkán félsziget nyugati területein keresztül kerülhetett a Keleti Alperek és Itália művészetébe, több hasonló jelenséggel (mint pl. az ún. „trák kimer” lószerszámok) együtt.

A 83. sz. *tumulus*-ban a feltárás során csak kerámia mellékleteket találtunk. Ezek jól képviselték a HC periódusnak úgyszólván valamennyi fontosabb típusát: vörös festett és fekete grafitos urnák mellett az urnák szájába helyezett mericék, szitula formájú edény, magas csőtálpas edény stb. Az egyik urna vállát háromszög és körmotívumokból szerkesztett sematikus emberfigurák díszítik (3. kép 2; 7. kép 9, 10.).*

Patek Erzsébet

²⁰ A 3–4 cm átmérőjű tömör vasgolyó, amely esetleg buzogányfej lehetett, a feltárás tartama alatt eltűnt.

²¹ Bella L., ArchÉrt 11 (1891) 318–319.

²² Gallus S., ArchÉrt 51 (1938) 23.

²³ Gallus S., A soproni Burgstall... 10. t. 3.

²⁴ Gerasimov, T., Izvestija Arch. Sofia. 23 (1960) 165–; 25 (1962) 89–; v. Hänsel, B., Germ 47 (1969) 62–86; Figyelemre méltó, hogy a lengyeli (Tolna m.) Hallstatt-kori telepen megtalálták a tűzikutyáknak a Keleti Alpok vidékén honos típusát, de ugyanakkor az előkerült tűzikutyák legnagyobb része a bulgáriai és jugoszláviai változatokhoz hasonlít. L. Wosinsky M., Tolna vármegye története. (Bp. 1896) 98, 89, t.; A Stična-ról felszínre került tűzikutyákat l. Foltiny, St., MAG (1970) 158–161, a korábbi irodalmi adatok ismertetésével.

* E helyütt is köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik a nehéz körülmények közt folyó ásatásunkat Közöttük elsősorban a soproni Erdészeti Hivatalnak, mindenekelőtt Mollay Jánosnénak, a soproni Erdészeti és Faipari Egyetemen Bezzegh László tanszékvezető tanárnak és Szabó Gyula adjunktusnak, a Határőrségen Kucsara Mihály ezredesnek. A soproni Liszt Ferenc Múzeum igazgatójának, Domonkos Ottónak, továbbá Gümöri Jánosnak és Adorján Attilának. Halás köszönetemet fejezem ki a munkában részt vett kollégáim értékes szakmai támogatásáért, mindenekelőtt Makray Jánosnak és Nováki Gyulának és megköszönöm Jerem Erzsébet és Ecsedy István segítségét. A hasznos együttműködés lehetőségét jelentette az eisenstadti múzeumok igazgatójának A. Ohrenbergernek és helyettesének H. Schmidtnak az ásatáson való 1 hetes részvétele. Az ő hasznos tanácsaikért és munkájukért őszinte köszönetet mondok.

Auszug

Gegen Ende der Spätbronzezeit erreichten Ungarn neue geschichtliche Einwirkungen aus zwei Richtungen, und zwar von der Hallstatt-Kultur und von den östlichen Steppenkulturen her, die die bis dahin bestehende Kultur stark veränderten und eine neue historische Epoche einführten. In der Tiefebene erscheint mit dem Mezöcsát-Fundkomplex, der mit einem von Osten kommenden Ethnikum in Verbindung zu stellen ist, bereits in der zweiten Hälfte von HB eine neue Bestattungs- und Wirtschaftsform sowie ein vom früheren abweichender Nachlaß neuen Typs.¹

Im westlichen Transdanubien fällt der Beginn der Hallstatt-Kultur, näher der östlichen Hallstatt-Kultur, auf den Anfang von Reinecke HC. Im nordöstlichen Teil von Transdanubien, näher im Győr-Esztergom-Abschnitt des Donautales, erfolgt die maßgeblichere Ansiedlung der neuen Kultur gegen Ende von HC.²⁻⁷ In der SO-Ecke von Transdanubien ist zur Wende von HB-HC teils ein Weiterleben der Urnengräberkultur, teils ein Einfluß der Mezöcsát-Gruppe der Tiefebene zu beobachten; ferner spielt dieser Landteil auch eine Vermittlerrolle zwischen dem W-Balkan und Transdanubien.⁸

Sopron-Burgstall (Várhely) ist ein wichtiger Fundplatz der westtransdanubischen Hallstatt-Kultur. Im Gebiet zwischen dem Leithagebirge und dem Fertő- (Neusiedler-) See ist keine bedeutendere Ansiedlung der jungen Urnengräberkultur bekannt.⁹ Während des HC bilden hier aber die Ringwälle, Flachland-Siedlungen, Hügel- und Flachgräber-Gräberfelder der Hallstatt-Kultur eine Kette (Abb. 1).

Wir halten es für wahrscheinlich, daß zwischen Leithagebirge und Fertősee bereits zu dieser Zeit eine bedeutende Handelsstraße verlief, ebenso, wie die Straße der Bernsteinstraße zur Römerzeit hier bereits mit Gewißheit aufzuzeichnen ist.¹⁰ Entlang dieser angenommenen Straße standen zur Hallstatt-Zeit mehrere wichtige Ringwälle. Den Reichtum der in der Umgebung von Sopron liegenden Siedlung erklären wir teilweise mit ihrer Lage an dieser Straße; ebenso ist es wahrscheinlich, daß diese günstige Lage das Eindringen künstlerischer und anderer kultureller Einflüsse aus Norditalien und aus dem Balkan erleichtert hat.¹¹⁻¹⁶

Ein Wesenszug der nahe zu Sopron gelegenen Siedlung ist eben die Tatsache, daß sich der kulturelle Einfluß Norditaliens und des Balkans sehr stark und vielseitig beobachten läßt. Über die Ausgrabung 1971 in Sopron-Burgstall¹⁷ können wir nachstehend nur hinsichtlich einiger Aspekte berichten, da die Restaurierung der Funde noch im Gange ist.

1971 haben wir die Hügel Nr. 83, 73 und 131 sowie im Inneren des Ringwalles einen Graben¹⁸ freigelegt (Abb. 2/1). Der Hügel Nr. 73 läßt wahrscheinlich zu, daß die Bauzeit des vorderen Walles die letzte Hallstatt-Periode oder die darauffolgende Zeit war.¹⁹

Jeder Hügel enthielt nur ein Grab. Die kalzinieren Knochen lagen teils in Urnen, teils auf dem Boden verstreut. In den Untergrund waren die Gräber nur bis 20–30 cm vertieft. Wir fanden Reste der Holz- und Steinkonstruktion der Gräber. Für die Rekonstruktion der Grabkammern hatten wir jedoch keinen Anhaltspunkt. Im Tumulus Nr. 83 waren Holzbalken und Steine an den Rand des Grabschachtes gelegt. Die Holzspuren über dem Grabschacht lassen eher auf Bretter schließen (Abb. 3/1).

Auch im Tumulus Nr. 131 fanden wir an den Grabrand gelegte Balken.

Aus den Balkenspuren, die wir im Tumulus Nr.

73 an der Oberfläche der Steine haftend fanden, folgern wir, daß sie an Steinhäufen angelehnt wurden (Abb. 4/1). Über diese Holz- und Steinkonstruktion wurden dann die Grabhügel aufgetragen. Die aufgetragene Erde ist homogen, sie enthält keine Funde.

Im Hügelgrab Nr. 73 fanden wir vier Eisenringe mit an ihnen haftenden Eisenstücken; sie gehörten wahrscheinlich zu einem Pferdegeschirr. Weitere Beigaben: Keulenkopf aus Eisen,²⁰ drei Nadeln, Fragmente großer, rotbemalter und schwarzer graphitüberzogener Gefäße und eine Schüssel mit eingezogenem Mund. Die Mehrkopfnadel mit Faltenwehr und die kleine Nadel mit Vasenkopf kennzeichnen in erster Linie die HC-Periode (Abb. 4/2, 7/1–7). Besonders zu erwähnen sind die Bruchstücke eines rotbemalten, sphärischen Gefäßes mit niedrigem Rand und reicher Graphitornamentierung (Abb. 7/8).

Die Funde aus dem Hügelgrab Nr. 131 sind folgende: sieben große Urnen, Röhrenfußschüsseln verschiedener Größe, eine Schüssel mit eingezogenem Turbanrand, eine konische Schüssel mit Kerbenrand, ein Feuerhund, im SO-Teil des Grabes Eisenschmuckstücke (Nadel, Torques), in der Mitte des Grabes ein Eisenmesser. In den großen Gefäßen fanden wir auch diesmal die kleinen, zum Schöpfen dienenden Gefäße (Abb. 2/2, 5/1–6, 6/1–12).²¹

S. Gallus sprach von der Möglichkeit, daß die Feuerhunde und die mit ihnen in Beziehung stehende Schüsseln dieselbe Funktion erfüllten wie die Kernosa auf griechischem Gebiet. Er hielt es für wahrscheinlich, daß in den Schüsseln an den Feuerhund angelehnte kleine Holzschelte verbrannt wurden.²² Die Este-Analogien aufweisende Lampe des früher freigelegten Tumulus Nr. 27 von Sopron-Burgstall²³ beweist, daß das Licht, das in das Grab gelegte Feuer, in der Grabsymbolik des Gräberfeldes eine Rolle spielte. Wie Gallus bemerkte, dienten die am Rand der Gefäße mit Feuerhund untergebrachten kleinen Gefäße nur mehr ornamental Zwecken, da sie sich für die Unterbringung von Opfern nicht eignen.

Im von uns freigelegten Tumulus Nr. 131 lag der Feuerhund an die Innenseite einer großen konischen Schüssel gelehnt (Abb. 5/1, 2). Die Lage läßt zumindest soviel klar erkennen, daß sie im engen Zusammenhang zueinander standen. Beide Gegenstände und auch die Gefäße in ihrer Umgebung waren stark angerußt. Den Gedankengang von Gallus fortsetzend, halten wir es für möglich, daß die Opfer in den ebenfalls stark rußigen Gefäßen in der Nähe des mit dem Feuerhund in Beziehung stehenden Feuergefäßes untergebracht waren (Abb. 6/1–3, 7, 8). Es erscheint uns selbstverständlich, daß der Feuerhund nicht lediglich einem praktischen Zweck diente, sondern ein kultischer Gegenstand von zentraler Bedeutung, vielleicht ein Altar war. Auf den Feuerhunden wird sehr häufig der Widder dargestellt, dessen wichtige kultische Rolle sowohl im Balkan als auch im Gebiet der östlichen Hallstatt-Kultur bekannt ist. Auf eine Vererbung des Feuerhundes und des anschließenden Kultes über dem Balkan könnten die vor kurzem von T. Gerassimow veröffentlichten und von B. Hänsel teilweise umgewerteten bulgarischen Tierplastiken hinweisen.²⁴

Im Tumulus Nr. 83 fanden wir neben rotbemalten und schwarzen, graphitüberzogenen Gefäßen in die Urnen gelegte Schöpfgefäße, andere Gefäße in Situlaform, Röhrenfußgefäße und Schüsseln mit eingezogenem Rand. Die Schulter einer Urne zieren schematische Menschen-darstellungen, zusammengestellt aus Dreiecken und Kreisen.

E. Patek

AZ OROSHÁZA—GYOPÁROSI SZKÍTAKORI TEMETŐ*

1968 novemberében Sebó György (Orosháza, Tópart 2. sz. alatti lakos) kertászás közben két edénymellékletes sírt talált. A leletekről beszámolt az orosházi járás régészeti kedvelő főorvosának, aki az edényeket hozzám eljuttatta.

Az előkerült mellékletek alapján szkítakori temetőre gondoltam. A hitelesítésre 1969 májusában végeztünk szondázó ásatást¹ a Sebó-kertben és attól DNy-ra, a kb. 100 méterre haladó dűlőúton. Újabb 10 sír került felszínre, amelyek mellékletei megerősítették a kor meghatározást.

1970. július 6-tól szeptember 7-ig végeztük el a temető fentebb említett két pont közé eső részének feltárását. A két év alatt összesen 167 sírt és 9 gödröt ástunk ki, amivel úgy látszik, sikerült a hozzáférhető terület temetőjének 95%-át feltárni. Ez a rész az ún. „döglött” gyopárosi tó nyugati partján ovális alakban ÉK-re nyúló vonalon fekszik. Az eddig feltárt temető-rész 30–35 méter széles, 100–110 m hosszú. Feltételezhetően tovább is nyúlik a dombvonulaton, azonban ezt a részét mélyműveléssel, bolgárkertészettel régen tönkretették.²

A temetőn belül csontvázas és hamvasztásos sírokat találtunk. Ezekből csontvázas 108, az összes sír 64,66%-a. Zsugorítva temetett 85, az összes sír 50,89%-a, 7 nyújtott, az összes sír 4,19%-a. A hamvasztásos temetkezésekből 13 urnás sír, az összes sír 7,78%-a, 43 szórthamvas, az összes 25,74%-a.

A zsugorított és nyújtott csontvázas aránya eltér a Szentes-vekerzugi³ temető megoszlásától. Az utóbbiban 43,9% a nyújtott, 4,7% a zsugorított testhelyzetű. A szórthamvas sírok száma 17,1%, az urnásoké 9,8% volt.

Temetőink esetében a jobb és bal oldalra fektetés nem jelenti a nemek megkülönböztetését. Férfiakat, nőket, gyermekeket mindkét oldalukra fektetve találtunk. Feltűnő azonban, hogy a halottak zömét jobb oldalra helyezve temették el.

A temetkezésekre általában jellemző a halottak népesoporton belül megegyező tájolása. A gyopárosi temetőben igen nagy változatosságot tapasztaltunk. Jóformán minden létező égtáj felé tájoltak a sírok, zömmel Ny–K irányban, de számottevő a D–É, DNy–ÉK-i fekvés is.

Az 57., 64., 96., 97., 153. számú sírokban rendszeresen hasrafektetett temetkezést találtunk. A temetkezési szokások egyike az őrlőkövek sírbahelyezése. Gyopároson 6 ilyen esetet találtunk az 50., 61., 86., 112., 116., 139. számú sírokban. Párducz a Szentes-vekerzugi és tápiószelei temetőkben talált hasonlókat.⁴ Véleménye szerint az Alföldön: Hódmezővásárhely-Kishomok, Békéscsaba-Fényes és Kardoskúton is találkozunk ezzel a szokással. A hazai szkítakori kultúrához kapcsolható ez a jellegzetesség.

Igen ritkán előforduló jelenség a halottsonkítás, de szólni kell róla, mert a gyopárosi szkítakori temetőben

is találkozunk egy esettel. A temető 97. sírjában hasonfekvő csontváz koponyája hiányzott, lábai térdben vissza voltak a keresztesonkhoz hajlítva. Csonkításra utaló jelenségeket figyelt meg Párducz a vekerzugi temetőben is.

A szkítakori temetőkben gyakori az egyes vagy páros lótemetés. Ezzel szemben a Gyopároson feltárt temetőrészben egyetlen lósr sem volt. Megtalálhatók azonban kisebb állatesonk, szárnyas, disznó, juh halotti útravalóul sírbahelyezett darabjai. A 49. sírban, az elhunyt nő koponyája felőli végénél, de külön gödörbe helyezve találtunk nagyobb állat csontmaradványát. A sírban egy szarvasmarha (tehén?) koponyája és mellső lábai, bordákkal, lapockáival, csigolyáival együtt, valamint egy kisborjú teljes csontváza feküdt, olyan helyzetben, mint anya tartja karjaiban gyermekét. Az állatok tájolása megegyezik az ember csontvázának tájolásával.⁵

A temetőben 110 sírban találtunk vegyesen szkíta és kelta korra mutató mellékletet. Elég kevés az olyan tárgy-típus, amelyik a jellegzetes szkíta tárgyak körébe sorolható. Ilyenek: három élű bronz nyílhegy, amelyet csak egyetlen sírban, a 63.-ban találtunk. Ez a hazai területen legáltalánosabban használt típushoz sorolható, a köpű nélküli három élű nyílhegyek csoportjához. Jellegzetes erre a korra a fegyverként használt vasfokos, melynek formája az ellentett élű esáskány kicsinyített mását mutatja. Temetőnkben az 5., 83., 101. sírban találtunk ilyet (11. kép 24–25).

A hazai leletanyagból ismert fülbevaló-változatokból a következő fémtárgycsoport található ebben a temetőben:

1. A temető 67. sírjában találtunk aranyozott ezüsből készült jellegzetes tömör, kúpos végű példányt. Hasonló darabok fordultak elő a vekerzugi temetőben is. Ilyen formájú néha a karpereceknél is megtalálható.

2. Egyszerű, karikára hajlított fülbevaló típus, melynek három bronzból készült darabját találtuk ebben a temetőben, a 72., 87., 145. sírban, mely általában ritka előfordulású.

3. Újabb csoportot alkot az általánosan spirál-függőnek nevezett típus. Igen érdekes a formája. Rendel-tetése és kivitele több kutató figyelmét felkeltette. A gyopárosi temető 2. és 11. sírjában két-két darabot (11. kép 11–12), a 12., 43., 114. sírban egy-egy darabot találtunk, (11. kép 13), melyek közül a 43. sírban levőt arany-lemezzel borították, a 2., 11., 114. sírét elektronlemezzel. Egyik végük kivétel nélkül gombban végződik. Ritkán előfordul más magyarországi temetőkben, hogy a gombot állatfej helyettesíti. Hazánk szkítakori leletanyagának igen jellegzetes formája ez a spirálfüggő, de eredete egyelőre nem bizonyított. Legnagyobb részük bronzból, ritkán aranyból készült. A bronzot gyakran elektronlemezzel vonták be.

Több sírban találtunk agyagpecsétlőket. Sajnos, csak egy esetben lehetett pontosan meghatározni a

ményekről. A teljes feldolgozásban fogok kitérni a részletp problémák kidolgozására.

³ Párducz, M. Acta ArchHung 4 (1954) 48–49.

⁴ Párducz, M., Acta ArchHung 18 (1966) 83.

⁵ Szarvasmarha temetése magyarországi szkítakori temetőben eddigi ismereteim alapján nem fordult elő.

* Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. ápr. 21-i ülésén.

¹ Horváth László, a keszthelyi Balaton Múzeum munkatársával együtt a szerző.

² A leletek feldolgozása folyamatban van, ezért a dolgozat csak előzetes tájékoztatót tartalmaz az ered-

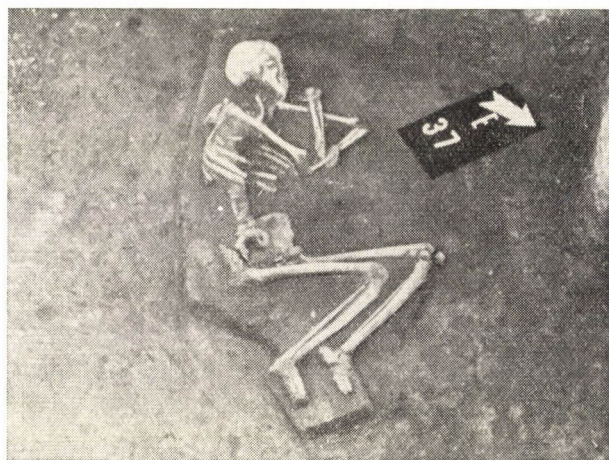

1. kép. Orosháza-Gyopáros. 15. és 35. sír
 Рис. 1. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 15 и 35
 Fig. 1. Orosháza-Gyopáros. sép. n°s 15 et 35

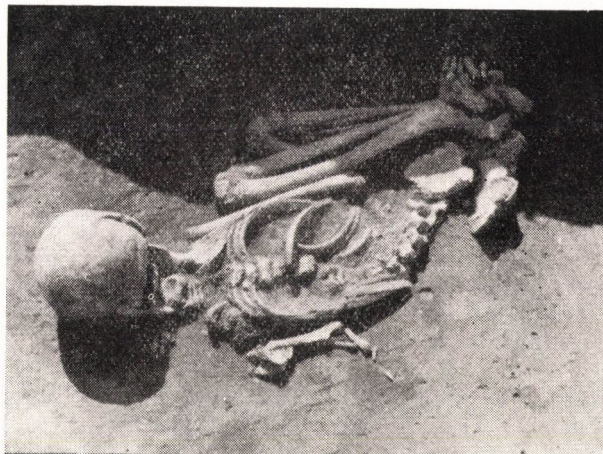

2. kép. Orosháza-Gyopáros. 29. és 33. sír
Рис. 2. Орошхаза-Дьопарош. Могила 29 и 33
Fig. 2. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 29 et 33

3. kép. Orosháza-Gyopáros. 36. és 49. sír
Рис. 3. Орошхаза-Дьопарош. Могила 36 и 49
Fig. 3. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 36 et 49

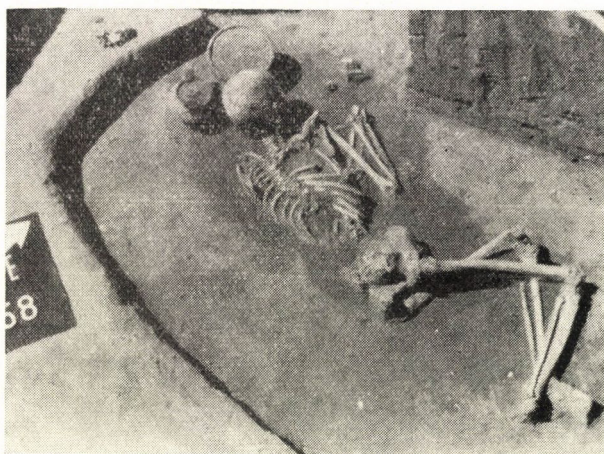

4. kép. Orosháza-Gyopáros. 37. és 42. sír
Рис. 4. Орошхаза-Дьопарош. Могила 37 и 42
Fig. 4. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 37 et 42

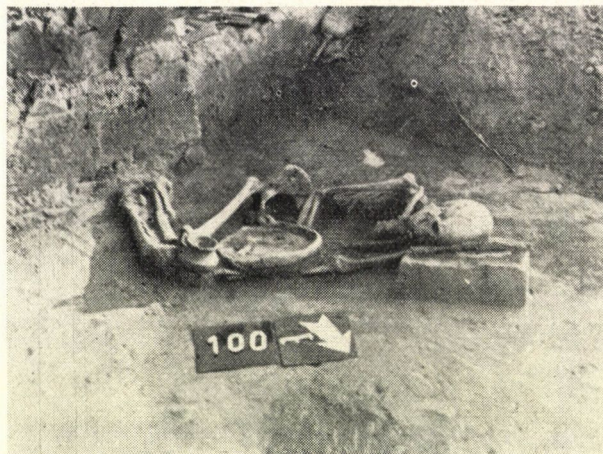

5. kép. Orosháza-Gyopáros. 50. és 61. sír
Рис. 5. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 50 и 61
Fig. 5. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 50 et 61

6. kép. Orosháza-Gyopáros. 64. és 68. sír
Рис. 6. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 64 и 68
Fig. 6. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 64 et 68

7. kép. Orosháza-Gyopáros. 58. és 83. sír
Рис. 7. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 58 и 83
Fig. 7. Orosháza-Gyopáros. Sép. n°s 58 et 83

8. kép. Orosháza-Gyopáros. 70. és 86. sír
Рис. 8. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 70 и 86
Fig. 8. Orosháza-Gyopáros. Sép. n° 70 et 86

9. kép. Orosháza-Gyopáros. 100. és 134. sír
Рис. 9. Орошхаза-Дьопарош. Могилы 100 и 134
Fig. 9. Orosháza-Gyopáros. Sép. n° 100 et 134

számukat, mert a többi sír olyan közel feküdt a felszínhez, hogy a szántás szétértük őket. Igen valószínű, hogy a találtakon kívül többet is eltemettek. Teljes pecsétlőgarnitúrát találtunk a 2. sírban. A sír hamvasztásos volt, az elégett embercsontok a kézzel formált, nagy urnában voltak, a 6 db pecsétlővel, a vörös okkerröggel, valamint a többi, női sírra jellemző lelettel, karperecekkel, spirálfüggőkkel, bronz pántgyűrűvel és három db orsógombbal, pávaszemcses gyöngyökkel. A csiszolt dörzsoló az urna alá volt helyezve, homorú részével felfelé. Az itt talált pecsétlőknek sok analógiája ismert, melyekre jelen dolgozatban nem térünk ki, mivel a temető teljes földolgozása folyamatban van. Az ebben a sírban talált pecsétlők általában egyenlő nagyságúak. 5 db alakja nagyjából megegyező, a hatodik csónak alakú, hátán ujjal történő megfogásra alkalmas kiképzéssel. Mintázatuk igen változatos, de egymástól eltérő. Egyiken csúcsukkal összeérő három db háromszög van, a másikon ötszirmú virágminta gyűrűbe foglalva, harmadikon koncentrikus körök, negyedik arányosan elhelyezkedő négy kört közepén összefogó ötödik körrel, ötödiken középrészével háromszöget alkotó három stílizált „S” alak. A csónak alakún pedig geometrikus mintázat látható.

Bottyán Árpád⁶ az agyagpecsétlők motívumaival kapcsolatban írja, hogy ezek Elő-Ázsiában és a Kaukázusban mint a napkultusz-szimbólika és termékenység

jegye, már a legősibb idők óta szerepelnek. Azt is megjegyzi, hogy egyes darabok nyele át volt fúrva, tehát felfüggesztve viselhették és ezzel kapcsolatban a tápiószelei 92. sírból származó leleteket említi, mely sírban szintén pecsétlőgarnitúra darabjait találta — csontvázas női sírban — koponya alatt és mellett. A gyopárosi 2. sírban talált öt pecsétlő nyele át van fúrva, azonban használati módjáról semmi támpontot nem tudunk, mert hamvasztásos sír volt. Ezek is szkítakori kultúrákra jellemző tárgytípust képviselnek. Párducz szerint közvetlen helyi előzményei nincsenek. Említ néhány esetet, ahol a szkítakornál korábbi időmeghatározás feltételezhető, azonban az ezt közvetlenül megelőző évtizedekre gondol.⁷

Fegyverek közül az előzőekben említett fokosokon kívül csak egy vaslándzsát találtunk a 100. sírban. Ez a fegyvertípus elég ritka, Tápiószelén hitelesen feltárt 112 sírból mindössze 4 került elő.⁸ Kés 9 sírban volt. Típusuk szerint a Közép-Európa szerte elterjedt, görbehátú, Hallstatt–La Tène típusú késekhez tartoznak. Az 5. sírban két db, a 63., 122., 134., 129., 159., 164. sírban 1–1 db kés volt. A 41. sír tokkal ellátott kése említendő meg, melynek két részből álló agancstokját két végén bronzszegecs fogja össze, egyik szegecs körül mint tengely körül nyitható ki az ívelt hátú penge, melynek alakját az agancstok is követi. A 63., 122., 134. sír késeinek pengéje egyenes, a többi ívelt. Megemlíthetjük még a fe-

⁶ Bottyán Á., RégFüz 1 (1955) 60–61.

⁷ Párducz M., Acta AntHung 13 (1965) 278–289.

⁸ Bottyán Á., RégFüz 1 (1955) 47.

nököveket is, melyeket a 15. és 153. sírban találtunk. Alakjuk hosszúkás, egyik végük át van fúrva, tehát fel-függesztve hordhatták.

A 140. hamvasztásos sírban három darab pontkörös díszítésű csontlécecskét találtunk, melyeknek szélei 45°-os szögben lementszettek. Párducz is közöl hasonlókat a tápiószélei 125. sírból,⁹ s ezekről azt írja, hogy rendelkezésükről az előfordulás körülményei nem nyújtanak felvilágosítást, mivel a sír szórthamvas volt. A vekerzugi és kustánfalvi előfordulások alapján feltételezi, hogy textil vagy bőr fejdíszre voltak felerősítve. A gyopárosi lelet pontosabb vizsgálatával megállapítható, hogy a három db közül kettő minden tekintetben azonos méretű, „V” betű alakban összeilleszthető. A harmadik darab más méretű, töredékes. A két darab összeillesztésével derékszöget kapunk, így elképzelhető, hogy a lécecskékből „V” alakot, háromszöget vagy négyzetet lehetett kialakítani.

A szkíták ékszerei között legelterjedtebbek a gyöngyök. Ezek legáltalánosabb típusa a sárga vagy zöld alapszínű, enciánkék-fehér betétes, ún. pávaszemes gyöngy. Ilyen típusokat találtunk a 2., 30., 43., (11. kép 15–16) 73., 74., 75., 109., 114., 150. (11. kép 22–23), 152. sírokban. A szkítákra jellemző ékszer még a kauri vagy cypraea-kagyló. Ilyeneket a 37., 63., 71., 87., 102. sírokban találtunk. Mivel ezek a kagylók csak meleg tengerekben élnek, így arra kell gondolnunk, hogy a szkíták kereskedelmi kapcsolataik révén szereztek be.

Eltérő, fehér, barna, sárga, kék, zöld színű üveg-paszta gyöngyöket is találtunk. Ezek közül említést érdemel a 161. sírban talált hosszúkás-hengeres, barna színű gyöngytípus, melyeken kiemelkedő sárga „petty”-betét van (11. kép 17–18, 20–21).

Női sírokban jellegzetes melléklet még a kettős kúpos orsógomb. A 2. sírban 3 db, a 9. sírban 2 db, a 37., 68., 87., 106., 120. és 141. sírban egy-egy db volt. Orsókarika csak a 10. sírből került elő.

Mint ékszer meg kell említenünk a rovátkolt, nyitott végű bronz karpereceket, melyek két végét rovátkolt, egyenes és zezug vonalak díszítik (11. kép 1, 29). Ez a típus azonban kelta anyagban is előfordul. Ebben a temetőben egy ilyen szórvány karperec volt, továbbá a 30., 67. (11. kép 14), 101. és 162. sírokban találtunk ilyeneket. Egyszerű, sima végű karperec volt a 2., 37., 49., 82., 112., 114. sírokban. Ezek vége egyenesen levágott, ellentétben a 120. sírban talált, szintén sima, díszítetlen karperecekkal, melynek végei tűhegyesek. Ugyancsak gyakori a szkíta anyagban a pödrrött végű tű, melyet a 84. sír egy példány képvisel (11. kép 15), ennek anyaga bronz. Előfordulnak még vas karperecek is. Ezek erősen oxidáltak voltak, így róluk részletesen írni nem tudok.

A temető sírjai közül határozottan kelta leletek találhatók a 15., 21., 24., 35., 42., 72., 134. és 159. sírokban. A temetőn belül nem egységes csoportot alkotnak, hanem szétszórtnak találhatók.

E kor jellegzetes mellékletének számít a 15., valamint a 134. sírban talált, vaslemezből készült, horogban végződő övesat, a bőrök befogadására alkalmas felhajló peremmel és a bőrökre erősített sima téglalap alakú, vagy egy, ill. két domború félgömbbel díszített övlemez. A 134. sírban levő ilyen horgas részeket nagyfejű szegeccsel erősítették az alaphoz.

Bronzfibulák is kelta sírokból kerültek elő, mégpedig a 15., 21. sírokból, Dux-i típusú, gombos fejű fibulák ismertek. A 134. sírból Dux-i és Münzingen-i típusok ismertek. Ebben a sírban 8 db-ot találtunk, a két típusból vegyesen (11. kép 3–8).

A vas fibulák annyira oxidálódtak, hogy típusuk pontosan nem határozható meg, nagy részük töredékes, a 15., 35., 42. és 134. sírok mellékletei között találunk ilyeneket, zömmel a 134. sírban, ahol az összeolvadt különböző fémek közül 7 db-ot tudunk kiválogatni.

Általában a fibulákhoz tartoznak a bronz láncocska

töredékei, melyek vékony bronzszalagokból készültek. O alakúra meghajlított szemekből. Ilyen töredékek a 21., 72. és 134. sírokban voltak.

Hólyagos kar- és lábperecek a 15., 24., 134. sírokban voltak. Anyaguk bronz, igen rossz megtartásúak. A halottal együtt égették el őket, így nagyrészt alaktalan bronzrögökké olvadtak. Egyedül a 134. sírban levő maradt meg aránylag jól, mert a vékony bronzlemezt kitöltő agyag beleégett, ami az eredeti formát megőrizte.

A vas karperecekről már az előzőekben volt szó. Ezek korát rossz állaguk miatt nem tudjuk meghatározni, azonban a 63. sírban talált karperec mellett a jellegzetes háromlú bronz nyílhegy segítségével az ilyeneket a szkíták közé soroljuk. Hasonló eset a 67. sír karperecével kapcsolatban is, melynek korát a kúpos végű, aranyozott ezüstkarika-fülbevaló határozza meg szkítának.

A temető kerámiaanyaga igen gazdag és változatos. Hasonlóan más temetőkhez, itt is két nagy csoportot különböztethetünk meg, mégpedig a kézzel formált és a korongolt edények csoportját. Az első csoportba tartozó világoserep vagy urna alakú edények és főképp a behajló peremű tálak jellegzetes darabjai ennek a csoportnak.

Kézzel formált ép vagy összeállítható urnák a következő sírokban voltak: 2., 10., 21., 53., 68., 69., 73., 134., 143., 150., 158., 167-ben. Ugyanilyen készítésű, de csak töredékesen megmaradt darabok a 2., 28., 46., 47., 50., 56., 61., 63., 66., 81., 86., 87., 92., 96., 101., 102., 105., 107., 108., 112., 139., 164. sírokból kerültek elő.

Kézzel formált, ép vagy összeállítható tálak a 4., 36., 100., 102., 119., 134., 143. sírokban találhatók.

Kézzel formált, összeállíthatatlan töredékek voltak a 10., 61., 94., 108., 167. sírokban.

A másik csoportba tartoznak a magas fülű bögrék, befelé hajlított vagy ritkán kifelé hajló peremű tálak, a kettős kónikus edények. Az ide tartozó kerámia szinte minden esetben szürke, legnagyobb részük korongolt. Az edényeket gyakran összetörten helyezték a sírba. Ezt a jelenséget más temetőkben is megfigyelték. Valószínű, hogy a temetkezési szokással összefüggő jelenségről van szó. Sok esetben ezért nem állapítható meg az edények pontos alakja és száma.

Korongolt, ép vagy kiegészített edények a 12., 15., 24. (10. kép 6, 7), 32., 35., 72., 116., 134. sírokban voltak.

Ugyanilyen technikával készült edények töredékei voltak a 18., 38., 43., 45., 47., 54., 56., 57., 65., 90., 94., 106., 112., 118., 130., 139., 145., 160. sírokban.

Korongolt ép vagy kiegészített tál a 2., 8., 15., 24., 35., 36. (10. kép 5), 50., 75., 78., 84., 85., 103., 114., 117., 134., 140., 150. sírokból kerültek elő.

Korongolt, tálak összeállíthatatlan töredékei a 31., 41., 45., 47., 54., 56., 57., 81., 88., 96., 106., 111., 139., 149., 159., 160., 161., 164. sírokból kerültek elő.

Korongolt, talpas tálakat találtunk az 50. (10. kép 3) és 140. sírokban.

Omphalos csésze volt a 102. és 67. sírban.

Perem fölé emelkedő fülű, kézzel formált és korongolt bögrék az 1., 6., 8., 9., 17., 36., 38., 44., 50., 58., 67., 68., 69. (10. kép 1), 70., 74., 75., 78., 84., 86., 94., 100., 101., 103., 105., 114., 117., 139., 140. sír mellékleteiként szerepelnek (10. kép 4).

Kétfüles, korongolt edények a 15. és 134. (10. kép 2) sírban vannak.

Kétfüles, kézzel formált edény volt a 61. sírban. Fületlen, kisméretű, kézzel formált és korongolt ép edények a 10., 16., 49., 94., 116., 127., 145. sírban voltak találhatók.

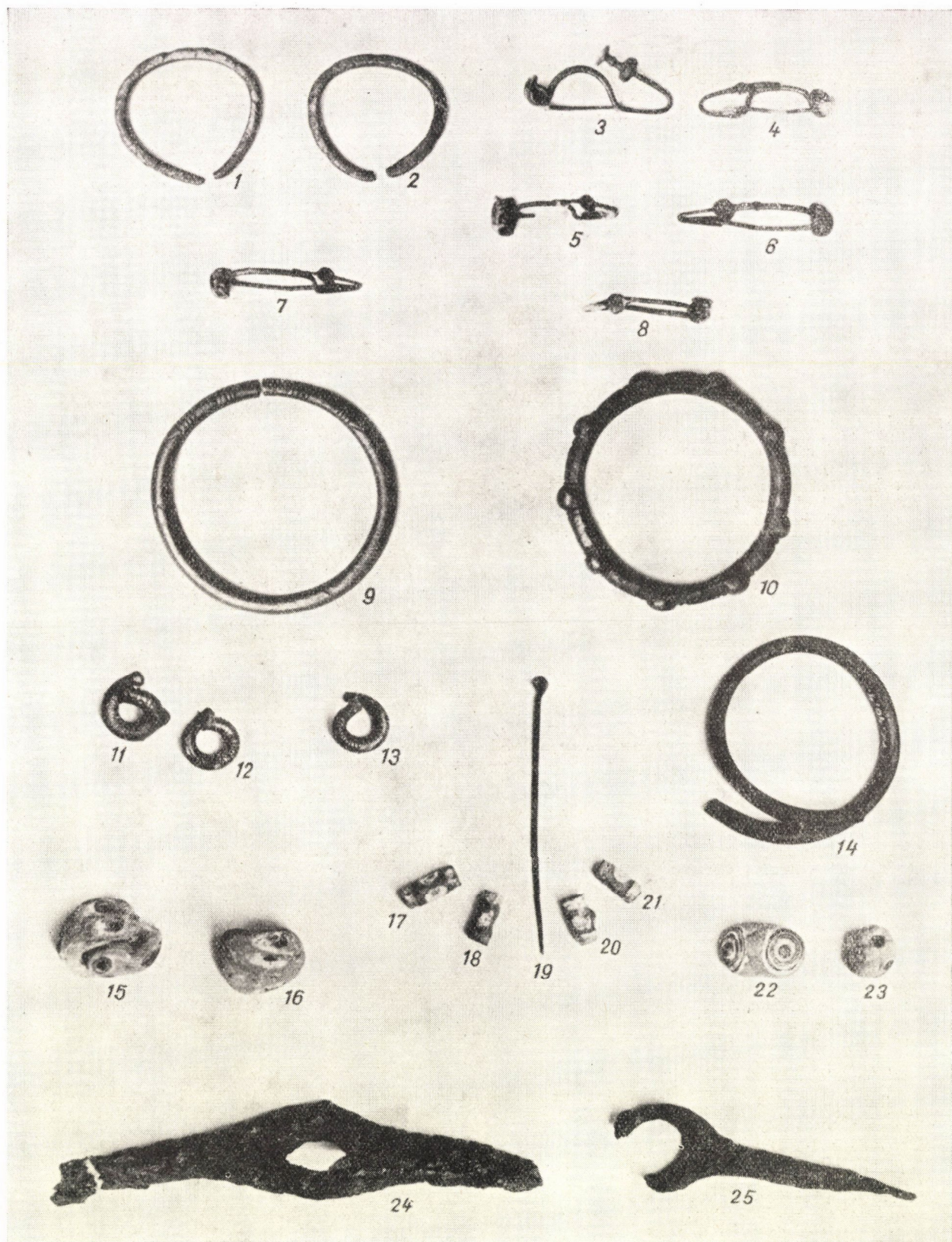
Megfigyelhető, hogy korongolt és kézzel formált edény igen gyakran került ki egy sírból, pl. a 150. sírban a kézzel formált urnát, amely az elhalt kaleinált csontjait és ékszereit tartalmazta, korongon készült tállal borították le. Hasonló jelenségeket figyeltek meg Szentes-vekerzug 55. sírjában.

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a gyo-

⁹ Párducz, M., Acta ArchHung 18 (1966) 48., XXI.

10. kép. Orosháza-Gyopáros. 1. 69. sír. — 2. 134. sír. — 3. 50. sír. — 4. 89. sír. — 5. 36. sír. — 6. 15. sír. — 7. 24. sír.
 Рис. 10. Орошхаза-Дьопарош. 1. Могила 69. — 2. Могила 134. — 3. Могила 50. — 4. Могила 89. — 5. Могила 36. —
 6. Могила 15. — 7. Могила 24
 Fig. 10. Orosháza-Gyopáros. 1. Sép. n° 69. — 2. Sép. n° 134. — 3. Sép. n° 50. — 4. Sép. n° 89. — 5. Sép. n° 36. —
 6. Sép. n° 15. — 7. Sép. n° 24

11. kép. Orosháza-Gyopáros. 1–8. 134. sír. — 9. 27. sír — 10. B-pont. — 11–12. 11. sír. — 13. 12. sír. — 14. 67. sír. — 15–16. 43. sír. — 17–18, 20–21. 161. sír. — 19. 84. sír. — 22–23. 150. sír. — 24. 5. sír. — 25. 101. sír.
 Рис. 11. Орошхаза-Дьопарош. 1–8. Могила 134. — 9. Могила 27. — 10. Пункт В. — 11–12. Могила 11. — 13. Могила 12. — 14. Могила 67. — 15–16. Могила 43. — 17–18, 20–21. Могила 161. — 19. Могила 84. — 22–23. Могила 150. — 24. Могила 5. — 25. Могила 101
 Fig. 11. Orosháza-Gyopáros. 1–8. Sép. n° 134. — 9. Sép. no 27. — 10. Point B. — 11–12. Sép. n° 11. — 13. Sép. n° 12. — 14. Sép. n° 12. — 15–16. Sép. no 43. — 17–18, 20–21. Sép. n° 161. — 19. Sép. no 84. — 22–23. Sép. n° 150. — 24. Sép. n° 5. — 25. Sép. n° 101

párosi temetőben feltűnően magas a korongolt edények száma. Ebből arra kell következtetnünk, hogy ez a kerámia nem import, hanem helyben készült. Ez viszont magas fejlettségű helyi fazekasipart tételez fel, mely esetleg lehetett a temetőhöz tartozó telepen is, utóbbinak azonban a helye eddig ismeretlen.

Hasonló megfigyeléseket tett Lengyel Irina is egyik dolgozatában.¹⁰

Részletkérdéseket nem kívánok leírni, mivel azokkal a temető részletes feldolgozásakor fogok foglalkozni.

Áttekintve a gyopárosi temető mellékleteit, a temetkezés korát a következő adatokból tudjuk megállapítani. Kezdetét a háromlúbronz nyílhegy, arannyal és elektronelemmel bevont spirálfűgő, vasfokosok, agyagpecsétlők, pávaszemcses gyöngyök mint az alföldi szkíta

kultúra jellegzetes tárgyai, az időszámításunk előtt V–IV. századra keltezük. Végét a kelta jellegű sírok leletei határozzák meg: a 15., 134. sírok vasóvtartozékai, a 15., 21., 134. fibulái (11. kép 3–8), a 21., 72., 134. sírok mellékletei között talált bronz láncoska darabok; 5., 24., 134. sírokban előkerült hólyagos kar- és lábpercek. Kerámia anyagból kormeghatározó az 50. sírban talált korongolt, talpas tál (10. kép 3); a 15. és 134. (10. kép 2) sírok kétfüles edényei; valamint több kelta edény.

A temetőn belül a két kor sírjai nem alkotnak külön csoportokat, hanem rendszertelenül találhatók az egész temető területén. További feldolgozás feladata a szkíta és kelta leletekkel bíró sírok egymáshoz való viszonyának megállapítása.

T. Juhász Irén

FÜGGELÉK

DEMOGRÁFIAI TÁJÉKOZTATÁS A GYOPÁROSI SZKÍTAKORI TEMETŐRŐL

A gyopárosi szkítakori temető teljes demográfiai felmérést csak a csontanyag részletes antropológiai feldolgozása után tudjuk megadni. Jelenlegi tájékoztatónk az ásatás alkalmával készült, csak részben pontos mérésekre épül. Tökéletes képet az említett feldolgozás után sem kaphatunk, mert a nemek, életkorok meghatározását erősen gátolja az a tény, hogy a temető sírjainak 64,66% csak a csontvázas temetés, ebben benne van a csecsemőkorban elhaltak száma is, ami a teljes elporladás miatt a nemek meghatározására alkalmatlan.

A sírok 33,63%-át adja az égetéses temetés, ahol az életkorra egyáltalán nem tudunk következtetni, a nemek meghatározását is csak közvetve, a mellékletek alapján végezhetjük, ami a hiányos mellékletek miatt csak részleges eredményt ad.

A mélyszántásos művelés, illetve a faültetések által teljesen elpusztult a sírok 1,81%-a, ezeknél a részleges következtetés is kizárt. A felmérést a csontvázas anyag vizsgálataiban végeztük.

Ezek eredményét átszámítva 1000 lakosra, a tájékozódás kedvéért összehasonlítjuk a mai, ill. az 1960-as magyarországi népszámlálás adataival. A hozzáférhető terület feltártsága 95%, 167 sírral. A környék lakosaitól nyert tájékozódás alapján az egész temető kb. 50%-át teheti ki, a többi része termő gyümölcsös, ill. öntözéses kertet, ami a művelés következtében teljesen elpusztult, a feltárására remény sem lehet. Csontvázas temetkezés 108 esetben fordult elő, a többi sír égetéses.

A felnőtt lakosságot 15 éves kortól számoljuk. Ezt azzal indokoljuk, hogy a mai felosztást a modern életforma, iskarendszer stb. teszi jogosulttá, véleményünk szerint nem alkalmazható a szkítakorra. Alapul a biológiai érettségnek azt a szakát vettük, amiben az egyének életképes utód létrehozására alkalmasak, a közösség munkájában, harcában aktívan részt tudnak venni. Megfontolásaink alapján határoztuk ezt meg átlagosan 15 évben. Megerősíti elgondolásunkat az a tény, hogy az Egészségügyi Világszervezet a következő korcsoportbeosztást ajánlja:

1. 0–14 év gyermekkor
2. 15–59 év felnőttkor
3. 60–X év öregkorúak

Ezek alapján 108 csontvázas temetésnél a gyermekek száma 35, ami 32,40%. Ez a gyermekhalandóság fokát is mutatja, amely igen magas volt, mert napjainkban 5% körül mozog. 1960. évben a 15 éven aluli élő lakosság 25,4% volt.

A felnőtt lakosság átlagéletkora:

Férfiak	39,4 év
nők	40,5 év

A gyermekek átlagos életkora 5 év.

A temető teljes anyagára vonatkoztatott átlagos életkor 17,1 év. Az arány igen rossz a maihoz viszonyítva, mert az utóbbi 65 éves átlagéletkor körül mozog.

A testi fejlettséget a direkt-mérések és a hosszú csőves csontok méreteiből végzett számítások középértékeként nyert csontvázas testhosszak átlagára vonatkoztatva vettük.

Férfiak átlagmagassága 164,1 cm 1959-ben 170,3 cm
Nők átlagmagassága 156,8 cm 1959-ben 158,4 cm.
A mai értékektől ez lényeges eltérést nem mutat, tehát feltételezhetjük, hogy jól fejlett népességgel van dolgunk, akik a középmagas természetűek felső zónájába tartoznak. Az összlakosságra számított átlagos magasság 160,8 cm.

30 felnőtt férfiváza 43 női jut, amit 1000 lakosra átszámítva a következő hasonlítást kapjuk:

Temető:	1000 férfira	jutó nők száma:	1444
1960-ban:	1000 férfira	jutó nők száma:	1071

A mai lakosság adatait 1920-ig visszavetítve az 1000 férfira jutó nők száma nem haladta meg az 1071-et. (Budapestben az arány más, az összehasonlítást az országos átlaghoz viszonyítjuk.)

Következtetésképp gondolhatunk arra, hogy a természetes szaporulat férfi–nő aránya túl sokat nem változott, a jelenben a fiú–lány születés a fiúk javára tolódik el, régen is így lehetett. A nagy aránytalanság okát idegen területről behozott rabszolgánokkal vagy nőrablással magyarázhatjuk. Ha feltételezzük, hogy nem minden férfirabszolga nőülhetett, akkor elképzelhetjük, hogy a felnőtt lakosság egy része többnejségben élt.

A női nem magasabb számát esetleges háborús férfivesztéssel is magyarázhatnánk. Azonban a fegyvermelléklet a sírokban olyan kisszámú, hogy békés foglalkozású népet enged feltételezni, így ezt a gondolatot elvetettük. Csonttörés mindössze két csontváznál volt, ami szintén valószínűvé teszi feltételezésünket.

Kettős csecsemősír egy esetben került elő, amiről ikerszületést tételezünk fel.

Összesen 8 esetben találtunk kettős temetést. Egy esetben fordult elő felnőtt nő és férfi együtt-temetése, amiből hirtelen jött fertőző megbetegedésre gondolhatunk.

a leletek megmentésében, feltárásában nyújtott segítségért, valamint a demográfiai tájékoztató elkészítéséért.

¹⁰ Lengyel I., FA 16 (1964) 27.

Ezúton mondok köszönetet Dr. Torda M. Bélának

Három esetben találtunk csontvázasan temetett női holttestet, mellé helyezett csecsemő csontvázával, három esetben égetéses, a mellékletek alapján nőinek tartott sírral, mellettük csecsemőcsontvázal. Feltételezésünk szerint szülés közben bekövetkezett elhalálozások voltak, ami az összes sír 3,59%-a.

A csontváz anyagban két esetben fordult elő felnőtt gibbus, három esetben hydrocephal gyermek, hat felnőtt rachitosis jellegű csontváz. Daganatos csontot nem találtunk.

A temető lélekszáma alapján a lakosság becslését elvégezni nem tudjuk, mert a temető valószínű használati idejének megállapítása még nem lezárt.

A fenti rövid tájékoztatás véleményem szerint 10–15%-os hibahatárral dolgozik, tökéletesebb kép a teljes

feldolgozás után várható. A teljes csontanyag összegyűjtött, amiből család, ill. családok közötti összefüggések vizsgálatát is tervezzük.

Felhasznált irodalom

- Fülöp T., Egészségügyi szervezés. (Bp. 1969).
 Fülöp T., Egészségügyi szervezési gyakorlati alapismeretek. (Bp. 1969).
 Nemeskéri J., Demográfia XIII. 1–2 (1970) 32–72.
 Népszámlálás előzetes adatok, KSH (Bp. 1960).
 Törő J. — Csaba Gy., Az ember normális és patológiás fejlődése. (Bp. 1964).

Torda M. Béla

МОГИЛЬНИК СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ОРОШХАЗЕ-ДЬОПАРОШЕ

Резюме

На юго-востоке Венгрии, недалеко от г. Орошхазы автор в 1969–1970 гг. вскрыл 167 могил скифского времени. Как отмечается и в его предварительном отчете, 85 могил здесь являлись погребениями со скорченниками, 7 — с вытянутыми костями, 43 — с разбросанным пеплом покойника и 13 были урновыми. В могильнике обнаружены смешанного типа находки скифского и кельтского характера. Памятники скифского характера: бронзовый трехгранный наконечник стрелы, железный топор-мотыга и железный наконечник копья, а также глиняные

печати, серебряные серьги с конусовидной головкой, пастовые глазчатые бусы, раковина каури, пряслице. К памятникам кельтского характера относятся железные поясные пластины и пряжки, бронзовые и железные фибулы, бронзовая цепь, ручные и кожные полусферические браслеты. В керамической таре могильника также можно различить сосуды скифского и кельтского типа. Начальная дата могильника относится автором к рубежу V и IV столетий, тогда как его конец определяется памятниками кельтского характера.

И. Т. Юхас

LA NÉCROPOLE SCYTHE DE OROSHÁZA-GYOPÁROS

Résumé

En novembre 1968, au cours du bêcheage d'un jardin, deux sépultures furent mises au jour à Orosháza-Gyopáros. Le mobilier constitué de vases indique une nécropole de l'époque scythe. Les fouilles de sondage exécutées en 1969 ont mis à découverte 10 autres tombes.

Nous avons exploré le cimetière en été 1970, et pendant ces deux dernières années nous avons dégagé en tout 167 sépultures et 9 fosses.

Les tombes étaient en partie à squelettes ou en partie à incinération. 108 de celles-ci étaient des sépultures à squelettes étendus et 85 à squelettes recroquevillés. Parmi les sépultures à incinération 13 étaient à urnes et 43 à cendres dispersées.

La position couchée sur le côté droit et gauche ne signifie point une distinction entre les sexes. Il est toutefois surprenant que les morts étaient enterrés, en partie prépondérante, couchés sur le côté droit. L'orientation des tombes ne montre elle non plus de régularité: elles sont orientées vers tous les points cardinaux.

Nous avons rencontré dans le cimetière la mutilation des morts, d'ailleurs très rare. Le mort gisant dans la sépulture n° 97 était couché sur le ventre et son crâne faisait défaut.

Dans la partie du cimetière explorée à Gyopáros il n'y avait pas une seule tombe de cheval, contrairement aux autres cimetières de l'époque. Dans la sépulture n° 49, au bout de la fosse, à la hauteur du crâne de la femme, gisaient, dans une fosse à part, les os d'un bovidé (vache?) et le squelette entier d'un petit veau.

110 sépultures renfermaient un mobilier qui indiquait les époques scythes et celtes, mélangées. Les objets les plus importants typiquement scythes sont les suivants:

une pointe de flèche en bronze, à trois arêtes, des hache-d'arme en fer, des boucles d'oreilles spiralées (sur quels cases-unes subsiste un revêtement d'électron et de plaques d'or), des sceaux d'argile, des perles à oeil de paon, des petites lattes d'os ornées de cercles de points et plusieurs types de vases. Les objets de caractère celtique sont les accessoires de ceintures faits en plaque de fer, les fibules du type de Dux et de Münsingen, des morceaux de chaînettes de bronze, des bracelets et anneaux de chevilles à bulles, ainsi que plusieurs vases.

La matière céramique est très riche et variée. Au point de vue de la technique on peut distinguer deux groupes: le groupe des vases formés à la main et celui des vases faits au tour. Les vases faits au tour sont singulièrement nombreux, ce qui permet de conclure que la céramique trouvée à cet endroit n'était pas une marchandise importée, mais qu'elle fut fabriquée sur place. Ce fait nous invite à supposer une industrie locale très développée qui, éventuellement, était exercée dans l'aire appartenant à la nécropole. Pour le moment nous ignorons son emplacement.

L'âge de la nécropole est déterminée par le matériel des deux époques. Nous pourrions dater sa constitution des Ve ou IVe siècles av. n. è. Sa dernière période est déterminée par les trouvailles des tombes de caractère celtique: les fibules, les garnitures de ceinture, les bracelets et les anneaux de chevilles, etc.

A l'intérieur de la nécropole les sépultures des deux époques ne constituent pas des groupes à part, mais se trouvent irrégulièrement dispersées sur tout le terrain de la nécropole.

I. T. Juhász

RÓMAI SÍRKŐ BRIGETIOBÓL

Szőnyben az Olajművek területén találta 1953-ban Barkóczi László a most bemutatásra kerülő síremléket (1. kép).¹ Ugyanezen a lelőhelyen korábban Paulovics István ásott ki későrómai temetőrészletet, benne több kőlapokból összeállított sírt.² A most vizsgált kőemlék is másodlagos felhasználásból, egy késői sír oldallapjaként került felszínre. Eredeti felállítási helyét nem ismerjük, alkalmasint a *canabae* valamelyik temetőjéből hurcolhaták el.³

A sírkő jelenlegi legnagyobb magassága 190 cm, tetején kissé csomkult. Szélessége 75, vastagsága 22 cm. Az előlap faragása három szerkezeti egységre tagolódik:

Legfelül többszörösen profilált *tympanon*ban (magassága csomkán: 27 cm) Medusa-fő helyezkedik el. A laposán faragott, kerek arcot (átm.: 15 cm) rövid haj kerekezi. A fej, a kő törése következtében jobb oldalon felül, a szem vonaláig hiányos. Az áll alól két fonat-dísz fut, kissé megtört vonalban a háromszög sarkaiig (jobb oldalt letörött). Valószínűnek látszik, hogy a kő — más brigetioi példákhoz hasonlatosan — eredetileg négyszögletes záródású volt, s a tympanon mindkét oldalán hiányzik egy-egy háromszög alakú mező. Ezek delfinekkal, esetleg palmetta-díszes akroteria-val lehettek díszítve.⁴

A képmezőben (mag.: 46 cm) egy kislány domborműves mellképét látjuk. Arcvonásai lekoptak, elmosódottak, hajviselete sima. Fejét egészen vékony kendő (esetleg fátyol?) takarja. Ruházatának kidolgozása sematikus, a redők mélyek, erőteljesen vésettek, különösen a mellén keresztezett felsőruha (*palla*?) esetében. Két kezét könyökben meghajlítva a melle elé emeli, jobbában almát, a balban a pannóniai gyermek-sírköveken több alkalommal előforduló madarat, ill. madár formájú játékszert tartja.⁵ Feje felett kettős ívű girland-dísz zárja le a képmezőt. A mellkép jobb oldalán, az alsó sarokban kis posztamensen három, teljesen jelzésszerűvé egyszerűsített emberalak mellképe látható, a középső figura kissé magasabb a többinél (mag.: 14 cm.). Jobb és bal oldalon sima-

törzsű pilaszterek határolják a képet (szél.: 7 cm). Talapatukat kicsiny kettős bázis alkotja, a fejezet három akantuszlevélből és sima fedőlappból áll. (A jobb oldali félpillér fejezete letörött.)

Egyszerű hornyolt keretben foglal helyet a *feliratos mező* (mag.: 64, szél.: 53 cm), s legalul a sima keret alatt egy 30 cm magas és 45 cm széles rész szolgált a földbe való beásás céljára.

Hátlapja durván simított.

Az előlap egész felülete fogasvésővel van elsímítva, az így nyert szemcsés felület jól ellensúlyozza a kidolgozás határozott díszítettségét.

Kidolgozását vizsgálva több olyan kőfaragói stílusjegyet ismerhetünk fel, amelyek segítségével a síremléket elhelyezhetjük a brigetioi sírkő-plasztika eddig ismert emlékei között.⁶ Jellegzetesnek tűnik a megfaragott előlap három részre tagolása, a tympanonban elhelyezett Medusa-fej lapos technikája, a képmező egyenes lezárása, a pilaszterek alkalmazása, a profilált osztó-, ill. keretlecek határozottan tagolt, de leegyszerűsített megoldása. Az alak kidolgozásában jellemző a ruharedők kissé merev kezelése, az egyszerű hajviselet és az arc kezdetleges kialakítása.

Mindezek a sajátosságok együttesen megtalálhatók a brigetioi síremlékek egy jól körülhatárolható csoportján,⁷ amelyeket éppen ezért sírkövünkkel azonos műhelyből származtathatunk. Közülük *M. Aur. Avitianus* sírtáblája⁸ áll a legközelebb emlékünkhöz, amely az *Aurelius* nomen többszöri előfordulása miatt valószínűleg 212 utánra keltezhető.⁹ A műhely többi darabját is Caracalla, ill. Elagabal korához köthetjük,¹⁰ s ez a datálás megegyezik a vizsgált sírkő felirata alapján nyerhető korhatározással (1. alább). E kőemlék-csoport együtvértartozását már *Barkóczi L.* megállapította,¹¹ ezt a műhelyt azonban, véleményétől eltérőleg, nem tartjuk azonosnak a *M. Ulpius Romanus*-féle szarkofág előállítási helyével.¹² A *Romanus*-szarkofág és rokondarabjai ui. — mint azt *Barkóczi* is

adatot *Barkóczi Lászlónak* köszönöm.

⁶ A brigetioi sírkövek áttekintő rendszerezését ld. Brigetio 35—.

⁷ Vö. Brigetio F. 18—20. — VII. t. 1—3. azonos tagolású sírtáblák. Szembetűnő a profilok egységes kezelése, a ruharedők hasonló vésete, a Medusa-fő alkalmazása. A VII. t. 3. kép esetében fontos az azonos pilaszterek megjelenése. Ugyanezen műhelyből származik még a Brigetio L. t. 2. képen látható töredék és valószínűleg az LII. t. 2. képen ábrázolt tábla is. Az utóbbinál a pilaszter és az oszlopfők faragása mutat feltűnő egyezést. — Kisebb eltérésekkel hasonló típust képviselnek még a Brigetio F. 24—25. — IX. t. 1—2. és a IX. t. 3. kép sírtáblái.

⁸ Brigetio VII. t. 3.

⁹ A Brigetio környéki Caracalla-kori polgárjog-adományozásra: *Barkóczi, L.*, Acta ArchHung 16 (1964) 272. — Vö. még a következő jegyzetet.

¹⁰ Brigetio F. 19: ... *duplaris leg. I ad. Ant.* ... ; F. 20: az itt szereplő *Aurelii* valószínűleg frissen polgárjogot nyert bennszülöttek (vö. *Barkóczi, L.*, i. m. 275, no. 118/1) F. 24; ... *vet. leg. I ad. An.* ...

¹¹ Brigetio 37—.

¹² Uo. és *Barkóczi L.*, ArchÉrt 1944—45. 182—.

¹ ArchÉrt 82 (1955) 98. — A publikáció jogának átengedéséért *Barkóczi Lászlónak* ezúton is köszönetet mondok. A sírkövet a Komáromi Vármúzeum kótára őrizi. Ehelyütt is megköszönöm *Vadász Éva* és *Vékony Gábor* muzeológusoknak az emlék megtekintésekor nyújtott segítséget.

² *Paulovics I.*, ArchÉrt 44 (1930) 200.

³ A brigetioi temetők topográfiai elhelyezkedésére: *Barkóczi L.*, Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1944, 1951) 6— (a továbbiakban: Brigetio). A városi magistratusoknak a táborvárosban való előfordulására: *Barkóczi L.*, Acta ArchHung 3 (1953) 201—.

⁴ Brigetio 37—.

⁵ *Sági K.*, Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 59—, példakkal és további irodalommal. Valamennyi ismert eset 14 éven aluli gyermekek síremlékén fordul elő. Ugyancsak alma és galamb szerepel egy csepelszigeti emléken: CIL III 3407 = *Schober, A.*, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien. Sonderhefte der Öst. Arch. Inst. (Wien 1923) 99. 214. sz. 111. kép = AT 4 (1957) 111., 3. kép. Az ábrázolás értelmét *Sági Károly* meggyőzően keresi az égetéses sírokban előforduló galamb, ill. kakas formájú cserépesörgőkben. Ilyen leletek Brigetióból is ismeretesek: Tata, Kállay-gyűjtemény (publikálatlan). Az

D M
PIENTISSIMÆ
PARENTIBVS
SVIS·AMICIAE
DIGNIOLAE
L·MASVINNIVS
AMICVS·FILIAE
KARISSIMÆ·F·C

1. kép. Amicia Digniola sírköve Brigetioból

Рис. 1. Стела Амиции Дигниолы из Бригетии

Fig. 1. La pierre tombale de Amicia Digniola à Brigetio

hangsúlyozza¹³ — egyrészt meglehetősen magas mester-ségbeli tudásról, az átlagos kőfaragói színvonalat meghaladó technikai felkészültségről, s bizonyos fokig önálló — természetesen mintakönyvekre támaszkodó — kombinációs készségről tanúskodnak. Másrészt sokkal gazdagabb, a dél-pannóniai, sirmiumi kőfaragás tradícióira visszavezethető „barokkos” díszítőkedv, motívumgazdagság jellemzi őket. Ezzel szemben a most idézett sírkövek technikai kivitelezése nem haladja meg a brigetioi kőfaragás átlagos színvonalát, s egyik legfontosabb rokonvonásuknak éppen az egyszerű kidolgozást, a díszítőmotívumok viszonylagos szegénységét tarthatjuk. Ezek a köemlékek — megítélésünk szerint — egy olyan III. század eleji kőfaragóműhely termékei, amelyek — bár nyilvánvalóan nem vonhatták ki magukat a korszak legjobb brigetioi műhelyének hatása alól¹⁴ — egészében véve attól lényeges vonásokban elkülönülő, jól körülhatárolható csoportot alkotnak. A műhely motívum-készlete nyugat-pannóniai és aquincumi példákkal állítható párhuzamba, a valamennyi darabon egységes szerkezeti tagolás eredete — A. Schober nyomán — valószínűleg Észak-Itáliában, elsősorban Aquileiában keresendő.¹⁵ Carnuntumban és Aquincumban találunk példát a képmezőt díszítő, és Brigetióban eddig ismeretlen girland-dísz alkalmazására is.¹⁶ — A főalak mellett helyet foglaló harmas mellkép előfordulására nem ismerünk analógiát.

A nyolcsoros felirat különösebb nehézség nélkül olvasható. Ligatúrát mindössze két ízben találunk a szövegben (2. sor: *pien-tissimæ*, 8. sor: *karissimæ*), a betűk szép formájúak, szabályosan vésettek, a sorokat arányosan töltik ki. Magasságuk soronként állandó, de fokozatosan csökken: 1. sor: 5,5 cm, 2–3. sor: 5 cm, 4. sor: 4,5 cm, 5–7. sor: 4 cm, 8. sor: 3,5 cm.

D(is) m(anibus) | *pien-tissimæ* | *parentibus* | *svi-s*
amicia | ⁵ *digni*olæ | *L(ucius) Masuinnius* | *Amicus*
filiae | *karissimæ* f(aciendum) c(uravit).

Azaz a sírkövet L. Masuinnius Amicus állíttatta legkedvesebb lányának, a szülei iránt legkegyesebb Amicia Digniolának.

A sírkő keletkezésének idejét a már említett stílus sajátosságokkal egybehangzóan a feliraton megnevezett apa személye révén tudjuk megközelítő pontossággal meghatározni. *Masuinnius Amicus* neve ui. előfordul egy régóta ismert brigetioi Mithras-oltár feliratán is,¹⁷ ahol mint [A]ugustalis mun(icipii) *Brig(etionis) An[t]oniniani* van megnevezve. Itt a császári kitüntető jelző egyértelműen a III. század első harmadára, legvalószínűbben Caracalla (esetleg Elagabal) korára (212–217, ill. 217–222) utal.¹⁸ Ennek alapján a sírtáblának, amelyen

¹³ Uo.

¹⁴ Vö. Barkóczi László észrevételét: Brigetio 37. — IX. t. 1. Az itt megfigyelt térelválasztó levéldísz azonos-sága önmagában még nem utalhat közös műhelyre. Ez a zezugos levélsor a III. század elején Kelet-Pannóniá-ban széles körben elterjedt, pl. Aquincum — Bp Tört I. 2 (Bp. 1942) LXII. t. 5. (= CIL III 10392); *Kuzsinszky B.*, BpR 1 (1889) 38., 9. kép (= CIL III 10461–10463); stb.

¹⁵ Schober, A., i. m. 168—.

¹⁶ Uo. 52., 111. sz. 49. kép (= CIL III 10362, Török-bálint); 60., 131. sz. 60. kép (Carnuntum); 60—., 132. sz. (= CIL III 14358/21 a., Carnuntum); 61., 133. sz. 61. kép (= CIL III 11239, Carnuntum); 61., 134. sz. 62. kép (= CIL III 4500, Vindobona); 62., 135. sz. (= CIL III 11218, Carnuntum); vö. még: 87. 187. sz. 96. kép.

¹⁷ CIL III 11007 = Brigetio F. 220/a. = *Vermaseren M. J.*, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religio-nis Mithriacae* (= CIMRM) II. (den Haag 1960) 1732. sz. — A rendkívül ritka gentilecium (vö. 23. és 25. j.) és a Pannóniában egyedülálló cognomen (23. j.) alapján két-ségtelen, hogy azonos személyről van szó.

¹⁸ A jelző adományozását Caracalla pannóniai látogatásával hozza összefüggésbe: Barkóczi L., *ArchÉrt* 1944–45. 180—; *Fitz, J.*, *Acta ArchHung* 14 (1962) 102—, ezt a látogatást 214 nyarára keltezi. Újabbán

az Augustalitas feltüntetése hiányzik,¹⁹ még az oltár felállítására előtt kellett készülnie. A két emlék betűformái, írássajátosságai azonban annyi rokonvonást mutatnak,²⁰ hogy keletkezési idejük között nagyobb eltérés nem tehető fel. Eszerint a sírtáblát legvalószínűbben a III. század első két évtizedére keltezhetjük.

Az ebből az időszakból ismert brigetioi síremlékek feliratán nagyon gyakran fordulnak elő a *pietissimus/-a*, ill. *carissimus/-a* jelzők a halott neve mellett,²¹ s ugyan- csak több példáját ismerjük a görögös K használatának, elsősorban a *carissimus/-a* jelző leírása esetében.²²

L. Masuinnius Amicus nomene és cognomene analógia nélkül áll az eddig ismert pannóniai feliratok személynévanyagában, csakúgy, mint az *Amicia Digniola* név mindkét eleme.²³ Az eddigi kutatás²⁴ eredményei alapján valószínűnek tűnik, hogy az apa — mint a Brigetióból ismert Augustales többsége — libertus volt. Patronusa — az összbirodalmi viszonylatban is ritka gentili- cium alapján²⁵ — itáliai, esetleg nyugati, dél-galliai származású lehetett. A kislány neve — *Amicia Digniola* — arra az ismert névadási gyakorlatra szolgáltat példát, amelynek során a gyermek nomenét az apa cognomenéből képezték.²⁶ Mivel ez a szokás elsősorban a nyugati provinciákra jellemző, s az apa neve amúgy is lehetővé teszi ezt a feltételezést, *Masuinnius Amicus* valószínűleg nyugati származásának tekinthető.²⁷ Nyugatiakkal Brigetióban már a markomann háborúk előtti időszakban is találkozunk, s nagyobb számban bukkannak fel a második század végétől kezdődő periódusban.²⁸

Az Augustalis testület tagjai — ismert felirataik alapján²⁹ — Brigetio társadalmának legvagyonosabb rétegéhez tartoztak. A város társadalmában játszott szerepük valószínűleg főként kereskedelmi tevékenységükkel hozható összefüggésbe.³⁰ E réteg vagyoni helyzetét jellemző adalékképpen utalhatunk a nevükhöz fűződő építkezésekre³¹ és szarkofág-temetkezésekre³² vagy egyikük nagyértékű, Savariából ideszállított, márvány sírkövére.³³ A vagyonuk és hivatali funkciójuk révén kialakult társadalmi befolyásukat pedig a különböző collegiumok élén betöltött patrónusi tisztségek³⁴ fejezik ki. Előnyös helyzetük főként Pannonia Severus-kori prosperitásának következménye volt,³⁵ amely Brigetiót is nagymértékben érintette.³⁶ Nem véletlen, ezzel összefüggésben, hogy feliratos emlékhagyatékuk kizárólag ebből a korszakból ismeretes.³⁷

Mithras kultusza, amelynek *Masuinnius Amicus* is követője volt, a Severus-kor pannóniai vallási életének egyik legfontosabb eleme volt. A Mithras-tisztelők körében a tartomány több városában megtaláljuk az Augustalis és sevír-testületek tagjait.³⁸ Brigetio e kultusz egyik központja volt Pannóniában, jelenleg több mint tíz feliratos emléke ismeretes a városból.³⁹ A vagyonos polgári rétegek tagjai — így *L. Masuinnius Amicus* — számára a misztérium tanításai alkalmasak voltak a Severus-kori konjunktúra ünneplésére s egyszersmind a korra jellemző társadalmi feszültségeknek a vallásos élet síkján való levezetésére.

Tóth István

Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 600., e felirat alapján keltezte Brigetio municipiumi rangra emelését Caracalla korára.

¹⁹ Alföldy, G., Acta AnthHung 6 (1958) 451 —, a brigetioi Augustalis-testület vonatkozásában feltételezte, hogy tagjai — sajátos kivétellekkel — nem viselték élet-hossziglan ezt a hivatalt. A feltevésére alapot adó felirat (Brigetio F. 227.) azonban oly mértékben töredékes, hogy a ráépített következtetés bizonytalanra válik. Vö. még 33. j.

²⁰ Az oltár jó fényképét ld. Brigetio XVI. t. 1.

²¹ Vö. *pietissimus/-a*: Brigetio F. 14, 18, 19, 21, 23, 26, 34, 44, 48, 51, 52, 58, 68, 77, 78, 81, 82, 88, 92, 94, 100, 101, 106, 109/a, 119, 125.; *carissimus/-a*: Brigetio F. 28, 52, 63, 64, 78, 91, 95, 97, 98, 103, 104, 112, 116, 121, 124, 126, 267.

²² *karissimus/a*: Brigetio F.: 64, 78, 97, 98, 104, 124. vö. még: Brigetio F. 123: *dom. Sergia Karnuto*; 167: *IIII Kal. Ianuar.*; 218: *Iul Karodius*. — A K betű írásmódja tekintetében a Brigetio F. 98. — XXI. t. 2. képen látható szarkofág feliratában található betű közelíti meg leginkább az *Amicia* sírkövén látható betűformát, ez a szarkofág korban is közel áll a sírkövhöz.

²³ Vö. Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) Névkatálogosában nem fordul elő.; *Barkóczi, L.*, Acta ArchHung 16 (1964) 302. s. v. *Masuinnius*, 305. s. v. *Amicus*. — Mindkét név ismeretlen a dalmatiai személynévanyagban is, vö. Alföldy, G., Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung N. F. Beiheft 4 (Heidelberg 1969) 98., 147.

²⁴ Alföldy, G., Acta AnthHung 6 (1958) 452., 121. j.

²⁵ Schulze, W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. N. F. XV. 5 (Berlin 1904) 190., csupán Itáliában és Dél-Galliában fordul elő.

²⁶ Alföldy, G., AT 11 (1963) 253 —. és *Ua.*, Latomus 25 (1966) 44 —.

²⁷ Alföldy, G., Acta AnthHung 6 (1958) 452. 121. j. és *Barkóczi, L.*, Acta ArchHung 16 (1964) 302.

²⁸ Mócsy, A., Die Bevölkerung ... 58.; *Barkóczi, L.*, i. m. 271 —.

²⁹ Összeállításukat ld. Alföldy, G., Acta AnthHung 6 (1958) 452.; egy további felirat: *Kanossay M.*, ArchÉrt 88 (1961) 261 —.; *AEp* 1962. no. 43.

³⁰ Alföldy, G., uo. 452 —.; Brigetio F. 109.

³¹ Brigetio F. 226: *Apollini et Hygiae ... porticum a portis II ad fontem Salutis a solo inpendis suis fecit ...*; F. 227: *Scola coll[egii] empta ex pecun[ia] ...*; F. 232: *[Templum Apollinis] Gran[ni] cum co[lumn]is et portici[bus] sui[s] ...* — vö. *Barkóczi, L.*, Acta ArchHung 3 (1953) 201 —.; Az Augustalesnek a pannóniai középtételekben játszott szerepéről összefoglalóan: *Gabler D.*, ArchÉrt 93 (1966) 20 —.

³² Vö. Brigetio F. 92, 102, 109, 110.; ArchÉrt 88 (1961) 261 —. *AEp* 1962. no. 43.

³³ Brigetio 37. — F. 23.

³⁴ Brigetio F. 177: *pa[tronus] collegi [o]pificerum*; a F. 227. sz. felirat kiegészítése inkább *[patr(onus) ce]nt (onariorum)* lehetne.

³⁵ Vö. általában: Mócsy, A., Pannonia PWRE Suppl. 9 (1962) 563 —.; az Augustales vonatkozásában: Alföldy, G., i. m. 453.

³⁶ Alföldy, G., ih.; *Barkóczi, L.*, A Severusok kora. [*Barkóczi, L.* — *Bóna I.* — Mócsy, A., Pannonia története. (Bp. 1963)] 90 —.

³⁷ Brigetio 29.; Alföldy, G., ih.

³⁸ Így: Poetovio — CIMRM II 1598: *Sex. Vib[er]ius Hermes Aug[ustalis] c[oloniae] Ulp[iae] T[raianae] P[oe]tovionis*; Carnuntum — CIMRM II 1659 (elh.: *Stix-Neusiedl*): *Sep[er]timii Valerius et Valerianus sex[us] viri col[oniae] K[arnuntensium]*.

³⁹ CIMRM II 1724 — 1739.

РИМСКИЙ НАГРОБНЫЙ КАМЕНЬ УЗ БРИГЕТИО

Резюме

В 1953-ем году Л. Баркоци прокопал надгробный камень на территории нефтеперегонного завода в Сень. Размеры памятника следующие: выс.: 190 см, шир.: 75 см, тол.: 22 см. Эпиграфическое поле: выс.: 64 см, шир.: 53 см, высота букв: 5,5—3,5 см.

На лицевой стороне могильника видны рельефы: голова Медузы в тимпаноне, и портрет в быст умершей девушки. Она держит в руках яблоко и птицу (прим. 5). Возле бюста находится маленький базис с тремя схематическими фигурами. Стилистический анализ памятника указывает на тесную связь с определённой группой надгробных камней в Бригеттио (прим. 6—16). Стилистический

анализ также, как и эпиграфическое исследование датирует эту группу памятников к началу III века.

В надписи могильника (см. в венгерском тексте) отмечены имена *Amicia Digniola* и её отца *Masuinnius Amicus*. Имя отца было уже известно по эпиграфу однако алтаря Митраса (прим. 17), здесь его назвали *[A]ugustalis mun. Brig. An[t]oniniani*. Это название может датироваться также к началу III века, еры Каракаллы или Элагабала. *Masuinnius Amicus* был по всей вероятности одним *libertinusi* был родом из западных провинций.

I. Tom

RÖMISCHER GRABSTEIN AUS BRIGETIO

Auszug

Im Jahre 1953 hat L. Barkóczy auf dem Gebiet der Ölfabrik von Szöny den Grabstein von *Amicia Digniola* ausgegraben. Der Grabstein wurde in sekundärer Verwendung, als Bestandteil eines spätrömischen Grabes, gefunden. Die Abmessungen des Steines sind: H. 190 cm; Br. 75 cm; D. 22 cm (das Schriftfeld ist 64 cm hoch, 53 cm breit; Buchstabenhöhe 3,5—5,5 cm).

Im Tympanonfeld ist ein Medusenkopf dargestellt. Im mittleren Feld (H. 46 cm), zwischen zwei mit korinthischen Kapiteln gekrönten Pilastern ist das Brustbild eines Mädchens zu sehen; mit einem Apfel bzw. einem vogelförmigen Spielzeug in den Händen (Anm. 5). Rechts vom Brustbild ist eine kleine Vase mit drei skizzenhaft dargestellten Figuren. Seinem Stil nach hängt der Grabstein mit einer Gruppe der Steindenkmäler von Brigetio zusammen (Anm. 6—16). Ihre Datierung ist das Zeitalter der Severi.

Der Grabstein wurde, wie die Inschrift zeigt, für *Amicia Digniola*, Tochter des *L. Masuinnius Amicus*, aufgestellt. Der Name von *L. Masuinnius Amicus* ist auch von der Inschrift eines Mithrasaltars (Anm. 17) bekannt; wo er als *[A]ugustalis mun. Brig. An[t]oniniani* erscheint. Nach dem Zeugnis dieser Benennung soll der Altar aus der Zeit von Caracalla oder Elagabalus stammen, denn sein Titel am Grabstein seiner Tochter erscheint nicht, die Entstehungszeit des Grabsteines ist mit einigen Jahren früher anzusetzen, als die des Altars.

Masuinnius Amicus, war wie die Mehrheit der *Augustales* von Brigetio (Anm. 24), aller Wahrscheinlichkeit nach ein *Libertiner*, der vermutlich aus dem Westen stammte. Das *nomen gentile* der Tochter ist aus dem *cognomen* des Vaters gebildet (Anm. 23, 25—27).

I. Tóth

KISÁZSIAI LEGIÓVETERÁN SZARKOFÁGJA SZENTENDRÉRŐL

A nagyméretű, közel négy tonna súlyú római kőkoporsó 1962 elején került elő Szentendrén (Pest megye), az egykori *Ulcisia Castra*¹ területén, a tábor IV. századi temetőjének egyik újonnan fellelt sírjából.² A budakalászi mészkőből faragott sírláda, amelynek fedele elveszett, eredetileg a római település II–III. századi temetőjében állhatott.³

Az új szentendrei kőkoporsó előlapja és alakja után az északkelet-pannóniai szarkofágok egyik legjellemzőbb csoportjához tartozik: egyszerű, ládát utánozó forma, az előlap hármastagolású, a rövidebb oldalak és a hátlap díszítetlenek⁴ (1. kép).

Az előlap középső részén hornyolt léckeretben kapott helyet a sírfelirat; a DM siglák a keret fölé kerültek, elhelyezésük a felirathoz képest aszimmetrikus. A felirat betűi szabályosak, esetenként az írás irányába dőlnek, betűösszevonást három helyen találunk (4.: N+T–N+E – 6.: E+T). Feliratos mező és sarokfülkék erősen mélyítettek. A fülkékben, felül félkörívben záruló hornyolt léckeretben ruhátlan, szárnyas génuszok állnak; a feliratos mező keretéhez támaszkodnak, ill. a feliratot tartják. A kőfaragó a mozdulatot és tartást nem tudta valóságosan visszaadni; a kezek aránytalanul hosszúak, a lábak rövidiek, a térdek rogyantak. A két fülké fontosabb méretei nem mind egyeznek; a jobb oldali fülké keretének kidolgozását nem fejezték be. Az eltérések abból adódhatnak, hogy a kőfaragó a feliratos mező helyét nem pontosan mérte ki, s így a bal oldali fülké számára valamivel több hely jutott szélességben.

D M
M AVR · DOMITIANVS · VET · LEG
II ADI · DOMO · ANCYRA · VIVOS
SIBI FECIT · ADIVTANTIBVS NEPO

¹ Tabula Imperii Romani. I. 34 Budapest, — Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium. Szerk. Soproni, S., (Bp. 1968) 114. — *Ulcisia Castra*. További irodalommal.

² Soproni, S., ArchÉrt 93 (1966) 296.; *Ua.*, Jelentés a MNM Adattárában. II. 35/1962. sz. A publikáció jogának átengedéseért és a leletekkel kapcsolatos közlésekért Soproni Sándornak e helyen is köszönettel tartozom.

³ Soproni, S., Jelentés... — A sírládát Szentendrén a Római sánc utca mentén, az Avar utca folytatásában létesített új utca elején találták vízvezeték építési munkálatok során, 1962 I. 10-én. A szarkofág az utca ÉK-i szélén feküdt 185 cm. mélységben, lefedve nem volt, teljesen megbolygatott állapotban, alján női csontváz maradványaival. — A kőemlék ma a Szentendrei Ferenczy Károly Múzeum Római kőtárában található; ltsz. 65. 18. l. — A kőkoporsó méretei: h. 237 cm., m. 82 cm., sz. 119 cm., az oldallapok vastagsága ált. 13 cm. [Vö. az intercisai szarkofágok méreteit: Erdélyi G. — Fülep F., *Inter-cisa I. AH XXXIII.* (Bp. 1954) K. 129. számtól]. A feliratos mező h. 125 cm., m. 53 cm., kerete 5 cm. sz. A betűk magassága 5,5–6 cm., sorközök: 2,5 cm. Sarokfülkék méretei: m. 69 cm., sz. 37 ill. 34 cm. (kerettel együtt), fülkék keretének sz. 5, ill. 4 cm. Fülkék mélysége 6–7 cm. Génuszok m. 55, ill. 53 cm. — Belül, a fejpárna m. 12–13 cm., h. 37–40 cm.

⁴ Cermanović, A., *Alug* 6 (1965) 89.; *Mócsy, A.*, *Acta ArchHung* 21 (1969) 371.; *Nagy T.*, *BpR* 22 (1971) 129.

5. TES · SVOS · FILIES · FILIOS GREGOR IO · TE LAVRENTIO · FRATRES

D(is) M(anibus) | M(arcus) Aur(elius) Domitianus vet(eranus) leg(ionis) | II Adi(utricis) domo Ancyra vivos (!) sibi fecit adiutantibus nepo | tes suos filies filios (!) Gregor(io) et Laurentio fratres (!). — „A halottak árnyainak. Marcus Aurelius Domitianus, a II. »Segítő« legio elbocsátott katonája, (aki) Ancyrából származott, életében készít(t)ette magának (ezt a szarkofágot) unokái, lányai, fiai, Gregorius és Laurentius fítestvérei segítségével”. — A feliratos mező alsó részén kb. két sornyi hely üresen maradt — talán arra szánták, hogy később itt tüntessék fel a temetkező életéveit,⁵ ez azonban valamilyen ok folytán elmaradt. — A 3–6. sorok nyelvi hibái, ill. vulgarizmusai: *vivos pro vivus*,⁶ *nepotes suos filies filios pro nepotibus suis filiabus filiis*,⁷ *fratres pro fratribus*.⁸ — Az *adiutare* ige használatával és a participális szerkezettel szorosan egybevágó analógiát nyújt Aurelia Valeria III. század első felére datálható brigitói szarkofágfelirata.⁹ Az abl. abs.-szerkezeten belüli esettévesztésre Aur. Antoninus sig. leg. II Ad. *quincumi* sírládájának feliratát idézhettek példaként.¹⁰ — Figyelmet érdemel a *domo Ancyra* kifejezés: a származási hely megjelölésének ez a formája Pannóniában a II. század második felére és a III. századra jellemző.¹¹

A *cognomina* — a római Domitius *nomen gentile*-ből¹² képzett Domitianus,¹³ a Laurentius¹⁴ és a görög Gregorius¹⁵ — a pannóniai feliratos anyagban csak néhány alkalommal, s jórészt a kései principátus időszakában (II. század vége, III. század) találhatók meg. Úgy tűnik, az előfordulások a legtöbb esetben szintén keleti származású személyeket takarnak.¹⁶

A veterán római polgárjoga Marcus Aurelius, Com-

⁵ Vö. Aelius Domitius vet. leg. II Adi. szarkofágfeliratát Brigitióból: Češka, J. — Hošek, R., *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana assertatae*. (Brno 1967) 81., 32. sz.

⁶ Mihăescu, H., *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*. (București 1960) 70.; Herman J., *Filológiai Közlemények* 14 (1968) 372. — A pannóniai latinításra általában ld. Mócsy, A., *Pannonia. PWRE Suppl. IX* (Stuttgart, 1962) 766.; Herman J., i. m. 364.

⁷ Mihăescu, H., i. m. 124.

⁸ Uo.

⁹ Češka, J. — Hošek, R. i. m. 84., 33. sz. — Ld. még: Mihăescu, H., i. m. 186., 275.

¹⁰ CIL III 3534; vö. még Češka, J. — Hošek, R., i. m. 860., 34. sz.

¹¹ Ld. az adatokat: Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Bp. 1959) 199.; Barkóczi, L., *Acta ArchHung* 16 (1964) 328.

¹² Pannóniai előfordulásaira ld. Mócsy, A., i. m. 154.; Barkóczi, L. i. m. 301.

¹³ Kajanto, I., *The Latin Cognomina*. (Helsinki 1965) 145.; Mócsy, A., i. m. 172.; Barkóczi, L., i. m. 310.

¹⁴ Kajanto, I., i. m. 182.; Barkóczi, L., i. m. 315.; Balla, L., *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Szerk. Mócsy, A. — Szentlélek, T., (Bp. 1971) 85., 13. sz.

¹⁵ Barkóczi, L., i. m. 313.

¹⁶ Ld. az előfordulásokat Mócsy, A. és Barkóczi, L., a 11. jegyzetben idézett munkáiban.

D M

MAVR·DOMITIANVS·VET·LEG
II·AD·ID·DOMO·ANCYRA·VIVOS
SIBI·FECIT·ADIVTANIBVS·NEPO
T·ESSVO·SFILIE·SFILIO·SGREGOR
IO·ELAVRENTIO·FRATRES

1. kép. Marcus Aurelius Domitianus szarkofágja Szentendréről
Рис. 1. Саркофар Марка Аврелия Домициана из Сэнтэндрэ
Fig. 1. Le sarcophage de Marcus Aurelius Domitianus à Szentendre

modus vagy Caracalla polgárjog adományozásával hozható kapcsolatba. Testvéreinek jogállása nem tűnik ki világosan a feliratból, mivel a szöveg nem tette szükségessé a nomen kiírását.¹⁷ (A felirat korától függően egyaránt gondolhatunk polgárookra és peregrinusokra.) M. Aur. Domitianus minden valószínűség szerint a legio II Adiutrix, ill. különítményei egyik keleti elvezénylése kapcsán került az aquincumi alakulat kötelékébe, s az is feltehető, hogy a civitas-t sorozásakor nyerte el.¹⁸ Ha így volt, a kisázsiai katona leginkább Lucius Verus parthus hadjárata idején lehetett a legio újonca. A 162-től 166-ig tartó háborúban a legio II Adiutrix teljes állományával részt vett.¹⁹ Commodus alatt nem tudunk a legio keleti elvezényléséről.²⁰ Más korhatározó sajátosságok alapján Caracalla uralkodásának időszaka, amikor (214-ben) a pannóniai csapatok ismét keletre mentek, aligha jöhet számításba. Felvethető még, hogy Domitianust

Septimius Severus keleti hadjáratai (193–195., 197–199.) kapcsán sorozták mint már polgárjoggal rendelkező személyt.²¹ M. Aur. Domitianus tehát legkorábban 162/166-ban, ill. 166 körül, legkésőbb 194/200-ban lépett a legio II Adiutrix soraiba — elbocsátását ennek megfelelően 187 és a 220-as évek közé tehetjük. Ha figyelembe vesszük, hogy a veterán a szarkofág készítése idején már alaposan benne volt a korban, valamint azt, hogy a sírláda formai megfontolások alapján nem datálható későbbre a III. század 30-as éveinél, Domitianus szolgálatát Marcus és Commodus éveire, elbocsátását pedig Commodus uralkodása kései szakaszára valószínűsíthetjük. A szarkofág ezek szerint 200 körül, ill. a III. század első évtizedeiben készülhetett.

Északkelet-Pannónia településéről viszonylag jelentős számban ismerünk kősírládákat. Többségük Aquincumból, valamint Intercisából került elő, de nyilvánart

¹⁷ Vö. Češka, J. — Hošek, R., i. m. 84., 33. sz.

¹⁸ Barkóczi, L., i. m. 295.; Balla, L., Acta ArchHung 15 (1963) 233.; Alföldy, G., Epigr. Studien 4 (Köln—Graz 1967) 56—.

¹⁹ Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. IX (1962)

628. — Q. Antistius Adventus pályafutásához ld.: Fitz, J., Historia 15 (1966) 339.; Birley, A. R., Epigr. Studien 4 (Köln—Graz 1967) 74.

²⁰ Mócsy, A., i. m. 628.

²¹ Fitz, J., Acta ArchHung 14 (1962) 89—.

a kutatás kőkoporsókat Aquincumtól északra is, így pl. o. Szentendréről és Dunabogdányról.²² A korhasztásos temetkezés elterjesztőjének és a szarkofágkészítés központjának a tartomány ezen térségében Aquincum tekinthető.²³ Aquincumban a kőfaragó művesség Severus-kori „másodvirágzása” idején több műhely is készíthetett szarkofágokat; e műhelyek hatása a város kiterjedt területén kívül is megfigyelhető.²⁴ Az intercisai emlékeanyaghoz hasonlóan szoros aquincumi összefüggést mutatnak az Ulcisia Castra területéről ismert II–III. századi kőemlékek, köztük az eddig előkerült néhány sírláda is.²⁵ A III. század első évtizedeire datálta Nagy Lajos²⁶ Aelia Severina sírládájának csonkult előlapját Szentendréről, amelyen a feliratos mező keretelése hasonló a Domitianus-szarkofág keretéhez. Közeli rokonságot mutat az új szentendrei kőkoporsó keretével Veturia aquincumi²⁷ és Aur. Isaur(icius) Verecundus s(ignifer) vet. coh. (milliariae) Hem(esenorum), ill. családja intercisai²⁸ sírládája, ill. sírfelirata. Ez utóbbi kőemlékeken nemcsak a titulus keretelése vethető egybe a Domitianus-szarkofággal — a feliratos mező oldalain a sarokfülkék (Attisokkal, ill. fáklás géniuszokkal) felül szintén félkörívben zárulnak. Mindez jól mutatja a Domitianus-koporsó kapcsolatát Aquincum II–III. századi kőfaragásával, kérdés azonban, hol készült a veterán szarkofágja? Az a körülmény, hogy a kőkoporsó anyaga budakalászi mészkő, valamint az előlap kidolgozásának gyengeségei helyi műhelyre utalhatnak. Másrészt azonban nem lehet mellőzni az aquincumi műhelyek szentendrei exportjának lehetőségét sem.²⁹ — Az Ulcisia Castra-i szarkofág díszítésének feltűnő sajátossága a sarokfülkék félköríves záródása, ill. az erősen mélyített fülkék keretének formája. Ez a megoldás nem jellemző az északkelet-pannóniai szarkofág-plasztikára, s a fentebb hivatkozott aquincumi és intercisai analógiák is inkább leegyszerűsített változatoknak, mintsem megfelelőeknek tekinthetők.³⁰ Felvethető, hogy a sarokfülkék keretelésének ez a megoldása a Nagy Tibor³¹ által kimutatott, Noricumból (szerinte Virunumból) — a

II. század közepe táján — Aquincumba települt kőfaragók eredeti formakincséből vezethető le.^{31a}

M. Aur. Domitianus szarkofágfelirata nem az első kőemlék Szentendréről, amely a legio II Adiutrix veteránjainak letelepedésére utal Ulcisia Castrában és környékén. Az aquincumi alakulat elbocsátott katonáinak feliratai Aquincumtól északra a II. század első évtizedeitől jelennek meg — a jórészt másodlagos felhasználásból is mert — emlékeanyagban, s a legióveteránok feliratállítására Ulcisia Castrában egészen a Severus-korral bezáróan kimutatható.³² Mócsy András³³ szerint a Szentendréről és Pomázról ismert korai veteránsírkövek Traianus-kori deductio-val hozhatók kapcsolatba.³⁴ A veteránokkal néhány idegen eredetű kereskedő és kézműves is áttelepült Aquincumból Ulcisia Castrába.³⁵ Ez a legióveteránokból és idegen eredetű polgári személyekből összevetődő réteg a II. század folyamán rövidesen háttérbe szorította a bennszülött település lakosságát.³⁶ A régészeti kutatások, amelyek számos kis és középnagyságú villabirtokot mutattak ki Aquincumtól északra, lényegében alátámasztják a feliratállítás vizsgálatára kapcsán kialakuló képet.³⁷ A Severus-korban, amikor Ulcisia Castra és környéke bizonyosan az aquincumi polgárváros territoriumához tartozott, feltűnnek a feliratos anyagban a colonia Septimia Aquincensis municipális tisztségviselőinek kőemlékei is.³⁸ Ulcisia Castra a III. század első felében a korábbinál is erősebb szálakkal kapcsolódott Pannónia inferior fővárosához. Ebben az időszakban — a Severus-korban — Ulcisia Castra táborát egy eredetileg szírekből szervezett alakulat tartotta megszállva, amely körül feltehetően egy kisebb, orientálisokból összetevődő közösség alakult ki a táborvárosban.³⁹ Valószínű, hogy M. Aur. Domitianus — legalábbis részben — ezért választotta elbocsátása után lakhelyül a szentendrei települést,⁴⁰ amelynek lakossága ekkor jelentős részben veteránokból, ill. orientális eredetű katonákból és hozzátartozóikból állott.⁴¹ Aquincum és Ulcisia Castra kapcsolatát erősítette, hogy a III. században a legio II Adiutrix katonái, ill. különít-

²² Ld. legutóbb: Nagy T., BpR 22 (1971) 129., további irodalommal. Intercisa: Erdélyi G., Intercisa I. (Bp. 1954) 165.; Szentendre: Nagy L., ArchÉrt 50 (1937) 107.; Dunabogdány: CIL III 10591, vö. Alföldy G., AT 6 (1959) 22., 21. j. — Szentendréről még több — felirat nélküli kőkoporsó ismeretes. Ld. Tettamanti S., Szentendrei Ferenczy Múzeum római kőtára. (Szentendre 1970. 58–60., Mócsy, A., i. m. 720.

²³ Nagy T., i. m. 129–.

²⁴ Nagy T., i. m. 129–.

²⁵ Nagy T., i. m. 139.

²⁶ Ld. 22. j.

²⁷ Nagy L., i. m. 107–.

²⁸ CIL III 3572 Desjardins E. — Römer F., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. (Bp. 1878) 79., 132. sz.

²⁹ Erdélyi G. — Fülep F., Intercisa I. (Bp. 1954) K. 113.; Erdélyi G., i. m. 166.; Fülep F., i. m. 211., 184. j. — Fülep F., i. m. Isnir(cius), Isaricia, Isnircius olvasása hibás (vö. Intercisa I. XLVIII. t. 6.), az N I, ill. A helyett A+V olvasandó. Az első cognomen, ill. a nomen helyén álló nevet a Duna-vidéken két feliratról ismert Isauricus cognomenből képezték vö. Mócsy, A., Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior (Bp. 1970) 147., 31. j. 191.; Zotović, L., Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure. (Leiden 1966) 92. (A Fülep Ferenc által id. P. Servilius Isauricus cos. (CIL III 1858., p. 1494) itt nem jöhet számításba.) Az intercisai család Kisázsiaiából (Isauriából) származott; a feliratállítás terminus a quo-ja az Aur. nomen alapján valószínűleg 214. ld. Gilliam, J. F., Historia 14 (1965) 74–. Ld. ehhez még Aurel. Iul. Faladus savariai sírfeliratát, Acta ArchHung 15 (1963) 228. — = AÉp 1962, 28., amely legkorábban szintén 214-re keltezhető.

³⁰ Nagy T., i. m. 125.

³¹ Lásd még a brigetói szarkofágokat: Barkóczi L.,

Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 40–.

^{31a} Nagy T., i. m. 130–.

³² Klemenc, J., Omagiu lui C. Daicovicu. (București 1960) 303–. Hasonló megoldást találunk még P. Ael. Respectus dec. mun. Gorsiumban. előkerült családi sírtáblájának alsó részén: Fitz J., Gorsium. A táci római kori ásatások. (Székesfehérvár 1970) Kötár. 17. sz., 58. kép. A kőemlék Hadrianus vagy Antoninus Pius korára keltezhető.

³³ Mócsy, A., Die Bevölkerung... 247–., 176. sz.; Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 342., 102. sz.

³⁴ Mócsy, A., Die Bevölkerung... 70., 90.

³⁵ Lásd újabban még Farkas, Z., Studium II. (Debrecen 1971) s. a.

³⁶ Mócsy, A., Die Bevölkerung... 247., 176/4. sz.

³⁷ A feliratállítás alakulására fényt vető adatokat lásd Mócsy, A. és Barkóczi, L. idézett munkáiban (II. j.).

³⁸ Az Aquincumtól É-ra ismert villákra lásd: Mócsy, A., Die Bevölkerung... 72.; Ua., Pannónia. PWRE Suppl. IX. (1962) 695.; Thomas, E. B., Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964) 250–., 265–.; Soproni S., Pest megye műemlékei I. (Bp. 1958) 35–.; Póczy K., BpR 22 (1971) 95–.; Balla L., DMÉ 1971. s.a.

³⁹ Alföldy, G., AT 6 (1959) 21–.; Mócsy, A., FA 21 (1970) 63–.

⁴⁰ Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 115–.; Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. (Berlin 1938) 187.; Soproni S., i. m. 37.; Ua., FA 14 (1962) 51–.; Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 280., 295.

⁴¹ Vö. az epigráfiaileg lényegesen jobban ismert intercisai táborváros összetételének alakulását: Fülep F., i. m. 209–.; Barkóczi, L., Intercisa II. (Bp. 1957) 532–.

⁴² Ld. Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 328–., megállapításait és összeállításait.

ményei különösen gyakran megfordultak a szentendrei táborban.⁴²

A kialakult felfogás szerint Pannóniában a legió-veteránok a tartományi társadalom vezető rétegéhez tartoztak.⁴³ Ha a katonák és veteránok által állított feliratok számát vesszük figyelembe, úgy ez a megállapítás a limes-vidék fontosabb településeire vonatkozóan kétségkívül megáll.⁴⁴ Más képet kapunk, ha a municipális ordók összetételét vizsgáljuk: néhány szórványos és jórészt korai (I–II. századi) felirattól eltekintve alig van adatunk, amely az elbocsátott katonáknak a városi élet irányításában való aktív részvételére engedne következtetni.⁴⁵ Különösen feltűnő ez a jelenség a Severus-korban.⁴⁶ A colonia Septimia Aquincensium ordójának tagjai kö-

zött egyetlen veterán-decuriót sem ismerünk, kizárólag elbocsátott legionáriusok leszármazottainak hivatalviseléséről értesülünk.⁴⁷ Pedig pannóniai viszonylatban a legtöbb decurio-felirat Aquincumból és territoriumáról került elő.⁴⁸ Úgy tűnik, mindez a Duna vidéken nemcsak Pannóniára jellemző.⁴⁹

M. Aur. Domitianus, habár köemléke jómódú személyre utal, aligha tekinthető az aquincumi társadalom „hangadó” rétege tagjának. A szarkofágfelirat sokkal inkább a más dunai — így Aquincum környéki — feliratokról is ismert paraszti nagycsalád képét vetíti elénk,⁵⁰ amely valószínűleg egy Ulcisia Castra melletti birtokon élt.⁵¹

Balla Lajos

SARCOPHAGUS OF LEGION-VETERAN FROM ASIA MINOR AT SZENTENDRE

Summary

The author describes a sarcophagus recovered at Szentendre in 1962 from a late-Roman cemetery of Ulcisia Castra — from secondary use — made for a discharged soldier of legion II. Adiutrix. The sarcophagus can be dated back to the 3rd century and the soldier must have been recruited from Ancyra in Asia Minor, during Emperor Verus' Parthian Wars (162–166) and was probably discharged during the reign of Emperor Commodus. Analogies of the ornamentation of the sarcophagus and its ledger can be found both at Aquincum and Intercisa. The coffin itself could have been

made in a local workshop but the possibility of export from an Aquincum workshop is equally likely. The tombstones of Ulcisia Castra as known in the 2nd and 3rd century show close connection with Aquincum stonemasonry. In the period of Severus a cohors originally made up of Syrians had stationed at Ulcisia Castra and a community consisting mainly of eastern tribes must have emerged and among them settled down around 200 A. D. also M. Aur. Domitianus (cf. the oriental community of Intercisa).

L. Balla

⁴² Nagy L., ArchÉrt 52 (1939). 144.; Soproni S., Pest megye műemlékei I. 37.; Ua., FA 14 (1962) 51–.

⁴³ Legutóbb: Mócsy, A., „Aquincum” PWRE Suppl. XI. (1968) 114.

⁴⁴ Vö. Mócsy, A., Die Bevölkerung . . . 89–. és „In-schriftenkatalog” passim.; Barkóczi, L., i. m. 290. és „Catalogue of Inscriptions” passim. — Lásd ezzel szemben egy belső-pannóniai város II–III. századi társadalmának képét: Balla, L., Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Szerk. Mócsy, A. — Szentlélek, T. (Bp. 1971). 28–.

⁴⁵ II. század Emona: Mócsy, A., Die Bevölkerung . . . 2/48. sz., vö. Saria, B., Emona. PWRE Suppl. X, (1968) 548., 566–.; Savaria: Balla, L., Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 26–. Katalog 156. sz. és CIL III 11223. — II–III. század: Andautonia: CIL III 4008 = Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 177/5. sz.; Moventiana: Barkóczi, L., Brigetio. F. 114. = Ua., Acta ArchHung 16 (1964) 91/7. sz.; Brigetio: Barkóczi, L., Brigetio. F. 230 = Tóth, I., Acta Class. Univ. Debr. 7 (1971) 91–. (a militiis!); Sirmium: AÉp 1910. 172. = Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 169/39. sz.

⁴⁶ Rostovtzeff, M., The Social and Economic History of the Roman Empire.² (Oxford 1957) 406–.; Balla, L., Acta Class. Univ. Debr. 6 (1970) 61–., további irodalommal.

⁴⁷ Ld. Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 279. — Veteránok leszármazottai: Kuzsinszky, V., Aquincum. Ausgrabungen und Funde. (Bp. 1934) 67. 382. sz. = Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 105/139. sz.; Parragi Gy., BpR 21 (1964) 235.; még a municipium időszakából: Mócsy, A., Die Bevölkerung . . . 205/19. sz.

⁴⁸ Lásd ehhez előkészületben levő dolgozatunkat: A pannóniai decurio-testületek.

⁴⁹ Néhány feliratról ismertek még veteránok a dáciai ordókban: Kerényi A., A dáciai személynevek. DissPann I. 9 (Bp. 1941) 237–.; Sarmizegetusa: Balla L., Könyv és Könyvtár VII 2 (Debrecen 1969) 21–.

⁵⁰ Vö. Alföldy, G., Epigr. Studien 4. (Köln–Graz 1967) 55–. Ua., Acta Anthung 11 (1963) 81–.; Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 290., 296–.

⁵¹ Az adiutantes egy kognát-család körvonalait rajzolják ki. [Kaser, M., Das römische Privatrecht. (München 1955) 298., 584–.; Visky K., ArchÉrt 84 (1957) 17–.] — Lásd a 37. jegyzetben idézett irodalmat.

KÉSŐRÓMAI ÉREMLELET ÁCS-VASPUSTÁRÓL

Az MTA Régészeti Intézetének megbízásából — kisebb megszakításokkal — 1966 óta folytatjuk Ács-Vaspusztán az egykori Ad Statuas tábor feltárását.¹ Az első években munkánk elsősorban a külső védőfalak, kapuk és tornyok helyének, alaprajzának meghatározására irányult, ennek keretében 1970 szeptemberében fejeztük be a K-i, legyező alakú saroktorony feltárását. A torony külső ívét egy 3×4 m méretű (23) szelvénnel bontottuk ki, ebben a toronyfaltól 1–1,5 m-re, 1 m átmérőjű területen 95 későrómai kisbronz (AE 3) érmet találtunk (1. kép). A kis érmelet lelőkörményeiről az alábbiakban számolhatunk be: a saroktorony belsejében az erdei humusz alatt egy laza, törmelékesebb, sárgás agyagrögökkel, kavicsal és sötétebb sávokkal tarkított szürkés humuszréteget találtunk (30–60 cm), melyet a korábbi mezőgazdasági művelés még érintett. Ez alatt mintegy 40–60 cm vastag laza omladékréteg következett, melyben nagy mennyiségű tetőfedő téglá, habarcs és égett gerendamaradvány volt. A leégett, bezuhant tetőszerkezetre a nagyobb gerendamaradványokon kívül a korrodált ácskapcsok, szegek, valamint lapos, peremes téglák utaltak; a sok bélyeges darabon kivétel nélkül a LEG X GPF jelzés látható. A pusztulási rétegből még kevés mázas, ill. szürke házikeramia került elő. Az érme a szelvény Ny-i sarkán, az omladék alján, a felszíntől 110–120 cm mélységben került elő, számos darabra faszén tapadt (2. kép). Nem tudjuk, hogy a pénzt miben tartották — bőrmaradványokat, foszlányokat az omladékban sehol sem találtunk, a patinás érme sem őrizték meg vászonnak vagy más anyagnak lenyomatát. A réteg lebontása után a toronyfal mellett 130–135 cm mélyen elértük a torony megépítésével egyidős, keményre döngölt sárga járószintet (I. szint), mely a bástyafal lábázatára húzódott. Felette egy lelet nélküli kavicsos, szürkésbarna feltöltést találtunk, tetején vékony agyagréteggel. Utóbbi egy második, megújított padlószint lehetett a torony belsejében. A középső részen pontosan az alatt a terület alatt, melyen az érmekelet találtuk mintegy 1 m felületen a döngölt agyagréteg hiányzott. Magát a tornyot a tábor korábbi, lekerekített sarkához építették hozzá éppúgy, mint a legtöbb pannóniai — moesia tábornál.² Ezeket az átépítéseket a kutatás I. Constantinus uralkodásának idejére keltezi.³

Az érmelet darabjai tehát egy megújított padlószinten kerültek elő szétszórva, az omladék akkor zuhant rájuk, amikor a tornyot egy tűzvész elpusztította. Arra a kérdésre, hogy ez a tűzvész vajon végleg lezárja-e a tábor életét, határozott választ még nem adhatunk, mert az omladék feletti rétegeket az intenzív mezőgazdasági művelés tönkretette nem tudjuk tehát, hogy a pusztulást követi-e planírozás, ill. újabb padlószint kialakítása, újjáépítés vagy nem. A megoldáshoz egyelőre más oldalról is nehezen közelíthetünk. Azok a IV. sz-i téglabélyegek, melyeket a kutatás Valentinianus korinak vagy valamivel korábbiak tart.⁴ Vaspusztán hiányzanak, a Notitia Dignitatum sem találjuk Ad Statuas nevét. Ugyanakkor I. Valentinianus érmei, ill. későrómai besimított kerámia előfordulása a tábor életének folytatásáról tanúskodik.

Az érmelet numizmatikai szempontból semmiféle meglepetést nem tartogat. A 95 éremből 90 jól meghatározható, 5 db a korrozio következtében ment tönkre, ill. olvashatatlaná vált. Valamennyi meghatározható darab a sisciai verdecében készült: II. Constantius, ill. Constantius Gallus FEL TEMP-REPARATIO feliratú, eleső lovas (FH 3.) típusú centenionalisai.⁵ II. Constantius vereteit⁶ a Gerin-gyűjtemény katalógusa a 307 o. 70⁷, az LRBC II a 71 o. 1218 o. 17. ill. az LRBC II. 1219 sz. típusával azonosíthatjuk. A FEL TEMP-REPARATIO sorozatok kibocsátása — mint az H. Mattingly alapos elemzéséből kiderül⁹ —, a 348. évben kezdődik, a mi vereteinken megjelenő eleső lovas (FH)3 (Mattingly 2 a típus) az egész birodalom területén általános, de talán valamivel később tűnik fel. A hasonló köriratú érmekelet verése a 355-ös pénzreformig tart, utána már csak a legkisebb (PB vagy AE 3) értékek maradnak forgalomban.¹⁰

A típus közelebbi keltezésével kapcsolatban Carson és Kent eredményeire támaszkodhatunk,¹¹ szerintük a nyugati verdecében Magnentius veresége után kezdődött a FEL TEMP-REPARATIO hátlapú II. Constantius és Constantius Gallus érmekelet kibocsátása. Sisciaiban a kezdeti „galley — victory” emissio után szintén FH 3 típusú centenionalisokat vernek, 351 után a korábbi 5 officina helyett 4-ben.¹² A vaspusztai táborban talált érmekelet verdejegy szempontjából a következőképpen oszlanak meg:

¹ Gabler, D., ArchÉrt 94 (1967) 221.; Ua., ArchÉrt 95 (1968) 130.

² Erre vonatkozóan ld. Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (1954) 49–.; Soproni S., ArchÉrt 81 (1954) 49–.; Ua., Limes Romanus Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 133.; A pannóniai legyező alakú saroktoronyos táborok felsorolását ld. Mócsy A., Pannonia. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 636.; Az újabban feltárt barátöföldpusztai táborét ld. Gabler D., Arrabona 8 (1966) 67–. Legyezőalakú saroktoronyot a dunai limes nyugati szakaszán egyedül Zwentendorfban (Piro torto) tártak fel ld. Hampl, F.—Stiglitz, H., Die Ausgrabungen in Zwentendorf. (Wien 1961) 4.; Stiglitz, H., JÖAI 46 (1961–63) 151.

³ Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (1954) 49–.; Nagy T., ArchÉrt (1942) 262, 270.; Cserey É.—Fülep F., Nagytényi műemlékei. (Bp. 1957) 9–.

⁴ Szilágyi J., Inscriptiones tegularum Pannoniarum. DissPann II. 1 (Bp. 1933) 94–.; Ua., Intercisa II. AH 36 (1957) 15–.; Soproni S., ArchÉrt 85 (1958) 52–.;

Mócsy A., FA 10 (1958) 99–.

⁵ Mattingly, H., Num. Chron. 5. ser. 13 (1933) 192. A szerző szerint ez a típus egy — trójai háborúban küzdő — Achilles előképre mehet vissza.

⁶ Coh. VII. 48 — átm. 18 mm, súlya 2,3 gr.

⁷ Voetter, O., Die Münzen der römischen Kaiser, Kaiserinnen und Caesaren von Diocletianus bis Romulus. Katalog der hinterlassenen Sammlung und Aufzeichnungen des Herrn P. Gerin. (Wien 1921) 307.

⁸ Coh. VIII. 14 — átm. 17 mm, súlya 2,5 gr.

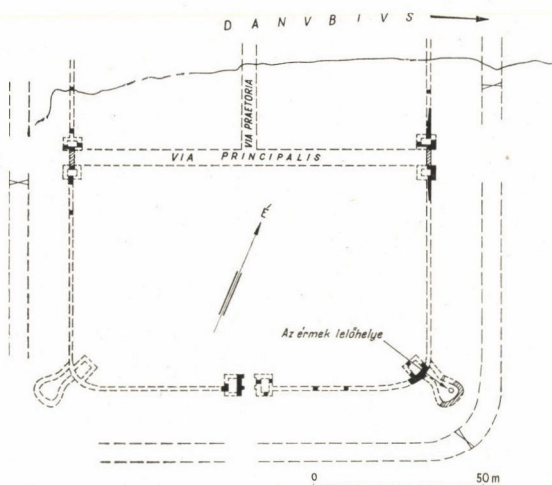
⁹ Mattingly, H., Num. Chron. 5. ser. 13 (1933) 192.; Ua., Num. Chron. 6. ser. 6 (1946) 115.

¹⁰ Mattingly, H., Num. Chron. 5. ser. 13 (1933) 194.; Ua., Num. Chron. 6. ser. 16 (1956) 186.

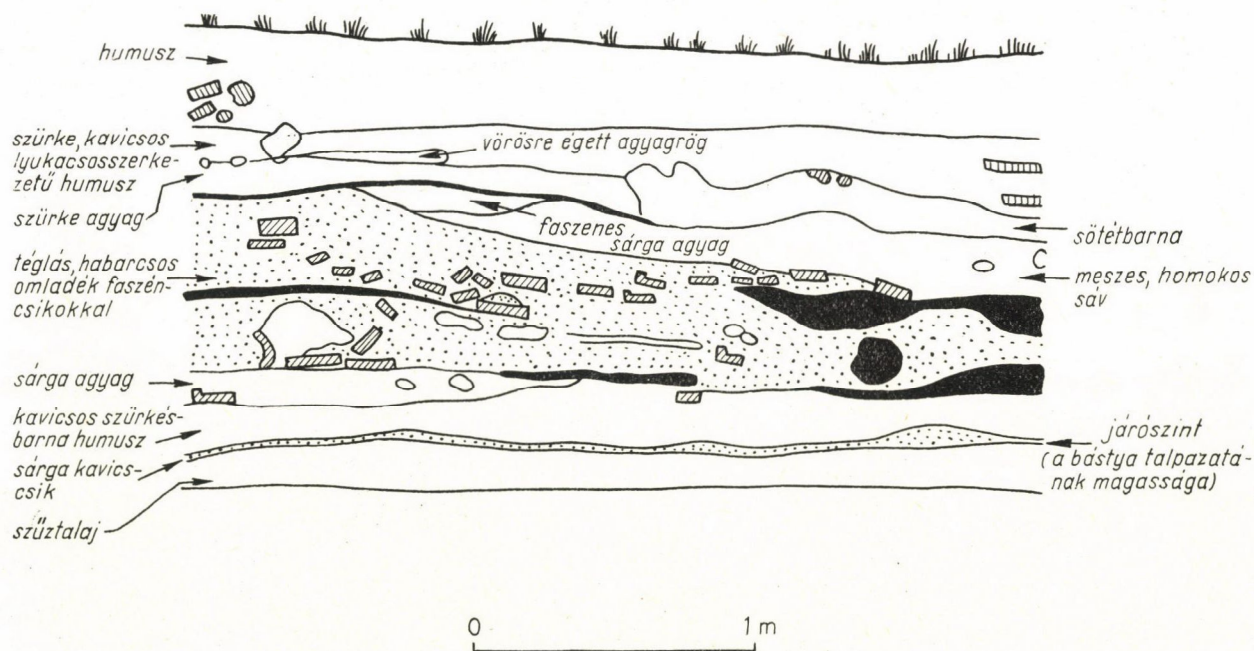
¹¹ Carson, R. A. G.—Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage A. D. 346–498. II. (London 1960/61) (a továbbiakban LRBC).

¹² Uo. 69.

	ASIS	BSIS	I SIS	Δ SIS	?	Összesen
II. Constantius LRBC II. 1218	2	—	29	13—14	—	45 db
Constantius Gallus LRBC II. 1219	3—4	2	33—35	3	1	45 db
Összesen	5—6	2	62—64	16—17	1	90 db
Meghatározhatatlan						5 db

1. kép. A vaspusztai éremlelet lelőhelye
Рис. 1. Место находки клада монет в Вашпусте
Fig. 1. Le site du trésor de monnaies de Vaspusztia

2. kép. A 23. szelvény ÉNy-i falának metszete
Рис. 2. Профиль северо-западной стены раскопа № 23
Fig. 2. Coupe du côté nord-ouest du secteur no° 23

a

b

c

d

e

f

3. kép. Azonos verőővel készült LRBC II. 1218 típusú II. Constantius érmek Vas-Ácspusztáról
 Рис. 3. Монеты Констанция II типа LRBC II. 1218 чеканены по одной матрице в Ач-Вашпуге
 Fig. 3. Monnaies de Constance II, type LRBC II. 1218, de Ács-Vaspuszta frappées sur le même coin-monétaire

a

b

c

d

e

f

4. kép. Azonos verőtővel készült LRBC II. 1219 típusú Constantius Gallus érmek Ács-Vaspusztáról
 Рис. 4. Монеты Констанция Галла типа LRBC II 1219 чеканены по одной матрице в Ач-Вашпуре
 Fig. 4. Monnaies de Constance Gallus, type LRBC II. 1219, de Ács-Vaspuszta, frappées sur le même coin-monétaire

E verdejegyek a 355 utáni éremverésben már nem találhatók meg — leletünk tehát a 351–54 közötti évekre tehető, záródásának időpontja a 354. év. A verdejegyeken kívül ezt igazolja az a körülmény is, hogy Julianusnak, akit Constantius a 355. év elején emelt caesarra — egyetlen érme sincs az együttesben. Az érme állapota meglehetősen jó, 71 db vadonatúj, verdefényes, a többi is jól olvasható, kevéssé kopott. Többségükönél még jól látható a vékony ezüst futtatás,¹³ a sima ezüstös felület rendkívül rövid használati időre utal. Miután éremleletünkben mindössze 2, verdejegyvariációkkal együtt pedig 7 éremtípus található — hadd említsük meg, hogy a Constantius Gallus centenionalisok közül 6 pár azonos verőtővön készült. (4. kép.) A Γ officina 35 veretén belül is több mint 17 variánst figyelhetünk meg, melyek betűtípus, hajviselet, fibulaforma redővetés, ill. a lezuhanó lovas viselete, a harcos pajzs- vagy lándzsaformája alapján különíthetők el. Még több variációval találkozunk II. Constantius érmein, melyek 3 officinában, legalább 29 különböző verőtővön készülhettek. (Azonos verőtővön készült 3 pár, ill. 3 × 3 érem. 3. kép.) A lényegtelen, sokszor helyosztásból adódó differenciák gyakran viselettörténetileg más fibula-, sapka-, ill. fegyvertípusok ábrázolásához vezetnek.

Az LRBC II. 1218–19 típusok ilyen nagy számban sehol sem találhatók a pannóniai éremkincsekben, még leginkább az ácsival egykorú perbáli éremleletben közelíti meg a miénket az ilyen seriákból származó veretek száma.¹⁴ A későbbi, 374/75 évek érmeivel záródó leletekben e típusokat már csak néhány darab képviseli — így a 8681 db-ból álló veszprémi leletben II. Constantiusnak 5, Constantius Gallusnak 2 ugyanezen emissióból származó érmét ismerjük.¹⁵ Alig 3 található a carnuntumi depotban,¹⁶ ill. a feltárások során előkerült anyagban,¹⁷ 2 a jablingi¹⁸ és a 1 a kazsoki leletben.¹⁹ Meglepő módon hiányzik a J. Brunšmid által közölt, elég tekintélyes horvátországi — szlavóniai anyagból²⁰ vagy a nagy árpási leletből.²¹ A sorozat darabjai szórványosan az alföldi leletekben is felbukkannak, így az öcsödi²² és a Hajdúnánás-tedeji²³ éremkincsekben. (A típusok ritka felbukkanása ezekben a leletekben a rövid forgalmi időt bizonyítja.) Megtalálhatók ezenkívül a pannóniai temetők sírmellékleteiként előkerülő éremanyagban: a fazekasbodai,²⁴ zengővárkonyi,²⁵ interceiai²⁶ és Keszthely — dobogói²⁷ temetőekben. E veretek elterjedésével, mennyiségével, ill. az egyes területeken való hiányukkal kapcsolatos kérdéseket természetesen itt nem oldhatjuk meg, fentiekben csak számba vettük az ezzel kapcsolatos adatokat.

Választ vár még az a kérdés, hogy mikor és milyen körülmények közt került föld alá a kis éremlelet? A pénzek egy vastag omladékrétegből kerültek elő, mely az egész saroktorony, sőt talán az egész tábor²⁸ tűzvész által történt pusztulására utal. A pusztulás okának megállapításánál a véletlennek kevés szerepet tulajdonítunk, sokkal inkább kell arra gondolnunk, hogy a tábor ellenséges támadás áldozatául esett. E feltételezést támogatják azok az éremleletek is, melyek a provincia É-i, ÉK-i részében a 351–54, ill. az azt követő években kerültek föld alá. A perbáli,²⁹ a hetényi³⁰ és a becsehelyi³¹ leletek a Valériát és szomszédos területeit ért nagyobb megrázkódásra engednek következtetni.³² II. Constantius korában rejtett el tulajdonosa egy kisebb éremkincset az aquincumi Hercules villa omladékaiba is.³³ Sajnos e leleteket — a perbáli kivételével — pontosabban keltezni nem tudjuk, de az az évtized, mely záródásuk lehetséges éveinek szélső értékei között van (351–361) a birodalom határvédelmi rendszerének egyik nehéz, válságos időszakára esik. Mielőtt ezekre az eseményekre kitérnénk, szükségesnek látjuk megjegyezni azt, hogy egyik éremlelet 354, ill. 354 utáni záródása sem vezethető vissza pénztörténeti okokra, mert az a reform, amellyel H. Mattingly pl. egy egyiptomi éremlelet záródását hozza kapcsolatba — nem terjedt ki a miénkhez hasonló kis (PB vagy AE 3) címleletekre.³⁴

A provinciában lezajló megrázkódások okára vonatkozóan a történeti források nyújtanak felvilágosítást. A IV. sz. derekán Pannóniában véget ért az az átmeneti békés időszak, amelyet a provincia I. Constantius uralkodásának végén, ill. utódainak első éveiben élvezett. A tartomány déli részében 350–51-ben játszódott le a Vetranio, ill. Magnentius felkelésével kapcsolatos események, majd a döntő mursai ütközet.³⁵ A felkelés leverését követő években II. Constantius kénytelen volt erejét az alemannok elleni hadjáratokra fordítani, akik a rajnai és galliai tartományokat pusztították — elfoglalva a védővonal kulcsát, Köln.³⁶ A háború évekig elhúzódott, a közben rövid ideig Rómában tartózkodó császárt arról értesítik, hogy „*Suevos Raetias incursare, Quadosque Valeriam, et Sarmatas, latrocinandi peritissimum genus, superiorem Moesiam et secundam populari Pannoniam, quibus percitus, tricesimo postquam ingressus est die, IV Kalend. Iunias ab urbe profectus, per Tridentum iter in Illyricum festinavit*”.³⁷ A császár 357. május 29-én indult Rómából, kérdéses azonban, hogy mikor játszódtott le az említett quad-szarmata betörés. Zosimos egyik adata,³⁸ mely — Ammianus Marcellinusszal egyezően

¹³ A centenionalis összetételére vonatkozóan ld. Mattingly, H., Num. Chron. 5. ser. 13 (1933) 197.

¹⁴ B. Sey K., FA 16 (1964) 72. Ebben 30 db LRBC II. 1219 (ASIS 11, BSIS 4, 1 SIS 3, 1 SIS 12) és 15 LRBC II. 1218 (ASIS 4, ASIS 7, 1 SIS 4) típusú érem található. A lelet 526 db-ból áll, ebből 334 II. Constantius, 153 Constantius Gallus veret.

¹⁵ Voetter, O. — Kubitschek, W., A korábbi feldolgozás során 2881-et közöl NZ 2 (1909) 123, 125. (ASIS 1, BSIS 2, LSIS 2 verdejegyekkel. A II. Constantius érme száma 197. Constantius Gallus 13 érme közül 2-n BSIS verdejeggel.) Az újabban feldolgozott anyagot ld. B. Sey K., NK 60–61 (1961–62) 29.

¹⁶ Kenner, W., BVC 1908–1911 226.

¹⁷ Uo. 259.

¹⁸ Barb, A., NZ 29 (1936) 63. A lelet 1426 db-ból áll. A 2 db LRBC II. 1218 típusú érem közül 1 A SIS, 1 I SIS jegyű.

¹⁹ Burger A., NK 66–67 (1967–68) 8. A lelet 748 db-ból áll, ebből 84 II. Constantius érem.

²⁰ Brunšmid, J., VHAD 12 (1912) 275, 284.

²¹ Jónás E., NK 32–33 (1933–34) 12–. Nem található meg a típus a győri gyűjteményben sem ld. Börzsönyi A., A győri főgymnasium régiségtárának római érem és pénzgyűjteménye. (Győr 1903) 190–.

²² Jónás E., NK 28–29 (1929–30) 36. Az éremlelet 2001 db-ból áll, ebben BSIS, ill. FISIS jegyű II. Constan-

tius és BSIS jegyű Constantius Gallus érme található.

²³ Soproni S., DMÉ 1966–67 (1968) 93.

²⁴ Dombay J., JPMÉ 1957, 219. 3. sírból egy ASIS és egy BSIS jegyű Constantius Gallus érem került elő.

²⁵ Uo. 199, 201, 212, 215, 216. Az 5, 15 és 17. sírokban ASIS, BSIS, ill. I SIS jeggyel.

²⁶ R. Alföldi M., Intercisa I. AH 33 (1954) 149 — szórvány Constantius Gallus érem ASIS verdejeggel, Uo. 155, 157 II. Constantius érme ASIS, ill. FISIS jeggyel.

²⁷ Sági, K., Acta ArchHung 12 (1960) 214., 44. sír.

²⁸ Másutt a pusztulási réteg nem jelentkeztett ilyen határozottan. Érem csak a 25. szelvényben keletkezett az égésréteget (II. Constantiusé).

²⁹ B. Sey K., FA 16 (1964) 63–.

³⁰ Harsányi P., NK 20 (1921) 55.

³¹ H(uszár) L., NK 56–57 (1957–58) 63. E lelet biztosan 355 utáni, benne Julianus aquileiai verete is megtalálható.

³² Valamivel korábbiak az alsópáhoki érme: R. Alföldi M., NK 50–51 (1951–52) 71.

³³ Wellner I., BpR 19 (1959) 255.

³⁴ Mattingly, H., Num. Chron. 6. ser. 16 (1956) 186.

³⁵ Seeck, O., Geschichte des Untergangs der antiken Welt. IV (Berlin 1911) 110–.

³⁶ Seeck, O., Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. (Stuttgart 1919) 200 ad a.355.

³⁷ Ammianus Marcellinus XVI. 10, 20.

³⁸ Zosimos, III. 1, 1.

— ugyanerre a quad-szarmata támadásra vonatkoztat-
ható, közvetlenül a Gallus Caesarral kapcsolatos ese-
mények összefüggésében adja elő a hadjárat megke-
zdését. Adata nyomán a kutatás korábban hajlott arra,
hogy az Ammianus Marcellinusnál említett betörést 355-re
keltezzék — így O. Seeck³⁹ nyomán Alföldy is.⁴⁰ Még
tovább megy C. Patsch, aki Zosimosra támaszkodva egy
355-ös, ill. Ammianus Marcellinusra hivatkozva egy 357-
es támadásra utal.⁴¹ Az újabb kutatás 356-ra,⁴² ill. 356/57
telére tette a quad-szarmata pusztítás időpontját abból
a meggondolásból kiindulva, hogy a kevésbé autentikus
Zosimos amúgy is helytelen időrendi összefüggésben is-
merteti az eseményeket.⁴³ Korábban egyedül L. Schmidt⁴⁴
mellőzte a korábbi keltezést támogató forrást, szerinte
„Erst im Jahre 357 kam es zu einer neuen Bedrohung der
römischen Grenze durch die Quaden und die Sarmaten . . .”

A helytálló filológiai elemzés, továbbá a kortárs
Ammianus Marcellinusnak hitelesebb adata⁴⁵ nyomán
a kutatás végül is elvetette a korábbi betörés lehetőségét.
A 354. évvel záródó perbáli érelelet publikálása kapcsán
B. Sey K. éppen ezért elrejtését nem ezzel a hadjáratral
hozta kapcsolatba.⁴⁶ Véleményével ellentétben Mócsy
A. helyesen látja az éremkincs földbekerülésének a qua-
dok 356-os betörésével való összefüggését,⁴⁷ a két év idő-
beli hiatus indoklásával azonban nem kísérletezhetett.
A perbáli lelet lelőköri körülményeit pontosan nem ismerjük,
ezzel szemben az ácsi ásásatás során, jól meghatározható
rétegből került elő⁴⁸ — hitele tehát nagyobb. A perbáli-
nál felvethetjük annak lehetőségét, hogy elrejtője —
valamilyen oknál fogva — már nem jutott hozzá a leg-
újabb veretekhez, az ácsi depot esetében azonban bizto-
sak lehetünk abban, hogy tulajdonosa, a zsolddal rend-
szeresen ellátott helyőrség tagja currens pénzekkel ren-
delkezett. Arra, hogy mindkettő csak 356/57 folyamán
került volna földbe, de egyikbe sem jutott még véletlenül
sem 355 utáni veret — teljesen elképzelhetetlen, ezért vissza
kell térnünk annak feltételezéséhez, hogy quad támadá-
sok már 355-ben érték a tartományt. Keltezésünket né-
míleg támogatja Ammianus Marcellinus egyik adata is;
eszerint Constantius a Limigantes legyőzése után beszé-
dében a következőket mondta: „*Persulabat Illyricum
furor hostilis, absentiam nostram inanitate timenti des-
piciens, dum Italos tueremur et Gallos: variisque discursus
vastabat extima limitum: . . . tulimus, leviores iac-
tibus efficacia ducum vetari posse sperantes. Ubi vero per
licentiam scandens in maius, ad funestas provinciarum
clades erepsit et crebras: communis aditibus Raeticis,
tutelaque pervigili Galliarum securitate fundata, terrore
nullo relicto post terga, venimus in Pannonias, ut placuit
numini semperno, labentia firmaturi.*”⁴⁹ Az idézett rész-
ből kiderül, hogy a Galliát védelmező császári hadsereg
egy ideig kénytelen volt eltűnni a quadok és szarmaták
pusztításait és csak akkor, amikor mind sűrűbb csapáso-
kat mértek a tartományokra indult el — a Raetiába

vezető utak megerősítése és a hátsószág biztosítása után
— a császár vezetése alatt álló sereg Pannóniába. Az
ellentámadás még ezután is késett, Constantius Sirmil-
umba vonult téli szállásra, a barbárok pedig — a sereg
tétlenségétől vérszemet kapva — ismét megtámadták
Pannóniát és Felső-Moesiát.⁵⁰ Az elmondottakból ki-
tűnik, hogy a quadokkal és szarmatákkal szomszédos
tartományok állandóan ki voltak téve az ellenséges táma-
dásnak — ezeket egy ideig nemcsak a limeserődők kato-
nasága, de még a császári sereg sem verte vissza. A betö-
rések nem korlátozódhattak csupán 356-ra vagy 356/57
telére, hanem — mint azt az éreleletek bizonyítják —
már 355-ben megkezdődhettek. Ennek a támadássoro-
zatnak esett áldozatul a Valeria határánál levő, de már
Pannonia I-hoz tartozó Ad Statuas tábor is. A benyo-
muló quadok elől rejtik el a perbáli és aquineumi lelete-
ket, míg előretörésük mélységére a Dunántúl déli részé-
nek elrejtett éremkincseiből következtethetünk. Az
északi limesszakaszra nehezedő nyomás nem lehetett
kicsi, ha figyelembe vesszük, hogy Constantius a Duna—
Tisza közti szarmaták, majd a Duna-könyök vidékén élő
quadok és szarmata vazallusai⁵¹ legyőzése után Brigetió-
ba vezeti seregét, hogy a környéken lakó quadokat is
megbüntesse.⁵² Ammianus Marcellinusnál tudjuk meg,
hogy Vidvarius quad király, fia Vitrodurus, ill. vazallusa
Agilimundus álltak azoknak a törzseknek élén, amelyek
Brigetió környékén pusztították a tartományt.

A 355—358. években lezajlott hadjáratok eseményei-
vel hozható összefüggésbe a bánáti éreleletek földbe-
kerülése is. A quadok behódolása után Constantius —
Brigetióból elindulva — a szarmata Limigantes ellen
vezetett expedíciót Zizais, majd a taifalok szövetségében.
A Limigantes kétségbeesett védekezésük ellenére vere-
séget szenvedtek. A római hadsereg benyomult a Bánátba,
meglepte rejtékhelyeiket és a szarmatákat tömegesen
gyilkolva kegyetlenül pusztította területüket. C. Patsch
szerint ekkor rejtik el a 3000 db-ból álló verseci érelelet-
et,⁵³ melyben I. Constantinus, Constans és II. Constantius
veretei fordulnak elő.⁵⁴ A benyomuló rómaiak elől rejt-
tette el tulajdonosa a nagybecskereki (ma: Zrenjanin)
éremkincseit is, mely az ácsival meglepően sok hasonlósá-
got mutat.⁵⁵ A lelet 81 db centenionalisból áll — 45 II.
Constantius és 36 Constantius Gallus veret, valamennyi-
nek hátlapján a FEL TEMP REPARATIO körirat lát-
ható. A lelet pontos záródása a verdejegyek ismertetésé-
nek hiányában nem határozható meg,⁵⁶ csupán a 7 maiorio-
náról tudhatjuk, hogy 355 előtti veretek. A felsorolt
éreleletek, melyek sorába a vaspusztai illeszkedik (5.
kép), messzemenően igazolják, ill. kiegészítik Ammianus
Marcellinus adatait a 350-es évek második felében lezajló
eseményekről. Feltehetően más telepek, táborok — pon-
tos időhatárok közé egyelőre még nem sorozható — át-
meneti vagy teljes pusztulásának háttérében is a IV. sz.
közepén lezajlott háborúk állnak.⁵⁷

Gabler Dénes

nagyságára következtethetünk a foglyok visszaadására
vonakozó tárgyalásokból is — uo. XVII. 12, 17.

⁵³ Patsch, C. i. m. 190.; Az éreleltre vonatkozóan
ld. Milleker B., Versecz szabad királyi város története I.
(Bp. 1886) 27—28 — az érmeiken kívül előkerült leletek
a leírás alapján a szarmata leletanyaghoz kapcsolódnak.

⁵⁴ A lelet pontos összetételét nem ismerjük. Leg-
utóbb D. Protase foglalkozott a verseci éremkincse-
l. [Problema continuității în Dacia în lumina arheologie și
numismaticii. (București 1966) 177—]. A hadjárat ese-
ményeivel hozhatjuk talán összefüggésbe a temesújnépi
(ma: Unip) (l. Protase D. i. m. 178) és a starcevoii [Bolin, St.,
BRGK 19 (1929) 186] éreleleteket.

⁵⁵ Kuzsinszky, B., ArchÉrt 16 (1896) 448.

⁵⁶ Valamennyi sirmiumi, ill. sisciai veret — ld. 55. j.

⁵⁷ Esetleg ekkorra tehető az intercisai tábor pusztu-
lása is: története I. 4. (Székesfehérvár 1970) 170.
Eszerint: „a cuneus equitum Constantinorum 357 táján
foglalhatta el a táborát, miután a tábor és a települést
újabb betörés dülta fel.” Figyelemre méltó, hogy az arra-
bonai táborhoz tartozó canabaeban is II. Constantius

³⁹ Seeck, O., Geschichte . . . 234.

⁴⁰ Alföldi A., BpTört I (Bp. 1942) 679.

⁴¹ Patsch, C., Anz. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist.
Kl. 62 (1925) [1926] 184..

⁴² Mócsy, A., Pannonia. PWRE Supp. IX (Stuttgart
1962) 573.

⁴³ Nagy T., Magyarország műemléki topográfiája
VI. Bp. műemlékei II. (Bp. 1962) 60.

⁴⁴ Schmidt, L., Geschichte der deutschen Stämme.
(Berlin 1911) 195.

⁴⁵ Ld. 37. j. „tricesimo postquam ingressus est die”

⁴⁶ B. Sey K., i. m. 66.

⁴⁷ Mócsy A., Acta ArchHung 21 (1969) 347.

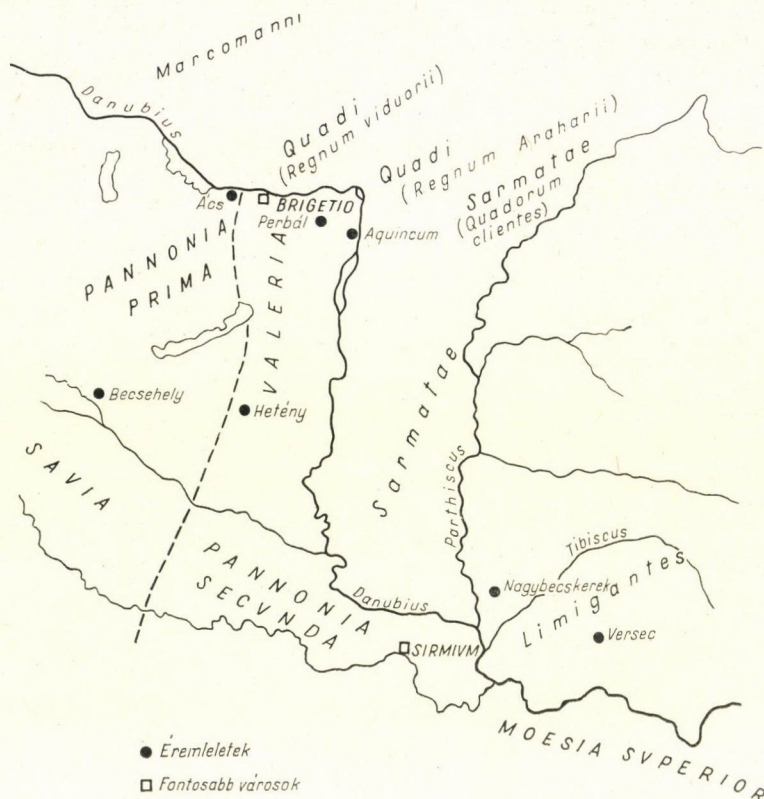
⁴⁸ Az ásátási naplóban 98 éremről tettünk említést
(1970 aug. 31—szept. 2.), a töredékek többségét azonban
össze lehetett illeszteni.

⁴⁹ Ammianus Marcellinus, XVII. 13, 27.

⁵⁰ Uo. XVII. 12, 1.; Ad Statuas Pannonia I-hoz tar-
tozására vonatkozóan ld. Gabler D., Arrabona. PWRE
Suppl. XII (Stuttgart 1970) 94.

⁵¹ Patsch, C., i. m. 185.; Nagy T., Budapest műemlé-
kei II. (Bp. 1962) 60.

⁵² Ammianus Marcellinus, XVII. 12, 21. — A betörés

5. kép. A 355–358. évek eseményeivel kapcsolatba hozható éremleletek
 Рис. 5. Клад монет, который можно связать с событиями 355–358-ых годов
 Fig. 5. Les trésors de monnaies pouvant être mis en rapport avec les événements des années 355–358

EIN SPÄTRÖMISCHER MÜNZFUND AUS ÁCS-VASPUZSTA

Auszug

Während der Freilegung des Castrum von Ács-Vaspuszta (Ad Statuas) wurden im fächerförmigen SO-Eckturm aus dem 4. Jh., der an die Lagermauer angebaut war, ganz nahe zur Innenwand 95 Kleinbronzen (AE 3) zutage gebracht. Die Münzen kamen auf einer Fläche von 1 m Durchmesser zum Vorschein, unter einer dicken Schuttschicht mit verbrannten Holzbalken und eingestürzten Dachziegeln, unmittelbar über dem — annehmbarerweise constantinischen — Fußbodenniveau des Turmes.

90 der Münzen waren gut definierbar, 5 waren unleserlich. Sämtliche bestimmbare Stücke wurden in der Prägestätte von Siscia geprägt; es sind Centenionali des Constantius II. bzw. des Constantius Gallus mit der Inschrift FEL TEMP-REPARATIO und der Darstellung eines stürzenden Reiters (FH 3). (Die numismatische Beschreibung s. in der Tabelle im Text.) Aufgrund der Münzzeichen sind die Stücke auf die Jahre 351–354 anzusetzen. Den Abschluß des Fundes bildet

das Jahr 354. Alle sind sie frisch glänzend, ihre Oberfläche deutet eine sehr kurze Gebrauchszeit an. (Diese Typen sind wahrscheinlich nur kurze Zeit in Umlauf gewesen, denn in den mit Prägungen der Jahre 374/375 abschließenden Funden findet man sie kaum nach).^{15–24} Der Münzfund weist auf die Verwüstung des Lagers hin, die nach dem Jahr 354 erfolgt sein mußte. Münzfunde, die im N- und NO-Teil der Provinz ebenfalls nach dem Jahr 354 unter die Erde gerieten,^{29–33} lassen auf eine größere Erschütterung von Valeria und der Nachbargebiete schließen. (Als Erklärung des 354-Abschlusses der Münzfunde kommen geldgeschichtliche Gründe nicht in Frage; die Reform des Jahres 355 erfaßte die ähnlich kleinen Werte keineswegs).³⁴

Über die Gründe der Verwüstung bieten die historischen Quellen Aufschluß. Laut Ammianus Marcellinus brach Constantius II. im Mai 357 aus Rom auf, um die in Valeria eingefallenen Quaden bzw. die Pannonia

351–54 között vert centenionalisával zárul az éremforgalom: Gabler, D., Arrabona 13 (1971) 44. A 334 majd a 355–58. években lezajlott betörések nyilván siettetették azt a folyamatot, mely a limes menti telepek, canabae elnéptelenedéséhez vezetett — erre vonatkozóan ld. Bar-

kóczy, L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1944–51) 9.; Svoboda, E., Carnuntum. 3 (Graz–Köln 1958) 159.; Egger, R., Anz. Akad. d. Wiss. in Wien 92 (1955) 80–.; Póczy K., BpR 21 (1964) 55–.

secunda und Moesia Superior verwüstenden Sarmaten zu bestrafen.³⁷ Als Zeitpunkt der der Strafexpedition vorangegangenen Quaden-Sarmaten-Angriffe bezeichnete die frühere Forschung eines der Jahre zwischen 355 und 357³⁹⁻⁴⁴ — neuestens hat man sich auf die Zeitspanne 356–357 geeinigt.⁴⁶⁻⁴⁷ Der frühere Abschluß einzelner Münzfunde macht jedoch darauf aufmerksam, daß die Reihe der quadischen Einfälle bereits 355 begonnen haben könnte. Das ausschlaggebende Indiz stellt unseres Erachtens eben der Fund von Ács-Vaspuszta dar, da

der Besitzer der Münzen — annehmbarerweise ein regelmäßig Besoldeter der Garnison — über kurrente, im Umlauf befindliche Münzen verfügt hat. Diese Annahme unterstützt auch eine Stelle bei Ammianus Marcellinus.⁴⁹ Mit den Ereignissen der Strafexpeditionen⁵¹⁻⁵² darf man auch das Verbergen einzelner Münzfunde aus dem Banat⁵⁴⁻⁵⁵ in Verbindung bringen. Die Ereignisse um die Mitte des 4. Jh. führten zur allmählichen Entvölkerung und zum Verfall des römischen Lebens in den Siedlungen entlang des Limes.

D. Gabler

ROMÁNKORI KŐFARAGVÁNY VÉSZTŐRŐL

1972. március 15-én tudomásomra jutott,¹ hogy Vésztőn (Békés m.) a Kossuth u. 77. szám alatt faültetés közben dr. Fekete Lajos állatorvos egy faragott követ talált (1. kép). A kő a mágori dombon épült Csolt monostorból származik.

A Vésztőtől nyugatra levő mágori dombon 1968-ban kezdtük meg az ásatást,² mely folyamatosan, minden évben további részleteket tárt fel, ez év májusában is tovább dolgozunk. Az ásatások eddigi eredményei alapján részleteiben ismertté vált előttünk a Csolt nemzetség

monostora egy részlete templomával és mellette levő rendházzal együtt.

A monostor a XII. század második felében épült, kelet–nyugat irányban hosszított téglalap alaprajzú, háromhajós, bazilikális templommal. A templom szélessége 15,4 m, hosszúsága 36,2 m. A középhajó félköríves szentélyzáródású, a mellékhajók záródása még nem ismert.

A templomtól délre helyezkedik el a rendház, eddig egy helyen figyelhettük meg a két épület egymáshoz kapcsolódását.

1. kép. A vésztői faragott kő
Рис. 1. Резной камень из Весте
Fig. 1. La pierre sculptée de Vésztő

¹ Ezúton mondok köszönetet dr. Vargha Istvánnak, a régészeti vésztői patrónusának, valamint dr. Fekete Lajosnak, a lelet megtalálójának segítségükért.

² 1968-ban Nagy Katalin végzett szondázó ásatást; 1970-től pedig a szerző ásatása folyik.

2. kép. A vésztői faragott kő
Рис. 2. Резной камень из Вестѣ
Fig. 2. La pierre sculptée de Vésztő

Az egész épületegyüttest kerítéssel vették körül, melynek nyomait megtaláljuk a DNy-i részekén. A templom és a kerítés közötti területen a középkori temető egy része fekszik.

A templom építéséhez különböző anyagokat használtak: quaderkövet, nagyméretű téglát, fehér- és vörösmárványt (párkány, oszlopok), mészkő- és homokkővet. A templom belsejében megmaradt pillérlábazaton faragott követ találtunk, félköríves faragással. Több helyről, az omladékokból faragott kövek töredékeit találtuk, köztük mészkő- és homokkőből készült levélmotívumos, palmettás faragványt is. Egyik darab a székesfehérvári párkánytöredéknek szinte azonos mása.³

Az 1. képen bemutatott kő is ebből a templomból származik. A faluba az 1800-as évek elején kerülhetett, ugyanis 1810–12 között Wenckheim gróf egy pincét építtetett a domb alá, amelyiken a templom és rendház állott. Az akkor még romos templomot teljesen lebontatták — 1733-ban még egyik tornya éppen állott⁴ —, az anya-

gából építtette a pince boltozatát, sőt faragott ajtóbélet töredékek is be vannak építve. Minden bizonnyal ekkor került a faluba ez a faragott kő, és a gróf valamelyik kisebb kúriájának alapozásába belerakták. Ahol ez a kő volt, egy 1942-ben lebontott⁵ téglapépület alapfalainak maradványa található. A kövön kívül ugyanolyan téglák töredékei is előkerültek, mint amilyenből a templom fala épült.

A kő valószínű a templom nyugati kapuját díszítette, esetleg a külső falsíkon is folytatódó vállpárkány lehetett, mely a béllet külső szakaszán volt. A kapu befelé lépcsőzetesen szűkülő kialakítására némi adatot szolgáltat a járószint alá kiszedett nyugati falon megmaradt bejárat helye is. — Anyaga mészkő: 43,5 cm hosszú, 39,5 cm széles és 22 cm vastag. Az indamotívumos oldal feletti illesztési felületen az illeszkedés nyomai arra vallanak, hogy a párkány 4,5 cm-rel előbbre ugrott a fölötte levő falsíknál. Az indamotívumos oldaltól balra eső oldal részben töredékes, mert a minta is sérült egy kissé. Jobb olda-

³ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938.) CLX. t. 3.; Kralovánszky A., A székesfehérvári középkori bazilika. (Székesfehérvár 1968.) 10.

⁴ Karácsonyi J., MVV Békésvármegye története II.

382.

⁵ dr. Fekete Lajos szóbeli közlése, a jelenlegi házát — amit nevezett 1943-ban vett meg — ennek a lebontott épületrésznek az anyagából építették.

3. kép. A vésztői faragott kő
Рис. 3. Резной камень из Вестё
Fig. 3. La pierre sculptée de Vésztő

la simára faragott, de amint az 1. képen látható, végén $17,5 \times 15,5$ cm nagyságú felületen 3,5 cm-rel bemélyítve a külső síktól egy arc van kifaragva. Turbános férfit ábrázol (2. kép), kissé ferdén ívelt szemnyílással, erősen kidomborodó pofacsontokkal, keskeny, zárt szájjal, valamint középen ketté fésült, sima, egyenesen levágott szakállal. Turbánjának ábrázolása két-két kiemelkedő széles bordával érzékeltetett kelme, mely homlokának közepén keresztezi egymást. Az arc sima, klasszikus kidolgozása. A szemek ábrázolása teljesen eltér a korabeli arcábrázolásokon látható megpattant, kerek szem kiképzéstől, az egész arc keleties jellegű.

A fej hátterében a kő simára faragott, néhol a véső nyomai megfigyelhetők. Ugyanezen az oldalán a fej fölött 6,5 cm széles sima szegélyt találunk; a fej hátterét képező íves alapot baloldalon e szegélyléc síkjában húzódó 3 cm-es sima sáv zárja. Csak ezután kapcsolódott újabb rész a kőhöz. Mindezeket a malternymok alapján tudtam megfigyelni.

A kő előlő oldalán (3. kép) a fej fölötti szegélyléc tovább folytatódik, alatta enyhén ívelő rézsüs alapon,

17 cm-es sávban található a fonatos és palmettás minta. Ennek párhuzamait — jellegében hasonlókat — XII. századi magyarországi faragott emlékeken találtam.

A kővön látható arcábrázolás viszont abból a szempontból érdekes, hogy magyarországi ábrázolások közül nincs párhuzama; a templom, rendház és különböző építészeti emlékek feldolgozása után esetleg ez a lelet feleletet adhat arra a nagy kérdőjeles kérdésre, hogy a nevezett monostorban milyen szerzetesek élhettek, tulajdonképpen kik voltak az építők, illetve a Csolt nemzetség tagjain kívül az építtetők?

Fenti ismertetésem csak közlemény jellegű, a lelet feldolgozása folyamatosan történik az ásatás anyagának feldolgozásával, mely még koránt sincs befejezve. Azonban úgy érzem, művészettörténeti értéke miatt a teljes publikáció előtt is érdemes legalább pár szóval és ezzel a néhány fotóval bemutatni, annál is inkább, mert olyan területről — az Alföld délkeleti csücskéből — került elő, ahol nagyon kevés középkori emlékünkn maradt meg.

T. Juhász Irén

UNE PIERRE SCULPTÉE DE DE L'ÉPOQUE ROMAINE PROVENANT DE VÉSZTŐ

Résumé

Le 15 mars 1972, j'ai appris qu'à Vésztő (comitat de Békés), une pierre sculptée fut mise à découverte lors d'une plantation d'arbres dans le jardin de la maison sise 77 rue Kossuth Lajos. Nous avons pu établir qu'elle provenait du monastère de Csolt construit sur la colline de Mágor située dans le finage de la commune. La pierre devait être transportée à Vésztő après la démolition du monastère, qui eut sans doute lieu au début des années 1800.

La pierre est un calcaire; sur le petit côté se trouve représenté un homme enturbané, aux yeux coupés un peu en amande, aux pommettes saillantes; la bouche étroite est fermée et la barbe lisse, coupée en ligne droite est partagée au milieu. La représentation des yeux

diffère de celle qu'on peut observer sur les visages aux yeux ronds de l'époque; le visage représenté sur cette pierre est de caractère oriental.

Sur le grand côté de devant on voit sculpté un motif de rinceau en torsade, ce qui permet de dater la pierre du milieu du XIIe siècle. La finesse du travail et son exécution parfaite révèlent une grande maîtrise.

La pierre avait certainement orné le portail occidental de l'église, étant donné qu'il s'agit d'une corniche surmontant le chapiteau d'une colonne. Cette pierre fut mise à découverte sur le territoire sud-est de la Grande Plaine hongroise, où les monuments médiévaux sont très peu nombreux. Outre sa valeur artistique, c'est encore ce fait qui lui confère une importance particulière.

I. T. Juhász

HORVÁTH TIBOR

1910—1972

Rövid két évvel ezelőtt, hatvanéves születésnapján még örökifjúként köszöntötték munkatársai Horváth Tibort a Keletázsiai Múzeumban és most, váratlan távozása után máris a magyar múzeumügy e lelkes, energikus képviselőjének munkásságáról kell megemlékeznünk.

Élete és munkája összefonódott a magyar múzeumokkal, kezdetben a Magyar Nemzeti Múzeummal, majd a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeummal és az Iparművészeti Múzeummal. 1910. március 9-én született. Az érettségi után a budapesti tudományegyetemen végezte régészeti, ókortörténeti és művészettörténeti tanulmányait. 1937-ben szerzett itt doktori oklevelet az üllői és kiskőrösi avar temetők anyagának feldolgozása alapján. 1931-től kezdve dolgozott a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán, majd később ugyanott gyakornok lett. A következő években több hitelesítő és mentőátsón dolgozott. Főleg népvándorláskori és honfoglaláskori sírokat tárt fel, melyekről több beszámolója jelent meg. Két nagy avarkori temető — Üllő és Kiskőrös — feltárásában is részt vett; ezekről szóló publikációja 1935-ben jelent meg. Régészeti érdeklődése kezdetől fogva széles körű volt és ez vezethette „A legrégibb lovasnép Magyarországon” című, Gallus Sándorral közösen írt és 1939-ben megjelent könyvében is, ahol a magyarországi kimmér leletanyag párhuzamait kereste és egyúttal Zichy Jenő kaukázusi és dél-szibériai régészeti gyűjteményéből is sok leletet közölt. E két említett művét ma is gyakran idézik a szakirodalomban.

1939-ben került át a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeumba. 1941-ben cseréostöndíjasként, japán régészeti munkatervvel, egyéves tanulmányútra utazott Japánba és a második világháború miatt ott élt 1947-ig. Kelet-Ázsia régészetét és művészetét tanulmányozta közben, elsősorban a kyótoi császári múzeumban és az egyetemen. 1948-ban, Magyarországra való visszatérése után vette át Felvinczi Takáts Zoltán professzortól a Keletázsiai Művészeti Múzeum vezetését. Ettől kezdve munkája és kutatási területe is egyre inkább a Hopp Múzeum anyagához és Ázsia művészetéhez kapcsolódott. Negyedszázados vezetése alatt a Keletázsiai Művészeti Múzeum anyaga a többi múzeumoktól való áttétek és a rendszeres műtárgy gyarapítás révén szám szerint közel a duplájára emelkedett. Ugyanezen idő alatt számos olyan kitűnő minőségű műtárgy került a múzeumba, amely bármely nagy külföldi kelet-ázsiai művészeti múzeum gyűjteményében vagy kiállításán is helyet kaphatna. Japánból való hazatérése után ő maga is több műtárgy — kínai, japán és koreai régészeti leletek, kerámia, tusképek és plasztika — ajándékozásával gazdagította a múzeumot.

Múzeumi munkásságának egyik legfőbb érdeméért a műtárgyanyag jelentős, szakszerű gyarapítását emelhetjük ki. Másik fő érdeme a kiállítások állandó szervezése és rendezése volt. Mivel a Hopp Múzeum kiállítási területe nagyon csekély, a gyűjteményeknek csak egy-egy kis töredéke szerepelhet a kiállításokon. Ezért gyakran kellett váltogatni ezeket, ami — a raktáraknak egy harmadik helyen való elhelyezése miatt — sok előkészülettel történhetett csak. Vezetése alatt több mint harminc kiállítás került felállításra a múzeum két épületében és vidéken. Ki kell emelni közülük a nagyobb kiállításokat, így például az 1959. évi, eddigi legnagyobb kiállítást, a múzeum 40 éves fennállásának emlékére az Iparművészeti Múzeumban rendezett Ázsia Művészete

kiállítást és az 1969. évi 50 éves jubileumi kiállítást. Számos kiállítást, utoljára az 1970. évi kínai jade kiállítást, maga készített elő. Ez a Kína Múzeumban, a volt Ráth György Múzeum épületében nyílt meg, amely 1955-ben, a raktári anyagnak az Iparművészeti Múzeumban való elhelyezésével szabadult fel kiállítási területnek.

1958 óta egyben az Iparművészeti Múzeum főigazgatóhelyettese is lett, így közvetve a múzeum munkájában is jelentős részt vállalt. Érdeklődése, nyelvismerete és nem utolsósorban keleti útjai révén rendkívül széles körű ismeretekre tett szert egész Ázsia művészete és régészete terén. Örök diákként, a látottakat szellemileg feldolgozva járta a Kelet múzeumait. Ezek az utak és a hozzájuk kapcsolódó folytonos tanulmányok tették lehetővé, hogy igényes válogatással gyarapítsa a múzeum anyagát. Számos előadást tartott külföldön, és kapcsolatait a múzeum érdekében hasznosította. De útjai után széles körű ismeretterjesztést is végzett. 1954. évi kínai tanulmányútja egyes állomásait, köztük a legújabb ásatások színhelyén tett látogatását több cikkben ismertette. 1961. évi mongóliai útja során mongol régészettel közösen három sírt ásatott az Ulan-Batortól északra, a Szelbe folyó mentén fekvő hunkori temetőben. Ugyanebben az évben vietnami útja során műtárgycserét bonyolított le, melynek eredményeként 42 darab általa sajátkezűleg kiválasztott régi vietnami kerámia és néhány bronzkori lelet került a Hopp Múzeumba. 1967. évi háromnapos indiai tanulmányútján egy sor régészeti intézetet és új lelőhelyet látogatott meg. Számos előadást is tartott ekkor útközben, elsősorban a magyar múzeumügyről és a kiállítások rendezéséről. A delhi Régészeti Felügyelőséggel folytatott tárgyalásain az indiai és magyar régészeti leletanyag — az újabb kőkorszaktól az i. u. 6. századig terjedő kerámia — cseréjét szorgalmazta, ami reméljük megvalósul még a jövőben. 1970 nyarán japáni meghívásra az Expo-val kapcsolatban rövid időre újra Japánba látogathatott, ahol ismét a múzeumok hosszú sorát járta be. Ennek az útjának a tapasztalataival gazdagodva éppen egy Japán művészetéről szóló előadássorozatot készült tartani.

1948-tól kezdve irodalmi munkássága is nagyrészt Ázsia művészete felé irányult. 1954-ben jelent meg „Ázsia művészete a budapesti Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeumban” című könyve, mely angol nyelvű fordításban is kiadásra került. Ő szerkesztette a Hopp Múzeum 1969. évi jubileumi kiállításának katalógusát, majd a múzeum gyűjteményeit eddig legrészletesebben ismertető Emlékkönyvet. Tanulmányai zömmel az Iparművészeti Múzeum és a Keletázsiai Múzeum Évkönyveiben jelentek meg, főleg a kínai és japán művészet témaköréből. Japán témájú munkáiból ki kell emelni a japán tea-ceremóniáról szóló tanulmányát. Utoljára a japán Fehér ruhás Kannon képek ikonográfiai eredetét kutatta, de tele volt még nagyobb tervekkel is: Kína művészetéről, a XVII. századi japán művészetéről, Ázsia művészetének nagy korszakairól és a kínai jade faragványokról készült még könyvet írni.

Vezetésének ideje alatt két és fél tucat ifjú orientalista kezdett megismerkedni Ázsia művészetével a Hopp Múzeumban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megbízott előadóként tartott előadásokat a népvándorláskor régészetéről, Távol-Kelet és India művészetéről.

Működése alatt számos barátot szerzett a múzeumnak és Ázsia művészetének, főleg a Keleten járt magya-

rok és a gyűjtők köréből. Fontos kulturális missziót teljesített nemcsak külföldi útjain, hanem itthon is: a sok külföldi, főleg ázsiai szakember-vendég fogadásával, előadások szervezésével, tolmácsolásával a magyar múzeumok jó hírét és nemzetközi kapcsolatait növelte.

Érdemei elismeréseként 1968-ban a Munka Érdemrend bronz fokozatát, 1970-ben pedig ezüst fokozatát nyerte el. A Keletázsiai Múzeum 1969. évi ötvenéves jubileumi kiállításának rendezéséért és az evvel kapcsolatos nemzetközi tudományos ülésszak szervezéséért munkatársaival közösen Móra Ferenc Nívódíjban részesült.

Széles körű társadalmi tevékenységéből a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban végzett munkáját kell kiemelni: 1964-től 1970-ig volt a Társulat főtitkára és munkásságáért Ipolyi Arnold emlékéremmel jutalmazták. Tagja volt a Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottságának, a Művészettörténeti Értesítő Szerkesztőbizottságának, a Magyar Unesco Bizottságnak, és jelentős munkát végzett a TIT keretében is.

Váratlanul korai halálával a magyar múzeumügy egyik jeles képviselőjét, Ázsia művészetének szakértőjét és egyetemes művelőjét veszítette el. Emlékét munkatársai és kollégái mellett a Hopp Múzeumnak az ő vezetése alatt gyűjtött műtárgyai őrzik.

Ferenczy László

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK BASKÍRIÁBAN ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Az 1950-es évektől kezdve a régészeti forrásanyag is szót kér a baskír etnogenezis és a magyar őstörténet fellelvezett baskíriai vonatkozásainak tisztázásában.

A régészeti feltáró munkálatok nyomán eddig azonban még nem született összefoglaló jellegű tanulmány. Az alábbi vázlatban kísérletet tettünk arra, hogy bemutassuk azokat a legfontosabb lelőhelyeket és régészeti kutatásokat, amelyek összefüggésben állhatnak a baskír és esetleg a magyar nép őstörténetével. Áttekintésünk alapját jobbra a baskíriai régészek dolgozatai, ásatási eredményei képezik, az utóbbiak nagy részét személyesen is tanulmányozhattuk a helyszínen 1957, 1958 és 1970-ben.

Az i. sz. I. é. e. derekától kezdve az eddig feltárt régészeti emlékeanyag nagy részét már sikerült kultúránként rendezni.

Smidt A. V. permi születésű leningrádi szovjet régész feltételezése a baskíriai *bahmutyinói kultúra* magyar voltáról, amit szinte öletszerűen vetett fel egyik cikkében 1929-ben,¹ de soha bővebben ki nem fejtett, mindmáig sok szovjet kutatót ejt rabul. Nyijaz Abdulhakovics *Mazsitov*, az ufaei Történeti, Filológiai és Irodalomtörténeti Intézet régészeti osztályának vezetője, aki kandidátusi disszertációként monográfiát írt erről a kultúráról,² újabban szintén amellett tört lándzsát, hogy hordozóiban a honfoglaló magyarok őseit kell látnunk. Már csak ezért is érdemes több szót vesztegetni a jelzett kultúra bemutatására és jellemzésére. Lássuk mindenekelőtt annak elterjedését, mert ez alapvető kérdés az életmód, az esetleges áttelepülés előtti elhelyezkedés szempontjából. A bahmutyinói kultúra eddig ismert emlékeinek alig fele esik a mai Baskíria területére, a többi északabbra helyezkedik el, a Káma alsó folyásánál, sőt az Izs folyónál, szinte kizárólag az erdőzónában. Időben van egy korai, azaz i. u. II–IV. és egy késői, vagyis i. u. V–VII. századi periódusa, egyszóval léte több mint fél évezredet fog át, majd „titokzatosan” megszakad. Ez az eltűnés készítette A. V. Smidtet említett hipotetikus megjegyzésére, mert így egyszerű „alkalom” kínálkozott a

VII. században délebben megjelenő ősmagyarok elődeinek régészeti megragadására. Emlékei közül legjobban a *birszki* temetőt ismerjük, alapjában véve erre épül fel N. A. Mazsitov monográfiája is, bár még a nagy temető sincsen teljesen feltárva. Rendezetlen sorokat mutató, kurgánok nélküli temető ez, a Bjelaja partján. A bahmutyinói kultúra korai periódusa főleg a *pjanobori* kultúrával áll genetikai kapcsolatban. Valószínűleg a dél felől vele szomszédos *turbászli kultúrán* keresztül, a kultúra késői periódusában, bizonyos lényeges változások mentek végbe (padmalyos sírok megjelenése, más edénydíszítés). Mazsitov nem ért egyet V. F. Gening véleményével, aki a kerámia alapján a Baraba-sztyepről származtatja (1961) ezt a kultúrát, mivel onnan még hasonló rítusú temetők nem ismeretesek. Az embertani anyag a bahmutyinói kultúra késői periódusában erős mongoloid behatásról tanúskodik, N. A. Mazsitov szerint ez nomád beáramlás következménye. A turbászli kultúra eredetét Nyugat-Szibériában keresik. N. A. Mazsitov szerint északra szakadt ősbaskír törzsek emléke lenne.

N. A. Mazsitov nagy erőfeszítéseket tett, hogy megtalálja a bahmutyinói kultúrában azokat az elemeket, melyek a honfoglaló magyar anyag felé mutatnak. Őszintén szólva azonban ilyen alig van. Egyetlen olyan sírt tártak fel eddig a birszki temetőben, ahol négy lóláb feküdt egymás mellett, de lókoponya nélkül. Ez így nagyon kevésbé emlékeztet a honfoglaló magyarok jellegzetes részleges lovastemetkezésére. Néhány sírban ugyanitt hosszú, lelógó végű, fémveretekkel sűrűn kivernt női öveket találtak, amelyek szerkezete emlékeztet a honfoglaló magyarok öveire.³ Más „egyezés” nincs. A többi elképzelések mind azon alapulnak, hogy Baskíriában olyan törzsnevek vannak, mint az ősmagyaroknál és hogy Julián barát Baskíria területén, a Bjelaja folyó völgyében talált magyarokra. E két utóbbi a baskíriai kutatók között közismert és szinte mindegyikük vallja.

A bahmutyinói kultúra eltűnése után időből más jellegű temetőket ismerünk Baskíriában, ezek közé tartozik a *kusuléri* temető is, melynek feltárását 1958-ban

¹ Шмидт, А. В., Археологические изыскания Башкирской экспедиции. Хозяйство Башкирии № 8–9 (Уфа 1929) 26.

² Мажитов, Н. А., Бахмутинская культура (Москва

1968).

³ Мажитов, Н. А., Башкортостан археологияһы. (Офё 1968) 109.

kezdtek meg,⁴ majd 1970-ben N. A. Mazsitov lényegében be is fejezte. A X. századi sírok között már muzulmán rítus szerint eltemetett halottak sírjait is megtalálták. Etnikai tekintetben azt mondhatjuk, hogy ez az emlék az egyik legkeletibb volgai bolgár temető lehet a IX–XII. századból.⁵ Embertani anyaga még nem került közlésre. Az előzetes vizsgálatok azt mutatják, hogy kevert lakosság emlékéiről van szó. Az eddig feltárt sírok száma már megközelíti a százat. Az első sírban (női sír) részleges lovastemetkezést találtak, ami szintén a volgai bolgárok felé kapcsolja ezt a temetőt, a nemrégien megásott tankejevukai (Tatár ASZSZK) temető analógiái alapján. Magyar őstörténeti szempontból különösen fontos lett volna egy igen gazdagnak látszó dél-baskíriai félnomád jellegű temető megmentése 1950–51-ben. Sajnos belőle már vagy ötven sír gyárépítkezés során tönkrement.

Ez a *levasovói*, vagy más néven *szerlitamak*i temető, melynek etnikuma a *szaltovói kultúra* felőli erős hatásos jeleit viselte magán, talán éppen a Kaukázus irányából. Ez a hatás elsősorban a fémtárgyakban (övveretek, fegyverek) mutatkozik meg, aminek nincs etnikai jelentősége. Ennek ellenére Sz. I. Rugyenko alán temetőnek vélte.⁶ A temetkezési szokás viszont, ami döntő jelentőségű, elűt a szaltovói katakombáktól, mindenekelőtt abban, hogy itt katakombákat nem találtak, viszont voltak a sírokban (így pl. a 2. sírban) ló- és szarvasmarhacsontok, egyrészt talán részleges lovastemetkezés nyomaként.⁷ Ezek a vonások meg a nyugati tájolás inkább a honfoglaló magyarság felé közelíti ezt a temetőt, egy másik figyelemre méltó jelenséggel együtt, éspedig az egyik sírban talált ezüst szemfedő-lemezekkel. Ezek magyar párhuzamairól legutóbb nálunk Dienes István értekezett — a szovjet terülről származó párhuzamokat pedig Je. P. Kazakov, Fodor István és Je. A. Halikova gyűjtötték össze. — Eltér a szaltovói kultúrától a *levasovói* temető edényanyaga is. A temetőt a benne talált öt dirhem közül időben az az utolsó a VIII. sz. harmadik harmadára keltezi, de az sincs kizárva, hogy a sírok a IX. sz. elejéről származnak.

Rendkívül érdekesek azok a félnomád jellegű sírleletek is, amelyek N. A. Mazsitov véleménye szerint, még a török nyelvű nomádok beáramlása előtti kort jellemzik Baskíriában. Ezeket alán temetőknek tartotta régebben. Ilyen temető van Ufa közelében *Novo-Turbászli* község területén, ahol újabb feltárási munkálatok 1957–58-ban folytak.⁸ Már 1878-ban F. D. Nyefjodov ásott ezen a lelőhelyen és fel is tárt 40 halomsírt, de a leletek elvesztek, miközben közlésük sem történt meg. Az 50, felszínen jól megfigyelhető halomsírból Mazsitov N. A. 29-et ásott fel és ugyanakkor néhány már 1878-ban megásott sírra is rátalált. Az igen alacsony halomsírok csoportokban helyezkednek el a Bjelaja második teraszán. Általában minden halomsírban két–három temetkezés is volt, sőt néhány esetben még több is (maximálisan 7). A tárgyak analógiái alapján N. A. Mazsitov úgy véli, hogy a temetkezés ezen a helyen az V. században kezdődött meg és a VII. századig bezárólag tartott. Lehetséges azonban, hogy csak a VIII. század elején ért véget. Nagyon érdekes az a jelenség, hogy minden sírban találtak agyagedényeket, melyek szűknyakú, gömbölyű fenekű típusok. Eredetük talán Délnyugat-Szibériába megy vissza. Az edények az egyes sírokban külön fülkében állottak, melyeket a sírgödörök északi végébe vájtak be. Több sírban lócsontokat is találtak, de részleges lótemetésről ebben az esetben nem beszélhetünk. Egy másik baskíriai régész, A. H. Psenyicsjuk szerint, a tubászli kultúra halomsíros

temetői zömmel az i. sz. IV–V. századból származnak.⁹ Edényanyaguk a bahmutyinói kultúra késői fázisával mutat kapcsolatot. Tehát ezek a kétségtelenül jövevény népelemek szoros kontaktusba léptek a bahmutyinói kultúra népével.

1963-ban egy másik, a turbászlihoz hasonló korú temető ásatása is megkezdődött, majd 1966–67-ben tovább folytatódott *Sarejevo* falunál, Ufától 70 km-re a Bjelaja folyó partján.¹⁰ Ennek a temetőnek a sírjai igen ritkán helyezkednek el, ezért eddig csak 19 sírt sikerült belőle feltárni. Halmok a sírok felett nem mutatkoztak. Egyebekben igen sok az egyezés a novoturbászli temetővel. A zömmel hasonló agyagedények sok esetben itt is a sírok északi végébe vájt fülkében állottak, a fémtárgyak is igen hasonlóan egymásra. Keltezése a fémleletek alapján a VII–VIII. századra tehető. Valószínűleg az V. század táján ide felvándorolt törzsek erre a késői időre már összeolvadóban voltak a helyi lakossággal és ily módon sok korábbi jellemvonásukat elvesztették a régészeti emléktárgyak vonalán is. Így elhagyták a halomsírok emelését. Újabbban a Tanip folyó torkolata közelében *Manjak* falunál a *sarejevói*hoz hasonló jellegű temetőt sikerült a közelmúltban felfedezni. 1967-ben N. A. Mazsitov itt 30 sírt tárt fel. A sírokat nem borítják kurgánok, a vázak tájolása kettő kivétellel északi. Az edényanyag egy része típusában a Kara-jakupovói földvár felé mutat szoros kapcsolatokat, ami egyúttal azonos időt is jelezhet. A temetőt a fémtárgyak alapján az i. u. VIII–IX. századra lehet keltezni. Az ásatója ezt a temetőt legkorábbi baskíri emlékeknek véli, annak ellenére (mint maga is megjegyzi), hogy az egykorú nomád temetők mind halomsírosak.

Rugyenko Sz. I. idézett monográfiájának térképei alapján világosan látható, hogy a XX. század elején a baskírok közül még sokan laktak a mai Baskír ASZSZK területén kívül is, főleg attól délre és nyugatra, de legnyugatibbi csoportjaik is igen messze estek a Volgától. Ibn Fadlán, akinek egyébként az első részletesebb írásos tudósítást köszönhetjük a baskírokról, velük 921-ben a Cseremsan folyó alsó szakasza mellett találkozott.¹¹ Nyilvánvaló, hogy a baskírok már akkor sem csupán azon a kis területsávon laktak, ahol Ibn Fadlán jelzi. Elhelyezkedésüket illetőleg döntő jelentőségük van a régészeti forrásoknak, melyeknek feltárását tucatnyinál is több lelőhelyen kezdte meg néhány évvel ezelőtt N. A. Mazsitov Munkálatai elsősorban halomsíros temetők feltárását célozzák. Eddigi eredményei még nincsenek közzétéve. 1970 tavaszán alkalmam volt leletanyagát áttanulmányozni. Ezekben a temetőkben kétségtelenül a nomád baskírok emlékeit kell látnunk. Még N. A. Mazsitov ásatai előtt M. H. Szadikova volt az, aki ez első délbaskíriai halomsíros temetőt feltárta *Sztaroje-Muszino* falu közelében, 1957–58-ban. Eredményeit már közzétette.¹² Ez a temető összesen hat, félkörben elhelyezkedő kurgánból állott, melyekben összesen nyolc emberi vázat találtak. Tehát egészen kisméretű nomád temetővel állunk jelen esetben szemben, melyet a leletek párhuzamai alapján a IX–X. századra lehet keltezni. M. H. Szadikova a temető közelebbi etnikai hovatartozásáról nem döntött, véleményünk szerint azonban nincs kizárva, hogy ez egy korai baskíri temető. Eppen ezért érdemes egy kissé részletesebben is áttekinteni.

Kurgánonként 1–2 sírt találtak az ásátás során. A vázak tájolása általánosan nyugati–délnyugati volt, bár egy keleti tájolásút is találtak. Lócsontokat, azaz részleges lovastemetkezés nyomait részben a sírgödörök-

⁴ Erdélyi I., A kusulevói temető. ArchÉrt 87 (1960)

⁵ Эрдеуи, И., Большая Венгрия. Acta ArchHung 13. (Bp. 1961).

⁶ Руденко, С. И., Башкиры. (Москва—Ленинград 1955) 27. Szintén annak tartja *Szmirnov A. P.* is ld. 7. j. 50.

⁷ Смирнов, А. П., Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири. МИА 58 (Москва 1957) 49.

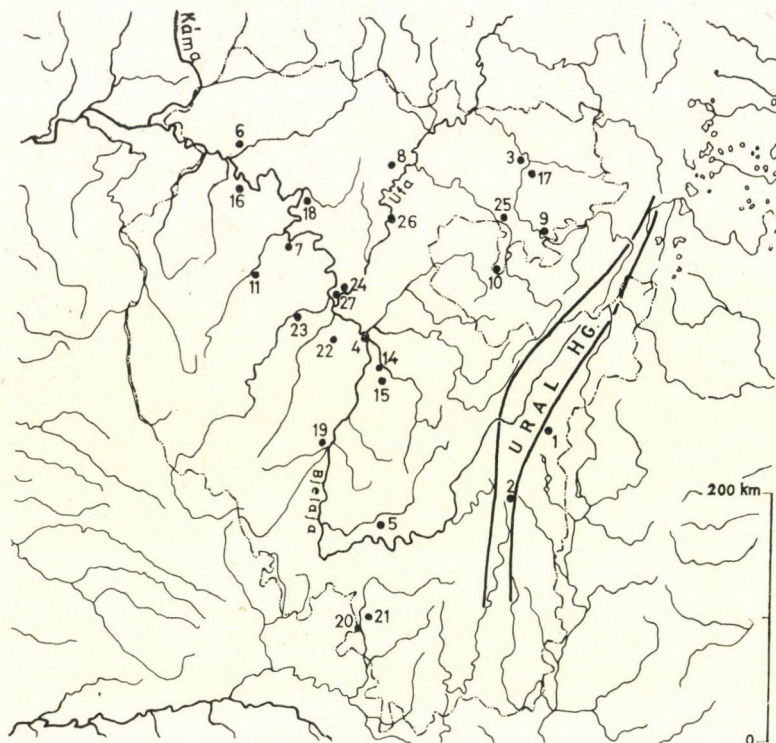
⁸ Мажитов, Н. А., Курганный могильник в деревне Ново-Турбасли. Башк. Археол. Сб. (Уфа 1959) 114–142.

⁹ Пшеничук, А. Х., Уфимский курганный могильник. АЭБ III (Уфа 1968) 105–111.

¹⁰ Матвеева, Г. И., Шареевский могильник. Из истории Башкирии. (Уфа 1968) 5–20.

¹¹ Ковалевский, А. П., Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. (Харьков 1956) 130.

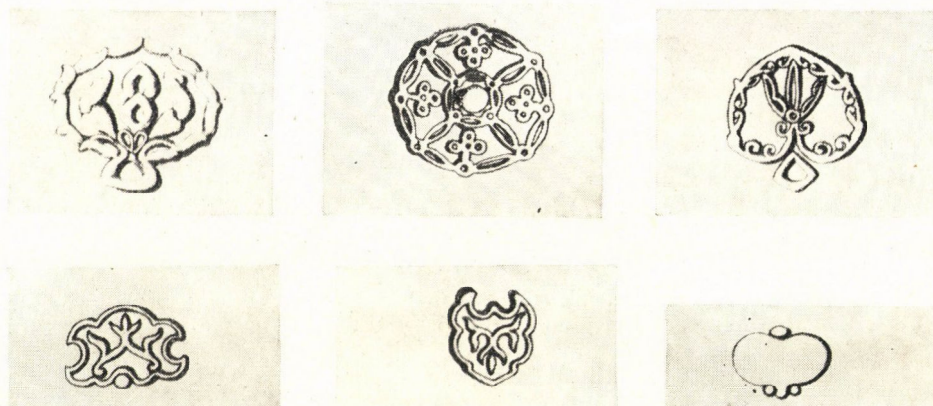
¹² Садыкова, М. Х., Тюркоязычные кочевники на территории Южной Башкирии. Башк. Археол. Сб. (Уфа 1959) 152–169.

1. kép. A baskíriai VIII—XI. századi lelőhelyek térképe. (Málík É. rajza.) 1. Murakajevo. — 2. Huszainovo. — 3. Karanajevo. — 4. Sarejevo. — 5. Itkuesukovo. — 6. Manjak. — 7. Kusnarenkovo. — 8. Mrjaszimovo. — 9. Lagerjevo. — 10. Isimbajevo. — 11. Szintistamak. — 12. Kuvikovo (V—VI. század). — 13. Szárbaejo (Akimbetovo). — 14. Ihtisat. — 15. Kulkanovo. — 16. Kusulevo. — 17. Sztaro-Halilovo. — 18. Birszk. — 19. Sztarlitamak. — 20. Baskír-Berkutovo. — 21. Nazarkino. — 22. Sztaroje Muszino. — 23. Kara-Jakupovo. — 24. Novo-Turbászli. — 25. Jangan-Tau. — 26. Bahmutyino. — 27. Ufa

Рис. 1. Карта распространения памятников VIII—XI веков в Башкирии. (Рисунок Э. Малика) 1. Муракаево. 2. Хусаиново. 3. Каранево. 4. Шареево. 5. Иткучуково. 6. Маняк. 7. Кушнареново. 8. Мрясиново. 9. Лагерево. 10. Ишимбаево. 11. Синтыштамак. 12. Кувыково (V—VI век). 13. Сарбаево (Акимбетово). 14. Ихтисат. 15. Кулканово. 16. Кушулево. 17. Старо-Халилово. 18. Бирск. 19. Стерлитамак. 20. Башкир-Беркутово. 21. Назаркино. 22. Старое Мусино. 23. Кара-Якупово. 24. Ново-Турбасли. 25. Янган-Тау. 26. Бахмутино. 27. Уфа

Fig. 1. Carte des sites de Baskirie du VIIIe au XIe siècle

2. kép. Ezüstveretek rajzai néhány baskíriai lelőhelyről

Рис. 2. Прорисовки серебряных бляшек из некоторых башкирских местонахождений

Fig. 2. Dessins de plaques d'argent livrées par quelques sites de Baskirie

ben, részben azokon kívül a kurgánok földjében találtak. A 4. és 5. sz. kurgán eredetileg későbronzkori volt, azok halmába ásták be a nomád sírokat. Ez a szokás eléggé általános volt Dél-Oroszországban és a Volga mentén már a szarmata korban is. A tárgyi leletek párhuzamai, különösen a lószerszámok, arra utalnak, hogy ezek nem a besenyő, hanem inkább az úz-törk törzsek hasonló leleteivel mutatnak rokonságot.

A nomád baskírok legkorábbi temetőinek kérdésével legutóbb behatóan N. A. Mazsitov foglalkozott a baskír nép etnogenezisének szentelt tudományos konferencián Ufában.¹³ Amellett, hogy utalt a baskír etnogenezis sokrétű problematikájára, egyes népi komponensek helyi, igen régi (i. e. I. é. e. vége) gyökereire, emlékeztetett arra, hogy a baskírság jó része a kétségtelenül finnugor, pontosabban finn — permi pjanobori kultúrával áll kapcsolatban, amelyből a már általunk előbb felvázolt bahmutyínoi kultúra is eredt. Erre utal egyébként az embertani anyag is.¹⁴ A hunok vándorlásával áll kapcsolatban N. A. Mazsitov szerint a turbászli kultúra megjelenése Baskíriában, amely Nyugat-Szibéria felől áramlott be erre a területre.

A kara-jakupovói földvár (a Gyoma folyó jobb partján) és a vele egy régészeti kultúrába tartozó néhány halomsír nélküli temető nép a Bjelaja bal partját szerinte szintén kelet felől szállta meg az i. sz. VI. században. Egyébként V. F. Gening ezeket egyenesen a kelet-kazahsztáni vuszunok behatása alatt formálódott törzseknek véli, lényegében szamojédeknek. A karaj-akupovói földvár és a vele rokon emlékek edényanyaga olyan jellegű, hogy típusai még az i. sz. VIII–IX. században is tovább élnek, egyes díszítményei némileg rokonok az ún. *kusnarenkovói* kerámiával is. Elterjedése Baskíriában zömmel a Bjelaja és az Ik folyók között figyelhető meg. Ez az edényanyag vagy mások szerint kultúra sem autochtón ezen a területen, hanem az Uralon túli erdössztyeppen irányából jöhetett erre a területre, mivel ott a *bokali kultúra*val, a loginovi földvár edényanyagával mutat szoros kapcsolatot.¹⁵

A VIII–X. században a török nyelvű népelemek bevándorlása már sokkal bizonyíthatóbb. N. A. Mazsitov a már említett levasovói (szterlitamaki) temetőt is a jövővény török nyelvű törzsek temetőjének tartja, szemben az antropológusok véleményével, akik az ott talált koponyákat szaltovói alán szériákkal hozzák kapcsolatba.¹⁶

Ami konkrétan az ősmagyar régészeti emlékeket illeti Baskíriában, melyeknek meglétét elvileg N. A. Mazsitov határozottan feltételezi, ő maga arra mutatott rá, hogy ezeket még nem ismerjük. Azt sem látjuk világosan, hogy vajon mi készítette volna őket ennek a vidéknek az elhagyására?

Ehhez hozzá kell még tennünk azt, hogy a bahmutyínoi kultúra lényegében a Bjelaja folyó jobb parti erdőinek kultúrája, nehezen képzelhető el, hogy egy zömében erdőlakó nép viszonylag rövid idő alatt gyökeresen megváltoztatva életformáját, leköltözzék a sztyeppre és rátérjen a nomadizálásra.

A feltételezett baskír — magyar etnikai kapcsolatok vagy inkább a magyar törzsek Baskíria területén vélt tartózkodásának bizonyítására, az ottani nyelvészek már régebben is több kísérletet tettek. Többek között földrajzi nevek eredetének kimutatására törekedtek. Újabban A. A. Kamalov kandidátusi disszertációjában,¹⁷ amely Baskíria vízneveit öleli fel, elsősorban Rásonyi Nagy László 1963-ban Ankarában tartott előadására

támaszkodva, azt állítja, hogy az olyan víznevek, amelyek a *magas, veres, vasas, ídes* vagy *mart* szavakkal képeznek összetételt, csakis ősmagyar eredetűek lehetnek.

A baskírok megjelenése előtti alaplakosság emlékei feltárása mellett a baskír régészet egyik legnagyobb eredménye a nomád baskír temetők országos méreteket börténő feltárása, melynek vezetője szintén a már többször emlegetett N. A. Mazsitov.¹⁸

1965-ben *Huszainovo* község közelében tártak fel olyan halomsírokat, amelyeket a fémtárgyak alapján az ásató az i. sz. VII–IX. századra keltezett, a baskír nyelven megjelent népszerűsítő könyvében. Tudományos leírás még ezekről a sírokról sem jelent meg, csakúgy mint a többi hasonló korú vagy kissé fiatalabb temetőről. A huszainovói sírok jellegzetes leletei a sima felületű ezüstveretek, lószerszámdíszek, analógia nélkül álló lőfigurák.

Ezt a temetőt, a többiekkel együtt, N. A. Mazsitov tervezett doktori disszertációjában készülő bemutatni. Addig csak az 1966-tól évente megjelenő központi ásatási jelentésekre vannak a kutatók utalva.¹⁹ *Isimbajev* községben (Szalavati kerület) az ún. Ubal-sztyeppen, 30 darab, lapos halmokból álló temetőt vettek vizsgálat alá szintén a közelmúltban (1964). Ezeket a sírokat a falu népe ősei sírjának tartja. Közülük eddig csak két sírt sikerült feltárni. Itt a részleges lovastemetkezés emlékeit is megtalálták. A temető szaltovói kultúrára jellegű fémtárgyai alapján az egész emléket a VIII–IX. századra lehet szintén keltezni. Egyes sírjéveken emberábrázolást is lehet látni, ami Baskíriában ritka jelenség és szintén a szaltovói temető hasonló emlékei felé tart rokonságot. Több veret erősen emlékeztet a honfoglaló magyar fémtárgyakra is.

A *Mrjaszimovo* falunál (Karaideli ker.), Északkelet-Baskíriában feltárás alatt álló ősbaskír temetőben 6–8 m átmérőjű, igen lapos kurgánokat találtak, összesen 32 darabot, a Mrjaszimka folyó partján. Közülük eddig kilencet tártak fel, de csupán nyolcban volt temetkezés, egyenként 1–2 csontvázal. A sírgödröket alig ásták be az egykori felszínbe, sőt néha csak arra ráhelyezték a holttestet, és úgy töltötték fel rá a sírhalmot. A tájolás teljesen ingadozó: ÉNy, Ny, és D. Az 1. sz. halomsírban részleges lovastemetkezést is találtak, az emberi váz bal oldalán. A tárgyi leletek alapján a temetőt az i. u. VIII–X. századra lehet keltezni.

Sztaro-Halilovo község mellett (Szalavati ker.), az Aj folyó partján, mindössze 10 lapos kurgánból álló temetőt találtak, amelyek három csoportot alkotnak, az újabbbkori muzulmán temető szélén. A falu lakosai ezt a temetőt is őseik temetőjének tartják. 1963-ban itt 18 kurgánt tártak fel és bennük összesen 50 emberi vázat találtak. A halmok földjében lókoponyákra, sőt az egyikben szarvaskoponyára bukkantak. A sírgödröket ebben az esetben is alig ásták be az eredeti felszínbe. Két halom alatt emberi váz itt sem feküdt. Az egyik sírt kolapokkal bélelték ki és fedték le. A 3. és az 5. kurgán alatt 3, illetve 10 emberi vázat találtak. A legnagyobb halomban, amely 14 m átmérőjű és 1 m magas volt (kettős halommal egymás felett), összesen 24 emberi vázra bukkantak. Az itt talált sírok általában elég gazdagok és a leletek közel állanak típusaiknak tekintve a mrjaszimovói és az isimbajevói hasonlókorú temetők leleteihez. Ezeknek a temetőknek az edényanyagát a Jangan-tau melletti szanatórium közelében is megtalálták a Jurjuzany folyó partján elterülő egykori településen.

A tárgyi leletek alapján a Sztaro-halilovói temetőt

etnogenezu. baskír. (Ufa 1969) 9.

¹⁷ Kamalov, A. A., Гидронимия Башкирии. (Ufa 1969) Kandidátusi dissz. autoreferátuma 17–18.

¹⁸ Az első temetőfeltárásainak eredményeiről először 1964-ben adott hírt nyomtatásban: Новые материалы о ранней истории башкир. АЭБ II (Ufa 1964) 148–157.

¹⁹ Исследования в Южной Башкирии. АО 1967 (Москва 1968) 162–163.

¹³ Мажитов, Н. А., Происхождение башкир. Научная сессия по этногенезу башкир. (Уфа 1969) 18–28.

¹⁴ Акимов, М. С., Этногенез башкир по данным антропологии. Научная сессия по этногенезу башкир. (Уфа 1969) 7.

¹⁵ Генинг, В. Ф., Этнический субстрат в составе башкир и его происхождение. Научная сессия по этногенезу башкир. (Уфа 1969) 15–16.

¹⁶ Алексеев, В. П., Краниологические материалы к этногенезу башкирского народа. Научная сессия по

az i. sz. VIII–IX. századra lehet keltezni, amit a 6. kurgán 6. sírjában talált abasszida rézdirhem is alátámaszt, mivel azt a VIII. század második felében bocsátották ki.

Az utóbbi években *Lagerevo* falu mellett is hozzákezdtek egy kurgántemető feltáráshoz, amely a fém-
tárgyak alapján nagyjából a IX. századra keltezhető. Az itt talált övveretek között sok olyan található, amely az ősmagyar leletekkel erősen rokon. Nyilvánvaló, hogy közös műhelyekből, központokból származik ez az övveret-anyag, olyanokból amelyek egyformán ellátták a dél-országi magyarokat, besenyőket és baskirokat is.

Végül a *Karanajevo* falu melletti kurgántemető ásatását szeretném még megemlíteni amely szintén 1964-ben folyt, amikor is hét kurgán került feltárára, amelyek a IX–X. századból származnak. A honfoglaló magyarokkal erősen rokon formájú kengyelek, ezüstlemezből készült levél alakú, nagy övveretek, nagykarikás vaszablák, sisak stb. került itt elő és mint a többi ősbaskír temetőben itt sem találtak agyagedényeket. Ez a leletanyag is közöletlen még.

N. A. Mazsitov mellett Sz. M. Vasjutkin ufai egyetemi tanár az, aki még újabban feltárást alá vett egy IX. századi temetőt *Kulkanovo* falu közelében (Gafuri ker.). A leletanyag szintén közöletlen. Ez a temető részben a kusulevi temetővel mutat rokonságot, mivel itt sincsenek halomsírok. Mindössze három sírt tártak eddig fel 1963-ban.

Az említett temetők mellett a későbbi évszázadok baskír temetői is a kutatás látókörébe kerültek. Így a Tjulany folyó partján *Akkulaevo* falu mellett feltárára került egy egyedülálló halom alatt feküdt gazdag női sír a XII. századból, valamint a *Valisi* falu mellett (Kugarcsini ker.) levő kurgántemető, amelyből eddig ugyan csupán egy sírt tártak fel.

A halom alatt két temetkezést találtak, közülük az egyik igen gazdag férfisír, a másikban többek között egy ritka baskíriai lelet, sírra való kőbaba félkész tömbje volt. Megelőzőleg Baskíriából ilyen kőbabákat csak a *nazarinói* temető (Kugarcsini ker.) egyik IX–X. századi sírján találtak. A valisi temető szintén a IX–X. századra keltezhető. Végül a *Baskír-Berkutovo* falu mellett talált késői halomsíros temetőről szeretnék még megemlékezni a baskír temetők jellemzése során. Ez is Dél-Baskíriában fekszik (Kugarcsini ker.) Az itteni kurgánok közül eddig csak kettőt tártak fel. A sírok tájolása nyugati és a vázak fakoporsók maradványaiban fekdütek. A temetőt a XI–XII. századra lehet keltezni. Újabb lelőhelyek felkutatása mellett az eddig ismert temetők ásatása is tervbe van véve. Így lassan fény derül a pogány baskírság temetkezési rítusaira és idővel kellő mennyiségű embertani anyag is rendelkezésre fog állni a komplex jellegű etnogenetikai vizsgálatokhoz.

A régészeti emlékekanyag vallatása mellett igen fontos számunkra a nyelvtudomány és az etnográfia vonatkozó adatainak áttekintése a baskír őstörténettel való összefüggésükben. R. G. Kuzejev és T. M. Garipov hazánkban tíz esztendővel ezelőtt járt baskír kutatók, az akadémia munkatársai azok, akik talán a legnagyobb intenzitással foglalkoznak azóta is a baskír őstörténet kérdéseivel. R. G. Kuzejev véleménye szerint tulajdonképpen nem is a baskír nép eredetéről helyes beszélnünk, hanem inkább annak kialakulásáról, az egyes etnikumok egymásra rétegződéséről és transzformációjáról.²⁰ Én azt hiszem, hogy ez a megállapítás minden népre ráillik és ma már mind a magyar, mind pedig a baskír nép kialakulása tekintetében ott tartunk, hogy az eredetkutatásról ilyen sokrétű, bonyolult értelemben beszélünk. Habár az etnogenezis

és a glottogenezis útjai nem esnek egybe, mégis érdemes röviden utalni az egyik, már fentebb említett baskír nyelvész, T. M. Garipov véleményére a baskír nyelv eredetét és helyzetét illetően. Szerinte semmiképpen sem lehet szó Baskíriában ugorok késői eltörökösödéséről. A baskír nyelv a kipesák nyelvcsoporthoz uralo-volgai ágának egyik legjellegzetesebb képviselője, amely már több mint fél évezrede kikülönült össznépi nyelvvé, amit megfelelően hosszú előkészítő szakasz előzhetett meg a baskírok mai lakóhelyén.²¹ Egyébként már a múlt században lejegyzett népi hagyomány szerint, a baskírok legalább ezer esztendeje, 16–17 nemzedéknyi idővel azelőtt vándoroltak be mai hazájukba.²² R. G. Kuzejev véleménye szerint a VIII. század elejétől fogva kezdődött meg az új minőségi fázis a Középső-Volga vidék etnikai történetében, ezt a szakaszt a bolgárok megjelenése és szerepe jellemzi. Ekkor megy végbe a magyarok egy részének és a szarmata-alán törzseknek eltörökösödése, ekkor alakul ki a baskírok etnikai alaprétege is. Ezzel párhuzamosan, sőt kissé előbb, az Aral-tó vidékén olyan törzsszövetségek jöttek létre, amelyekben már a baskírok neve különböző formákban előfordult. A IX. században aztán a besenyők és baskírok Kelet-Európába nyomultak. Először a Bjelajától nyugatra eső részeket foglalták el, valamint részben az Uralontól délkeleti területeit. A IX–X. sz. fordulóján létrejött aztán az a baskír etnolingvisztikai egység, amely a mai baskír nép kialakulásának alapjául szolgált. A fejlődési folyamat vezető komponense a törökös etnikum volt, ekkor vált általánossá maga a baskír etnonim is. R. G. Kuzejev azt is megjegyezte, hogy az ősmagyarság alapvető tömegei nem találkoztak össze a baskírsággal, mert már a IX. század első harmadában (ha nem előbb) elhagyták „Nagymagyarországot”, azaz Magna Hungariát.²³

Szállam tolmács küldetése útvonalát elemezve, R. G. Kuzejev arra a következtetésre jutott, hogy a baskírok a 840-es évek első felében az Aral-tó mellékén nomadizáltak a besenyő vagy a besenyő-oguz törzsszövetség keretében. Valószínűleg a IX. század végén aztán a baskírok már nyugatra vándoroltak át. Hogy éppen ezt az utat választották, azt a megelőző, Aral–Ural-i nomád legelőterület meglétével lehet igazolni.²⁴ A sztyepp-zóna időszakos kiszáradása a IX. század végén és a X. század elején készíthette, L. N. Gumiljov meggyőző érvelése szerint — a baskírokat is feljebb vándorlásra, az erdős sztyepp zónájába.²⁵ Ezt a vidéket már korábban is jól megismerhették, a nomadizálás nyári ciklusai során.

Baskíria egykori területén a Volga mentét, a nyugati délnyugati részeket a baskírok a XIII. században hagyták el a tatár–mongol invázió, majd a nogájaiak nyomására. R. G. Kuzejev beható kutatásai a baskír *sezserek* terén azt is felszínre hozták, hogy például a jurmati törzs a Sesma és Zaj folyók völgyében lakott a régmúltban. Ezek az adatok jól egyeztetők Ibn Fadlán már említett tudósításával. A baskírság régi etnikus centruma a Bugulma–Belebej környéki magaslatok vidékére esett. Baskíria területe a Kárpát-medencéhez hasonlóan különböző etnokulturális zónák érintkezési felületén fekszik, az oda felnyomuló erdős sztyepp zóna, az északi részét borító erdők, az ősidők óta lakott folyóvölgyek stb., mind az etnikai sokrétűség és folyamatos transzformáció irányába hatottak. A baskír etnogenezis nyomozását ez a helyzet igen bonyolulttá teszi, melyhez hozzájárul még az is, hogy a baskírok Közép-Ázsia felől nem valami „tisztafajú” népként érkeztek mai hazájukba, hanem már ott kontaktusba léphettek ugor, szarmata stb. törzsekkel.

Erdélyi István

²⁰ Кузеев, Р. Г., Этническая история башкир с конца I тыс. н. э. Научная сессия по этногенезу башкир. (Уфа 1969) 98

²¹ Гарипов, Т. М., Место башкирского языка в структурно-типологической классификации языков. Научная сессия по этногенезу башкир. (Уфа 1969) 143–145.

²² Филоненко, Б., Башкиры. Вестн. Оренб. Учебного

Округа. (Уфа 1913) ч. I. 33.

²³ Кузеев, Р. Г., К этнической истории башкир в конце I — нач. II тыс. н. э. АЭБ III (Уфа 1968) 235.

²⁴ Кузеев, Р. Г., Развитие хозяйства башкир в X–XIX вв. АЭБ III (Уфа 1968) 267.

²⁵ Гумилев, Л. Н., Открытие Хазарии. (Москва 1966) 89–90.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1971. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Társulatunk legutóbbi közgyűlésén már megemlékeztünk arról a súlyos veszteségről, mely 1971 januárjában Oroszlán Zoltán professzor halálával Társulatunkat érte. Az 1971. március 30-án megtartott közgyűlésen Kádár Zoltán méltatta az elhunyt elnök munkásságát. A közgyűlés határozata értelmében a Társulat elnöki teendőit — mint ügyvezető alelnök — a soron következő 1972. évi közgyűlésig Fülep Ferenc alelnök látta el, míg a következő tisztújító közgyűlésig egy évi időtartamra Entz Géza alelnök veszi át az elnöki tisztséget. A közgyűlésen a pénztáros és a számvizsgáló bizottság jelentését követően került sor a Társulat emlékérméinek kiosztására. A választmány korábbi határozata értelmében a Rómer-éremmel Oroszlán Zoltánt, az Ipolyi-éremmel Horváth Tibort, a Kuzsinszky-éremmel Sz. Burger Alice-t és Kákósy Lászlót, a Pasteiner-éremmel Passuth Krisztinát tüntette ki a Társulat.

A Társulat elmúlt évi tudományos munkásságát elsősorban két nagyobb rendezvény, valamint a havonként rendezett felolvasó ülések jelentették. A vezetőség korábbi határozata, értelmében a havi felolvasó ülések mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a tudományos ülésszakok, melyek egy-egy kutatási terület legújabb eredményeinek összefoglalásával nemcsak az illető tudományok kutatói, hanem az egész hazai tudományos kutatás számára is egyre jelentősebb eseménnyé válnak. A tudományos konferenciák színvonalának emelésével a Társulat a szakterületünk kutatóinak egyre inkább tudományos fórumává válik s ez a fejlődés egybeesik felügyeleti szervünk, a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseivel is.

Az első tudományos ülésszakot — melynek előadásai az Acta Archaeologica legutóbbi kötetében már meg is jelentek — az elmúlt évben a kelta korszak kutatási eredményeit összefoglaló konferencia követte, melyen Jerem Erzsébet, Patai Pál, B. Sey Katalin, F. Petres Éva és Szabó Miklós ismertették legújabb kutatási eredményeiket.

Az elmúlt év másik jelentősebb rendezvénye a Társulat hagyományos évi vándorgyűlése volt, melyet a Baranya megyei Tanács és múzeumi szervezet meghívására Pécsen, illetve Baranya megyében rendeztünk meg. A vándorgyűlésen Fülep Ferenc „Adatok Sopianae történetéből” c. megnyitó előadását a régészeti szekcióban Makkay János, Sz. Burger Alice, Kiss Attila, Kovács Valéria és Gerő Győző, a művészettörténeti szekcióban S. Hárs Éva, Passuth Krisztina, Beke László és Kova-

lovszky Márta előadásai követték. A vándorgyűlés alkalmával lehetőség nyílt hogy az igen szép számú résztvevő Pécs és Baranya megye múzeumaival és műemlékeivel is megismerkedhessenek. A vándorgyűlés sikeres lebonyolításáért és a szívélyes vendéglátásért Társulatunk ezúton mond köszönetet Baranya megye Tanácsának és a megye múzeumi szervezetének.

Az év folyamán hat alkalommal rendeztünk havi felolvasó ülést, melyeken hat régészeti és három művészettörténeti előadás hangzott el. Egy alkalommal három előadó közreműködésével tematikus ülést tartottunk, melynek témája az egyiptológia volt. Délelőtti szakosztályi ülést négy alkalommal rendeztünk, az Iparművészeti Szakosztály három ülést tartott, a Régészeti Szakosztály ülésén a szokásos évi ásatási beszámolókat keretében kilenc tagtársunk ismertette 1970. évi ásatásainak eredményeit. Ugyancsak a Szakosztály rendezésében két külföldi régész kolléga tartott előadást Társulatunkban.

Úgy vélem a végzett munka pusztá felsorolása is mutatja azt a változatos tudományos programot, mely a Társulat múlt évi munkáját jellemezte. Tudományágunk legkülönbözőbb területeiről összesen 42 előadás hangzott el a Társulat különböző rendezvényein s már maga ez a szám is jelzi, hogy a program szervezése milyen jelentős feladatot rótt a Társulat titkárságára, elsősorban is Kovács Tibor titkára.

Beszámolóim teljessége megköveteli, hogy a vezetőségi és a választmányi ülésekről is megemlékezzek, melyeket az alapszabályban előírtak szerint tartottunk meg.

Szomorú kötelességnek teszek eleget, amikor a Társulat elmúlt évben elhunyt tagjairól emlékezek meg. A Társulat elnöke, Oroszlán Zoltán nyitotta meg a szomorú sort, majd követték őt Banner János, Fettich Nándor és Jenei Ferenc tagtársaink. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Beszámolóim nem lenne teljes, ha legalább néhány sorban nem emlékeznék meg idei terveinkről. Továbbra is jelentős szerepet kívánunk biztosítani a tudományos ülésszakoknak, így a közeljövőben egy, a barokk művészet kérdéseivel, ősszel pedig Pannónia későkori történetével foglalkozó konferenciát rendezünk. A szombathelyi vándorgyűlés végleges programja igen változatossá válik. Az évi ásatási beszámolókon kívül havi felolvasó ülések és egy szentendrei kirándulással egybekötött konferencia szerepelnek többek közt idei terveinkben.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1971. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szerepe az elmúlt években fokozatosan átalakult. Ennek oka a múzeumi, ezen belül a régészet szakterületén végbement folyamatban kereshető. A magyar régészet helyzetét az elmúlt évben az egyre növekvő decentralizáció jellemezte. A megyei múzeumi hálózat létrehozásával, az a feladat, melyet korábban szinte teljesen a Magyar Nemzeti Múzeum végzett, most jórészt megoszlik a főváros és a tizenkilenc megye múzeuma között. A megyei múzeumok területi tagoltsága; a szakember ellátottság, az anyagi lehetőségek különbözősége területekén változó intenzitási, kutatást, feldolgozást tett lehetővé. A múzeumok jogi helyzetének meghatározása — tudományos feladatokat végző népművelési intézmények — nem minden esetben segítette az egyes szakterület múzeumokban dolgozó kutatóinak munkáját. Az ebben az időszakban létrehozott tudományos kutató intézet, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, az egész szakterületet érintő, több éves, alapvető munkát kezdeményezett — a régészeti topográfia; a régészeti

kézikönyv szerkesztése — emellett saját, intézeti feladatait végzi.

Az egyetemek kutatói számára a publikálási tevékenység lehetősége adott, de az ásató, feltáró munkát — még oktatási vonatkozásban is — a csökkenő anyagi keretek szabják meg. Az adott körülmények között a Régészeti és Művészettörténeti Társulat szerepe és jelentősége megváltozott. Jelenleg, legalábbis bizonyos vonatkozásban, az egyetlen fórum arra, hogy az igen széttartott szakterületet, az eltérő körülmények között dolgozó kutatókat összefogja és a tudományát egyesítse.

A Társulat szervezeti, jogi helyzete, amely az MTA II. Osztályát jelöli meg felügyeleti, irányító szervként — ezzel a szerepkörrel teljesen egybevág. A Magyar Tudományos Akadémia testületi tevékenységének egy szakterületre — adott esetben a régészetre — vitetett feladatát kívánja Társulatunk ellátni.

Mindent azért láttuk szükségesnek előrebocsátani, mert fenti megfontolások alapján kezdttük munkánkat két éve. Az elmúlt időszak és különösen az 1971. év mérlege

azt mutatja, hogy a Társulat régészeti szakosztályának sikerült a fent vázolt programot megvalósítani. Az a törekvésünk, hogy a régészet egy-egy korszakát vagy ezen belül egy kiragadott problémakör kutatási eredményeit tudományos vitailésen tárgyaljuk, eredményesnek bizonyult. A római kor kutatói közül felkért előadók kivétel nélkül vállalták az előadások tartását, az Acta Archaeologica szerkesztősége pedig biztosította az elhangzott előadások és az ezt követő vita idegen nyelvű közlését. Így lehetővé vált, hogy az Acta Archaeologica Hungarica 23. 1971. évi kötetében megjelent az 1970 őszen tartott első vitailés „Pannonia római foglalása és a romanizáció kérdései” teljes anyaga.

1971. november 15-én sor került a második vitailés „A magyarországi kelta kutatás újabb eredményei” rendezésére. A téma nem tette lehetővé az összefoglaló jelleg megvalósítását; kelta kutatásunk ösztönzése és a jelenlegi helyzet felmérése volt célunk. A tudományos ülés szak egyik eredményét abban látjuk, hogy itt merült fel — éppen a korszak kutatásának problémáit és hiányosságait felmérve — a közöletlen La Tène leletanyagot összefoglaló corpus készítésének szükségessége. A háromtagú szervezőbizottság előkészítő munkáját már 1971 őszen megkezdte. A kötet kiadását a Magyar Tudományos Akadémia Őrégészeti Albizottsága középtávú tudományos tervébe vette és felterjesztette a Régészeti Bizottsághoz. A tervek szerint a corpus a Fontes Archaeologici köteteként jelenik meg. A szervező bizottság ezenkívül felkérő levelet küldött a feldolgozásra vonatkozóan az érdekelt ásatóknak. Amennyiben a corpus, előreláthatólag 1974–75-ben, megvalósul, a Társulat tudományos tevékenysége új feladattal bővül.

A vitailések mellett a kutató, feltáró munka egy évi keresztmetszetét adó ásatási beszámoló jó bevált hagyományát folytatva, kilenc beszámoló hangzott el az 1970. év fontosabb feltárásaiból. Ez az előadástípus a gyors információ és az országos archeológiai körkép felvázolására alkalmas. Téma összeállítását a feltárás vagy leletanyag jelentősége szabja meg, de részben a vidéken dolgozó és fiatal kollégák számára szeretnénk itt mindig bemutatkozni lehetőségét is biztosítani. Az Archaeologiai Értesítő szerkesztőségével — mint a Társulat hivatalos lapjával — megállapodásunk van bizonyos számú beszámoló közlésére, amely lehetőséggel élünk is. Természetesen a kívánatos az lenne, hogy egy-egy beszámoló helyett, a teljes anyag megjelenhetne.

A fent vázolt — munkánk gerincét alkotó — két fő program mellett helyet biztosítottunk az egyéni kutatásokat bemutató felolvasó üléseknek is: 11 hangzott el 1971 folyamán. Ezek közül kettőt külföldi vendég kollektá tartott: Prof. Christopher Hawkes és Sonia Hawkes. A külföldi eredmények rendszeresebb és tervszerű megismertetésével Társultunk még adós. A felolvasó ülések között egy alkalommal három előadás hangzott el, a vitailésekhez hasonlóan egy téma, az egyiptológia köréből válogatva.

A vándorgyűlésre 1971-ben Pécs hívta meg a Társulatot. A programban a megnyitó régészeti előadáson kívül, a régészeti szekció ülésén 4 régészeti előadás hangzott el, részben helyi, részben vendég előadókkal, minden esetben Baranya megye vagy Pécs régészeti kutatásairól.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1971

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–27)

1. *Almásfüzű-Foktorok* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Etwa 500 m nach S vom römischen Lager am S-Ufer des Fekete-ér, wurde eine Fläche von ca. 1150 m² freigelegt. In der untersten Schicht erschien eine Siedlung der Szekiz-Kultur; ein sehr großes (14 × 29 m) Langhaus mit Pfostengerüst wurde freigelegt. Darüber lag eine Siedlung der transdanubischen Gruppe der inkrustierten Keramik. Hier legten wir neben mehreren kleinen Gruben, größeren, freistehenden Backöfen und auf Opfer hinweisenden Erscheinungen zwei in die Erde

Tudományos ülésszak

A magyarországi kelta kutatás újabb eredményei — november 15.

Az ülésszak elnöke: B. Bónis Éva.

Jerem Erzsébet: A kelta betelepülés előzményei és a legkorábbi kelta települések a Dunántúlon.

Patay Pál: Kelta leletanyag Északkelet-Magyarországon.

B. Sey Katalin: A dunántúli kelta bronzpénzek kronológiájához.

F. Petres Éva: Adatok a kelta állat- és emberáldozatok kérdéséhez.

Szabó Miklós: Keleti kelta művészet és történelem.

Szakosztályi ülés

Beszámoló az 1970. év fontosabb ásatásairól — április 21.

Jerem Erzsébet: Regöly, koravaskori telep.

Juhász Irén: Gyopáros, szkíta temető.

Hellebrandt Magdolna; Vác, kelta temető.

Visy Zolt: Dunajváros, római kemence feltárása.

Kocztur Éva: Solymár, római temető.

H. Tóth Elvira: A kunbábonyi avar fejedelmi sír-lelet.

Tettamanti Sarolta: Vác, avar temető.

G. Sándor Mária: Mecseknádasd, román templom.

Kozák Éva: Hollókő vára.

Havi felolvasó ülések

Január 27. Erdélyi István: Újabb régészeti kutatások a kazárok egykori földjén.

Február 16. László Gyula: Magyarok és szlávok.

Március 25. Christopher Hawkes: Aspects of British Prehistory, Neolithic, Bronze and Iron Ages.

Sonia Hawkes: Anglo-Saxon Kent (SE. England) and its Foreign Connections.

Május 7. Kádár Zoltán: Paradeisos-szimbolika a Konstantinos Monomachos korán.

Október 28. Fodor István: A magyarság és rokonnépeink őstörténetének néhány kérdése.

Németh Margit: A városi élet kibontakozása Dáciában.

December 3. Kákósy László: Az egyiptomi állatcultusz néhány emléke.

Wessetzky Vilmos: Az amarnai reformok kérdéséről.

Hajnóczy Gyula: Korszerű technikai megoldások Ehnaton korszaki templomromok rekonstrukciójában.

December 17. Soproni Sándor: A heténypusztai késő római erőd.

Vándorgyűlés, Pécs

Május 20. Fülep Ferenc: Adatok Sopianae történetéből a régészeti szekció előadásai.

Makkay János: Őskori vallástörténeti kutatások dunántúli vonatkozásai.

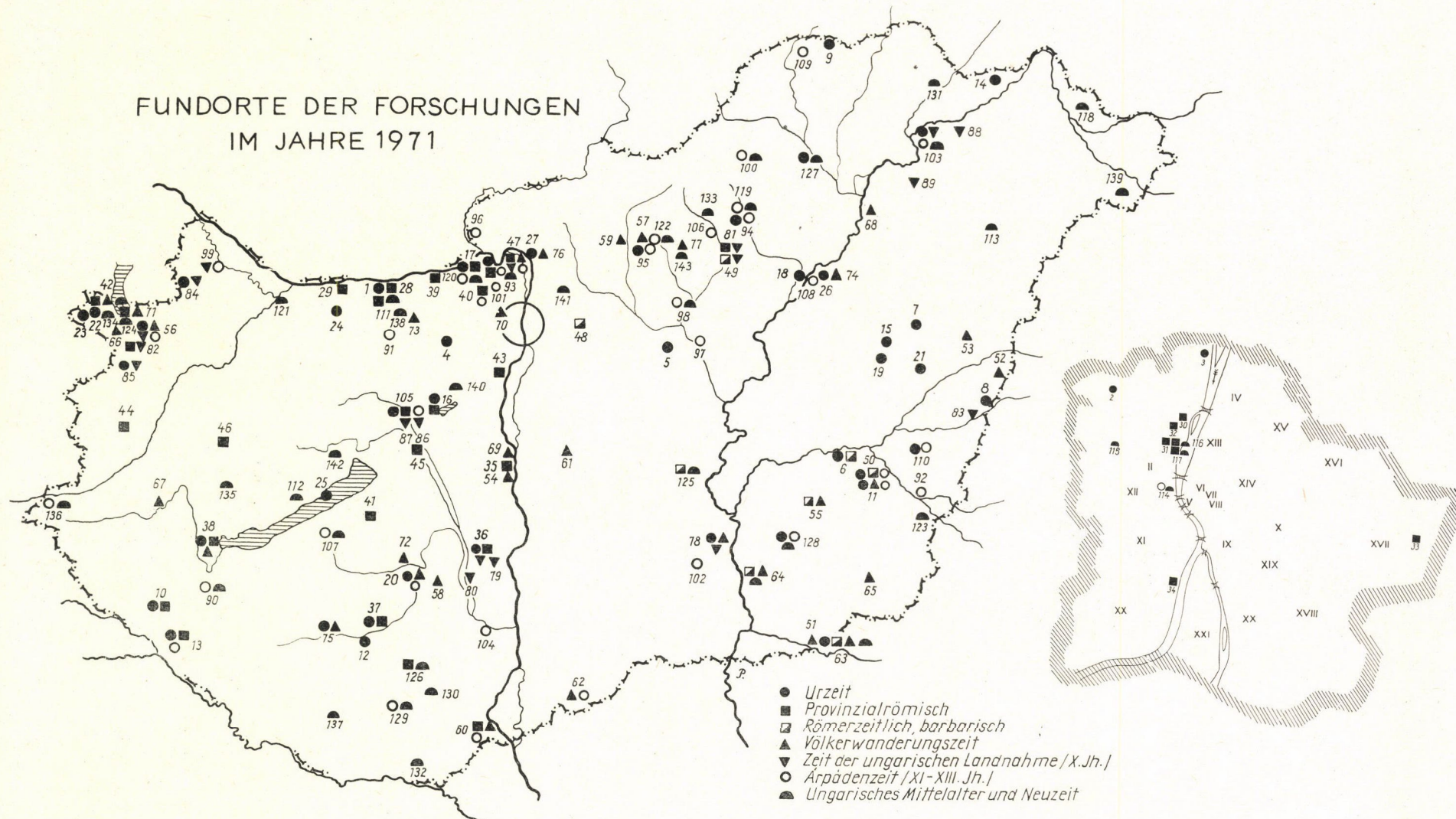
Burger Alice: Újabb római kori kutatások Baranyában.

Kiss Attila: Baranya Árpád-kori kutatásának helyzete.

Kováts Valéria — Gerő Győző: Török hódoltság kori kutatások Baranyában.

F. Petres Éva

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1971

Les sites des fouilles de 1971. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbares», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête» hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois, marqués par un demi-cercle.

Aufgrund des Materials einer (nur teilweise freigelegten) großen Grube ist es anzunehmen, daß man im Gebiet auch zur Früheisenzeit mit einer kurzen Ansiedlung zu rechnen hat.

Mitarbeiter: Gábor Vékony.

Éva V. Vadász

2. *Budapest II., Pesthidegkút, Dózsa György út (V)*. Auf dem Hügelrücken am Ufer des Jegenye-patak, der zum Wassersystem des Aranyárok gehört, kamen in den Sondierungsgräben der Rettungsgrabung die Überreste von Siedlungen verschiedenen Alters zum Vorschein, von der Kupferzeit bis (einschließlich) Ende der Früheisenzeit. Besondere Aufmerksamkeit verdient ein breites Bollwerk, das eine Seite der Siedlung abschließt: ein Graben, aufgefüllt mit Steinen.

Das keramische Material enthält Typen der Balaton-Gruppe (Kupferzeit), der Makó-Gruppe (Frühbronzezeit), der Vátia-Kultur (Mittlere Bronzezeit), des weiteren Váler und vom Ende der Früheisenzeit stammende Typen.

Frigyes Kőszegi

3. *Budapest III., Békásmegyer, Vöröshadsereg útja Pznr. 63673 (V)*. Die Freilegung des früh- und spätbronzezeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Auf weiteren 400 m² fanden wir insgesamt 22 Brandgräber und ein Körpergrab. Unter den Gräbern mit reichen Beigaben sind das „Grab des Zauberers“ der spätbronzezeitlichen Urnengräberkultur und das erste, ein Eisenmesser enthaltendes Brandgrab besonders zu erwähnen.

Die frühbronzezeitlichen Gräber gehören zur Glockenbecher-Nagyrév-Mischkultur, die spätbronzezeitlichen zur Periode HA-B.

An der Ausgrabung nahmen Nándor Kalicz und László Nagy teil.

Rózsa Schreiber

4. *Bicske-Galagonyás (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (XXXVI)*. Mit Hilfe der Ausgrabung im Jahr 1971 wollten wir die genaue Chronologie des früher gefundenen neolithischen Gräberfeldes erhellen bzw. seine Grenzen festzustellen beginnen. Wir fanden eine für die neolithische Entwicklung Westungarns wichtige Stratigraphie, ohne Bestattungen. Drei verschiedene Perioden sind übereinandergelagert; die Siedlungerscheinungen konnten beobachtet und genau abgesondert werden. Von hervorragender Bedeutung ist eine in der untersten Schicht teilweise freigelegte kleine Grubenwohnung mit innerer Pfahlstruktur, einem Herd im Innenraum, viel Keramik, Stein- und Knochengeräten und anderen Gegenständen. Die Freilegung wird 1972 fortgesetzt.

János Makkay

Esztergom-Óroda u. 8. (Kom. Komárom). S. Nr. 120.

5. *Farmos, Szentgyörgyi út 901 (Kom. Pest, Kr. Nagykáta) (XLII)*. Dorfbewohner Attila Zala fand in seinem Hof bei Sandgewinnung ein keltisches Skelettgrab. Bei der Rettungsgrabung legten wir weitere zwei Brandgräber frei.

1. Grab: O–W-orientiertes Skelettgrab, Beigaben: auf der Drehscheibe hergestelltes großes Gefäß, Bronzefibel, Silberarmreifen aus wellig gebogenem Draht, geschlossene, mit Bronzeknopf verzierte eiserne Gürtelschnalle, Eisenbänder.

2. Grab: Tiefe 115 cm, Brandschüttungsgrab. Beigaben: auf der Drehscheibe hergestellte Urne, Schüssel, zwei mit dem Mund aufeinandergestellte kleine Schüsseln, Eisenmesser, 3 Knopffibeln aus Eisen, Tierknochen.

3. Grab: Ebenfalls ein Brandschüttungsgrab mit ähnlichen Beigaben.

Das Fundmaterial ist auf das Hunyadysche LT-C anzusetzen.

István Dinnyés

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 78.

Fertőszentmiklós-Szereti dűlő, Sandgrube (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár). S. Nr. 56.

6. *Gyoma-Egei halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (III)*. Auf der inselartigen kleinen Erhabenheit, umgeben vom Bett des einstigen Szepes-ér, wurden bei Sandgewinnung keltische und sarmatische Gräber aufgewühlt. Die anschließende Rettungsgrabung zeitigte 22 Gräber: 9 keltische, 13 aus der Sarmatenzeit.

Die keltischen Gräber setzten ihre Keramik, Bronzefibeln von Duxer Typus und Bronzearmreifen auf das LT-C an, während die sarmatenzeitlichen Bestattungen aufgrund der Keramikbeigaben und der Traianus-Silbermünze in einem Grab aus dem 2. Jh. n. u. Z. stammen.

Im Bereich des Gräberfeldes fanden wir auch zu einer bronzezeitlichen Siedlung gehörende Abfallgruben.

Borbála Maráz

Gyöngyöspata-Várhegy (Komitat Heves, Kr. Gyöngyös). S. Nr. 95.

7. *Hajdúszoboszló, Bahnstation (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII)*. Auf dem Gebiet der ÁFOR-Zweigstelle kamen beim Graben der Schächte für weitere Rohstofftanks Gräber zum Vorschein. Ein Grab hatte keine Beigaben, wie aufgrund der zerstreuten Knochen festzustellen, war es ein Kindergrab. Das andere, etwa 3,5 m nach S von diesem gelegen, war das O–W-orientierte Hockergrab eines Mannes mit 4 Gefäßen als Beigaben, die kennzeichnend Tiszapolgár-Züge aufweisen. Der Fundort steht annehmbarerweise mit dem 1928 von Zoltay und Sőregi angegrabenen kupferzeitlichen Gräberfeld in Beziehung.

Márta Sz. Máthé

Kapospala-Alsóheténypuszta (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár). S. Nr. 37.

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Nr. 38.

8. *Körösszegapáti-Sandgrube (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú) (VIII)*. Auf dem Hügel, der 200 m nach SO vom Kilometerstein Nr. 218 an der Mezősas-Körösszegapáti-Straße liegt, zeitigte die mit der Sandgewinnung parallele Rettungsgrabung 4 Brand- und 7 S–N-orientierte Körpergräber des LT-C.

Ibolya M. Nepper–Márta Sz. Máthé

9. *Krasznokvajda-Zábráczy dűlő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Encs) (IV)*. Auf dem Grundstück des Traktoristen János Sulkovszki kam beim Pflügen ein ausschließlich aus Schwertern bestehender Bronzefund zutage. Aufgrund seiner Anmeldung fand Sándor Soproni mit Hilfe des Metallaufspürgeräts noch ein Schwert und mehrere Bruchstücke. Der Fundort liegt 225 m nach W vom W-Rand der Gemeinde. Der Kirchturm liegt in 1230 Entfernung von diesem Punkt. Die Bronzezeit V-zeitlichen Schwerter lagen NS-lich orientiert in 30 m Tiefe. Drei Schwerter haben einen dreifach gerippten Griff, fünf sind von Ennsdorfer Typus, eines ist fragmentiert.

Der Fundplatz liegt in kaum 1 km Entfernung vom gleichaltrigen Fundort Keresztéte, wo während des Krieges ein ähnlicher Depotfund geborgen wurde.

Amália Mozsolics

10. *Magyarszerdahely (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (XX)*. Im Homoki-Dűlő, westlich der Gemeinde, wo bereits 1930 Gräber geborgen worden waren,¹ wurden im Herbst bei Terrainregulierungsarbeiten mehrere keltische und spätrömische Gräber zugrunde gerichtet. Im Zuge der Rettungsgrabung legten wir auf einer

Fläche von 710 m² insgesamt 22 Gräber frei: 15 Brandschüttungsgräber aus dem LT—B—C, 3 Körperbestattungen (LT); Grab Nr. 4, war ein spätrömisches Brandschüttungsgrab. Außerdem fanden wir eine keltenezeitliche Ustrina und eine früheisenzeitliche Abfallgrube.

László Horváth

Magyarcsanak-Bökény (Kom. Csongrád, Kr. Makó). S. Nr. 63.

Mezőberény, Belentai u. 31 (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Nr. 50.

11. *Mezőberény-Tücsökhalom* (Kom. Békés, Kr. Békés) (III). Mit der topographisch authentisierenden Grabung im bekannten bronze- und völkerwanderungszeitlichen Fundort legten wir unterhalb des künstlichen Kurgans und dessen unmittelbarer Umgebung einen Siedlungsteil der Körös-Kultur frei. Die unterhalb des gefundenen beiden Skelette in Hockerstellung sind aufgrund der Beigaben (Perlen, Gold- und Silbernadel, Farblöffel, Gefäße usw.) der Bodrogheresztúr-Kultur zuzurechnen.

Es gelang, die Schichtung des Hügels festzustellen, ohne daß wir das zu ihm gehörende zentrale Grab gefunden hätten. In der aufgefüllten Erde des Hügels stießen wir auch auf eine gepidische Nachbestattung.

Beim *Runddamm in der Békési-Straße*, an der rechten Seite der nach Békés führenden Straße, gruben wir im bronzezeitlichen und HA-Fundort beim Fuß des Runddamms. Die zur bronzezeitlichen Siedlung gehörenden Abfallgruben und Feuerherde, Körper- und Urnengräber gehören aufgrund der Beigaben zur Periode HA—B.

Im gesamten Gebiet des Fundorts fanden wir auch auf eine arpadenzeitliche Siedlung hinweisende Spuren.

Borbála Maráz

Miskolc-Avasi templom (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). S. Nr. 127.

12. *Nagyberki* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (IV). In der Gemarkung der Ortschaft, in der Szalacska-Pušta, befinden sich Tumuli, von denen einer von der örtlichen LPG eingeebnet wurde. Dabei stieß man auf eine aus Steinen gebaute Grabkammer, die wir freilegten. Die unregelmäßig-ovale Grabkammer von ca. 6 m Durchmesser hatte bis 70 cm Höhe bestehen gebliebene Wände, der Boden war mit Steinplatten ausgelegt. Den Oberteil vernichtete der Bulldozer; er war wahrscheinlich aus Holz. In einer Hälfte der Grabkammer fanden wir einen großen Fleck mit Asche und Holzkohle, kalzinieren Knochen, Scherben und verbrannten Bronzeschmucksachen; im anderen Teil lagen zwei Urnen. Die Funde stammen aus der Periode HA—C.

Tibor Kemenczei

13. *Nagykanizsa-Sánc* (Kom. Zala) (XX). Zwecks Erforschung des Nachlasses der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe gruben wir im Anger am O-Rand der Stadt. Der Fundort ist eine großausgedehnte Siedlung auf der vom Potyoli-Bach umgebenen niedrigen Hügellehne. Die Erscheinungen sind auf der etwa 300 × 400 m großen Fläche verstreut zu finden. Wir legten drei große Gruben bzw. Grubenteile und einige kleinere Gruben frei, die sehr reiches Material der I. Phase der Balaton-Gruppe lieferten. Am geläufigsten unter den Keramik-Typen sind die rund 100 Tonlöffel mit durchbohrtem Stiel bzw. deren Fragmente. Die Knochen gingen im Boden zugrunde. Die Funde streichen die Beziehungen zwischen der Lasinja- und der spätesten Vinča-Kultur hervor. Auf der Oberfläche befinden sich auch römerzeitliche und ungarische mittelalterliche Scherben.

Nándor Kalicz

Nagyágocs-„Temető tábla” (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 128.

14. *Nagyrozságy* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XVII). Erdarbeiten auf dem Egházasdomb brachten die Funde eines spätbronzezeitlichen Gräberfeldes und dazugehöriger Siedlung an den Tag. Ins Museum wurden eine Fischpfanne, 2 Bronzeringe, ein Bronzearmreifen und Bronzedraht geliefert.

Katalin Dankó

15. *Nádudvar-Halomzug* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány) (VIII). In der LPG „Vörös Csillag” kam bei der Fundamentierung eines Gebäudes ein früheisenzeitliches Bronzedept zutage. Der Fundort liegt vom Zentrum des Dorfs nach W—SW, etwa 3,5 km weit, an der Püspökladányer Straße bei einer großen Kurve der Köseley. Das bei der Fundamentierung der Molkerei geborgene Depot besteht aus 118 Bronzegegenständen — Sicheln, Schaffbeilen, Sägen, Keile, Schwert- und Messerfragmente, Beschläge, Gießfladen und Teil eines Bronzegefäßes. Siedlungsspuren wurden in der Umgebung nicht gefunden.

Mária Sz. Máthé

16. *Pákozd, Straße M7, 52/600 km* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die Ausgrabungen von 1968/69 fortsetzend legten wir der früheren anschließend weitere Flächen von 7,3 × 6 bzw. 10 × 5 m frei und fanden den früheren Erscheinungen ähnliche Gruben. Das System bestand aus 3 Gruben, die durch einen schmalen Rundgraben miteinander verbunden sind. Innerhalb des Bogens befand sich eine kleinere Grube (Nr. 7). Das Grubensystem wird von einem Graben durchquert, der in derselben Richtung verläuft wie der früher freigelegte dreifache Graben. Außerhalb des Grubensystems legten wir noch eine Grube frei (Nr. 8), die nur teilweise auf unserem Grabungsgelände lag.

Im ganzen Gelände beobachteten wir zahlreiche Pfostenlöcher. In zwei Gruben (Nr. 4,5) befanden sich zwischen gelben Lehmschichten inkomplette menschliche Skelette. Am Boden der Grube fanden wir, ebenfalls in gelbem Lehm, mit Steinen vermischte die Knochen verschiedener Tiere (Rind, Hirsch, Hund, Schaf, Pferd, Schwein). In Grube Nr. 8 befand sich ein inkomplettes Kinderskelett, Grube Nr. 7 lieferte ausschließlich Rinderknochen.

Die wenige Keramik, die im gesamten Gelände verstreut zutage kam, stammt aus LT—C; unter dem Hundeskelett der Grube Nr. 5 befanden sich eine römische Ziegel und das Fragment eines römischen Keramik-Streifundes. Wir betrachten das Grubensystem als ein Heiligtum, einen Temenos, wo nach bestimmten Riten Menschen- und Tieropfer deponiert wurden.

Mitarbeiter war János Makkay.

Éva F. Petres

17. *Pilismarót-Basaharc* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Die Freilegungen von 1967—70 fortsetzend durchforschten wir dieses Jahr eine Fläche von 905 m². Mit den dieses Jahr freigelegten 35, kennen wir von hier bisher 111 kupferzeitliche Gräber. Im SW-Teil des Gräberfeldes rechnen wir noch mit weiteren 8—10 Bestattungen. Die zur Boleraz-Gruppe gehörenden kupferzeitlichen Gräber sind, wie auch die früher freigelegten, Brandschüttungsbestattungen; die auf die Erde gelegten Aschen wurden mit Gefäßen überdeckt, auf dem Grab wurde aus Steinen je ein kleiner Hügel errichtet.

Die Beigaben sind charakteristische Boleraz-Typen: Schüsseln, Krüge, Töpfe. Besonders zu erwähnen sind eine Tierskulptur (Schaf), ein Tonsiegel (?) sowie einige Tonpyramiden und Tonreifen.

¹ *Hunyady I.*, Diss Pann II. 18. (Bp. 1942) t. XIV; *RégFüz* 2. (Bp. 1957) 28—29.; *Mócsy A.*, FA (1957)

In der Schicht oberhalb der kupferzeitlichen Gräber legten wir 7 keltenzeitliche Gruben frei. Die meisten Funde sind spätkeltische Keramik, einige Eisengeräte, des weiteren eine Bronze- und zwei Silberfibeln.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Piroška Biczó, Marietta Csányi und Csaba Héjj teil.

István Torma

18. *Poroszló-Aponhát* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (IV). An die Grabungsfläche IV der Ausgrabung von 1969 anschließend, legten wir von dieser nord- und südlich etwa 200 m² frei (auch die Sondierungsfläche von T. Kovács aus dem Jahr 1965 berührend). Wir fanden eine spätbronzezeitliche Siedlung (Gáva-Kultur). Funde und Befunde stimmten mit denen des Jahres 1969 überein. In der 100–110 cm dicken Kulturschicht waren zwei Niveaus (mit Feuerherden und Bodenbestrich) zu beobachten. Das Fundmaterial scheint in der ganzen Kulturschicht homogen zu sein. Aus zwei bienenstockförmigen Gruben sammelten wir viele Getreide- und Hülsenfrucht-Kerne. Bronzegegenstände gab es nur wenig.

An der Ausgrabung nahmen Gyula Nováki, Tibor Kemenczei, Márta Sz. Máthé, ferner Géza Facsar (Botaniker) und die Studenten Piroška Biczó und Marietta Csányi teil.

Pál Patay

Pusztasomorja—Timárdomb (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Nr. 84.

19. *Püspökladány—Kincsesdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány) (VIII). Die Rettungsgrabung von 1969 fortsetzend gelang es, die Ockergrabbestattung unter dem Hügel freizulegen; sie war ein Doppelgrab: annehmbarerweise eine Frau und ein Kind, in eine Tierhaut gewickelt.

An der Ausgrabung nahm László Ormosi, Volksbildner beim Museum, teil.

Ibolya M. Nepper

20. *Regöly* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Bei der weiteren Erforschung des Festungssystems waren die aufgetragenen Schichten des Erdwalls, der das Bollwerk nach der Siedlung hin stützte, klar erkenntlich. Sie lieferten früheisenzeitliche Keramik und einige Bronzenadeln.

Es ist ein neues Ergebnis, daß die früheste Siedlung nach Aussage mehrerer Gruben auf die Frühbronzezeit anzusetzen ist. Des weiteren wurde klar, daß auf die bekannte eisenzeitliche und keltische Einwohnerschaft nach längerer Pause weitere Völker der späten Völkerwanderung bzw. der frühen Arpadenzeit folgten. Aus dem Nachlaß dieses letzteren Volkes legten wir drei gewölbte Backöfen frei, in deren aschigen Vorderraum wir die Scherben von Tontöpfen und Wellenlinienkeramik fanden.

Das — reichere — keltische Fundmaterial kam NO-lich der heutigen Kirche, in den Gräben, die wir im S-Teil des einstigen Erdwalls öffneten, zutage. Aus der Auffüllung der in die Erde eingegrabenen Palissadenhäuser und Gruben war außerordentlich viel, abwechslungsreiche LT—D-Keramik. Auch legten wir zwei größere „Küchengruben“ frei und fanden neben Feuerherden und Mahlsteinen vollständige Tierschädel, intakte Gefäße sowie Eisenmesser mit Holz- und Knochen-schaft. Der Erwähnung wert ist ferner der Backofen eines Hauses, dessen Feuerraum mit regelmäßig angeordneten Spät-LT-Scherben ausgelegt war; im Vorraum befanden sich ebenfalls Mahlsteine. Neben Spinnwirteln und Hausgerät aus Bronze und Eisen fanden wir eine Armbrust-Fibel aus dem späten LT mit zurückgebogenen, in Scheiben endenden, mit Korallen eingelegten Füßen, die wegen der Datierung bemerkenswert ist.

An der Ausgrabung nahm Katalin Kérdő, Studentin, teil.

Erzsébet Jerem

21. *Sáp*, (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalu) (VIII). Hinter dem Friedhof und der Bahnstation in ca. 200 m Entfernung, auf einer Wiese mit leichtem Gefälle, die fallweise als Sandgrube benützt wird, kamen Scherben und ein Meißel aus Stein zum Vorschein. Auf der Oberfläche sind große Lehmbeurwürfstücke, Obsidian, aufgewühlte Skeletteile mit Ockerspuren zu finden. Das Material ist von Szilme-Typus.

Márta Sz. Máthé

22. *Sopron, Bánfalvi u. 82* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Beim Graben einer Kalkgrube kam ein keltisches Männergrab mit Schwert, Gefäß und Eberknochen zutage. Der Rand des Grabschachts ist über eine Strecke mit Steinen ausgelegt.

SW-lich von der Stadt, auf dem in Richtung der Oberlöwer liegenden Hang der Ferdinandshöhe kam im Fundamentgraben eines Turmes der sog. *Taródi-Burg* ein Teil eines urzeitlichen Grabens zum Vorschein. In seiner Auffüllung befanden sich neben Tierknochen Scherben mit rot-weißer Bemalung und Steingeräte, die den Nachlaß der Lengyel-Kultur bilden.

János Gömöri

23. *Sopron-Burgstall* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). An verschiedenen Stellen des 240 Tumuli beinhaltenden Gräberfeldes legten wir dieses Jahr 3 Hügel frei. Wir fanden Brandgräber, ebenso wie sie in den Tumuli gefunden wurden, die man um die Jahrhundertwende durchforscht hatte. Die Gräber sind bis zu 20–40 cm Tiefe in den Fels gehauen; die Struktur des Holzbaus über ihnen konnte nicht mehr genau festgestellt werden. Die Aschen befanden sich teils auf dem Brandschutt aufweisenden Grund, teils in Gefäßen. Die Metallbeigaben waren in den Aschen, ebenfalls verbrannt: Bronzenadeln, Pferdegeschirr-Bestandteile, Eisentorques, Kopf eines eisernen Streitkolbens, große Eisennadel mit Spiralscheibenkopf usw. Das Keramik-Material beinhaltet die meisten Typen des HA—C-Formenschatzes. Parallelen zu Röhrenfußgefäßen unterschiedlicher Form, Verzierung und Größe findet man im Fundmaterial von Este. Im Inneren der rotbemalten und graphitüberzogenen Urnen befanden sich fast ausnahmslos Maßgefäße oder kleine Gefäße. Die Mehrzahl der Gefäße gehört der Statzendorf-Gemeinlebern-Gruppe (laut Menghin: Kallenderberg-Gruppe) an, ebenso wie das Mondidol mit Widderkopf dem Tumulus aus Nr. 131. Den Hals einer graphitüberzogenen Urne zieren aus schraffierten Dreieck- und Kreiselementen konstruierte schematische Menschen-darstellungen. Die Funde aus den freigelegten drei Hügeln (Nr. 83, 73, 131) gehören der Periode HA—C an. In einem Sondierungsgraben, den wir im Inneren des Erdwalls öffneten, fanden wir Scherbenhaufen von Spät-HA- und LT-Keramik.

Mitarbeiter waren János Makkay und István Ecsedy.

Erzsébet Patek

Szabolcs-Kisfaludi dűlő (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 103.

Szabolcs-Burg (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 103.

Szakony-LPG „Lenin“ (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Nr. 85.

Székesfehérvár-Ruinenpark (Kom. Fejér). S. Nr. 105.

24. *Tárkány-Vadasárok* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Während des Baus der Geflügelfarm der LPG „Új Élet“ meldete man den Fund eines Skeletts. Wir stellten fest, daß im Löß eine W—O-orientierte Bestattung aufgewühlt und auf die Oberfläche gestreut wurde. Durch authentisierende Rettungsgrabung stellten wir die wahrscheinliche stratigraphische Situation der Bestattung fest. Es wurde erhärtet, daß in der wahrscheinlich gleichaltrigen Siedlung das Skelett eines

pleistozänzeitlichen, zur Brunn—Predmost-Rasse gehörenden Mannes aufgewühlt worden war.

Éva V. Vadász—Gábor Vékony

25. *Tihany* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Am SO-Ende des urzeitlichen Erdwalls, auf dem sog. Kálvária- (früher: Attila-) Hügel wurde das Schanzensystem mit einem Graben für die Wasserleitungsrohren durchquert. Im Zuge der Rettungsgrabung haben wir den Querschnitt des Walls vermessen. Die Durchquerung war dort erfolgt, wo Gyula Nováki 1958 eine Rettungsgrabung durchführte.

Als auf dem zum urzeitlichen Erdwall gehörenden 2. Hügelgrab Erdarbeiten vorgenommen wurden, stellten wir bei der Rettungsgrabung fest, daß der Tumulus früher aufgewühlt wurde. Die Steinverpackung wurde auseinandergerissen, so daß wir weder den Platz des Scheiterhaufens, noch Bestattungsreste finden konnten. Unter der früheisenzeitlichen Schicht kam eine urzeitliche, bienenstockförmige Grabgrube zum Vorschein, darin die zusammengehörenden, jedoch mangelhaften Gebeine von drei Personen.

Bei den Erdarbeiten zum Bau der 2. Villa bei Óvár legten wir eine Schichtenfolge frei, die zum Befestigungssystem des Erdwalls gehört. Der aus mehreren Schichten bestehende Querschnitt lieferte HA—C-Scherben, Tierknochen und ein geschnittenes Knochengerätfragment.

András Uzsoki

26. *Tiszafüred-Majoros halom* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV und XXXVII). Nach der diesjährigen Ausgrabung beträgt die Zahl der freigelegten mittel- und spätbronzezeitlichen (Füzesabony- bzw. Hügelgrab-Kultur) Gräber mehr als 900. Durch Sandgewinnung wurde ein neues Gräberfeld aufgewühlt. Somit kennen wir von den großen Gräberfeldern, die den Ásotthalom genannten Teil umgeben, bereits vier.

Tibor Kovács

27. *Vác—Schottergrube* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). Im Bereich des keltischen Gräberfelds, zu finden in Kisrét dűlő Nr. 1, kamen nach den Freilegungen der vergangenen Jahre² 1971 12 Gräber zutage, davon 5 Brand- und 7 Körperbestattungen. Viele Gräber waren aufgewühlt. In zwei Brandgräbern befanden sich Fragmente eines blasigen Fußreifens aus Bronze.

Besonderer Erwähnung wert ist das Grab, das drei Maskenperlen auf einem Gürtel enthielt. Auf dem Gürtel hängen übrigens noch mehrere einfache bunte Perlen, Bronzereifen mit Textilsuren und zwei Bronzeanhänger mit Tierköpfen. In dasselbe Grab wurde auch ein fein gearbeitetes kleines Gefäß gelegt, dessen Henkelende tierkopfförmig ausgearbeitet ist und auf dessen Hals ein feines, mondsichelförmiges gesticheltes Ornament zu beobachten ist.

An der Ausgrabung nahmen Sarolta Tettamanti und István Dinnyés, ferner die Archäologiestudentinnen Mária Biró und Annamária Facsády sowie die Anthropologiestudenten Margit Ibolya Lada und Júlia Pápai teil.

Magdolna Hellebrandt

Vésető-Mágori halom (Kom. Békés, Kr. Szeghalom). S. Nr. 110.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 28—47)

28. *Almásfüzítő-Foktorok* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Im Gebiet der Canabae und des Militärlagers führten wir eine Rettungsgrabung durch,

² Hellebrandt M., (Vorläufige Mitteilung) ArchÉrt 98 (1971) 176—.

wobei wir die O- und die N-Mauer samt Vallum durchquerten. Auch haben wir die Porta praetoria freigelegt. Wir fanden den Torpfeiler und die Reste des Doppeltores. Hervorragende Funde sind eine Bronzemaske aus dem 3. Jh. und ein ajourierter Schatullenbeschlag. O-lich des Lagers forschten wir nach der Strassen weiter und durchquerten einige Gebäude.

Endre Biró

Almásfüzítő-Foktorok, Pusztaszer-Kirche (Kom. Komárom, Kr. Komárom). S. Nr. 111.

29. *Ács—Vaspuszta* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Die 1966 begonnene Freilegung des Adstatuas-Lagers wurde fortgesetzt. Östlich der Porta decumana klärten wir die Perioden des Lagers. In den Grabungsflächen erschienen die Mauern des spätromischen Gebäudes und die Fortsetzung des Grabens aus dem 4. Jh. während wir von dort nach S wieder die Pfostenlöcher fanden, die zum Schutzwall des auf die erste Hälfte des 2. Jhs. ansetzbaren Pfahllagers gehören. Ebenso legten wir den Platz der Principia sowie ihre Ausdehnung fest, indem wir ihre N-, W- und O-Abschlußmauern durchquerten. Innerhalb des Gebäudes sind zwei, stellenweise drei Bodenniveaus zu beobachten, von denen das unterste mit den Mauern gleichaltrig ist. Wir dürfen es anhand von Rheinzabern-Sigillaten auf die zweite Hälfte des 2. Jhs. ansetzen. Ein anderes, von Mauern durchschnittenen Pfostenlochsystem konnten wir auch innerhalb der Principia beobachten. Es gehörte zu einem früheren Pfahllager.

Wir durchquerten eine O—W-Fossa, die nicht zum bekannten Pfahllager gehört, sondern wahrscheinlich das früheste Pfahllager umgeben hatte. Aufgrund stratigraphischer Angaben können wir also zwei Pfahllager-Perioden unterscheiden, während es innerhalb der Principia des Steinlagers 2—3 Niveaus gibt.

Dénes Gabler

30. *Budapest III., Benedek Elek utca* (V). Im Zuge der archäologischen Forschungen, die den neuen Bauten im Stadtteil Óbuda vorangehen, fanden wir im Gräberfeld, das unter der Wiese bei der Kreuzung Huszti út liegt und das früher bereits gegraben wurde, weitere 105 Bestattungen: Brandgräber aus dem 2. und Körpergräber aus dem 3. Jh. Bisher sind von hier insgesamt 344 Gräber bekannt. Die Beigaben waren auch dieses Jahr sehr abwechslungsreich, die Sammlung wurde durch zahlreiche Bronze-, Keramik- und Glasgegenstände bereichert.

Melinda Kaba

Budapest III., Lajos u. 160. S. Nr. 116.

31. *Budapest III., Pácsirta u. 14—16* (V). Im Zuge der archäologischen Forschungen, die den Neubauten im Stadtteil vorangehen, setzten wir die Ausgrabungen fort, die wir vergangenes Jahr bei S-Haupttor des Legionärlagers begonnen hatten. Die äußere Abschlußmauer des W-Turmes der Porta principalis dextra legten wir in 11 m Länge frei; im N-Teil waren die Steine größtenteils ausgehoben. Im S-Abschnitt der Turmmauer blieben die Quadersteine der hochstrebenden Mauern bestehen. Mauerdicke: 184—185 cm. Fest verbaut mit der äußeren Turmmauer ist die Lagermauer, deren hochstrebende Mauerteile ebenfalls aus Quadersteinen bestehen. Der Außenseite von Turm- und Lagermauer schließt sich die fast 2 m dicke „Berma“ an. Gleich beim S-Rand der „Berma“ beginnt der Schutzgraben des Lagers, dargestellt durch eine einzige sehr große Fossa, deren Breite fast 10 m erreicht, während ihr schmalerer Boden 552 cm unter der aktuellen Oberfläche liegt. An der S-Seite des Schutzgrabens verlief eine zweimal renovierte, 9,6 m breite gepflasterte Straße. Die Bauzeit des frühesten Fahrdamms geben Scherben des Resatus-Kreises, darunter eine Schüssel mit Blattstempel, an, die wir unter den zutiefst liegenden Steinen des Fahrdamms geborgen haben. Die Straße wurde

im 3. und im 4. Jh. jeweils einmal renoviert, die oberste Zeitgrenze geben die vielen glasierten Scherben an, die wir in der obersten Schottererschicht des Fahrdammes fanden. In der N-Hälfte der Grabungsfläche, die senkrecht zu den S-lichen Schutzwällen des Legionslagers geöffnet wurde, fanden wir die Reste der ausgehobenen Lagermauer. Entlang der Innenseite dieser Mauer kamen Reste der in Mörtel eingebetteten, zweiröhrigen Wasserleitung zum Vorschein, die wir früher auf dem Grundstück Gyürü u. Nr. 5. fanden. Somit konnten wir das umstrittene Alter der Wasserleitung bestimmen: sie wurde im 4. Jh. angelegt. In ihrer Nähe nach N erreichten wir den S-Rand der Via sagularis. Auch diese innere Straße wurde zweimal renoviert. Aufgrund des zutage geförderten Fundmaterials aus den Grabungsflächen läßt sich die bestimmungsgemäße Benutzung des Legionslagers nicht weiter als das Ende des 4. Jhs. verfolgen.

Mitarbeiter: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

Budapest III., Perc utca. S. Nr. 117.

32. Budapest III., Ecke Szél- und Szellő utca (V). Im Zuge der archäologischen Forschungen, die den Neubauten im Stadtteil Óbuda vorangehen, legten wir neben einer römischen N-S-Straße die Fundamente eines Brandgrabbaus frei. Neben den kalzinierten Knochenresten kamen Scherben aus dem 2. Jh., Altarsteinfragmente — eines ohne Inschrift, das andere mit Astral-Symbolen — zutage. Etwa 30 m nach W vom Grabbau legten wir die Räume eines Gebäudes mit Terrazzofußboden und Hypocaustum teilweise frei.

István Wellner

33. Budapest XVIII. (Rákosszaba), Péceli út (V). Auf den Aekern der LPG „Rákosszölgye“ wurden beim Legen von Wasserleitungsrohren S-N-orientierte Skelettgräber vernichtet, aus denen Gold- und Silberohrringe sowie auf der Drehscheibe hergestellte Gefäße mit Stempelmuster zutage kamen. Bei der Authentisierungsgrabung fanden wir auf einer Fläche von 745 m² insgesamt 15 Körperbestattungen; sie waren, mit zwei Ausnahmen, aufgewühlt. Von den auf das 3.-4. Jh. ansetzbaren Funden sind eine mit Gold plattierte Silberfibel, verschiedene Perlen sowie handgeformte und auf der Drehscheibe hergestellte Gefäße der Erwähnung wert.

An der Ausgrabung nahm István Kiszely, Anthropologe, teil.

Margit Nagy

34. Budapest XI. (Albertfalva), Hunyadi J. út (V). Beim Bau der Verbindungsstraße zur Wohnungsfabrik Nr. 4 führten wir auf der geplanten Trasse eine Rettungsgrabung durch. Dabei durchforschten wir in 310 m Länge einen Streifen des Prätoriensteils des Auxiliarlagers, der sich dem Fuß der Böschung anschließt. Die Abwehreinrichtungen des Ala-Lagers haben wir an der N- wie S-Seite durchquert. Das Pfahllager aus dem 1. Jh. war durch einen Doppelgraben geschützt. Beide Fossae sind verhältnismäßig schmal und tief. Der innere Graben geht unmittelbar bei dem mit Pfahlbündeln gestützten Außenrand des Walls aus. Beim Bau des Steinlagers wurde das frühere Grabensystem eingestampft, die 135–140 cm starke Lagermauer wurde auf den Lehmrücken zwischen den aufgefüllten Gräben aufgebaut. Auch vor dem Steinlager verlief ein Doppelgraben. Diese späteren Gräben sind breiter und mit flachlichem Bogen abgerundet. Wir haben den ganzen Innenbereich des Lagers zwischen den beiden Prinzipalfronten durchquert. Die Gebäude im Inneren wiesen in der Regel drei, seltener vier Perioden auf. Zur Zeit des Pfahllagers hatten die Bauten ein Holzgerüst; im durchforschten Teil waren die Straßen einfach mit Schotter ausgelegt. S-lich der Via praetoria lagen dicht nebeneinander verschiedene Militärwerkstätten, Holz-, Brenn- und Backöfen. Als das Steinlager erbaut wurde, erhielten die Häuser steinerne Außenwände; die inneren Trenn-

wände wurden nach wie vor aus Streichziegeln oder Lehm gebaut. Nach Ausbau des Steinlagers erschienen anstelle der früheren Schotterstraßen mehrschichtige Steinstraßen. Mit besonderer Sorgfalt wurde die Via praetoria gebaut: ihrer N-Seite entlang verliefen durch Pfeiler mit quadratischem Grundriß gegliederte Arkaden. Der Umbau des Steinlagers erfolgte in den letzten Jahrzehnten des 2. Jhs. Dabei wurde u. a. eine Venusfigur als Kalkstein sekundär als Baumaterial verwendet. An Kleinfunden waren besonders die zum Pfahllager gehörenden Schichten reich. Unter den Importwaren haben die Produkte der südgallischen, später der Lezouxer Werkstätten die Dominanz. Die oberen Schichten lieferten einige Rheinzaberner und Westerndorfer Sigillaten. Diesmal fanden wir auch Gegenstände, die jünger als die letzten Jahrzehnte des 3. Jhs. sind. Wir konnten uns erneut vergewissern, daß das Leben des Lagers mit den 259–260er Jahren ein Ende fand.

Mitarbeiter: Krisztina Szirmai.

Hunyadi János út 18: In der Anlage der Erdgaszerrer-Fabrik forschten wir im N-Viertel des römischen Vicus. Am O-Rand der 110 × 30 m großen Fläche verläuft die aus dem Ala-Lager nach Aquincum führende Straße, deren W-Seite vom ausgehenden 1. Jh. an dichter bebaut war. Die zutage gekommenen Siedlungsspuren sind einfache Werkstätten mit in die Erde vertieftem Boden; man darf sie als einen Komplex bewerten, der zum N-Viertel des Vicus gehört. Nach den Marcus-Kriegen wurde das untersuchte Gebiet nicht mehr für Bauzwecke in Anspruch genommen.

Tibor Nagy

35. Dunajváros (Kom. Fejér) (XL). 1970 wurde in breitem Streifen in der Canabae sowie S- und SW-lich vom Castrum gegraben. Innerhalb der Canabae ist besonders die wiederholte, gründliche Freilegung des Hauses mitsamt Umgebung erwähnenswert, das teilweise bereits 1966 freigelegt wurde. Bei der neuen Grabung wurden auch die früheren Gruben sowie eine Zimmerflucht unbekannter Bestimmung freigelegt, deren viereckige Gruben 4–6 m unter der Oberfläche lagen.

Im Baugelände des Wasserturmes kamen drei Häuser zum Vorschein. Von Haus I konnte nur der Grundriß erkannt werden, Nr. II zeichnete sich dank seiner 2 m tiefen Fundamentmauern aus. Von Nr. III konnten drei Räumlichkeiten freigelegt werden, zwei von ihnen hatten ein 30 cm tiefer liegendes Fußbodenniveau als das dritte Zimmer mit Terrazzofußboden. Diesem letzteren Raum war außerhalb des Hauses ein halbkreisförmiger Ofen mit Terrazzoboden angeschlossen.

S-lich der Häuser wurden mehrere Gruben ausgegraben, die sehr reiches Fundmaterial lieferten. Den Maßen und den Funden nach ist die mit „T“ bezeichnete Grube die wichtigste. Sie diente ursprünglich der Erdgewinnung; in ihre Auffüllung wurde im 3. Jh. eine mächtige Halle mit Balkengerüst gebaut. Die N- und die S-Mauer hatten Steinfundamente. In der N-Mauer waren die Stellen der Holzsäulen klar sichtbar.

Wir legten auch die Grundfläche der Häuserreihe Z/13–17 frei, die W-lich vom Wasserturm in Angriff genommen wird. Wir fanden zahlreiche Gruben und die teilweise ausgehobenen Fundamente einiger Häuser. Der Erwähnung wert ist in diesem Bereich ein Altar des Iuppiter Culminaris und eine Bronzelampe.

Ein hervorragender Fund der Arbeiten im Jahr 1970 ist ein Töpferofen im SW-Teil der Canabae. Die aktuelle Tiefe des Ofens beträgt 510 cm, die bestehengebliebenen Teile sind vollkommen intakt. Der für Ausbrennen dienende Raum mit V-förmigem Querschnitt ist mit Streichziegeln überwölbt, die Luft gelangte durch Ritzen in dem Gewölbe in den Raum. Aus der 2 m tiefen Feuergrube gelangt man mittels einer Wandöffnung mit 60 cm Durchmesser über in die Mauer gehauene Treppen in den Ausbrennungsraum.

Die 109 Gräber, die 1970 freigelegt wurden (Nr. 1505–1613), sind ebensolchen Charakters wie die 1969 geborgenen.

Die Ausgrabungen wurden bis zum 18. Juni von Eszter B. Vágó, sodann von Judit Topál, István Bóna und Zsolt Visy geleitet.

1971 bot sich die Möglichkeit, im *Castrum* zu graben. Wir durchquerten das Vallum an vier Stellen. Das klarste Bild zeigte die I. Grabungsfläche S-lich der Porta principalis dextra. Den Graben des Pfahllagers mit inbegriffen konnten 5 Perioden unterschieden werden. Die Mauer des *Castrum* blieb in der Grabungsfläche bis zu 60 cm Höhe bestehen. An der Innenseite verrieten drei Kalkstreifen die Renovierung bzw. Befestigung der Mauer. Alle drei Eingriffe gingen mit einer Hebung des Niveaus einher, der letzte erfolgte im 4. Jh. Zu dieser Zeit wurde die Via sagularis gepflastert, an deren Innenseite ein mit Steinen ausgelegter Kanal verläuft. An beiden Seiten der Straße reihten sich Häuser. Wir legten drei Querwände des an der Außenseite der Straße liegenden Hauses frei; jede schließt sich an die Festungsmauer an. Vom Haus an der Innenseite der Straße legten wir zwei Räume des Seitentrakts frei: dies ist der S-Teil des 1962 freigelegten Gebäudes. Unter diesem Gebäude fanden wir ein in die Erde vertieftes Haus mit Balkengerüst, in dessen Herd aus Lehmziegeln ein Denar des Nero lag.

Die II. Fläche durchquert das Vallum an der O-Seite des Tores. An der Innenseite sind die Schichten intakt geblieben. Auch hier kam ein schlecht gepflasterter Weg zum Vorschein mit Häusern an beiden Seiten, doch verläuft er senkrecht zum vorhin Erwähnten, d. h. N-S-lich. Das schwach fundamentierte Haus, das nach der Verwüstung eines Gebäudes am Straßenrand entstanden war und anders orientiert liegt, darf auf Ende des 4.—Anfang des 5. Jhs. datiert werden. Die Bestimmung der in seinem Inneren gefundenen Steinfundamentierung ist ungewiß.

Die decumana-Mauer des *Castrum* durchquerten wir in der Nähe der Ecken. Im S-Profil wies der Graben zwei Perioden auf. Beim Ende des N-Profiles, das im Inneren des *Castrum* liegt, kamen die Steinfundamente eines Hauses zum Vorschein.

Auch außerhalb des *Castrum*, gegenüber der Porta decumana, öffneten wir einige Grabungsflächen. Es kamen die Grundmauern eines mehr als 25 m langen Gebäudes zum Vorschein; bei seinem Eingang in W fanden wir die Steinschwelle des Tores mit zwei Flügeln „in situ“. Das Gebäude liegt an der W-O-Achse des *Castrum* und wurde im ausgehenden 3. oder zu Beginn des 4. Jhs. erbaut.

Wir setzten die Freilegung der im Vorjahr gefundenen Werkstatt bei der SW-Ecke des *Castrum* fort. Über die früher geborgenen 13 Backöfen hinaus kamen weitere 7 zum Vorschein. Abgesehen von Nr. 10 (früher freigelegt) waren sämtliche kleinen Formats. In einigen fanden wir Bronze- und Glasschlacke. Auch fanden wir einen Tiegel für Bronze- und Bronzeguß sowie die Steinbestandteile eines Blasebalgs.

Innerhalb der Canabae öffneten wir an der W-Seite der im Vorjahr freigelegten Grube „T“ acht Flächen, fanden jedoch nur Gruben zur Erdgewinnung. Weiter nach W gab es mehrere Abfallgruben, Reste von Backöfen und Grundmauern. In 350 m Entfernung von der SW-Ecke des *Castrum* kam ein mit Fresken geschmücktes, in der Mitte entzweigeteiltes Wohnhaus mit mehreren Räumen und quadratischem Grundriß zum Vorschein. Ein Raum hatte einen Terrazzofußboden. In beiden Flügeln war die Temperierung mittels Heizröhren gewährleistet, die mit Imbrici ausgelegten Öfen befanden sich im N-Zimmer.

Die Gräberfeldfreilegung knüpfte an die Grabungsflächen von 1968–70 an. Neu freigelegt wurden 60 Gräber, die Gesamtzahl beträgt heute 1673. Wir erreichten den Rand des Gräberfeldes, weiter nach W kamen Gräber nurnmehr verstreut zum Vorschein. Die Skelett- bzw. Brandgräber stehen in einem Zahlenverhältnis von 3:2, bei beiden Bestattungsformen dominiert die O-W-Orientierung. Ein bedeutender Teil der Gräber war aufgewühlt, kaum ein Drittel war unberührt. Auch

fanden wir ein intaktes Urnengrab aus der ersten Hälfte des 2. Jhs. Die übrigen Gräber stammen aus der zweiten Hälfte des 2. Jhs. bzw. aus dem 3. Jh.

An der Ausgrabung nahm Annamária Facsády, Studentin, teil.

Zsolt Visy

Esztergom-Óvoda u. 8 (Kom. Komárom). S. Nr. 120.

36. *Györköny, Eötvös u., Sandgrube* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Während der dieses Jahr fortgesetzten Freilegung des frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes, die vergangenes Jahr begonnen wurde, kamen 12, größtenteils Brandgräber zum Vorschein. In zwei Gräbern fanden wir die Eisenbeschläge und den Bronzeriegel eines Kästchens. Nur ein Grab lieferte Münzen: Großbronzen des Nerva und des Trajan. In fast allen Gräbern fanden wir die Überreste der Speisebeigaben: in der Hauptsache Geflügelknochen.

Jolán Horváth

37. *Kapospula—Alsóheténypuszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (IV). Die Erforschung des Befestigungssystems der spätrömischen Festung wurde fortgesetzt. An der O-Seite legten wir die zwei seitlichen Rundbastionen und einen Teil des SO-Eckturmes frei. An den Türmen waren zwei Bauperioden erkenntlich. Es erwies sich, daß unter sämtlichen Seiten-Rundtürmen der Festung die früheren hufeisenförmigen Türme liegen. Anstelle des runden Eckturmes kam ebenso der frühere, aus der I. Periode stammende fächerförmige Turm zum Vorschein. Etwas nach S von der Festung kamen Wohn- und Abfallgruben aus dem 4. Jh. zutage. Die Ausgrabung zeitigte neben einem Turm ein LT—C-Urnengrab.

An der Ausgrabung nahm Barnabás Lőrincz, Student, teil.

Sándor Soproni

38. *Keszthely-Fenekpuszta* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XIV). Anschließend an das Ausgrabungsgelände von 1970, legten wir zwischen der II. Basilika und das Horreum, beim S-Festungstor und in dessen Umgebung bzw. beim N-Festungstor insgesamt 2000 m² frei.

I. *Arbeitsplatz*: Zwischen der II. Basilika und Horreum wurden 540 m² durchforstet. Am Rand eines kleineren und eines größeren Grubenkomplexes legten wir 8 Backöfen, 5 Speichergruben und einen mit Holz verkleideten Brunnen frei. Diese Objekte durchbrachen das Gehsteigniveau aus dem 4. Jh., das die Basilika und das Horreum umgab; sie standen, wie aus den vor- und diesjährigen Funden hervorgeht, Mitte des 5. Jhs. in Gebrauch. Die aus dem Brunnen geborgenen archäobotanischen Reste sowie die Tierknochen aus den Gruben wurden unter der Leitung des Botanikers Miklós F. Füzes bzw. János Matolcsy eingesammelt.

II. *Arbeitsplatz*: Der Restaurierung des S-Festungstors ging die Freilegung des Tores und seiner beiden Türme voran. Dieses Gelände wurde bereits 1951–52 ausgegraben. Beim Fuß des O-Torturmes und auf der nach S führenden Straße, in durch frühere Freilegungen nicht betroffenem Gelände, kamen mehrere Kubikmeter verkohlte Getreidekörner ans Tageslicht. Der Getreidefund war sekundär gelagert auf der Straße aus dem 4. Jh. Er wurde von Miklós F. Füzes eingesammelt.

W-lich vom S-Festungstor, in Fortsetzung des 1951–52 freigelegten Gräberfeldes, gruben wir 120 Gräber aus. Die meisten stammen aus der späten Völkerwanderungszeit, einige stammen aus der Spät Römerzeit bzw. aus dem 6.–7. Jh. Selbst in den spätesten Gräbern ist die Fenekpuszta so häufige Steinverpackung eine allgemeine Erscheinung. Die ausgestreckten Skelette waren nach W-O orientiert, doch fanden wir auch O-W-bzw. S-N-Orientierung und Hockergräber. Mehrerenorts beobachteten wir Sargspuren. Am häufigsten wurde Keramik beigegeben, doch kamen auch Ohringe, Perlen, Ringe, Eisenmesser und Eisenschnallen zum Vorschein. Besonders erwähnenswert ist ein Grab der

letzten Gräberfeldphase, mit Spuren roter Bemalung auf dem Schädel und den Gliedmaßen des Skeletts.

III. Arbeitsplatz: Das N-Festungstor wurde vollständig freigelegt. Die drei Tore waren, ähnlich wie im Fall des S-Tores, durch einen Binnenturm mit quadratischem Grundriß geschützt. Im Turm selbst waren 4 Gehsteigniveaus, außerhalb des Turmes 4 Brandschichten zu beobachten. Wir fanden auch die zum 3. Gehsteigniveau (das einmal renoviert wurde) gehörende Steinschwelle. Im runden Turm, der den Eingang von SW her beschützte, fanden wir außer dem Gehsteigniveau, das vor dem Ausbau der Festung entstanden war, weitere 5 Niveaus: das früheste aus der Mitte des 4., das jüngste aus dem 9. Jh.

Außerhalb der N-Festungsmauer fanden wir ein neues Gräberfeld. Im freigelegten Teil befanden sich 7 Bestattungen aus der Völkerwanderungszeit und ein früheisenzeitliches Urnengrab.

Die Ausgrabung wurde von László Horváth und Róbert Müller durchgeführt.

Károly Sági

Kompolt-Magtári dűlő (Kom. Heves, Kr. Füzesabony). S. Nr. 81.

Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya, Kr. Mohács). S. Nr. 60.

Magyaregregy-Márvár Kloster (Kom. Baranya, Kr. Sásd). S. Nr. 126.

Magyarszerdahely (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa). S. Nr. 10.

Nagykanizsa-Sánc (Kom. Zala). S. Nr. 13.

Nemeskér-Tüskésrét (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Nr. 82.

39. Nyergesújfalu (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Am W-Rand der Ortschaft, an der W-Seite des Wassergrabens, der von Szarkápuszta und den Hügeln nach N führt, durchschnitten wir die Limesstraße zwischen Brigetio und Aquinum.

Mitarbeiter: Piroška Biczó und Csaba Héjj.

Márta H. Kelemen

Pákozd, Straße M7, 52/600 km (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). S. Nr. 16.

Pilismarót-Basaharc (Kom. Komárom, Kr. Dorog). S. Nr. 17.

40. Pilismarót-Margéta (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Auf dem Hügel im Szántódi dűlő beobachteten wir bei früherer Geländeinspektion römische Gebäudes Spuren bzw. die Trasse eines Rundgrabens.

Im Zuge einer Rettungsgrabung kamen die Grundmauern eines römischen Wachturms von 10 × 10 m Grundfläche zum Vorschein. Auf dem stark erodierten Hügelrücken, an der O-Seite des Turmes, fanden wir auch einen Teil der Fundamente einer Mauer, die wahrscheinlich den Turm umgab. In der Grundmauer des Turmes fanden wir im Mörtel zwei Kleinbronzen aus dem 4. Jh. Den Rundgraben mit einem Radius von 23–28 m durchschnitten wir an drei Stellen. Im Inneren des Turmes befand sich eine Wohngrube aus dem 11.–13. Jh.

Mitarbeiter waren die Studenten István Torma und Marietta Csányi.

Márta H. Kelemen—István Horváth

Sopron-Városház u. (Kino). (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 71.

41. Ságvár (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (IV). Infolge der vorgesehenen Rekonstruktion von Ságvár wurde es notwendig, die bekannte spätrömische Festung genau zu lokalisieren und zu vermessen.³ Die Forschung wurde durch den Umstand erschwert, daß die aktuelle Gemeinde größtenteils auf die Festung aufgebaut ist. Mit Hilfe der Ausgrabung konnten wir die Trassen der N-, W- und S-Festungsmauer und das System der Seiten-

türme definieren. Den Platz der O-Mauer konnten wir angesichts des äußerst feuchten Geländes, vorderhand nur beiläufig bestimmen. Die Festungsmauern sind 200–220 cm stark, die Festung liegt auf einer Fläche von 250 × 300 m. Der Mauer schließen sich Türme mit 9 m Binnenradius an: an der kürzeren Seite gibt es 6 Türme, an den längeren (N und S) konnte ihre Zahl nicht festgestellt werden, doch dürften es 6 oder 8 sein. Das System der Seitentürme definierten wir aufgrund der genauen Lage des vorhandenen Turmes und der Spuren auf der Erdoberfläche. Im zu diesem Zweck gegrabenen Sondierungsgraben fanden wir keine Fossa an der S-Mauer. Die Festungsmauern wurden, mit Ausnahme des letzten S-lichen Seitenturmes der W-Mauer, an sämtlichen Forschungsstellen bis zu den Fundamenten abgebaut. An der NO-Ecke des befestigten Gebiets liegt, wie aus Oberflächenspurten zu ersehen, ein größeres Gebäude. Im entsprechenden Sondierungsgraben fanden wir z. T. abgebaute Mauern, zahlreiche mehrfarbige Wandmalerei-Fragmente, Reste des Fußbodens und des Hypocaustums sowie Bruchstücke eines monochrom schwarzen Mosaikfußbodens.

Endre Tóth

42. Sopron, Fabricius-Haus (Beloianis tér 6) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei Arbeiten im Zusammenhang mit der Restaurierung des Gebäudes kamen im ersten Keller die Mauern eines römischen Gebäudes zum Vorschein. Wir legten drei Fußbodenniveaus des mehrfach erneuerten römischen Gebäudes frei. Unten befanden sich zwei Terrazzo-Fußböden, oben ein aus großen Steinplatten ausgestaltetes, mit Heizröhren versehenes Niveau. Auf der Steinplattenschicht liegt eine Verwüstungsschicht, darauf folgt ein Haus aus in Lehm gebetteten Steinwänden aus dem 5. Jh., das zur Völkerwanderungszeit an die damals noch bestehenden dicken römischen Mauern angebaut wurde. Darauf folgen durch viele und abwechslungsreiche, besonders mit eingeläutetem Muster verzierte Keramikscherben datierte Schichten des 5. und 6. Jhs.

Mitarbeiter: Kunsthistoriker Ferenc Dávid.

Im Zuge der Erforschung zwecks Restaurierung des Hauses *Szentlélek u. 13* legten wir ein Bauopfergefäß (17.–18. Jh.) frei und stießen dabei einige cm unter dem Fußbodenniveau des Kelterhauses auf die Mauerkrone eines römischen Baus. Wir gruben eine Räumlichkeit von 3,5 × 4,5 m des römischen Hauses mit mehreren Zimmern frei. An den Wänden war der Verputz stellenweise bemalt, die Auffüllung lieferte sehr viele Tegula- und Imbrex-Fragmente sowie Keramikscherben. Oberhalb der Verwüstungsschicht des Hauses kamen größere Teile einer spätrömischen Reibschüssel zum Vorschein. Das Gebäude stand am Ikva-Ufer an der zum Amphitheater führenden Straße.

Mitarbeiter: Kunsthistoriker András Gergelyffy.

János Gömöri

43. Százhalombatta–Dolina (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Am Fundplatz der 1967 geborgenen Meilensteine fanden wir weitere drei solche in fragmentiertem Zustand. Mit den Meilensteinen des Maximinus, Gordianus II. und Claudius II. sind somit 10 Meilensteine von dieser Fundstelle bekannt.

Sándor Soproni

Székesfehérvár-Ruinenpark (Kom. Fejér). S. Nr. 105.

44. Szombathely, Thököly I. u. 20, Rákóczi F. u. 8–10. (Kom. Vas) (XXXIX). Dieses Jahr wurde die Freilegung der 8 m breiten, mit Basalt gepflasterten römischen Straße, die vor der O-Fassade des Iseums in N–S-Richtung verläuft, fortgesetzt. Es wurden etwa 120 m freigelegt. Die Basaltplastersteine sind auf der Oberfläche nur stellenweise erhalten geblieben. Die Fundamentierung der Straße ist intakt, die Breite ist durch einige Randsteine angegeben. Wir stießen auf die Mündung der basaltgeplasterten römischen

³ A. Sz. Burger, Acta ArchHung 18 (1966) 99. Anm. 2.

Straße, die senkrecht auf die vorangehende, vor der S-Seite des Iseums verläuft. Östlich der N-S-Straße stellten wir außerhalb des Temenos des Jupiter Dolichenus die Spuren weiterer drei Gebäude fest.

Mitarbeiter: Endre Tóth, Magda Medgyes.

Tihamér Szentlélek

45. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Im 14. Ausgrabungsjahr wurde die Freilegung des Zentrums der Römersiedlung fortgesetzt. In der Achse der Area sacra wurden bereits in früheren Jahren Reste eines größeren Gebäudes gefunden, die hinter einer großen Stützmauer lagen. Im Gegensatz zu früheren Vorstellungen konnte der Bau nicht als ein Tempel des Kaiserkults identifiziert werden, doch gehört er aufgrund sowohl seiner Platzierung als auch seiner architektonischen Merkmale zweifellos zum Heiligenbezirk und wurde, mit diesem zusammen, im ersten Viertel des 2. Jhs. erbaut. In S ist das 40 × 20 m große Gebäude durch eine Stützmauer abgeschlossen; innerhalb dieser ist das Gehsteigniveau 50 cm höher als davor, im Gebiet um den Hauptaltar herum. Die Mitte des Gebäudes zwischen der S- und N-Mauer nimmt eine einzige große Halle ein, die ursprünglich einen Terrazzofußboden minderer Qualität hatte. An beiden Seiten der Zentralhalle öffnen sich je drei kleine, W-O-orientierte Räume; der Terrazzo-fußboden der O-Räume ist minderer, der der W-Räume sehr guter Qualität. Der Fußboden der O-Räume sowie der Mittelhalle ist überall von Brandspuren bedeckt; der Fußboden der W-Räume ist 40 cm höher. Wahrscheinlich wurden diese nach der großen Verwüstung im Jahr 260 wiederhergestellt, wobei auch der Fußboden renoviert wurde. Dies erfolgte in erster Linie an den Stellen, wo der Terrazzo-fußboden aus dem 2. Jh. infolge des darunter sich erstreckenden Vallums eingesunken war. Mit der Renovierung des Gebäudes stehen in Verbindung wahrscheinlich die vielen späten Ziegelstempel der Legio II adiutrix. Das N-Zimmer des W-Flügels war durch eine Apsis abgeschlossen, es hatte Fußbodenheizung: die Heizrohre und die Tubi in den hochstrebenden Wänden sind in gutem Zustand auf uns verblieben. Das Fundmaterial (Münzen von Constantinus bis Valentinianus, Zwiebelkopffibeln, Bronzegegenstände) stammt überwiegend aus dem 4. Jh. Unterhalb des Gebäudes konnten wir nur die Überreste des zur Wende des 1./2. Jhs. aufgelassenen militärischen Lagers feststellen. Das Vallum haben wir an zwei Stellen, östlich und westlich vom Gebäude durchquert. Das oberste Niveau des einmal renovierten Walls verlief unmittelbar unter dem Gebäude. Der Graben wurde auf einmal aufgefüllt, wahrscheinlich vor der Fundamentierung des repräsentativen Gebäudes. Die Fußbodenniveaus über dem Graben sind in der ganzen Länge des Palastes überall eingesunken, was soviel heißt, daß der Boden des aufgefüllten Grabens bei Baubeginn noch nicht kompakt geworden war. In der S-Fassade des Gebäudes, nördlich der Stützmauer, wo wir in früheren Jahren die Pfosten der zum Militärlager gehörenden Baracken gefunden hatten, kam ein Kanal mit Lehmwänden, innen mit Tubi ausgelegt, zum Vorschein, der von der S-Abschlußmauer des Gebäudes durchschnitten war. An der N- und O-Seite des Gebäudes verliefen gepflasterte Straßen.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki sowie die Studenten Marjetta Sasel, Barnabás Lóriné und Klára Szabó teil.

Jenő Füz

46. *Tuskevár-Kőhányási dűlő* (Pápatag), Stall der LPG (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (XLV). Während der zur Orientierung dienenden Ausgrabung forschten wir in drei Gebieten. Die Flächen I und III lieferten spätrömische, W-O-orientierte Körpergräber mit ärmlichen Beigaben (Zwiebelkopffibel, Napf, Schlüssel- und Glasscherben). Das Zentrum des spätrömischen Gräberfeldes ist in der Umgebung des LPG-Stalles zu suchen. In Grabungsfläche II beobachteten wir die Spuren eines vollständig ausgehobenen Gebäudes mit mehreren Räu-

men. Es dürfte ein Nebenbau der früher freigelegten römischen Villa, nördlich der Landstraße, gewesen sein.

An der Ausgrabung nahm Ágnes Gopcsa teil.

Sylvia Palágyi

47. *Visegrád-Sibrik domb* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Im Bereich des römischen Lagers wurde 1951/52 und 1970 gegraben. Dabei konnten der Grundriß sowie die Baugeschichte des Lagers teilweise klargestellt werden. Das Ziel der wegen Wegbau notwendigen beiden Rettungsgrabungen im vergangenen Jahr war vor allem die Freilegung der Porta praetoria des Lagers.

Die Ergebnisse lassen sich in folgendem zusammenfassen: Im ersten Drittel des 4. Jhs., in der ersten Bauperiode, stand bei der Abwinkelung der W-Mauer ein hervorspringender, hufeisenförmiger Turm. In der 2. Bauperiode wurden Lagermauer und Turm in etwa 15 m Länge abgetragen bis zu den Fundamenten. An dieser Stelle wurde dann ein zweiteiliges Tor errichtet; in der letzten, 3. römischen Periode wurde vor das Tor ein Turm mit quadratischem Grundriß (Innenmaße: 11,75 × 11,75 m) mit 1,1 m dicken Wänden gebaut. Mitten im Turm stand ein Rundpfeiler mit 2,6 m Durchmesser, dem sich von N und S weitere Pfeiler mit viereckigem Grundriß anschlossen. Gegenüber dem Pfeiler der sich dem Rundpfeiler von N anschließt, fanden wir, an der N-Wand des Turmes einen weiteren kleineren Pfeiler mit viereckigem Grundriß.

Wahrscheinlich noch im 10. Jh. wurden im Zuge der Entrümmerung der Mittelpfeiler und die anschließenden Wände eingerissen und das Doppeltor verbaut. Sodann wurde das Turminnere, das zur Römerzeit ein Gefälle hatte, durch Ausgraben bzw. Auffüllen planiert; man stellte in vier Reihen je vier große Pfosten auf, die beim Fuß durch Steinverpackung befestigt waren. Auf dem dieserweise ausgestalteten Gehsteigniveau lag eine unebenhmäßige Mörtelschicht. Die Lagermauer nördlich des Torturmes wurde auf der Außenseite mit einer 0,8–1,0 m dicken Mauer aus in Lehm gebetteten Steinen verstärkt.

Das früheste Gebäude ging im Feuer zugrunde. Das durchbrannte Fußbodenniveau wurde in der folgenden Periode durch Auffüllung erhöht. Diese zweite Periode ist durch eine dicke Brandschicht abgeschlossen; aus dieser Schicht kam ein Silberdenar des László I. zum Vorschein. Bei dem Umbau gegen Ende des 11. Jhs. wurde im Turminnere eine Trennwand gebaut (N–S). Gleichzeitig wurde der Turm an der N-Seite, beim Treffpunkt von Lager- und Turmmauer, mit einem kleinen Bau vergrößert. Innenmaße: 3,5 × 2,5 m, Mauerdicke: 0,75 m.

Mit der Freilegung des Torturmes gleichlaufend haben wir auch im Lagerinneren, wo früher Weinbau betrieben wurde, Sondierungsflächen freigelegt zwecks Orientierung. In den rigolierten Teilen der Flächen fanden wir als Streufunde 13 römische Münzen, eine awarische Riemenzunge aus Bronze des 9. Jhs., einen Schläfenring und Schmuck aus vergoldetem Kupferblech. Darunter fanden wir Teile mehrerer Wohnhäuser aus dem 10.–13. Jh. mit dazugehörenden Gruben.

Mit einer Grabungsfläche legten wir eine 5 m lange Strecke der S-Lagermauer frei.

Sándor Soproni – Mátyás Szőke

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 48–50)

Eperjes-Csikóstábla (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 55.

Gyoma-Egyi halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas). S. Nr. 6.

48. *Isaszeg* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (XLIV). Auf dem Grundstück von László Tihanyi, in der Nagy Sándor u. 39, kam Anfang der 60er Jahre beim Hausbau ein Sarmaten-Skelettgrab zum Vorschein mit Gefäßbei-

gabe. Dieses Jahr gruben wir ebendort 6 Gräber aus. Orientierung: O—W. Die charakteristische Beigabe ist die Kniefibel und das auf Drehscheibe hergestellte graue Zweihenkelgefäß. Beachtenswert ist das 6. Grab mit Steinverpackung. Die Bestattungen stammen aus der ersten Hälfte des 4. Jhs.

Magdolna Hellebrandt

49. *Kál-Legelő* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). In Fortsetzung der Grabungsflächen von 1967 legten wir ein spätsarmatisches Hügelgrab und einige Gruben (Siedlung) frei. Wir suchten das S-Ende des Grabens, der das Gräberfeld aus der Zeit der ungarischen Landnahme von W umgibt und etwa 100 m weiter verläuft. Im aufgewühlten Sarmatengrab fanden wir einen kleinen römischen Krug, im Graben einen silbernen Armreifen.

János Győző Szabó

Lászlófalva-Bozsik tanya (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecske-mét). S. Nr. 125.

Mártély-Druzsba-telep (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 64.

50. *Mezőberény, Belentei út 31* (Kom. Békés, Kr. Békés) (III). An der S-Seite des Hauses legten wir bei einer topographischen Sondierungsgrabung Objekte einer sarmatenzeitlichen Siedlung (Backofen, Hausfundament, Abfallgruben) und Abfallgruben aus der Arpadenzeit frei. Im Bereich der Siedlung kamen verstreut auch früheisenzeitliche Scherben zum Vorschein.

Die sarmatenzeitliche Siedlung ist aufgrund der Keramik auf das 3.—4. Jh. anzusetzen.

Borbála Maráz

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 51—77)

51. *Apátfalva-Vámház* (Kom. Csongrád, Kr. Makó) (LVI). Unmittelbar am Maros-Ufer kamen 8 ausgestreckt auf dem Rücken liegende, N—S-orientierte spätawarische Skelettgräber zum Vorschein. Die Beigaben waren eine versilberte Gürtelgarnitur und Pferdeskelette.

Katalin Nagy

52. *Biharkeresztes-Kisfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Auf einem durch Sandgewinnung gefährdeten Gebiet legten wir Wohn- und Abfallgruben einer dakisch-sarmatischen Siedlung sowie Römergräber mit reichen Beigaben aus dem 4.—5. Jh. frei.

An der Ausgrabung nahmen György Módy und Károly Mesterházy teil.

Wegen der Vergrößerung des *Reformierten Friedhofs* führten wir im Gelände eine Authentisierungsgrabung durch und legten 3 Wohngruben, einen Backofen sowie ein ausgeraubtes germanisches Grab frei.

Ibolya M. Nepper

53. *Derecske, neues Mietshaus* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Derecske) (VIII). Die Beigaben der zutage gekommenen drei SO—NW-orientierten Skelette verschwanden zwar bei den Arbeitern, doch ist es aufgrund der Lage des Gräberfeldes anzunehmen, daß es zum gepidischen Gräberfeld gehört, das beim Bau der neuen Apotheke gefunden wurde. An der Rettungsgrabung nahm Csaba Csorba teil.

Bei der Fundamentierung der *neuen Apotheke* wurden 4 Gräber gefunden, die zu dem gepidisch-awarischen Gräberfeld gehören, das bei den Erdarbeiten des 1963 gebauten Gymnasiums aufgewühlt wurde.

Ibolya M. Nepper

54. *Dunaújváros* (Kom. Fejér) (XL). Im W-Teil des römischen Gräberfeldes kamen, ebenso wie im vergangenen Jahr, awarische Häuser und Backofen ans Tageslicht. Drei von ihnen fanden wir im Gebiet der

Schule mit 20 Klassenzimmern, das vierte, ein allein-stehender Backofen, lag in ca. 150 m Entfernung von diesen. Das I. Haus ist im großen und ganzen quadratisch, der Backofen ist an die S-Wand angebaut. Das II. Objekt ist ein Backofen mit Feuergrube. Ein Haltestein und die Seitenwand aus Lehm bis 40 cm Höhe sind bestehnengeblieben. Der Boden ist doppelt ausgelegt, auf die 5 cm starke Lehmschicht ist eine 2 cm dicke Schottererschicht aufgetragen. Das Objekt lieferte zwei Schleifsteine und mehrere Scherben mit Wellenlinien- bzw. keilförmiger Stempelverzierung. Die N-Hälfte des III. Hauses ging früher zugrunde. Es dürfte quadratisch gewesen sein, an die S-Seite war der rund-Backofen angebaut. Auch hier fanden wir Wellenlinienkeramik. Das IV. Objekt lieferte handgeformte Scherben. Die Backöfen und die Häuser sind auf die Früh- bzw. Spätawarenzeit anzusetzen.

Zsolt Visy

55. *Eperjes-Csikóstábla* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXII). An der S-Seite der niedrigen, SW—NO verlaufenden Hügelkette fanden wir bei einer Sondierungsgrabung Siedlungsspuren, die auf das 8.—9. Jh. anzusetzen sind. Die Arbeit wurde durch die 80 cm dicke Humusschicht sehr erschwert. Unter dieser beobachteten wir sich mehrfach überkreuzende Grabensysteme. Wir fanden neben wenig, auf Viehzucht hinweisenden Tierknochen grobe Hauskeramik und Scherben von Linear-keramik, geschnitzte Knochengeräte unbekannter Bestimmung, eine bikonische Spinnwirtel und einen halbsphärischen Eisenfladen. Gleichzeitig kamen auch einige sarmatische Scherben zutage.

Csanád Bálint

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 78.

56. *Fertőszentmiklós—Szereti dűlő* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár) (XIX). In der Sandgrube der LPG „Új élet“ legten wir 6 Gräber eines germanischen Gräberfeldes aus dem 6. Jh. frei; sie waren vom sog. Hegykő-Typus. Ebendort fanden wir auch zwei Hockergräber und Abfallgruben der Gáta-Kultur. Form und Maße des freistehenden arpadenzeitlichen Backofens sind die üblichen. Etwas entfernt vom germanischen Gräberfeld kam auch ein auf das 9.—10. Jh. ansetzbares Einzel-Skelettgrab mit Ohrringen zum Vorschein.

An der Freilegung nahm Eszter T. Szőnyi teil.

János Gömöri—Péter Tomka

57. *Gyöngyöspata-Előmály* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Nach Freilegung von Grab Nr. 195 beendeten wir die Ausgrabung des awarischen Gräberfeldes.

János Győző Szabó

58. *Gyöngy—Vásártér utca* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Die Erforschung des awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt; wir legten 100 Bestattungen frei. Die Ausdehnung des Gräberfeldes wurde geklärt, es beinhaltet schätzungsweise 800 Gräber. Das bedeutendste war Grab Nr. 99: die unmittelbare Parallele der silbernen Gürtelgarnitur des bestatteten Mannes ist die Garnitur mit Kinnschnalle aus dem Fürstengrab von Bócsa.

Gyula Rosner

59. *Jobbágyi* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (XXVII). Bei der Legung von Wasserleitungsröhren kam vor dem Haus Petőfi u. 46 ein germanisches Grab aus dem 5. Jh. zum Vorschein. Die Beigaben: 2 vergoldete Silberfibeln, 2 Silberarmreifen, Mittelstück eines zweiseitigen Knochenkammes, eine Spinnwirtel, blaue und grüne Perlen. Im Zuge der zwecks Authentisierung von Grab und Gräberfeld vorgenommenen Rettungsgrabung fanden wir 2, mit Keramik aus dem 5. Jh. datierbare Abfallgruben, sonst aber keine Anzeichen von Bestattung oder Siedlung.

Judit Gádor

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Nr. 38

60. *Kölked—Feketekapu* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Die 1970 begonnene Rettungsgrabung (wir berichteten über den Fundort *Nagynyárad*) fortsetzend, legten wir auf einer 80 × 40-m-Fläche, die unter eine Betonstraße verläuft, die Gräber Nr. 350—676 des awarenzeitlichen Gräberfeldes frei. Ebendort fanden wir ein kaiserzeitliches und 3 arpadenzeitliche Häuser. Der freigelegte Teil des Gräberfeldes ist auf das 7.—8. Jh. anzusetzen. 200—300 m nach NO vom Gräberfeld läßt sich aufgrund oberflächlicher Streufunde auch die Stelle der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung mit Wahrscheinlichkeit feststellen.

Mitarbeiter: Gábor Kárpáti und Zsuzsanna K. Zoffmann. An der Ausgrabung nahmen die Studenten Ibolya Gerelyes, Erzsébet Marton, Zsuzsa Miklós, Katalin Wollák und Paula Zsidi teil.

Attila Kiss

61. *Kunszentmiklós-Kunbábony* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós) (XIV). Im Bábony genannten Gebiet, etwa 4 km von Kunszentmiklós, fanden die Arbeiter bei einem Einsturz der Sandgrube eine große Amphora. Das dazugehörige Grab wurde aufgewühlt. Über die Funde wurde anderentags Meldung erstattet beim Kecskeméti Museum. Es gelang, in Kunszentmiklós und in den umgebenden Gehöften sowie durch Sieben des eingestürzten Geländes, trotz aller Mängel, etwa 2,5 kg Goldgegenstände zu sammeln.

Es waren gebrauchte bzw. für die Bestattung angefertigte Schmucksachen, darunter drei Gürtelgarnituren mit Zugehör aus Gold, beweisend, daß der Bestattete ein hochstehender awarischer Fürst war.

Die zu Frühjahrsbeginn angefangene und im Sommer auf größerem Gebiet fortgesetzte Authentisierungsgabung bewies es tatsächlich, daß es um ein Fürstengrab ging; trotz der Beschädigungen und Mängel konnte sogar der Bestattungsritus festgestellt werden. Ein überraschendes Ergebnis der zweiten Freilegung war, daß in etwa 15 m Entfernung nach NO von diesem, ein weiteres, W—NW-orientiertes Männergrab zutage kam. Es wurde zur Awarzeit ausgeraubt, doch ließ es sich noch immer nachweisen, daß es von einer hohen Persönlichkeit handelt, die in einem Sarg, mit Goldgürtel und goldenem Schwert bestattet wurde.

Parallel zur Sandgewinnung wird die Rettungsgrabung weiter fortgesetzt. Am Einsammeln der Funde beteiligte sich Attila Horváth.

Elvira H. Tóth

62. *Madaras-Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Die seit 1963 laufende Freilegung wurde auch dieses Jahr fortgesetzt. Am O-Rand des Gräberfeldes klärten wir eine Fläche von 30 × 220 m auf. Wir fanden den S-Rand des Gräberfeldes, den O-Rand noch nicht, obwohl die Gräber in dieser Richtung schütterer erschienen. Auch legten wir ein ärmliches, aus 48 Bestattungen bestehendes Gräberfeld einer arpadenzeitlichen Siedlung frei; lediglich ein Grab lieferte einen Schläferring.

Am W-Rand des Gräberfeldes legten wir eine Fläche von 30 × 230 m frei. Der NW-Abschluß des Gräberfeldes konnte endgültig geklärt werden; es wurde endgültig klar, daß das Gräberfeld im Überschwemmungsgebiet des Kigyós-Baches beginnt und sich auf der Lehne fortsetzt. Am NW-Rand war ein Mann mit deformiertem Schädel bestattet. Die Überreste der arpadenzeitlichen Siedlung (Backöfen, Graben, Abfallgruben) kamen in großer Dichte zum Vorschein. Dieses Jahr legten wir auf insgesamt 14 400 Quadratmeter 113 Gräber (Nr. 498—609) des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes frei, das sich nach W fortsetzt.

Mihály Köhegyi

⁴ Banner J., Jelentés a Magyarországi-bökenyi ásatásokról (Bericht über die Ausgrabungen in Magyarországi-Bökeny). *Dolg* 3 (1927) 72—122. Das Gräberfeld der veröffentlichten 9 Gräber entspricht dem der jetzt gefundenen 14 gepidischen Gräber.

63. *Magyarcsanak—Bökény* (Kom. Csongrád, Kr. Makó) (XVI). Unmittelbar am Maros-Ufer, im Káposztáskert genannten Anger, legten wir durch Rettungsgrabung 14 gepidische Gräber frei. Die auf dem Rücken ausgestreckt liegenden Skelette waren nach W—O orientiert, mit Armen neben dem Körper.⁴ Es kamen ferner ein bronzezeitliches Urnengrab, mehrere taube Gruben und zwei Bestattungen mit Tierschädelbeigabe zum Vorschein.

Katalin Nagy—Margit Nagy

64. *Mártély-Druzsba telep* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (LVI). Bei der Fundamentierung des Erholungsheims der Alföld-Porzellanfabrik wurde ein spätawarisches Gräberfeld aufgewühlt. Bei der Inspektion des Geländes beobachteten wir die Verfärbungen von 20 Gräbern und konnten einige davon aufgrund der eingelieferten Funde identifizieren. 3 der W—O-orientierten Bestattungen waren Baldachingräber. Aus 3, teilweise aufgewühlten Gräbern haben wir eine gegossene Gürtelgarnitur, melonenkernförmige Perlen und einen Schläferring geborgen. Die Form von 4 sarmatischen Gruben konnte festgestellt werden.

Katalin Nagy

Mezőberény-Tücsökhalom (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Nr. 11.

65. *Mezőkovácsháza, Lehmgrube der LPG „Új alkotmány”* (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza) (III). Die Ausgrabung, die anhand von bei Lehmförderung zutage gekommenen Funden vorgenommen wurde, zeitigte 16 awarische Gräber. Die Funde datieren sie auf Ende des 6.—Anfang des 8. Jhs. Nur 3 von ihnen waren intakt, die übrigen wurden noch seinerzeit aufgewühlt.

Irén T. Juhász

66. *Nagyecsk, Kossuth u. 8* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Im Garten des Hauses wurde bei Schottergewinnung ein awarisches Grab aus dem 8. Jh. aufgewühlt.

János Gömöri

In derselben Straße, in der Umgebung der Häuser Nr. 7—10, erhielten wir durch Beobachtungen Angaben über 6 Gräber eines umgrenzbaren, größeren spätawarenzeitlichen Gräberfeldes. Orientierung: NW—SO, kennzeichnende Funde: Gürtelgarnitur mit schildförmigen, mit Scharnieren versehenen, rankenverzierten Beschlägen. Den heutigen Kenntnissen zufolge ist dies das Sopron am nächsten liegende Gräberfeld aus dieser Zeit südlich des Fertő-Sees.

Péter Tomka

67. *Pókaszeptek, Avar u.* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Wie vorgesehen, wurde mit den diesjährigen Ausgrabungen die Freilegung des frühawarenzeitlichen und des slawischen Urnengräberfeldes beendet; die Zahl der Gräber beläuft sich auf 415. Die weitere Forschung verlief überwiegend am O-Rand des frühmittelalterlichen Gräberfeldes. Etwa 2000 Quadratmeter Fläche wurde durchforscht, wobei der O-Rand beider Gräberfelder aufgeklärt wurde.

An der Ausgrabung nahmen vonseiten der Anthropologischen Sammlung Olga Bottyán, und Edit Lotterhofer, ferner die Studenten Éva Béres, Erika Hajmási und László Vándor teil.

Ágnes Cs. Sós

68. *Polgár* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Polgár) (VIII). Bei der Fundamentierung eines neuen Dienstleistungshauses kamen in 1,2—1,5 m Tiefe Gräber zum Vorschein. Skelett- und Schädelreste von 6 Bestattungen. Die Beigaben sind spätawarenzeitlich: Riemenzungen und Gürtelbeschläge mit Greifen-Rankenmuster, Perlen, Eisenbrocken.

Csaba Csorba

69. *Rácalmás-Rózsamajor* (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (XL). In den früheren Jahren wurde durch Bautätigkeit ein Großteil des Hügels mit einem awarischen Gräberfeld abgetragen. Mit der diesjährigen Ausgrabung retteten wir 157 awarische Gräber aus dem 7. Jh. Die einst reichen Gräber waren fast sämtlich ausgeraubt. Auffallend viele — insgesamt 20 — Pferdegräber kamen zutage, davon 18 selbständige Pferdebestattungen mit Lanzen, Streitäxten und vielerlei Pferdegeschirrschlägen aus Silber. Erwähnenswert unter den übrigen Funden sind eine Doppelschale, Ohringe aus Gold, eine Gürtelgarnitur mit gepreßter Kinnschnalle, norditalische, gepreßte Gürtelzierden aus Bronze sowie eine reichhaltige, handgeformte und auf der Drehscheibe hergestellte graue Keramik, darunter 5 Krüge mit Ausgußrohr.

Zsolt Visy—István Bóna

Regöly (Kom. Tolna, Kr. Tamási). S. Nr. 20.

70. *Solymár-Dinnyehegy* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Anschließend an das Gebiet des 1970 freigelegten frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes (Freilegung von Éva Koczur) kamen auch awarische Gräber zum Vorschein.

Dieses Jahr wurden 64 spätawarische Gräber freigelegt. Von hervorragender Bedeutung waren zwei Reitergräber mit beschirnten Pferden. Die Beschläge der Männergürtel und des Pferdegeschirrs waren mit Preßtechnik hergestellt, dennoch sind in ihnen auch Vorläufer von Gegenständen zu erkennen, die in der späteren Awarenzeit modisch waren.

Gyula Török

Sopron-Fabricius-Haus (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 42.

71. *Sopron, Városház u. (Kino)* (XXIX). Im Gelände, wo Sándor Tóth und Klára Sz. Póczy seit 1967 forschten, ließ das Landesamt für Denkmalpflege, vor der Wiederherstellung des Geländes für Vorstellzwecke große Mengen Erde abtragen. Nördlich vom Haus aus der Völkerwanderungszeit, oberhalb der römischen Straße, anschließend an die römische Stadtmauer, kam die Oberfläche einer Steinpulverschicht zum Vorschein. W-lich vom Haus wurde die Freilegung eines großen, runden Backofens aus dem 6.—9. Jh. fortgesetzt. Die spätrömischen Schichten lieferten Scherben sowie Dolch und Beil aus Eisen. Die Freilegung wurde bei Konsultierung mit Klára Sz. Póczy und Sándor Tóth ausgeführt.

János Gömöri

Anläßlich der inneren Aufdeckung und Dokumentierung der in den vorigen Jahren freigelegten Reste des Wohnhauses aus dem 5. Jh. sind die zur letzten Bauphase gehörenden Veränderungen (Erneuerung großer Teile des aufgehenden Mauerwerks, Neuaufführung eines selbständigen Gebäudes — dessen Steinmauer wieder mit dem Bindematerial, Lehm-Sand gefertigt waren — dicht neben der Nordmauer des Hauses, Neubildung der Heizungsanlage an der Südmauer in Verbindung mit der Entstehung eines neuen Heizungskanals, mittels dessen die südliche Anlage aus dem Raum des neuen Neubaus heizbar geworden war) ausgeschieden. Die Datierung dieser Umgestaltung hängt von der exakt nicht feststellbaren Lebensdauer des Hauses ab, als Untergrenze ist aber eine Zeit nicht früher als das 2. Viertel des 5. Jhs. anzunehmen.

Sándor Tóth

72. *Tamási* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). In der Csikólegelő-Sandgrube wurde die Freilegung und Abgrenzung des langobardenzeitlichen germanischen Gräberfeldes beendet. Beachtungswert aus den letzten Gräbern (Nr. 51–53) sind ein Messer mit Bronze Griff, ein S-förmiges Fibelpaar, ein Bronzeschloß, ein späterer Anhänger aus Kristall, Pfeilspitzen, Kämme und ein eigenartiges Gefäß mit Spaltenmuster.

Mitarbeiter waren Jolán Horváth, und der Anthropologe István Kiszely.

István Bóna

73. *Tatabánya-Sikvölgypuszta* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Auf gefährdetem Gebiet legten wir durch eine kleinere Rettungsgrabung 17 Gräber frei, die die Skelette von größtenteils Älteren und Kindern enthielten. Aufgrund des freigelegten Teiles waren die Bestattungen annehmbarerweise in Reihen geordnet, die Orientierung ist einheitlich NW–SO. Von den ärmlichen, meist Keramik enthaltenden Gräbern ragt das Grab eines Kriegers mit Bogen sowie ein reiches Frauengrab; hinsichtlich des Ritus ist ein Baldachingrab der Erwähnung wert.

An der Ausgrabung nahm Béla Szóke, Student, teil.

Éva V. Vadász

74. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). In der O-Grenze wurde die 1965 begonnene Freilegung des awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Mit den dabei geborgenen 208, beträgt die Gesamtzahl der Gräber nunmehr 1101.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Judit W. Antoni, Mária Fekete und Klára Kővári teil.

Éva Garam

75. *Toponár-Fészertlak puszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Dank der Ausgrabung im 1970 erstmals angegrabenen awarischen Gräberfeldes aus dem 7.—8. Jh. erhöhte sich die Gräberzahl von 22 auf 65. 65% der freigelegten Gräber waren aufgewühlt, 30% waren Kindergräber.

An der Ausgrabung nahmen Sándor Wenger, Anthropologe, und die Kaposvárer Schülerin Katalin Janovich teil.

Eugénia Szimonova

Visegrád-Sibrik domb (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 47.

76. *Vác-Schottergrube, Kisréti dűlő* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). Der überwiegende Teil der dieses Jahr freigelegten 97 awarenzeitlichen Gräber ist nach NW–SO, einige nach N–W orientiert. Schädelzauber (Abschneiden des Schädels, 2 Schädel in einem Grab) waren in 15 Gräbern zu beobachten. Auch legten wir einige symbolische Bestattungen frei. Es waren leere Grab-schächte bzw. es befanden sich in den Gräbern Nr. 292 und 299 nur Gefäße ohne Gebeine. 48 Gräber lieferten Gefäße, 46 Tierknochen bzw. Eier. Wir fanden die N- und die S-Grenze des Gräberfeldes.

An der Ausgrabung nahmen Magdolna Hellebrandt und István Dinnyés teil.

Sarolta Tettamanti

77. *Visonta–Nagyecapás* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). In der dritten Phase der Ausgrabungen im spätawarenzeitlichen Gräberfeld wuchs die Zahl der Gräber auf 102 an. Auf kurzer Strecke identifizierten wir den O-Rand des Gräberfeldes, wo zwei Kriegergräber Funde bajuwarisch-alemannischen Charakters lieferten. Eine besondere Seltenheit ist die Breitsax aus Grab Nr. 74, eine Überraschung in awarischen Gräberfeldern östlich der Donau. Die bisherigen Funde lassen eine Datierung zwischen 670–730 zu.

Árpád Nagy

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 78–89)

78. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentés) (XXXV). Die Freilegung des an Funden reichsten Gebiets wurde fortgesetzt, wo es neben der frühen Siedlung auch ein bronzezeitliches, ein awarenzeitliches und ein slawisches

Gräberfeld gibt. Die wichtigsten Ergebnisse: Der Rundgraben einer monumentalen Jurte, der Getreidekörner lieferte. Dieser Graben durchschneidet mehrere spätawarische Gräber, wodurch sein Alter bestimmt ist. Wir vermaßen die in den Grabungsflächen erscheinenden Teile von rechtwinklig geschwungenen Gräber bisher unbekannter Bestimmung. Einige der Gräber Nr. 92–123 lieferten sehr interessante, bisher unbekannte Knochenschnitzereien. Die O-Hälfte des Ausgrabungsgeländes ist vernichtet.

Einige, am S-Abschnitt des Feldwegs geöffnete Grabungsflächen lieferten bronzezeitliche Urnengräber sowie auf dem Boden von zur Siedlung gehörenden Gruben komplette Pferdeskelette, was in der Landnahmezeit beispiellos dasteht: bisher fanden wir in den Gräbern nur Schädel und Beinknochen.

An der Ausgrabung nahmen János Matócsy, Kornél Bakay, Katalin Hegedüs, Júlia G. Szénánszky und Csánád Bálint, ferner Károly Árpás, Grafiker und Ágnes Szóke und Júlia Glattfelder, Restauratoren, teil.

Gyula László

Fertőszentmiklós—Szereti dűlő. Sandgrube (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár). S. Nr. 56.

Györköny, Eötvös u., Sandgrube (Kom. Tolna, Kr. Paks). S. Nr. 36.

79. Györköny—Nagyhegy (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Bei der Erschließung einer Sandgrube kamen die Reste eines frühmittelalterlichen Backofens mit Steinfundament zutage, der, laut Aussage der Keramikfunde, aus dem 8.—9. Jh. stammt.

Jolán Horváth

80. Kajdacs—Imre major (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Im Maschinenpark der LPG „Aranykalász“ wühlten die Arbeiter ein landnahmezeitliches Grab auf und fanden in ihm vergoldete Silberrosetten, Anhänger und einen Ösenknopf aus Kupfer. Die Rettungsgrabung, die sich auf die Freilegung dieses einzigen Graben beschränken mußte, zeitigte keine weiteren archäologischen Funde. Es ist aber anzunehmen, daß das Grab auch ursprünglich aufgewühlt war. Orientierung: W—O.

Jolán Horváth

Kál—Weide (Kom. Heves, Kr. Füzesabony). S. Nr. 49.

81. Kompolt—Magtári dűlő (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Mit der Rettungsgrabung, vorgenommen aufgrund des 1970 zutage gekommenen landnahmezeitlichen Grabfundes, legten wir weitere 5 landnahmezeitliche Gräber mit ärmlichen Beigaben, ferner 5 Gräber aus dem 2.—3. Jh. frei. Die Ausdehnung des kaiserzeitlichen Gräberfeldes ist noch nicht festgestellt.

Árpád Nagy

82. Nemeskér—Tüskés rét (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XIX). Die bei der Rettungsgrabung freigelegten Reste dreier, nicht in die Erde vertiefter Öfen haben im Nachlaß des ungarischen Hüttenwesens nichts ihresgleichen. Auch die Form der Werkstatt weicht von der der aus der Arpadenzeit bekannten ab. Vor jedem der nahe zueinander gebauten Öfen befindet sich eine seichte Arbeitsgrube mit ca. 1 m Durchmesser. Der innere Durchmesser der Öfen beträgt unten durchschnittlich 35 cm, sie waren, wie aus der Öffnung uns aus den zur Gesamtheit ausgehobenen Seitenwänden hervorgeht, 40–45 cm hoch und ebenso breit. Neben den Öfen fanden wir die Spuren einer Erzvorbereitungs- oder Erhitzungsgrube, etwas weiter eines Pfahlbaus. Viel Fluß- und Ofenschlacke, Eisenerz, Blasröhren und Ofenwandfragmente, weniger Holzkohle, Scherben und Eisengegenstände kamen zum Vorschein. Das Alter der Werkstatt wird durch einige, auf der Handdreh-scheibe hergestellte, grobe graue Keramikfragmente mit Wellenlinienverzierung beleuchtet. Bis Ende der

Bergung ist aber die Datierung auf das 11. Jh. nur eine Wahrscheinlichkeit.

An der Ausgrabung nahm Attila Adorján, Restaurator, teil. An der Neuerschließung des 3. Ofens beteiligten sich Gyula Nováki und Gábor Vastagh.

János Gömöri

83. Magyarhomorog—Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Dieses Jahr konnten nur weitere 112 m² freigelegt werden. In diesem Teil des Gräberfeldes befand sich wieder eine als Opferstelle benutzte Lichtung, oder es stand dort ein heiliger Baum, so daß nur die umgebenden 11 Gräber (Nr. 391–401) in unsere Fläche fielen. N-lich der Lichtung, am Rand des Gräberfeldes, erschienen ärmliche, mit Schlafenringen datierte Bestattungen, die annehmbarerweise aus der Zeit von König László I. stammen; S-lich davon, etwa in der Mitte des Gräberfeldrumpfes, kamen jedoch Gräber zum Vorschein, die noch Beilagen landnahmezeitlichen Charakters lieferten: das Grab eines Kindes im Hemd mit Ösenknöpfen sowie ein Frauengrab mit Perlen, Anhängerbeschlagen, Armreifen, Ring und Eisenmesser.

Mitarbeiter waren László Kovács und András Pálóczi Horváth.

István Dienes

Mosonmagyaróvár—Moson, Királydomb, Liliom u. 7. (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 99.

84. Pusztasomorja—Timárdomb (Kom. Győr-Sopron, Kr. Magyaróvár) (XIX). Wir legten drei, W—O-orientierte ausgestreckte Körpergräber aus dem 10.—11. Jh. frei, mit offenen und S-förmigen Schlafenringen, Ring und verzierter Bronzescheibe. Des weiteren fanden wir ein weiteres W—O-orientiertes bronzezeitliches Grab mit für die Gáta-Kultur kennzeichnenden Gefäßen; auf einem von ihnen befand sich eine inkrustierte Schnurstäbchenverzierung. (Freigelegte Gräber: Nr. 17–20.)

Rezső Pusztai

85. Szakony, Wirtschaft der LPG Lenin (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Bei der Öffnung eines Grabens stieß man auf ein Hockergrab mit Gefäßbeigaben; aufgrund der Halskette aus Bronze dürfte es zur Gáta-Kultur gehören. Ferner legten wir 4 W—O-orientierte ausgestreckte Skelette frei, die wir aufgrund des als Streufund zutage gekommenen Eisenmessers und Bronzeschlafenrings auf das 10. Jh. ansetzen. Bei der Fundamentierung der Trockenanlage etwa 15–20 km nach O von dieser Stelle kamen vor einigen Jahren mehrere ausgestreckte Skelette zum Vorschein.

János Gömöri

86. Székesfehérvár—Innenstadt, Arany János u. 5–7. (Kom. Fejér) (XXXVI). Am höchsten Punkt der Stadt, vor dem Dom wurde das Pflaster des Platzes erneuert. Dabei machten wir folgende Funde:

Der Achse des heutigen Doms bzw. der an seiner Stelle gestandenen mittelalterlichen St. Peters-Pfarrkirche entsprechend, W-lich der Kirche, kam ein mit vier Rundbögen abgeschlossenes Gebäude von Feldebrö-Typus zum Vorschein (15 × 15 m). Die Quadersteine aus weißem Kalkstein wurden größtenteils beim Bau früherer Kommunalanlagen sowie beim Bau von Ziegelgräbern im 18. Jh. und später vernichtet. Innerhalb des Gebäudes kam auch ein Pfeilerfundament (?) aus römischen Ziegeln zum Vorschein. Die einstige Kirche kann zu Recht mit der aus schriftlichen Quellen bekannten Kirche des Großfürsten Géza (972–997) in Zusammenhang gestellt werden, in der wahrscheinlich er selbst bestattet wurde.

Aufgrund geschichtlicher Erwägungen und der bisherigen archäologischen Beobachtungen ist es wahrscheinlich, daß die Kirche im Laufe des 13. Jhs. eingerissen wurde.

Angebaut an die NO-Ecke dieser Kirche kam ein N—S-licher Mauerabschnitt, gebaut mit derselben Technologie wie die Kirche, zum Vorschein; wir fanden auch seinen geraden Abschluß.

Beim Ende dieser Mauer beobachteten wir die Grundmauern eines O—W-orientierten Gebäudes, das im Mittelalter als Ossarium benutzt wurde. Das Baualter und die ursprüngliche Bestimmung sind vorderhand nicht bekannt.

N-lich von diesem Ossarium, in der Linie des heutigen Szabadság-Platzes und der Arany-János-Gasse durchquerten wir einen 20 m breiten, 3,70 m tiefen Graben, der wahrscheinlich zum Wehrsystem des Fürstensitzes im 10. Jh. gehörte.

An der Ausgrabung nahm Györgyi Csukás, Studentin, teil.

Alán Kralovánszky

87. *Székesfehérvár—Sóstó—Wasserwerke, Sandgrube* (Kom. Fejér) (XXXVI). Am S-Rand der Stadt, im bereits früher gekannten Fundort, fanden wir beim Sandgewinnen weitere 12, z. T. aufgewühlte Gräber. Als Streufund fanden wir auch ein zweischneidiges Schwert.

Alán Kralovánszky

88. *Tiszabercel, Praktikantenacker der Landwirtschaftlichen Fachschule* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Auf einem N—S verlaufenden Sandhügelgelände wurden bei Terrainregulierung Gräber aus dem 11. Jh. gefunden. Mit der Rettungsgrabung legten wir 20 der vom Ende des 10.—erste Hälfte des 11. Jhs. stammenden Bestattungen frei. Wichtigere Beigaben waren in zwei Frauengräbern zu finden: das Hemd einer Frau war mit zweigliedrigen Anhängerbeschlügen, das der anderen mit 35 runden Silberbeschlügen verziert. Das Gräberfeld ist auch in gesellschaftsgeschichtlicher Hinsicht wertvoll: es ist das vierte aus dieser Zeit in derselben Ortschaft.

Péter Németh

89. *Tiszavasvári, LPG „Pál Vasvári“* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaaló) (IV). Aus dem sog. Csikóspart, gelegen neben dem einstigen Józsefháza (früher Desseffy major) bzw. der Betriebseinheit Nr. 3 der LPG, wurden 1934 zwei landnahmezeitliche Steigbügel in das A.—Jósa-Museum eingeliefert. Wir haben den Fundort mit Péter Németh identifiziert und sodann eine Sondierungsgrabung vorgenommen. Dabei beobachteten wir die Stellen von 4—5, durch Sandgewinnung zugrunde gerichteter Gräber und legten sodann 4 weitere frei. Ein Kindergrab enthielt noch auf das 10. Jh. hinweisende Funde (Zopfringe, Beschlüge mit Anhängerglied, Scheibenknöpfe, Perlschnur mit durchbohrter Bronzemünze, Ösenknopf), die anderen waren ohne Beigaben.

Mitarbeiter war András Pálóczi-Horváth.

Im *Aranykert-Feldteil* haben wir aufgrund der Geländeinspektion und Meldung von Dezső Csallány die Fundumstände der bei Sandgewinnung aufgewühlten Gräber A—D erhellt, die verschleppten Funde gesammelt und sodann das ganze Gräberfeld (Gräber Nr. 1—16) freigelegt. Zum Tageslicht kam ein ungarisches Gräberfeld aus dem 10. Jh., mit etwa 20, in Reihen geordneten Bestattungen. 14 von diesen liegen in einer nicht ganz ebenmäßigen Reihe (davon 8 Reiterbestattungen), weitere 6, in der Hauptsache Frauen- und Kinderbestattungen, fanden wir W-lich der Reihe. Wir haben das Gräberfeld einer bescheideneren Gemeinschaft der Gentilizaristokratie oder deren bewaffneten Gefolges vor uns. Gute Beobachtungen waren bezüglich der Frauentracht möglich. In Grab Nr. 5 waren die Rundscheiben auf einem schmalen Lederband angebracht, das das Hemd vorn bogenförmig einsäumte. Darüber — also auf dem Oberkleid — lagen die Anhängerbeschlüge in Reihen geordnet. Anderenorts (Nr. 11) waren die runden Scheiben am Rand des Spitzausschnitts des Hemdes auf einem Lederriemen angebracht. Wie bereits auch

anderenorts (z. B. in Rakamaz) beobachtet, befanden sich die jüngsten, aus der Zeit der Staatsgründung stammenden Bestattungen am linken Flügel des Gräberfeldes, doch wurden zu dieser Zeit nurmehr Frauen im Kreis ihrer Gemeinschaft, im alten heidnischen Gräberfeld beerdet.

Mitarbeiter waren anfangs Attila Bánó, Zeichner, sodann András Pálóczi Horváth.

István Dienes

Visegrád—Sibrik domb (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 47.

ÁRPÁDENZEIT (11—13. Jk.)

(Auf der Karte: Nr. 90—110)

90. *Balatonmagyaród, Zalakomár—Kolonpuszta* (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (IV). Im Rahmen der Erforschung des Sitzes des Gentilzhäuptlings haben wir, wie auch ein Jahr zuvor, am SW-Teil des Hügelrückens, etwa 400 m SW vom bereits erforschten Gebiet versucht, aufgrund der Ziegel- und Knochenfragmente in den Furchen sowie der Angernamen den Platz der mittelalterlichen Kirche festzustellen. Bei der Ausgrabung fanden wir die Gräber eines Kirchhofs. Die obere Schicht des Friedhofs stammt, laut Funden, aus dem 14—15. Jh. Aufgewühlte, mit der Kirche in Beziehung stellbare Maurreste enthalten arpadenzeitliche Ziegel, die die Frühperiode des Baus andeuten.

Mitarbeiter: László Kovács. An der Ausgrabung nahmen die Studenten Éva Béres, Erika Hajmásy und László Vándor teil.

Ágnes Cs. Sós

91. *Bokod—Vértesszentkereszt* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Die 1964 begonnene Forschung wurde dieses Jahr in der Abtei fortgesetzt. Im NW-Teil des gotischen Klosters legten wir eine romanische, plattgeschlossene Steinkirche frei, die Mitte des 12. Jhs. bereits gestanden hatte; zu Beginn des 13. Jhs. wurde sie an der N- und S—Seite mit je einer halbrund abgeschlossenen Ziegelbau-Kapelle erweitert. Die N-Kapelle diente später als Ossarium. Die beim S-Teil gefundenen Fundamentmaurereste stellen wahrscheinlich den geringen Nachlaß des frühen, aus dem 12. Jh. stammenden Klosterbaus dar, der 1146 in einer Urkunde erwähnt ist.

Ein Teil des Kirchhofs wurde freigelegt, wobei mehrere Stein- und Ziegelgräber zutage kamen. Ein Grab lieferte einen Schläfenring, die übrigen enthalten keine Beigaben.

Die Bestimmung der kleinen Gebäudereste, die im W-Flügel des Klosters gefunden wurden, sind vorderhand unbekannt. Wahrscheinlich lagen hier Wirtschaftsgebäude des Klosters.⁵

Entwurf: János Sedlmayr.

Éva A. Kozák

Budapest I., Táncsics Mihály u. 7. S. Nr. 114.

92. *Doboz—Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Anschließend an die früheren Grabungsflächen setzten wir am I. Arbeitsplatz die Freilegung des arpadenzeitlichen Dorfes fort. Neben neuen Details des großen Grabensystems fanden wir mehrere kleine, offensichtlich nicht unmittelbar an das System angeschlossene Gräben, zwei Erdhütten — in der Mitte der einen stand ein offener Herd — sowie mehrere Lehmgruben verschiedener Größe. Auch kam ein weiteres Grab zum Vorschein, in dem das Skelett eines Kindes in Hockerstellung lag, ohne Beigaben.

Júlia Kovalovszki

93. *Dömös* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Um den bisher unbekannten Grundriß des Stifts aus dem Jahr 1108 zu klären, wurden dieses Jahr Ausgrabungen in Angriff genommen. An der O-Seite der dreischiffigen Kirche konnten wir die halbkreisförmigen Apsiden

⁵ A. Kozák É., ArchÉrt 97 (1970) 272—.

finden, ebenso auch die Treppe, die in die Krypta leitet. Die Freilegung wird fortgesetzt.

An der Ausgrabung nahm Vilmos Balás teil. Die Vermessungen verrichtete Endre Egyed.

László Gerevich

Beim Abreißen des Hauses Kossuth Lajos u. 115 kamen frühmittelalterliche Steinmetzarbeiten zum Vorschein: Teile eines Gesimses aus dem 12. Jh. mit Schachbrettmuster, 4 weitere Steinschnitzereien und mittelalterliche Formziegel. Sie stammen aus dem Gebäude der Probstei von Dömös.

István Horváth

94. Eger—Felnémet—Almárvölgy (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die 1970 begonnene Ausgrabung im Bereich des einstigen Paulinerklosters wurde fortgesetzt. Wir fanden den Kreuzgang und das Quadrum des Klosters, des weiteren einen größeren Raum und den darunter befindlichen Keller.

Béla Kovács

Eger—Burg (Kom. Heves). S. Nr. 119.

Esztergom—Óvada u. 8 (Kom. Komárom). S. Nr. 120.

Fertőszentmiklós—Szereti dűlő, Sandgrube (Kom. Győr—Sopron, Kr. Kapuvár). S. Nr. 56.

Gyöngyöspata—Kirche (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös). S. Nr. 122.

95. Gyöngyöspata—Várhegy Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). An der O-Seite des Várhegy durchschnitten wir den mit freien Augen sichtbaren Erdwall. Aufgrund der Grabungen von 1965 und diesem Jahr läßt sich feststellen: Der leicht ovale, künstlich abgeflachte Berggipfel (Durchmesser: ca. 100 m) ist rundherum von einem Erdwall umgeben; aufgrund Oberflächenspuren lassen sich die hinaufführende Straße und das Eingangstor beobachten. Auf dem Várhegy befand sich einst eine bronzezeitliche Siedlung; aus ihrer Erde wurde später der Wall aufgetragen; deshalb sind bronzezeitliche Funde in der Erde des Walls enthalten. Das Bollwerk ist nicht urzeitlich, denn, die Erde enthielt auch arpadenzeitliche Keramik und Eisennägel. Der Struktur nach ist der Wall ein sog. „Roter Wall“. Am Fuß des Hanges wurde ein etwa 4 m breites, 1,5 m tiefes Vallum gegraben, stollenweise wurde an der zu schützenden Seite eine 0,8–1,0 m breite, ca. 1,5 m hohe Steinmauer ohne Mörtel gebaut, an deren Innenseite eine Pfahlkonstruktion errichtet. Diese wurde mit feuchter Erde belegt und irgendwie ausgebrannt. Der rote Wall ist bei seinem Fuß 12 m breit, seine Höhe wechselt zwischen 3 und 4 m. Die Arbeit wird fortgesetzt.

Béla Kovács

96. Ipolytölgyes (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVIII). Die im Szentmárton dűlő 1969 begonnene Freilegung des arpadenzeitlichen Dorfes wurde fortgesetzt. Zwei Grubenkomplexe und 3 freihstehende Backöfen kamen ans Tageslicht, die bedeutendes Keramik-Material lieferten. Auch bei der Ziegelbrennerei wurde die Ausgrabung des ungarischen Gemeinvolk-Gräberfelds aus dem 10–11. Jh. fortgesetzt. Mit den 1971 geborgenen 54, beträgt die Gesamtzahl der Gräber nunmehr 195. Die Gräber enthielten für das 10.–11. Jh. kennzeichnende einfache Gemeinvolk-Funde.

An der Ausgrabung nahmen István Kiszely, Anthropologe, sowie Judit B. Perjés und Éva Somlósi, Restauratoren teil.

Kornél Bakay

97. Jánoshida, röm. kath. Kirche (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Anhand der Renovierung der alten, später barockumgebauten Propstei der Prämonstratenser führten wir Mauernforschungen durch; die diesbezügliche Ausgrabung lieferte romanische Mauerteile, Überreste von Fenstern, Türen, Wandpfeilern und Kapitellen ans Tageslicht. Die geschnitzten Steine und das Detail eines Reliefs, das in einer Rundbogen-Wandnische untergebracht war, bedeuteten eine unerwartete Bereicherung unseres Denkmalmaterials.

An der Forschung nahm Tamás Dragonits, projektie-

render Architekt teil. Die Arbeit wird im nächsten Jahr fortgesetzt.⁶

Károly Kozák

98. Jászdózsa—Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die Freilegung der übereinandergebauten romanischen und gotischen Kirchenruinen wurde beendet. Der früheste Bau (11.–12. Jh.) hat besonders tiefe und gute Fundamente, er ist eine 26 m lange, plattgeschlossene Kirche, die im 13. Jh., wahrscheinlich während des Mongolensturms zugrunde gegangen war. Der beschädigte Bau wurde noch zur Zeit der Árpáden wieder hergestellt, mit einem plattgeschlossenen Heiligtum und Pfeilern versehen. Zwecks Wiederherstellung wurde das frühere Heiligtum bis zu den Fundamenten ausgehoben, der Fußboden der zweiten Kirche ruht auf einer meterdicken Verwüstungsschicht aus Stein und Schutt. Anfang des 16. Jhs. wurde die romanische Kirche eingegraben und auf den Resten eine spätgotische Hallenkirche errichtet. Von dieser gotischen Kirche ist nur der W-Teil übriggeblieben, die Fundamente des O-Teils wurden restlos ausgehoben. Nach Aussage einer Münze ging die Hallenkirche 1552, beim Fall der Stadt Szolnok, zugrunde; wie aus den Fundamenten zu sehen, wurde sie gesprengt. Um die Kirche herum kamen Gräber aus dem 11.–16. Jh. zum Vorschein, darunter ein Steingrab aus dem 11.–12. Jh.

István Bóna

Kölked—Feketekapu (Kom. Baranya, Kr. Mohács). S. Nr. 60.

Madaras—Halmok (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja). S. Nr. 62.

Mezőberény, Belentai ut 31 (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Nr. 50.

Mezőberény—Tücsökhalom (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Nr. 11.

99. Mosonmagyaróvár—Moson, Királydomb (Kom. Győr—Sopron) (XIX). Vor dem Haus Liliom u. 7 haben wir den Wall der Erdfestung durchquert; die Zwischenräume des gitterförmigen Pfahlgerüsts wurde mit Lehm und Erde ohne Funde aufgefüllt. Außen war der Wall durch eine Lehmschanze befestigt, an deren Innenseite und hinter ihr wir Siedlungsscherben freilegten. Die Funde aus dem 10.–13. Jh. (hauptsächlich Scherben) erhärteten unsere Annahme, daß der Wall mit dem Befestigungswerk des Sitzes des Mosoner Gespans identisch sei.

An der Ausgrabung nahm Béla Szőke, Student, teil.

Rezső Pusztai—Péter Tomka

Nagykanizsa—Sánc (Kom. Zala). S. Nr. 13.

Nagyágocs—„Temető tábla“ (Kom. Csongrád, Kr. Szentes). S. Nr. 128.

100. Nagyvisnyó, Reformierte Kirche (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Zwecks Vorbereitung der vorgesehenen Restaurierung untersuchten wir im Kircheninneren den ältesten, annehmbarerweise mittelalterlichen Abschnitt der Kirche. 30 cm unter dem heutigen Fußbodenniveau kamen die Fundamente der Rundbogen-Apsis und der W-Fassade einer kleinen Ziegelbau-Kirche aus der frühen Arpadenzeit zum Vorschein (Innenmaße: 3,95 × 8,30 m). Die N-Wand dieser Kirche ist in die N-Mauer der spätmittelalterlichen Kirche eingebaut.

Árpád Nagy

Pécs—Bischofsburg, Dóm tér (Kom. Baranya). S. Nr. 129.

Piliscsév—Margéta (Kom. Komárom, Kr. Dorog). S. Nr. 40.

101. Pilisszentkereszt (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Die 1967 begonnene Arbeit fortsetzend haben wir den fast 60 m langen Stift zur Gänze freigelegt und erreichten überall das innere Niveau. Das S-Kreuzschiff war noch mit dem ursprünglichen Ziegelmuster gepflastert.

Wir stellten die Ausdehnung der Gebäude und die Lage des Klosters um den Kreuzgang herum fest.

⁶ Eine vorläufige Mittelung ist für Jászkunság 1972 im Druck.

Um die Lage der Gebäude und der Siedlung zu erhellen, die vor den Bauten vom ausgehenden 12. — Anfang des 13. Jh. hier gestanden hatten, vertieften wir entlang der Längsachse der Kirche einen langen Sondierungsgraben, der zahlreiche Gräber durchschnitten und den Platz einiger Sarkophage zeigte.

Zahlreiche geschnitzte, großteils figurale Steindenkmäler kamen zum Vorschein, die zum früher gefundenen Grabmal der Gertrudis von Meran gehören. Die Steinmetzarbeiten lagen unmittelbar auf dem Fußboden, in der ersten Verwüstungsschicht.

An der Ausgrabung nahm Vilmos Balás teil. Die Vermessungen verrichtete Endre Egyed.

László Gerevich

102. *Pusztaszer—Sövényháza* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Die Freilegung der arpadenzeitlichen Kirche und des Friedhofs wurde fortgesetzt. Wir erkannten den Chorabschluß, an dem zwei Bauperioden zu beobachten waren: der ältere Chor war plattgeschlossen, der neuere bogenförmig. Unter den Gräbern gab es zwei, die durch Schläfenringe und geflochtenem Ring zeitbestimmend waren und eindeutig für die Gründungszeit um 11. Jh. sprachen. Eines der wichtigsten Ergebnisse der Ausgrabung war die Freilegung der Pfahlreihe unter dem Fußbodenniveau der zweiten Bauperiode. Es scheint, als wären die Pfähle das Gerüst eines Holzbaus gewesen. Um ihre Funktion zu erkennen, sind weitere Ausgrabungen notwendig, um so mehr, als sie stellenweise die Steinfundamente der ältesten Kirche kreuzen.

An der Ausgrabung wirkten Csanád Bálint, Katalin Hegedüs und Julia G. Szénászy mit. Ottó Trogmayer

Regöly (Kom. Tolna, Kr. Tamási). S. Nr. 20.

103. *Szabolcs* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Im Rahmen des Forschungsthemas „Archäologische Erforschung der Häuptlingssitze und der Gespan-Zentren zur Landnahme- und zur Arpadenzeit“ wurde an folgenden Stellen gegraben:

Im dritten Jahr des Szabolcs-Programms forschten wir nach dem N-Eingang des *Erdwalls*. Bei diesem Tor bzw. in seinem Vorraum innerhalb des Walls legten wir durch zwei Sondierungsgräben eine Straße mit Steinfundamenten frei, die, wie aus der Schichtenlage hervorgeht, in der I. Bauperiode der Festung, im 10. Jh. gebaut wurde. Die Straße ist beim Tor 4, im Vorraum 11 m breit. Mit dem dritten Sondierungsgraben legten wir einen Teil eines Hauses der Alfold-Linienkeramik frei und fanden reiches Keramik-Material.

Im Inneren der *Reformierten Kirche* legten wir die Fundamente des ersten Pfeilers der S-Säulenreihe sowie des davor befindlichen Nebenalars frei. Im Graben war ein großer Räubergraben zu beobachten, durch den die mittelalterlichen Gräber zwischen Nebenalter und Pfeiler vernichtet wurden. Die Zahl der Gräber mochte, wie aus der Zahl der Schädel zu schließen, 16—18 gewesen sein. Ein verstümmeltes Kindergrab lieferte eine Schnalle sowie einen gepreßten Gurtelbeschlag des II. Jhs. An der N-Seite der Kirche wurden die Fundamentmauern der einstigen Sakristei erschlossen (3,6 × 5,4 m, Mauerdicke: 80 cm), die später als die Kirche selbst, im 13.—15. Jh. erbaut wurde.

Im Zuge der Erforschung der äußeren Kirchenmauern legten wir den 1757 umgebauten und 1847 vermauerten ursprünglichen Eingang frei. Durch Entfernung des Verputzes wurde klar, daß die 4 romanischen Fenster 1900 vergrößert wurden. Wir fanden auch den ursprünglichen, mittelalterlichen Verputz: er lag unter vier Verputzschichten aus dem 18.—19. Jh. An der N-Seite und im Inneren der Kirche wurde die Tur der Sakristei freigelegt, die aus 1480 gehauten, mit Stabteilen verzierten Steinen gebaut war. Mauerforschungen im Chor bewiesen, daß dort mit weiteren Fresken zu rechnen ist.

⁷ Fodor I.,—Kovács L.,—Németh P., Szabolcs-szatmári Szemle 1971/4 und 1972/1.

⁸ Fodor I., (Vorläufige Mitteilung) Szabolcs-szatmári Szemle 1972/1.

⁹ Kovács L., Németh P., Szabolcs-szatmári Szemle

Mitarbeiter waren István Fodor und László Kovács.⁷

Péter Németh

Die kurze Ausgrabung in der einstigen Siedlung *Kisfalud*, an der Grenze der Ortschaften Szabolcs und Timár (erste urkundliche Erwähnung: 1367) bewies, daß an dieser, bei Geländeinspektion festgelegten Stelle, ein arpadenzeitliches Dorf lag. Am steilen, von der Theiß aufgetragenen Ufer legten wir 4 Häuser und einen frei stehenden Backofen frei. Die Ausgrabung auf Hügel zeigte, daß Kisfalud weder Kirche, noch Kirchhof besaß, was wahrscheinlich daherrührt, daß es so nahe zu Szabolcs lag.

Aufgrund der bisherigen Ergebnisse scheint es gewiß, daß das Dorf Ende des 12. oder Anfang des 3. Jhs. entstanden war.

An der Stelle des Dorfes liegt ein kupferzeitliches Gräberfeld, von dem wir ein Grab freilegten; von einem anderen erschien nur ein kleiner Teil in der Grabungsfläche.⁸

István Fodor

In der *Petőfi utca* wurden, in Fortsetzung der 1969/70 begonnenen Ausgrabungen, die Gräber Nr. 63—208 freigelegt; sie lieferten nach wie vor auf einfaches ungarisches Gemeinvolk hinweisendes Fundmaterial. Der wichtigste Fund ist eine (näher nicht bestimmbar) Münze des 12. Jhs. aus Grab 82, die einen Anhaltspunkt für die obere Altersgrenze des Gräberfeldes bietet. Erwähnenswert sind ferner der Beilanhänger aus Bronze (Grab 94) und die auf Goldschmiedearbeit hinweisenden Kopfringe aus Silber (Grab 170).⁹

László Kovács

104. *Szekszárd-Komitatshaus* (Kom. Zolna) (XXXIII). Die 1960 bzw. 1968 begonnene Freilegung wurde im wesentlichen beendet.¹⁰

An der Vermessung beteiligte sich Klára H. Nándori, die als Architekt auch die Wiederherstellung projektiert.

Károly Kozák

Szentgotthárd-Zisterzienserklöster (Kom. Vas, Kr. Körmend). S. Nr. 136.

Székesfehérvár-Innstadt, Arany János u. 5—7. (Kom. Fejér). S. Nr. 86.

Székesfehérvár-Ruinenpark (Kom. Fejér) (XXXV

105. *Székesfehérvár-Ruinenpark* (Kom. Fejér) (XXXVI). Die Ergebnisse der Authentisierungsgrabung im Haupt- und N-Nebenschiff der mittelalterlichen Basilika, in der kleinen Zone des N davon liegenden Bereichs der Propstei und in der sog. Mátyás-Grabkapelle, die nach O von der romanischen Basilika liegt, sind die folgenden:

I. *Urzeit*: Im N-Seitenschiff, in der untersten Kulturschicht, kamen aus einer Abfallgrube stammende spätneolithische-frühbronzezeitliche Keramik, Tierknochen und Feuerspuren zutage.

II. *Römerzeit*: Die Fundamentmauern enthielten sekundär verwendete behauene römische Steine: 2 mit Inschrift, etwa 15 von einem großen römischen Gebäude stammende: Säulen- und Pfeilerkapitälé und — füße, Gesimsteile usw.

III. *Romanische Periode*: Wir stellten fest, daß das N-Seitenschiff sowie die Räumlichkeit an dessen O-Ende aus derselben Bauperiode stammen: die großen Quadersteine beider wurden aneinander angebaut und ruhten auf gleich hohen Fundamenten.

Aufgrund der Mauerdicke und der Fundamente war diese NO-Eckräumlichkeit geeignet, einen Turm zu tragen.

Der SO-Punkt des N-Seitenschiffes und der NO-Punkt des Hauptschiffes sind getrennt. Wahrscheinlich deutet dies innerhalb ein und derselben Bauperiode eine

1971/4, 49—59.

¹⁰ Der erste Teil der Ausgrabungsbeschreibung erscheint im Jahrbuch des »Balogh Ádám« Museums von Szekszárd, 1972/1.

zeitliche Phasenverschiebung der Bauarbeiten an. Die Frage kann erst nach Abtragung des Mauerteils beantwortet werden.

In der Trasse der Pfeilerreihe, die das Hauptschiff vom N-Seitenschiff trennt, waren keine Pfeiler zu finden. Sie waren praktisch ausgebeutet, stellenweise läßt sich aber durch die unterste Steinschicht das Vorhandensein der Fundamente einer 160 cm dicken Mauer (?) oder Pfeilerreihe (?) belegen. Diese Zusammenhänge waren ursprünglich an die O-Abschlußmauer der Basilika angebaut, was im heutigen, ausgehobenen Zustand eindeutig beweisbar ist.

Die N-Abschlußmauer des N-Seitenschiffs ist ebenfalls ausgebeutet, in der Trasse aber, die in Querschnitt gut beobachtbar ist, sind kurze Fundamentstrecken in situ bestehengeblieben.

An der Stelle des VIII. S-Pfeilers im Stockwerk, von O und N an diesen Punkt anlehnend, kamen die Basen von zwei, eckig angeordneten Pfeiler hervor. An dieser Stelle war das Hauptschiff in einer Periode angeschlossen, im S-Teil des Hauptschiffes, in der übrigen Pfeilerentfernung, kam nämlich ein weiterer Sockel zum Vorschein, in einer Linie mit dem Punkt des Pfeilers, den wir bei der Ausgrabung 1969 im Bischofsgarten fanden, und davon nach O und S weitere, eckig aneinandergebaute Pfeilersockel.

Im Mittelpunkt des Hauptschiffes, „in medio templi“, konnte hinsichtlich der 1970 bereits gefundenen Krypta festgestellt werden, daß sie als Ruhestätte einer Person diente. Die O-, S- und die N-Abschlußmauer sind ausgebeutet worden, die Trassen lassen sich genau feststellen. Das Ausheben ist mit Hilfe von Keramik aus dem 17.–18. Jh. genau ansetzbar. Diese Krypta kann zu Recht mit der Grabstelle bzw. der Kultstätte von König István I. in unmittelbare Beziehung gestellt werden. Von der zentralen Krypta nach O, in der W–O-Hauptachse der Basilika, in einstigen Kapitelchor, erkannten wir in einer Mauerfundamentierung von 8 × 3 m Größe, die tief gelagert war, die Fundamente des Podiums des „sedes regni“. Am S-Rand der Fundamentierung des einstigen Throns, der Stätte der einstigen Inthronisierung, ist aufgrund der Sockelstellen von zwei Pfeilern anzunehmen, daß der obere Teil baldachinmäßig ausgebaut war. Das aus dem 11. Jh. stammende Kapitell und die Steinmetzarbeiten aus dem 12. Jh., die im Fundament zu beobachten waren, sind sekundärer Verwendung. Nach Aussage dieser Steinmetzarbeiten und des Gehsteigniveaus der Basilika dürfte die Bauzeit dieses Thron-Podiums mit dem unter Károly Robert erfolgten Umbau im Jahr 1318 in Zusammenhang stehen.

Fünf Ziegelgräber, die früher bereits freigelegt, und nun wieder aufgedeckt worden sind, befinden sich im Kapitelchor, zwischen Hauptchor und Thronpodium, in der O–W-Hauptachse der Basilika. Es wurde festgestellt, daß zwei der Ziegelgräber aus der romanischen Periode stammen, während die übrigen dem gotischen Gehsteigniveau angepaßt sind. Das 5., alleinstehende Grab war in das Podium eingeschnitten. Im Fall dieser Gräber gab sich die Möglichkeit, eine Relativchronologie aufzustellen.

Im Hauptchor kam ein O–W-orientiertes Kindergrab ohne Beigaben, an der N-Mauer des N-Seitenschiffes, an dessen Außenseite hingegen ein Männergrab, das mit Münzen des Hl. Stefan und einem Denar des Peter von Durrado datiert war. Die Gräber wurden in situ gefunden.

Durch die erneute Aufdeckung der im N-Seitenschiff bereits früher freigelegten, mit Grabdeckeln aus rotem Marmor überdeckten Gräbern konnte festgestellt werden, daß zwei von ihnen in den romanischen Terrazzo-Fußboden vertieft, zwei hingegen auf diesem Fußboden gelagert waren. Der Seitenstein eines dieser letzteren Gräber ist ein sekundär verwendeter römischer geschnitzter Stein.

Nördlich vom N-Seitenschiff fanden wir in den früher freigelegten Gräbern die zurückgelassenen Skelette.

Die ebendort, außerhalb der einstigen Basilika gefundenen, W–O-orientierten, aufgewühlten Gräber ohne Beigaben gehörten höchstwahrscheinlich zum Friedhof der Propstei.

Nach O von der O-Apsis des Hauptschiffes befinden sich 5 aufgewühlte, W–O-orientierte Gräber; ein Kindergrab von ihnen ist mit römischen und aus dem 10. Jh. stammenden (?) Perlen versehen.

Die Untersuchungen an der „unförmigen“ Mauermaße zwischen der Mátyás-Grabkapelle und der romanischen Basilika haben bewiesen, daß sie bereits in den Fundamenten bei sekundärer Verwendung der Steine aus der Ende des 15. Jhs. abgerissenen Burgmauer aufgebaut worden ist, mit ähnlicher Technik und zu gleicher Zeit wie die Mátyás-Kapelle. Diese Bautätigkeit steht mit einer großzügigen Erweiterung des Chors im Zusammenhang. Zu diesem Zeitpunkt wurden die Zwischenräume nördlich und südlich der halbkreisförmigen Apsis des Hauptschiffes zugemauert, wodurch der Chor nicht nur nach N, sondern auch nach S vergrößert wurde. Hinsichtlich der gleichzeitigen Abtragung der Apsis können wir nur durch die Untersuchung der Außenseite des NO-Mauerabschnitts – wozu die Fundamente der Vergrößerung abgetragen werden müssen – neue Angaben gewinnen.

Wichtige Kleinfunde sind: Fragment einer reich geschnitzten Ballustrade aus weißem Marmor vom Anfang des 11. Jhs., bunte Mosaiksteine, eine größere Glasplatte, die eine Goldplatte umfaßt, mittelalterliche und neuzeitige Münzen usw.

Da unsere Ausgrabung im Vergleich zur einstigen Ausdehnung nur beschränkt war, ferner wegen der mehrfachen Aufstöberung und infolge der undistinguierbaren Pfeiler und Mauerabschnitte konnte die Tatsache des Lebens vor dem Bau der Basilika, dessen Dauer, der erste Grundriß dieser Kirche (ein- oder dreischiffig?), ihre innere Struktur sowie der Zusammenhang zwischen den im W-Trakt zum Vorschein gekommenen Wänden und der Basilika noch nicht festgestellt werden.

An der Freilegung nahmen Kinga K. Éry, Anthropologin, und Györgyi Csukás, Studentin, teil.

Alán Kralovánszky

106. *Tarnaszentmária-Kirche* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Zwecks Lösung der baugeschichtlichen Probleme der Kirche wurden im Kircheninneren eine kleine Ausgrabung und Mauerforschungen durchgeführt. Dabei fanden wir im N-Teil des Schiffs 4 Gräber ohne Beigaben bzw. in der Unterkirche zwei Ossarium-Gruben. Wir stellen fest, daß Chor und Schiff in ein und derselben Bauperiode gebaut wurden, die Wandpfeiler des Schiffs stehen auf ihrem primären Platz. Die Überwölbung des Chors ist das Ergebnis einer sekundären Renovierung. Auch die romanisch anmutenden Fenster im Hauptchor bzw. in der O-Apsis sind sekundär.

Béla Kovács

107. *Teleki, Röm. kath. Kirche* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). Die einschiffige, orientierte, aus Ziegeln gebaute Kirche mit halbkreisförmig abgeschlossenem Chor wird 1271 erwähnt; während der Türkenherrschaft ging sie fast vollständig zugrunde und wurde 1750 von Agoston Lécs, Abt von Pannonhalma, wiedererbaut. Anfang der 1900er Jahre wurde das S-Tor zugemauert und an der W-Seite ein neues Tor geöffnet, vor das eine Halle gebaut wurde. Im Inneren der Kirche fanden wir das mittelalterliche Fußbodenniveau und legten einige mittelalterliche Skelette frei. Die romanische Mauer ist an der N-Seite fast bis zur Höhe des Gesimses bestehengeblieben, der Chor ist bis zum Sockel vernichtet worden, an der S-Seite ist die romanische Mauer nur an den Eckpunkten vorhanden. Die zwei rankenverzierten romanischen Kapitelle des Triumphbogens wurden bei dessen Bau dort untergebracht.

An der S-Seite der Kirche fanden wir das zugemauerte romanische Tor.

Ilona Valter

108. *Tiszafüred–Tiszaörvény, Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Vom arpadenzeitlichen Gräberfeld legten wir in einer Grabungsfläche 22 Bestattungen frei; somit sind insgesamt fast 600 bekannt.

In der arpadenzeitlichen Siedlung forschten wir dort weiter, wo die Arbeit 1970 eingestellt wurde: im östlichen Sektor. Wir konnten die Fortsetzung des in den früheren Jahren gefundenen und wahrscheinlich die Grenze der Siedlung angehenden Grabensystems feststellen. Es wurde zur Gewißheit, daß die Siedlung an drei Seiten von Gräben umgeben war, die vierte Seite reichte bis zu einem toten Arm der Theiß.

Dieses Jahr fanden wir weitere 5, in den Boden eingegrabene Wohnhäuser und die Reste der zu ihnen gehörenden Wirtschaftsgebäude. Auffallend und von den bisherigen Funden abweichend war, daß sich in unmittelbarer Nähe des die Siedlungsgrenze angehenden Grabenes 3 große Getreidespeichergruben befanden, die verkohlte Getreidekörner enthielten.

Der Erwähnung wert ist in wahrscheinlich verborgener Eisen-Gerätekunde, bestehend aus 3 sog. „ásópapucs“ Eisenmessern und Pflugscharen.

Die Zahl der seit 1965 freigelegten Wohnhäuser liegt in der Nähe von 40.

Béla Horváth

109. *Tornaszentandrás, röm. kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Edelény) (XVII). Die in Ungarn als Unikum geltende Kirche besitzt zwei Chöre. Durch archäologische und Mauerforschungen konnte ihre Baugeschichte erhellt werden. Die romanische Kirche mit Doppelchor wurde im 12. Jh. erbaut; an den Chören befanden sich je ein, an der S-Mauer der Kirche 2 romanische Rundbogenfenster. Die Chöre waren überwölbt, zwischen ihnen war der Durchgang durch eine Öffnung mit Bogenabschluß ermöglicht. Die Kirche wird in den mittelalterlichen Quellen nicht erwähnt, der Name des Dorfs erscheint 1283. Die romanische Kirche wurde im ersten Drittel des 14. Jhs. erweitert. Das beweisen die im Schiff gefundenen Scherben aus dem 14. Jh., hauptsächlich aber die auf dem Triumphbogen und an der Mauer des Schiffs gefundenen Fresken aus der Regierungszeit der Anjous (die Evangelisten, Auffindung des Hl. Kreuzes). Laut einer Urkunde aus dem Jahr 1388 war das Dorf damals ein Zentrum des Bebek-Besitzes, wo der Statthalter des Palatins Detre Bebek hauste. Dies ist eine Erklärung für die Vergrößerung der Kirche und die Fresken. An die S-Seite wurde ein Gebelhäus angebaut, die Kirche wurde mit einer Steinmauer umgeben.

Während der Türkenherrschaft ging das Dorf zugrunde, die Kirche stand lange Zeit unbenutzt in Trümmern da; sie wurde 1740 wieder aufgebaut. An die S-Seite, in Richtung des Dorfes, wurde eine Sakristei und eine Vorhalle angebaut, das Kircheninnere wurde mit wertvoller Barockausrüstung eingerichtet.

Ilona Valter

110. *Vésztő-Mágori domb* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (III). Während der diesjährigen Freilegung kamen neue Teile der Kirche und des Klosters ans Tageslicht. Die kirchlichen Gebäude lagen auf dem S-Teil des Hügels. Die Achse der Kirche weicht 10° nach N von O-W ab, sie wurde in romanischem Stil dreischiffig gebaut. Die Breite beträgt von einer äußeren Mauerfläche bis zur anderen 15,4 m, die Länge 36,2 m. Die Außenmauern sind 1,5 m, die Schiffwände 1,0 m dick. Nach W war die Kirche plattgeschlossen. Dort wurden die Mauern bis zum Gehsteigniveau abgetragen, dennoch konnten wir Spuren des Tors sowie einen Rest der südlichen Längsmauer mit Resten des S-Tores finden.

Südlich der Kirche kamen Mauerreste des Klosters sowie bei der SW-Ecke der Kirche die Zusammenfügung von Kirche und Kloster zum Vorschein. Die Bauzeit der Kirche darf auf das ausgehende 12. Jh. angesetzt werden.

Auf dem Mágori halom ist auch ein mittelbronzezeitlicher Teil zu finden. Westlich der Kirche haben wir an zwei Stellen Sondierungen vorgenommen und legten die Reste von zwei Häusern mit Gebrauchsgegenständen frei. Die bronzezeitliche Schicht ist durch eine sehr mächtige Brandschicht abgeschlossen; das Dorf ging wahrscheinlich in Flammen auf.

Irén T. Juhász

Visegrád-Sibrik domb (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 47.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 111–143)

111. *Almásfüzű-Foktorok-Pusztatemplom* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Durch die Ausgrabung bei der Alaunerdefabrik wurde es klar, daß die Ruinen der romanischen, später gotischen Kirche bis zu den Fundamenten abgetragen und für Bauten in der Umgebung abtransportiert worden sind. Von der romanischen Kirche ist nichts anderes übriggeblieben, wie der geschnitzte, mit Rosette verzierte Tympanon mit drei Rundbögen des Toreingangs; von der gotischen Kirche sind nur zwei Rippenfragmente übrig. Im Kirchhof legten wir 35 Gräber, ohne jegliche Beigabe, frei. In den Sondierungsgräben, die wir bei Foktorok zwecks Orientierung öffneten, fanden wir mittelalterliche Siedlungsspuren. Auch wurde festgestellt, daß die römischen Straßen ohne Veränderung der Richtung, nach Auftragen einer weiteren Schicht, benützt worden waren.

Etwas nach N von der annehmbaren Kirchenachse befand sich ein römischer Burgus aus dem 4. Jh. mit quadratischem Grundriß. Die Fundamente wurden zwar zur Hälfte bereits ausgehoben, doch konnte der Grundriß geklärt werden. Seine Vernichtungszeit geben Münzen auf dem Fußbodenniveau an. Daneben fanden wir einen Teil der nach Dunaalmás führenden römischen Straße, in der wir ein Profil öffneten.

Sarolta B. Szatmári—Endre Bíró

112. *Balatonsicsó-Balázs* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XLV). Die im vergangenen Jahr begonnene Freilegung der Hl.-Blasius-Kirche wurde fortgesetzt. Dabei fanden wir die Nebenkapselle, die an die Außenseite der N-Mauer der romanischen Kirche, in deren ganzen Länge, angebaut war, mit einem aus Stein gebauten Altar. Der Eingang in die Nebenkapselle war, bis Aufbau des gotischen Schiffs, eine Tür in der N-Kirchenmauer.

In der Nebenkapselle, die später als die romanische Kirche gebaut wurde und nur bis zum Bau des gotischen Schiffs in Gebrauch stand (dieses wurde auf ihre W-Mauer aufgebaut), fanden wir zwei W—O-orientierte Gräber ohne Beigaben und einen Obulus der Königin Maria (1387–1395).

Mitarbeiter war Dénes Jankovich, Student.

Margit Cs. Dar

Balatonmagyaród-Zalakomár, Kolonpuszta (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa). S. Nr. 90.

113. *Balkány-Perkedpuszta* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nagykálló) (XXIV). Im Acker von István Nézó kamen beim Pflügen Mauerreste und Menschenknochen zum Vorschein. Bei der Lokalinspektion stellten wir fest, daß man auf die Grundmauern der Kirche des mittelalterlichen Dorfes Perked gestoßen war. Nach Aussage der grünglasierten Ziegel wurde sie im 13.–14. Jh. erbaut.

Péter Németh

114. *Budapest I., Táncsics Mihály u. 7 (V)*. Ziel der Ausgrabung zwischen der O-Fassade des Hauses und der spätmittelalterlichen Stadtmauer war, das Alter der letzteren festzustellen. Unter der Fassade fanden wir den Felsrand, bedeckt mit einer dünnen Erdschicht, die Funde aus dem 13. Jh. enthielt. Von da an hat der Fels ein starkes Gefälle bis zur Stadtmauer. Dem Hang entsprechend waren die Abfallschichten gelagert, die bis zum Bau der spätmittelalterlichen Stadtmauer dahingeworfen waren. Erst zur Bauzeit der äußeren Mauer wurde der Hang planiert. Die Bauzeit der spätmittelalterlichen Stadtmauer kann erst nach Auswertung des Fundmaterials bestimmt werden.

Katalin H. Gyürky

115. *Budapest II., Budakeszi út 93* (V). Die Ausgrabung im Gelände des einstigen Budaszentlőrincer Paulinerklosters wurde dadurch möglich, daß das Haus (zwischen 1846–1852 vom Arzt Pál Bugát errichtet), das in den einstigen Chor eingebaut war, abgerissen wurde. Durch die Freilegung wurde es zur Gewißheit, daß das Gebiet aller drei Kirchenschiffe sowie die Ruinen der Kapelle, in der der Hl. Paul der Eremit bestattet war und die sich in N der Kirche anschloß, bis zu größerer Tiefe als das mittelalterliche Kirchenniveau, d. h. bis zu etwa 1,0–1,2 m Tiefe, praktisch bis zum Niveau der unteren Gräberschicht des Kircheninneren, abgetragen und ausgegraben wurde.

Wir legten die nach S von der Kirche liegende, um 1400 errichtete Kapelle des Hl. Kreuzes frei. Im Einklang mit den urkundlichen Angaben fanden wir unter ihrem Fußboden die Bestattungen von drei Mitligenden der Familie Kóvári aus dem Geschlecht der Hunt Pazman.

Mit der Ausgrabung wurde die vollständige Ausdehnung des Klosterkerns klar. Wir fanden den Keller unter dem W-Flügel und auch dessen Ausgang. Die ganze Ausdehnung des Klosters, in dem rund 300 Einsiedler hausten und das daher von der Größe eines Marktfleckens war, ist noch nicht bekannt, das bisher bekannte Gelände „intra muros“ hat jedoch eine Fläche von rund 12 000 m². Besonderer Beachtung wert ist unter den Funden ein Relief-Fragment aus rotem Marmor. Es stellt eine männliche Figur mit Krone und Glorie, in reichem Ornat dar (Gottvater?). Es ist gewiß ein Fragment des Grabes, das Meister Dénes, ein Pauliner-Steinmetz, zwischen 1486–1492 für den heiligen Eremiten schnitzte.

László Zolnay

116. *Budapest III., Lajos u. 160* (V). Bei der Freilegung kamen unter dem Haus dem 18.–19. Jh. Mauerreste eines größeren mittelalterlichen Gebäudes zum Vorschein. Das erste mittelalterliche Gebäude ruhte auf römzeitlichen Mauern. Der festgestellte mittelalterliche Gebäudeteil wurde im Verlauf des 15.–17. Jhs. öfter vergrößert bzw. umgebaut. Die Freilegung zeitigte ein romantisches Steinfragment, das eine umgeschnittene römische Skulptur war, den Fußteil eines überlebensgroßen römischen Reliefs, andere römzeitliche und mittelalterliche Steinmetzarbeiten und die Graphit enthaltenden Fragmente mehrerer Gefäße, die bei der Gießerei benutzt wurden.

Herta Bertalan

117. *Budapest III., Perc utca* (V). Im Zuge der archäologischen Freilegung, die dem Bau des neuen Stadtviertels vorangeht, fanden wir beim Legen von Gasleitungen ein römzeitliches Gebäude, die N-S-Straße sowie spätrömische Gräber. Die römischen Nachlässe wurden durch eine Siedlungsschicht aus dem 13. Jh. und einem größeren, zusammenhängenden mittelalterlichen Gebäudekomplex planiert. Letzterer darf vielleicht mit dem im 14. Jh. erbauten Klarissenkloster identifiziert werden.

Herta Bertalan

118. *Csaroda, Reformierte Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Vor der Renovierung legten wir die Grundmauern der abgerissenen Sakristei, die an der N-Seite des einstigen Chors gestanden hatte, sowie ihre in den Chor führende eingemauerte Türe frei. Unter der Sakristei fanden wir frühere Bestattungen, darunter ein Säuglingsgrab mit einem Halsschmuck, bestehend aus einem tropfenförmigen Anhänger aus blauem Lazulit und zwei, aus violetter Sandstein polierten Reifen. An der S-Front kam zwischen den bekannten umgebauten Fenstern ein drittes Fenster in seiner ursprünglichen Form zum Vorschein. Die Verkleidung ist mit Bemalung aus dem 17. Jh. verziert.

Kunsthistoriker: Géza Entz, Architekt: Attila Komjáthy.

Imre Bodor

Dömös, Kossuth L. u. 115. (Kom. Komárom, Kr. Dorog). S. Nr. 93.

119. *Eger-Burg* (Kom. Heves) (X). Die Freilegung des mittelalterlichen Domes wurde, die SW-Kapellen des spätgotischen Anbaus ausgenommen, beendet. Neben den S-Kapellen des romanischen Doms kamen auf ca 2 m breiter Fläche Gräber des Kirchhofs zutage. In der Halle zwischen den beiden Türmen fanden wir ebenfalls mehrere Gräber und einen früheren romanischen Mauerrest.

Im Bereich des spätgotischen Doms gelang es, an der Stelle der SO-Kapellen die Reste der früheren gotischen Kapelle – die S-Mauer und die die Ecken strahlenförmig stützenden Pfeiler, eingebettet in die spätgotischen Fundamente – zu beobachten und zu vermessen. Darüber, in den Mörtelabdrücken des Burgmauerrestes von der Mitte des 16. Jhs., die die innere und die äußere Burg einst getrennt hatten, fanden wir Abdrücke der vernichteten S-Mauer und Strebpfeiler des spätgotischen Doms.

Auf der Terrasse zwischen *Gergely-Bastei* und Türkischer Garten wurde die Freilegung beendet.

An der Freilegung nahmen Imre Bodor, Archäologe, László Fodor, Archäologie Techniker, János Kárpáti, Éva Knoll und – in den letzten Monaten – Sándor Bernáth teil. Projekt: János Sedlmayr, Architekt.

Károly Kozák

120. *Esztergom, Mártírok útja 9*. (Kom. Komárom) (XLIX). Vor dem Haus wurden beim Legen von Kanalaröhrchen in 120–150 cm Tiefe 3 mittelalterliche Backöfen aufgestöbert. In der ausgeworfenen Erde befanden sich Scherben aus dem 13.–15. Jh. und das Fragment eines Mahlsteins.

István Horváth–Márta H. Kelemen

Von der SW-Ecke des Hauses *Óvoda u. 8* wurde der Mörtel abgeschlagen, wobei im türkischen Mauerwerk 5 gotische Steinschnitzereien zum Vorschein kamen.

Im Keller des Hauses wurde ebenfalls geforscht. Ein Drittel des mit Steinen ausgelegten Bodens des achteckigen türkischen Bads war durch eine neuzeitliche Eingrabung von 60×80 cm durchstoßen. In 80 cm Tiefe unter dem Boden des Bassins befand sich ein ajourierter, mit Maßwerk verzierter Ofenkachel-Teil aus dem 14.–15. Jh. Im Sondierungsgraben im hinteren Teil des Kellers fanden wir eine arpadenzeitliche, eine römische und eine keltische Schicht.

In der *Burg* wurde aufgrund der vorangegangenen archäologischen Forschung die Terrainregulierung der Berglehne beim Burgtor in Angriff genommen – dort, wo anhand des Baus der neuzeitlichen Basilika die östlich des Tors liegenden Bollwerke mit stellenweise 6–8 m dicken Erdschichten bedeckt worden waren. Nach ihrer Entfernung kam eine 20–25 m lange Strecke des Trokengrabens und dessen Seiten, bestehend aus je 5 m hohen Mauern, zum Vorschein, des weiteren bedeutende Teile der in die Burg führenden mittelalterlichen Straße und der sie umgebenden, ummauerten Erdwälle. Auch fanden wir einen Teil der hier anschließenden Schanzen aus dem 17.–18. Jh.

Beim Abtragen der Erde kamen bedeutenden Funde zutage: sehr viele mittelalterliche und türkenzeitliche Steinmetzarbeiten (Säulenfüße, Kapitelle, Gebäuderippen und Skulpturfragmente aus dem 11.–16. Jh.; kleinere Details der *Porta speciosa*, Teile eines intarsiaverzierten Fußbodens, türkische Grabsteine usw.), ein Fragment einer Glocke aus dem 16. Jh., Teile mittelalterlicher Kerzenständer aus Bronze usw.

István Horváth

Vom arpadenzeitlichen Gräberfeld, das in der Sandgrube von *Szentkirály* 1967 angegraben wurde, legten wir 13 Gräber (11.–12. Jh.) frei, die Bronze- und Silberringe sowie Münzen aus dem 13. Jh. lieferten.

Mitarbeiter waren die Studenten Piroška Biczó und Csaba Héjji.

Márta H. Kelemen—István Horváth

Bei der Rettungsgrabung im Haus *Viziváros, Berényi Zs. u. 2* kamen in 120–150 cm Tiefe, wahrscheinlich in der Verwüstungsschicht des Jahres 1705, große Mengen verkohlter Getreidekörner und darunter 4 Gräber des ausgehenden 17. Jhs. zum Vorschein. In 150–220 cm Tiefe stießen wir auf die Steinmauer eines türkenzeitlichen (17. Jh.) Gebäudes und Backofenreste. Aus den abgetragenen Wänden kamen ein Säulensockel aus dem 12. Jh., der Schlußstein eines gotischen Sterngeripps (15. Jh.) und andere mittelalterliche Steinmetzarbeiten zum Vorschein.

Die darunter liegende Schicht lieferte türkische Scherben, Armreifen aus Glas und viele, die Präsenz einer Knochenschnitzerwerkstatt andeutende, teilweise bearbeitete Geweihteile. In 340 cm Tiefe fanden wir die Verwüstungsschicht der Kämpfe 1594–1595, aus der wir verkohlte Traubenkerne sammelten.

Aus der Schicht des 16. Jhs. gelang es, einen in die Erde vertieften großen, aus Dauben bestehenden, mit Weidenrutenreifen zusammeng gehaltenen Holztrog in einem Stück zu bergen. Er enthielt viele Obstkerne (Trauben, Pflaumen, Sauerkirschen, Kirschen, Kornelkirschen usw.), in der Auffüllung rundherum fanden wir Sohlen und Oberteile von Stiefeln aus dem 16. Jh.

In der W-Hälfte der Grabungsfläche fanden wir, ab 380 cm Tiefe, einen türkenzeitlichen Brunnen mit Balkengerüst, in dem sich ebenfalls viele Obstkerne, eine türkische Bronzeschüssel und eine reich verzierte Fußschüssel aus Ton befanden.

Zwischen 400–430 cm Tiefe befand sich die Kulturschicht des 14.–15. Jhs. In ihr legten wir die Ecke eines Steinhauses aus dem 14. Jh. frei.

In *Viziváros*, in der *Rondelle des S-Tores* wurde das Abtragen der Erdauffüllung begonnen. Eine Kanonenkammer mit Schießscharten wurde freigelegt, gleichzeitig fanden wir den Gewölbe-Ansatz der Kasematte der einst leerstehenden Rondelle.

Wir arbeiteten im türkischen Wachturm an der S-Ecke der Rondelle, doch erwies sich sein zylindrischer Körper, in dem wir eine Wendeltreppe vermuteten, als kompakt. Auch gruben wir an der NO- und SW-Mauer des Engpasses, der die Rondelle mit der Burg verband sowie an den Punkten, wo die Mauern sich der Burg bzw. dem Fels anschließen. Die Krone der SW-Mauer konnte aus der Erdauffüllung des 19.–20. Jahrhunderts vollständig geborgen werden. An der NW-Mauer entdeckten wir eine Schießscharte und fanden das Niveau des Mordganges.

István Horváth

121. *Győr-Dom* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der Dreieinigkeits- (Hédervári-)Kapelle an der S-Seite der Kirche beendeten wir die Freilegung des Chors. Unter dem neuzeitlichen Kunststein-Fußboden lag eine, lockere Schuttschicht, nachdem sie abgetragen wurde zeigte sich das Ziegelgewölbe der Krypta, die unter dem Chor liegt. Annehmbarerweise wurde sie gleichzeitig mit dem Bau des Chors für den Stifter, Bischof Hédervári, errichtet. Auf dem Gewölbe zeichnete sich in der Mitte der Platz des mittelalterlichen Altars in der Form von Mörtelresten klar ab. In den Mauerecken kamen die Reste der später errichteten Wandpfeiler sowie der halbkreisförmig abgeschlossenen Fialensockel.

Károly Kozák

122. *Gyöngyöspata-Kirche* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Die Freilegung und Mauerforschung vor der Renovierung der Kirche wurden fortgesetzt. Die vorjährigen Ergebnisse ergänzend stellten wir fest, daß die romanische Kirche mit bogenförmig abgeschlossenem Chor nach S solcherart vergrößert wurde, daß man ihr einen Raum anbaute, der sich ihr mit drei Seiten eines Achtecks

anschloß. Dieser Raum war fast doppelt so lang wie das romanische Schiff.

Während der seit 1969 laufenden Forschungen legten wir im Kircheninneren und vor dem W-Wimperg insgesamt 92 Bestattungen frei. Sie stammten größtenteils aus dem 16.–18. Jh., doch fanden wir im Inneren des an die romanische Kirche angebauten Turmes auch ein Grab, das aufgrund der Beigaben auf das 11. Jh. anzusetzen ist.

Mitarbeiter waren Tibor Koppányi, Bauingenieur und Ferenc Lévárdy, Kunsthistoriker.

Béla Kovács

123. *Gyula-Törökzug* (Kom. Békés) (III). Bei der Terrainregulierung an Hand des Baues eines neuen Wohnviertels zerstießen die Bulldozer große Mauerfundamente und verwüsteten zahlreiche Gräber. Durch eine Rettungsgrabung legten wir die Fundamente einer großen Kirche und 54 mittelalterliche Gräber frei.

Der Grundriß konnte nur mit Wahrscheinlichkeitswert festgestellt werden, da bei der Erdgewinnung die Fußbodenniveaus abgetragen wurden. Die frühe Kirche ist NO-SW-orientiert, einschiffig, mit viereckigem Grundriß. Der Chor war bogenförmig abgeschlossen, vor der SW-Mauer stützten zwei Pfeiler die Galerie. Dem NO-Ende der Kirche waren an beiden Seiten je eine Seitenkapelle mit bogenförmigen Chor und separaten Fundamenten angeschlossen. Später wurde das Schiff verlängert, wie durch den Sockel des Strebepfilers in SW belegt; im 14.–15. Jh. wurde die Kirche, der Breite der Seitenkapellen und dem verlängerten Schiff entsprechend, zu einem dreischiffigen Bau mit Strebepfilern (Länge: 39 m, Breite: 21,7 m) umgebaut. Die wahrscheinlich seit dem 12. Jh. bestehende Kirche dürfte zur Türkenzeit vernichtet worden sein.

Wir meinen, das 1313 authentisch, vielleicht aber bereits 1214 urkundlich dokumentierte Gyulamonostora gefunden zu haben. Aus den ärmlichen Gräbern ohne Beigaben ragen Nr. 32 mit einem Gold- und Nr. 19 mit einem Silberring hervor.

Mitarbeiter war Lucia Glattfelder, Restauratorin. Die Vermessung des Grundrisses besorgte Endre Egyed.

László Kovács

124. *Hidegség, Röm.-kath. Kirche* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Die in Zusammenhang mit der Wiederherstellung begonnenen Forschungen haben die originalen Bodenniveaus und einige alte Details inner- und außerhalb der im Grundriß außen quadratischen, innen kreisförmigen, mit einer von leicht ausladendem rechteckigem östlichem Vorsprung eingeschlossenen (im Grundriß zweidrittel-kreisförmigen) Apsis versehen, und im 17. Jh. – durch Abtragung des Westteils – längsschiffig erweiterten romanischen Kirche geklärt. Die Grundmauern des fehlenden Westteils sind homogen hergestellt; der Grundriß ist also planeinheitlich. Der früheste Fußbodenbelag der Rotunde bestand aus großen Steinplatten; über diesem sind Spuren, die auf eine nachträglich, aber noch im 13. Jh. eingebaute Empore deuten (Basis bzw. – abdruck zweier Säulen), hervorgekommen. Eventuell gehörte zu dieser das einzige gefundene Detailstück, die abgebrochene Knospe eines Kapitells des 13. Jhs. (aus einer Schicht des 17. Jhs.). Den Außensockel der Kirche bildete eine einzige, ca. 20 cm hervorspringende, unprofilierte Steinschicht.

Imre Bodor–Sándor Tóth

Jászdózsza-Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény). S. Nr. 98.

125. *Lászlófalva-Szentkirálypuszta-Bozsik tanya* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét) (IV). Im Rahmen der Erforschung der kumanischen Siedlungsgebiete im Mittelalter haben wir, nach der Sondierungsgrabung im Jahr 1969, dieses Jahr unsere Ausgrabung im Bereich des spätmittelalterlichen Dorfes Szentkirályfalu begonnen. In der freigelegten Fläche von 475 m² kam ein Wohnhaus mit drei Räumlichkeiten und freistehendem

Backofen zum Vorschein. Die Wände standen auf komprimierten Lehmfundamenten, auf dem Fußboden lag ein Denar des Matthias Corvinus. Darunter zeigte sich die Trasse der Pfahllöcher eines früheren, jedoch ebenfalls mittelalterlichen Hauses.

Etwa 200 m nach SO vom Arbeitsgelände steht die aktuelle reformierte Kirche, die auf mittelalterlichen Fundamenten aufgebaut ist; ihre Orientierung ist zur ursprünglichen entgegengesetzt. Beim nach SW blickenden Chor mit Strebepfeilern klärten wir mittels Sondierungsgraben die Struktur der mittelalterlichen Fundamentierung. Unter der mittelalterlichen kumanischen Siedlung fanden wir Spuren einer sarmatenzeitlichen Siedlung.

Mitarbeiter waren János Matolcsy, Zoologe, und Frau Busi, Zeichnerin.

András Pálóczi-Horváth

Magyarcsanád-Bökény (Kom. Csongrád, Kr. Makó). S. Nr. 63.

126. *Magyaregregy-Márvár, Kloster* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (XXVI). In der Gemarkung des Dorfes, bei der Verzweigung des Várölgý-Tales, durchquerten wir zwecks Orientierung den mittleren Teil des Hügels mit einem Sondierungsgraben, in dem wir die Mauerreste eines großen Gebäudekomplexes fanden. Mit dieser kurzen Forschung konnten die Zusammenhänge der Reste nicht festgestellt werden, wir beobachteten lediglich mehrere Bauperioden. Neben mittelalterlichen Keramik-Scherben kam ein figuraler römischer Grabstein mit Inschrift zutage.

Mária G. Sándor

Mártély-Druzsba telep (Kom. Csongrád, Kr. Szentcs). S. Nr. 64.

127. *Miskolc, Kirche auf dem Ávas-Berg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IX). Die Kirche ist, neben der Diósgyőri Burg, das wichtigste gotische Baudenkmal der Stadt. Vor ihrer Restaurierung wurden in der ersten Phase der archäologischen Forschungen die inneren und äußeren Niveauverhältnisse des Glockenturms geklärt. Der Turm wurde in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. erbaut; die Forschung brachte eine frühere hochgehende Treppe zum Vorschein. In der Nähe des Turmes fanden wir auch eine paläolithische Klinge.

Mitarbeiter waren Edit Bárdos, Studentin, und Károly Ferenczy, Architekt.

Ilona Czeglédy

128. *Nagymágocs-Temető tábla* (Kom. Csongrád, Kr. Szentcs) (XXXV). Auf dem Hügel neben dem Mágocs-Bach legten wir durch eine Rettungsgrabung die Reste eines mittelalterlichen (13.–16. Jh.) Dorfes frei. Eines der beiden freigelegten Häuser war in die Erde eingegraben und stammte aus der Arpadenzeit, das andere war mit Pallisadenwänden und spätmittelalterlich. Neben letzterem lagen zahlreiche figural Ofenkachelfragmente aus dem 16. Jh.

Katalin Hegedüs

Nagyvisnyó, Ref. Kirche (Kom. Heves, Kr. Eger). S. Nr. 100.

129. *Pécs-Bischofsburg, Domplatz* (XXVI). Bei den Ausgrabungen 1970–1971 kamen zwischen der Barbakane und dem W-Tor des S-Mauerpasses, unter dem Gehsteigniveau des 15. Jhs., die Reste früherer Befestigungswerke zum Vorschein. Diese Festung gehörte zu einem ganz anderen Grundrißsystem als die heute bestehende. In der Auffüllung befanden sich Scherben aus dem 13. Jh.

Die Freilegung wurde an der W-Seite der Burg, im von der Esze-Tamás und Landler-Jenő-Straße umgebenen Gebiet fortgesetzt. Vor dem nach N blickenden Tor der Barbakane legten wir die steinernen Grundmauerreste der Brücke vor dem Tor frei, ferner eine Mauerstrecke, die teilweise ihre Fortsetzung bildet, von O nach W verläuft und sich sodann nach N-S wendet; dies war eigentlich die Stützwand des die Barbakane umgebenden Grabens.

Während der Erforschung der Innenseite der NW-Eckbastion kam der Überrest der halbkreisförmigen Bastion zum Vorschein, die vor der bekannten mit oktagonalem Grundriß gebaut wurde. Im W-Mauerpaß zwischen der inneren und der äußeren Burgmauer untersuchten wir mit einem senkrecht geführten Sondierungsgraben das Verhältnis der beiden Mauern zueinander. Somit erhielten wir den kompletten Querschnitt der Auffüllung.

An der NW-Seite des Burggrabens fanden wir die Überreste der mittelalterlichen Außenwand des Grabens.

Projektierender Architekt: Károly Ferenczy.

Mária G. Sándor

130. *Pécsvárad-Burg-Benediktinerabtei* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Im diesjährigen Abschnitt der seit 1965 geführten Ausgrabungen fanden wir den plattgeschlossenen Chor des Stifts. Im weiteren Verlauf der Arbeit legten wir den W-Flügel des Klosters und den darunterliegenden Keller frei. Aufgrund der bekannten Details läßt sich der Grundriß des Klosters während einer der Bauperioden bereits aufreißen.

Projektierung: Frau P. Sándy. An der Ausgrabung nahm Sándor Kárpáti teil.

Attila Kiss—Károly Kozák

131. *Sárospatak, Burg, Italienische Bastei* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). An der O-Seite des Roten Turmes haben wir die Wiederherstellung des ursprünglichen Niveaus fortgesetzt. Nach Entfernung der Auffüllung aus dem 13.–16. Jh. kam ein an die Bastion des 16. Jhs. angebautes Steingebäude mit Ziegelgewölbe und Heizraum (5,04 × 1,94 × 4,46 × 2,06 m) zum Vorschein, dessen Bestimmung noch nicht klar ist.

Das Landesamt für Denkmalschutz nahm die Wiederherstellung des inneren Burggrabens des Burkkastells bei W- und N-Flügel des Kastells in Angriff. Bei der Restaurierung des in der ersten Hälfte des 19. Jhs. aufgefüllten Grabens erschienen Schießscharten aus dem 16. Jh. sowie bei der W-Fassade die Grundmauern des zum Tor des 16. Jhs. führenden Brückenpfeilers.

Bei dem Wassertor führten wir, parallel zur Restaurierung des Tors der äußeren Burg, Mauerforschungen durch. In dem ans Wassertor angeschlossenen Teil der östlichen Stadtmauer legten wir die vermauerten Schießscharten und die Wendeltreppe nach oben frei. Die bei der Mauerforschung entdeckten gotischen Steine ließ Péter Petényi aus den Ruinen des Dominikanerklosters in die Stadtmauer einbauen.

Projektierung: Mihály Détschy, Ingenieur.

Katalin Dankó

132. *Siklós, Dschami des Maketsch Bej* (Kom. Baranya) (XXVI). Während der diesjährigen Ausgrabung fanden wir an der W-Ecke des Dschami, näher bereits an der SW-Seite, den fast regelmäßig fünfeckigen Sockelteil der Minarette; von den hochstrebenden Mauern war die unterste Quaderstein-Reihe vorhanden. Das Fundament der Minarette bildete ein aus Ziegeln gebauter Mauer-Kubus.

Ebenso kam, zum Teil unter der Grundmauer des abgetragenen Gebäudes, die SW-Stützmauer der Vorhalle sowie ein beachtlicher Teil der NW-Seite zum Vorschein. In der Fundamentierung der Stützmauern fanden wir einige sekundär verwendete gotische und Renaissance-Steinfragmente. An dem hochgehenden Teil der SW-Stützmauer der Vorhalle war der ursprüngliche türkische Mörtel noch in größeren zusammenhängenden Flächen vorhanden. Entlang der SW-Stützmauer verlief ein schmaler Gehsteig aus in die Erde gelegten türkischen Ziegeln, der gleichzeitig auch das türkenzeitliche Gehsteigniveau angab. Der Eingang befand sich einst in der Mittelachse der NW-Fassade; Reste des äußeren Torrahmens aus Formziegeln kamen bis etwa 3 m Höhe in situ zum Vorschein bei einem Anschlußpunkt einer Hauptwand des abgetragenen Gebäudes. In der Auffüllung fanden wir

Fragmente verschiedener Größe eines geschnitzten Torrahmens — wahrscheinlich ebendesselben Eingangtors.

Bei den Ausgrabungen in der Vorhalle und außerhalb ihrer Stützmauer kamen kaum einige Zentimeter unter dem frühen türkischen Gehsteigniveau bereits zahlreiche Scherben von außen unglasierten, innen glasierten Tongefäßen bzw. Töpfen aus dem 15.—16. Jh. zum Vorschein, ebenso unglasierte und glasierte Ofenkachel-Bruchstücke, die alle aus der örtlichen mittelalterlichen Siedlung stammen.

Győző Gerő

133. *Sirok-Burg* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die 1965 begonnene, der Instandsetzung vorangehende, archäologische Forschung wurde fortgesetzt. An der NW-Seite der Burg wurden aus der in den Fels eingehauenen Schanze und dem Grabensystem eine 5–6 m dicke Auffüllungsschicht entfernt; wir gelangten zum felsigen Gehsteigniveau des Grabens. Aus der 20–30 cm starken Schicht über dem Fels kamen Keramik und Eisengeräte aus dem 16.—17. Jh. zum Vorschein.

Béla Kovács

134. *Sopron-Előkapu* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). In der Grabungsfläche, die sich den Freilegungen von Imre Holl aus den Jahren 1966–1968 angeschlossen hat, legten wir Steinpfeiler der zwei Brücken frei, die an der mittelalterlichen Straße zum Torturm standen. Sie zeigen die umgeänderte Form der Brücken im 17. Jh. Das mittelalterliche Pflaster wurde an mehreren Stellen aufgedeckt; die römischen Steinpflasterniveaus erschienen 360–400 cm unter ihm. Auch wurden längere Strecken der äußeren und mittleren Stadtmauer, und zwischen ihnen im Mauerpaß ein Grabensystem freigelegt.

Konsultant: Imre Holl.

János Gömöri

Sopron-Fabricsius-Haus, Beloiannis tér 6 (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 42.

Sopron, Szentlélek u. 13 (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 42.

135. *Sümeg-Sarvaly* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (IV). Die Feststellung der Grundrisse der im Vorjahr freigelegten Häuser Nr. 6, 7, 8, und 9 und die Freilegung ihrer Fußbodenniveaus wurden beendet. In der Nähe des 4. Hauses legten wir weitere drei Gebäude frei: ein Wohnhaus, einen Keller und ein Wirtschaftsgebäude. In der Fortsetzung des 2. und 3. Gebäudes kam je ein über die Erde gebautes Haus zum Vorschein; die Freilegung des einen wurde beendet. An vier Stellen definierten wir den Platz weiterer Gebäude. Das Gros der Funde bilden mittelalterliche Keramik sowie Haushalts- und Wirtschaftsgeräte aus Eisen.

Um den Chor der Kirche herum wurden 31, im Inneren des Chors 3 Gräber freigelegt. Größtenteils waren sie durch spätere Bestattungen stark aufgewühlt; sie enthielten keine Beigaben.

Nándor Parádi—Imre Holl

Szabolcs-Burg (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 103.

136. *Szentgotthárd, Zisterzienserkloster* (Kom. Vas, Kr. Körmend) (XXXIX). Zwecks Festlegung der Stelle der 1183 gegründeten Abtei wurde eine kleinere Grabung durchgeführt. Neben dem von Pilgram um 1750 erbauten großen Gebäudekomplex steht eine 1677 erbaute, später zu einem Speicher umgebaute Kirche. In der O-Mauer ihrer Sakristei, die sich von S an den Chor anschließt, fanden wir eine Öffnung mit Doppelbogen aus dem 12. Jh., über der der Abdruck des Gewölbes sichtbar ist. Vor der S-Seite des Gebäudes fanden wir eine Mauer aus Ziegeln und Steinen, in die geschnittene Steine aus dem 13. Jh. eingebaut waren. Aufgrund der Abmessungen der Ziegel, des Fundmaterials entlang der Mauer sowie der Türöffnung in der Mauer, deren Verkleidung

fehlte, darf die Mauer auf das 15. Jh. angesetzt werden. Sie ist die W-Mauer des O-Klostertrakts; die 3 m nach W gefundene Ziegelmauer ist wahrscheinlich die Mauer des Kreuzganges.

Vor der O-Seite der Speicher-Kirche fanden wir Ziegelgräber mit gotischen und renaissancezeitlichen Grabsteinen aus rotem Marmor. Ebendort befanden sich auch glasierte Fußbodenziegel.

Vor der S-Seite der Speicher-Kirche fanden wir den W-Trakt des Klosters aus dem Jahre 1677 sowie die Grundmauern des von Pilgram entworfenen barocken N-Flügels.

Ilona Valter

137. *Szigetvár* (Kom. Baranya) (XXVI). Das Ziel der Forschung war, den Bestattungsplatz von Sultan Sulejman, der 1566, beim Sturm auf Sziget, in der Gemarkung der Stadt in seinem Zelt verstorben war, festzustellen bzw. freizulegen.

Aufgrund der archäologischen Ausgrabung dürfen wir eine der Stellen, den sog. *Türkenfriedhof*, als den Platz ansprechen, wo das Zelt des Sultans stand und wo er den Tod fand. Der künstlich aufgetragene Hügel darf, nach dem Vergleich der historischen Dokumente, als Platz des Hauptquartiers betrachtet werden. Der mehrkuppige, flache Hügelrücken war an den Rändern durch aufgetragene Schanzen und Gräben geschützt. Aus dieser Fläche erhebt sich ein kleiner runder Hügel; hier dürfte Sulejmans Zelt gestanden haben. Das Grabgebäude war sicherlich nicht hier, Gebäudereste kamen nämlich nicht zum Vorschein.

Ferner forschten wir auch im Innenraum und Hof der römisch-katholischen Kirche von *Turbék puszta* aus dem 18. Jh. Wir suchten nach Spuren des einstigen Grabbaus und türkischer Befestigungen, fanden aber weder Grundmauern noch Befestigungsspuren. In der fürs 18. Jh. typischen Grundmauer befanden sich zahlreiche sekundär eingebaute, türkenzeitliche öffentliche Gebäude kennzeichnende behauene Steine. Die große Menge der im Hof gefundenen, von einem abgerissenen Haus stammenden türkenzeitlichen Ziegel weist darauf hin, daß dort ein türkenzeitliches Gebäude gestanden haben mußte. Die historischen Dokumente besagen, daß die einstigen Gebäude vollständig abgerissen wurden. Annehmbarerweise sind bei den Bauarbeiten des 18. Jhs. und den großangelegten Erdarbeiten selbst die letzten Reste vernichtet worden; die Kirche dürfte anstelle der vollends ausgehobenen Mauern erbaut worden sein.

Der dritte Fundort ist der Hügelrücken des *Turbéki szőlődomb*, wo wir auch auf der Oberfläche türkenzeitliche Siedlungsspuren fanden. In den auch heute bestellten Weingärten fanden wir die Grundmauer eines Endes eines vorzüglich erbauten türkenzeitlichen Gebäudes. Nach Aussage der verhältnismäßig breiten und tiefen Grundmauern in Fachwerkkonstruktion, des Fußbodenbelages aus Kalkstein und der gefundenen reich geschnitzten Steine kann das Gebäude kein öffentliches gewesen sein. Eine meritorische Feststellung seiner Bestimmung wird erst nach weiteren Forschungen möglich sein.

Valéria Kovács

138. *Tata, Burg* (Kom. Komárom) (XLI). Die seit 1965 kontinuierlich geführte planmäßige Grabung diente der Forschung der Bollwerke der mittelalterlichen Burg, näher der inneren und äußeren Mauer des Grabens. Wir stellten die Breite des Burggrabens fest sowie an der SW-Seite auch seinen Verlauf. In Strecke Nr. III des vergangenen Jahr angegrabenen Burggrabens drangen wir bis 7 m Tiefe vor. In der Auffüllung des Grabens fanden wir zwischen 6–7 m Tiefe Keramik aus dem 16. Jh., Schuhreste, Glasscherben, einen Helm und zwei aus Bein geschnittene Taschen-Sonnenuhren. Auch in NW-Teil des Grabens eröffneten wir eine neue Fläche, deren Auffüllung geschnittene Steine, Ofenkachel- und Gefäßfragmente sowie die Spuren einer Pfahlkonstruktion lieferte. Mit Hilfe von zwei Gräben bestimmten wir auch den

Zusammenhang zwischen dem mittelalterlichen Torturm und den Mauern.

Sarolta B. Szatmári

Teleki, Röm, kath. Kirche (Kom. Somogy, Kr. Siófok). S. Nr. 107.

139. Tyukod-Bagolyvár (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Mátészalka) (XXIV). Auf der Stelle, wo 1970 ein Münzfund zutage kam, fanden wir dank systematischer Forschungen Hunderte von Friesacher Münzen, Silberklumpen und Schmucksachen. Von letzteren sind zwei große Schläfenringe aus Gold und eine reich mit Almandin verzierte Agraffe aus vergoldetem Silber erwähnenswert.

Mitarbeiter waren die Restauratoren Ilona Kovács und Gyöngyi Csizsár.

Péter Németh

140. Vereb-Pázmándi uti tábla (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (XXXVI). An der O-Seite der von Vereb nach Pákozd führenden Straße, an der Hügellehne, die sich dem S-Rand von Vereb anschließt, kamen beim Pflügen bzw. der darauffolgenden Authentisierungsgrabung in 50 cm Tiefe in einem Gefäß mit bereits bei Vergrabung abgesplittetem Mund insgesamt 1719 Friesacher Silberdenaren zutage.

Alán Kralovánsszky

141. Veresegyház (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (IV). Bei Erdarbeiten stießen die Arbeiter auf einem Münzfund aus dem 17. Jh. Es gelang, den Großteil der Münzen einzusammeln. Sie waren überwiegend Dreivierteltaler aus deutschen Landen, in erster Linie aus Sachsen, doch

gab es auch polnische Prägungen und XV-Kreuzer des Leopold I.

István Gedai

142. Veszprém-Dom (Kom. Veszprém) (XLV). Als Fortsetzung der 1969–1970 begonnenen Grabung haben wir Freilegungen nördlich des gotischen Chors und neben dem Ostjoch des W-Teils des nördlichen Seitenschiffs (Teil der ehemaligen Hl.-Geist-Kapelle) vorgenommen. Auf der erstgenannten Fläche haben wir einen kleinen Abschnitt der schon 1957 aufgefundenen Reste der ehemaligen Festungsmauer wieder aufgedeckt. Hier waren wenigstens 4 Bauperioden zu unterscheiden (1: wahrscheinlich noch vor der Erbauung — 1380–1400 — des Chors; 4: nach 1593). Ebenda wurde das zum Chorbau gehörende und das demselben vorangehende Gehsteigniveau festgelegt. Aus den Niveau- und Schichtenverhältnissen kann man auf einen — vorläufig undatierbaren — Erdwall schließen, der sich hinter der mittelalterlichen Festungsmauer entlangzog.

Sándor Tóth

143. Visonta-Ratshaus (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Bei der Fundamentierung eines Zauns kamen in einem kleinen, unverzierten Gefäß mit körniger Oberfläche 969 Münzen, laut vorläufiger Bestimmung der Münzsammlung des Ung. Nationalmuseums Wiener Denare des 13. Jhs. zum Vorschein, Die spätesten Münzen annehmbarerweise Anfang des 14. Jhs. geprägt.

Árpád Nagy

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I. Baja, »Türr István«-Museum	XXXII. Szeged, »Móra Ferenc«-Museum
II. Balassagyarmat, Palóc-Museum	XXXIII. Szekszárd, »Balogh Ádám«-Museum
III. Békéscsaba, »Munkácsy Mihály«-Museum	XXXIV. Szentendre, »Ferenczy Károly«-Museum
IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXV. Szentes, »Kosztó József«-Museum
V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXVI. Székesfehérvár, »István Király«-Museum
VI. Budapest, Kastellmuseum von Nagytétény	XXXVII. Szigetvár, »Zrínyi Miklós«-Museum
VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVIII. Szolnok, »Damjanich János«-Museum
VIII. Debrecen, »Déry«-Museum	XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
IX. Diósgyőr, Museum für Hüttenwesen	XL. Dunaújváros, Stadtmuseum
X. Eger, »Dobó István«-Museum	XLI. Tata, »Kuny Domokos«-Museum
XI. Győr, »Xantus János«-Museum	XLII. Tápiószéle, »Blaskovich«-Museum
XII. Gyula, »Erkel Ferenc«-Museum	XLIII. Túrkeve, Túrkeve-Museum
XIII. Hajdúböszörmény, Hajdú-Museum	XLIV. Vác, »Vak Bottyán«-Museum
XIV. Kecskemét, »Katona József«-Museum	XLV. Veszprém, Bakony-Museum
XV. Keszthely, Balaton-Museum	XLVI. Visegrád, »Mátyás Király«-Museum
XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum	XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XVII. Miskolc, »Herman Ottó«-Museum	XLVIII. Zeitweilig im Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XVIII. Mohács, »Kanizsai Dorottya«-Museum	XLIX. Esztergom, »Balassi Bálint«-Museum
XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	L. Kaposvár, »Rippl Rónai«-Museum
XX. Nagykanizsa, »Thury György«-Museum	LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XXI. Nagykőrös, »Arany János«-Museum	LII. Szob, Börzsöny-Museum
XXII. Nagyvács, Burgmuseum	LIII. Aszód, Dorfmuseum
XXIII. Nyírbátor, »Báthory István«-Museum	LIV. Kapuvár, Lokalgeschichtliches Museum
XXIV. Nyíregyháza, »Józsa András«-Museum	LV. Kőszeg, »Jurisich Miklós«-Museum
XXV. Orosháza, »Szántó Kovács«-Museum	LVI. Hódmezővásárhely, »Tornyai János«-Museum
XXVI. Pécs, »Janus Pannonius«-Museum	LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVIII. Pápa, Ortsgeschichtliches Museum
XXVIII. Sárospatak, »Rákóczi«-Museum	LIX. Kisvárd, Burgmuseum
XXIX. Sopron, »Liszt Ferenc«-Museum	LX. Diósgyőr, Burgmuseum
XXX. Sopron, Montanmuseum	LXI. Cegléd, »Kossuth«-Museum
XXXI. Szarvas, »Tessedik Sámuel«-Museum	

Budapest Régiségei. XXI. kötet. Budapest 1964. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 393 lap, 338 kép.

A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve hű keresztmetszetet nyújt az olvasónak a főváros területén folyó nagyszabású régészeti kutatásokról. A Budapest Régiségei újabb kötetének cikkei jellegük szerint ugyan három csoportra oszthatók, lényegében azonban csak két korszakkal, a római korról és a magyar középkorral foglalkoznak. Ez az időbeli korlát szorosan összefügg azzal a lehetőséggel, melyet a főváros két negyedének, a Várnegyednek a rekonstrukciója, valamint a régi Óbuda szanálása kapcsán folyó építkezések biztosítanak és szükség szerinti előírják a fővárosban tevékenykedő régészeknek.

A tanulmányok sorát Nagy Tibornak az aquincumi polgárváros rekonstrukciójával kapcsolatban a basilica helyén végzett és a terület építéstörténetére és rendeltetésére vonatkozó kutatásainak eredményeit összefoglaló dolgozata nyitja meg. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy a korábbi ipari és kereskedelmi épület helyére a II–III. század fordulóján épült a basilica, mely szoros kapcsolatban áll a korábban palaestrának nevezett forummal, s egyúttal a város központi részét képezte. Póczy Klára az aquincumi tábor és canabae területén végzett kutatások összefoglalásaként érdekes megvilágításba helyezi a terület későrómai történetét. Kutatásai alapján megállapítható, hogy a III. század második felének pusztításait még kijavítják, s a IV. század első harmadában az épületek még lakottak. A 334. évi barbár betörés lényeges változást hozott, a városi élet színvonala erősen lehangyatlott.

Két, V. István királlyal kapcsolatba hozható emlék közül *Zolnay László* a már korábban is ismert XIII. sz.-i velencei Computus-ról, erről a gazdaságtörténetileg egyedülálló emlékről meggyőzően mutatja ki, hogy nem IV. Béla, hanem István ifjabb királyhoz köthető s 1264 első hónapjaiban az ország főurainak vesztegetésére és segélyezésére kiutalt adományokat örökíti meg. Keletkezése 1264 júniusára tehető. *Féuerné Tóth Rózsa* egy másik, ugyancsak V. Istvánhoz köthető emlékről, még a múlt században előkerült margitszigeti koronáról a hitelesítő ásatások és újabb dokumentumok akapján tovább erősíti a korábbi feltevést, hogy a korona valóban V. István király sírjából származhatott.

Nagy Emese A középkori Buda és Pest építészeti-nek technikai és szervezeti kérdései c. tanulmányában a középkori kőfaragás emlékeinek technikai kérdéseit vizsgálja, elsősorban a pest-budai faragványok alapján. A budai várpalota ásatása során előkerült kőfaragó számszámokat, valamint a korabeli ábrázolásokról ismert kőfaragó számszámokat a faragványokon megfigyelhető megmunkálási nyomokkal azonosítva a kőfaragás, a megmunkálás egyes fázisait ismerteti a szerző. A két főcsoportra osztható — kőfejtő és kőfaragó — számszámok kronológiai szétválasztásával értékes adatokat szolgáltat a további kutatás számára. *Lócsy Erzsébet* a várbeli telekméreteken igen érdekes, számtanilag kimutatható típusú telek méreteket különített el tanulmányában. Kimutatja, hogy az egyes típusok méretei 18 lábtól 60 lábig minden esetben 3 lábbal növekednek. A típusméretek meghatározásával sikerült a mai

Országház utca feltételezett telekviszonyait rekonstruálni.

Az anyagközlések rovatban *Gábori Miklós* tudománytörténetileg értékes adatot közöl egy közel 200 éves budai szarkofágleletről. *Parragi Györgyi* a Bécsi úti építkezések során előkerült későrómai temetőrészletet ismerteti, mely a IV. század végéről származik. *Ürögdi György* egy aquincumi oltárkő állítójában egy római kori rabszolga eredetű bankár emlékét ismeri fel. *Kaba Melinda* a legio XX gemina veteránusának Aquincumból származó sírkövét ismerteti. A római kori leletekkel foglalkozó anyagközléseket *Wellner István* dolgozata zárja le, aki az óbudai leletmentések során napvilágra került, s a Mithras-kultusszal kapcsolatba hozható, kígyóval díszített edénytöredéket, valamint egy Silvanusnak szentelt oltárkövet ad közre. A két új lelet a két kultusz eddig is szépszámmú aquincumi emlékeit gyarapítja.

A középkori anyagközlések sorában *Gedai István* II. András friesachi típusú dénárjai és a XIII. sz.-i budai kettős pecsét hasonlóságára mutat rá. *Czagány István* a budavári gótika építéstörténeti tanulmányát folytatva az ún. grafikus stílus emlékei után most a körte-tagos profil típus emlékeit veszi vizsgálat alá. Ez a típus a XIII. század második felében a hengeres stílusból fejlődött ki s lényegében három fejlődési fázist lehet elkülöníteni az emlékek alapján. A stílus feltehetően német nyelvterületről származó mesterek közvetítésével kerülhetett Magyarországra.

A jelentések rovatban a főváros területén végzett ásatások és leletmentések előzetes, rövid ismertetését találjuk. A budai Várnegyed, valamint Óbuda rekonstrukciója különösen sok római kori és középkori emléket hozott napvilágra, számos történeti és topográfiai adattal gazdagítva fővárosunk történetére vonatkozó ismereteinket.

Kaba Melinda az óbudai cella trichora műemléki helyreállításáról tudósít rövid jelentésében. *Bertalan Vilmosné* és *H. Gyürky Katalin* a budai Várnegyedben folyó közműépítkezések kapcsán szerzett értékes régészeti megfigyeléseiket adják közre a Vár középkori utcarendszerére, az utak, utcák egykori kövezésére, az útépítés technikájára vonatkozóan.

Zoltay Endre a várnegyedben előkerült vasanyag metallográfiai vizsgálatát, míg *Bökönyi Sándor* az 1971. évi ásatás állatcsontanyagát ismerteti.

A kötet két befejező cikkében *Zolnay László* és *Gerő Győző* a budavári Nagyboldogasszony templom kápolnáinak történetére, valamint a templomtól független Szent László és Szent Mihály kápolnák helyére vonatkozóan közölnek értékes újabb adatokat.

A Budapest Régiségei XXI. kötete gazdag római, de különösen jelentős középkori témájú dolgozataival értékes nyeresége a hazai régészeti kutatásnak.

Budapest Régiségei. XXII. kötet. Budapest 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 443 lap, 393 kép.

A Budapest Régiségei legújabb kötetének kéziratait még 1966-ban zárták le a szerzők, azonban különböző technikai akadályok miatt a kötet csak most jelenhetett meg. Ezt a körülményt az olvasónak természetesen figyelembe

kell vennie, hiszen az eltelt öt év a kutatás mai fejlődése mellett a korábbi álláspontok esetleges korrekcióját teszi szükségessé. A most megjelent kötetben, hasonlóan az előzőekhez elsősorban a római korról és a középkorral foglalkozó dolgozatok kapták a legtöbb teret, ami természetesen is, mivel a főváros történetében ennek a két korszaknak az emlékei a legszámottevőbbek. Néhány őskori tárgyú dolgozat viszont azt igazolja, hogy ez a korszak is fontos kutatási területe a Budapesti Történeti Múzeum régészeinek.

A tanulmányok sorában *Gáboriné Csánk Veronika* az érdi paleolit telep monografikus feldolgozását megelőzően rövidebb lélekzetű összefoglalás keretében ismerteti az 1963–64. évi ásatás eredményeit, problematikáját (a monográfia időközben már megjelent). A nyíltszíni, a középső paleolitikumból származó moustiéri telep számos specifikus sajátosságával egyedülálló együttest képez a hazai leletanyagban. A Riss-Würm interglaciális végétől az utolsó eljegesedés végéig fennálló vadásztanya eszközanyagának előzetes vizsgálata is sok érdekes következtetés levonását tette lehetővé.

Kőszegi Frigyes a főváros későbronzkori történetének problematikájával foglalkozó dolgozatában a korábbi összefoglalások revíziója kapcsán és az újabb leletek tükrében felvázolja azokat a történeti eseményeket, melyeket a további kutatásnak szem előtt kell tartania. Összefoglalja a középső bronzkor, a koszideri horizont, a halomsíros kultúra és végül az urnasíros kultúra fővárosi emlékeit.

Póczy Klára a békásmegyéri téglagyár területén leletmentés során feltárt, s IV. század második feléig használt római villaépület ismertetését felhasználva a főváros és környékén előkerült villagazdaságok történetére vonatkozóan érdekes új megállapításokat tesz. Vizsgálata alapján kitűnik, hogy a villagazdaságok csak a markoman háborúk után alakultak ki, korábban feltehetően a helyi őslakosság mint bérló művelhette a földeket. A villagazdaságok tulajdonosai között gyakorta találkozunk keletiekkel s feltehető, hogy az új tulajdonosok — akik kiköltöztek birtokuk központjába — fejlettebb termelési módszereket honosítottak meg. A tartomány más részein megfigyelt birtokviszonyokkal szemben Aquincum és a limes közelében lényegében csak közepméretű birtokok alakultak ki. A limesmenti villaépületeket a IV. sz. második felében megerősítették s ezzel lényegében a Duna-menti erődrendszer részévé is tették.

Nagy Tibor „Kőfaragás és szobrászat Aquincumban” c. tanulmányában vázlatos áttekintést ad az aquincumi kőplasztika alkotásairól. A közelmúltban megindult CSIR munkálataihoz iránytmutató összefoglalás az egyes emlékesoportok, a műhelyek és a stílusproblémák áttekintésével az I. század második felétől a IV. század elejéig terjedő szép számú emléktanyag legjellegzetesebb példányaival illusztrálja a fejlődés menetét. A vázlatos ismertetésből is világosan kitűnik az aquincumi kőfaragó műhelyek meghatározó szerepe.

A középkori emlékekkel foglalkozó tanulmányok sorában *Holl Imre* a budai vár kályhaacsempéit ismertető korábbi dolgozatát kiegészítve újabb 28 csempetípus mutató be. A Zsigmond-kori négy udvari műhely termékeit bemutatva megállapítja, hogy egy-egy műhely tevékenysége csak rövid ideig tartott. Külön foglalkozik az ún. lovagalakos kályha műhelyével s rámutat termékeinek a hazai és a külföldi műhelyekre gyakorolt hatására.

Lócsy Erzsébet a Várnegyed területén előkerült, s a XIII. sz.-ra keltezhető útmaradványokat, valamint a XIV. sz.-i épületek feltárástól megfigyelt, s korábról származó falmaradványok szinte leltárszerű összegyűjtésével bizonyítja a terület XIII. sz.-i erőteljesebb beépítését, melyet a XIV. század közepe táján nagyobb terepre rendezési és átalakítási munka követett. *H. Gyürky Katalin* a budai Szent Péter külváros (ma Viziváros) plébániatemplomának újabb ásatási eredményeit ismerteti s ennek kapcsán a török uralom utáni felmérések alapján a település középkori összképét kísérel meg rekonstruálni. *Feuérné Tóth Rózsa* a margitszigeti apáca-kolostor hitelesítő ásatásának eredményeit adja közre. A feltárás sok új adatot szolgáltatott a templom

és a hozzá tartozó kolostor alaprajzára és építéstörténetére vonatkozóan.

A tanulmányok befejezéseként *Zolnay László* a Várnegyedben feltárt második gótikus zsinagóga leírása kapcsán röviden összefoglalja a budai zsidók középkori történetét. Az aránylag jó fenntartású újabb zsinagóga jelentős kultúrtörténeti emlékekkel gazdagítja a Várnegyed középkori maradványait.

Az anyagközlések rovatban *Gáboriné Csánk Veronika* a békásmegyéri őskori telepen feltárt, s a fiatalabb neolitikumból származó sírt és szarvastemetkezést, *Schreiber Rózsa* két rákoskeresztúri és egy pesterzsébeti, a halomsíros kultúrába tartozó sírt ismertet.

Szilágyi János néhány közöletlen, illetve már közölt, de problematikus olvasatú aquincumi feliratot ad közre. A feliratok feloldása — erősen töredékes voltak vagy rossz fenntartásuk miatt — több esetben is erősen kérdéses marad.

Czagány István a Várnegyed egyik fennmaradt középkori épülettömbjének részletes feldolgozása keretében elsőként az Üri utca 13. sz. épület mintaszerű műemléki feltárást tárgyalja. A sok periódusú épület története az első építkezéstől napjainkig a gazdag dokumentációs anyag bemutatásával szinte meglevenedik az olvasó előtt. Érdeklődéssel várjuk az épülettömb további lakóházainak feldolgozását.

Nagy Lajos a budai városháza történetét tárgyaló munkájában a felszabadító háború utáni állapot rögzítésével, az 1702. évi újjáépítés, illetve átalakítás részleteit ismerteti a korabeli építési szerződés alapján.

Cifka Péterné a kiscelli múzeum néhány, eddig még közöletlen önjegyt ismerteti, *Rózsa Miklós* a Warschang Jakab festette, s Flórát ábrázoló képet közli, mely az egykori Friedl-cukrászda bolteimere volt.

A jelentések rovatban a főváros területén 1962–65. években végzett ásatások és leletmentések előzetes ismertetésén kívül *Parragi Györgyi* és *Wellner István* aquincumi, illetve óbudai ásatásairól számolnak be, míg *Bertalan Vilmosné* a budavári Mária Magdolna templom, *H. Gyürky Katalin* pedig a Domonkos kolostor területén végzett feltárássokról előzetes jelentés formájában számolnak be. A kötetet *Gábori Miklós* kínai tanulmányútról szóló beszámolója zárja be.

A Budapesti Történeti Múzeum újabb évkönyve tartalmazni és kiállítási szempontból egyaránt pozitíven értékelhető s a kötet méltó folytatását jelenti a nagyműtű folyóirat korábbi köteteinek.

Soproni Sándor

J. Ozols. Die baltische Steinkistengräberkultur. Vorgeschichtliche Forschungen 16. Berlin 1969. Walter de Gruyter and Co. 135 lap, 84 tábla — közte 70 rajzos és 14 fénykép-, 3 térképmelléklet.

J. Ozols könyve a Baltikum területének bronz- és kora-vaskorát felölelő, ún. kóladasíros kultúra temetkezéseiről és településeiről ad áttekintést. Ozols a viszonylag tömör értékelő részre és bővebb katalógus fejezetre osztott könyvében nagy anyagot vonultat fel a három szovjet, balti köztársaság, Litvánia, Lett- és Észtország területéről. Ez egyben területi csoportosítás alapjául is szolgál, s a három önálló csoport egymással szoros egységben alkotja a balti kóladasírok kultúráját.

Az értékelő rész első fejezete a litvániai halomsírok kérdéseit taglalja, mindenekelőtt a síreépítés és a temetkezési rítus alapján. A szerző a sírfalak és a temetkezési rítus alapján 5 szintet különít el.

A litvániai halomsírok egyik legjellemzőbb sajátja az ezekből napvilágra kerülő, rendkívül szegényes mellékletanyag.

A litvániai földvárak általában egy és két terasszal övezett erősségek voltak. A védelmet szolgáló, földből épített falrendszert kőalapozással erősítették meg, s az építkezéseknek több periódusát sikerült elkülöníteni.

A telepekről származó életanyag zöme nehezen keltezhető.

A leletanyag alapján Ozols két kultúra jelenlétére gondol Litvániában. Az egyik a földvárakban és az

ezekhez tartozó telepeken figyelhető meg, míg a másik kultúra hordozói Ozols szerint keletről bevándorolt marhatenyésztők voltak, majd a későbbiek során a földvárak népe magába olvasztotta, esetleg kiszorította területéről ezt az állattenyésztő kultúrát.

A litvániai leletekből kiderült, hogy a baltikumi bronzkor korai szakasza az északi bronzkor IV. periódusának közepéig a fiatalabb az V. periódus végéig követhető nyomon. A balti terület korai vaskora pedig a VI. periódust és az északi vaskor első és második fázisát öleli fel. Vége a korai római korról esik egybe.

A litvániai halomsíros csoporthoz csatlakozik délnyugatról a lettországi Semgallen lapos síros temetőinek csoportja.

A települések általában a temetők közelében vannak, erődítés nélküliek. A későbronzkorra és a koravaskorra keltezhető telepek kerámiaja jelzi a litvániai csoporttal való egykorúságot.

A könyv következő fejezete az észtországi halomsíros csoport kérdéseit taglalja. A mellékletanyag igen szegényes. A Moe-ban feltárt halmok skandináv bronztárgyai a bronzkor IV. periódusának végére, illetve az V. elejére kelteznek ezeket a sírokat, s a leletek egy része átnyúlik a római kort közvetlenül megelőző VI. periódusba is.

A sírápítvány és a temetkezési rítus két csoport elkülönítését teszi lehetővé.

Az észtországi telepek általában erődítettek és többretegűek.

A balti kőládasíros kultúra különböző kapcsolatait vizsgálva Ozols megállapítja, hogy a jellegzetes sírápítkezés előzményeit az északi bronzkultúra körében kell keresnünk. Az egyszerű gödrökben elhelyezett hamvak pedig Kelet-Poroszország felé, nevezetesen a lausitzi kultúra irányába mutatnak.

A Baltikumból erős bevándorlás figyelhető meg az északi bronzkultúra területére.

Az Ozols által felvetett legfontosabb kérdések a seprős kerámia és egyúttal a kőládasíros kultúra eredetével függnek össze. A kelet-poroszországi Schnur-kerámia egyik összetevője lehetett mind az északi kör bronzkorának, mind a balti terület kőládasíros kultúrájának.

Mind ez ideig kikutatlanok a csónak alakú kőbalták kultúrájához fűződő kapcsolatok, pedig e kultúra ugyan csak az északi és a balti bronzkor előzményei közé sorolható. Izgalmassá teszi a kérdést, hogy a kultúrák jelentkezése egybeesik az indo-európai törzsek erőteljes terjeszkedésével.

Ozols könyve segítséget jelent számunkra abban, hogy könnyebben áttekinthessük a balti terület bronzkori és vaskori fejlődésének régészeti adatait. A szerző nem rejti véka alá, hogy meglehetősen régi forrásanyagot használt fel munkája során. Így kérdéses, hogy az Ozols által vázolt kép valóban a mai helyzetet tükrözi-e. A könyvet olvasva akaratlanul is azokra az összefoglalásokra kell gondolnunk, amelyek a Kárpát-medencei bronzkorral kapcsolatban külföldi szerzők tollából (Milojčić, Hänsel) születtek, s ezek esetében aligha szükséges bővebben is részleteznünk, hogy mennyiben módosítják a hasonló jellegű, hazai monográfiák eredményeit.

Kőszegi Frigyes

M. Dušek, *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei.* Archaeologica Slovaca — Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae. IV. kötet. Bratislava 1969. 81 lap, 31 tábla, 4 temetőtérkép, 23 szövegközti kép, 1 táblázat.

A nyitrai régészeti intézet évek óta folyamatosan közzéteszi az elmúlt két évtized nagy ásatásairól szóló beszámolókat. Ezek a kötetek népszerűek és rendkívül hasznosak, mert a kutatás rendelkezésére bocsátják az anyagot. E kötetben a szerző temetőtérképekkel, jó rajzokkal és fényképekkel illusztrálva négy temető anyagát írja le: 1–2. Hurbanovo (Ógyalla) jellegű temetők Nesvady-ban (Naszvad) és Nová Zámkyban (Ersekújvár). 3. Veszprémi jellegű temető Iža-n (Izsa). 4. Dolný Peter (Svätý Peter—Szentpéter) kettős rítusú temetője.

A szerző minden temetőnek közli a térképét, a leletekről, különösen az utóbbi temető bronzairól jó rajzokat. Különösen az *izsai* temető sírjainak fényképei tanulságosak, de ugyanezt el lehet mondani a többi sírfelvételeiről is. Az első két temetőben csontvázas sírok-ból meglehetősen gazdag fém mellékletekkel gátai, kisapostagi és aunjetziti jellegű kerámia került elő. Az *izsai* temetőben a mellékletek zöme veszprémi jellegű kerámia volt. Érdekes itt a fém mellékletek teljes hiánya. A Dunántúlon is ritka a fém melléklet hasonló sírokban. A Dolný Péter-i temetőt Dušek halomsírosnak nevezi, de néhány kivételtől eltekintve a legtöbb tárgy a nagy telepek felhagyásának az idejére keltezhető (B III vége). A fém mellékletek között jócskán akad olyan, amelyek a korszaki szint bronzleleteiből ismertek. A megfigyelt jelenségek is az átmeneti időre jellemzőek: ilyen a volta-képpen sirt körülvevő árok, azonban feltöltésnek nyoma sem volt észlelhető; erre nyilván a terep sem volt alkalmas.

Különösen az utóbbi temető közzétételét fogadjuk örömmel, mert e korból kevés jól megfigyelt és jól leírt lelettel rendelkezünk. A B III és B IV fordulójáról van szó. A leletek zöme a korszaki szinthez tartozik, kis számban felbukkannak már a legelső halomsíros leletek is.

Mozsolics Amália

F. E. Barth, *Die Hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien).* Antiquitas. 3. sorozat 5. kötet. Bonn, 1969. R. Habelt Verlag. 169 lap, 7 ábra, 56 tábla.

A keleti Hallstatt kultúra kutatói számtalan értékes publikációt és jelentős lelőhelyek feltárását köszönhetik J. Szombathynak. A Podsemel környékén feltárt mintegy 267 sír leletanyaga most, több mint nyolc évtized elmúltja után, Barthnak ismertetésünk tárgyát képező könyvében válik a kutatás számára hozzáférhetővé.

A Kulpa (Kolpa) folyó mellett, a környék jelentős magaslatának, a Kutschernek (Kučer) lábánál számos sírhalom emelkedik, Podsemel, Germ, Skrile községek határában. E halmokban folytatott feltárásokat J. Szombathy az 1887 és 1891 között. A leletek nagyobb része a bécsi Naturhistorisches Museum-ba, kisebb része a laibachi Landesmuseum-ba került. F. E. Barth munkájában a Bécsben őrzött leletanyagot teszi közzé.

A szerzőnek nehéz feladatot kellett megoldania a 80–90 esztendeje feldolgozatlanul fekvő ásatási anyag és az arra vonatkozó eredeti jegyzetek, helyszínrajzok stb. rendszerezése és értékelése során. A problémák közül csak egyet emelek ki: Jegyzeteiben Szombathy a több sírt magában foglaló halmokon belül nem jelölte a sírszámokat, hanem leletcsoportokat számozott, külön számat használva pl. eltemetett lábánál vagy koponyájánál talált leletcsoportok jelölésére, ugyanakkor azonban a sírszámot nem tüntette fel. A szerző dícséretre méltó óvatossággal azonosította és rendszerezte a leletanyagot. A bizonytalan hovatartozású tárgyakat csupán tipológiai-lag értékeli, tartózkodva attól, hogy valamely meghatározott sírra vonatkozó korszakhatározó szerepet tulajdonítson e leleteknek.

Munkája elején a szerző a lelőhely és az arra vonatkozó kutatástörténet ismertetése után kiértékeli Szombathy naplóját, rekonstruálja az ásatások helyszínét, majd leírja Germ, Podsemel, Skrile tumulusait és a tumulusokon belül a sírok helyzetét. A temetkezési formák elemzéséből megtudjuk, hogy csontvázas temetkezést teljes biztonsággal csupán három esetben lehet megállapítani, 247 esetben azonban valószínűsíthető a csontvázas temetkezési rítus. Az összesen 18 hamvasztásos sírból 10 kőborításos urnasír, 6 urnasír kőborítás nélküli, két esetben a szórt hamvas rítus állapítható meg. Két sír temetkezési formája bizonytalan.

A tipológiai fejezetek alkotják a munka legnagyobb részét. Itt ismerteti a szerző a halmokból előkerült kerámiatípusokat, továbbá az ékszereket, fegyvereket, szerszámokat és eszközöket. Ezek után részlete-

sebb kronológiai fejezet következik. A leletgyűjtések diagrammájának értékelése alapján a leletstatistika egy idősebb (I. fokozat) és egy fiatalabb (II. fokozat) leletcsoport elkülönítését tette lehetővé, amelyek mindegyike két, illetve három fázisra tagolható. A munka kronológiai eredményének sematikus áttekintése a következő:

Ia fokozat	850–750
Ib fokozat:	750–600
IIa+IIb fokozat:	600–450
IIc fokozat:	450–390 (350 i. e.)

Megjegyzendő, hogy a publikált tumulusanyag fent ismertetett kronológiájának csupán az I. fokozata egyezik meg a St. Gabrovec által 1966-ban Szlovéniára vonatkozólag kidolgozott kronológiai szintjeivel. Különbözőség mutatkozik azonban a Barth által feldolgozott emléktárgyak fiatalabb együttesének időrendjét illetően, annyiban, hogy a fenti IIc fokozatnak megfelelő párhuzamok Gabrovecnél i. e. 300-ig húzódnak el. F. E. Barth ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy felállított kronológiáját nem vonatkoztatja tágabb területre, hanem csupán az általa feldolgozott leletanyagra, amely ily módon bizonyos mértékű eltérést mutat a szlovéniai általános időrendi helyzettől.

A leletanyag elemzése után Barth vázolja magának a lelőhelynek a Hallstatt-kultúrán belül betöltött szerepét. A területen a temető használatának korában jelentős kulturális fellendülést állapít meg a szerző. Ezt két okozati tényezővel magyarázza: 1. Itáliából érkező gazdasági kulturális befolyással és 2. a környék vasérc lelőhelyeinek egyre fokozódó jelentőségével. A fentebb röviden ismertetett értékelő fejezetek után következik a leletanyag publikálása a tumulusok és ezen belül a sírok sorrendjében. A szerző a részletező pontosságú, tárgyleírások kívül feltünteteti a leletek összefüggésére, a tumulusokon belül elfoglalt helyére vonatkozó adatokat, továbbá a tárgyak leltári számát és az eredeti naplónak a sírokra vonatkozó egyéb megjegyzéseit is.

A tárgyi anyagot az I–XLIII. sz. táblákon, a tumulusok tervrajzait 1:100-as méretarányban a XLIV–LV. sz. táblákon tanulmányozhatjuk. Podsemel és Germ halomsíros temetőjének helyszínrajzát 1:2000 méretarányban az LVI. tábla mutatja be.

A keleti Hallstatt kultúra kutatásában egyre fokozódó mértékben bontakozik ki a Kraina területén fekvő földvárak és tumulusok jelentősége. Kiemelkedő fontosságúak ezek a Kárpát-medence Hallstatt korának feldolgozása szempontjából is. Az újabb feltárások és feldolgozások mellett (mint pl. Stična) igen jelentősek azok a munkák, amelyek modern feldolgozásokban teszik hozzáférhetővé a régebbi ásatások értékes emléktárgyát (pl. Vače-Watsch összefoglaló értékelése F. Starč tollából). Ezen munkák közé sorolhatjuk F. E. Barth fent ismertetett könyvét, amelyben most hozzáférhetővé válik a J. Szombathy által a múlt század végén feltárt nagy mennyiségű és értékes leletanyag.

Patek Erzsébet

W. Schüle. Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. Madrider Forschungen 3. kötet. Berlin 1969. W. de Gruyter. Szövegkötet: 318 lap, 71 rajz, 1 táblázat; táblakötet: 53 térkép, 191 tábla.

A madridi Német Archaeologiai Intézet monográfia sorozatába tartozó 3. kötet szerzője W. Schüle, akinek nevéhez számos, a hispániai vaskorral foglalkozó tanulmány fűződik, hézagpótló munkára vállalkozott.

Az i. e. I. évezred közepe körül az ibér civilizációtól északra és nyugatra elhelyezkedő műveltségeket a szakirodalom általában hispaniai „Hallstatt-kultúra” elnevezés alatt tartja számon. Valójában azonban a Bordeaux–Marseille vonal és az ibér „zóna” között világosan szétválasztható egy sor korai vaskori műveltség. Ezek mindegyikét félparaszi, félnomád életmód jellemezte, szemben az ibérek városi szervezetű, a „magas” kultúra vonásait mutató civilizációjával.

Sch. könyvének tárgya a közép-spanyolországi Meseta-kultúrák feldolgozása. Az alapcélkitűzés azonban már eleve túlmutat a lokális ősrégészeti szempontokon: a szerző Délnyugat-Európa korai vaskorát eurázsiai perspektívából vizsgálja, és azokat a kulturális hatásokat igyekszik feltárni, amelyek a későbronzkor (Reinecke H B) és a korai vaskor (Reinecke H C) közötti korszakváltást, és az Ibér-félsziget helyi műveltségeinek kialakulását és fejlődését meghatározták.

A monografikus rész első fele a délnyugat-európai kultúrkörben megjelenő keleti mediterrán és sztyepei elemeket vizsgálja és ezek tükrében vázolja fel a Meseta-kultúrák genezisének folyamatát. A végkövetkeztetés röviden így fogalmazható meg: a délnyugat-európai későbronzkort a korai vaskortól elválasztó kulturális fordulat, továbbá a helyi „Hallstatt-kultúrák” kialakulása K–Ny irányú kulturális hatásokkal magyarázható. A hatások különböző időben, különböző intenzitással jelentkeztek és különböző helyi szubsztátumokra rakódtak rá.

A különböző hatások („K-mediterrán”, főníciai, görög és sztyepei) felderítése után Sch. arra a megoldásra jut, hogy a bronzkor–vaskor korszakváltás magyarázata az Ibér-félszigeten a keleti mediterrán hatás alatt fejlődő helyi műveltségek és az eurázsiai sztyeppékről érkező „kulturális áramlatok” összegeződésében keresendő. A folyamat katalizátora végső soron a sztyepei elem lehetett. A sztyepei „horizont” a régészeti leletanyagban legvilágosabban a különböző lószerszám-tartozékok sorozatában fogható meg. (Így pl. Szentés–Vekerzug-típusú zablák is ismeretesek Hispániából.) Sch. interpretációja szerint a sztyepei kapcsolatok háttérben etnikai vándorlás állt, amely rablóhadjáratok vagy portyázások formájában Délnyugat-Európát is elérhette.

A monografikus feldolgozás második része a Meseta-kultúrák sirrítusával, településeivel, szociológiájával és legbőségesebben az emléktárgyak tipológiájának felderítésével, az abból következő relatív és abszolút kronológiai kérdésekkel foglalkozik. Az időrend problémáit Sch. példamutató körültekintéssel, a klasszika archeológia módszereivel boncolgatja. Főként a kultúrák kezdeteinek meghatározásában jár el a szerző roppant óvatosan, s végső soron csak egy terminus ante quem (i. e. 7. sz. vége) leszögezését tekinti szilárd eredménynek. Aligha férhet kétség viszont ahhoz, hogy a Meseta-kultúrák vége a római légiók számlájára írható.

A szövegkötetet három lelőhely-lista és a regiszterek teszik teljessé; s legvégül monumentális kronológiai táblázat tárgytípusonként szemlélteti az időrendi vizsgálatok eredményeit.

A táblakötet több mint félszáz elterjedési térképe hallatlanul gazdag dokumentációs anyagot nyújt Sch. Kínától Hispániáig operáló típus-vizsgálataihoz. A leletanyagot viszont, sajnos, csak rajzos táblák alapján tanulmányozhatja az autopsziát nélkülöző szakember.

Mindent összevetve Sch. monográfiája példamutató vállalkozás. Azaz teszi mindenekelőtt a feldolgozás módszere: a szerző a prehisztórikus karakterű leletanyagot klasszika archeológiai módszerek bevonásával, eurázsiai távlatokba helyezve vizsgálja.

Részletkérdéseken természetesen bőségesen lehetne vitatkozni. A keleti mediterrán típusok Meseta-változatainak keltezését eleve problematikusnak teszi az a tény, hogy sok esetben az alapforma és a helyi variáció között elvben akár az áttételek egész sorával lehet számolni. Egy konkrét példa: „Herzprung-pajzsok” az Ibér-félszigeten pillanatnyilag kizárólag kőstétélék ábrázolásairól ismeretesek. Tudvalevőleg maga az alaptípus hosszú életű (vö. a Certosa-szitula ábrázolásait), s mivel a szóbanforgó kémlékek keltezése roppant bizonytalan, ezért egyelőre legalábbis megkérdőjelezhető a „Herzprung-típus” besorolása a Sch.-féle I. horizontba.

A szerző történeti interpretációival szemben nemegyszer más fajta hipotézisek is felvethetők. Egyáltalában nincs kizárva, hogy a keleti mediterrán eredetű horizont a főníciai kolonizációval hozható össze-

függésbe, melynek — régészetileg egyelőre nem tisztázott — kezdeteit az i. e. 2. évezred végére teszi az antik hagyomány. Ami viszont a föníciai telepések közelebbi származását illeti, Sch. véleményével szemben ma már valószínűbbnek tűnik, hogy a jövevények nem a föníciai partvidék, hanem Ciprus föníciai településeiről érkeztek.

A sztyepei hatást nem szükséges egyértelműen a szárazföld felől kekező népvándorlással magyarázni. A békés érintkezés változatos lehetőségeinek feltevése mellett nem egy érv szólhat. Egész röviden utalnánk a samosi kaukázusi leletekre [Möbius, H., *Studia Varia*, (Wiesbaden 1967) 1—], a luriisztáni kultúra mediterrán kapcsolatainak kérdésére [vö. Herrmann, H.-V., *JdI* 83. (1968) 1—; Hase, F.-W., *PBF XVI* 1 (München 1969)], vagy a Kaukázustól a Ny-Mediterráneumig elterjedt állattípusok részleteiben kiderítetlen problémájára. [Vö. Möbius, H., i. m. 9— irodalommal; Kossack, G., *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, (Berlin 1954)]. De nem érdektelenek ebből a szempontból a Cipruson feltárt lovas temetkezések vagy a sigynnák ciprusi kapcsolatai sem. (Vö. Karageorghis, V., *Salamis* 3. köt. I/1. Nikósia 1967.; BCH 1970 35—.) A sztyepei elemek feltételezhető mediterrán útvonalai mellett nem szabad megfeledkezni a szárazföldi kereskedelem jelentőségéről sem. Harmatta J. kutatásai a sigynnák kereskedelmének éppen a meglepően távolra nyúló, nyugati hatósugarát tették valószínűvé. [Acta ArchHung 20. (1968) 153—.]

Úgy érezzük azonban, hogy a fentiekben röviden összefoglalt szerteágazó gondolatok is Sch. munkájának gondolatébresztő, továbbgondolkodásra késztető probléma-felvetéseit dicsérik.

A magyar vaskor-kutatásra remélhetőleg nem marad hatástalan ez a jelentős szintézis. Hazai „aktualitás” nem csak az kell, hogy megadja, hogy a benne feldolgozott anyag mind a Hallstatt-kori, mind a „kimmer-szkíta” leleteinkhez fontos párhuzamokkal szolgál. Sokkal lényegesebb ennél maga a publikálás módszere. Nem kétséges ugyanis, hogy a hazai anyag hasonló módszerű és látókörű feldolgozása — megfelelő előmunkálatok mellett — szenzációs eredményeket hozhat akár a mediterrán („etruszk vándorlás” kérdése), akár a keleti („kimmer-szkíta” leletek) kapcsolatokat illetően.

Szabó Miklós

J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/404 B. C.* Scripta Archaeologica Groningana 5. Groningen 1970. Wolters-Noordhoff, 292 lap, számos szövegközi rajz, 12 térkép.

Az egyre fokozódó görögországi ásató tevékenység indokoltá teszi azokat a munkákat, amelyek az építészettörténeti feldolgozások szempontjain túllepve, az építő tevékenység mozgatóerőit, a háttérben meghúzódó politikai és gazdasági tényezőket igyekeznek feltárni. Fontos részlettanulmányok mellett azonban mindmáig hiányoztak e tárgykörből az összefoglalások, eltekintve két, csak részben publikált, ill. kiadatlan dissertációtól.

Ilyen körülmények között a *J. S. Boersma* Zadoks-Josephus Jitta irányításával készült groningeni disszertációjából kinőtt monográfia úttörő vállalkozásnak számít. Tárgya az athéniai építkezési politikája Peisistratos hatalomra kerülésétől a peloponnésosi háború végéig. A témának megfelelően a régészeti feltáráshól, epigráfiai dokumentumokból vagy ókori irodalomból ismert anyag feldolgozásában nem az volt a mérvadó, hogy milyen építészeti típust képviselnek az egyes emlékek, hanem az, hogy az egykori politikai gyakorlat szerint középítkezésnek (*démosia*) vagy magánépítkezésnek (*idia*) számítottak-e. Az is természetes, hogy „athéni építkezés” cím alá minden befér, amit athéni polgár magánemberként vagy az athéni állam népgyűlési határozat alapján Athénben, ill. Attikában, és másutt a görög világban építtetett.

A monográfia első felét képező szövegrész bevezetőben az építési eljárást, azaz a középítkezések bürokratikus

ügyvitelét tárgyalja. Ezt követi a több mint másfél századot felölelő időszak építési politikájának részletes feldolgozása, a következő korszakolás szerint: Peisistratos kora (561/0—528/7); a Peisistratidák tyrannisa (528/7—511/0); az athéni demokrácia kezdeti szakasza (511/0—480/79); a salamisai csatától a perzsa háborúk végéig terjedő időszak (480/79—449/8); Periklész kora (449/8—432/1); a peloponnésosi háború (431/1—405/4). Az egyes időszakokat tárgyaló fejezetek célja az adott periódus építési politikáját jellemző sajátosságok körvonalazása. A történeti feldolgozást a konklúziókat tartalmazó fejezet követi. Itt Boersma először a köz- és a magánépítkezések mechanizmusát veti össze, és megállapítja, hogy az utóbbiról nagyon keveset tudunk. Majd az építkezések színhelyének kiválasztásában érvényesülő szempontok értékelése következik. Ebből kiderül, hogy az adott korszak építési politikáját általában a megelőző időszak koncepciójával szembeni reakció jellemzi. (Ezt Athénban jól szemlélteti az akropolisi és az agorai programok állandó váltakozása.) Olykor érdekes összefüggések mutatkoznak a jelentősebb építészeti együttesekben folyó munkák között: így pl. az akropolisi és az eleusisi építkezések mindig párhuzamosan folytak. Ezután az építést motiváló tényezők — reprezentáció; verseny korábbi vagy egykorú alkotásokkal, esetleg más városállamokkal; emlékállítás; gyakorlati cél — összeállítása következik, annak hangsúlyozásával, hogy ezek bármelyike ritkán jelentkezik egyedüli faktorként. A végkövetkeztetések az építkezések kezdeményezőire vonatkozó ismeretek és a finanszírozás problémák elemzésével zárulnak.

A kötet második fele a katalógust tartalmazza, amely — legalábbis elvben — mindazokat az athéni építészeti objektumokat (sírépítmények, oltárok, ideiglenes építmények kivételével) magába foglalja, melyeket régészeti, epigráfiai vagy irodalmi forrásból ismerünk. A katalógusban szereplő anyag épülettípusok szerint van összeállítva. Az egyes objektumokról az alapvetően fontos adatok, szakirodalmi utalások és lehetőség szerint alaprajz található a megfelelő címző alatt. A feldolgozott anyag tipológiai és geográfiai megoszlásának áttekintését grafikonok és térképek könnyítik meg.

A monográfia értékét elsősorban az adja meg, hogy az adott téma úttörő — bár elsősorban korábbi kutatásokra épülő —, kézikönyvszerű feldolgozása. Meglepően új eredményei nincsenek, inkább finom részletmegfigyelések sorozatával gazdagítja eddigi ismereteinket. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ilyen típusú és terjedelmű munka, amennyiben nem életműből nő ki, a hatalmas és szétágazó forrásanyag összeállításában és értékelésében elsősorban a szakirodalomra, ill. az abból kihámozható *opinio communis*-okra kénytelen építeni. Érthető viszont, hogy egy olyan témát illetően, melynek legfontosabb forrásanyagát ásások szolgáltatják, a vélemények szinte napról napra változhatnak. Ezért nem véletlen, hogy Boersma munkája feldolgozásmódja miatt törvényszerűen buktatókkal is szembekerült. Jelentősen megkönnyítette volna a szerző dolgát, ha már *J. Travlos* nagyszerű Athén-topográfiájára építhetett volna. (Bildlexikon zur Topographie der antiken Athen. Tübingen 1971.) Egyrészt — legalábbis Athént illetően — teljesebb lett volna az anyaggyűjtés, (hiányzik az Amyneion, a Kronos-Rhea templom stb.), másrészt a katalógusba felvett emlékek alapvető adatai gazdagodtak volna, ill. olykor pontosabbak volnának (ez mind a kevésbé feldolgozott emlékekre — pl. Apollón Delphinios temploma, nymphák szentélye —, mind a sokat tárgyalt épületekre — pl. Erechtheion, — vonatkozik), harmadszorban pedig a korábbi szakirodalomból átvett azonosítások némelyikének tarthatatlansága is kiderült volna. (Travlos meggyőzően bizonyítja pl. hogy az ún. Ilisostemplom Artemis Agroterának volt szentelve, s nem azonos az agraí Métróonnal.)

Mindezek ellenére a kutatás hálás lehet a szerzőnek, hogy ezt a tipikusan „hasznos” könyvet elkészítette, melyet aligha nélkülözhet bárki, aki az athéni tyrannis és az i. e. 5. század építészeti emlékeivel, ill. építési politikájával foglalkozik. Az imponáns vállalkozás általánosabb tanulsággal is szolgál. Bizonyítja, hogy a

nemzetközi klasszika archeológia tevékenység periferiáján elhelyezkedő kis országok kutatása is kivetheti részét a tudományág nagy feladatainak megoldásából.

Szabó Miklós

F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit. Dissertationen der Universität Wien 34. Wien 1969. Verlag Notring, 305 lap, 6 tábla.

A Hedwig Kenner iskolájából kikerült disszertáció, amely most, 5 évvel megvédése után sokszorosított technikával készült könyv formájában került nyilvánosságra, két nagy részre tagolódik. A bevezetésnek szánt első rész (8–78. lap) először a szarvas-képzetek — vallásos szerepük és képzőművészeti ábrázolásaik — szellemi alapjait foglalkozik, különösen nagy jelentőséget tulajdonítva itt a sztyepei népek mentalitásának és — Alföldi nyomán — a thériomorf világszemléletnek, majd egy rövidebb fejezetben a görög szarvas-ábrázolások ikonográfiai alapjaiként a minói kultúrát megelőző szarvas-ábrázolásokat tekinti át. A kötet tulajdonképpen tárgya a második rész, a szarvas szerepének és ábrázolásainak áttekintése a minói kortól i. e. 600-ig. A tárgyalás időrendben halad: az első fejezetben a minói, majd a mykenéi kor emlékei kerülnek bemutatásra, a másodikban sorban a geometrikus, az idai (ezt a Rumpftól származó elnevezést használja a 8. sz. végétől a 7. sz. közepéig terjedő korra) és a daedalikus stílus emlékei. Az egyes korokból belülről művészeti műfajok szerint halad a szerző; a minói korban a festészet, a szobrászat és a glyptika, a mykenéi korban a dombormű, a nagyfestészet, a vázafestészet és a szobrászat, a geometrikus korban a plasztika, a glyptika, a dombormű, a vázafestészet és a fibulák művészete, az idai és a daedalikus korban a dombormű, a plasztika és a vázafestészet kap külön fejezetet. Mint erre a fejezetek címe is utal, lényegében a szarvas képzőművészeti ábrázolásairól van szó, két fejezet beiktatásával: az egyik a szarvas említéseivel foglalkozik a lineáris B-írás emlékein, a másik a szarvas szerepét vizsgálja a homérosi költeményekben, az Odysseia híres fibula-leírásának elemzését már a geometrikus fibulákról szóló fejezetbe helyezve át.

A tárgyalás darabok a teljesség igénye nélkülül aszerint kerültek kiválasztásra, mennyiben jellemzik a korszakot ikonográfiai vagy stilisztikai szempontból. Bár a gondos anyaggyűjtés publikálatlan darabokra is kiterjedt, láthatólag nem volt célja a szerzőnek új anyag feltárása vagy közlése (a képek is szinte kizárólag ismert darabokra szorítkoznak), hanem elsősorban arra törekedett, hogy a tárgyalt korszak szarvas-ábrázolásait ikonográfiai teljességükben mutassa be, s hogy az ikonográfia változásait összhangba hozza az egyes korszakok általános stílusjegyeivel. Ebből a szempontból elismerésre méltó munkát végzett, amelynek eredményeit röviden a 215–219. oldalon egy korszakok szerinti ikonográfiai áttekintés foglalja össze.

Egyes darabok interpretációjában sok új részlet-megfigyelés van, s meggyőző a hallei elefánsontrelief (Athen. Mitt. 60, 1925, Taf. 7) hamisítvány-voltának bebizonyítása. Hasznos az a mód is, ahogy a figyelmet általa megoldatlan ikonográfiai problémákra irányítja (mint a szarvas és madár, a szarvas és kígyó ábrázolása), s értékesek azok az utalások, amelyekkel a szarvas-ábrázolások és jelentésük további sorsát tekintti át az ókorban. Másfelől nem egy helyen problematikusnak tűnnek magyarázatai, így amikor Apollón és Héraklész tripus-harcában a korábbi lakosság és a később bevándorolt görögök harcának tükröződését (56. lap), a kígyó és szarvas harcában a ciprusi ábrázolásokon az ősi és az Anatóliából behozott új kultúra összecsapását látja szimbolizálva (76. lap), vagy a geometrikus madár-ábrázolásokban a lovasnomádok hatását keresi (183. lap). Egyes tárgyi részletek sem meggyőzőek, így az a feltevés, hogy a mykenéi vázáképek szarvas-ábrázolásai freskó-előképekre vezethetők vissza (140. lap), vagy a geometrikus vázafestészet másodlagossága a nagyfestészet (!) szemben (167. lap); a geometrikus vázákon szokásos térkitöltő zörgug-vonalakat sem szívesen magyaráznánk a szarvas

és a víz egyébként bővebben nem magyarázott kapcsolatával (169. lap). Ezek a példák a típusait kívánják bemutatni azoknak a bizonytalanságoknak, amelyek a munkát egészében jellemzik. A szarvasról való ókori természettudományos ismeretek összefoglalásában és a szarvas görög mitológiai és kultikus szerepének vázolásában nem vagy alig megy túl Orth klasszikus Pauly-Wissowa-cikkén. A felvetett mitológiai és szimbolikai problémák (pl. a szarvas mint psychompos és mint Nap-állat) végére járni nem tekinti feladatának, ahogy a kötet címétől eltérően a tárgyalt korban is csaknem kizárólag a szarvas képzőművészeti ábrázolásaira korlátozza figyelmét. Az emléktanyag leíró ismertetése sem hoz egészében újat, s így a sok gonddal és munkával készült áttekintés olvasásakor felmerül a kérdés: lehet-e érdemes-e ma ilyen formában körülhatárolt tárgyról könyvet írni, s ha igen, túl mehet-e ennek a jelentősége lényegesen azon, ami tudományos sorsától független célja: a doktori fokozat elnyerésén? A szerzőnek újabban megjelent tanulmányai bizonyítják, hogy ennél többre képes.

Szilágyi János György

H. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktoren an der Mündung des Rio de Vélez. Lieferung 1: Die Grabungskampagne 1964. Mit Beiträgen von M. Pellicer Catalán und W. Schüle. (Madridi Forschungen, Band 6). Berlin 1969. W. De Gruyter. 124 lap, 38 tábla, 16 melléklet.

A második világháború után alakult madridi Német Archaeológiai Intézet a Madridi Mitteilungen címen már 10. köteténél tartó folyóirata mellett nemrégiben monográfia-sorozat kiadását is megkezdte, a spanyol régészekkel együtt folytatott kutatások eredményeinek közzétételére. E kutatások egyik középponti tárgya az ókor területén az andalúziai tengerpart főniciai-pun településeinek feltárása. Az úttörő kutatásokat öt év-tizeddel ezelőtt A. Schulten végezte el, s azok az ásatások, amelyeknek első eredményeit a fenti kötet tartalmazza, elsősorban Schulten megállapításainak hitelesítésére indultak meg. Schulten a Vélez folyó torkolatának két oldalán fekvő egy-egy dombon kísérte meg az antik hagyomány szerint i. e. 600 k. a phókaiaktól alapított görög gyarmatváros, Mainaké, és a római Maenuba város lokalizálását. Az 1964-ben megkezdett ásatások, amelyeknek első eredményeit az új kötet tartalmazza, kétségtelenné tették, hogy az előbbi feltevés téves volt: a Penón-dombon, ahol Schulten Mainakét kereste, nagyobb számban csak római, főként pedig arab kerámia került elő; a prae-római korban itt a leletek tanúsága szerint csak jelentéktelen, elszórt település lehetett. Igen valószínű az a feltevés, hogy Schulten tévedését az ibér és arab kerámia összetévesztése okozta. A Cerro del Mar-dombon, ahol Schulten a római várost kereste, a bőséges leletanyag lehetővé teszi római település feltevését, de a település jellegét és keltezését az eddigi eredmények alapján még nyitott kérdésnek kell tekinteni.

Az új ásatások középpontjában azonban nem ez a két domb állt, hanem egy harmadik, a Toscanos-domb, amelyet Schulten nem méltott figyelemre, mert a görög települést egy akropolis-szerű magaslaton kereste. Az új ásatás vezetői a Mediterráneum antik településeinek általános törvényszerűségeiből azt a következtetést vonták le, hogy egy tengerről jövő nép kereskedelmi rendeltetésű településének folyó torkolatánál, a tenger szoros közelében és igen alacsony fekvésű dombon kellett lennie. A Toscanos-domb ásatása teljes mértékben igazolta ezt a feltevést; már az első ásatási idényben olyan mennyiségű anyag került itt elő, ami kétségtelenné tette, hogy sikerült egy nagy kereskedelmi település maradványait megtalálni. A leletanyag alapján nyilvánvaló, hogy nem görög, hanem főniciai—pún településről van szó, s hogy az Ibér-félsziget első ópún kereskedelmi települését sikerült Toscanosban feltárni.

A kötet negyötöd része a toscanosi ásatások első idényének eredményeit ismerteti. A kötet megjelenésének elhúzóda következtében a benne még csak szükségesnek

jelzett további ásatásoknak nemcsak lefolytatása, hanem publikálása is megelőzte az első idény eredményeinek ismertetését, ezért talán célszerű az 1967-es ásatási idény tanulságaival (vö. H. G. Niemeyer – H. Schubart, *Madrider Mitt.* 9, 1968, 76 – 105 és *Arch. Anz.* 1968, 344 – 58) együtt áttekinteni a szerzők következtetéseit.

Toscanosban az eddigi ásatások négy réteget tártak fel, kb. az i. e. 8. század közepétől a 7. század végéig, de szórványleletben még 6. századi anyag is előfordult. Hogy településről van szó, azt (főleg 1967-ben feltárt) lakóházaknak mind a négy rétegben megtalálható sorozata és egy nagyobb, talán raktár céljára szolgáló épület is igazolja (az 1967-es ásatásokon a közeli Trayamarban a településhez tartozó temetőt is sikerült megtalálni). A 6. században elhagyott település csak a római korban, annak is főleg a későbbi szakaszában népesült be újra. Az ópún település abszolút kronológiájának alapja első sorban a rétegekben talált importált görög kerámia, az attikai ún. SOS-amphorák és a protokorinthosi kotylé-töredékek, másodsorban a nem-görög kerámia párhuzamai az Ibér-félsziget és Észak-Afrika más lelőhelyein. A görög import-áru elenyészően kis mennyisége, a domináló pún kerámia, továbbá az 1967-es ásatásokon talált föníciai – pún feliratos cserepek (J. M. Solá-Solá, *Madrider Mitt.* 9, 1968, 106 – 110) kétségtelenül teszik a település etnikai jellegét. A domináló anyag mind a négy rétegben a korongon készült föníciai – pún kerámia. Már csak a leletek óriási mennyisége miatt is valószínű, hogy helyben készült vázákról van szó; ezt igazolja az is, hogy a fontosabb kerámia-típusok és edényformák szerves fejlődését lehet a négy rétegen át nyomon követni. „Ópún” néven éppen azért nevezik a települést, hogy ezzel a nyilvánvalóan keletről beköltözött föníciaiaktól alapított telep nyugati-mediterrán jellegét hangsúlyozzák. A pún kerámia fajtái közül a leggyakoribb a durva áru (főleg amphorák), amelyet a kötet nem tárgyal, mert az első évad ásatásai nem nyújtottak elegendő anyagot osztályozásukhoz. Részletesen bemutatja azonban a munka (ásatási rétegenként rendszerezve) a pún kerámia három fajtáját, amely időrendi megfigyelésekre alkalmas: a polychrom festésű, a tompa vörös mázzal fedett és az agyagszínű kerámiát. A polychrom csoport, amelyet jelentősége miatt színes akvarelleken is publikálnak, az első festett orientalizáló áru az Ibér-félszigeten, és nyilvánvalóan a később felvirágzó ibér kerámia őse. A vörösmázás edények közül főleg a talák jelentősek, mert gazdag sorozatuk a relatív kronológia biztos alapjául szolgálhat. A település jellege és történeti szerepe szempontjából rendkívül fontos a durva, kézzel készült kerámia. Ennek Toscanosban talált anyaga szervesen illeszkedik be az Ibér-félsziget más lelőhelyekről ismert későbronzkori és koravaskori agyagművességének anyagába és kétségtelenül a helyi lakosság produktuma. Mind ennek a kézzel készült kerámiának a pún korongolt áruhoz képest elenyésző mennyisége, mind pedig az a tény, hogy a felsőbb rétegekben ez a mennyiség is ugrászerűen csökken, arra mutat, hogy nem a föníciai település helyén előzőleg élt helyi lakosság maradványai, hanem az új kereskedelmi település és a környező lakosság közti cserekapcsolatok tanúi – ez az őslakosság a korongolt kerámia elterjedésével azután egyre szűkebb körben készítette saját hagyományos kerámia-fajtáit.

Egyelőre nem lehet szó annak a kérdésnek a felvetéséről, honnan jöttek a toscanosi település föníciai lakói, de az 1967-es ásatásokon talált ciprusi edénytöredék alapján elképzelhető, hogy mint annyi más nyugati településre – köztük magába Karthágóba is – talán nem közvetlenül a föníciai partról, hanem Ciprus szigetének föníciai városaiból érkeztek. Sem ezt a kérdést, sem a település korai elnéptelenedése okának kérdését nem lehet egyelőre megoldani, de az ásatások folytatása, főképpen pedig a partvidék további rendszeres felkutatása mind ezekre, mind sok további kérdésre is választ adhat. A toscanosi föníciai település felfedezése és publikálása azonban már magában is jelentősen gazdagítja tudásunkat a Mediterráneum nyugati felének történetéről a mindinkább fordulópontnak mutakozó i. e. 8 – 7. században.

A feldolgozás tudományos színvonala a szerzők ismert erényeit mutatja. A kötet kiállítása kifogástalan, de a már-már könyvtárak számára is nehezen megfizethető árral nem lehet megbékélni.

Szilágyi János György

G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung.* Uf. 4. füzet. Heidelberg 1969. 385 lap, 14 térkép.

A szerző az utóbbi évtizedben több, Dalmatia római tartomány történetének kérdéseivel foglalkozó tanulmányt tett közzé, köztük egy monográfiát, amely a provincia principatis-kori lakosságát és társadalomát vizsgálja, elsősorban az epigráfiai források, ill. a személynévanyag alapján. Ehhez a kötethez kapcsolódik, annak lényegi megállapításait van hivatva alátámasztani adataival, módszertani fejtegetéseivel a szóban forgó tanulmány, amelynek anyaggyűjtését Alföldy 1967-ben zárta le. Mégis, a dalmáciai személynévek most közreadott összeállítása nem tekinthető egyszerűen a korábbi szintézis igényű vizsgálat „pótkötetének”. A „Personennamen” önálló tanulmányként is megáll, jelentőségét pedig már az a körülmény is hangsúlyozza, hogy ez alkalommal került sor első ízben egy – epigráfiaiilag különösen jól megismerhető – római tartomány teljes személynévanyagának összefoglaló értékelésére, publikációjára. A munka célja az, hogy – felhasználva a korábbi hasonló jellegű kutatások eredményeit, tanulságait (ld. „Schrifttum” 383–.) – sokoldalú áttekintést nyújtson a kb. 4100 feliratos emlékről összegyűjtött mintegy 7400 személynévről (730 nomen és 2030 cognomen típusról). Az összeállítás kb. i. e. 40/30-tól i. sz. a VI. századig foglalja magába a Dalmatia „belső” történetével kapcsolatban forrásként értékesíthető személynéveket.

Alföldy könyve három fő részre tagolódik: Bevezetés, a személynévek katalógusszerű felsorolása, a neveket nyelvi, időbeli és földrajzi megoszlás szerint bemutató listák. Hasznos kiegészítésül szolgálnak a feliratlélőhelyek alfabetikus és területi elrendezésű regisztere, az alapos irodalomjegyzék, valamint a térképek, amelyek egyes nevek és névcsoporthoz dalmáciai elterjedését ábrázolják.

A munka célkitűzéseit, módszertani alapjait a részletes bevezetés körvonalazza (Einführung, 9–.). Amint azt a szerző kifejti, a nyelvutomány és a történeti kutatások szempontjából egyaránt rendkívül fontos forrásanyagot képező személynévek vizsgálatában két fő tendencia, megközelítés figyelhető meg: egyes nevek vagy névcsoporthoz földrajzi elterjedés és történeti alakulás szerinti tanulmányozása, valamint egy meghatározott ókori vagy modern földrajzi egység teljes névanyagának összefoglaló elemzése. Ez utóbbi elképzelésnek megfelelően Alföldy célja az, hogy lehetőség szerint tisztázza a Dalmatia provincia területéről ismert személynévek nyelvi hovatartozását, bemutassa a nevek időbeli és területi megoszlását Dalmatiában, utaljon összbirodalmi előfordulásukra, s megállapítsa vagy legalábbis körvonalazza a nevek viselőinek etnikumát. A teljességre törekvő anyaggyűjtésből elsősorban azok az adatok maradtak ki, amelyek nem tekinthetők jellemzőnek a tartomány állandó lakosságának névanyagára, ill. névadására. A figyelembe vette az *extra fines provinciae* ismert dalmáciaiak feliratait is.

Mint már említettük, a személynévek vizsgálatával kapcsolatban A. a nyelvi hovatartozás megállapítását tekinti az első lépésnek, ami a latin, görög, sémita és néhány germán név esetében különösebb nehézség nélkül megoldható feladatot jelentett. Bizonyos problémák mutatkoztak ezzel szemben az őslakosság – venét, illýr, kelta és thrák jellegű – névanyagának nyelvi szétválasztásánál, bár a vizsgálat a legtöbb esetben itt is megnyugtató eredményre vezetett. A kérdéses esetekben követett módszer a szerző megfogalmazása szerint: „wenn ein Name oder zumindest seine Wurzel oder seine Bildungsform für ein bestimmtes Gebiet charakteristisch sind, wo wir die ethnische Herkunft der Urbevölkerung gut nachweisen können, so kann der betreffende Name

in Normalfall als ein Name der Sprache betrachtet werden die diese Urbevölkerung sprach" (13. l.). Mindazonáltal egyes személynevek nyelvi karaktere így is problematikus maradt.

A. összeállításának másik fő célja az, hogy megállapítsa az egyes személynevek viselőinek etnikumát, népi származását. Ehhez az alapot egyfelől a nyelvészeti vizsgálat eredményei, a jogi helyzet és a domus-origo adatok, másrészt a nevek időbeli és területi elterjedésének tanulmányozása nyújtják. Ami a geográfiai elterjedést illeti, itt természetesen nemcsak a dalmáciai, de az összbizodalmi előfordulások is tekintetbe jönnek. Alföldy érdekes példákat hoz arra, hogyan lehet igen kevésbé jellegzetes nevek esetében is a viselő eredetét több-kevesebb valószínűséggel meghatározni. A szerző joggal tulajdonít különös jelentőséget annak a ténynek, hogy a tartomány lakosságának névadása időben és területileg egyaránt bizonyos sajátos vonásokat mutat. Alföldy úgy véli, a származás megállapítása vagy legalább valószínűsítése a nevek nagyobb részével kapcsolatban lehetséges, bár nem tagadja, hogy nem egy esetben lehetetlen megnyugtató következtetésre jutni. Problematikus nevek főként a kései névanyagban fordultak elő.

A terjedelmes névkatalógus előbb a nomeneket (császárgentiliciumok, más nomenek), majd a cognomenekeket sorolja fel alfabetikus rendben, kommentárral és az előfordulások pontos megjelölésével. A kommentár — a latin és görög nevektől eltekintve — megadja a nyelvi hovatartozást, megjelöli a birodalmi elterjedés fő területeit (a CIL indexek és más epigráfiai összeállítások alapján), s a lehetőségek szerint körvonalazza a személy-név etnikai hovatartozását. Ezt követi az egyes előfordulások felsorolása a hivatkozásokkal időrendi (korai és kései principatus, donimatus-kor) csoportosításban, ill. ezen belül földrajzi elhelyezkedés szerint. A név mellett a katalógus feltünteti még a társadalmi állásra jellemző adatokat, ill. ezek közül azokat, amelyek a névadással közvetlenül összefüggésbe hozhatók (a szenátori és lovagrendhez tartozók címei, servi, liberti, sevir Aug., miles, vet.), origo és domus megjelöléseket.

A katalógust követő listák a névanyagot nyelvi (latin nevek, venét és illyr, valamint kelta nevek; thrák, görög és sémita cognomenek), időbeli (a korai, ill. kései principatus-korra jellemző nevek; dominatus-kori személynevek) és földrajzi (Liburniára, Salonára és környékére, valamint Délkelet-Dalmatiára jellemző nevek) megoszlásukban tekintik át (335—).

Alföldy könyvének elsősorban a tartományi viszonylatban igen tekintélyes mennyiséget képviselő névanyag alapos, jól áttekinthető összeállítása ad különös jelentőséget. Bár az egyes nevek elemzésénél alkalmazott módszer lényegében már kialakult sémát követ, a munka mégis kitűnik rugalmas, az etnikai meghatározás nehézségeit mindig tekintetbe vevő megállapításaival, mértéktartásával. Tanulságosak a szerző módszertani fejtegetései is (ld. még a Bevezetés végén a Függelék: A dalmáciai feliratok datálása. 27—). A „Personennamen” a szerző korábban megjelent monográfiájával együtt sokáig alapvető kézikönyve lesz a Dalmatiakutatásnak.

Balla Lajos

G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte 261. kötet. 2. rész. Wien 1969, Hermann Böhlau Nachf., 181 lap.

Noricum eredeti határainak áthelyezése a Bécsi-medencétől, illetve a Borostyán út mentén kiépített katonai táboroktól (Emona, Poetovio) nyugatra, megszüntette a provincia helyzetét az imperiumban. A marcomannokkal szembenező római erők a pannóniai helytartó irányítása alá kerültek. Noricumban a marcomann háborúig jelentéktelen határvédő erők állomásoztak. Csak a hosszú háború tapasztalatai és valószínűleg a Duna túlsó partján megjelent germán nép, a *Naristi*, kényszer-

rítették a kormányzatot arra, hogy a háború folyamán Noricumban állomásozó *legio II Italica* véglegesen ebben a provinciában hagyja. Noricum kormányzása e különleges helyzete következtében másképpen alakult, mint Pannóniáé és a többi illyricumi provinciáé. A 170-es években végbement átalakulás sem hozott minden tekintetben gyökeres változást a provincia igazgatásában. A helytartó ugyan Virunumból Lauriacumba tette át székhelyét és a polgári közigazgatás is részben Ovilavába került, gazdasági és kulturális vonatkozásban azonban Virunum később sem veszített jelentőségéből. Nyilván ennek köszönhetette, hogy a diocletianusi reform után Noricum mediterraneum *praesese* ismét falai között székelt.

G. Winkler munkája régóta érzett hiányt pótol, amikor Noricum kormányzásának ezt az összefoglalását kezünkbe adta. A mű értékét jelentősen emeli teljessége: a helytartók felsorolása nem fejeződik be a III. század végén, a IV. századi *praesese* és *dux*ok másutt nélkülözött jegyzéke zárja le. A helytartók mellett a gazdasági természetű tisztviselők, *procuratorok* felsorolását is megkapjuk, továbbá a helytartói *officium principale*sei jegyzékét.

A *praesidialis procuratorok* sorában, akik Claudiustól a 170-es évek közepéig kormányozták Noricumot, a szerzőnek a korábbi bizonytalan vagy téves datálásokkal szemben több helytartó hivatali idejét sikerült pontosabban rögzítenie. Így feltétlenül helyes Plautius Caesianus meghatározása 135 tájára, valamint C. Censorius Niger datálása a 135-öt követő évekre. Fontos útbaigazítást ad L. Clodius Iustus Egnatius Priscus hivatali idejéhez a 111-ben az Ianiculuson állított felirata is. Persze ebből a feliratból nem következik, hogy Egnatius Priscus már nyugalomba vonulása után tartózkodott volna Rómában. Talán ajánlatosabb lett volna noricum-i tartózkodását „100 körül” helyett tágabb időhatárokkal megjelölni. Általánosságban véve elfogadható Drusus Proculus, Q. Lisinius Sabinus, G. Rasinius Silo és C. Antistius Auspex 152 éle datálása is H.-G. Pflaum által adott 96—161, illetve 138—161 időhatárok helyett, mivel 152 után ismerjük a helytartók sorát. De éppen a következő évek datálása szorul kisebb felülvizsgálásra. Ulpius Victor G. Winkler szerint 154—158 között kormányozta Noricumot. Ez önmagában véve is kissé soknak látszik. Utóda, Usienus Secundus 158-ban már hivatalban volt, váltásuk tehát 158 folyamán, vagy ez előtt történt. Bizonyos, hogy váltották egymást, mert Adnamius Flavinus *beneficiarius* mindkettőt szolgált. Ulpius Victor 153-ban még Raetiában tartózkodott, onnan legkorábban 153/154-ben jöhetett el. Az adható alternatívák tehát: 154—156, 155—157, vagy 156—158 években kormányozhatta Noricumot.

A markomann háborúk hozták meg a változást Noricum igazgatásában. Nem ismerjük az átszervezés pontos időpontját, de az sem zárható ki a lehetőségek sorából, hogy a provincia átszervezését hosszabb-rövidebb átmeneti periódus előzte meg. A *praetentura Italiae et Alpium* megszervezésével (168-ban) két *legio* került a parancsnokság hatáskörébe. A *legio II Italica* a 170-es évek elején Celeia közelében, Latschitznál épített tábor, a későbbiek során is Noricum területén működött. A 168/169. évek után nem ismerünk több *procurator* Noricum területén, így nem lehetetlen, hogy a provincia védelme a nagy marcomann — quád betörés után (G. Winkler 170/171-re keltezte A. Birley nyomán, ami azonban nem indokolt, 169 helyett) éveken át a *praetentura consularis* rangú *praefectura* kezében volt.

A *praesidialis procuratorok*nál kevesebbet tudunk a praetorius helytartókról, akik legkésőbb a 170-es évek végén vették át a provincia kormányzását. Az adatok olyan kisszámúak, hogy a noricum-i *legatusok* rangjának helyét a szenatori hierarchiában nem lehet egyértelműen meghatározni. G. Winkler jó és alapos összeállítása mindössze három esetben kíván megjegyezni. Ti. Claudius Candidus esetében a szerző a kitűnő hadvezér pályafutását feldolgozásom alapján adta meg, de az asiai és noricum-i megbízatás 198-ra, illetve 199-re keltezte. Ez a kis változtatás aligha tekinthető helyénvalónak. Ha Candidust, a legjobb severusi hadvezérek egyikét Hispaniából,

amelynek kormányzását éppen csak átvette (197-ben), átvezényelték volna a kis hadsereggel rendelkező Noricumba, majd a katonailag még jelentéktlenebb Asiába, ezt olyan méretű katonai akció tette volna szükségessé, amelyről a történeti források nem hallgathattak volna. A helyi *hostes publici* elleni küzdelem 197 után sem Noricumban, sem Asiában nem lehetett senatorhoz, nagy hadvezérhez illő feladat. Hispania 197-ig Clodius Albinus köréhez tartozott, itt a lugdunumi vereség után is lehetett ellenállás — de ezt is a helytartó oldotta meg. M. Iuventius Surus Proculus első feliratában G. Winkler a szöveg hiányzó részeit a korábbi irodalomból vett kiegészítéssel adja. Septimius Severus *tribunicia potestas*ának meghatározása azonban — XIII-ra — teljesen alap-talan. A másik építési felirattöredék, amelyre hivatkozni szoktak a datálásnál, töredékes volta miatt egyáltalában nem bizonyít a mellett, hogy a két felirat egyidejű lenne. A tábor építkezése huzamosabb ideig tarthatott, ebben az esetben, mint számos analógia igazolja, különböző időben több feliratot is állíthattak. Végül C. Maerinius Decianusnak 259–260 évekre datálása látszik problematikusnak. Decianust felirata két Augustus helytartójának nevezi, tehát Valerianus uralkodásának hivatalos megszűnését megelőző időből való. Valerianus — a szerző véleményével ellentétben — 259 nyarán került perzsa fogságba. Ebben az időben Decianus még Numidiában tartózkodott, legalább 259/260 fordulójáig, ottani katonai akcióját egy másik felirat is említi, amelyet *VIII Kal. [A]pr. (anno) pr(ovinciae) CCXXI* datál 260 tavaszára. Mivel semmi bizonyítékunk nincsen arra vonatkozóan, hogy Noricum rangban megelőzte volna Numidiát, mint ahogy azt a szerző feltételezi, nem tartjuk lehetetlennek, hogy Decianus előzőleg kormányozta Noricumot, a 250-es évek közepén és innen lépett elő Numidiába.

Fitz Jenő

Ch. B. Rüger, Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit. Köln 1968. Böhlau Verlag. 128 lap, 4 szövegközi kép, 1 melléklet.

Ch. B. Rüger disszertációja, amelyet 1968-ig, a kézirat lezárásának idejéig újabb irodalmi adatokkal egészített ki — az alsógermániai katonai övezetnek, a későbbi Germania inferiornak territorialis történetével foglalkozik. A témáról összefoglaló munka még nem jelent meg, de a kifejtett tézisek számos jó részlettanulmány (elsősorban v. Gonzenbach, Hirschfeld, v. Petrikovits és Vittinghoff) eredményein alapszanak. A témához a A. Riese által összegyűjtött auktoradatokon kívül elsősorban az epigráfia nyújtott forrásanyagot, a szerző azonban már építhetett számos régészeti, ill. nyelvészeti eredményre is, helyenként támaszkodhatott középkori történeti adatokra. A téma kutatási módszere, eredményei és mindezek összevetése a többi provincia kutatásának a territoriumok kérdéseire vonatkozó eredményeivel mindenképpen hasznos segítséget nyújt a közigazgatás történetével foglalkozó kutatóknak. Pannónia esetében a Germania inferiorral való összevetésre az a körülmény nyújt lehetőséget, hogy mindkét tartományban a katonai érdekeknek megfelelően hajtották végre a territorialis felosztást. A munka felépítése arányos, az egyes fejezetek sorrendjének logikája világosan követhető. Az első kettő a germaniai katonai zóna, ill. Germania provincia kialakulásával, a terület közigazgatási változásaival, a második kettő Alsó-Germania etnikai képével, a bennszülött peregrinus közösségek, ill. a provincia határainak kérdésével foglalkozik. Az V. fejezet a katonai terület („Militärland”) fogalmával, körülhatárolásával és közigazgatási kérdéseivel, a VI. a polgári jellegű területi egységekkel foglalkozik, végül a VII. fejezetben jó összefoglalást kapunk.

A továbbiakban az egyes fejezeteket tekintenénk át. Az I. fejezetben ÉK Gallia i. e. 50–19/13 közötti történeti viszonyairól kapunk áttekintést. A terület meghódítása, az Eburones törzsszövetség Caesar általi szétzúzása

után az új provincia keleti részén elnéptelenedett terület alakult ki. Róma ebben a helyzetben a fontos határterületet megbízható törzsszel, az ubiusokkal telepítette be. A Caesar terveinek megfelelő elgondolás évtizedekig meghatározta Róma Rajna vidéki politikáját, s lehetővé tette, hogy csapatait még ne kelljen ide felvonultatni. Az egységek felsorakoztatásával megkezdődött a bennszülött lakosság romanizációja. A közigazgatási rendszer kialakulásához az i. e. 12-es galliai census jelentette az első lépést. A fejezet második részében érdekes összefoglalást találunk a vázolt történeti folyamatoknak a régészeti emlékekben jelentkező vetületéről. Az átmeneti periódusról összefoglaló munka még nem jelent meg. Az etnikai-kulturális változások során legjobban a római befolyás mutatható ki azokban a temetőkben és telepeken, amelyek a későlaténe periódustól az i. u. I. sz-ig folyamatosak. Pár mondatos utalás ad választ arra a kérdésre, hogy hogyan alakul az oppidumok fejlődése, hogyan válnak vicus-szá, s ennek a folyamatnak milyen településtörténeti változások felelnek meg. A temetőkben a Rajna közelében levő területeken figyelhető meg egy olyan fázis, amely időben a nauheimi fibulával jellemezhető horizont és az Augustus-kori táborok közt foglal helyet, amelyek római hatást mutat ugyan, de a korábbi periódus lényeges kulturális elemeit megőrizte. A Caesar utáni időszakra — a római hadsereg megjelenésével kapcsolatban jellemző az Aucissa fibulák és az arretiumi sigillaták elterjedése, ill. a galliai vereteknek Augustus koráig tartó forgalma.

A II. fejezet az i. e. 16/13-i. sz. 17 közti évek változásaival foglalkozik. Az offenzív hadjáratok sikertelensége után a csapatok a Rajnánál maradtak. A katonai terület mindkét szárnyán egy-egy új provincia jött létre, a közigazgatást a rajnai hadseregarancsnokság alá helyezték.

A III. fejezet az alsó-germániai katonai közigazgatású terület viszonyait ismerteti meg (i. sz. 17–50). A terület etnikai állományának ismertetése után a szerző a katonai körzet toborzási rendszerére tér át. Augustus korában az egyes törzsek saját vezetésük alatt álló alkalmai taktikai egységeket állítottak ki a római hadsereg számára (manus, iuventus), ill. a határvédelmet látták el. Az első római szervezésű auxiliáris egységek felállítása Claudius korától bizonyítható, korábban a bennszülött segédsereg kiállításának kötelezettségét valószínűleg Róma és az újonnan bevándorolt csoportok szövetségi szerződés-rendszere biztosította („gentes quasi foederatae”). A — valószínűleg saját főnökeik (principes) vezetésével álló — törzseket egy-egy határvédelmi parancsnokság alá helyezték, ugyanúgy mint pl. Pannóniában. A közigazgatás tehát teljesen katonai jellegű volt, éppen ezért Augustus és Tiberius korában katonai, ill. polgári territoriumokról külön még nem beszélhetünk.

A IV. fejezet a katonai zóna, a későbbi provincia határainak kérdését vizsgálja. Megpróbálja lokalizálni az egyes törzseket (Ubii, Batavi, Canninefates stb.) és megállapítani szállásterületük határait.

Az V. fejezetben a Claudius utáni közigazgatási viszonyokat mutatja be és ismerteti Germania inferior katonai territoriumát (Militärland). Részletesen kifejti a „militärisches Nutzland” fogalmát, mely a szerinte már szűknek bizonyult territorium legiónis kategóriát helyettesíti. Ennek körülhatárolását, mint azt már Mócsy A. megállapította, az első római jogú polgári közösségek alapítása tette szükségessé. A Militärland területén voltak a canabae, ill. auxiliárvicusok, továbbá azok a villa rustica-k, amelyek éppen a katonaság ellátásában játszottak szerepet. A szerző utal a katonai és polgári territoriumok gazdasági jelentőségére. Megemlíti, hogy egyes fazekasműhelyek pl. csak a katonaság számára termeltek még akkor is, ha esetleg polgári személy vezette azokat. A „militärisches Nutzland” határainak megállapításánál H. v. Petrikovits nyomán visszatér ahhoz a régi elképzeléshez, mely szerint a katonai bélyeges téglák csak katonai területen fordulnak elő (másutt legfeljebb másodlagosan). Az elmélet heves ellenzője Mac Mullen többek között hivatkozik arra, hogy a táci villában is kerültek elő katonai bélyeges téglák holott az épületnek katonai

rendeltetése nem volt. Az újabb kutatások Tácon két I. sz.-i táborni is igazoltak — így ebben az esetben éppen a Wolf-Petrikovits — Gonzenbach-elmélet kapott erősítést Mac Mullennel és E. Swobodával szemben. A szerző ezeket az új eredményeket természetesen még nem ismerhette, de joggal hivatkozott arra, hogy a táci I. sz.-i bélyeges téglákat egy későrómai épület területén találták, ahhoz tehát legjobb esetben is csak másodlagosan tartozhatott. A szerző fejtegetéseit több, a különböző korú téglabélyegeket elterjedését bemutató térkép teszi szemléletessé. (A kérdést érdemes volna pannóniai vonatkozásában is megvizsgálni.)

A VI. fejezetben a polgári territoriumok ismertetésére kerül sor. A katonai és polgári közigazgatási területek szétválasztása 50-ben, Colonia Claudia Ara Agrippinensium alapításával kezdődött meg. A colonia valószínűleg ius Italicumot kapott, amely kiterjedt az Ubii primores-eire is (közülük sokan már korábban perszonális polgárjogot nyertek). Minthogy a civitas Ubiorum gazdasági és személyi potenciáját a colonia folyamatosan szűkítette, a folyamat a civitas felszámolásához vezetett, ugyanugy Colonia Ulpia Traiana megalapítása után sem szerepel többé a Cugerni terület a feliratos emléktárgyakban. A provincia területén a két colonián kívül két municipium volt: a municipium Batavorum (Noviomagus) és a municipium Canninefatum (Forum Hadriani) — mindkettő már korábban ius nundinarum-ot kapott.

A civitasok (Ubii, Batavi esetleg Cugerni, Canninefates) szervezése valószínűleg a batavus felkelés leverésével hozható kapcsolatba. A civitasok központjai egyes esetekben Traianus-Hadrianus alatt ius nundinarum-ot kaptak, majd később a bennszülött közösségek a coloniák, ill. a municipiumok szervezetébe olvadtak bele. A provincia területén egy pagus is igazolható.

A VIII. fejezet a principatus katonai bélyeges téglák katalógusát tartalmazza lelőhelyenkénti felosztásban, végül a forrásmunkák jegyzékét, a név- és tárgymutatót találjuk. Ch. B. Rüger könyve minden kutató számára nélkülözhetetlen, aki a principatus korának katonai, közigazgatási vagy urbanizációs kérdéseivel foglalkozik.

Gabler Dénes

D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf 1969. I. rész 531 lap, II. rész 327 lap. Epigraphische Studien 7. kötet. Rheinland Verlag.

A későrómai igazgatásszervezet és hadtörténet szinte kiapadhatatlan forrása, a Notitia Dignitatum az első, modern értelemben vett szövegkritikai kiadása óta számos, nagy hírű kutató érdeklődését keltette már fel. A hatalmas forrásanyag kiértékelésére különböző szempontok szerint sok eredményes kísérlet történt már eddig is s az újabb tanulmányok egész sora azt bizonyítja, hogy érdemes ezzel a nagyértékű forrásanyaggal továbbra is foglalkozni. D. Hoffmann most megjelent nagyszabású tanulmánya a legjobb példa arra, hogy új kutatási módszerekkel, széles körű ismeretek birtokában mily nagy mértékben gazdagíthatjuk eddigi ismereteinket ebből a későrómai sematizmusból.

Módszertanilag tulajdonképpen a Notitia Dignitatum keletkezési idejének megnyugtató rögzítésével lehetőséget teremtett a szerző, hogy a konkrét időpontok meghatározása révén több mint egy évszázad hadseregszervezeti kérdéseit részletesen megvilágíthassa munkájában. Tanulmánya lényegében egy teljes összefoglalás első részét képezheti, amennyiben a most megjelent könyvében a Notitiának csak az ún. mozgó hadseregbe vonatkozó adatait vette vizsgálat alá.

A munka részletes ismertetésére nincs lehetőségünk, így csak néhány jelentősebb eredményre hívnánk fel a figyelmet. A szerző a teljes korábbi kutatási anyagra vonatkozó ismeretek birtokában, azok kritikai vizsgálatával a Notitia keleti részének összeállítását közvetlenül 394 májusa elé helyezi. A konstantinápolyi aranykapu felirata alapján a nyugati csapatlista összeállításának

terminus ante quem-jeként 425. évet határozta meg. A könyv alapvető, központi problémája a szerző által 364. évre meghatározott birodalom és csapatfelosztás kérdése. A mozgó hadsereg két részre való felosztásának időmeghatározása révén a Notitia Dignitatum adataiból minuciózus pontossággal sikerült meghatározni a két hadsereg — a nyugati és keleti — 364. évi összetételét s ebből kiindulva szinte az egész IV. századi mozgó hadsereg történetére vonatkozóan részletes elemzést ad a szerző a különböző korszakok csapatmozdulataira, illetve a csapatáthelyezésekre.

A szerző számos, a pannóniai kutatást érintő kérdést is tárgyal munkájában. Részletesen foglalkozik a pannóniai csapatlisták kérdésével s a Notitia idevonatkozó adataival kapcsolatosan a korábbi, hagyományos álláspontot fogadja el, mely szerint a valeriai lista két különböző korszak hadrendjét tükrözi. A kérdés tárgyalásánál azonban hangsúlyozza, hogy a probléma megoldását nem tartja véglegesnek. A pannóniai kutatás számára igen fontos a szerzőnek azon, adatokkal alátámasztott megállapítása, hogy II. Constantius korában aránylag nagyszámú nyugati germán katonaság került a mozgó hadsereg egyes egységeivel Illyricumba és a keleti tartományokba. A szerző megnyugtató módon tisztázza Illyricum IV. századi hovátartozásának kérdését, mely szerint Nyugat-Illyricum 392–396 között tartozott a keleti birodalom-részhez. Foglalkozik a galliai és itáliai szarmata telepek keletkezési időpontjával is, melyet véleményünk szerint túl korai időpontra helyez. A nyugati hadsereg galliai egységeinek szinte meghatározó szerepét az egész birodalmi hadseregben igen részletesen tárgyalja a szerző. Megállapítja, hogy amíg a III. századot a hadsereg illyrizálódása, a IV. századot a hadsereg germanizálódása jellemezte, bár az illyricumi katona utánpótlás még ekkor is jelentős szerepet játszott.

A munka második részét a hatalmas jegyzetanyag, különböző indexek, mutatók, térképek és a Notitia mozgó hadseregére vonatkozó kivonat — külön mellékletként — töltik ki. Itt foglal helyet külön excursus formájában Illyricum hovátartozása kérdését tárgyaló fejezet is.

Dietrich Hoffmann tanulmánya igen értékes forrásanyagot szolgáltat a kutatóknak s hosszú időre meghatározó jelentőségű lesz a későrómai hadseregszervezet kérdéseivel foglalkozó kutatók számára.

Soproni Sándor

Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Сребного Поволжья. „Археология и этнография Татарии.” (A Közép-Volga vidék török nyelvű népeinek etnogenezise) вып. I. Szerk. A. H. Halikov. Казань 1971. 295 lap.

A Kazanyi Akadémiai Intézet kiadványa egy új sorozat első kötete, melyben a Tatár Autonóm Köztársaság régészei és néprajzkutatói adnak számot munkájuk eredményeiről. A sorozat megindulása örömmel tölthet el bennünket s nagy várakozással tekintünk a további kötetek elé, hiszen kazanyi kollégáink azoknak a kérdéseknek megoldásán fáradoznak, melyek közelebb visznek bennünket is népünk ma még meglehetősen homályos őstörténetének jobb megismeréséhez. A kazanyiak új sorozata — az első kötet alapján ítélve — abban fog különbözni a hasonló baskir kiadványtól [Археология и этнография Башкирии. I–IV. (Уфа, 1962–1971)], hogy egy-egy kötet egy valamely fontos régészeti vagy néprajzi probléma köréből közöl dolgozatokat. E kötet szerzői tanulmányaikban a Közép-Volga vidék török nyelvű népeinek (csuvasok, tatárok) őstörténetéhez szolgáltatnak új régészeti adatokat, sok helyütt megkérdőjelezzik, vagy éppenséggel elvetik az egyes kérdésekben kialakult korábbi álláspontot.

A kötetet A. H. Halikov tanulmánya nyitja meg. Dolgozata tulajdonképpen a legfontosabb problémákat taglalja. Arra az igen bonyolult kérdésre igyekszik választ adni, hogy mikor jelentek meg az első török nyelvű népcsoportok a Közép-Volgától az Urálig terjedő vidéken. Az utóbbi években a szovjet szakirodalomban az a felfogás uralkodott, hogy ezen a területen az első bizonyíthatóan török nyelvű nép a VII–VIII. században ide

vándorolt volgai bolgárok voltak, akiknek országa későbbben, egészen a tatárdúlásig, rendkívül fontos szerepet játszott Kelet-Európában. Néhányan azonban már régebben feltették, hogy a népvándorlás korában már előbb is kerültek ide török néptörzsek (M. G. Hudjakov, V. V. Barthold), sőt egyesek már a koravaskori ananyinói műveltség lakosságában is feltételezték a török etnikum jelenlétét (N. N. Firszo, Sz. E. Malov, N. F. Kalinin). [E legutóbbi nézetet vallotta nálunk Zichy István, aki feltette, hogy „... a volgai bolgárok az ananyinó-pianobori műveltségek hordozóinak egyenes leszármazói voltak.” Zichy I., Magyar őstörténet. (Bp. 1939) 43.]

Halikov véleménye szerint a népvándorláskorban, a III. sz.-tól kezdődően több hullámban érkeztek török nyelvű néposzlopok a Volga—Káma és a mai Baskíria területére. A III. sz.-ra megszűnik ezen a területen az Ananyinót követő pianobori és kara-abizi műveltség, ezek népességének jelentős része északnyugat felé vándorol s helyükön megjelennek azok a régészeti emlékek (közülük legjelentősebb a turójevói kurgóntemető), melyeket a szerző az első török jövevények emlékének tart. A következő török hullámot Halikov a IV—V. században induló turbászli és kusnarenkovói temetők népességében látja (Bjelaja folyó vidéke). (Ezek sík vagy kurgántemetők, a sírok északi tájolásúak, gyakori a részleges lovastemetkezés.)

Töröknek tartja a szerző továbbá a Káma völgyi lomovátovói műveltség nevolinói szakaszának lakosságát is, akiket a kutatás eddig ős-zürjéneknek és ugoroknak tartott [ld. Fodor I., ArchÉrt 98 (1971) 290—293], csakúgy, mint a mai Kazány vidékén elterülő III—VII. századi imenykovói kultúra lakosságát. Így tehát a szerző szerint ebben a korban a Közép-Volgától az Urálig terjedő területet — ideértve a Káma-völgyet is — török népek lakták. Ennek az első nagy török bevándorlásnak a népei közt találjuk meg szinte a csuvasok elődeit is.

A Türk Birodalom megalakulása és a törkök nyugatra törése után a VI—VII. században újabb néphullámok jelennek meg a Volga—Káma vidéken, ezeket Halikov szintén törököknek, a türk törzsszövetség népeinek tartja. Megállapítja, hogy velük nagyjából egyidőben jelennek meg igen nagy tömegben a Káma vidéken a szasszanida és bizánci ezüstök. Az eddig egységesnek mondható elképzeléssel ellentétben — ti., hogy ezek a művészeti remek csere útján kerültek e területre s későbbben fontos szerepük volt a helyi lakosság vallási életében — felteszi, hogy ezeket a tárgyakat a törkök szerezték ázsiai hadjárataik során s hozták magukkal. Halikov szerint tehát az említett terület török nyelvű népekkel való benépesülése jóval korábban kezdődött, mint azt eddig a kutatók túlnyomó többsége tartotta. A törkök megjelenése idejének tisztázása a magyar őstörténet szempontjából is rendkívül fontos lenne, ui. nyilvánvalóan ez időtől kezdődhetnek a magyar—török gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatok is. Ha pedig török nyelvű népek itt már a III. században megjelentek, úgy e kapcsolatok kezdete is nagyjából erre az időre tehető s a magyar nyelv legkorábbi török jövevényzavai nem a bolgár-törkök nyelvéből származnak, akiknek a Közép-Volga vidékén való megjelenését a régészeti emlékek alapján a VIII. századnál korábbi időre nem tehetjük. (Bolse-tarháni temető.) Csakhogy Halikov feltevéseinek java része meglehetősen ingatag. A régészeti emlékek etnikai meghatározásánál pedig rendkívül körültekintően kell eljárunk. A megalapozatlan feltételezések a későbbiekben komoly félreértések forrásaivá válhatnak. Szinte semmiféle bizonyítékot nem tud a szerző felhozni például az őcsuvasok korai (III. századi) megjelenésének igazolására. Nem tartjuk helyesnek a lovastemetkezéseket minden esetben a török (türk) etnikumhoz kötni. Kétségtelen, hogy az altáji törkök nyugatra nyomulásuk után (VI. sz.) nagy területen elterjesztették az altáji típusú lovastemetkezés szokását. Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a nomadizmus kialakulása után (késő bronzkor) a sztyeppe-vidéken több helyen is találkoznak lovastemetkezésekkel. (Főként iráni nyelvű népeknél.) Nem érthetünk egyet a szerzőnek azzal az állításával sem, hogy a Vjátka-vidék

későpianobori (azelinói) lakossága körében az ekés földművelés és a lótenyésztés a III. században a mai Kazány vidékére vándorolt — A. H. Halikov által töröknek tartott — imenykovói népesség hatására honosodott meg. E vidék ősi finnugor lakosságának jóval korábbi lótenyésztéséhez nem fér kétség. (Erre korábbi munkáiban maga a szerző is nem egy esetben rámutatott.) Az azelinói temetőben előkerült vas ekepapucs — egy sor más vaseszköz tartalmazó sírból, ahová minden bizonnyal kovácsmestert temettek — véleményünk szerint nem az ekés földművelés átvételének kezdetéről, hanem annak komoly helyi hagyományairól tanúskodik. (Генинг, В. Ф., Азелинская культура III—V. вв. „Вопросы археологии Урала”. вып. 5. (Свердловск—Ижевск 1963) 99, XXIV t. 5.)

Kétségtelenül helyesnek tarthatjuk a szerző megállapítását, hogy a hunok kiváltotta népmozgás a III—IV. században új népelemeket vetett a Volga—Káma és Urál vidékére. Ezekben azonban inkább iráni és ugor (lomovátovói) nyelvű népeket látunk, mintsem törököket. Az V—VI. században megjelenő néposzlopok közt már valószínűbbnek tartjuk a törkök megjelenését (turbászliak). E vidék eltörökösítésében azonban véleményünk szerint a törkök nyugaton való megerősödése után (VI. sz.) idevándorolt népek játszottak a legfontosabb szerepet, közülük is elsősorban a volgai bolgárok. Néhány régészeti műveltség etnikai meghatározása (pl. imenykovói) megfelelő bizonyítékok hiányában szerintünk ma még aligha kísérelhető meg.

A bizánci-szasszanida ezüstök északra kerülése kérdésében sem tartjuk Halikov álláspontját igazoltnak. Ő maga sem kísérelte meg annak megcáfolását, hogy ezek a tárgyak fontos szerepet játszottak az urál-kámai népek hitvilágában. Másrészt pedig érthetetlen, miért rejtették ezeket földbe tulajdonosaik, akik a szerző szerint e vidék birtokosai voltak. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy az ezüst tálak leletkörülményei is arra mutatnak, hogy ezek az egykori szent ligetekben voltak és nem kincsésként ásták el őket. A Timser folyó torkolatánál és a Bartim mellett előkerült szasszanida ezüstleletek mindössze 25—30 cm. mélyen voltak. [Бабер, О. Н., О восточном серебре и его использовании в древнем Прикамье. „На западном Урале”. (Молотов 1952) 193, 200.]

Ezen ellenvetések ellenére is igen hasznosnak tartjuk Halikov tanulmányát. Kétségtelen, hogy már a volgai bolgárok előtt megjelennek az első török nyelvű népek ezen a területen, ami a legkorábbi magyar—török érintkezések szempontjából rendkívül fontos tény. Meglehetősen bizonytalan még megjelenésük legkorábbi ideje és szerepük a későbbi török népek (csuvasok, tatárok, baskírok) kialakulásában.

A szerző fenti elméletét lényegében változatlan formában egy újabb tanulmányban is közzétette, elhagyva a keleti ezüstökkel kapcsolatos fejtegetéseit. (Халиков, А. Х., К вопросу о начале тюркизации населения Поволжья и Приуралья. СЭ, 1972. 1. szám 100—109.)

P. N. Sztároszin, a kötet következő tanulmányának szerzője a Káma torkolatvidékén élő népek etnikai arculatát vizsgálja a volgai bolgárok honfoglalását megelőző időben. Halikovhoz hasonlóan ő sem a bolgárokat tartja itt az első török nyelvű népeknek. Az imenykovói műveltség hordozóit is török nyelvűeknek tartja. E kérdésben rendkívül nehéz állást foglalni, ui. e műveltség területéről a telepeken kívül mindössze egy temetőt ismerünk, ennek is kétsége a műveltséghez való tartozása, márpedig az etnikai meghatározásoknál a temetkezési ritusnak elsődleges szerepe van a régészeti emlékekben.

A. G. Petrenko az állatesontok vizsgálatából azt a következtetést vonta le, hogy ezen a területen az i. e. I. évezred közepén korábban itt nem tenyésztett steppei lovak jelennek meg. Ez a tény is a délebbi vidékekről ide irányuló népmozgásról tanúskodik.

A magyar szakemberek előtt sem ismeretlen IX—X. századi volgai-bolgár tankejkvái temető értékelésével a kötet két tanulmánya is foglalkozik. (Eddig 878 sírt tartak itt fel.)

E. A. Halikova a temetkezési rítus jellegzetes vonásait vizsgálja. (Egyszerű, ritkábban padkás, padmalyos sírok, túlnyomórészt nyugati, ritkábban keleti tájolás, részleges

lovastemetkezés, áldozati gödrök). Az analógiák feltérképezése a szerzőt arra a gondolatra vezette, hogy a tankejevka lakosság etnikailag nem volt egységes: a Kazár Birodalomból felvándorolt népességen kívül a helyi lakosság számaránya is jelentős volt. Ez utóbbiak a Káma és a Csepca völgyének, valamint a mai Baskíria területének egykori lakosságához álltak közel kultúrájukban s minden bizonnyal etnikailag is. A Bolsije Tarhani mellett feltárt VIII–IX. századi bolgár temető még egységes etnikai képet mutat s erős rokonságot a szaltovói emlékanyaggal. Tankejevka viszont a bolgár honfoglalás következő IX–X. századi szakaszát szemlélteti; a jövevény és a helyi lakosság etnikai összeolvadását. A kialakult Volgai Bolgárország mindkét népesség öröksége, az előbbieket domináló szerepével. Halikova itt nem foglalkozik a tankejevkaik és a honfoglaló magyarság temetkezési szokásainak nagyszámú analógiájával. (Erről 1971. április 28-i szegedi előadásában beszélt.) E hasonlóságok alapján nem vethetjük el azt a feltételezést, hogy a Magna Hungariában maradt magyarság egy csoportja részt vett a volgai bolgárok későbbi etnikai arculatának kialakulásában. [Fodor I., ET XXVI (1971) 352.]

E. P. Kazakov a temető leletanyagát vizsgálja s a tankejevka lakosság etnikai összetételével kapcsolatban ugyanarra az eredményre jut, mint az előző tanulmány szerzője. A temető leletanyaga is sok párhuzamot kínál honfoglaláskori emlékanyagunkhoz. Ezek közül talán a legfontosabbak az ezüsti halotti szemfedők [a szerző ezekről egy korábbi tanulmányában már részletesen foglalkozott: Уч. зап. ПГУ. 191. szám (1968) 230–239.], az állatalakos övveretek veretes tarsolyok, valamint a palmettás díszítőelem alkalmazása. A temető újabban előkerült leletanyaga nem igazolta A. H. Halikov korábbi felosztását, melyet az előzetes publikációban tett közzé [Генунг, В. Ф., Халиков, А. Х., Ранние болгары на Волге. (Москва 1964) 76], két csoportra osztva a temetőt. (Az egyikben finnugor, a másikban türk etnikumú népeséget látott.) Kétségtelen, hogy a tankejevka lakosság vegyes etnikumú volt.

T. A. Hlebnjikova a Káma bal partján levő alekszejevskojai település ásatásának eredményeit ismerteti. Ez a legkorábbi kámai bolgár települési hely.

R. G. Fahrudinov azt a kérdést vizsgálja, milyen mértékben szállták meg a volgai bolgárok a mai Csuvas Köztársaság területét. Jónéhány, eddig bolgárnak tartott településről kimutatja, hogy azok lakói nem lehettek bolgárok s végeredményben arra a következtetésre jut, hogy a Volgai Bolgárország nyugati határa a Szvjíjaga völgye lehetett s az ettől nyugatra eső mai csuvas területeket nem szállták meg a bolgárok. A szuvar–csuvas azonosság felvetését teljes mértékben elveti s azt tudománytalan hipotézisnek tartja. Ily módon nem lát semmi alapot arra, hogy a csuvasok etnogenezisében a bolgárok játszottak volna a főszerepet (ezt főként a csuvas történetészek állítják), csupán azok magas fejlettségű kultúrájának hatását tartja jelentősnek.

M. R. Polesszkijh dolgozatában megkísérli a burtaszokhoz kötni az általa vizsgált néhány Penza környéki középkori települést. (Közülük a legjobban kutatott: Zolotarjovszkoje gorodisce.) Véleménye szerint a XI–XII. században a besenyők a burtaszokat a déli steppevidékről északabbra szorították s az utóbbiak itt, a Volga jobbparti vidékén éltek egészen a mongol hódításig.

G. V. Juszipov, a nemrég elhunyt kiváló tatár nyelvész dolgozata a bolgár–tatár feliratok történeti forrásértékével foglalkozik. Egyik figyelemre méltó megállapítása szerint Ibn Fadlan feljegyzésében a 'szuvar', vagy 'szuvaz' népnév helyes olvasata: 'szuvan'.

V. P. Alekszejev tanulmányában a kelet-európai török népek származásának kérdését vizsgálja az emberani adatok alapján. Előljáróban megjegyzi, hogy a török embertani alkata nem tiszta mongoloid volt, az europid típus is jelentős százalékarányban volt képviselve. A csuvasok származásával kapcsolatban megjegyzi, hogy alapvető antropológiai típusuk a szomszédos finnugorokéhoz áll közel. Valószínű, hogy valaha ők is finnugor nyelvűek voltak. Eltörökösödésük bolgár, valamint

kipesak és más, Belső-Ázsiából származó népelemek hatására következett be. Ez utóbbiak hatása jóval erősebb volt a csuvasok embertani alkatára, mint a bolgároké. A tatárok származásának antropológiai vizsgálata ugyanazt a bonyolult képet mutatja, mint a régészeti kutatás. A szerző megállapítja, hogy alapvető europid típusuk a bolgárokig vezethető vissza, mongoloid jegyeik pedig a bolgárok előtti lakosságig, illetve az Aranyhorda népességéig. A belső-ázsiai származású mongoloid jegyek a tatároknál lényegesen gyengébbek, mint a csuvasoknál.

A kötet utolsó tanulmányában E. I. Csernisev a Kazányi Kánság településeit vitte térképre a XVI–XVII. századi orosz összeíró könyvek adataira támaszkodva.

A tanulmánykötetből világosan kitűnik a kazányi kutatók törekvése, melynek célja, hogy tisztázza az Urál–Volga vidékén élő népek származásának igen bonyolult kérdéseit. Eddig elért jelentős eredményeik a magyar őstörténeti kutatást is gazdagították. Munkájuk a jövőben sem kerülheti el szakembereink figyelmét.

Fodor István

B. Polla, Kežmarok. *Archaeologica Slovaca Fontes* X. Bratislava 1971. 251 lap, 59 tábla, 104 kép, 2 melléklet.

A késmárki vár restaurálása során merült fel a gondolat, hogy az építészettörténeti kutatásokon kívül ásatásra is szükség van. A korábbi történeti irodalom ugyanis bővelkedik olyan megállapításokban és feltételezésekben, amelyeknek nincs elegendő reális bizonyítéka (pl.: a vár építésének kezdete a XIII. sz.-ra nyúlna vissza, a város első erődítése is ekkor).

Az ásatások (1964–67) csupán a várban folytak, de a feltárt 930 m² eredményei szélesebb körű – a városra is vonatkozó – településtörténeti értékelést is lehetővé tesznek. Púchov kulturás, majd késő Burgvall-kori cserépek után az első jelentős épület itt a Szt. Erzsébet templom volt, 1235–51 között épülhetett, egyhajós, kerek apszissal, de már támpillérekkel. Ez itt az első plébániatemplom, amelynek temetőjéből 258 sír is feltárára került (XIII. sz.–XV. sz. eleje). A XIV. sz. első felében kisméretű kolostorépületet emeltek a templom keleti oldala mellett. Ez 1433-ban pusztult el a huszita csapatok elvonulásakor. Zápolya Imre vára 1462–65 között épült fel a templom és kolostor elplanírozott maradványai fölé. Ekkor bontották el azt a kis kőházat is, amely a kolostortól délre állott és már a város településéhez tartozott. A ház kőfalú, egy helyiséggel, egyszerű földpadlóval. (Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a szabályos méretű szelvényekkel történő feltárás, ha ennek hálózatos rendszeréhez mindvégig ragaszkodunk, nagy nehézséget is jelenthet a középkori épületmaradványok föltárásánál. A szelvényfalak által adott profilok és ezek rajzai ugyanis ilyen esetben nem derékszögben metszik a ház falait, másrészt ha a szelvény nem elég nagy, úgy egyetlen teljes keresztmetszet sem áll később rendelkezésünkre. Ez a helyzet itt is: a 63–64. kép metszetrajzai alig adnak jól kiértékelhető képet. Nehezíti az összevetést, hogy szerkesztői hibából a szelvények alaprajza nem egyező léptékű.)

A vár DK-i és D-i szárnya ma már nem áll, de az ásatás ezek alapfalait is részben feltárta.

A leletanyagból említendő: a kápolna Mátyás-kori ajtaja, vas- és rézolvastó kemence a XVI. sz.-ból, fa vízvezeték nyomai, nagy mennyiségű XIII–XVII. sz.-i kerámia, XV–XVII. sz.-i kályhacsempék, köztük reneszánsz díszítésűek, melyek a magyar, cseh és lengyel anyaggal mutatnak rokonságot. (Feltűnőnek tartjuk egy makó–mezőkopáncsi típusú XV. sz.-i szíjfévveret megjelenését ennyire É-on: 33. tábla 2.)

A befejezésben a szerző újra kiemeli, hogy a Szepesség története nem a német kolonizációval kezdődik, az oklevelek helynévanyaga, az egyházi szervezet és a régészeti leletek korábbi helyi lakosságra utalnak. Késmárk helyén (ezt elsőként Bél Mátyás fogalmazta meg) 3 település volt: 1. A Szt. Mihály templom körüli, mely még 1273-ban is önálló, később a városhoz tartozik, de annak védelmi körzetén kívül. (Felhívánk itt a figyelmet

Sopron hasonló helyzetére!) — 2. Az Ó-piac utca (Alte Markt) környékén húzódó szláv település; itt később épül a Szt. Kereszt-templom. Az írásos említésekben „Windischgrund” néven szerepelt. Ez volt a kereskedelmi központ. — 3. A Szt. Erzsébet-templom környéke, 1251-ben „villa Saxonum” néven. Előzménye az ásatás szerint szláv település, mely a szász telepesek birtokába került. A három települést várossá a tatárjárás után egyesítik.

Ez az ásatás is jól bizonyítja, hogy a középkori objektumok feltárása során sokszor nem sikerül olyan közvetlen bizonyító adatok birtokába jutni, amelyek

önmagukban is egészen pontos datálásokat adhatnának. A jó megfigyelések azonban lehetővé teszik a történeti adatok *helyes értékelését* és így közvetve a fejlődés folyamatának rekonstrukcióját.

Belo Polla könyvének értékelésekor kiemelendőnek tartjuk széles körű ásatói tevékenységét és az átfogó, történeti szemléletű feldolgozást, mely a műben is megnyilvánul. A Nyitrai Intézet érdeme, hogy a magyar történelem szempontjából is fontos vár ásatási feldolgozására önálló kötetet biztosított.

Holl Imre

<i>Balla Lajos</i> : G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
<i>Fitz Jenő</i> : G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft	281
<i>Gabler Dénes</i> : Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
<i>Soproni Sándor</i> : D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
<i>Fodor István</i> : Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. «Археология и этнография Татариин». вып. I.	283
<i>Holl Imre</i> : B. Polla, Kežmarok	285

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Проблемы раннего бронзового века на территории Будапешта	151
<i>Е. А. Козак</i> : Раскопки холлокевской крепости	167

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Можолитч</i> : Новые находки мечей в Венгерском Национальном Музее	188
<i>Э. Патеж</i> : Предварительное сообщение о раскопках, проведенных в 1971 г. в Шопрон-Бургштале	206
<i>И. Т. Юхас</i> : Могильных скифского времени в Орошхазе-Дьопароше — <i>Б. М. Торда</i> : Демографическая информация о могильнике скифского времени в Дьопароше	214
<i>И. Тот</i> : Римская стела из Бригении	224
<i>Л. Балла</i> : Саркофаг малоазийского legionera-ветерана из Сентэндрэ	228
<i>Д. Габлер</i> : Клад поздне римских монет из Ач-Вашпусты	232
<i>И. Т. Юхас</i> : Резной камень романской эпохи из Весте	240

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Л. Ференци</i> : Тибор Хорват	243
<i>И. Эрдейи</i> : Археологические исследования в Башкирии и древняя история венгров	244
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1971 году	249
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Отчет об археологической деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1971 году	249
Археологические исследования в 1971 году	250

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Ш. Шопрони</i> : Budapest Régiségei (Древности Будапешта), тома XXI и XXII	274
<i>Ф. Кёсези</i> : J. Ozols, Die baltische Steinkistengräberkultur	275
<i>А. Можолитч</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>Э. Патеж</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>М. Сабо</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel	277
<i>М. Сабо</i> : J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.	278
<i>Я. Дь. Силади</i> : F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
<i>Я. Дь. Силади</i> : N. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Rio de Vélez	279
<i>Л. Балла</i> : G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
<i>Й. Фитц</i> : G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende römischen Herrschaft ...	281
<i>Д. Габлер</i> : Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
<i>Ш. Шопрони</i> : D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
<i>И. Фодор</i> : Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. «Археология и этнография Татариин», вып. I	283
<i>И. Холл</i> : B. Polla, Kežmarok	285

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>R. Schreiber</i> : Les problèmes de l'âge du Bronze Ancien tel qu'il se présentait à Budapest	151
<i>É. Ambrus-Kozák</i> : Les fouilles du château-fort de Hollókő	167

NOTES ET DOCUMENTS

<i>A. Mozsolics</i> : Nouvelles trouvailles d'épées au Musée National Hongrois	188
<i>E. Patek</i> : Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées, en 1971, à Sopron-Burgstall	206
<i>I. T. Juhász</i> : La nécropole scythe d'Orosháza-Gyopáros — <i>B. M. Torda</i> : Renseignement démographique sur la nécropole scythe de Gyopáros	214
<i>I. Toth</i> : Une pierre tombale romaine de Brigetio	224
<i>L. Balla</i> : Le sarcophage d'un vétéran légionnaire de l'Asie Mineure à Szentendre	228
<i>D. Gabler</i> : Un trésor de monnaies de la basse époque romaine, mis au jour à Acs-Vaspusztá	232
<i>I. T. Juhász</i> : Une pierre sculptée romaine trouvée à Vészto	240

CHRONIQUE

<i>L. Ferenczy</i> : Tibor Horváth	243
<i>I. Erdélyi</i> : Fouilles archéologiques en Baskirie et la protohistoire de la Hongrie	244
<i>S. Soproni</i> : Rapport sur l'activité en 1971 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	249
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique en 1971 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	249
Archäologische Forschungen im Jahre 1971	250

LIVRES

<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei (Les antiquités de Budapest), Tomes XXI et XXII	274
<i>F. Kőszegi</i> : J. Ozols, Die baltischen Steinkistengräberkultur	275
<i>A. Mozsolics</i> : M. Dušek, Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei	276
<i>E. Patek</i> : F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)	276
<i>M. Szabó</i> : W. Schüle, Die Meseta-Kultur der Iberischen Halbinsel	277
<i>M. Szabó</i> : J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B. C.	278
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : F. Brein, Der Hirsch in der griechischen Frühzeit	279
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : H. G. Niemeyer—H. Schubart, Toscanos. Die altpunische Faktorei an der Mündung des Rio de Vélez	279
<i>L. Balla</i> : G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia	280
<i>J. Füz</i> : G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft ..	281
<i>D. Gabler</i> : Ch. B. Rüger, Germania Inferior	282
<i>S. Soproni</i> : D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum	283
<i>I. Fodor</i> : Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. «Археология и этнография Татарии». вып. I.	283
<i>I. Holl</i> : B. Polla, Kežmarok	285

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben,
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen
vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.
Példányonkénti ára: 32,— Ft.